EUSEBIU DE CEZAREEA

ISTORIA BISERICEASCĂ

COLECȚIA

«PĂRINȚI ȘI SCRIITORI BISERICEȘTI»

APARE
DIN INIȚIATIVA PATRIARHULUI IUSTIN MOISESCU
ȘI SUB ÎNDRUMAREA PREA FERICITULUI PĂRINTE

TEOCTIST

PATRIARHUL BISERICII ORTODOXE ROMÂNE

PĂRINŢI ŞI SCRIITORI BISERICEŞTI

13

EUSEBIU DE CEZAREEA

SCRIERI

PARTEA ÎNTÎIA

ISTORIA BISERICEASCĂ
MARTIRII DIN PALESTINA

CARTE TIPĂRITĂ CU BINECUVÎNTAREA
PREA FERICITULUI PĂRINTE
TEOCTIST
PATRIARHUL BISERICII ORTODOXE ROMÂNE

TRADUCERE, STUDIU, NOTE ŞI COMENTARII DE
PR. PROF. T. BODOGAE

EDITURA INSTITUTULUI BIBLIC ŞI DE MISIUNE
AL BISERICII ORTODOXE ROMÂNE
BUCUREŞTI — 1987

CUVÎNT ÎNAINTE

Dintotdeauna societatea omenească a simţit trebuinţa să-şi întoarcă privirea spre faptele demne din trecut, spre a le valorifica cu mai multă înţelepciune pe cele din prezent. S-ar putea spune că prezentul este o înlănţuire a faptelor din trecut şi dobîndeşte la rîndu-i valoare de bază, de temelie pentru cele de viitor. Orice act istoric impresionează nu atît cantitativ, cît mai ales calitativ ; nu numai cantitatea istoriei, ci calitatea faptelor consemnate de ea îi conferă trăinicie în timp. Ceea ce rămîne gravat puternic pe fondul societăţii îşi face loc în tezaurul tradiţiei, devenind astfel izvor al actualităţii. Este deci binecunoscută legătura dintre cele trei dimensiuni ale timpului, cu toată încărcătura de fapte înscrise în curgerea fiecărei dimensiuni — trecut, prezent şi viitor. Cu această memorie a trecutului, îmbogăţită neîncetat cu strădaniile pentru cuprinderea şi valorificarea prezentului, precum şi cu năzuinţe de viitor tot mai cutezătoare, omenirea a făcut şi continuă să facă paşi uriaşi.

După aceleaşi legi şi în acelaşi cadru de viaţă socială, cu trecutul ei îndepărtat, cu agonisita mileniilor de frămîntări de dinaintea erei creştine, a luat naştere, s-a dezvoltat şi s-a organizat Biserica. De obîrşie divino-umană, aceasta avea să întocmească viaţa fiilor ei în mijlocul unei omeniri zdruncinate de nedreptăţi de tot felul, întocmiri şi statorniciri izvorîte din legea iubirii de oameni, esenţa Sfintei Evanghelii

și deci a Creștinismului. Prețuind trecutul multimilenar, în care voia lui Dumnezeu s-a auzit prin glasul și scrisul proorocilor, aici ea și-a adîncit tainic temeliile consfințite de Jertfa și Învierea Mîntuitorului Iisus Hristos și de predica Sfinților Apostoli. Trecutul ei este Istoria Sfîntă a Vechiului Testament ; prezentul ei este Tradiția vie și cuvîntul scris, pecetluite cu lumina Duhului Sfînt ; este îmbelșugarea vieții din roadele Logosului Întrupat, în sensul cel mai cuprinzător, este Noul Testament, iar viitorul, întrezărirea frumuseților ce vor să fie, năzuință și rîvnă întru desăvîrșire și înălțare a ființei umane și a lumii către lumina filocalică, pe calea către îndumnezeire ; este, într-un cuvînt, Biserica, «stîlp și temelie a adevărului» (I Tim., 3, 15). Începuturile ei pe pămînt le-au descris, prin călăuzirea Duhului Sfînt, Sfinții Apostoli.

Același Duh i-a îndemnat și pe urmașii lor de a scrie, de a transmite urmașilor «ce era de la început, ce am auzit, ce am văzut cu ochii noștri, ce am privit și mîinile noastre au pipăit despre Cuvîntul vieții» (I Ioan, 1, 1), cum convingător se exprimă Sfîntul Apostol și Evanghelist Ioan.

Între luceferii care au apărut pe bolta Bisericii primelor secole creștine se află, strălucind în timp, și învățatul episcop Eusebiu al Cezareei Palestinei (265—339/340). Înzestrat cu multe daruri sufletești, consacrate în întregime slujirii Bisericii de la sfîrșitul secolului III și în cel de-al IV-lea, zguduită adînc de contradicții și disensiuni teologice, arhipăstorul Cezareei a pus la inimă îndeosebi dimensiunea istorică a vieții creștine. Datorită osîrdiei lui, creștinătatea are astăzi o adevărată frescă grăitoare a organizării tinerei și unicei Biserici, a slujitorilor, martirilor și învățaților ei, a activității și operelor lor. I s t o r i a s a b i e r i c e a s c ă, redată într-un limbaj literar vrednic de cultura românească din zilele noastre, de cunoscutul și harnicul mînuitor al scrisului nostru bisericesc, Părintele Profesor Dr. Teodor Bodogae, este o adevărată enciclopedie. Vastitatea lucrării asupra unei arii de cultură și viață creștină a timpului său se adîncește în istorie, selectînd

şi analizînd fapte, sau prezentînd autori, cu referinţe bibliografice la cel puţin 34 dintre aceştia, dintre care unii, altfel, ar fi rămas necunoscuţi de posteritate. Tot acestui «părinte al istoriei bisericeşti» îi datorăm şi noi foarte multe, pentru că preluînd referinţele altor autori şi ale unor vechi tradiţii, a consemnat în cartea sa şi răspîndirea la propovăduire a Sfinţilor Apostoli, dintre care «Andrei a predicat în Scythia» (III, I, 1).

Eusebiu poate fi considerat, pe bună dreptate, un deschizător al epocii de aur a literaturii istorice creştine, în general, şi un precursor al istoriografiei bisericeşti. Însemnătatea acestei cărţi este de la sine înţeleasă. Erudiţia încercatului traducător îi dă strălucirea, însemnătatea cuvenită. Iubitori de istorie patristică, de istoria şi trecutul nostru, marii ierarhi şi învăţaţi români au cunoscut-o şi preţuit-o după vrednicie. Pătruns de această conştiinţă de cunoaştere a obîrşiei creştine a poporului român, marele ierarh şi primul făuritor al viersului cult în grai străbun, mitropolitul Dosoftei, în ale sale *Vieţi de Sfinţi*, nu uită să afirme despre activitatea Sfîntului Apostol Andrei, că el a fost trimis de Mîntuitorul Hristos să predice Evanghelia strămoşilor noştri daco-romani din Sciţia Mică. Cartea lui Eusebiu, *Istoria Bisericească*, a atras atenţia apoi mitropolitului Moldovei Iosif Gheorghian, care a tradus-o şi a tipărit-o în anul 1896, la Mînăstirea Neamţ.

Dacă am cutezat să înfiripăm acest cuvînt, am răspuns unui îndemn lăuntric pe care îl îndreptăm cu dragoste părintească tuturor slujitorilor şi fiilor Bisericii noastre strămoşeşti şi mai cu seamă celor ce se pregătesc pentru această misiune, spre a-şi spori rîvna de a cunoaşte cît mai bine istoria Bisericii universale, pentru a izbuti să preţuiască astfel bogata şi frumoasa istorie a Bisericii Ortodoxe Române. Cu fiecare nouă cercetare se descoperă noi pagini, cu fiecare descoperire arheologică de pe ţinuturile străbune ies la iveală noi mărturii ale vechimii şi dăinuirii noastre. Toate au legătură cu viaţa şi cultura poporului român. Sînt mărturii nepieritoare ale împletirii rolului Bisericii cu istoria neamului nostru.

Această dorință a noastră și acest îndemn prilejuit de apariția celui de-al 13-lea volum din Colecția «Părinți și scriitori bisericești», să însemne pentru toți cititorii chezășia recunoștinței față de inițiatorii și toți ostenitorii Institutului Biblic și de Misiune Ortodoxă în înfăptuirea acestei opere atît de necesare Bisericii noastre, legată de istoria poporului român și deschisă dialogului teologic, ecumenismului și strădaniilor pentru pace în lume.

Binecuvîntînd toate strădaniile depuse, nutresc convingerea dobîndirii bucuriei și mulțumirii cititorilor, care îl vor însoți pe marele ierarh și părinte Eusebiu pe itinerarul istoriei sale de la Cezareea Palestinei pînă la Pontul Euxin.

La pomenirea Sfîntului Ioan Casian, din Dobrogea
29 februarie 1988

† TEOCTIST
PATRIARHUL BISERICII ORTODOXE ROMÂNE

STUDIU INTRODUCTIV

«Te sperii cît de puțin am ști din primele trei veacuri creștine fără Eusebiu», așa spunea acum aproape un veac cunoscutul teolog francez P. Batiffol[1]*. Iar recent, cu tot progresul făcut de cercetările din ultimul deceniu, s-ar putea spune fără exagerare că «dacă episcopul din Cezareea n-ar fi scormonit prin bibliotecile palestiniene, unde învățatul Origen și episcopul Alexandru strînseseră la vremea lor toată literatura creștină a antichității, cunoștințele noastre despre primele trei veacuri ale Bisericii s-ar reduce la foarte puține lucruri»*[2]*. De aceea creștinătatea și toți oamenii de bine din toate veacurile datorează adîncă recunoștință harnicului episcop din Cezareea pentru serviciul imens pe care l-a făcut atît conștiinței creștine, cît și culturii omenești în general prin salvarea de la pieire a documentelor și mărturiilor celor mai importante din istoria primelor veacuri creștine. Căci iată cum prezintă cineva*[3] *la începutul secolului și cum ar trebui să vedem și azi semnificația operei săvîrșite de marele cronicar și arhivist al creștinismului primar, care a fost Eusebiu de Cezareea :*

«În timpul persecuției lui Diocletian, într-o vreme cînd bisericile erau dărîmate, iar cărțile sfinte erau arse și creștinii erau proscriși ori siliți să apostazieze, unul dintre ei muncea în tăcere undeva într-un adăpost ascuns, înfiripînd prima istorie a creștinismului. Nu era un om cine știe cît de genial, nu era decît un om ales. În schimb, răbdător, harnic, conștiincios. Începuse de multă vreme să adune mărturii pentru lucrarea pe care o plănuise. A reușit să le salveze de la pieire și începuse chiar să pună ordine în ele. În chipul acesta a ajuns Eusebiu să fie numit «părintele istoriei bisericești».

În memorabila colecție inițiată de Prea Fericitul Patriarh Iustin nu putea lipsi firește nici acest monument nemuritor al întregii creștinătăți,

1. *Anciennes littératures chrétiennes et la littérature grecque*, Paris 1897, pag. 206.
2. G. Bardy, *Eusèbe de Césarée, Histoire ecclésiastique*, IV, Paris, 1960, p. 9.
3. L. Duchesne, *Histoire ancienne de l'Eglise*, I, Paris, 1906, pag. VII.

κτῆμα ἐς ἀεί, cum îl numește marele patrolog O. Bardenhewer[4]. *Ea rămîne pentru cunoștințele oricărui creștin, ca de altfel ale oricărui om dornic de a cunoaște începuturile și împrejurările grele prin care s-a putut aduce omenirii o contribuție în plus în procesul de trecere a ei de la o epocă a sclavagismului spre una de mai mult umanism.*

Dar Eusebiu n-a fost numai istoric. Așa cum l-a caracterizat învățatul patriarh Fotie[5], *episcopul Cezareii a fost cel mai erudit, cel mai productiv și cel mai multilateral dintre scriitorii veacului său, iar un patrolog din vremurile noastre ține să precizeze că «afară de Origen el întrece pe toți părinții Bisericii grecești prin amploarea cercetărilor și a erudiției, căci aduce o pregătire de-a dreptul uimitoare atît în cunoștințele biblice, cît și în cele de istorie creștină și păgînă, în literatura veche, în filosofie, în geografie, în cronologia tehnică, în exegeză, în filologie și în paleografie»* [6].

E drept că stilul scrierilor sale «n-are nimic plăcut, nimic sclipitor, ca al unui om de mare erudiție. Dacă celebritatea lui o aduc mai ales scrierile istorice, iar erudiția cele apologetice, — noi mai adăugăm și pe cele care privesc dezvoltarea canonului biblic —, în schimb el lasă de dorit în privința exactității dogmatice» [7], *unde cu toate că a semnat — la insistențele împăratului Constantin cel Mare — formula simbolului de la Niceea, totuși, în decursul pătimașelor frămîntări dintre ortodocși și arieni atitudinea lui a fost ezitantă, fiind socotit de unii că-i arian, iar de alții că nu-i de-al lor.*

Fericitul Ieronim spune că «nu-i nimeni care să nu știe că Eusebiu e arian» [8], *în vreme ce istoricul Socrate spunea că «se înșală arienii cînd cred că Eusebiu e de al lor»* [9]. *Poate că mai curînd are dreptate același Fotie cînd afirmă că «Eusebiu n-avea noțiuni clare despre arianism, dar în sinea lui el nici nu s-a simțit arian, în toiul discuțiilor el păstra mai curînd o atitudine tăcută, ascunsă»* [10]. *Așa se exprimă și unii din patrologii vremii noastre. Totuși e o scădere faptul că n-a știut să pună mai multă vigoare în a-și preciza în chip hotărît crezul în această problemă crucială a vremii respective.*

E adevărat că ideile subordinaționiste mai persistau încă în mințile multora dintre teologii timpului. Mulți au fost de-a dreptul «uluiți» sau

4. *Geschichte der altkirchlichen Literatur*, ed. II, vol. III, Freiburg i.Br., 1923, pag. 243.
5. «Biblioteca», cod. 13; Migne, P.G., 103, 53—56.
6. J. Quasten, *Initiation aux Pères*, vol. III, Paris, 1963, pag. 441.
7. Fotie, *ibidem*.
8. *Adv. Rufinum*, lib. 2.
9. *Istoria bisericească*, II, 21, Migne PG, 67.
10. *Miriobibl.* 127, Migne, PG, 103, 409.

«zăpăciţi» de îndrăzneala cu adevărat «revoluţionară» cu care sfinţii Atanasie, Ilarie, Meletie şi Eustatie ai Antiohiei, Marcel de Ancira şi alţii susţineau formula «omousiană», care era ceva cu totul nou pentru că termenul «omousios» nu se află în Sfînta Scriptură.

I s-a mai adus învinuirea că «ameţit de triumful Bisericii» şi de venirea la cîrma statului roman a unui împărat creştin, el a fost «prea atent faţă de avantajele materiale arătate de noul împărat episcopilor şi credincioşilor» [11]. *Poate că un om ca el, care a văzut el însuşi ororile şi schingiuirile persecuţiei* [12], *vedea în noul împărat numai binefacere şi dar trimis cu adevărat de Dumnezeu. În orice caz, stilul uneori prea curtenitor faţă de împărat, pe care îl arată în cuvîntările sale, Eusebiu îl tălmăceşte — cum bine observă K. Aland* [13] *— ca pe o «captatio benevolentiae» cu care el vede figura totuşi «trecătoare» a suveranului, ca simbol al strălucirii netrecătoare a Logosului dumnezeiesc dătător de lumină şi de pace între oameni.*

Întrucît în acest volum prezentăm numai două lucrări de caracter istoric, «Istoria bisericească» *şi* «Martirii din Palestina», *lăsăm pentru volumul următor prezentarea mai în amănunţime a celorlalte aspecte din activitatea marelui învăţat din Cezareea Palestinei. Dar mai întîi, cîteva date biografice.*

VIAŢA

Încă în sec. XVII însufleţitul teolog galican N. Tillemont se plîngea de puţinătatea ştirilor privitoare la viaţa lui Eusebiu, pe care ar fi vrut s-o descrie ca pe a unui sfînt, dar «în rîndul cărora nu ne-a dat voie să-l trecem»[14]. *E interesant de constatat cît de puţine ştiri biografice ne-a lăsat un astfel de istoric prin contribuţia căruia ni s-a dat posibilitatea de a cunoaşte atîţia scriitori şi atîtea opere din trecutul Bisericii vechi.*

Despre data naşterii unii [15] *sau gîndit la anii 275—280, pe cînd alţii* [16] *au mers mai devreme, între anii 260—264. Mai probabil pare anul 265, la care s-au oprit cei mai mulţi dintre cercetători.*

---

11. H. v. Campenhausen, *Griechische Väter*, ed. V, Stuttgart, 1977, p. 68.
12. A. Puech, *Histoire de la littérature grecque chrétienne*, vol. III, Paris, 1930, pag. 218.
13. K. Aland, *Eusebius v. Caesarea*, în «Religion in Geschichte und Gegenwart», ed. III, vol. II, Tübingen, 1958, pag. 740.
14. Tillemont, *Mémoires*, VII, 39, citat după G. Bardy, *o. c.* 17.
15. E. Preuschen, în «*Realenzyklop.* für prot. Theol. u. Kirche», ed. III, vol. V, pag. 508
16. Ed. Schwartz, în Pauly-Wissowa, *Realenzyklop*, d. Klass., A W. 6, I, 1370.

Chiar dacă nu era o biografie, ci numai un elogiu cuvîntul pe care i l-a dedicat Acaciu[17], *fostul său ucenic și urmaș pe scaunul din Cezareea, totuși am fi putut afla date mai precise despre viața lui Eusebiu, dar ea s-a pierdut. Știrile pe care le putem desprinde din scrierile proprii sînt destul de puțin concludente, dar totuși importante, arătîndu-ne mai ales legăturile lui cu unii sau cu alții dintre episcopii sau scriitorii contemporani, cărora le dedică una sau alta din scrierile sale ori pe care un Rufin sau un Fer. Ieronim le traduc, le compilează sau le completează. Din toate acestea reiese că așa cum și-a dăruit întreaga viață adunînd și salvînd de la pieire mărturii vechi pentru ca «de dragul adevărului»* [18] *lucrurile «să nu se uite»* [19], *și atunci cînd împăratul Constantin îi oferea scaunul arhiepiscopal din Antiohia el a renunțat, rămînînd mai departe în Cezareea, cerînd în schimb să-i dea îngăduința de a cerceta arhivele spre a prezenta posterității mărturii care să hrănească sufletul, cum reiese din «Vita Constantini»* [20].

Locul nașterii sau «cel puțin cel în care s-a format», cum zice Bardenhewer[21], *este Cezareea, în care istorisește mai tîrziu că a întîlnit pentru prima oară în anul 296, pe cînd era încă tînăr, pe împăratul Diocletian însoțit de și mai tînărul pe atunci Constantin cel Mare*[22].

Hotărîtoare a fost pentru el apropierea de învățatul preot și viitor martir Pamfil, mare admirator al lui Origen. Acesta provenea dintr-o familie nobilă din Beirut, unde și-a terminat studiile de drept, iar, după ce a trecut prin instituțiile culturale din Alexandria, a părăsit activitatea administrativă pe care a exercitat-o un timp în patria sa și s-a mutat la Cezareea, își împarte averile la săraci și îmbrățișează viața de înaltă «filosofie», distingîndu-se «mai mult decît toți contemporanii noștri prin rîvna sa generoasă pentru Sfînta Scriptură», refăcînd și îmbogățind biblioteca întemeiată de Origen printr-o muncă asiduă de copiere și corectare a textelor[23]. *Și Pamfil nu muncea singur. Appfian, trecut și el prin școlile din Beirut, viitor martir și el, precum și Porfir, fost elev al său, dar pe care-l trata ca pe un «adevărat fiu», acesta din urmă un caligraf destoinic, sînt numai doi din cei pe care-i știm cu numele*[24]. *Lîngă aceștia s-au alăturat și alții, căci era vorba de un adevărat institut, deși*

17. «Εἰς τὸν βίον τοῦ...» Socrate, *Istoria*, II, IV, Migne, 67, 292.
18. *Istoria bisericească*, IV, VII, 15.
19. *Istoria*, VII, XXX, 1.
20. *Viața lui Constantin*, III, 59 și urm.
21. *Op. cit.*, p. 240.
22. *Viața lui Constantin*, I, XIX.
23. S-au păstrat în diferite biblioteci ale lumii codici conținînd însemnări marginale privind acea muncă excepțională. Informații G. Bardy, *o. c.* p. 21—22.
24. Despre ei, aici, mai jos, «Martirii din Palestina», XI, 1—15.

poate nu așa luxos cum va fi cazul descris de Eusebiu însuși — de astă dată după terminarea persecuțiilor — cînd împăratul Constantin va cere să i se copieze pe pergament, pentru uzul bisericilor din împărăție, mai multe exemplare din Sfînta Scriptură [25].

Lîngă astfel de oameni îndrăgostiți de studiile biblice și de viața liniștită și ascetică s-a atașat și Eusebiu. Nu se știe exact cînd s-au apropiat cei doi cărturari : Pamfil și Eusebiu. Dar ei au devenit un trup și un suflet. Se cunosc două manuscrise ale Hexaplei, unul cuprinzînd textul proorociilor lui Iezechiel, celălalt la I Regi, pe marginea cărora glosele dovedesc colaborarea amîndurora în munca de corector [26]. *Cu siguranță că această colaborare a început înainte de anul 303, cînd a izbucnit persecuția lui Dioclețian, și «rămîi uimit cînd citești scrierile lui Eusebiu să constați cîte nume de opere și autori profani și creștini» întîlnești în ele, aproape toate fiind din biblioteca fostă a lui Origen și refăcută acum de cei doi. O primă mărturie a laborioasei lor colaborări va fi* «Apologia lui Origen», *pe care au redactat-o împreună. Lucrarea era concepută în 5 cărți, cărora Eusebiu le va adăuga mai tîrziu pe cea de a șasea. Lucrarea era dedicată mărturisitorilor condamnați să muncească în mine și conținea o apărare a memoriei lui Origen, pe care unii începuseră să-l condamne. Lucrarea s-a pierdut, în afară de cartea primă care ni s-a păstrat într-o traducere foarte liberă făcută de Rufin* [27].

Din respectul și admirația pe care le-a purtat dascălului și binefăcătorului său, Eusebiu își va lua supranumele de «Eusebiu al lui Pamfil», ceea ce vrea să spună că a fost fiu duhovnicesc al lui Pamfil. Așa-l pomenesc atît continuatorii «Istoriei» sale, Socrate [28], *Sozomen* [29], *cît și Fer. Ieronim* [30] *și alții de mai tîrziu și așa figurează pînă azi în marile colecții ale operelor patristice. Fără să precizeze de unde a luat informația, istoricul bizantin Nichifor Kallist († 1363) crede că Eusebiu ar fi fost fiul unei surori a lui Pamfil* [31]. *Pentru motivul că într-un pasaj din «Martirii din Palestina»* [32] *Eusebiu numește pe Pamfil* δεσπότης, *așa cum*

25. *Viața lui Constantin*, IV, 36.
26. Indicații la G. Bardy, *o. c.* p. 23.
27. Textul ei, în Migne PG, 17, 541—616.
28. *Istoria bisericească*, I, 1.
29. *Istoria bisericească*, I, 40.
30. *De viris illustribus*, LXXXI, ed. I. N. Dăianu, București, 1915, p. 110, «ob amicitian Pamphili martyris ab eo cognomentum sortitus est».
31. *Istoria bisericească*, VI, 37, Migne, P.G., 145, 1204—1205.
32. MP, XI, 1 d.

începuseră să fie denumiţi încă din veacul IV episcopii [33], unii [34] au crezut pe nedrept că Eusebiu ar fi fost înainte sclav.

Nu se poate preciza în care răstimp a ascultat Eusebiu şi alţi dascăli ai timpului, despre care vorbeşte cu entuziasm în «Istoria bisericească» [35], între ei presbiterul Dorotei din Antiohia, unul din întemeietorii şcolii catehetice din acel oraş, om cu «cunoştinţele cele mai liberale», precum şi episcopul Meletie din Pont, supranumit «mierea attică», refugiat vreme de şapte ani în Palestina în timpul persecuţiei lui Diocleţian [36].

Între timp însă Eusebiu primeşte hirotonia [37] întru presbiter de la episcopul Agapie, ceea ce Harnack şi alţii nu ştiau [38]. Cei doi păstrau însă mai departe contactul. Nu ştim cîţi ani s-au putut strecura printre întemniţări şi executări cei doi mari îndrăgostiţi ai studiului şi ai cărţii cîtă vreme între anii 303—310 o serie întreagă de martiri primesc cununa mucenicească tocmai în Cezareea, cum ne informează tratatul despre «Martirii din Palestina» [39]. Eusebiu mărturiseşte că «nici noi, care locuiam împreună cu el, nu ştim cum a ieşit din casă» ; tînărul Appfian, care locuia împreună cu el, printr-un curaj uimitor, dar şi printr-o deosebită imprudenţă opreşte pe guvernator să mai aducă jertfe idolilor [40]. După sfîrşitul lui noiembrie 307, vreme de doi ani şi mai bine, cei doi preoţi, Pamfil şi Eusebiu, au trecut prin primejdii, au stat chiar întemniţaţi timp destul de îndelungat, pînă ce la 16 febr. 310 Pamfil a fost dus pentru ultima oară în faţa judecătorului Urban şi, întrucît a refuzat să aducă jertfă zeilor păgîni, a fost executat [41].

Nu se ştie cum a scăpat Eusebiu şi ce a făcut între 310—313. Dacă pînă ce Pamfil fusese întemniţat Eusebiu era liber să-l cerceteze şi să lucreze împreună, după ce prietenul său a fost executat, Eusebiu s-a refugiat (ne spune redactarea mai lungă a cărţii «Martirilor din Palestina») mai întîi la Tir, unde a asistat la martirizarea mai multor creştini aruncaţi la fiare şi apoi aruncaţi în mare [42], după care a trecut în Tebaida Egiptului, de unde la fel ne prezintă o serie de astfel de amănunte [43]. Unii

33. Aşa se adresa Episcopul Alexandru al Alexandriei († 329) într-o epistolă. Cf. Lampe, Patristic Greek Lexicon s.v.
34. Între alţii Th. Zahn, *Eusebius v. C. ein geborener Sklave*, în «Neue Kirchl. Zeitschrift», 1918, pag. 29. Dintre români: G. G. Stănescu, *Eusebiu al Cezareii*, Cluj, 1940, pag. 3.
35. VII, XXXII, 2—4.
36. VII, XXXII, 26—28.
37. O confirmă sf. Atanasie, *De Decretis Nicenae Synodi*, la sfîrşit.
38. Harnack, *Gesch. d. altchristl. Literatur*, II, 2, p. 107.
39. Capitolele I—VII.
40. *Mart. Palest.* IV, 4—15.
41. *Mart. Palest.* XI, 2—3.
42. *Ist. bis.*, VII, 2; VIII, 7—9.
43. *Ist. bis.*, VIII, X.

cred că a avut şi el parte de detenţiune în acest timp[44], *alţii îi aduc acuzaţii că ar fi adus jertfe idolilor*[45] *ca să scape, ceea ce nu pare deloc probabil pentru că reacţia n-ar fi întîrziat să se resimtă atunci cînd, ceva înainte de a. 313, va fi ales episcop de Cazareea în locul lui Agapie, care a fost martirizat*[46].

Din activitatea ca episcop a lui Eusebiu amintim doar cîteva fapte mai semnificative, urmînd ca în volumul următor unde se vor prezenta alte scrieri ale lui legate de viaţa împăratului Constantin să completăm cu alte amănunte tabloul vieţii lui.

Una din primele manifestări publice a fost participarea la tîrnosirea bisericii din Tir, care pare a fi avut loc între anii 316/7 şi 319 şi la care Eusebiu a rostit cuvîntarea festivă[47].

În legătură cu sinodul de la Niceea e bine să nu uităm de epistola pe care Eusebiu a trimis-o enoriaşilor săi din Cezareea, prin care ne dă să înţelegem că pentru a salva pacea Bisericii, la cererea împăratului, a semnat şi el formula sinodală care consfinţea consubstanţialitatea Tatălui şi Fiului[48].

Dacă rolul împăciuitorist şi dubios pe care l-a avut la sinoadele din 330, 335, 336, care a creat destule disensiuni în Biserică, va fi adus şi nemulţumiri împăratului care moare în anul 337, ceva similar trebuie că va fi simţit şi Eusebiu care n-a întîrziat nici el mult timp după aceea, ci a închis ochii spre sfîrşitul anului 339 sau începutul anului 340, căci la sinodul antiohian numit «al sfinţirii» din vara anului 341 figura ca episcop de Cezareea Acaliu. Martirologiul sirian pomeneşte pe Eusebiu la data de 31 mai, martirologiul ieronimian are data de 29 iunie[49].

SCRIERI

Dacă din punct de vedere al stilului, scrisul lui Eusebiu este destul de greoi şi fără farmec, dacă din pricina inconsecvenţei sale doctrinare el a fost numit «om cu două feluri de grai»[50], *iar în amintirea lumii medievale nici aşa numitele «Decretalii gelasiene» din apus*[51] *şi nici dezbaterile Sinodului VII ecumenic*[52] *nu-i puteau fi prea*

---

44. Puech, o. c. p. 170.
45. Epifanie, *Panarion*, haer. 68.
46. *Mart. Palest.*, VI, 3—7.
47. *Ist. bis.*, X. Clădirea bisericii nu putea fi începută înainte de sfîrşitul anului 313, cînd are loc înfrîngerea împăratului Maximin, dar nici după finea anului 319, cînd încep persecuţiile lui Liciniu împotriva creştinilor.
48. Textul ei în Migne, P.G., 20, 1535—1545 şi, mai nou, Atanasie, *De decretis Niceenae Synodi*, 19, ed. G. Opitz, p. 42—47.
49. (P. Hristu) în «Enciclop. teol. greacă», Atena, 1964, s.v.
50. După Iacob, 1, 8. Socrate, *Istoria bisericească*, I, 23 : διγλώσσου δόξαν ἐκτήσατο.
51. Thiel, *Epistolae Romanorum Pontificum*, 1, 461, citat după Bardenhewer, o. c., p. 242.

favorabile, în schimb din epoca modernă, de cînd avocatul francez Henri de Valois a publicat o excepțională ediție a scrierilor lui istorice (și a urmașilor săi), faima sa a început să crească. De altfel traducerea în latinește a «Cronicii» de către Fer. Ieronim și a «Istoriei» de către Rufin au contribuit mult la răspîndirea renumelui lui în tot evul mediu. Și aceasta pentru că pe temeiul lor s-a clădit întreaga istoriografie din timpul acela. Și se poate spune că aceste scrieri l-au făcut nemuritor. Cercetările din ultimele decenii și îndeosebi ediția critică editată de Academia din Berlin sporesc și valoarea celorlalte opere, mai ales de cînd au fost valorificate și traducerile în limbi orientale. În decursul veacurilor scrierile lui au fost catalogate de Fer. Ieronim[53]*, de patriarhul Fotie*[54] *și de Ebed-Iesu*[55]*. Desigur nici unul din ei nu le cuprinde pe toate. Fer. Ieronim spune despre Eusebiu că a scris nenumărate volume. Cele mai multe din aceste scrieri s-au păstrat și în limba originală greacă, dar și în traduceri latine, armene, siriace. E greu să poată fi datate toate cu precizie.*

Pentru a nu îngreuna prea mult atenția cititorului vom împărți scrierile lui în 6 categorii : 1. istorice, 2. panegirice, 3. apologetice, 4. exegetice, 5. dogmatice și 6. corespondență. Dintre acestea, cum e și firesc, vom da extensiune mai mare celor istorice, oprindu-ne îndeosebi la Istoria bisericească și Martirii din Palestina.

Am mai amintit că printre primele opere va fi fost Apologia lui Origen, *despre care o notiță din* Istorie *ne spune*[56] *: «am stabilit catalogul cărților din biblioteca lui Origen și a altor scriitori bisericești». Alte notițe*[57] *ne dau informații despre personalul acelui «Institut biblic» din Cezareea.*

Dintre marile scrieri istorice, cea care s-a păstrat și a avut mare influență în întreg evul mediu este «Cronica» *amintită de autor în* «Istoria» *sa mai întîi*[58] *cu titlul de «canoane cronologice», pe care un patrolog o califică drept «o lucrare imensă executată cu conștiință scrupuloasă, după o metodă severă și cu o erudiție extraordinară»*[59]*. Propriu zis* Cronica *aceasta pare a înlocui însăși biblioteca din Cezareea. Lucrarea constă din două părți : prima cuprinde un rezumat al istoriei vechilor popoare : haldei, asirieni, evrei, egipteni, greci și romani, indicîndu-se pen-*

52. Mansi, *Concil. Nic.*, II, act. 6, vol. 13, 313 și urm.
53. *De viris illustribus*, 81.
54. Biblioteca, cod. 9, 27, 39, 118, 127.
55. Assemani, Bibliotheca Orientalis, III, 1, 18.
56. *Istoria*, VI, XXXII, 3.
57. *Mart. Palest.*, XI.
58. I, I, 6 : χρονικοὶ κανόνες.
59. Puech, o. c., 175.

tru fiecare din aceste popoare după ce lucrări istorice s-au luat știrile, iar partea a doua cuprinde tabele sincronice pe coloane cu note indicînd principalele fapte istorice și biblice. Scopul scrierii este de a stabili cronologia fiecărui eveniment în funcție de datele biblice și de a dovedi că religia iudaică, pe care o continuă cea creștină, a fost mai veche decît toate. Eusebiu a împărțit răstimpul pe care-l are de cercetat în 5 epoci: 1) de la chemarea lui Avraam a. 2016 (5) pînă la cucerirea Troii; 2) de la cucerirea Troii pînă la prima olimpiadă; 3) de la prima olimpiadă la primul an de domnie al lui Darius; 4) de la Darius la moartea lui Hristos și 5) de la moartea lui Hristos pînă la anul 303.

Metoda nu era nouă, apologeții și mai ales Iuliu Africanul o folosiseră curent, dar Eusebiu este sub toate raporturile superior. Tendința apologetică a lucrării este evidentă. Textul grecesc al lucrării s-a pierdut, afară de cîteva fragmente[60]*, în schimb s-a păstrat într-o traducere armeană care datează din veacul VI. Partea a doua a lucrării (tabelele sincronice) a fost tradusă de Fer. Ieronim, care a cuprins în plus evenimente pînă la anul 378, la moartea împăratului Valens. Sub forma aceasta a devenit foarte populară în Apus. Pentru prima dată sub formă de incunabul ea se tipărește la 1475 la Milano, iar în ediția critică de la Berlin (R. Helm) în 1913, 1926 și 1956.*

Istoria bisericească *a fost redactată, cum bine se spune în introducere*[61]*, în urma* Cronicii. *Ea cuprinde 10 cărți și vrea să înfățișeze, în mare, dezvoltarea Bisericii creștine începînd de la venirea Mîntuitorului Hristos în lume și pînă la începutul veacului al patrulea, respectiv pînă la anul 324. Ea nu este un manual propriu-zis de istorie, ci e în primul rînd un mozaic de mărturii istorice și patristice adunate cu grijă și descrise după un plan bine precizat. Autorul nu dispunea de un stil literar deosebit și de un dar al compoziției care să expună în mod stringent cauzele și urmările principalelor evenimente din decursul celor 300 de ani de viață creștină. Și totuși, așa cum a fost concepută,* Istoria bisericească *a lui Eusebiu de Cezareea reușește să ne dea o bună imagine a progresului făcut de Biserica creștină printre greutățile de tot felul pînă la biruința sa, respectiv pînă la dobîndirea libertății sale.*

Întrucît e conștient că în ființa ei Biserica creștină cuprinde atît element divin, cît și uman, Eusebiu începe, cum era și firesc, prin a constata că iconomia dumnezeiască sau planul general de mîntuire a omului și a lumii este factorul determinant și firul conducător al întregii

60. Fragmentele acestea s-au păstrat în lucrările cronicarilor bizantini: Gh. Sincel, Gh. Monahul, Gh. Cedren, *Cronica Pascală*.
61. I, I, 6.

dezvoltări interne și externe a vieții creștine. Iată cum concepe el planul «Istoriei bisericești» prin cuvintele cu care își începe lucrarea: «M-am hotărît să scriu despre urmașii sfinților apostoli, precum și despre răstimpul care s-a scurs de la Mîntuitorul și pînă în vremurile noastre, să arăt cîte și cît de însemnate au fost evenimentele care au avut loc în ceea ce numim «Istoria bisericească», apoi cîți au fost cei care au participat în chip strălucit la conducerea treburilor bisericești din comunitățile cele mai importante, care au fost cei care, în cadrul fiecărui popor, au propovăduit, cu graiul sau cu scrisul, cuvîntul lui Dumnezeu, apoi care, cîți și în ce vreme au trăit cei care, de dragul inovațiilor, au căzut în cea mai grea rătăcire, făcîndu-se vestitori și sprijinitori ai «științei celei mincinoase» [62], *stricînd fără cruțare, ca niște lupi îngrozitori, turma lui Hristos* [63], *iar în afară de aceasta, care au fost nenorocirile pornite din partea întregului neam evreiesc, ca și toate uneltirile născocite după aceea împotriva Mîntuitorului nostru, apoi cîte și în ce chip s-au dus, din partea păgînilor, lupte împotriva învățăturii celei dumnezeiești, de dragul căreia unii au luptat, după împrejurări, chiar și cu sînge și cu chinuri, în sfîrșit, mărturiile aduse în zilele noastre prin mila și bunăvoința la care Mîntuitorul ne-a făcut pe toți părtași, — iată ce am găsit de bine să las în scris. De aceea nu voi începe în alt chip decît mînecînd de la însuși planul de mîntuire al iconomiei Mîntuitorului și Domnului nostru, Hristosul lui Dumnezeu»* [64].

Cu alte cuvinte, el are în vedere în mare următoarele obiective, care și formaseră tot atîtea capitole ale cărții: 1) succesiunile episcopale ale principalelor centre bisericești ca expresie a continuității și permanenței aceleiași învățături și tradiții în Biserică, 2) scriitorii bisericești care au explicat și apărat această învățătură, 3) ereticii și schismaticii care au primejduit-o, 4) pedeapsa dumnezeiască suferită de evrei din pricina omorîrii Mîntuitorului și a abaterii lor de la mesajul proorocilor, 5) persecuțiile din partea împăraților păgîni și 6) suferințele martirilor și, drept încheiere, victoria finală a creștinismului.

Ideea de succesiune implică și pe cea de tradiție. În această privință viziunea lui Eusebiu a fost excepțională. Și predica apostolilor era conștientă de acest adevăr. Apologeții au adîncit-o, Tertulian [65] *o lua ca ceva*

62. I Tim., 6, 20.
63. Fapte, 20, 29.
64. *Istoria*, I, I, 1.
65. *De praescr. haer.* 36: «dacă vrei să mergi spre o cunoaștere cît mai adîncă mergi la Bisericile apostolice, unde pînă astăzi scaunele apostolilor stau la locurile cele mai de cinste».

de sine înţeles, iar Dionisie de Corint[66], *Hegesip*[67] *şi Irineu o formulaseră lapidar, dar Eusebiu o întregeşte şi o adînceşte cu o grămadă întreagă de mărturii*[68]. *Contactul strîns între episcopii şi scriitorii creştini din principalele centre bisericeşti sînt şi vor rămîne pilduitoare pentru toate veacurile. Controversele pascale ori ale valabilităţii botezului ereticilor pe care titularii scaunelor episcopale şi scriitorii vremilor acelora le-au putut rezolva în chip frăţesc vor rămîne între cele mai impresionante mărturii în acest sens. Cititorul e rugat să urmărească şi să adîncească mereu astfel de probleme, pentru care creştinătatea întreagă rămîne îndatoritoare lui Eusebiu pentru că ni le-a păstrat şi prezentat.*

Amănuntele, multe din ele necunoscute din altă parte, privitoare la istoria ereziilor ori a sectelor, atîtea cîte le prezintă Eusebiu, sînt şi ele monumente rămase grăitoare pentru totdeauna. Multe din ştirile despre Simon Magul, Cerint, Menandru, Marcion[69], *Teodot, Apelles, Montan şi mulţi alţii nu le-am cunoaşte poate din alt loc, dacă nu le-ar fi adunat harnicul istoric din Cezareea. Răsună parcă şi acum glasul sugrumat de emoţie al apostolului Ioan cînd recîştigă pe tînărul ajuns conducător de tîlhari*[70] *ori al sf. Irineu atunci cînd ceartă pe Florin pentru că n-a păstrat curată tradiţia învăţăturii creştine, aşa cum o ascultaseră în tinereţe amîndoi, de la sfîntul Policarp al Smirnei*[71]. *Cu toate că rămîne una din scăderile* Istoriei *lui Eusebiu faptul că nu cunoştea prea bine latina şi nu a folosit din plin şi izvoarele occidentale*[72], *totuşi rămîne impresionantă nota de caldă ecumenicitate în care le-a atras atenţia episcopilor Romei — chiar dacă quartodecimanii serbau greşit data serbării Paştilor*[73] *ori chiar dacă sfîntul Ciprian al Cartaginei cerea rebotezarea ereticilor*[74] *— să nu se grăbească în excomunicarea fraţilor «de dragul unităţii în Hristos» şi tot aşa rămîne cu adevărat palpitantă, dar plină de semnificaţii istoria multelor intervenţii prin scris ale episcopului Dionisie cel Mare al Alexandriei, care căuta mai presus de orice tradiţie unitatea doctrinală, dar mai ales de frăţie şi iubire.*

Ce să zicem de capitolele largi în care sînt prezentate persecuţiile, dar mai ales cele sîngeroase împotriva creştinilor? Există, desigur, unele

66. *Istoria* IV, XXIII, 2—3.
67. *Ibid.* III, XXXII, 2—8; IV, XI, 7; IV, XXII, 1—9 etc.
68. «Să păstrăm aceeaşi învăţătură pe care am primit-o de la apostoli, păstrînd tradiţia Bisericii, care singură e adevărată». *Ibid.*, IV, XIV, 4; IV, X; VI, 4—5 etc.
69. Despre rolul sf. Justin în combaterea lui, *Ibid.*, II, XIII, 2—5; III, XXVI, 3; IV, XVIII, 6—8 etc.
70. III, XXIII, 5—19
71. XX, 7—8.
72. Despre Tertulian: II, II, 4—6; II, XXV, 4; III, XX, 7; III, XXXIII, 3 etc.
73. IV, XIV, 1; V, XXIII—XXIV; VII, XX etc.
74. IV, XI, 5; VI, XLIII, 14—18; VII, II—V; VII, VII—VIII etc.

neclarităţi, confuzii, ca să nu mai vorbim de greşeli de cronologie în prezentarea faptelor. Dar şi în această privinţă meritul lui Eusebiu este de-a dreptul unic. El a întocmit cea mai veche colecţie de acte martirice [75]. *Ca unul care a văzut cu ochii proprii destule cazuri de schingiuiri, de aruncare la fiare ori de chinuiri la munci forţate în mine, Eusebiu aminteşte în repetate rînduri că a scris o «colecţie a vechilor martirologii»* [76]. *Din păcate lucrarea s-a pierdut. Totuşi cîteva piese de o excepţională valoare au fost inserate şi în* Istorie. *La loc de frunte e scrisoarea comunităţilor din Lyon şi Vienne* [77], *una din cele mai frumoase scrieri de felul ei din toată antichitatea creştină. Scrisoarea Bisericii din Smirna despre sfîntul Policarp* [78], *Pătimirea sfîntului Iustin şi a soţilor lui* [79], *ca şi actele martirilor Apoloniu din Roma* [80] *şi Pioniu din Smirna* [81]. *Tot dintre «cei vechi» fac parte suferinţele lui Origen despre care ne vorbeşte în aproape o carte întreagă* [82], *precum şi pătimirile creştinilor din Alexandria şi Egipt, aşa cum ni le descriu epistolele sfîntului Dionisie* [83], *ocular în lucrarea* Martirii din Palestina.
şi desigur cele din Palestina [84], *la care Eusebiu aduce detalii ca martor*

Eusebiu îşi ţine măcar în parte făgăduiala făcută. Lucrarea s-a păstrat în două versiuni : cea greacă, mai scurtă, care apare în patru dintre manuscrisele Istoriei bisericeşti, *ca anexă la cartea a VIII-a atunci cînd autorul va fi redactat prima oară* Istoria *sa, iar textul mai complet al* Istoriei *şi* Martirilor din Palestina *apare în versiunea siriacă şi armeană.*

Lucrarea cuprinde o înşirare cronologică a 83 de martiri care au pătimit între anii 303—311, mai ales în Cezareea. Desigur că au fost şi mai mulţi. Eusebiu afirmă că «nu era posibil să-i înşiri pe toţi» [85]. *Dintre martirii prezentaţi aici loc de frunte ocupă, fireşte, sfîntul Pamfil, despre care am pomenit mai înainte. În descrierea acestor pătimiri Eusebiu nu se sfieşte să relateze că au fost şi destui creştini care au fost slabi şi au apostaziat. Se resimte — acum cînd nu era departe nici apariţia edictelor de toleranţă — şi ceva forţat în gesturile unor martiri care provocau ei arestarea sau prezentarea prea retorică a chinuirii unei femei al cărei*

---

75. A Ehrhard, *Überlieferung der hagiogr. Literatur d. griech. Kirche,* 1, Leipzig, 1937, p. 1 şi urm.
76. *Istoria,* V, prefaţa.
77. *Istoria* V, 1.
78. *Istoria,* IV, XV.
79. IV, XVI—XVII.
80. *Istoria,* V, XXI.
81. *Istoria,* IV, XV—XVII.
82. VI, II ; VI, VIII, 3 ; V, XLVI, 2 ; VI, XXXIX, 5 ; VI, XLVI, 2 etc.
83. VII—VIII.
84. VIII, VII ; VIII, XIII ; MP I—XIII.
85. VIII, XIII, 7.

cadavru a fost aruncat la fiare[86]. *În general impresionează puternic sinceritatea expunerii și comportarea exemplară a unora dintre martiri, de pildă sfîntul Roman*[87], *sau mărturisitorii din minele de aramă din Phaeno sau din Cilicia*[88].

De o valoare deosebită sînt afirmațiile scriitorului atunci cînd declară : «am văzut cu ochii mei biserici dărîmate»[89], *«am fost de față eu însumi la pătimirea lor (în Tir)»*[90], *«i-am văzut eu însumi» (în Tebaida)*[91], *dar ca un leit-motiv rămîne resemnarea și siguranța cu care afirmă omul care credea că totuși biruința nu este departe : «în locul nostru — ziceau martirii din Lyon — a luptat harul»*[92], *«în martirul Sanctus pătimea Hristos»*[93] *sau «tocmai cînd se afișa edictul de alungare a creștinilor din orașe (sub Maximin), tocmai atunci am simțit puterea lui Dumnezeu care luptă pentru Biserica Sa»*[94].

Privitor la stabilirea canonului biblic — în afară de lucrări de geografie și filologie sacră de care vom vorbi mai departe — subliniem că Eusebiu a adus un serviciu de prim rang cercetărilor științifice. După ce vorbește pe larg de contribuția în acest domeniu a lui Iosif Flaviu[95], *el nu uită să înșire cărțile canonice așa cum le cunoșteau Meliton de Sardes, Clement Alexandrinul, Origen, Papia, Dionisie al Alexandriei și alții. La un moment dat Eusebiu afirmă : «Pe măsură ce înaintăm în* Istoria bisericească *voi menționa deodată cu succesiunile episcopale (de la fiecare din marile Biserici) și pe acei scriitori bisericești care au folosit la timpul lor cărți biblice contestate și de care anume s-au folosit, ce au zis despre ele, fie ele scrieri canonice și recunoscute, fie din cele care nu sînt recunoscute»*[96]. *Pentru controverse ca cea despre «presbiterul Ioan» (și altele prezentate de Papia) sau ca cea despre hiliasm ori despre autenticitatea Apocalipsei, a epistolelor către Evrei, II—III Ioan, II Petru și altele, se cere cititorului să fie cu grija și atenția care trece dincolo de aceea ce s-a învățat cîndva în școală în vederea unui examen oarecare. Trebuie învățat odată în plus că pentru sfinții părinți și scriitori bisericești — să nu mai vorbim de martiri — cuvîntul Scripturii era cu mult mai mult decît cel scris undeva vizibil așa cum ne-a învățat sfîntul Pa-*

86. *Mart. Palest.*, IX, 10.
87. MP, II.
88. *Istoria*, VIII, XIII, 5; MP, VII, 2.
89. *Istoria*, VIII, II, 1 etc.
90. *Ist.*, VIII, VII, 2.
91. *Ist.*, VIII, VII, 4.
92. *Ist.*, V, I, 6.
93. *Ist.*, V, I, 23.
94. *Ist.*, IX, VII, 15.
95. *Ist.*, III, XI, 1—5 etc.
96. *Ist.*, III, III, 4, 3.

vei [97]. Eusebiu și scriitorii pe care-i citează ne aduc în această privință o prețioasă mărturie.

Din cele expuse pînă aici credem că reiese cu prisosință și planul și cuprinsul Istoriei ; de aceea nu găsim necesar să insistăm mai mult. Totuși după cum a stabilit Ed. Schwartz, editorul textului critic berlinez, cele 10 cărți ale Istoriei au trecut prin mai multe ediții sau remanieri. Cărțile I—VIII, spune dînsul, au fost redactate în anul 312, cartea a IX-a în anul 315, iar cartea a X-a în 317. Grosso modo, concluziile lui sînt juste, dar analizîndu-le se impun unele precizări. Ultimul paragraf din cartea VII «în cărțile precedente am tratat despre problema succesiunilor începînd de la Hristos pînă la dărîmarea locașurilor de cult, deci pentru o perioadă de 305 ani. Acum urmează să istorisim în scris lupta dusă pentru credință în vremile noastre» [98], cu care se încheia, descrie pătimirea sfîntului Petru, episcopul Alexandriei, despre care se știe că a avut loc numai în anul 312. Primul paragraf al cărții VIII ne spune că autorul s-a gîndit să mai adauge «cîteva evenimente contemporane» indispensabile, între altele și «palinodia» sau edictul de toleranță al lui Galeriu, care știm că a fost afișat la Nicomidia în 30 aprilie 311. S-ar putea crede la un moment dat că a venit pacea, destinderea [99], dar nu-i așa. Apendicele atașat la cartea VIII descrie, e drept, moartea prigonitorilor. Așa spun trei din cei mai vechi codici ai Istoriei. În restul codicilor au dispărut notițele respective privind pe împărații prigonitori : numele lor e șters în textul celorlalți patru codici (BDMI, cum i-a numit Schwartz), Dioclețian, Maximin, Galeriu. Întrebarea care se pune este aceasta : cînd și-a redactat Eusebiu Istoria sa și cu ce scop ? În această privință pasajul din Istoria privind fabricarea apocrifului tendențios Acta Pilati despre care se știe că nu puteau apărea de cît sub domnia lui Maximin [100], urmașul lui Galeriu, deci după anul 311 — ne dă un punct de plecare spre a înțelege că cei «305 ani» nu trebuie înțeleși matematic, de aceea notițele respective din cap. VII, XXXII, VIII, I, ne arată că opera nu putea fi redactată decît după anul 311.

Pe de altă parte, faptul că în VIII, XVI, 3—4 e vorba de alt rescript semnat de Galeriu și Constantin — căci între timp Liciniu devenise și el persecutor — ne face să prelungim și mai mult termenul cînd au fost adăugate aceste apendice. Cît despre tîrnosirea bisericii din Tir, despre care ni se vorbește în cartea X, precum și faptul că Liciniu moare abia în 325, acestea ne ajută să înțelegem de ce în ultimele două cărți

97. II Cor., 3, 6.
98. *Ist.*, VII, XXXII, 32.
99. *Ist.*, VIII, I ; VIII, XIII, 3 și VIII, XVII, 3—11.
100. IX, V, 1.

IX—X ale Istoriei *nepotrivirile datelor și persoanelor respective ne silesc să înțelegem că Eusebiu și-a remaniat cel puțin de două sau trei ori lucrarea sa. La pasajele respective am încercat să aducem unele lămuriri în această problemă.*

În mare, vorbind despre cuprinsul Istoriei *nu trebuie să uităm că în prima carte se vorbește de preambulul vetero-testamentar al istoriei sfinte, în cartea a II-a despre epoca apostolilor, în cărțile III—IV se aduc lămuriri diverse despre unitatea Bisericii dovedită prin ideea de succesiune a tradiției apostolice. Cartea V e dominată la început de istorisirea pătimirii martirilor din Lyon și Vienne și de a altor martiri, precum și de diferite știri privind controversa pascală, cartea a VI-a e dominată mai ales de viața și opera lui Origen și de istorisirile lui Dionisie al Alexandriei, în cartea VII același «Dionisie va lucra împreună cu noi», zice Eusebiu, încît aproape toată cartea e plină de epistole și istorisiri de ale sale, cărțile VIII—X cuprind relatări despre ultimele persecuții, dar și despre etapele prin care s-a ajuns la pacificarea și eliberarea Bisericii.*

Despre lucrările panegirice *ale lui Eusebiu vom vorbi de astădată mai scurt, rămînînd să revenim cînd vom prezenta* Viața lui Constantin *și alte scrieri ale lui.*

Trebuie spus totuși că nici una din scrierile lui Eusebiu n-a trezit atîtea critici și controverse ca Viața lui Constantin. *Întrucît el vedea în Constantin «cel dintîi dintre cei care dețineau puterea romană și care a vrut să fie și prietenul lui Dumnezeu»* [101], *nu trebuie să pretindem că vedem în această scriere, pe care mai bine ar trebui s-o înțelegem ca pe niște «Reflecții asupra vieții lui Constantin», o biografie propriu-zisă, ci numai o prezentare omagială a ceea ce acest prim împărat creștin a realizat în folosul Bisericii și a creștinismului. Eusebiu a fost foarte aspru judecat ca fiind un scriitor de curte, lingușitor, neobiectiv, iar* Viața lui Constantin *a fost socotită neautentică ori falsificată și interpolată. Or iată că nu de mult s-a descoperit un papirus londonez redactat înainte de anul 320, care conține pasaje identice cu textul din* Vita *II, 27—28, ceea ce confirmă neîndoios autenticitatea operei* [102].

O altă lucrare, Ad coetum sanctorum *(= «Cuvîntare la adunarea sfinților»), figurează pe cele mai bune manuscrise ca a cincea carte a* Vieții lui Constantin *(care are patru cărți). În ea se preamărește credința creștină, combătîndu-se idolatria și credința în destin. În partea a doua,*

---

101. *Vita*, I, 3.
102. Indicații la Quasten, *op. cit.*, p. 450.

se vorbește despre Hristos cel prezis de prooroci și de înțelepți între care se numără și Sibila *și* Ecloga a IV-a *a lui Virgiliu.*

Celelalte două lucrări sînt mai întîi un panegiric ținut de Eusebiu la palatul împăratului la data de 25 iulie 335, cu ocazia celei de a 30-a aniversări (tricennalia), în care oratorul pune la inima sărbătoritului că el e un om deosebit de ceilalți, căruia i se cer o seamă întreagă de virtuți întrucît, datorită harului ce i s-a dat, el e chemat să lumineze «ca soarele», să fie interpretul voii lui Dumnezeu. În al doilea rînd avem un tratat în care se aduc mărturii — obiceiul lui Eusebiu de a prezenta «dovezi» care întăresc adevărul — despre bunăvoința și binefacerile săvîrșite de Constantin în folosul Bisericii, așa cum era în cazul de față : tîrnosirea Bisericii Sfîntului Mormînt (în a. 335).

Vorbind de operele *apologetice e bine să nu uităm că aproape tot scrisul lui Eusebiu are în el un duh și o tendință apologetică. Fiind un om atît de erudit, el a căutat să lărgească și să adîncească tot ceea ce atinseseră înaintașii săi pe acest tărîm. De aceea și aici a dat dovadă de informație și de metodă științifică deosebită pentru vremea aceea. Nu se pierde în amănunte, oricît de multe evocă, ci planul lui e închegat.*

Ca o introducere generală elementară trebuie socotite așa numitele Ecloge profetice, *scrise înainte de episcopat, în zece cărți, din care nu se mai păstrează decît cărțile 6—9. Cartea cuprinde profeții mesianice, care arată, spre a combate în același timp atît pe iudei, cît și pe ereticii care respingeau cărțile Vechiului Testament, că Hristos este «împlinirea veacurilor» și că fără El omenirea și-a pierdut unitatea și sensul.*

Două opere voluminoase, Praeparatio evangelica *și* Demonstratio evangelica, *compuse și ele înainte de anul 320, dedicate amîndouă episcopului Teodot de Laodiceea*[103], *sînt alături de* Istoria *și* Cronica *cele mai importante opere ale lui Eusebiu.*

Praeparatio evangelica, *în 15 cărți, s-a păstrat întreagă în grecește. Scopul ei e să justifice pe creștini de acuza ce le-o aduc păgînii, atunci cînd îi învinuiesc că au părăsit religia strămoșilor trecînd la iudaism, sau, mai rău, neprimind nici din iudaism decît ceea ce le convine. Fără să vrei îți vin în minte aceleași acuze aduse de Celsus creștinilor și, desigur, Eusebiu s-a folosit mult de opera respectivă a lui Origen combătînd acuzele păgîne. Adunînd material mult din cosmogoniile și mitologiile feniciene, egiptene, grecești și apoi analizînd oracolele păgîne, precum și credința în destin, Eusebiu arată că zeii, demonii, oracolele, superstițiile sînt pline de contradicții, de fantezii, de minciuni, de aceea oamenii au*

---

103. Ed. Schwartz, Eusebius Pauly-Wissowa : Realenzyklopädie, p. 1390—1391.

părăsit chiar și filosofia grecilor trecînd la iudaism, însuși Platon se dovedește tributar lui Moise: «Îl cinstesc și-l admir și eu pe Platon, mai mult decît pe oricare alt grec, deși nu avem peste tot aceleași păreri, cele pe care le mărturisește sînt înrudite cu ale mele», zice el la un moment dat [104].

Demonstratio evangelica *răspunde de astă dată acuzelor evreilor care ne reproșează că nu primim iudaismul. Din cele 20 de cărți s-au păstrat numai primele zece și un fragment din cartea a XV-a. Eusebiu afirmă că Legea lui Moise a avut valabilitate numai pentru un timp. Credința patriarhilor și scrierile proorocilor dovedesc că dacă le privăm de semnificația lor mesianică multe din faptele Vechiului Testament își pierd înțelesul. Abia întruparea Domnului și patima Lui dau singura explicare valabilă tainelor cuprinse în Legea Veche.*

În fond, atît Praeparatio *cît și* Demonstratio *nu se adresau vag iudeilor — respectiv păgînilor, ci vizau și tratatul lui Porfir,* Contra creștinilor, *care căuta să discrediteze pe creștini că nu știu «nici să citească și nici să tălmăcească cuvintele Scripturii». Am avut ocazie și în decursul* Istoriei *să ne ocupăm de obiectivele răutăcioase ale acestui polemist și de cea a lui Hieracle. Opera lui Porfir și cea a lui Hieracle s-au pierdut. Metoda temeinică de combatere folosită de Eusebiu în pasajele respective din* Praeparatio [105] *și aiurea îi face multă cinste. El rămîne în cadrul strict biblic, dar argumentele folosite sînt valabile.*

Theofania *sau* Arătarea *e ultima din lucrările apologetice ale lui Eusebiu. Lucrarea are 5 cărți și în centru stă persoana Logosului dumnezeiesc, fără de care n-am înțelege creația și guvernarea lumii, dar mai ales mîntuirea omului. Toate proorociile au drept țintă ultimă rolul mîntuitor al Logosului. Opera va fi fost redactată în jurul anului 323, întrucît vorbește adeseori de o «Biserică înfloritoare». Din păcate în grecește nu s-au păstrat decît cîteva fragmente. Noroc cu o traducere siriacă făcută încă în anul 411 și păstrată în întregime în British Museum.*

Eusebiu a cultivat și studiile biblice și exegetice. *Se știe ce rol mare a avut împreună cu Pamfil la copierea și corectarea textului unora din operele biblice. El a reprodus Septanta (a cincea coloană din Hexapla lui Origen), făcînd din ea operă separată, indicîndu-i pe margini sholii interesante în comparație cu alte versiuni. Am amintit și de rolul lui pe lîngă împăratul Constantin în legătură cu procurarea «unui număr cît*

104. *Praep. ev.*, XIII, XVIII.
105. *Praep.* I, 2, 1—4.

mai mare de Biblii pe pergament şi cu caligrafie îngrijită». Dar el are şi în acest sector lucrări speciale [106].

Canoanele evanghelice, *o concordanţă cu specificarea locurilor paralele pentru indicarea pasajelor fiecăreia din Evanghelii, care au locuri paralele în celelalte. Lucrarea e cuprinsă într-o epistolă către Carpian. Sugestia a luat-o de la Amoniu de Alexandria care scrisese despre «Acordul dintre Moise şi Iisus»* [107] *şi care punea Evangheliile pe patru coloane. Eusebiu perfecţionează metoda împărţind textul în paragrafe mici (= pericope) pe care le numerotează pe rînd pentru a da o listă a pasajelor, care se pot întîlni pe cele 8 coloane întocmite de el. În felul acesta afli repede locurile paralele pentru fiecare pericopă. Metoda «canoanelor eusebiene» a fost repede imitată de Fer. Ieronim la traducerea «Vulgatei».*

Onomasticonul, *un dicţionar de locuri biblice, cuprinde o înşirare alfabetică a localităţilor biblice, însoţită de notiţe istorico-greografice pentru fiecare localitate cunoscută în sec. IV. Foarte apreciată atît în Răsărit cît şi în Apus, unde Fer. Ieronim a tradus-o şi a mai îmbogăţit-o. Cuprindea întîi o interpretare a termenilor localităţilor, apoi o descriere topografică a Iudeii cu teritoriul celor 12 seminţii, iar la urmă, un plan al Ierusalimului şi al templului* [108]. *Lucrarea a fost cerută de prietenul său Paulin, episcop de Tir, mort la 331, deci opera e anterioară acestei date. Iniţial lucrarea era de 3 ori mai mare decît s-a păstrat.*

Întrebări şi răspunsuri evanghelice [109], *în două părţi, una cu privire la copilăria Domnului, a doua privind învierea. S-au păstrat numai fragmente. Se cunoaşte genul acestor «întrebări şi răspunsuri», din care sub numele sfîntului Atanasie au circulat şi prin ţările române încă de mult* [110].

Comentarul la Psalmi [111] *e cea mai importantă lucrare exegetică a lui Eusebiu. Ea a fost de două ori tradusă în latineşte : de sfîntul Ilarie şi de Eusebiu de Vercelli. Traducerile nu s-au păstrat, în schimb textul grec a fost editat de Montfaucon pentru psalmii 51—95 şi fragmentar pentru psalmii 1—50, 95—118 (aşa cum avem textul reprodus în colecţia Migne), apoi, de A. Mai, fragmente după catene la psalmii 119—150, precum şi de G. Mercati pentru psalmii 96—100. Toate acestea dovedesc proporţiile uriaşe ale lucrării lui Eusebiu.*

---

106. *Vita* IV, 36 ; Migne, P.G., 20, 1185 A.
107. *Istoria* VI, XIX, 10.
108. Editată de E. Klosterman, Berlin, 1904.
109. Migne, P.G., 22, 879—957.
110. Ştrempel, *Catalogul manuscriselor româneşti,* I—II, Bucureşti, 1980 şi 1983.
111. Migne, P.G., 23—24.

Comentarul la Isaia, *descoperit recent de R. Devreese. Studiile au dovedit că Eusebiu e dependent de Origen, dînd întîietate interpretării alegorice* [112].

Poligamia şi marile familii ale patriarhilor, *un studiu care explică nedumeririle privitoare la această temă. Şi sf. Vasile cunoştea lucrarea. Din păcate s-a pierdut.* Despre Paşti, *un alt tratat cerut de împăratul Constantin* [113], *după cum ne informează scrierea sa* Vita Constantini, *pe care împăratul a cerut s-o multiplice. Sigur că lucrarea era în legătură cu data serbării Paştilor care s-a discutat la sinodul I ecumenic. Din păcate ni s-a păstrat numai un fragment din el. Se ştie din informaţiile lucrării citate că a fost necesară intervenţia împăratului pentru a aduce la uniformizare pe episcopii orientali (Siria, Mesopotamia, Cilicia) de a admite practica alexandrină* [114].

Dintre lucrările dogmatice *amintim mai întîi tratatul în două cărţi* Contra lui Marcel [115] *care se ştie că a fost condamna în sinodul din 336 pierzîndu-şi scaunul episcopal din Ancira, deşi fusese un vajnic susţinător al crezului niceean. Din păcate, Marcel a căzut în extrema cealaltă, sabelianistă, susţinînd că după judecata universală Fiul va reveni la Tatăl şi aşa se va sfîrşi şi împărăţia lui Hristos. Deşi reabilitat la un sinod din Roma în anul 340 şi reîntors acasă, după multe tulburări Marcel fu din nou exilat în 347, iar la sinodul II ecumenic va fi condamnat ca eretic.*

De ecclesiae theologia, *o plictisitoare susţinere a crezului subordinaţianist, care totuşi s-a păstrat* [116].

Dintre epistole, *care trebuie să fi fost foarte multe datorită rolului important pe care l-a avut în primele patru decenii ale veacului IV, amintim (în afară de cea către Carpian în legătură cu «canoanele evanghelice» şi de cea către Flacilius* despre Ecclesiae theologia), *pe cea* «Către poporul din Cezareea» *în legătură cu modul cum a decurs participarea lui la sinodul I ecumenic şi cum la intervenţia împăratului Constantin a fost nevoit şi Eusebiu să semneze crezul omousian. Învăţaţii au crezut multă vreme că el a propus sinodului crezul obişnuit în Cezareea, dar azi se ştie că adevăratul motiv a fost reabilitarea propriei sale ortodoxii pusă în discuţie la sinodul ţinut în Antiohia în acelaşi an. În lipsa altui act oficial al sinodului, această epistolă este una*

112. Migne, P.G., 24, 89—526.
113. *Viaţa lui Constantin*, IV, 34—35.
114. *Viaţa*..., III, 18—19.
115. Migne, P.G., 24, 707—822.
116. Migne, P.G., 20, 1536—1544.

din mărturiile cele mai importante despre dezbaterile sinodului şi despre atitudinea incertă a lui Eusebiu.

În fine, într-o Epistolă către Constanţia, *sora împăratului (ea întrebase pe Eusebiu dacă i s-ar putea trimite o icoană a lui Hristos), răspunsul lui Eusebiu e negativ «ca să nu se pară că îmbrăcăm pe Dumnezeu în trup, cum fac păgînii»* [117].

CONCLUZII

Am insistat mai pe larg asupra Istoriei bisericeşti *şi asupra* Martirilor din Palestina *pentru că acestea sînt lucrările lui Eusebiu care intră în acest volum.*

Îndeosebi despre aceste două lucrări ale lui Eusebiu se poate repeta ceea ce spunea pe vremuri cunoscutul patrolog grec D. S. Balanos, anume că «nici o altă scriere din literatura post-apostolică n-a adus mai mari servicii celor ce studiază problemele bisericeşti, cum a făcut-o Istoria *lui Eusebiu. Acelaşi teolog ne mai aduce aminte şi de spusa unui coleg englez P. Lightfoot, care zicea că «faţă de nici un alt scriitor vechi nu trebuie să avem mai mare recunoştinţă decît faţă de Eusebiu»* [118]. *De aceea mulţumim şi noi Prea Fericitului Patriarh Iustin pentru bucuria de a putea pune în mîna slujitorilor altarelor şi a credincioşilor Bisericii noastre aceste pilduitoare mărturii ale vredniciei creştine din primele veacuri, spre a fi de tot folosul şi trebuinţa noastră a tuturora.*

Mai amintim totodată că textul *original al acestor lucrări s-a bucurat din cele mai vechi timpuri de o preţuire deosebită, fiind copiate şi multiplicate în multe* exemplare. *În Biblioteca Naţională din Paris se păstrează şi azi trei din copiile făcute între secolele IX—XI (Cod. paris. 1430, 1431 şi 1432), în Biblioteca Laurentiană din Florenţa, alte două (Cod. laurent. 70, 7 şi 70, 20), unul în Biblioteca Marciană din Veneţia (Cod. marc. 338) şi unul în Biblioteca Centrală din Moscova (Cod. mosq. 50). Ele au stat la baza multelor ediţii tipărite, începînd din sec. XVI şi pînă în zilele noastre. Dar nu trebuie să uităm că n-a trecut nici un veac de la moartea lui Eusebiu şi lucrările acestea au şi fost traduse în limba siriacă (anul 411), iar din siriacă în cea armeană. Totodată, încă în anul 403, presbiterul Rufin din Aquilea († 410) a tradus «Istoria» în limba latină, continuînd expunerea evenimentelor cu încă 70 de ani (pînă la anul 395), contribuind astfel la răspîndirea operei în Apus.*

117. Migne, P.G., 20, 1545—1549.
118. Balanos, *Patrologia*, Atena, 1930, p. 265.

Dintre edițiile tipărite amintim

1544 Paris (R. Ștefan)
1659—1673 Paris (H. Valois)
1677 Paris (3 volume)
1672—1679 Frankfurt (retipărirea ediției parisiene anterioare)
1695 Amsterdam
1720 Cambridge (W. Reading)
1746—48 Torino
1827—28 Leipzig (H. Heinchen)
1838 Oxford (E. Burton)
1859—62 Schafhausen (H. Lämmer)
1857 Paris (ed. Migne), Patrologiae, series graeca, vol. 20
1861 Londra (W. Cureton, ediția siriacă a *Martirilor din Palestina).*
1903—1909 Berlin — (Ed. Schwartz, iar pentru ediția latină Th. Mommsen, (3 volume — ediție critică), Leipzig).
1909, același text în ediție stereotipă, reeditată pînă azi de 5 ori. Am folosit ed. V, 1932.
1926, Londra, K. Lake (redă textul berlinez cu traducere engleză).
1932, Paris (E. Grapin, însoțit de traducere franceză).
1952—1960, Paris (G. Bardy, text și traducere franceză, vol. IV: introducere și indici).

Dintre traduceri, amintim cîteva :

germane: 1870, Kempten, M. Stigloher
1901, Berlin, E. Nestle (trad. siriacă).
1902, Berlin, E. Preuschen (trad. armeană).
1932 Kempten-München, P. Häuser, reeditată în 1967. A. Gärtner și H. Kraft
englezești: 1890, Buffalo-N. York (M. Giffert).
1897—8, Cambridge (W. Wright-N. Mc Lean).
1926 Cambridge (R. Lake)
1927—28, Londra (J. Lawlor-J. E. Oulton; și «Martirii»).
1953—55, N. York (R. F. Deferrari)
1967, Harmandswort (A. Williamson).
franceze: 1932, Paris (E. Grapin)
1952—1958 (G. Bardy)
italiene: 1931, Siena (Gr. del Ton)
1943, Florența (Gr. del Ton)
olandeză: 1909, Leiden (H. Meyboom)
suedeză: 1937, Stockholm (I. A. Heikel)
română: 1896, București (Iosif, fost mitropolit). Textul grec folosit atunci nu era cel critic. Dar și limbajul traducerii din 1896 este greoi și adesea neclar. În plus, lipsesc cu totul comentariile și notele.

Nu mai pomenim și aici — am făcut-o pe cît ne-a fost posibil în subsolul paginilor — mulțimea studiilor și articolelor care s-au scris în legătură cu opera lui Eusebiu, mai ales cu cele două scrieri publicate aici.

De încheiere, mulțumind Atotputernicului pentru tot ce am putut face, rog pe cei care vor citi paginile acestea să nu uite că le-a scris

«mînă de țărînă» și că, dacă m-am silit să fiu mai aproape de text, dar și mai liber oarecum — unde a fost cazul, pentru a fi mai ușor de înțeles, căci limbajul și compoziția lui Eusebiu nu sînt deloc ușoare —, au mai rămas destule neajunsuri, pe care să căutăm să le trecem pe cît se poate cu vederea. Din evlavia, din căldura și din modestia cu care scria Eusebiu acele mărețe pagini din istoria creștinismului primelor veacuri, ar putea fi și pentru noi prilej de a căuta mereu înnoire și întărire sufletească.

Notăm doar cîteva din studiile și publicațiile mai cunoscute

a. *În limbi străine*

1. Aland K., *Die religiöse Haltung Kaiser Konstantins*, în «Studia Patristica» I (63) 1957, pag. 549—600.
2. Idem, *Eusebius v. Caesarea*, în *«Religion in Geschichte und Gegenwart»*, ed. III, Tübingen, 1958, p. 739—740.
3. Balanos M. S., *Zur Charakterbild des Kirchenhistorikers Eusebius v. Caesarea*, în «Theol. Quartalschrift», 1935, p. 309—322.
4. Bardy, G. *Eusèbe de Césarée : Histoire ecclésiastique*, vol. IV : Introduction, pag. 9—135). În editura «Sources chrétiennes» cu bogate comentarii cu indice foarte dezvoltat (pag. 137—328).
5. Bigelmair A., *Eusebius v. Caesarea, allgemeine Einleitung*, în colecția «Bibliothek der Kirchenvater», Kempten und München, 1913, pag. I—LXI.
6. Chevalier, Ul., *Répertoire des sources historiques du Moyen Age*, Paris, 1905, vol. I, col. 1414—1417.
7. Ehrhard, A., *Die Überlieferung und Bestand der hagiograph. und homil. Literatur der grichischen Kirche von den Anfängen bis zum Ende d. 16 Jht. Erster Teil : Die Überlieferung*, I, Leipzig, 1937, pag. 1—18.
8. Harnack, Ad., *Geschichte d. altchristlichen Literatur*, vol. I, Leipzig, 1893, pag. 543—550.
9. Idem, *Die Chronologie d. altchristl. Literatur, bis Eusebius*, ed. III, vol. II, Leipzig, 1904, p. 106—127.
10. Bardenhewer, O., *Geschichte d. altkirchl. Literatur*, ed. III, vol. III, Freiburg i. Br., 1923, pag. 240—262.
11. Kraft, H., *Eusebius v. Caesarea :* Kirchengeschichte, Eingeleitet u. herausgegeben von-, München, 1967.
12. Laqueur, R., *Eusebius als Historiker seiner Zeit*, Berlin, 1929.
13. Leclerq, H., *Historiens du christianisme*, în «Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie tome VI, Paris, 1906, col. 1550—1556.
14. Nirschl, J., *Lehrburch d. Patrologie und Patristik*, Mainz, 1883, vol. II, pag. 8—28.
15. Puech, A., *Histoire de la littérature grecque chrétienne*, tome III, Paris, 1930, pag. 166—219.
16. Quasten, J., *Initiation aux Pères*, vol. III, Paris, 1963, p. 439—486.
17. Schwartz, Ed., *Griechische Geschichtsschreiber*, Leipzig, 1957.
18. Wallace S. Hadrill, *Eusebius of Caesarea*, London, 1960.

b. *În limba română*

1. Gârboviceanu, Petre, *Viața și activitatea lui Eusebiu de Cesareea*, ca studiu introductiv la «Istoria bisericească» a lui Eusebiu tradusă de mitropolitul Iosif.
2. Stănescu, G. G., *Eusebiu al Cesareei*, Cluj, 1940.
3. Bulat, T. G., *Eusebiu, episcop de Cesareea, istoric al Bisericii primare*, în «Revista de istorie bisericească», an. nr. 1, Craiova, 1943.
4. Coman, I. G., *Patrologie*, București, 1956.

EUSEBIU DE CEZAREEA

ISTORIA BISERICEASCĂ

CARTEA ÎNTÎIA

I

Ce se așteaptă de la lucrarea de față

1. M-am hotărît să scriu despre urmașii sfinților apostoli, precum și despre răstimpul care s-a scurs de la Mîntuitorul și pînă la vremurile noastre, să arăt cîte și cît de însemnate au fost evenimentele care au avut loc în decursul a ceea ce numim «istorie bisericească», apoi cîți au fost cei care au participat în chip strălucit la conducerea treburilor din diecezele cele mai importante ; care au fost cei care, în cadrul fiecărui neam, au propovăduit cu graiul sau cu scrisul, cuvîntul cel dumnezeiesc ; apoi care, cîți și în ce vreme au trăit cei care, de dragul inovațiilor, au căzut în cea mai grea rătăcire, făcîndu-se vestitori și sprijinitori ai «științei celei mincinoase» [1] stricînd fără cruțare ca niște «lupi îngrozitori» [2] turma lui Hristos ; în afară de acestea, nenorocirile pornite din partea întregului neam evreiesc, ca și toate uneltirile născocite după aceea împotriva Mîntuitorului nostru, cîte și în ce chip s-a dus din partea păgînilor lupta împotriva învățăturii celei dumnezeiești de dragul căreia unii au luptat, după împrejurări, chiar cu sînge și cu chinuri, în sfîrșit, mărturiile aduse în zilele noastre prin mila și bunăvoința la care Mîntuitorul nostru ne-a făcut pe toți părtași : iată ce am găsit de bun să las în scris aici. De aceea nu voi începe în alt chip decît mînecînd de la însuși planul de mîntuire al iconomiei Mîntuitorului și Domnului nostru Iisus, Hristosul lui Dumnezeu.

2. Tocmai de aceea, firea lucrurilor cere multă înțelegere din partea celor binevoitori, căci mărturisesc eu însumi că realizarea deplină și fără lipsuri a unei atît de mari făgăduieli întrece puterile mele, întrucît sînt cel dintîi care pornesc o astfel de lucrare, pășind oarecum pe un drum pustiu și nebătătorit, așa încît pe de o parte cer lui Dumnezeu să-mi fie

1. *I Tim.*, 6, 20.
2. *Fapte*, 20, 29.

îndrumător și puterea Domnului să-mi stea într-ajutor, iar pe de altă parte, întrucît de la unii oameni, care au călcat înainte de mine pe același drum n-a fost cu putință să găsesc decît niște urme goale, căci abia dacă s-au păstrat cîteva slabe temeiuri de la cei care, fiecare în felul lor, ne-au lăsat oarecari istorisiri despre timpul în care au trecut, pe acestea ridicîndu-le înaintea noastră ca pe niște torțe, le folosim ca pe niște strigăte prin care paznicii cheamă pe oameni din înaltul locului de pîndă, arătîndu-ne ce cale trebuie să apucăm ca să îndreptăm fără greșeală și fără primejdie mersul expunerii [3].

3. Așadar, din cîte am socotit că sînt folositoare scopului propus, vom alege ici și colo cîteva din cele care se referă aici ca și într-o livadă duhovnicească, vom strînge pasajele potrivite din scriitorii de altădată și voi încerca să le încheg laolaltă într-o singură expunere istorică, salvînd de la uitare succesiunile dacă nu ale tuturor apostolilor lui Iisus, dar măcar ale celor mai vestiți dintre ei și a căror amintire a rămas vie pînă în zilele de azi.

4. În ce mă privește, eu sînt de părere că realizarea prezentei lucrări este de cea mai mare trebuință deoarece pînă acum, după cîte știm, nimeni dintre scriitorii bisericești nu a nutrit nădejdea să scrie cîndva o lucrare de acest fel. Nădăjduiesc așadar că ea se va dovedi de foarte mare folos celor care privesc cu rîvnă spre învățămîntul folositor al istoriei în general.

5. De altfel, în scrierea *Canoanele timpurilor*, pe care eu am compus-o, am dat nu de mult un rezumat al evenimentelor [4], de aceea renunț de astă dată de a le istorisi și aici mai pe larg.

6. După cum am spus, această scriere a mea va începe cu ideea că Iconomia și teologia lui Hristos depășesc mărirea și puterea rațiunii omenești.

7. — De aceea oricine va vrea să redacteze istorie bisericească trebuie să se ducă înapoi pînă la începuturile Iconomiei lui Hristos, întrucît de El am fost învredniciți să-I purtăm numele și această Iconomie e mult mai dumnezeiască decît li s-ar părea multora.

---

3. În sens de «explorare» sau de cercetare a genezei faptelor istorice (Platon, *Fedon* 96, A. trad. rom. C. Papacostea, București, 1968, p. 379). Eusebiu era conștient că e cel dintîi care încearcă să prezinte o «istorie bisericească», în care să intre, în legătură cu planul de mîntuire al iconomiei divine ca fir conducător, ideea tradiției și a succesiunii apostolice care asigură dezvoltarea internă și externă a Bisericii. În această privință Irineu, Hegesip și Tertulian (*De praescr. haer.* XXXVI etc.) pot fi socotiți premergători ai lui Eusebiu.

4. *Cronica*, a doua sinteză istorică a lui Eusebiu, pare a fi fost publicată în jurul anului 303.

II

Recapitulare sumară a învățăturii despre preexistența și dumnezeirea Domnului nostru Iisus Hristos

1. În Hristos sînt două firi : prin una se aseamănă cu capul trupului [5] și pe calea aceasta e recunoscut ca Dumnezeu [5a] ; prin cealaltă se aseamănă cu picioarele : prin ea s-a îmbrăcat cu fire omenească făcîndu-se asemenea pătimitor cu noi, de dragul mîntuirii noastre. Așadar ceea ce vom istorisi de acum înainte va fi desăvîrșit dacă vom începe cu însușirea lucrurilor celor mai de căpetenie și mai importante, urmînd ca pe calea aceasta să fie puse în lumină atît vechimea, cît și dumnezeirea creștinismului față de cei care-L cred a fi ceva nou și străin, abia de ieri și nu de mai demult.

2. Despre neamul, vrednicia, ființa și natura lui Hristos nimeni n-ar putea fi în stare să dea lămuririle cele mai potrivite, după cum ne-o spune însuși Duhul Sfînt prin glasul proorocului [6] : «neamul Lui cine-l va spune ?» Și aceasta pentru că «Nimeni nu cunoaște pe Tatăl decît numai Fiul, nici pe Fiul nu-L cunoaște nimeni după vrednicia Lui decît Tatăl [7], Cel ce L-a născut pe El».

3. Lumină dinainte de lume [8] și Înțelepciune înțelegătoare [9] și de o ființă dinainte de veci, așa e Dumnezeu-Cuvîntul Cel viu și Care este la Tatăl ; — ei bine ! în cazul acesta cine L-ar putea cunoaște în afară de Tatăl ? El este mai înainte decît toată făptura [10] și decît orice lucrare văzută și nevăzută, primul și singurul născut al lui Dumnezeu, căpetenia oștirii cerești celei cugetătoare și fără de moarte [11], Îngerul marelui sfat [12], purtătorul cugetării celei negrăite a Tatălui, Cel care împreună cu Tatăl a creat toate, Cel care s-a dovedit al doilea după Tatăl ca izvor a toate [13], adevărat Fiu și Unul-Născut, Stăpîn, Dumnezeu și împărat al tuturor făpturilor, dăruit de Dumnezeu cu putere și cu tărie, pre-

---

5. Prin întrupare, Hristos a dat sens veșnic chemării omului. Citînd din Isaia, 49, 8, încă sfîntul Iustin exprima ideea că Hristos e «așezămîntul neamurilor» : «Care este, așadar, moștenirea lui Hristos ? Oare nu sînt neamurile ? Și care este așezămîntul lui Dumnezeu ? Oare nu este Hristos ?» *Dialog*, CXXII, în «P.S.B.», 2, p. 236.

5 a. *I Cor.*, 11, 3.

6. *Isaia*, 53, 8.

7. *Matei*, 15, 27 ; *Luca*, 10, 22.

8. *Ioan*, 1, 9—10.

9. *Pilde*, 8, 23.

10. *Col.*, 1, 15—16.

11. *Iosua*, 5, 14.

12. *Isaia*, 9, 6.

13. Expresia «al doilea după Tatăl» cu nuanță de subordinațianism e întîlnită și în alte locuri. Ea era curentă la apologeții secolului II.

cum și cu dumnezeire, cu mărire și cu cinste, căci la El se referă tainicele cuvinte ale Scripturilor: «La început era Cuvîntul și Cuvîntul era la Dumnezeu și Dumnezeu era Cuvîntul. Toate prin El s-au făcut și fără de El nimic nu s-a făcut din ce s-a făcut» [14].

4. Același lucru îl învață și marele Moise, cel mai vechi dintre toți proorocii, atunci cînd descrie prin Duhul cel dumnezeiesc aducerea la viață și împodobirea lumii, prin care Creatorul lumii a încredințat lui Hristos și nimănui altcuiva decît Cuvîntului Său dumnezeiesc și Întîi născut al Său crearea ființelor inferioare, după cum se arată în dialogul avut cu El în legătură cu facerea omului, unde se spune: «să facem om după chipul și asemănarea Noastră» [15].

5. Altul dintre prooroci întărește același adevăr teologhisind astfel într-unul din psalmi: «El a zis și s-au făcut, El a poruncit și s-au zidit» [16], prin care introduce pe de o parte pe Tatăl ca creator și înainte stătător desăvîrșit, care rînduiește toate printr-un semn împărătesc, iar apoi pe Cuvîntul cel dumnezeiesc, al doilea după El, nu altul decît Cel care ne-a fost propovăduit ca ascultînd de poruncile părintești [17].

6. Pe Acesta, toți cei care încă de la prima creație a omului se spune că s-au distins prin dreptate și prin virtutea credinței, cei din jurul marelui slujitor al lui Dumnezeu, Moise, iar înaintea lui și Avraam, cel dintîi precum și fiii lui, iar mai tîrziu toți cei care s-au arătat a fi între cei drepți și între prooroci, L-au văzut cu ochii curați ai înțelegerii și I-au acordat cinstirea care se cuvenea unui Fiu al lui Dumnezeu.

7. Dar și El însuși, neuitînd deloc de respectul pe care se cădea să-l aibă față de Tatăl, s-a făcut pentru toți dascăl al cunoașterii Tatălui. Domnul Dumnezeu a fost văzut — ne spune Scriptura — ca un om de către Avraam, șezînd la stejarul Mamvri [18], unde I s-a și închinat îndată pînă la pămînt cu toate că ochii lui vedeau doar om. Dar I s-a închinat totodată ca unui Dumnezeu și s-a rugat înaintea Lui ca înaintea unui Domn, mărturisind că-și dă seama pe cine are în față spunînd cu vorbele lui: «Tu Cel ce judeci tot pămîntul, au nu vei face judecată?» [19].

8. Căci dacă nu putem admite că ființa cea înnăscută și neschimbătoare a lui Dumnezeu Atotțiitorul se schimbă la înfățișare cu una de om și nici că înșală ochii privitorilor, luîndu-și înfățișare de creatură, ce-i mai mult, că însăși Scriptura ar născoci în chip mincinos astfel de

14. *Ioan*, 1, 1; 3.
15. *Fac.*, 1, 26.
16. *Ps.*, 32, 9.
17. Ideea că Fiul e ascultător de poruncile Tatălui e întîlnită adeseori la sfîntul Iustin, *Dialog*, LVIII, LX, LXI etc.
18. *Fac.*, 18, 1—3.
19. *Fac.*, 18, 25.

istorisiri despre Dumnezeu și Domnul care judecă toată lumea și care singur poate face judecată, dar care totuși e văzut cu înfățișare de om ? Așadar dacă nu-i voie să afirmăm că El e prima cauză a lumii, atunci cum să-L numim altfel decît Cuvîntul, singurul care există dinainte de lume ? Despre acest Cuvînt se și spune în psalmi : «Trimis-a Cuvîntul Său și i-a vindecat pe ei și i-a izbăvit pe ei din stricăciunile lor» [19a].

9. Pe acest Cuvînt Moise îl numește al doilea Domn după Tatăl atunci cînd zice cu toată claritatea : «Și Domnul a plouat peste Sodoma și peste Gomora pucioasă și foc de la Domnul din cer» [20]. Pe același Cuvînt care s-a arătat iarăși lui Iacov sub înfățișare de om Scriptura cea dumnezeiască îl proclamă «Dumnezeu» atunci cînd zice lui Iacov : «Nu se va mai chema numele tău Iacov, ci Israel va fi numele tău, pentru că ai fost tare ca Dumnezeu» [21]. Și a chemat Iacov numele locului aceluia : «vederea lui Dumnezeu», spunînd «că am văzut pe Dumnezeu față către față și s-a mîntuit sufletul meu» [22].

10. Și nu ni se cade să credem că aceste arătări astfel descrise ar sta în legătură doar cu niște îngeri mai mici și cu niște slujitori oarecare ai lui Dumnezeu, pentru că în astfel de cazuri Scriptura nu dă nimănui nume de Dumnezeu și nici de Domn, ci vorbește doar de îngeri, lucruri despre care ne putem ușor convinge prin nenumărate mărturii.

11. Pe același Cuvînt dumnezeiesc și Iosua, urmașul lui Moise, îl numește căpetenia, voievodul armatei Domnului în calitate de întîistătător peste îngerii și arhanghelii cerești și peste puterile cele mai presus de lume, fiind socotit ca Putere și Înțelepciune a lui Dumnezeu și ca Cel căruia I-a fost încredințat al doilea loc în împărăția și conducerea lumii, desigur după ce a fost văzut și înfățișat și sub formă de om.

12. Iată ce stă scris acolo : «Și a fost cînd era Iosua în Ierihon căutînd cu ochii săi a văzut pe un om stînd înaintea sa și sabia lui goală în mîna lui și apropiindu-se Iosua a zis lui : Al nostru ești sau din potrivnicii noștri ? Și acela a zis lui : Eu sînt voievodul oștirilor Domnului, acum am venit. Și a căzut Iosua cu fața la pămînt și s-a închinat Lui și a zis : «Stăpîne, ce poruncești slugii tale ?» Și a zis Voievodul Domnului către Iosua : dezleagă încălțămintea de la picioarele tale, că locul pe care ești tu este sfînt» [23].

13. Așadar, chiar și din cuvintele folosite se vede că nu-i vorba de altcineva decît de cel care a vorbit lui Moise, căci Scriptura zice despre

19 a. *Ps.* 106, 19.
20. *Fac.*, 19, 24.
21. *Fac.*, 32, 28.
22. *Fac.*, 32, 30.
23. *Iosua*, 5, 13—15 (după ed. 1914).

acestea din urmă în aceeași termeni: «Iar dacă a văzut Domnul că se apropie să privească, l-a chemat pe dînsul Domnul din rug, zicînd: «Moise! Moise!» Și el a răspuns: «Iată-mă, Doamne!» Și Domnul a zis: «nu te apropia aici! Ci dezleagă încălțămintea de la picioarele tale, că locul pe care stai tu pămînt sfînt este». Apoi i-a zis iarăși: «Eu sînt Dumnezeul Tatălui tău, Dumnezeul lui Avraam și Dumnezeul lui Isaac și Dumnezeul lui Iacov» [24].

14. Iar că exista încă înainte de a fi lumea o ființă vie și de sine stătătoare, care a însoțit pe Tatăl și Dumnezeul tuturor în crearea tuturor lucrurilor cîte există și care se numea Cuvîntul și Înțelepciunea lui Dumnezeu se poate deduce, pe lîngă mărturiile amintite mai înainte, din însăși gura înțelepciunii, care prin mijlocirea lui Solomon descoperă cu toată limpezimea tainele legate de acest adevăr atunci cînd zice: «Eu, înțelepciunea, sînt cea care am întemeiat sfatul și cunoașterea. Prin mine împărățesc împărații și cei puternici scriu dreptatea. Prin mine cei mari se măresc și stăpînii prin mine stăpînesc pămîntul» [25].

15. La care se adaugă apoi și acestea: «Domnul m-a zidit pe mine început căilor sale spre lucrurile sale. Mai înainte de veci m-a întemeiat pe mine, întru început, mai înainte de a face pămîntul. Mai înainte de ce s-au înfipt munții, mai înainte decît toate dealurile m-au născut pe mine. «Pe cînd gătea cerul, cu Dînsul eram și cînd a întărit norii cei de sus eram la Dînsul tocmind. Eu eram de care se bucura și în toate zilele mă veseleam înaintea feței Lui și se veselea între fiii oamenilor» [26].

16. Așadar Cuvîntul cel dumnezeiesc exista înainte de orice și unora se și arăta, chiar dacă nu tuturora, ceea ce s-a și dovedit aici pe scurt.

17. La întrebarea de ce oare n-a fost propovăduit altă dată printre neamuri și la toți oamenii, așa cum se face astăzi, iată ce lămurire s-ar putea aduce: viața pe care o duceau oamenii de altădată nu le îngăduia să cuprindă cu mintea învățătura atît de înțeleaptă și de desăvîrșită [27] adusă de Hristos.

18. Căci îndată, încă de la început, după un scurt răstimp de viață fericită, primul om a început să asculte tot mai puțin de poruncile dumnezeiești, căzînd în viață muritoare și pieritoare, primind de acum în locul desfătării de altădată cu Dumnezeu acest pămînt încărcat de blestem. Urmarea a fost că cei care au venit după aceea s-au împrăștiat în tot

24. *Ieș.*, 3, 4—6 (după ed. 1914).
25. *Pilde*, 8, 12; 15—16.
26. *Pilde*, 8, 22—25; 27; 28; 30—31. Se știe că acest citat a fost adesea folosit de apologeți (Iustin, *Dialog*, LXI, LXXIX; Teofil de Ant., *Către Autolic*, II, X), dar el a fost dezbătut mult și pe vremea arianismului.
27. La întrebarea de ce întruparea Domnului a venit așa tîrziu, a răspuns Eusebiu mai pe larg în *Praeparatio evangelica* și în *Demonstratio evang.*

pămîntul şi s-au făcut şi mai răi, cu excepţia unuia sau a altuia, îndrăgind o viaţă ca fiarele, aproape de nesuferit.

19. Nici măcar nu le-a trecut prin minte să-şi zidească vreun oraş, să-şi înjghebeze vreo orînduială obştească, să cultive îndeletniciri mai deosebite sau să se intereseze de ştiinţe. Despre legi şi judecăţi, ca să nu mai vorbim despre virtute şi despre filosofie, se părea că nici după nume nu le erau cunoscute. Duceau viaţă de nomazi, parcă ar fi trăit prin pustietăţi ca vietăţile sălbatice şi ca barbarii. Judecata pe care o credeau un lucru firesc, aceste seminţe ale înţelegerii şi ale blîndeţei sufletului omenesc, le-au înlocuit cu nesăbuinţa unei răutăţi liber consimţite. Astfel s-au dedat la tot felul de nelegiuiri, uneori pîngărindu-se în patimi urîte unii pe alţii, alteori ucigîndu-se întreolaltă, ajungînd să se devoreze unii pe alţii, ba au ajuns chiar să urzească lupte şi împotriva lui Dumnezeu sub forma aşa numitelor lor lupte de uriaşi, din păcate atît de cunoscute de toţi, încercînd pînă la urmă chiar să ducă o luptă de asalt al pămîntului împotriva cerului : nebunia unui duh rău i-a făcut să se ridice chiar şi împotriva Celui care e peste toate.

20. Împotriva celor ce duceau o astfel de viaţă Dumnezeu, Cel ce veghează peste tot, a trimis potop de ape şi ploaie de foc parcă ar fi fost vorba de o pădure sălbatică ce s-a întins în toată lumea, zdrobindu-i prin înfometări continui, prin ciumă, prin războaie, prin tunete şi fulgere de sus, căutînd parcă să oprească prin astfel de pedepse aspre o îmbolnăvire sufletească şi mai îngrijorătoare şi primejdioasă.

21. Atunci, dar, cînd puţin a lipsit ca primejdia răutăţii să se fi revărsat peste aproape toţi oamenii şi cînd parcă o beţie copleşitoare a cuprins şi a întunecat sufletele aproape ale tuturora, atunci s-a arătat «Înţelepciunea cea întîi născută» şi cea întîi zidită a lui Dumnezeu [28], însuşi Cuvîntul cel preexistent, rod al unei iubiri nemărginite faţă de oameni, înfăţişîndu-se făpturilor Sale odată sub formă de înger, altădată chiar sub forma Lui însăşi, descoperindu-se unuia sau altuia din bărbaţii venerabili ai antichităţii [29], aşa cum o putea face numai o putere mîntuitoare a lui Dumnezeu, totuşi nu în alt chip decît sub înfăţişarea omenească pentru că altfel nici nu era cu putinţă.

22. Iar cînd seminţele credinţei au fost aruncate de ei în toată mulţimea oamenilor şi cînd întregul popor care se trage din vechii evrei s-a întors iarăşi la credinţă, Dumnezeu i-a dat acestui popor prin mijlocirea proorocului Moise precum şi altor mulţimi angajate şi ele în vechile moravuri, drept chipuri şi simboale ale unei sîmbete binecuvîntate, ini-

28. *Pilde*, 8, 22 ; *Col.*, 1, 15.
29. *I Cor.*, 1, 24.

țierile tăierii împrejur și ale altor rînduieli simbolice, dar nu și înțelegerea însăși a acestor taine ascunse.

23. Și cînd legiuirea vestită printre iudei a fost propovăduită și răspîndită la toți ca o mireasmă cu bun miros, atunci, mulțumită iudeilor, cele mai multe popoare și-au mai luminat gîndirile prin legiuitori și prin filosofi [30], schimbîndu-și obiceiurile și îmblînzindu-și-le, din sălbatice și crude, cum fuseseră, în așa fel încît să dea naștere la o pace adîncă izvorîtă din prietenie și din bune legături între oameni, încît acum toți ceilalți oameni și toate neamurile pămîntului au fost pregătite și îndrumate spre cunoașterea Tatălui ceresc [31]. De astă dată același învățător al tainelor și asistent al Tatălui în lucrările Lui bune, Cuvîntul dumnezeiesc și ceresc al lui Dumnezeu s-a arătat El însuși cu trup de om nedeosebindu-se de noi cu nimic în ce privește ființa acestui trup, săvîrșind multe fapte bune și pătimind pe vremea începuturilor Imperiului Roman, așa cum fuseseră ele prevestite de prooroci. Într-adevăr, aceștia vestiseră că va veni pe lume o ființă care va fi în același timp și Dumnezeu și om, care va săvîrși fapte mai presus de fire și va învăța toate neamurile credința în Dumnezeul cel adevărat, ba, ceea ce-i mai mult, ei au prevestit și chipul tainic în care se va naște Iisus, apoi învățătura cu totul nouă pe care o va aduce El, faptele cu totul ieșite din comun pe care le va săvîrși, precum și modul în care va muri și în care va învia din morți și, pe deasupra, și chipul în care El își va reașeza pe veci o împărăție dumnezeiască în ceruri.

24. Această împărăție veșnică a vestit-o încă proorocul Daniel atunci cînd, sub inspirația Duhului celui dumnezeiesc, a descris, mai mult decît omenește, chipul în care i S-a arătat Dumnezeu: «Am privit, zice, în vedenia de noapte și iată pe norii cerului venea cineva ca Fiul Omului și El a înaintat pînă la Cel vechi de zile și a șezut în fața Lui. Și haina Lui era albă ca zăpada și părul capului Său era curat ca lîna; tronul Său era o flacără de foc, roțile Lui, foc arzător. Un rîu de foc se vărsa și ieșea din El. Mii de mii Îi slujeau și miriade de miriade stăteau înaintea Lui. Judecătorul S-a așezat și cărțile au fost deschise» [32]. Și apoi, mai departe: «Am privit, zice, în vedenia de noapte și iată pe norii cerului venea cineva ca Fiul Omului și El a înaintat pînă la Cel vechi de zile și a fost dus în fața Lui. Și Lui I s-a dat stăpînirea, slava și împără-

30. Întîietatea cronologică și superioritatea învățăturii biblice față de cultura filosofilor antici era o temă predilectă apologeților creștini.

31. Are dreptate G. Bardy (*Eusèbe: Hist. eccl.* I, 10) cînd afirmă că în acest stil retoric e cam mult optimism, deși nu se poate tăgădui rolul iudaismului și mai ales al diasporalei iudaice în progresul culturii greco-romane.

32. *Dan.*, 7, 9—10.

ţia şi toate popoarele, neamurile şi limbile îi slujeau Lui. Stăpînirea Lui este veşnică, stăpînire care nu va trece, iar împărăţia Lui nu va fi nimicită niciodată» [33]. De bună seamă că aceste cuvinte nu se referă la altcineva decît la Mîntuitorul nostru, Cel care «era la început la Dumnezeu» [34] şi Care prin întruparea care va avea loc mai tîrziu va lua numele de «Fiul Omului». Căci eu însumi am strîns în cîteva explicări deosebite proorociile speciale privitoare la Hristos, Mîntuitorul nostru, şi am arătat mai pe îndelete în nişte scrieri speciale [35] ceea ce s-a vestit despre acest lucru, aşa încît aici mă voi mulţumi doar cu atîta cît am spus.

III

Atît numele «Iisus» cît şi cel de «Hristos» au fost cunoscute şi cinstite de Sfinţii Prooroci

1. Într-adevăr e vremea să arătăm că numirile «Iisus» şi «Hristos» erau cinstite pe vremuri de proorocii cei iubitori de Dumnezeu.

2. Căci cunoscînd cel dintîi numele deosebit de respectat şi de preamărit al lui «Hristos», Moise a folosit chipuri, simboale şi imagini tainice în legătură cu realităţile cereşti, cum este cazul şi cu proorocia care-i spusese: «Ia seama să faci toate după chipul ce ţi-a fost arătat în munte» [36], iar pentru ca să preamărească pe marele preot al lui Dumnezeu, atîta cît era cu putinţă unui om, L-a numit «Hristos» sau «Unsul» [37], adăugînd la această vrednicie a preoţiei celei mai înalte, care după părerea lui întrece orice altă vrednicie omenească, numele de «Hristos» ca un adaos de cinste şi de mărire, întrucît el credea cu adevărat că acest nume conţine ceva dumnezeiesc.

3. Acelaşi Moise a văzut înainte şi numele «Iisus», desigur prin puterea Duhului lui Dumnezeu, judecîndu-L a fi un lucru vrednic de ales. Căci într-o vreme cînd el încă nu fusese rostit de oameni şi cînd nu era cunoscut încă nici de Moise, totuşi acesta l-a folosit cel dintîi atribuindu-l celui despre care ştia după chip şi după simbol că trebuia să-i urmeze după moartea sa [38] la conducerea poporului.

---

33. *Dan.*, 7, 13—14.
34. *Ioan*, 1, 1.
35. Editorul Valesius (Migne, P.G. 20, 67—68) credea că prin aceste 'ἐν οἰκείοις ὑπομνήμασι ale lui Eusebiu ar trebui înţeleasă *Demonstr. evang.* Alţii cred că-i vorba de *Introductio univ. elem.* (Bardenhewer, Gesch..., III, 245—246).
36. *Ieş.*, 25, 40; *Evr.*, 8, 5.
37. *Lev.*, 4, 5; 16; 6, 22.
38. Apologeţii secolului II sînt unanimi în a interpreta numele lui Iosua ca tip al lui Iisus. A se vedea şi Origen, *Omilii la Iosua*, 1, 12.

4. Și într-adevăr urmașul lui Moise va primi numele de Iisus, cu toate că înainte fusese numit de către părinții lui Iosua. Moise a fost cel dintîi care l-a numit Iisus atunci cînd prin acest nume i-a dat oarecum o podoabă mult mai de preț decît o coroană de împărat, căci Iisus fiul lui Navi purta chipul Mîntuitorului nostru, singurul care, după Moise și după încetarea slujirii ce i s-a dat în chip simbolic, a ajuns să moștenească puterea pe care o dă cinstirea credinței celei curate și adevărate.

5. Și astfel Moise și-a pus mîinile peste cei doi oameni, care după el reprezentau cea mai mare virtute și cea mai mare cinste în fața poporului, peste marele preot și peste cel ce trebuia să conducă după moartea lui, punînd numele lui Iisus Hristos mai presus decît oricare altă cinstire.

6. Cu toată limpezimea au vestit proorocii de mai tîrziu pe «Hristos» spunîndu-I pe nume și arătînd în același timp atît uneltirile care se vor urzi împotriva Lui de către poporul iudeilor, cît și chemarea neamurilor la mîntuire. Așa grăia Ieremia proorocul: «Duhul feței noastre, Unsul Domnului s-a prins întru stricăciunile noastre, Acela despre care noi ziceam «la umbra Lui vom viețui printre popoare» [39]. La rîndul lui, tulburat de aceste cuvinte, David se întreabă: «Pentru ce s-au întărîtat neamurile și popoarele au cugetat deșertăciuni? Ridicatu-s-au împărații pămîntului și căpeteniile s-au adunat împreună împotriva Domnului și a Unsului Său» [40]. Și mai departe, vorbind în numele lui Hristos însuși, adaugă: «Domnul a zis către Mine: «Fiul Meu ești Tu, Eu astăzi Te-am născut. Cere de la Mine și-Ți voi da neamurile moștenirea Ta și stăpînirea Ta, marginile pămîntului» [41].

7. Și la evrei nu au ajuns să fie cinstiți numai anumiți bărbați din pricina arhieriei ori să fie unși cu untdelemn întru numele lui Hristos, ci la ei se ungeau și regii și proorocii prin inspirație dumnezeiască, devenind astfel și ei imagini ale lui Hristos, căci și unii ca aceștia aveau în ei chipul puterii împărătești și stăpînitoare a Celui care s-a dovedit a fi adevăratul Hristos sau «Uns», chipul Cuvîntului dumnezeiesc care stăpînește peste tot.

8. Căci am înțeles că prin ungere chiar și unii prooroci deveniseră Hristoși sau «unși» în locul altora [42], așa încît toți aceștia au o oarecare asemănare cu Hristos cel adevărat, cu Cuvîntul cel dumnezeiesc și ce-

39. *Plîng.*, 4, 20 (ed. 1914).
40. *Ps.*, 2, 1—2.
41. *Ps.*, 2, 7—8.
42. *III Regi*, 19, 16. Eliseu a fost singurul prooroc despre care știm că a fost uns. G. Bardy, *o. c.*, p. 14.

resc, singurul arhiereu al lumii, singurul împărat al făpturilor, singurul mare prooroc între proorocii Tatălui.

9. Dar prin faptul că toţi cei care se ungeau altădată, fie ei preoţi, fie regi, fie prooroci, erau unşi numai în chip simbolic, e o dovadă că nici unul din ei n-avea o virtute puternică şi tare, aşa cum o avea Mîntuitorul şi Domnul nostru, singurul adevărat «Hristos».

10. Nici unul din aceşti oameni, oricît de vestiţi ar fi fost ei în sînul poporului prin dregătoria lor, prin cinstea de care se bucurau, prin şirul lung al strămoşilor, totuşi ei n-au putut transmite vreodată supuşilor lor — pe urma numirii figurative a lui Hristos care li s-a atribuit — numele de creştin. Nici unuia dintre ei nu i s-a adus din partea supuşilor închinare ca unui Dumnezeu; după ce fiecare din ei a murit nimeni nu le-a putut arăta o iubire atît de mare încît să fie în stare să moară pentru ei moarte de mucenici şi nimeni dintre ei n-a provocat vreo zguduire [42a] între toate popoarele pămîntului, căci puterea chipului pe care-l reprezenta fiecare nu era în stare să provoace o astfel de mişcare pentru adevăr, aşa cum a făcut-o Mîntuitorul nostru.

11. Iisus n-a primit de la nimeni nici un simbol sau vreun semn de preoţie întrucît trupeşte nici măcar nu se trăgea din neam de preoţi [43] şi nici n-a fost ridicat la tron prin arme omeneşti, după cum nici n-a fost făcut prooroc, aşa cum ajungeau ceilalţi; cu alte cuvinte El n-a primit de la iudei nici o dregătorie şi nici o întîietate. În schimb a fost împodobit de Tatăl Său cu toate onorurile, dar nu numai cu simboluri ale lor, ci în deplin adevăr.

12. Fără să aibă nimic asemănător din cele pomenite, Hristosul nostru poate fi numit mai mult decît oricare altul «Unsul», iar întrucît numai El e cu adevărat «Hristosul lui Dumnezeu», El a umplut lumea întreagă cu creştini, adică cu cei care-I poartă numele şi care-L cinstesc, închinîndu-I-se [44]: la El nu mai e vorba de simboluri sau de imagini, ci El e întruchiparea virtuţilor celor mai curate şi a vieţii într-adevăr cereşti datorită tocmai învăţăturilor pe care El le-a încredinţat ucenicilor Săi.

13. Cît despre ungerea Lui, aceasta nu trebuie s-o înţelegem ca un fel de pregătire trupească, ci e ceva dumnezeiesc, ceva care se săvîrşeşte prin Duhul lui Dumnezeu, prin împărtăşirea din dumnezeirea cea necreată a Tatălui. Despre acest lucru ne învaţă şi Isaia atunci cînd gră-

---

42 a. Nichifor Calist traduce termenul κινησις (— mişcare) prin σεισμὸς (— cutremurare), observa Valesius, Migne, P.G., 20, 72.

43. Preoţia lui Hristos nu se trăgea din seminţia levitică, pămîntească (*Evr.*, 7, 11—14), ci din cea veşnică, a lui Melchisedec.

44. *Fapte*, 11, 26.

iește parcă prin însăși gura lui Hristos [45] : «Duhul Domnului peste Mine, că Domnul M-a uns să binevestesc săracilor ; M-a trimis să vindec pe cei cu inima zdrobită, să propovăduiesc celor robiți slobozirea și celor orbi, vederea». Și acest lucru ne învață nu numai Isaia, ci și David atunci cînd se adresează lui Hristos grăind : «Scaunul Tău, Dumnezeule, în veacul veacului toiag de dreptate, toiagul împărăției Tale. Iubit-ai dreptatea și ai urît fărădelegea ; pentru aceasta Te-a uns pe Tine Dumnezeul Tău cu untdelemnul bucuriei, mai mult decît pe părtașii Tăi» [46]. Aici, în primul stih, chiar Cuvîntul lui Dumnezeu Îl numește Dumnezeu, iar în cel de al doilea El e cinstit cu sceptru împărătesc.

14. Și mai departe, după ce a vorbit de puterea Lui cea dumnezeiască și împărătească, el Îl arată în al treilea rînd pe Hristos cum e uns nu cu untdelemn material, ci cu untdelemn dumnezeiesc al bucuriei, arătînd astfel că alegerea Lui e cu totul sfîntă și deosebită de cea a înaintașilor despre care știm că au primit o ungere trupească și figurativă.

15. Iar în alt loc, același David ne mai spune despre Hristos următoarele : «Zis-a Domnul, Domnului meu : «Șezi de-a dreapta Mea, pînă ce voi pune pe vrăjmașii Tăi așternut picioarelor Tale» [47]. Și «din pîntece mai înainte de luceafăr Te-am născut. Juratu-s-a Domnul și nu se va căi : Tu ești preot în veac, după rînduiala lui Melchisedec» [48].

16. Iar acest Melchisedec e întîlnit în Sfintele Scripturi ca un preot al Dumnezeului Celui prea Înalt, fără să fi fost sfințit cu vreun untdelemn produs de mîini omenești și nici nu și-a primit vreo preoție de felul celei evreiești prin moștenire, așa încît însuși Mîntuitorul n-a primit o preoție după rînduiala altora, ci e numit și «Hristos» și «preot» după rînduiala lui Melchisedec, adevăr întărit chiar cu jurămînt.

17. De altfel nici istoria însăși nu ne spune că El ar fi fost uns trupește în cadrul poporului evreu, întrucît nici nu făcea parte din seminția preoțească, ci și-a luat ființa din Dumnezeu însuși, «înainte de luceafăr», adică înainte de a fi fost creată lumea, de aceea preoția Lui este nemuritoare și netrecătoare pentru veci de veci.

18. O mărturie puternică și limpede în legătură cu ungerea Sa netrupească și dumnezeiască constă în aceea că dintre toți cîți au trăit pînă acum singur El e numit, e recunoscut și mărturisit «Hristos» de către toți oamenii din lumea întreagă, numai El e cunoscut cu acest nume de către elini și de către barbari, încît și azi e cinstit de către toți ade-

45. *Luca*, 4, 18 ; *Isaia*, 61, 1.
46. *Ps.*, 44, 8—9 ; *Evr.*, 1, 8—9.
47. *Ps.*, 109, 1 ; *Evr.*, 1, 13.
48. *Ps.*, 109, 3—4 ; *Evr.*, 7, 2.

renții Lui din întreaga lume ca adevăratul și singurul împărat, fiind preamărit mai mult decît un prooroc și ca singurul și adevăratul mare preot al lui Dumnezeu, ca unul care exista înainte de toate veacurile pentru că a primit de la însuși Dumnezeu cinstirea de a fi Cuvîntul lui Dumnezeu și de a I se aduce închinare ca unui Dumnezeu.

19. Iar ceea ce-i și mai presus decît orice e faptul că prin El și noi sîntem sfințiți, căci noi nu-L cinstim numai prin cuvinte și prin zgomotul de vorbe, ci din toată puterea sufletului nostru, în așa fel încît faptul că pășim pe urmele Lui dovedește că Îl cinstim mai mult chiar decît însăși viața noastră.

A fost necesar, așadar, înainte de a începe istorisirea noastră, să facem aici aceste cîteva constatări, pentru ca nimeni să nu creadă că Mîntuitorul și Domnul nostru Iisus Hristos și-ar fi luat ființa numai din clipa în care s-a întrupat.

IV

Religia vestită de Iisus tuturor neamurilor nu-i nici nouă și nici străină

1. Iar ca să nu se creadă că învățătura adusă de El ar fi ceva nou și străin, fiind doar o alcătuire omenească și nedeosebită de a oricăror altor oameni, să precizăm pe scurt și acest lucru.

2. Într-adevăr cînd s-a arătat, nu de mult, Mîntuitorul nostru Iisus Hristos și a luminat pe oameni, atunci a fost firesc să fi luat ființă un popor nou care nu era nici mic, nici slab și nici pierdut undeva într-un ungher uitat de lume, ci cel mai numeros și mai creștin dintre toate popoarele, așadar un popor nepieritor și de nebiruit, care se bucură în toată bună vreme de ajutorul lui Dumnezeu, care deși a apărut parcă dintr-o dată după cum a și fost proorocit la plinirea tainică a vremii, totuși el este poporul care se cinstește pretutindeni cu numele lui Hristos, și aceștia sînt creștinii.

3. Privind cu ochii Duhului Sfînt spre viitorul acestui popor, unul dintre prooroci a fost atît de copleșit de mirare, încît a exclamat : «Cine a auzit sau cine a văzut unele ca acestea ? Oare o țară se naște într-o singură zi sau un popor dintr-o dată ?» [49] Și arată care va fi numele în

49. *Isaia*, 66, 8.

viitor al acestui popor atunci cînd spune : «slujitorii Mei vor fi numiţi cu alt nume, care se va binecuvînta pe pămînt» [50].

4. Dar chiar dacă de fapt noi nu sîntem de mult şi dacă acest nume recent al creştinilor a ajuns să fie cunoscut de toate popoarele doar în vremile mai noi, felul nostru de viaţă şi chipul petrecerii noastre, precum şi învăţătura credinţei noastre n-au fost plăsmuite de noi acum de curînd, ci ele au fost rînduite, ca să zic aşa, de la prima creaţie a omenirii de simţul religios al oamenilor de atunci, după cum vom dovedi-o.

5. Mai întîi chiar poporul evreu nu este un popor nou, ci e cinstit de toţi oamenii din pricina vechimii lui, lucru pe care toţi îl recunosc [51]. Tradiţiile şi scrierile lui amintesc despre o serie de bărbaţi din vremea veche, chiar dacă aceştia n-au fost prea numeroşi, dar totuşi vestiţi prin evlavie, prin dreptate şi prin toate celelalte virtuţi, şi dintre care unii au trăit încă înainte de potop, alţii după aceea, aşa cum au fost fiii şi urmaşii lui Noe şi ai lui Avraam, de care fiii evreilor sînt mîndri că i-au avut drept conducători şi strămoşi.

6. Toţi cei cunoscuţi prin dreptatea lor, de la Avraam şi urcînd înapoi pînă la primul om, nu i-ai putea socoti a fi fost departe de adevăr şi ar fi putut fi recunoscuţi de creştini, cu fapta, nu numai cu numele [52].

7. Acest nume ne dă să înţelegem într-adevăr că, pe urma cunoaşterii şi a învăţăturii lui Hristos, el se deosebeşte prin înţelepciune, prin dreptate, prin tăria caracterului şi a virtuţii, prin curaj şi prin mărturisirea credinţei într-un singur Dumnezeu Cel mai presus de toate ; pe toate acestea oamenii de atunci le cultivau tot atît de mult ca şi noi cei de azi.

8. Ca şi noi, ei nu se lăudau deloc cu tăierea împrejur, cu ţinerea sîmbetelor, cu oprirea de la cutare şi cutare mîncare, nici cu alte prescripţii, pe care mai tîrziu Moise cel dintîi a început să le socotească doar nişte simboluri. Astăzi, astfel de lucruri nu le mai spun nimic creştinilor. În schimb, ei recunosc pe Hristos din însuşi graiul lui Dumnezeu, Care, aşa cum am mai arătat-o, a fost văzut de Avraam [53], i-a proorocit lui Isaac [54], a vorbit cu Iacov-Israel [55], după cum ştim că a stat de vorbă cu Moise şi cu proorocii de mai tîrziu.

---

50. *Isaia*, 65, 15—16. Parcă auzim răspunzînd cuvintele sfîntului Iustin : deci «noi nu sîntem un popor vrednic de dispreţuit şi nici un trib barbar, ci pe noi ne-a ales Dumnezeu ca «popor sfînt». *Dialog.* CXIX, trad. rom. p. 232.

51. «Doctrina noastră nu-i nici nouă, nici mitică, ci mai veche şi mai adevărată decît învăţăturile tuturor poeţilor şi filosofilor», zicea Teofil de Antiohia *(Către Autolic*, III, XVII).

52. *Iustin, Apol.* I, 46.

53. *Fac.*, 18, 1.

54. *Fac.*, 26, 2.

55. *Fac.*, 35, 1.

9. Iată de ce s-ar putea spune că aceşti «prieteni ai lui Dumnezeu» au fost cinstiţi cu numele de Hristos după cuvîntul spus despre ei[56] «nu vă atingeţi de unşii Mei şi nu vicleniţi împotriva proorocilor Mei».

10. Drept aceea se cade să credem că această credinţă, cea dintîi şi cea mai veche dintre toate, aşa cum o practicau acei «prieteni ai lui Dumnezeu», care trăiau pe vremea lui Avraam, este la fel cu cea propovăduită tuturor popoarelor de învăţătura lui Hristos.

11. Iar dacă se va zice că Avraam a primit mult mai tîrziu învăţătura despre tăierea împrejur, trebuie răspuns că încă cu multă vreme înainte el s-a învrednicit, pe temeiul puternicei lui credinţe, de o recunoaştere a dreptăţii sale, întrucît cuvîntul lui Dumnezeu ne spune că «Avraam a crezut pe Dumnezeu şi aceasta i s-a socotit lui spre dreptate» [57].

12. De aici rezultă că şi înainte de tăierea împrejur Dumnezeu însuşi, respectiv Hristos, Cuvîntul lui Dumnezeu, S-a arătat unui om drept, făcîndu-i făgăduinţa în legătură cu cei care urmau să se îndrepteze mai tîrziu ca şi el, spunîndu-i: «întru tine se vor binecuvînta toate neamurile pămîntului» [58] şi iarăşi: «Din Avraam se va ridica un popor mare şi tare şi printr-însul se vor binecuvînta toate neamurile pămîntului» [59].

13. De aceea trebuie precizat că toate acestea s-au împlinit pentru noi. Într-adevăr, Avraam s-a îndreptat în urma credinţei în Cuvîntul lui Dumnezeu, în Hristos, Cel care i S-a arătat, a părăsit închinarea la idolii strămoşilor săi [60] şi la rătăcirile vieţii lui de pînă atunci, mărturisind că există un singur Dumnezeu peste toate, aducîndu-I slujire prin fapte bune, iar nu prin ţinerea Legii lui Moise, care a venit mai tîrziu; unui astfel de om i s-a spus că întru el se vor binecuvînta toate neamurile şi toate seminţiile pămîntului.

14. Iar astăzi la creştinii răspîndiţi în lumea întreagă, credinţa lui Avraam se vede tocmai în fapte, căci ele sînt cu mult mai hotărîtoare.

15. Şi atunci ce ne-ar putea împiedica să recunoaştem unul şi acelaşi fel de a crede şi de a ne închina atît la cei care trăim după Hristos, cît şi la vechii «prieteni ai lui Dumnezeu»? De aceea am şi ţinut să dovedim că această credinţă nu-i nici nouă şi nici străină, ci, la drept

56. *Ps.* 104, 15; *I Paral.*, 16, 22.
57. *Fac.*, 15, 6; *Rom.*, 4, 3.
58. *Fac.* 22, 18.
59. *Fac.*, 18, 18.
60. *Fac.*, 12, 1.

vorbind, e cea dintîi, singura şi adevărata regulă a credinţei, fiind transmisă nouă prin învăţătura lui Hristos.

Atîta despre acest lucru.

V

Despre anii arătării Sale printre oameni

1. Şi acum, după cuvenita pregătire pentru înţelegerea istoriei bisericeşti, să pornim pe drumul acestei istorisiri, vorbind mai întîi despre întruparea Mîntuitorului nostru. Să rugăm dar pe Dumnezeu, Tatăl Cuvîntului, şi pe Iisus Hristos însuşi, despre care vorbim [61], ca să ne stea într-ajutor şi să ne îndrume în expunerea adevărului.

2. Era anul al patruzeci şi doilea de domnie al împăratului Octavian August şi al douăzeci şi optulea de la cucerirea Egiptului şi de la moartea lui Antoniu şi a Cleopatrei, prin care s-a pus capăt stăpînirii ptolemeilor în Egipt, cînd, potrivit prorociilor, se năştea în Vifleemul Iudeii Domnul şi Mîntuitorul nostru Iisus Hristos [62], pe vremea cînd Siria era condusă de guvernatorul Quirinius.

3. Recensămîntul sau numărătoarea săvîrşită sub Quirinius [63] e amintită şi de cel mai vestit dintre istoricii iudei, Iosif Flaviu, atunci cînd istoriseşte un alt eveniment, şi anume, răscoala galileenilor, care a avut loc în acelaşi timp, răscoală despre care pomeneşte şi Luca în Faptele Apostolilor, cînd scrie : «După aceea s-a ridicat Iuda Galileianul, în vremea numărătorii şi a atras popor mult după el, şi acela a pierit şi toţi cîţi au ascultat de el au fost împrăştiaţi» [64].

4. Tocmai despre acelaşi subiect vorbeşte şi istoricul amintit în a optsprezecea carte a *Antichităţilor* sale, în următoarele cuvinte : «Quirinius, membru al Senatului, după ce a îndeplinit alte dregătorii şi după ce a trecut prin toate ca să ajungă consul, fiind om de mare vrednicie,

61. Deoarece Eusebiu nu aminteşte aici şi despre ajutorul Duhului Sfînt, un copist din sec. XI a notat pe margine cuvintele «şi pe prea Sfîntul Duh». Cf. G. Bardy, *op. cit.*, p. 20.

62. După Iosif Flaviu *(Antichit.* XVIII, 2, 2) împăratul Octavian August a domnit 57 de ani, 6 luni şi 2 zile, dintre care 14 ani împreună cu Antoniu, pînă la anul 30 î.d.Hr., cînd a cucerit şi Egiptul. Moartea lui Octavian are loc în 19 aug. anul 14 al erei noastre. Potrivit calculului lui Iosif Flaviu, Naşterea Domnului a avut loc cu 2—3 ani mai devreme decît începerea erei noastre. Cf. *Eusebius Schriften* erster Band, von Dr. Marzell Stihloher, Kempten 1870, p. 38, «Bibliothek der Kirchenväter».

63. *Luca*, 2, 2.

64. *Fapte*, 5, 37.

a venit în Siria împreună cu cîţiva oameni trimişi de Caesar ca să judece poporul de acolo şi să facă numărătoarea bunurilor» [65].

5. Iar ceva mai departe adaugă: «Iuda Gaulonitul, originar din oraşul cu numele Gamala, a cîştigat de partea lui pe fariseul Sadoc şi a aţîţat poporul la răscoală, spunînd că numărătoarea aceasta nu ajută la nimic altceva decît să aducă mai multă robie asupra lor, îndemnînd poporul să-şi apere libertatea» [66].

6. Iar în a doua carte a *Războiului iudaic*, Iosif Flaviu scrie despre acelaşi om următoarele: «Atunci un galilean cu numele Iuda a îndemnat pe compatrioţii săi să se răscoale învinuindu-i că plătesc bir romanilor şi că în loc de Dumnezeu ei ascultă de nişte stăpîni muritori» [67]. Acestea erau spusele lui Iosif.

VI

Pînă la venirea Mîntuitorului, potrivit proorociilor, evreii au avut conducători legiuiţi. Irod e primul străin care domneşte peste ei

1. Pe atunci, Irod, primul conducător străin de neam, a fost făcut rege peste poporul iudeu, împlinindu-se astfel proorocia făcută de Moise, potrivit căreia se vestea [68] că «nu va lipsi conducător peste Iuda, nici prinţ din neamul lor pînă ce va să vină cel căruia i s-a rezervat şi pe care Moise îl numeşte «aşteptarea neamurilor».

2. Soroacele prezicerii nu se împliniseră în vremea cînd se îngăduise iudeilor să trăiască sub conducători din neamul lor, începînd în trecut cu Moise şi coborînd pînă la domnia lui August, în timpul căruia cel dintîi străin, Irod, a ajuns conducător al iudeilor sub ascultarea romanilor. După cum ne-o spune Iosif [69], Irod se trăgea din Idumeea după tată, iar de mamă din Arabia. Dar după cum istoriseşte Iuliu Africanul [70], care a fost şi el istoric şi încă nu un om oarecare, cei care au scris despre el cu precizie spun că Antipater, adică tatăl lui Irod, se născuse el însuşi dintr-un oarecare Irod din Ascalon, unul din slujitorii de la templul lui Apollo.

---

65. *Antichit. iud.*, XVIII, 1. După socoteala lui Iosif Flaviu recensămîntul ar fi avut loc în anul 7 după Hristos. Se vede că Eusebiu confundă (ca şi Origen, *Com. Math.*, 22, 15) cele două recensăminturi: din anul 1 şi din anul 6 (sau 7) d.Hr.
66. *Antichit. iud.*, XVIII, 1.
67. *Despre războiul iudaic*, II, 8, 1.
68. *Fac.*, 49, 10 (după ed. 1914).
69. *Antichit. iud.*, XIV, VIII, 121; *Războ. iud.*, I, 123, 181.
70. A se vedea mai jos, I, VII, 11—12.

3. Acest Antipater dus în robie de mic copil de către niște haiduci din Idumeea [71] a rămas la ei pentru că tatăl lui fiind sărac nu l-a putut răscumpăra. Și fiind crescut după obiceiurile lor, el a fost îndrăgit mai tîrziu de Hircan, marele preot al iudeilor. Din el s-a născut apoi Irod [72] cel din timpul Mîntuitorului.

4. Acum regalitatea iudeilor trecuse în mîinile lui, «așteptarea neamurilor» de care vorbiseră proorocii bătea deja la ușă pentru faptul că de acum lipseau conducătorii și prinții care începînd cu Moise conduseseră pe iudei.

5. Înainte de robia și de surghiunul lor în Babilon, iudeii își avuseseră regi începînd cu Saul și apoi cu David, iar înainte de regi, cei care-i conduseseră s-au numit «judecători» : aceștia veniseră după Moise și după urmașul acestuia, Iosua.

6. După întoarcerea din Babilon, ei nu încetaseră să aibă o conducere aristocratică și oligarhică — pentru că treburile publice erau conduse de preoți — pînă cînd generalul roman Pompei a asediat și a cucerit Ierusalimul cu forța, a pîngărit locurile sfinte, intrînd pînă în colțurile cele mai sfinte ale templului [73], a trimis în robie la Roma, deodată cu copiii săi, pe cel care prin succesiune ancestrală fusese pînă atunci rege și mare preot și care se numea Aristobul și, în sfîrșit, a dat preoția supremă fratelui său Hircan, silind tot neamul iudeilor să plătească tribut romanilor.

7. Dar Hircan, cu care se încheie succesiunea marilor preoți, a fost făcut prizonier de parți [74], așa încît cel dintîi, cum am spus-o, străinul Irod a preluat de acum în mîinile lui, sub puterea Senatului roman și a împăratului August, conducerea peste poporul iudeu.

8. E sigur că în timpul lui a venit pe lume și Hristos și tot atunci s-a apropiat după cum spuseseră proorocii și împărăția așteptată a neamurilor și chemarea lor. Căci începînd de atunci nu mai existau conducători și prinți ieșiți din Iuda, adică din poporul iudeu, și tot de acum

71. Idumeii sau edomiții erau urmașii lui Esau cel «roșu» (numit așa din pricina culorii pielii lui și a «fierturii roșii», pentru care și-a vîndut dreptul de întîi născut. Edomiții locuiau la început în jurul Mării Moarte, iar mai tîrziu (cînd iudeii au fost duși în robia babilonică) ei s-au extins și în sudul Palestinei, fiind mereu în dușmănie cu iudeii, pînă cînd Ioan Hircan, fiul lui Simon Macabeul, i-a supus (a. 106 î.d.Hr.), cu condiția să primească și ei tăierea împrejur (*Antichit. iud.*, XIII, 9, 1).

72. Iosif (*Antichit. iud.*, XIV, 1, 3) dă altă versiune.

73. Iosif Flaviu afirmă (*Antichit. iud.*, XIV, 4) că Antoniu n-a profanat templul, în schimb a robit pe iudei de 10000 talanți.

74. Chemat în ajutor de Antigon, fiul lui Aristobul. Ioan Hircan a fost mare preot între anii 63—40 î.d.Hr., iar Antigon între 40—37. Antigon este ultimul descendent al dinastiei Hasmoneilor.

marea preoție, care înainte trecuse în chip regulat din neam în neam, de la strămoși la urmașii lor imediați, se sfîrșise.

9. Despre toate acestea avem drept chezaș pe Iosif [75]; el ne arată că după ce a primit dregătoria de rege de la romani, Irod n-a mai rînduit arhierei din vechea seminție, ci a încredințat această cinste unor oameni necunoscuți. Și cînd e vorba de așezarea arhiereului, tot așa a făcut și fiul lui Irod, Arhelau, iar mai tîrziu tot așa au făcut și romanii, în stăpînirea cărora au ajuns iudeii.

10. Același Iosif istorisește [76] că primul dintre aceștia, adică Irod, a pus sub cheie, cu sigiliul său propriu, odăjdiile sfinte ale arhiereului și n-a mai îngăduit altor mari preoți să le mai poată folosi. După el Arhelau și apoi romanii au procedat la fel.

11. Dacă vorbim și despre astfel de fapte o facem ca să dovedim dreptatea unei alte proorocii legată de arătarea în lume a Mîntuitorului nostru Iisus Hristos și care s-a întîmplat atunci. În cartea lui Daniel, după ce Scriptura a numărat foarte clar un număr exact de săptămîni [77] pînă la venirea conducătorului Hristos, așa cum am arătat-o și în alt loc [78], vestește că după ce odată s-au împlinit aceste săptămîni, va dispărea și ungerea la iudei, lucru care se vede clar că s-a împlinit în vremea nașterii Mîntuitorului nostru Iisus Hristos.

Am precizat aceste lucruri pentru ca să stabilim adevărul anilor.

VII

Despre păruta contradicție dintre Evanghelii cu privire la genealogia lui Hristos

1. Întrucît genealogia privitoare la Hristos, care ne-a fost transmisă de amîndoi evangheliștii, Matei și Luca [79], diferă una de alta, mulți cred că ele s-ar contrazice, de aceea fiecare din credincioșii care nu cunosc adevărul au căutat să găsească explicația acestor pasaje. Să reproducem și noi una lîngă cealaltă ambele genealogii, așa cum ne-au fost ele păstrate într-o epistolă adresată lui Aristide, lîngă care anexăm acordul

75. Iosif Flaviu, *Antichit. iud.*, XX, 247, 279.
76. *Antichit. iud.*, XVIII, 92—93.
77. *Dan.*, 9, 24—27.
78. *Ecloga prophet.*, 143, 12—165 (citat după G. Bardy, *op. cit.*, p. 24).
79. *Matei*, 1, 1 și urm.; *Luca*, 3, 23 și urm.

dintre cele două Evanghelii, aşa cum ni l-a transmis Iuliu Africanul, despre care am mai amintit ceva mai sus [80].

Acesta din urmă combate în primul rînd părerile celorlalţi, că sînt forţate sau rătăcite, apoi reproduce în termenii următori concluzia pe care şi-a făcut-o el însuşi în această problemă :

2. «În Israel numărarea numelor neamurilor se socotea fie după fire, fie după lege; după fire, prin filiaţii trupeşti; după lege, atunci cînd cineva avea copii sub numele fratelui mort care rămăsese fără moştenitori [81]. Întrucît nădejdea în înviere nu fusese încă precizată, s-a căutat un înlocuitor pentru învierea aşteptată şi făgăduită, şi anume printr-o «înviere muritoare», adică după numărul zămislirilor, pentru ca şi numele răposatului să se perpetueze.

3. Întrucît aşadar dintre cei de care-i vorba în această genealogie unii au urmat trupeşte părinţilor lor, pe cînd alţii, fiind născuţi din cutare sau cutare străin, au primit numele cutare sau cutare, căci pomenire s-a făcut şi de unii care au fost realmente născuţi ca şi de ceilalţi care s-au născut prin convenţie.

4. În chipul acesta nici una dintre Evanghelii nu greşeşte, nici cînd numără după fire şi nici cînd numără după lege. Neamurile ieşite din Solomon şi cele ieşite din Natan se confundă unele cu altele în urma celei de a doua căsătorii, din atribuire pe seama unui urmaş, în aşa fel încît aceleaşi persoane sînt luate uneori în urmaş, dar în chipuri diferite, uneori ca părinţi putativi, alteori ca părinţi reali. În chipul acesta, ambele liste fiind cu totul juste, se ajunge la Iosif într-un mod complicat, dar corect.

5. Pentru ca să se înţeleagă cele spuse voi lămuri cum decurge înlănţuirea urmaşilor rezultaţi de aici. Numărînd neamurile ce pornesc de la David peste Solomon, observăm că al treilea de la sfîrşit [82] e Natan care a născut pe Iacov, tatăl lui Iosif. După Luca, însă, începînd cu Natan, fiul lui David, al treilea de la sfîrşit este Melchi, căci Iosif este fiul lui Eli, care la rîndul lui e fiul lui Melchi [83].

6. Or, dacă termenul indicat de noi e Iosif, atunci va trebui să arătăm în ce fel poate fi socotit tată şi unul şi celălalt : Iacov care coboară din Solomon şi Eli, care vine din Natan; să arătăm că cei doi bărbaţi (Iacov şi Eli) erau fraţi şi că înaintea lor, părinţii lor : Natan şi Melchi,

80. Nu se cunosc date despre Aristide, adresantul lui Iuliu Africanul. Acesta a fost contemporan cu Origen şi ne-a lăsat cîteva scrieri, din păcate păstrate doar fragmentar. Eusebiu reproduce şi în alt loc pasajul de mai jos (Migne, P.G., 22, 900—901).

81. Adică, prin căsătoria de levirat.

82. *Matei*, 1, 15—16.

83. *Luca*, 3, 23—24.

cu toate că proveneau din descendenţi diferiţi, amîndoi devin bunicii lui Iosif.

7. Aşadar, Natan şi Melchi căsătorindu-se succesiv cu aceeaşi femeie au avut copii care erau fraţi după mamă, întrucît legea nu oprea ca o femeie care ar fi fost respinsă de soţul ei ori căreia i-ar fi murit soţul să se căsătorească cu un alt bărbat.

8. Din această femeie (Esta, căci aşa ne spune tradiţia că se chema ea), Natan, primul care cobora din Solomon, năştea pe Iacov, dar întrucît Natan a murit, văduva lui s-a căsătorit cu Melchi, care se trăgea din Natan, şi împreună au avut un fiu numit Eli, care era din aceeaşi seminţie, dar din altă familie, după cum am spus mai înainte.

9. În chipul acesta vom vedea că Iacov şi Eli, care veneau din părinţi diferiţi, erau fraţi după mamă. Din aceştia, unul, şi anume Eli, a murit fără copii, pe cînd celălalt, Iacov, fratele său, a luat în căsătorie pe soţia aceluia şi ca al treilea membru al familiei l-a născut din ea pe Iosif [84], care din punct de vedere natural ţinea de fapt de el, de aceea s-a şi spus: «Iacov a născut pe Iosif» [85], dar care, potrivit legii, se socotea a fi fiul lui Eli, căci lui i-a făcut un urmaş fratele său.

10. Aşadar genealogia privitoare la Iosif nu se poate spune că-i greşită, căci pe de o parte Evanghelia după Matei ne spune: «Iacov a născut pe Iosif», iar pe de altă parte Luca scrie: (Iisus) era, «după cum se socotea„ fiu al lui Iosif, care era fiul lui Eli, care, după cum s-a spus, era fiul lui Melchi». Luca n-ar fi putut reda mai clar descendenţa legală, căci la urma urmei ca să urce cu enumerarea neamurilor pînă la Adam «fiul lui Dumnezeu» [86], Luca n-a folosit expresia «a născut»,

11. ceea ce în fond nu-i nici fără temei şi nici plăsmuit din vînt. Căci Părinţii Mîntuitorului după trup ne-au mai transmis, fie sub formă de preamărire, fie numai ca să se ştie, ceea ce nu-i departe de adevăr, şi anume că năvălind asupra oraşului Ascalon din Palestina nişte bande de idumei au prădat şi templul lui Apollon care era aşezat tocmai lîngă zidurile oraşului şi au luat prizonier împreună cu alţi mulţi şi pe Antipater, fiul unui slujitor al templului cu numele Irod, pe care l-au ţinut mult timp în robie, iar întrucît preotul nu şi-a putut răscumpăra fiul, Antipater a ajuns să fie crescut după obiceiurile idumeilor şi mai tîrziu a fost îndrăgit de Hircan, mai marele preoţilor din Iudeea.

12. Mai tîrziu el a fost trimis în fruntea unei solii în numele lui Hircan la Pompei, de la care a obţinut libertatea regatului care fusese

84. Prima pereche era Natan şi Melchi; a doua, Iacov şi Eli.
85. *Matei*, 1, 16.
86. *Luca*, 3, 23—24.

răpit de Aristobul, fratele său, ba a avut chiar norocul de a fi recunoscut el ca guvernator al Palestinei [87]. Dar în scurt timp Antipater a fost ucis prin înşelăciune din pricina invidiei provocate de norocul lui neaşteptat, aşa încît după el a urmat la tron fiul său Irod, care va fi întărit printr-un decret al senatului de către Antoniu şi August ca să domnească peste iudei. Fiii săi au fost Irod şi ceilalţi tetrarhi [88], lucru despre care găsim ştiri şi la ceilalţi istorici greci!

13. Însemnări scrise din arhive ne dau ştiri despre genealogiile evreilor adevăraţi precum şi despre ale celor proveniţi de la alte credinţe, cum au fost cazurile cu Achior Amonitul [89], despre Rut moabiteanca [90] şi despre neamurile ieşite din Egipt şi încuscrite cu evreii [91]. Irod, pe care nu-l interesa deloc neamul israeliţilor, dar pe care-l stînjenea originea sa modestă, a poruncit să se ardă registrele acestor genealogii, închipuindu-şi că şi-ar spori faima neamului prin aceea că nimeni nu şi-ar mai putea urca de acum prin registre publice faima neamului pînă la patriarhi sau la neamurile prozeliţilor ori ale străinilor cu care s-au încuscrit.

14. Totuşi cîteva familii au purtat grijă de ştirile privitoare la genealogiile neamurilor lor, fie păstrînd vie amintirea lor, fie făcînd còpii după ele şi lăudîndu-se că au salvat pomenirea nobleţei lor [92]. Printre ele se aflau cu privire la neamurile apropiate după trup ale Mîntuitorului şi unele aşa numite «desposini» [93] de loc din satele iudaice din Nazaret şi din Kohaba. Aceste neamuri se răspîndiseră în restul ţării şi şi-au notat aşa zisele genealogii după «Cartea zilelor» [94] pe cît le-a stat în putinţă.

15. Că ar fi aşa sau altfel, nu s-ar putea găsi o explicaţie mai potrivită, cel puţin la ceea ce cred şi la ceea ce crede orice om de bun simţ. Să fie destul atîta, chiar dacă n-avem aici garanţie deplină pentru că nu avem şi nu putem avea o ştire mai bună. Oricum, Evanghelia spune adevărul întreg».

87. Iosif Flaviu, *Antichit. iud.*, XIV, 127—139.

88. Cînd s-a născut Iisus, cei patru tetrarhi (prinţi stăpînitori «peste a patra parte») erau Ponţiu Pilat peste Iudeea, Irod Antipa peste Galileea, Filip peste Itureea şi Lisanios peste Abilene. Are dreptate G. Bardy (*op. cit.*, p. 28) cînd spune că informaţiile lui Iuliu Africanul sînt cam «romanţate» faţă de cele ale lui Iosif Flaviu.

89. *Iudit*, 14, 6.

90. *Rut*, 4, 19—20.

91. *Ieş.*, 12, 38; *Deut.*, 23, 8.

92. Totuşi registre publice (δημόσιοι δέλτοι) existau şi pe la anul 100 cînd îşi scria Iosif Flaviu *Autobiografia* sa. Cf. H. Kraft în «Eusebius Kirchengeschichte», München, 1967, p. 102.

93. Adică domnie, «os de domn».

94. Nu se ştie ce va fi însemnînd *Cartea zilelor*. Poate *Cronici* sau *Paralipomene*.

16. Iar la urma aceleiaşi epistole, Iuliu Africanul adaugă: «Natan fiind mort, un urmaş al lui Natan cu numele Melchi a născut cu aceeaşi femeie pe Eli. Eli şi Iacov erau aşadar fraţi. Iar după ce Eli a murit, Iacov i-a adus un urmaş care va zămisli pe Iosif, fiul său natural şi fiu după lege al lui Eli. În chipul acesta Iosif era fiu atît al unuia, cît şi al celuilalt» [95].

Atît de la Africanul.

17. Pornind de la această genealogie a lui Iosif urmează că şi Maria apare din aceeaşi seminţie ca şi el, căci după legea lui Moise nu era îngăduit ca ea să se căsătorească cu cineva dintr-un neam străin [96], ci era rînduit să se mărite cu cineva din aceeaşi cetate şi din aceeaşi seminţie, pentru ca moştenirea familiei să nu treacă la altă seminţie.

Dar cu aceasta, destul despre acest lucru.

VIII

Despre planul lui Irod de a ucide prunci şi cu ce moarte a fost pedepsit şi el

1. După ce Hristos s-a născut aşa cum fusese anunţat, în Betleemul Iudeii, la vremea despre care am pomenit, iată Irod a fost cercetat de magii veniţi din Răsărit, care i-au cerut să-i spună unde se află regele iudeilor care s-a născut de curînd, întrucît ei văzuseră steaua şi dorinţa i-a pus pe drumuri ca să vină să se închine acelui prunc dumnezeiesc. Nu puţină i-a fost mirarea lui Irod cînd a auzit de aşa ceva, gîndindu-se că de acum însăşi viaţa lui ar fi pusă în primejdie. Şi făcînd cercetare de la învăţaţii Legii evreieşti în legătură cu locul unde era să se nască Hristos, îndată ce a înţeles că, potrivit proorociei lui Miheea, locul acela era Betleemul [97], Irod a poruncit printr-un edict să fie ucişi toţi pruncii sugaci din Betleem şi din împrejurimi, de doi ani şi mai mici, după timpul pe care-l înţelesese de la magi [98], crezînd desigur că în felul acesta Iisus va avea şi El aceeaşi soartă nenorocită ca şi cei de o vîrstă cu El.

---

95. Eusebiu reproduce acest pasaj şi în altă scriere a sa: *Quaest. ad. Steph.* 4, Migne, P.G., 22, 901.
96. *Num.*, 36, 8—9.
97. *Mih.*, 5, 2.
98. La început magii erau preoţi (la medo-perşi), cu timpul cititori în stele, astronomi (mai ales la babilonieni). Numărul magilor veniţi la Ierusalim nu era cunoscut. Începînd de la papa Leon I († 461) se ştie că ar fi fost trei magi. Cf. Stihloher, *op. cit.*, p. 46.

2. Dar pruncul luminat a răsturnat uneltirile lui, fiind dus în Egipt, căci prin arătarea unui înger părinții înțeleseseră mai dinainte care va fi soarta Lui. Așa ne-o spune istorisirea sfîntă a Evangheliei [98 a].

3. În legătură cu aceste întîmplări se cade să vedem și în ce chip a fost pedepsit Irod pentru îndrăzneala cu care s-a pornit el împotriva lui Hristos și a celor de o vîrstă cu El. Căci îndată, fără să se aștepte la așa ceva, dreptatea dumnezeiască l-a urmărit cît încă se afla în viață, arătîndu-i semnele a ceea ce i se va întîmpla la plecarea lui din cele de pe pămînt.

4. Tocmai cînd i se părea că totul merge bine în regatul său, faima casei sale s-a întunecat prin nenorociri venite una după alta: mai întîi uciderea soției, apoi a celor doi fii și în urmă a celor mai apropiate rudenii și prieteni. De fapt, acum nici nu putem descrie amănunțit aceste întîmplări care ar lăsa în umbră pînă și pe cele din tragediile antice. Istoricul Iosif le-a descris totuși destul de pe larg în *Istoriile* sale.

5. Curînd după nelegiuirea săvîrșită împotriva Mîntuitorului și a celorlalți prunci, Dumnezeu a dat lui Irod o grea lovitură, care i-a grăbit și moartea; de aceea nu-i fără rost să înțelegem cele spuse de istoricul care a descris aceste nelegiuiri și care scrie despre moartea lui în a 17-a carte a *Antichităților iudaice*: «Pentru Irod boala era cu atît mai amară cu cît Dumnezeu îl pedepsea și pentru fărădelegile săvîrșite de el înainte.

6. Într-adevăr, niște friguri ușoare care-i măcinau fără încetare măruntaiele nu dădeau celor din jurul său impresia să priceapă toată văpaia care-l mistuia înăuntru. Simțea o sălbatică dorință de a mînca, dar cu nimic nu-și putea potoli foamea. Intestinele lui erau numai răni, îndeosebi stomacul îi provoca dureri cumplite, un lichid albicios îi curgea fără încetare din picioare.

7. O boală asemănătoare se manifesta și în abdomen, iar organul său viril intrase în putrefacție producîndu-i viermi. Ca să poată respira trebuia să se ridice mereu în picioare și răspîndea un miros rău cu totul de nesuferit din pricina oboselii și a respirației sale apăsătoare. Mădularele îi erau zguduite de spasme înspăimîntătoare.

8. Slujitorii celor sfinte și cei cărora li s-a încredințat prezicerea viitorului spuneau că Dumnezeu se răzbuna astfel din pricina multelor nelegiuiri săvîrșite de acest rege» [99].

Iată și un alt pasaj din cealaltă scriere a aceluiași istoric.

98 a. *Matei*, 2, 1—7.
99. *Antichit. iud.*, XVII, 168—170.

9. În a doua carte a *Istoriei* sale, el mai dă unele descrieri despre același personaj, scriind așa : «Mai tîrziu, boala i-a cuprins întreg organismul, manifestîndu-se în diferite chipuri. Accesele de friguri nu erau prea mari, dar el avea o mîncărime insuportabilă pe tot corpul, dureri neîncetate de intestine, umflături la picioare ca un idropic, umflături mari la abdomen, la membrul viril o cangrenă ajunsese să producă viermi ; în afară de aceasta, o respirație asmatică și penibilă, spasme din toate mădularele, în așa măsură încît toți ghicitorii vedeau în acestea o pedeapsă pentru relele comise» [100].

10. Dar în ciuda tuturor acestor suferințe, regele se lega de viață, nădăjduind vindecare și căutînd leacuri. A trecut și dincolo de Iordan și a făcut uz și de apele termale de la Callirhoe [101], care curg spre lacul Asfaltit și dulceața lor le face chiar bune de băut.

11. Doctorii s-au gîndit chiar să încălzească cu ulei cald trupul său slăbit, introducîndu-l într-o baie de ulei. Dar el a leșinat dînd ochii peste cap ca un slăbănog. Slugile au izbucnit în strigăte, ceea ce l-a făcut să-și revină, dar încolo, văzînd că vindecarea nu-i surîde, el a poruncit să se împartă cîte 50 de drahme fiecărui ostaș și mari sume ofițerilor și prietenilor lor.

12. După aceea s-a întors la Ierihon abătut și hotărît să înfrunte chiar moartea după ce-și va pune în aplicare încă o ultimă ispravă. Porunci așadar să fie convocați fruntașii tuturor cetăților din întreagă Iudeea și i-a închis în ceea ce se numește hipodrom.

13. Apoi a chemat pe sora lui, Salomea, și pe soțul ei Alexa : «știu, zise el, că iudeii vor sărbători bucuroși moartea mea, dar tot așa s-ar putea să fiu și regretat de unii și să am o înmormîntare pompoasă dacă vreți să ascultați de poruncile mele. Pe acești oameni întemnițați aici să-i omorîți îndată ce voi muri eu, înconjurîndu-i cu armată ; în chipul acesta întreagă Iudeea și fiecare casă va plînge după mine chiar dacă nu va vrea».

14. Iar mai departe, același Iosif adaugă : «În același timp Irod se îmbăta de dorința de a se îndopa de cît mai multă mîncare, cu toate că suferea de o tusă spasmodică. Stăpînit de aceste două patimi, el și-a pus gîndul să o termine cu viața. A luat un măr și a cerut apoi un cuțit, căci avea obicei să taie în bucăți ceea ce mînca. Apoi după ce a văzut că nimeni nu-l împiedică și-a ridicat mîna cu cuțitul ca și cum ar fi vrut să se înjunghie» [102].

---

100. *Răzb. iud.*, I, 657—662.
101. Localitate pe coasta răsăriteană a Mării Roșii. M. Abel, *Géographie de la Palestine*, Paris, 1932, I, p. 461.
102. *Răzb. iud.*, I, 664—665.

15. Acelaşi istoric mai relatează că, puţin înainte de a muri, Irod a dat porunca să fie ucis şi cel de al treilea şi ultimul său fiu, în afară de ceilalţi doi pe care tot el îi ucisese şi că astfel, în nişte chinuri groaznice, şi-a încheiat viaţa [103].

16. Acesta a fost sfîrşitul zilelor lui Irod, care a suferit astfel o dreaptă pedeapsă pentru uciderea pruncilor masacraţi în jurul Betleemului, crezînd că astfel poate primejdui şi viaţa Mîntuitorului nostru. După acest masacru un înger s-a arătat lui Iosif pe cînd era în Egipt, cerîndu-i să aducă din nou în Iudeea pe Pruncul şi pe mama Lui, arătînd prin aceasta că muriseră cei ce căutaseră sfîrşitul Pruncului. La acestea Evanghelistul adaugă : «Auzind că Arhelau domneşte în Iudeea în locul lui Irod, tatăl său, s-a temut să meargă acolo şi, luînd înştiinţarea în vis, s-a dus în părţile Galileii» [104].

IX

Despre cele întîmplate în vremea lui Pilat

1. Istoricul pomenit mai înainte mai relatează totodată că după moartea lui Irod s-a urcat pe tron Arhelau. Potrivit testamentului lui Irod, tatăl său, şi hotărîrii lui Cezar August, el primise să moştenească stăpînirea asupra iudeilor, dar după 10 ani, căzînd şi el de la putere, au venit în locul lui cei doi fraţi : Filip şi Irod cel tînăr, care şi-au primit tetrarhiile lor deodată cu Lisanias [105].

2. Acelaşi Iosif arată în cea de a optsprezecea carte a *Antichităţilor* [106] că în al doisprezecelea an de domnie a lui Tiberiu — care urmase la conducerea supremă lui August care-şi păstrase puterea vreme de 57 de ani — Ponţiu Pilat a primit postul de guvernator peste Iudeea şi a rămas în această slujbă 10 ani încheiaţi, aproape pînă la moartea lui Tiberiu.

3. S-a dovedit deci limpede minciuna *Memoriilor* sau *Actelor lui Pilat*, plăsmuite de curînd împotriva Mîntuitorului [107] nostru, pentru că

---

103. *Antichit. iud.*, XVII, 187; *Răzb. iud.*, I, 665. Irod a murit la 5 zile de la executarea fiului său Antipater, la finea lui martie sau începutul lui aprilie, anul 750 a.U.c. sau anul 41 d.Hr., la vîrsta de şaptezeci de ani.

104. *Matei*, 2, 22.

105. *Luca*, 3, 1. *Antichit. iud.*, XVII, 188—189; 342—344. Datele oferite de Eusebiu nu sînt cu totul exacte. Pentru amănunte la E. Schuerer, *Gesch. d. jud. Volkes*, ed. IV, p. I, 448—449; 716—720. Arhelau a fost exilat în Galia în anul 6 d.Hr.

106. *Antichit. iud.*, XVIII, 32—33.

107. Eusebiu nu pare a avea cunoştinţă de versiunea apocrifă creştină a *Actelor lui Pilat*, deşi se referă la ele, aşa cum o făcuseră şi Iustin (*Apol.*, I, 25; 28) şi Tertulian (*Apol.*, 5, 21). În schimb, el descrie pe larg (în *Istoria bis.*, IX, V, 1) pamfletul

mai întîi de toate însuşi titlul acestei scrieri dovedeşte prin el însuşi minciuna acestei plăsmuiri.

4. Autorii acestor *Memorii* pun pe vremea celui de al patrulea consulat al lui Tiberiu (adică în al VI-lea an de domnie a lui) cele scornite cu atîta neruşinare despre patimile Mîntuitorului; or, pe vremea aceea Pilat încă nu-şi primise încredinţarea de guvernator peste Iudeea (dacă peste tot trebuie să folosim mărturia lui Iosif), ceea ce dovedeşte cu claritate în sensul celor spuse mai înainte că Pilat a fost aşezat de Tiberiu ca guvernator peste Iudeea în al zecelea an de domnie a lui.

X

Despre arhiereii iudeilor sub care şi-a propovăduit Hristos învăţătura

1. În vremea aceea, potrivit Evanghelistului, în al XV-lea an al domniei lui Tiberiu şi în al IV-lea de guvernare a lui Pilat peste Iudeea, precum şi într-o vreme cînd slujeau ca tetrarhi peste restul Iudeii Irod (cel tînăr), Lisanie şi Filip, Mîntuitorul şi Domnul nostru Iisus, Hristosul lui Dumnezeu «avea ca la 30 de ani cînd a început să propovăduiască» [108], venind întîi la botez şi vestind Evanghelia Sa.

2. Sfînta Scriptură spune că toată durata propovăduirii Domnului a avut loc pe vremea arhiereilor Anna şi Caiafa, ceea ce vrea să spună că toată durata învăţăturii Sale s-a desfăşurat între anii cînd au servit aceşti arhierei. Or, dacă Iisus şi-a început propovăduirea sub arhieria lui Anna şi a durat pînă în vremea lui Caiafa [109], înseamnă că întreaga Lui propovăduire n-a durat chiar patru ani împliniţi.

3. Întrucît încă de atunci nu mai erau în vigoare prevederile Legii, urmează că nu mai era actual nici obiceiul ca serviciile liturgice să fie încredinţate pe viaţă şi prin succesiune ancestrală, ci guvernatorii romani încredinţau arhieria cînd unuia, cînd altuia pe termen de un an [110] cel mult.

---

anticreştin pus în circulaţie pe vremea «tiranului» Maximin Daja în anii 311—312. Se ştie că potrivit «Actelor» apocrife Pilat ar fi raportat împăratului Tiberiu despre minunile, răstignirea şi învierea Domnului Hristos, precum şi despre pedeapsa dată de el (de către Pilat). Împăratul Tiberiu ar fi propus senatului roman să treacă în rîndul zeilor pe Hristos şi pe Maica Lui.

108. *Luca*, 3, 23.

109. Anna şi Caiafa exercitau împreună, nu succesiv, funcţia de «mare preot» (M. Lagrange, *L'Evangile selon saint Luc*, Paris, 1921, p. 102—103).

110. Confuzie. Numirea era la cheremul guvernanţilor, dar ea nu se făcea decît pe durata unui singur an.

4. Iosif mărturisește numele a patru arhierei care s-au perindat începînd de la Anna pînă la Caiafa, spunînd în aceeași carte a *Antichităților* sale următoarele: «Valerius Gratus după ce a depus din arhierie pe Anna a proclamat ca mare preot pe Ismael, fiul lui Favi, iar la puțin timp după aceea, înlăturîndu-l și pe acesta, a așezat ca arhiereu pe Eleazar, fiul marelui preot Anna.

5. După ce a mai trecut un an l-a înlăturat și pe acesta și a încredințat arhieria lui Simon, fiul lui Camit, care nici el n-a dus-o mai mult de un an, așa că după el a venit (ca urmaș) Iosif numit și Caiafa [111].

6. Așadar, reiese că durata întreagă a propovăduirii Mîntuitorului nostru n-a fost mai lungă de patru ani împliniți, întrucît patru mari preoți au ocupat acest post pe cîte un an, începînd de la Anna și pînă la instalarea lui Caiafa. Că acest Caiafa era într-adevăr arhiereu în anul cînd a avut loc răstignirea Mîntuitorului ne-o spune cuvîntul inspirat al Evangheliei [112], așa încît cu ajutorul lui și al celor spuse înainte e dovedit timpul cînd a avut loc propovăduirea lui Hristos.

7. Să mai adăugăm că la puțină vreme după începerea acestei propovăduiri El a chemat pe cei 12 apostoli, singurii pe care i-a și numit printr-un dar deosebit «apostoli» [113], pe care «i-a trimis cîte doi înaintea feței Sale în fiecare cetate și loc, unde Însuși avea să vină» [114].

XI

Mărturii despre Ioan Botezătorul și despre Hristos

1. Despre tăierea capului lui Ioan Botezătorul de către Irod cel tînăr ne informează atît sfintele cărți ale Evangheliilor, cît și Iosif [115] atunci cînd amintește despre Irodiada, despre care ne spune că Irod a luat-o în căsătorie cu toate că era soția fratelui său, după ce și-a alungat pe cea care-i fusese soție legiuită, deși fusese și ea fiica lui Areta regele Petreei, pe care o corupsese pe cînd încă îi trăia soțul. Din cauza aceleiași Irodiade, după ce a ucis pe Ioan Botezătorul, Irod a pornit cu război împotriva lui Areta pe a cărui fiică a necinstit-o.

2. Dar în acest război, așa ne spune Iosif, a pierit întreaga armată a lui Irod drept pedeapsă pentru nelegiuirea săvîrșită față de Ioan.

111. *Antichit. iud.*, XVIII, 34; 35.
112. *Matei*, 26, 3; 57; *Ioan*, 11, 49; 18, 13; 24; 29.
113. *Matei*, 10, 1; *Marcu*, 3, 14; *Luca*, 6, 13; 9, 1 etc.
114. *Luca*, 10, 1.
115. *Matei*, 14, 1—12; *Marcu*, 6, 14—19; *Luca*, 3, 19—20. Iosif Flaviu, *Antichit. iud.*, XVIII, 109—114.

3. Acelaşi Iosif mărturiseşte [116] că Ioan era unul din cei mai drepţi oameni şi că boteza, aşa cum de altfel ne relatează şi cele scrise în Sfintele Scripturi. Tot el ne mai informează şi aceea că tot din pricina Irodiadei şi-a pierdut Irod tronul, fiind surghiunit împreună cu ea şi pedepsiţi să trăiască în oraşul Vienne din Galia [117].

4. Toate acestea sînt descrise în a 18-a carte a «Antichităţilor», unde se scriu şi despre Ioan următoarele: «unii dintre iudei credeau că armata lui Irod a fost nimicită de Dumnezeu însuşi, Care a răzbunat astfel pe bună dreptate moartea lui Ioan, numit Botezătorul.

5. Căci într-adevăr Irod a fost cel care a poruncit să-l omoare, cu toate că Ioan era un om bun care îndemna pe iudei să săvîrşească între ei numai fapte virtuoase, iar faţă de Dumnezeu să fie cu credinţă şi să vină cu toţii la botez, zice el, căci numai atunci e plăcut botezul, înaintea Domnului, dacă te cureţi nu atît ca să ţi se ierte anumite greşeli, cît mai ales să te purifici sufleteşte printr-o viaţă mai sfîntă.

6. Or, întrucît mulţimile se strîngeau în jurul lui grăbindu-se să-i asculte predicile, Irod se temea de puterea de convingere pe care Ioan o avea asupra oamenilor, pe care i se părea că-i îndeamnă la un fel de răscoală, căci avea impresia că tot poporul înclina să meargă după sfaturile lui; de aceea socotind că-i mai bine înainte de a fi lăsat lucrurile să ajungă atît de departe, Irod a preferat să pună la cale uciderea lui decît să-i pară rău (în caz c-ar fi izbucnit o revoluţie) că n-ar mai fi putut-o scoate la capăt. Din pricina acestei bănuieli, Ioan a fost aruncat în temniţa din Maheront [118], de care am mai pomenit, şi acolo a fost «ucis» [119].

7. După ce am expus părerile lui Iosif despre Ioan, iată cu ce cuvinte aminteşte el şi despre Mîntuitorul nostru în aceeaşi scriere a sa: «În vremea aceea a trăit şi Iisus, un om înţelept, dacă în general poate fi el socotit om. Căci a săvîrşit minuni şi a învăţat pe oameni să cunoască adevărul, cîştigînd în acest scop pe mulţi dintre iudei şi pe mulţi dintre păgîni.

8. Acesta a fost Hristos, Care deşi în urma denunţului unora dintre conducătorii noştri a fost osîndit de Pilat să moară pe cruce, totuşi cei care l-au iubit încă de la început n-au încetat s-o facă şi după aceea, închinîndu-I-se. Căci li s-a şi arătat după trei zile ca fiind din nou în viaţă, după cum deja mulţi prooroci preziseseră aceste minuni şi multe

116. *Antichit. iud.*, XVIII, 117.
117. Eusebiu confundă exilarea lui Irod Agripa în Galia cu cea a lui Arhelau (Iosif, *Antichit. iud.*, XVIII, 7), despre care am vorbit mai sus.
118. Actualmente, Mkaur, la 3 ore spre est de Marea Roşie.
119. *Antichit. iud.*, XVIII, 117—119.

altele despre El. De fapt nici pînă azi n-a dispărut neamul creştinilor, care-şi trag numele tocmai de la El»[120].

9. Din clipa în care un istoric provenit tocmai din neamul iudeilor ne transmite în scrierea sa astfel de lucruri despre Ioan Botezătorul şi despre Mîntuitorul nostru, cum să poată scăpa de învinuirea de plăsmuitori neruşinaţi cei care au născocit *Memoriile*[121] relative la aceste două personaje ?

Dar să fie destul cu cele spuse aici.

XII

Despre ucenicii Mîntuitorului

1. Numele Apostolilor Mîntuitorului nostru sînt cunoscute de toţi, în schimb lista celor 70 n-o găsim nicăieri. Unul dintre ei trebuie să fi fost Barnaba, de care aminteşte în diferite locuri cartea Faptelor Apostolilor[122], iar în chip special Pavel în epistola sa către Galateni. Dintre ei mai făcea parte, după cum stă scris, Sostene[123], cel care scria împreună cu Pavel epistola către Corinteni.

2. Cel puţin aşa ne informează şi Clement în cartea a V-a a *Hipotipozelor* sale, atunci cînd citează ştirea lui Pavel despre Chifa : «Cînd Chifa a venit în Antiohia, pe faţă i-am stat împotrivă[124] socotindu-l şi pe el alături de cei 70 de ucenici şi purtînd ca un al doilea nume şi pe cel al apostolului Petru.

---

120. Iosif Flaviu, *Antichit. iud.*, XVIII, 63—64. Autenticitatea acestui «testimonium flavianum», cum a fost numit de critica istorică (Eusebiu îl reproduce şi în *Demonstr. evang.*, III, III, 105—106 şi în *Theofania*, V, 44), a fost mult discutată. Îndeosebi se crede că ar fi fost interpolate expresiile : 1) «dacă în general poate fi socotit om» ; 2) «Acesta era Hristos» şi 3) «s-a arătat după trei zile ca fiind din nou în viaţă, după cum deja mulţi prooroci preziseseră aceste minuni şi multe altele despre El». Ch. Martin crede că autorul acestor glose ar fi Origen. Mulţi cercetători contestă întreg pasajul. Dar şi mai mulţi îl acceptă. Ad. Harnack îl admite socotind pe Iosif Flaviu un sincretist. G. Bardy înclină să creadă că mai acceptabilă pare a fi interpolarea celor trei afirmaţii. Oricum, toate variantele *Antichit. iud.* cuprind textul integral. Ambrozie şi Ieronim nu se îndoiau de integritatea textului. Interpolarea se va fi făcut în sec. III. Dar la urma urmei, nimeni n-a pus la îndoială referatul lui Iosif Flaviu despre Ioan Botezătorul. De ce n-ar fi făcut-o şi pentru Iisus Hristos, chiar dacă în forma exprimării s-ar fi adăugat vreo expresie sau două ?

121. E vorba de *Acta Pilati*.

122. Dar pe vremea lui Eusebiu nu se cunoştea numele tuturor celor 70 (72) de ucenici ; deja înainte de anii 500 lista lor circula pretutindeni. Hennecke-Schneemelcher, *Neutestam. Apokryphen*.

123. *I Cor.*, 1, 1.

124. *Gal.*, 2, 11. Se vede că între cei 70 de ucenici era unul cu numele Kefa. În cazul acesta, aici (*Gal.*, 2, 11) n-ar fi vorba de apostolul Petru.

3. Şi Matia, cel «care va fi numărat împreună cu ceilalţi Apostoli» [125], precum şi cel pentru care «s-au tras sorţi», trebuie să se fi învrednicit de a fi fost chemaţi în rîndul celor 70. După cum se istoriseşte, dintre ei va fi făcut parte şi Tadeu, despre care voi transpune îndată o istorioară care a ajuns pînă la noi [126].

4. Dacă am cerceta mai atent, îndeosebi dacă am analiza mărturiile lăsate de Pavel, am vedea că numărul ucenicilor Mîntuitorului a fost mai mare de 70. Căci după Învierea sa din morţi Mîntuitorul s-a arătat mai întîi lui Chifa, apoi celor doisprezece şi după aceea deodată la peste cinci sute de fraţi din care unii au murit — spune Pavel — dar dintre care cei mai mulţi trăiesc pînă astăzi [127].

5. După aceea s-a arătat lui Iacov, care era unul din aşa numiţii «fraţi ai Domnului». Apoi întrucît afară de aceştia existau, după pilda celor 12, încă un mare număr de apostoli, printre care trebuie amintit şi Pavel însuşi, acelaşi Pavel adaugă : «după aceea s-a arătat tuturor apostolilor».

Atîta despre apostoli.

XIII

Istorisire despre regele celor din Edessa

1. În legătură cu această istorisire, iată cum s-au petrecut lucrurile. Întrucît dumnezeirea Domnului şi Mîntuitorului nostru devenise cunoscută oamenilor în urma săvîrşirii puternicelor şi tainicelor Sale minuni, au fost cîştigaţi multe mii de oameni chiar şi dintre cei care locuiau în ţinuturi străine, din cele mai îndepărtate de Iudeea, mai ales pentru că nădăjduiau că vor putea fi vindecaţi de boli şi de suferinţe de tot felul.

2. Aşa se face că regele Abgar, care domnea cu mare cinste peste popoarele de dincolo de Eufrat şi care suferea cumplit de o boală trupească, după socotinţele omeneşti cu neputinţă de vindecat, auzind de vestitul nume al lui Iisus şi de minunile Lui recunoscute de toţi, I-a trimis printr-un sol o smerită scrisoare, rugîndu-L să vină şi să-l vindece de boală.

---

125. *Fapte*, 1, 23—26.

126. *Matei*, 18, 4 şi *Marcu*, 3, 14, pun pe Tadeu între cei 12 apostoli, dar în listele lui Luca el lipseşte. Aşadar Tadeu va fi fost numai ucenic, nu apostol. Eusebiu afirmă şi el acest fapt aici mai jos, I, 13.

127. *I Cor.*, 15, 5—7.

3. Neputînd să dea altfel ascultare acestei cereri, Iisus l-a învrednicit totuşi de o scrisoare specială [128], prin care-i făgăduia că-i va trimite pe unul din ucenicii Săi ca să-l vindece şi să-l mîntuiască pe el şi pe toţi supuşii lui.

4. După scurtă vreme făgăduinţa făcută regelui s-a şi împlinit, căci după ce Iisus a înviat din morţi şi s-a înălţat la cer, Toma, unul din cei doisprezece apostoli, a trimis la Edessa, printr-o lucrare dumnezeiască, pe Tadeu, care şi el era numărat în rîndul celor şaptezeci de ucenici ai lui Hristos, ca vestitor şi propovăduitor al învăţăturii despre Hristos, aşa încît prin el au fost duse aici la îndeplinire toate făgăduinţele Mîntuitorului.

5. Există în această privinţă şi o mărturie scrisă scoasă din arhivele din Edessa, care era atunci oraş împărătesc. Într-adevăr, între documentele obşteşti ale ţării privitoare la treburile vechi şi între cele rămase din timpul lui Abgar, se afla şi istoria următoare păstrată de atunci pînă azi. Cel mai bun lucru este să ascultăm glasul ei, aşa cum am luat-o din arhivă şi cum a fost tradusă textual din limba siriacă [129]: *Copie a epistolei scrise de toparhul Abgar către Iisus şi trimisă Lui prin solul Anania din Ierusalim.*

6. «Abgar, toparhul, fiul lui Uchama [130], lui Iisus, bunului Mîntuitor, care s-a arătat în Ierusalim, salutare.

Auzit-am de tine că fără leacuri şi fără plante tămăduieşti. Mi s-a spus că pe orbi îi faci să vază, pe ologi să umble, pe leproşi îi curăţi [131], că alungi şi duhurile necurate şi pe demoni, că tot felul de boale vindeci, ba chiar că şi pe morţi îi înviezi.

---

128. Abgar V Uchama (sau Avgar ori Augar), regele din Osroene — cu capitala Edessa, a fost persoană istorică, domnind la Edessa în două rînduri: odată între anii 4 î.d.Hr. şi 7 d.Hr., a doua oară între anii 13—60 d.Hr. Provincie romană încă de pe vremea lui Traian, statul Osroene este primul stat creştin de la finea sec. II, cînd domnea regele Abgar IX «cel mare», fapt pentru care a fost confundat Abgar V cu acest suveran. Spre a da vechime şi faimă mare, de origine apostolică acestui stat de la marginea imperiului creştin, s-a compus o corespondenţă legendară, între Abgar şi Iisus. Fiind bolnav, Abgar cere lui Iisus să vină să-l vindece. Iisus i-ar fi răspuns că nu poate merge personal, dar îi va trimite un ucenic în persoana lui Tadeu, care venind l-a vindecat şi a creştinat pe toţi. Critica recunoaşte autentică scrisoarea lui Abgar, dar celelalte amănunte sînt romanţate. Eusebiu a copiat legenda din arhivele Edessei. Corespondenţa a circulat şi pe pămîntul românesc de mult timp. N. Cartojan, *Cărţile populare în literatura română,* Bucureşti, 1974, vol. II, p. 167—174.

129. Tradiţia consemnată de Eusebiu (*Istoria* III, 1, 1) spune că în părţile Osroenei, la Parţi, a predicat apostolul Toma, cunoscut la sirieni şi sub numele de Tadeu. Moaştele sf. Toma erau păstrate pe la anul 394 în Edessa într-o biserică cu hramul sfîntului, cum ne arată *Pelerinajul Eteriei* (ediţia «Sources chrétiennes, vol. 21, Paris, 1948, p. 168—174). Critica istorică recunoaşte că aceste ţinuturi erau creştinate înainte de anii 200. Ad. Harnack, *Mission und Ausbreitung...,* ed. 4, II, p. 678—680.

130. Cel negru.

131. *Matei,* 11, 5.

7. Şi auzind eu toate acestea despre tine, am socotit în gîndul meu din două lucruri una : ori că eşti Dumnezeu care ai coborît din cer şi faci astfel de minuni, ori că eşti Fiul lui Dumnezeu cel ce face astfel de minuni.

8. Drept aceea îţi scriu acum şi te rog să osteneşti a veni pînă la mine, ca să mă izbăveşti de boala pe care o am. Căci am mai înţeles că iudeii murmură împotriva ta şi vor să-ţi facă rău. Eu am cetatea prea mică, dar îndeajuns amîndurora pentru a petrece cu cinste».

9. (Aceasta e epistola scrisă de Abgar luminată oarecum de lumina dumnezeiască. Şi acum să ascultăm şi epistola pe care a scris-o Iisus şi care i-a fost adusă de acelaşi sol, scurtă, dar fără îndoială plină de înţeles. Iată textul ei) [132].

Răspunsul lui Iisus prin solul Anania către toparhul Abgar

10. «Fericit eşti (Abgare) de vreme ce ai crezut în mine fără să mă fi văzut, căci scris este despre mine, că cei ce mă vor vedea nu vor crede, pentru ca şi cei ce nu m-au văzut să creadă şi să fie vii. Iar cît despre ceea ce-mi scrii ca să vin la tine, trebuie să împlinesc mai întîi toate cele pentru care sînt trimis [133], iar după ce le voi plini, să mă înalţ către Părintele Cel ce m-a trimis. Iar după ce mă voi fi înălţat la El [134], îţi voi trimite pe unul din ucenicii mei, care şi de boală te va tămădui, şi viaţa cea veşnică îţi va dărui ţie şi celor ce sînt cu tine».

11. În afară de această epistolă se mai afla acolo următoarea notiţă scrisă tot în limba siriacă :

«După înălţarea lui Iisus la cer, Iuda numit Tadeu a trimis lui Abgar pe apostolul Tadeu, care era unul din cei şaptezeci de ucenici. La sosirea lui, acesta a găzduit la unul Tobie, fiul lui Tobie. După ce s-a auzit vorbindu-se despre el, a fost înştiinţat Abgar că un apostol al lui Iisus se află în cutare loc, aşa după cum i se făgăduise.

12. Între timp, cu puterea lui Dumnezeu, Tadeu începuse să vindece tot felul de boli, de suferinţe, încît pe toţi îi cuprinsese uimirea. Auzind Abgar de aceste minuni şi lucrări uimitoare şi-a dat seama că acesta trebuie să fie cel de care îi scrisese Iisus : «După ce mă voi fi înălţat la cer, îţi voi trimite pe unul din ucenicii mei care te va vindeca de toate neputinţele tale».

132. Textul între paranteze lipseşte în manuscrisele siriene şi latine. *Ioan*, 20, 29.
133. *Matei*, 3, 15.
134. *Ioan*, 12, 32.

13. De aceea a chemat la sine pe Tobie, la care găzduia apostolul, şi i-a zis: «Am auzit că un om făcător de minuni găzduieşte în casa ta. Trimite-l la mine». Atunci Tobie s-a dus la Tadeu şi i-a spus: «Prinţul Abgar a trimis după mine şi mi-a poruncit să te conduc la el ca să-l însănătoşezi şi pe el». Tadeu a răspuns: «voi merge pentru că şi împuternicire mi s-a dat ca să vin la el».

14. A doua zi dis-de-dimineaţă Tobie a luat pe Tadeu şi s-au dus la Abgar. Cînd au sosit acolo, toţi mai marii ţinutului erau de faţă stînd în picioare în jurul toparhului. Încă de cînd a intrat apostolul Abgar a văzut un anumit semn [135] pe faţa apostolului Tadeu şi îndată s-a închinat înaintea lui Tadeu, ceea ce a uimit pe toţi cei de faţă, întrucît ei nu văzuseră arătarea de pe faţa apostolului, pe care singur Abgar o văzuse.

15. Acesta a întrebat pe Tadeu: «Într-adevăr, tu eşti acel ucenic al lui Iisus, despre care m-a înştiinţat zicîndu-mi: «Îţi voi trimite pe unul din ucenicii mei, care te va vindeca şi-ţi va da viaţă»? Tadeu i-a răspuns: «Întrucît ai crezut cu tărie în Cel care m-a trimis, iată de aceea m-a trimis la tine. Şi acum, dacă crezi în El, dorinţele inimii tale îţi vor fi împlinite aşa după cum ai crezut.

16. Mîntuitorul nostru a împlinit mai întîi voia Tatălui Său şi abia după ce a împlinit-o, s-a întors din nou lîngă Tatăl Său».

17. La care Abgar a răspuns: «Cu atîta tărie am crezut în El, încît aş fi fost în stare să plec cu armata să nimicesc pe iudeii care L-au răstignit, dacă n-aş fi fost împiedicat de la aceasta de Imperiul Roman». La care Tadeu a răspuns: «De aceea în numele Domnului pun mîna mea peste tine». Şi îndată ce a făcut acest lucru regele s-a vindecat de boala lui şi de suferinţele care-l încercau.

18. Abgar s-a minunat că după cum auzise vorbindu-se despre Iisus acelaşi lucru îl simţise şi prin mijlocirea ucenicului Său, Tadeu: că şi el vindeca fără leacuri şi fără plante, ba încă nu numai pe el, ci şi pe Abdos, fiul lui Abdos, care suferise de podagră. Căci şi acesta a venit la el îngenunchind înaintea lui şi tot aşa a fost vindecat prin rugăciune şi prin punerea mîinilor. Dar încă şi pe alţi mulţi oameni i-a mai vindecat săvîrşind mari minuni şi propovăduind cuvîntul Domnului.

19. La toate acestea zise Abgar: «Tu, Tadeu, săvîrşeşte toate acestea prin puterea lui Dumnezeu despre care nici noi nu ne putem mira destul. Dar pe lîngă aceasta, te rog să ne înveţi cum s-a făcut venirea Domnului, cum s-a întrupat ea, care e puterea Lui şi cu ajutorul cui a făcut El ceea ce am auzit spunîndu-se».

135. În text ὅραμα — vedenie, arătare, ca în *Fapte*, 7, 31; 10, 3 etc.

20. La care Tadeu a răspuns: «Acum voi tăcea un timp. Întrucît însă am fost trimis să-ți vestesc cuvîntul, adună-ți pe mîine dimineață pe toți sfetnicii. Voi propovădui înaintea lor și voi semăna în ei cuvîntul vieții [136], întrucît voi vorbi despre venirea lui Iisus, despre chemarea Lui, despre scopul pntru care L-a trimis Tatăl Său în lume, despre puterea, despre minunile și tainele pe care le-a adus în lume, cu ce putere le-a săvîrșit, apoi despre învățătura Lui, cum s-a plecat și s-a smerit El, noutatea chemării sale, în ce chip s-a lăsat El înjosit și apăsat, ca și cum s-ar fi lipsit de dumnezeirea Sa, micșorîndu-se pe Sine, despre răstignire, despre coborîrea la iad, cum a rupt zăvoarele care nu mai fuseseră rupte din veac, sculînd la viață pe cei morți și ducîndu-i iarăși în mare număr la Tatăl Său».

21. Abgar a poruncit așadar să strîngă dis-de-dimineață pe sfetnicii săi să audă predica lui Tadeu și după aceea a poruncit să-i dăruiască aur și alte metale prețioase, dar acesta n-a vrut să primească, spunîndu-le : «dacă ne-am lipsit pînă și de bunurile noastre, cum am putea primi pe ale altora ?» Aceasta s-a întîmplat în anul 340» [137].

Iată ce am socotit că nu-i fără folos să vi le traduc textual din limba siriacă și pe care le-am găsit că-și au aici locul lor potrivit.

---

136. *Matei*, 13, 19; *Luca*, 8, 12.

137. E vorba de era seleucidă (de la Seleuc Nicator) care începe cu data de 1 oct. anul 312 în urma bătăliei de la Gaza. Scăzînd 312 din 340 am avea 28/29 ani data morții Mîntuitorului. Abia după ce am calcula — după Eusebiu — și cei trei ani de activitate a Mîntuitorului am avea anul 32 ca an al morții Domnului.

CARTEA A DOUA

În cartea primă a istoriei noastre bisericești am relatat întîi pe scurt, ca un fel de introducere la cele ce vor urma, despre dumnezeirea Cuvîntului Mîntuitor, despre vechimea învățăturii noastre de credință, despre felul de viețuire evanghelică a creștinilor, dar mai ales despre venirea nu prea de mult în lume a Mîntuitorului, despre pătimirile Lui, precum și despre alegerea apostolilor Săi. În aceasta (a doua carte) vom cerceta evenimentele care au avut loc după Înălțarea Lui la cer, în care scop ne folosim pe de o parte de Sfintele Scripturi, iar pe de alta, vom istorisi după izvoare profane, pe care le vom aminti cînd va fi cazul.

I

Despre viața Apostolilor după Înălțarea la cer a Mîntuitorului

1. Așadar în locul trădătorului Iuda, cel dintîi care a fost chemat prin tragere la sorți la apostolie a fost Matia, care, după cum am amintit și mai înainte, era unul din ucenicii Domnului [1]. Prin rugăciune și prin punerea mîinilor au fost apoi rînduiți ca diaconi pentru slujba de obște șapte bărbați încercați în frunte cu Ștefan [2], care și el, cel dintîi după Domnul, a fost dat morții curînd după ce fusese ales, fiind omorît cu pietre de ucigașii Domnului și astfel a cîștigat cununa numelui pe care-l purta [3] ca martor biruitor al lui Hristos.

2. Tot așa și Iacov cel supranumit «fratele Domnului» [4], întrucît se numea și fiu al lui Iosif, iar acest Iosif era «tată» lui Hristos, căci după cum ne spune Scriptura Sfîntă a Evangheliei [5], s-a aflat că fecioara cu

---

1. A se vedea mai sus, I, XII, 3.
2. *Fapte*, 6, 1—6.
3. Στέφανος — cunună, joc de cuvinte.
4. *Gal.*, 1, 19.
5. «Iacov al lui Alfeu», așa se numește el la *Matei*, 10, 3; *Marcu*, 3, 18; *Luca* 6, 15; *Ioan*, 19, 25; *Fapte*, 1, 13. Încă *Protoevanghelia lui Iacov* (17, 1) și după ea și Clement și Origen, mai apoi și Epifanie susțin că Iacov este fiul lui Iosif dintr-o altă căsătorie. În sensul acesta Iacov, fratele Domnului, trebuie deosebit de apostolii propriu ziși. Numai Fer. Ieronim și după el majoritatea teologilor romano-catolici au identificat pe Iacov al lui Alfeu numit de unii Cleopa, cu Iacov, fratele Domnului. Prin

care era «logodit avea în pîntece din Duhul Sfînt încă înainte de a fi ei împreună» [6] — acest Iacov, căruia cei vechi îi dădeau porecla de «cel drept», din pricina deosebitei sale evlavii, a ajuns, după cum se spune, să fie așezat cel dintîi pe scaunul episcopal din Ierusalim.

3. Iată ce spune și Clement în a șasea carte a *Hypotipozelor* sale [7]: «După înălțarea Mîntuitorului la cer, Petru, Iacov și Ioan, ca unii care fuseseră cinstiți în chip deosebit de însuși Mîntuitorul, nu au ajuns să se certe întreolaltă pentru întîietate, ci au ales pe Iacov cel drept ca episcop în Ierusalim».

4. Iar în a VII-a carte a aceleiași scrieri ne mai spune și alte lucruri: «...lui Iacov cel drept, lui Ioan și lui Petru Mîntuitorul după învierea Sa le-a încredințat darul cunoașterii, pe care aceștia l-au împărtășit apoi și celorlalți 70, dintre care făcea parte și Barnaba».

5. Așa încît existau doi cu numele Iacov: pe de o parte, Iacov «cel drept», care a fost aruncat de iudei de pe acoperișul templului și apoi bătut cu un drug de fier de un pioar pînă a încetat din viață, iar pe de altă parte cel căruia i s-a tăiat capul [8]. Așadar, pe bună dreptate, spunea Pavel: «pe altul din apostoli n-am văzut (atunci în Ierusalim n. tr.) decît numai pe Iacov, fratele Domnului» [9].

6. Tot în aceeași vreme făgăduințele pe care Mîntuitorul le-a făcut regelui din Osroene și-au primit și ele împlinirea: într-adevăr, în urma unei lucrări dumnezeiești, Toma a trimis pe Tadeu în Edessa ca vestitor și evanghelist al învățăturii despre Hristos, după cum am arătat ceva mai înainte și după cum ne informează o scriere [10] aflată chiar în acea localitate.

7. Iar Tadeu, odată sosit în acele locuri, a vindecat pe Abgar prin puterea cuvîntului Domnului și prin felul neașteptat al minunilor sale, a pus în mirare pe toți locuitorii acelei cetăți uimindu-i atît de mult prin faptele sale și convingîndu-i să se închine puterii lui Hristos, încît pînă la urmă i-a făcut ucenici ai învățăturii mîntuitoare a lui Hristos. De atunci și pînă azi întreg orașul Edessa și-a închinat viața numelui lui

---

știrile sale Eusebiu este un bun martor al tradiției ortodoxe, care respinge părerea lui Ieronim. A se vedea *Studiul Noului Testament* (colectiv), București, 1954, p. 177—178.

6. *Matei*, 1, 18.

7. Clement Alex., *Hypotyp.*, fragm. 10. Staehlin, III, 198, (citat după Bardy, o. c. p. 49).

8. *Fapte*, 12, 2.

9. *Gal.*, 1, 19.

10. Aici, mai sus I, XIII.

Hristos, constituind o puternică mărturie a binefacerii arătate de Mîntuitorul față de locuitorii ei [11].

8. Dar să lăsăm acum aceste știri luate după vechi documente istorice și să ne întoarcem iarăși la dumnezeiasca Scriptură. Cu ocazia muceniciei lui Ștefan, o primă și mare prigoană s-a dezlănțuit de către iudei împotriva Bisericii din Ierusalim, așa încît, cu excepția celor 12, toți ceilalți s-au împrăștiat prin Iudeea și Samaria [12]; unii din ei ajungînd, după cum ne spune Sfînta Scriptură, pînă în Fenicia, în Cipru și Antiohia nemaiîndrăznind să vestească printre păgîni cuvîntul credinței, ci s-au mărginit să-l propovăduiască doar iudeilor [13].

9. În zilele acelea și Pavel spumega de ură împotriva Bisericii [14], intrînd prin casele creștinilor, tîrînd pe bărbați și pe femei și predîndu-i în temniță.

10. Dar și Filip, unul din cei aleși deodată cu Ștefan pentru slujba diaconiei [15], aflîndu-se printre «cei împrăștiați», a venit în Samaria și fiind, plin de putere dumnezeiască, a predicat cel dintîi cuvîntul între oamenii ținutului aceluia; atît de bogat a fost harul dumnezeiesc care-l însoțea încît pînă și Simon Magul a fost răpit de cuvintele sale împreună cu o foarte mare mulțime.

11. De fapt, acest Simon ajunsese pe vremea aceea să farmece în așa măsură pe cei care se lăsau înșelați de magia lui, încît unii îl socoteau a fi «puterea cea mare a lui Dumnezeu» [16]. Atunci dar, fide Filip, Simon s-a prefăcut că vrea și el să îmbrățișeze credința în Hristos, cerînd chiar să fie botezat.

12. De altfel trebuie să admirăm ceva la cei care și azi mai fac parte încă din blestemata erezie care-i poartă numele [17]: după obiceiul strămoșului lor, ei se furișează pe toate căile în Biserică întocmai ca o ciumă,

---

11. Tradiția armeană a *Didascaliei Addai* ne spune că în afară de arhivele creștine ale cetății Edessa însuși chipul Mîntuitorului și cel al regelui Abgar erau pictate pe poarta cetății. Să nu se uite apoi că în anul 944 basileii bizantini aduceau tot din această cetate celebrul *Mandileion* (Sfîntul Aier) depunîndu-l în Constantinopol, d.p. împăratul Constantin VII Porfirogenitul. H. Beck, *Kirche und Theologie...*, München, 1959, p. 551—552.

12. *Fapte*, 8, 1.

13. *Fapte*, 11, 19.

14. *Fapte*, 8, 1—3.

15. *Fapte*, 6, 5.

16. *Fapte*, 8, 9—10.

17. Credem că Eusebiu greșește cînd spune că și în vremea lui mai existau aderenți ai acestei erezii cîtă vreme pe la 248 Origen spune *(Contra lui Celsus*, I, 41; 57) că «în toată lumea abia dacă mai sînt 30». Și Epifanie (*C. Haeres.*, XXI, Migne, P.G., 41) spunea că erezia lui Simon s-a stins de mult. Confuzia făcută de sfîntul Iustin *(Apol. I*, XXVI; LVI; *Apol. II*, XV și *Dial.* CXX) privind pretinsul cult al lui Simon la Roma, («Simoni Sancto Deo») era în legătură cu zeul sabin Semo Sancus.

și ca o rîie, provocînd cele mai mari pagube celor care sînt în stare să le strecoare otrava ascunsă în ei, cea atît de greu de vindecat și atît de puternică. Cei mai mulți dintre ei au fost totuși excluși îndată ce a fost dată pe față răutatea lor, așa cum a fost cazul chiar cu Simon însuși, care a fost rușinat de Petru din cauza înșelăciunii și pentru care și-a primit pedeapsa cuvenită [18].

13. Dar întrucît propovăduirea mîntuirii făcea progrese de la o zi la alta, o întîmplare dumnezeiască a făcut să vie din țara etiopienilor un slujbaș al reginei din țara aceea, în care, potrivit unei tradiții vechi, la cîrmă se află și azi tot o femeie [19]. El a fost cel dintîi dintre păgîni care cu ajutorul unei arătări dumnezeiești a fost adus de Filip să guste din părtășia la tainele Cuvîntului dumnezeiesc, încît s-a făcut pîrgă a credincioșilor din întreaga lume, iar tradiția ne istorisește că odată ajuns acasă a fost primul care a propovăduit acolo cunoașterea lui Dumnezeu cel peste toate și petrecerea răscumpărătoare a Mîntuitorului printre oameni. Prin el s-a împlinit proorocia [20] : «Etiopia va întinde mai înainte la Dumnezeu, mîna ei».

14. În vremea aceea Pavel, «vasul alegerii» [21], ca «apostol nu de la oameni, nici prin om, ci prin descoperirea lui Iisus Hristos însuși și a lui Dumnezeu-Tatăl, Care L-a înviat pe El din morți» [22], a fost socotit și el vrednic de a fi chemat printr-o arătare și printr-un glas ceresc [23] care a însoțit descoperirea.

II

Ce impresie a făcut asupra lui Tiberiu referatul lui Pilat despre Hristos

1. După ce uimitoarea sculare din morți și înălțarea la cer a Mîntuitorului nostru au ajuns să fie cunoscute de cei mai mulți, întrucît un vechi obicei cerea guvernatorilor provinciali să întocmească celor ce dețineau puterea imperială un raport despre tot ce s-a mai întîmplat nou, în așa fel încît să nu le scape nimic neamintit, a ajuns și Pilat să

18. *Fapte*, 8, 15—24.
19. *Fapte*, 8, 26—38. Pliniu cel Tînăr relatează *(Hist. nat.*, VI, 35) că în insula Meroe pe Nilul superior, în Nubia, domnea de multă vreme o regină cu numele Candachia. Cît răsunet va fi avut convertirea reginei nu se știe. Proporții mai mari va avea în sec. IV activitatea misionară a lui Frumențiu (Socrate, *Istoria bis.*, I, 19, Migne, P. G., 67), p. 128.
20. *Ps.* 67, 32.
21. *Fapte*, 9, 15.
22. *Gal.*, 1, 1.
23. *Fapte*, 9, 3—6.

aducă la cunoştinţa împăratului Tiberiu zvonurile care circulau deja prin întreagă Palestina despre învierea din morţi a Mîntuitorului nostru Iisus, precum şi despre alte minuni în care poporul crede, spunînd că din moment ce a înviat din morţi, El este cu adevărat Dumnezeu.

2. Probabil că Tiberiu va fi adus acest lucru la cunoştinţa senatului [24], dar acesta n-a vrut să ia la cunoştinţă [25] poate pentru că despre aşa ceva nu se făcuseră cercetări mai devreme, căci, potrivit unei legi mai vechi, la romani nimeni nu putea fi recunoscut ca Dumnezeu decît printr-un vot şi printr-o hotărîre a senatului. În realitate însă acest lucru nu s-a făcut pentru că învăţătura mîntuitoare a propovăduirii dumnezeieşti n-avea nevoie de aprobarea şi recomandarea oamenilor.

3. Cu toate că senatul ar fi respins propunerea făcută în legătură cu Mîntuitorul nostru, totuşi Tiberiu va fi rămas pe lîngă părerea pe care şi-a făcut-o de la început şi nu va fi luat nici o măsură împotriva învăţăturii lui Hristos. Iată ce comunică în această privinţă Tertulian, foarte bun cunoscător al legilor romane, vestit de altfel şi ajuns a fi dintre cei mai cunoscuţi la Roma în urma *Apologiei pentru creştini*, scrisă de el în limba latină şi tradusă în greceşte, în care declară următoarele :

5. «Ca să putem discuta despre obîrşia legilor de acest fel, va trebui să ştim că la romani exista o veche hotărîre ca nici un zeu să nu fie consacrat de împărat fără aprobarea senatului. Aşa a procedat M. Aemilius Scaurus cînd a fost vorba de un zeu oarecare cu numele Alburnus. Faptul acesta vine şi el în sprijinul cauzei noastre fiindcă la voi divinitatea trebuie să fie recunoscută de oameni. Dacă un zeu nu place omului nu va fi zeu ; măcar în această privinţă omul se cade să fie binevoitor zeului.

6. Astfel Tiberiu, în timpul căruia numele de «creştin» a apărut pe lume, a supus senatului faptele privitoare la această învăţătură, aşa cum ele îi fuseseră aduse la cunoştinţă din Palestina, de unde a pornit ea, arătînd senatorilor că lui nu-i displace deloc. Dar senatul a respins-o pentru motivul că ea nu fusese în prealabil aprobată de o lege. Tiberiu

24. Nu-i exclus ca guvernatorii să fi făcut astfel de rapoarte împăratului. Dovadă cazul lui Pliniu către împăratul Traian (Plinius cel Tînăr, *Opere complete*, traducere, note şi prefaţă Liana Manolache, Bucureşti, 1977, p. 343—344). Credem că o astfel de informare va fi avut loc şi pe vremea lui Tiberiu, de către Pilat, dar e greu de crezut că împăratul va fi adus cazul şi la cunoştinţa senatului, care în această epocă a imperiului avea un rol destul de redus faţă de epocile anterioare.

25. Totuşi faptul că atît sfîntul Iustin (*Apol. I*, XXXV, 9 ; XLVIII, 3) cît şi Tertulian (*Apol.* V, 2 ; XXI, 24) vorbesc hotărît despre o informare a împăratului, constituie un fapt care nu poate fi pus prea uşor la îndoială indiferent de amănuntele complexe ale *Actelor creştine ale lui Pilat*, care sînt confirmate şi de multe variante ale unor scrieri apocrife.

a rămas la părerea sa şi a ameninţat cu moartea pe cei care învinuiau pe creştini»[26]. În iconomia Sa, Providenţa dumnezeiască a purtat de grijă ca încă de la început învăţarea Evangheliei să se răspîndească în mod nestînjenit în toate părţile lumii.

III

Cum de s-a răspîndit în scurt timp învăţătura creştină în toată lumea

1. Fără îndoială că numai datorită unei puteri cereşti şi unui ajutor de sus a putut străluci asemeni razelor soarelui în toată lumea învăţătura mîntuirii. În scurtă vreme glasul de Dumnezeu păziţilor evanghelişti şi apostoli a răsunat, cum zice Sfînta Scriptură[27], în toată lumea şi «pînă la marginile lumii au ajuns cuvintele lor».

2. Şi într-adevăr, în scurtă vreme au răsărit în toate oraşele şi satele, ca nişte «arii»[28] pline, o mulţime de biserici puternice şi pline de credincioşi. Cît despre cei ale căror suflete erau apăsate fie de moştenirea obiceiurilor strămoşeşti, fie de rătăcirea vechii boli a închinării superstiţioase la idoli, datorită puterii lui Hristos şi în urma învăţăturii, precum şi a minunilor săvîrşite de apostolii Săi, au fost şi ei eliberaţi cumva de acele îngrozitoare robii şi scoşi din grelele cătuşe (ale păcatului, n. tr.). În acest scop s-au lepădat şi ei de orice formă de închinare drăcească la mai mulţi dumnezei, mărturisind că există numai un singur Dumnezeu, Care a făcut toate, Căruia I se închină după adevărata credinţă printr-o dumnezeiască şi înţeleaptă slujire răspîndită de Mîntuitorul în toată lumea.

3. Şi într-adevăr, harul lui Dumnezeu începuse să se răspîndească şi peste celelalte popoare — mai întîi în Cezareea Palestinei, unde Corneliu, cel dintîi, a primit credinţa în Hristos, el şi casa lui, printr-o descoperire dumnezeiască şi în urma strădaniilor apostolului Petru[29]. După aceea au venit la credinţă un mare număr de păgîni din Antiohia, cărora le-au propovăduit cei împrăştiaţi de prigoana pornită împotriva lui Ştefan, aşa încît Biserica din Antiohia a ajuns să fie curînd înfloritoare şi populată, dovadă că deja de atunci se aflau în ea mulţime de

---

26. Tertulian, *Apologeticum*, trad, rom. («P. S. B.», 3, Bucureşti, 1981, p. 46). Nu credem că întreagă această problemă ar fi doar o «născocire cu scopuri apologetice iniţiată de unii creştini», cum vrea H. Kraft, o. c. p. 121.
27. *Ps.* 18, 4.
28. *Matei*, 3, 12; *Luca*, 3, 17.
29. *Fapte*, 10, 1—48.

prooroci refugiaţi din Ierusalim, între ei Barnaba şi Pavel, precum şi o mulţime de alţi fraţi, căci tot acolo a şi apărut atunci, ca dintr-un izvor bogat şi puternic, numele de «creştin» [30].

4. Iar cînd Agav, unul din proorocii de acolo, a vestit că va veni în curînd o secetă, atunci tot de acolo au fost trimişi la Ierusalim Pavel şi Barnaba în scopul într-ajutorării frăţeşti [31].

IV

După moartea lui Tiberiu, Gaius a pus pe Agripa rege peste iudei, surghiunind pe Irod pentru totdeauna

1. După ce Tiberiu a domnit cam douăzeci şi doi de ani [32] şi după ce a venit la cîrmă Gaius, acesta a încredinţat coroana de rege al iudeilor lui Agripa, punîndu-l în acelaşi timp ca rege şi peste tetrarhiile lui Filip şi Lisanias, la care a mai adăugat după scurtă vreme încă o tetrarhie, de astă dată a lui Irod [33], pe care l-a surghiunit pentru totdeauna, dimpreună cu Irodiada, căci el fusese cel care domnise pe vremea răstignirii Mîntuitorului [34] şi care-şi mai agonisise şi alte foarte multe crime, după cum mărturiseşte şi Iosif [35].

2. Sub Gaius a ajuns la foarte mare faimă nu numai printre ai noştri [36], ci şi printre cei crescuţi în ştiinţele profane, Filon, un evreu, care se trăgea dintr-o familie foarte veche, dar care nu era cu nimic în urma celor mai vestiţi dintre toţi slujbaşii aflaţi în Alexandria.

3. Cît era de mare şi cît de importantă era vrednicia muncii pe care a depus-o în ştiinţele dumnezeieşti ale ţării sale e un fapt cunoscut de toţi. Cît despre filosofia şi despre artele liberale ale educaţiei greceşti, nu-i nevoie s-o mai spunem noi, după ce ştim că el studiase şi învăţătura lui Platon şi a lui Pitagora, aşa încît întrecea în rîvna lui pe toţi cei din vremea sa.

---

30. *Fapte*, 11, 19—26.
31. *Fapte*, 11, 27—30.
32. Împăratul Tiberiu a domnit între anii 14—37 d.Hr., în total 22 ani, 6 luni şi 26 zile.
33. Gaius Caligula a domnit doar 4 ani (37—41 d.Hr.). Agripa i-a fost cel mai bun prieten, de aceea l-a eliberat din temniţă şi i-a dat sub stăpînire toate patru tetrarhiile. Amănunte, Valesius în Migne, P.G., 20, p. 146.
34. *Luca*, 23, 6—12.
35. *Antichit. iud.*, XVIII, 224.
36. Eusebiu vorbeşte admirativ despre Filon din Alexandria (25 î.Hr. — 50 d.Hr.), probabil din pricina rolului predominant pe care-l acordă acest filosof Logosului dumnezeiesc, deşi pentru el Logosul nu e o persoană în sînul Sfintei Treimii, iar prin abuzul lui de alegorizare a realităţilor biblice şi istorice el se îndepărtează de adevărurile creştine. J. Danielou, *Origène*, Paris, 1948, p. 179 şi urm.

V

Filon trimis sol în numele iudeilor, pe lîngă Gaius

1. În 5 din cărţile sale istoriseşte Filon ce s-a îmtîmplat iudeilor pe vremea împăratului Gaius [37]. În acelaşi timp el ne dă ştiri despre nebunia lui Gaius de a se declara zeu şi de a săvîrşi alte mii de fapte nebuneşti în timpul domniei lui, între altele şi o serie de nenorociri provocate în paguba iudeilor, precum şi despre solia pe care a împlinit-o cînd a fost trimis la Roma în folosul confraţilor săi din Alexandria şi, în sfîrşit, despre încercarea de apărare a tradiţiilor iudaice în faţa lui Gaius, din care n-au rezultat decît batjocuri şi derîderi şi care era să-l coste chiar şi viaţa.

2. La aceste evenimente se referă şi Iosif în cea de a 18-a carte a *Antichităţilor* sale, unde scrie textual: «Cu ocazia răscoalei, care s-a iscat în Alexandria, între iudeii de acolo şi între păgîni [38], au fost aleşi cîte 3 delegaţi din ambele partide răsculate [39], spre a se prezenta în faţa lui Gaius.

3. Unul dintre delegaţii păgînilor alexandrini era şi Apion [40], care de multe ori blasfemiase pe iudei, aducîndu-le între altele şi învinuirea că în vreme ce toţi ceilalţi supuşi ai imperiului roman au ridicat în cinstea lui Gaius altare şi temple socotindu-l şi altfel a fi în toate privinţele deopotrivă cu zeii, singuri iudeii erau de părere că pentru iudei e lucru ruşinos să cinsteşti pe împărat închinîndu-te unor statui şi să faci acolo jurămînt în numele lui.

4. Faţă de aceste multe şi grele învinuiri, prin care nădăjduise că-l va aţîţa pe Gaius împotriva noastră, singur Filon, căpetenia delegaţiei iudaice, om vestit în toate, frate cu Alexandru Alabarhul [41], el însuşi un filosof isteţ, a fost în stare să respingă cu tărie aceste acuzaţii.

5. Dar împăratul Gaius i-a închis gura şi i-a poruncit să plece, dovadă că era mînios şi pornit să ia atitudine dură împotriva delegaţilor iudei. Adînc mîhnit, Filon s-a retras zicînd iudeilor care erau în jurul lui că ar trebui s-avem răbdare căci, cu toate că Gaius s-a supărat pe

---

37. Din cele 5 scrieri ale lui Filon amintite de Eusebiu aici, nu ni s-au păstrat decît cărţile III *(Contra Flaccum)*, şi IV *(Legatio ad Gaium)*. Cea mai nouă ediţie a operelor lui Filon (35 volume) ne-a dat-o Institutul «Sources Chrétiennes», Paris, 1961—1982.

38. Răscoala a avut loc în toamna anului 38.

39. *Antichit. iud.*, XVIII, 257—260.

40. Veche familie aristocratică în Egipt, conducătorul partidei anti-iudaice.

41. Personaj istoric. Cuvîntul «alabark» înseamnează perceptor de dări pe coasta arabă a Nilului. E. Schuerer, o. c., III, 132—134.

noi, totuşi prin aceasta el n-a făcut altceva decît să pornească şi mai mult pe Dumnezeu împotriva lui» [42].

Aceasta e mărturia lui Iosif în scrierea sa *Legatio ad Gaium*.

6. Dar în aceeaşi scriere a sa, *Legatio ad Gaium*, însuşi Filon descrie amănunţit şi corect cele întîmplate atunci. Cea mai mare parte din această relatare voi lăsa-o însă afară, amintind mai încolo numai faptele care vor dovedi şi mai clar cititorilor că ceea ce li s-a întîmplat iudeilor atunci provine din nelegiuirea săvîrşită de ei împotriva lui Hristos.

VI

Nenorocirile care s-au abătut asupra iudeilor provin din nelegiuirile comise de ei împotriva lui Hristos

1. Filon relatează mai întîi că pe vremea lui Tiberiu cea mai mare influenţă asupra tuturor persoanelor din jurul împăratului o avea Seianus [43], care se silea din toate puterile să stîrpească cu totul pe evrei şi că, pe de altă parte, în Iudeea Pilat — pe vremea căruia s-au săvîrşit toate nelegiuirile împotriva Mîntuitorului — i-a tulburat nespus de tare pe iudei prin aceea că a luat măsuri (socotite de iudei ilegale) împotriva templului din Ierusalim [44], care pe atunci stătea încă în picioare.

După ce a murit Tiberiu, puterea a revenit lui Gaius, care pe mulţi i-a nedreptăţit, dar cel mai mult se pare că a avut de suferit poporul evreiesc de pretutindeni. Ne putem face o idee despre acest lucru chiar şi numai citind cîteva fapte din scrierea lui Filon, care spune textual:

2. «Atît de nefiresc era felul de a se purta al lui Gaius cu toată lumea şi îndeosebi cu neamul evreiesc pe care l-a persecutat cu toată ura, încît le-a sechestrat casele de rugăciune [45] din toate oraşele, începînd cu cele din Alexandria, punînd în locul lor chipurile şi statuile cu efigia lui proprie (căci prin aceea că le-a îngăduit altora să le aşeze, a făcut acest lucru chiar cu puterea lui). Cît despre templul din oraşul sfînt, care se păstrase încă neatins şi cu vechiul drept de azil, el l-a desfiinţat şi l-a transformat într-un sanctuar pentru el, care să fie numit «sanctuarul noului Zeus Epifanius Gaius» [46].

---

42. Filon, *Legatio ad Gaium*, ed. A. Pelletier, Paris, 1972, 24, 38.
43. Prefectul pretoriului pe vremea lui Tiberiu.
44. A se vedea aici mai jos.
45. *Fapte*, 16, 13.
46. Filon, *Legatio ad Gaium*, 43.

3. Dar mai sînt încă multe alte nenorociri, care nici nu se pot descrie și care au căzut pe capul iudeilor din Alexandria pe vremea domniei aceluiași Gaius, după cum le-a istorisit același scriitor într-o altă scriere intitulată *Despre virtuți*[47], fapt pe care-l întărește și Iosif, arătînd că probabil începînd de pe vremea lui Pilat și a nelegiuirilor săvîrșite împotriva Mîntuitorului au început și nenorocirile care s-au abătut asupra întregului neam al iudeilor.

4. Ascultați, dar, ce relatează acest ultim scriitor în a doua carte a *Războiului Iudaic*, unde grăiește așa : «Trimis în Iudeea de către Tiberiu ca guvernator, Pilat a dat ordin să fie aduse în Ierusalim pe furiș noaptea chipurile mascate ale Cezarului care se numeau «insigne». A doua zi dis-de-dimineață faptul acesta a provocat o foarte mare tulburare printre iudei, care într-adevăr apropiindu-se au rămas consternați de uimire în fața acestei priveliști. Legile evreiești fuseseră călcate în picioare întrucît ele interziseseră să se aducă în oraș vreun chip (al unui zeu, n. tr.) [48].

5. Comparînd această istorisire cu cea din Scriptura Evangheliei, vom vedea că multă vreme s-a întors împotriva lor strigătul pe care-l scoseseră în fața aceluiași Pilat, prin care ei spuneau că «n-au alt împărat decît pe Cezarul» [49].

6. Mai departe, același scriitor istorisește textual despre o altă nenorocire care a venit peste ei : «Apoi Pilat a pus la cale și alte tulburări, în timpul cărora s-a făcut stăpîn pe vistieria sfîntă numită «Corban» [50], cu gîndul să construiască un apeduct aducînd apa de la o distanță de 300 de stadii [51], ceea ce a provocat nemulțumirea mulțimii.

7. Odată, pe cînd se afla la Ierusalim, Pilat a fost înconjurat de o mulțime care vocifera împotriva lui. El însă, presimțind că se vor produce tulburări, a amestecat prin mulțime soldați îmbrăcați civili, interzicîndu-le de a-și lua săbiile și poruncindu-le să lovească numai cu bastonul pe cei care ar striga. La un moment a dat semnalul de atac : dintre iudeii care au fost loviți mulți au murit din lovituri, mulți s-au omorît unii pe alții, călcîndu-se în picioare ca să scape cu fuga. Speriată de soarta celor morți, mulțimea a amuțit» [52].

8. Tot el mai istorisește că în Ierusalim au mai izbucnit multe alte răscoale, dar că, începînd din timpul lui Iisus, răscoală, războaie și ne-

---

47. Titlul acesta pare a fi o introducere generală privind activitatea ambasadei iudaice la Roma la care participă și Filon.
48. *Războ. iud.*, II, 169—170 ; Origen, *In Math. Comm.*, 24, 15.
49. *Ioan*, 19, 15.
50. Cuvînt aramaic ce înseamnă donație, dar.
51. După unele aprecieri ar fi vorba de 200 de stadii, după altele 400. La greci stadiul avea 178 m, iar la romani 185 m.
52. *Războ. iud.*, 2, 175—177.

nenorociri peste nenorociri n-au părăsit oraşul şi Iudeea întreagă pînă ce a venit sfîrşitul prin asediul de sub Vespasian. Şi iată acesta a fost chipul în care urmările pedepsei dumnezeieşti n-au întîrziat să se arate pentru nelegiuirile săvîrşite de iudei împotriva lui Hristos.

VII

Sinuciderea lui Pilat

Nu se cade să trecem cu vederea că, după cîte se spune, chiar şi Pilat care trăise pe vremea Mîntuitorului a ajuns în aşa de mari necazuri sub domnia lui Gaius, despre a cărui epocă tocmai acum vorbim, încît de nevoie a ajuns propriul său ucigaş şi propriul său călău, căci se vede că pînă în sfîrşit, dreptatea dumnezeiască nu l-a iertat nici pe el. Aşa spun aceia dintre greci care deodată cu olimpiadele au înregistrat şi evenimentele timpului [53].

VIII

Despre foametea din vremea împăratului Claudiu

1. Dar Gaius n-a putut păstra domnia nici patru ani împliniţi [54], aşa încît după el a urmat ca singur stăpînitor Claudiu. Întrucît pe vremea lui s-a întîmplat o mare foamete [55] care s-a resimţit în toată lumea (lucru pe care-l susţin şi scriitorii străini de învăţătura noastră), însemnează că s-a împlinit proorocia lui Agav care a fost amintită şi de «Faptele Apostolilor» şi despre care s-a spus că va cuprinde întreaga lume.

2. Luca raportează şi el în «Faptele Apostolilor» despre foametea întîmplată sub Claudiu, precizînd că prin mijlocirea lui Pavel şi a lui Barnaba fraţii din Antiohia au trimis celor din Iudeea ceea ce au putut fiecare din proviziile lor [56], după care adaugă :

53. Nici Iosif şi nici Eusebiu nu dau amănunte despre felul şi locul unde a sfîrşit Pilat. Apocrifele ne spun însă că el a fost exilat în Galia, la Vienne, unde s-a sinucis. Schuerer, *o. c.*, I, 492.

54. Caligula a murit asasinat în 20 febr. 41. Cf. P. Grimal, *Civilizaţia romană*, trad. E. Cizek, Bucureşti, 1973, I, p. 572.

55. Foametea a avut loc sub procuratorul Tiberiu Alexandru. Dar tot sub Claudiu (a. 41—54) se cunosc şi alţi ani de secetă (între alţii, relatată şi de Tacit, *Anale*, XII, 43 la anul 50).

56. *Fapte*, 11, 27—30.

IX

Despre mucenicia Apostolului Iacov

1. «În vremea aceea — adică sub Claudiu Cezarul — regele Irod Agripa a pus mîna pe unii din Biserică şi a ucis cu sabia pe Iacov, fratele lui Ioan» [57]. Despre acest Iacov ne-a păstrat şi Clement în a şaptea carte a *Hypotipozelor* o pilduitoare istorioară, pe care va fi luat-o din tradiţia înaintaşilor.

2. El spune că cel care l-a pîrît să fie judecat a rămas mişcat văzîndu-i curajul, încît a declarat că şi el este creştin.

3. «Amîndoi, ni se spune, au fost duşi la locul de osîndă, însă înainte de a ajunge acolo, pîrîşul l-a rugat pe Iacov să-l ierte. Iacov s-a răzgîndit puţin, apoi i-a zis: «Pace ţie!» şi l-a sărutat. După aceea amîndurora li s-a tăiat capul în acelaşi timp» [58].

4. Şi apoi — după cum zice Scriptura — «văzînd Irod că moartea lui Iacov e pe placul iudeilor, a luat şi pe Petru şi l-a băgat în temniţă» [59], unde puţin a lipsit să nu moară, dacă un înger nu s-ar fi arătat acelui apostol noaptea şi dacă nu l-ar fi slobozit din lanţuri, fiind astfel liber mai departe pentru slujba propovăduirii [60].

Şi iată aşa s-a descoperit purtarea de grijă faţă de Petru.

X

Cum a resimţit Irod Agripa pedeapsa dumnezeiască pentru că a prigonit pe Apostoli

1. Ceea ce era de aşteptat să i se întîmple regelui pentru că a prigonit pe apostoli nu s-a lăsat multă vreme aşteptat. După cum citim în «Fapte», curînd după ce a pornit prigoana împotriva apostolilor, Irod a plecat la Cezareea şi acolo, într-o zi de praznic, împodobit cu un veşmînt regal, a ţinut poporului o cuvîntare de la înălţimea tribunei: tot poporul i-a răsplătit cuvintele cu aplauze ca şi cum nu un om ar fi vorbit, ci un zeu, cînd deodată — ne spune Scriptura — «îngerul Domnului l-a lovit [61] (pentru că nu a dat slavă lui Dumnezeu) şi a murit mîncat de viermi».

57. *Fapte*, 12, 1—2.
58. Clement Alex., *Hypot.*, VII, fragm. 14.
59. *Fapte*, 12, 4.
60. *Fapte*, 12, 3—17.
61. *Fapte*, 12, 22—23.

2. Va trebui să admirăm cît de mult se împacă cele spuse de Sfînta Scriptură despre această minune cu cele istorisite de Iosif în a 19-a carte a *Antichităților* sale, unde ne înfățișează minunea în cuvintele următoare :

3. «La 3 ani de cînd stăpînea peste întreagă Iudeea, Irod Agripa a venit la Cezareea, care mai înainte se numise Turnul lui Straton. El prăznuia aici jocurile în cinstea lui Cezar, știind că această serbare era închinată izbînzii lui, iar în mulțime se strînseseră mulți slujbași ai ținutului și dregători din cei mai vestiți.

4. În cea de a II-a zi a serbării [62] Irod a îmbrăcat niște haine lucrate numai din argint, căci era o țesătură ce-ți trezea uimirea cînd l-ai fi văzut dis-de-dimineață urcînd pe scena teatrului : argintul luminat de primele raze ale soarelui lucea atît de uimitor, încît privirea lui parcă te îngrozea și-ți lua vederea.

5. Îndată au început să plouă laudele : fiecare în felul lui, cuvintele nu erau spre binele său atunci cînd i-au dat nume de zeu, zicîndu-i : «Stăpîne, să ai milă de noi ! Dacă pînă acum te-am cinstit numai ca om, de acum mărturisim totuși că ești mai mult decît o ființă muritoare».

6. Pentru astfel de vorbe regele nu i-a certat deloc, dar nici n-a respins lăudăroșeniile lor nelegiuite. Dar la scurtă vreme după aceea, ridicîndu-și ochii în sus, el a văzut un înger [63] stînd deasupra capului său. Îndată a înțeles că acest înger era un sol rău, așa cum fusese altădată un sol al fericirii, și pe loc a simțit o grea suferință.

7. Dureri cumplite l-au apucat în abdomen și ele se dovedeau a fi tot mai greu de suferit. Privind spre prietenii săi le-a zis : «Eu, zeul vostru, va trebui totuși să plec din viață. Soarta arată deja de acum că vorbele ce mi-ați adresat sînt minciuni. M-ați declarat nemuritor și iată că acum mă duc spre moarte. Dar trebuie să-ți primești soarta așa cum a vrut-o Dumnezeu. Căci n-am trăit nicicînd în lipsuri, ci într-o nesfîrșită fericire». Pe cînd zicea acestea acul suferinței îl chinuia și mai tare.

8. «Apoi l-au dus repede în palat. Îndată s-a răspîndit vestea peste tot că nu va mai trăi mult. Mulțimea împreună cu femei și cu copii s-au așezat pe saci, după obiceiul strămoșesc, făcînd rugăciuni pentru rege ;

---

62. Serbările acestea («decenalii») au fost introduse de Irod cel Mare, care a întemeiat orașul Cezareea cu ocazia împlinirii a 10 ani de domnie a împăratului Oct. August, hotărînd ca aceste serbări să se repete tot la cinci ani în cinstea aceluiași împărat. Programul serbărilor cuprindea reprezentări muzicale, gimnastice, lupte de gladiatori și de fiare sălbatice (Iosif, *Antichit. iud.*, XVI, 5).

63. La Iosif Flaviu în loc de înger îi apare o bufniță, care i s-a lăsat odată pe cap pe cînd se afla la Roma, într-un moment cînd căzuse în dizgrație în fața împăratului Tiberiu, cu care ocazie un german i-a prezis că acesta va fi un «semn» : cînd va mai apărea această pasăre, el va muri în scurt timp (*Antichit. iud.*, XVIII, 6).

peste tot n-auzeai decît plînsete și bocete. Întins pe un pat dintr-o cameră de sus, regele privea jos, uitîndu-se cum stau prosternați, întinși pe saci, așa încît nici el nu și-a putut stăpîni plînsul.

9. După 5 ani durerile de stomac l-au copleșit atît de tare, încît a plecat din viață la vîrsta de 54 de ani, după 7 ani de domnie. Într-adevăr, 4 ani a domnit sub Gaius: 3 ani ca guvernator al tetrarhiei lui Filip, iar începînd din al 4-lea a primit pe deasupra și pe cea a lui Irod. Sub domnia Cezarului Claudiu a mai domnit 3 ani» [64].

10. Nu mă pot mira nici eu destul cît de mult se potrivesc cele spuse de Iosif cu cele din Sfînta Scriptură: dacă unii cred că-i o nepotrivire în modul cum e pomenit regele, în schimb timpul și faptele dovedesc că-i vorba de una și aceeași persoană. Ori va fi fost la mijloc o greșeală în scrisul numelui, ori că una și aceeași persoană purta două nume, cum se întîmplă adeseori.

XI

Teuda înșelătorul

1. Întrucît același Luca amintește în «Faptele Apostolilor» că la ancheta făcută apostolilor dascălul Gamaliel a pomenit de cazul lui Teuda, care s-a răsculat în vremea despre care am vorbit, zicînd (oamenilor, *n. tr.)* că el este cineva [65], fapt pentru care a fost omorît împreună cu toți cei care se încrezuseră în el, vom aminti și noi cele scrise de istoricul Iosif despre el [66]. Iată cu ce cuvine se exprimă el în scrierea pe care am pomenit-o adineauri:

2. «Pe cînd guverna Fadus [67] Iudeea, un înșelător cu numele Teuda a convins un mare număr de oameni să-și ia cu ei tot ce au și să treacă dincolo de Iordan. El spunea că e prooroc și că va despărți în două apele Iordanului, îngăduindu-le astfel să treacă cu ușurință peste el. Cu astfel de făgăduințe el a reușit să înșele pe mulți.

3. Dar Fadus nu le-a îngăduit să se bucure de această nesocotință, ci a trimis un escadron de călăreți care i-a surprins pe neașteptate, omo-

64. *Antichit. iud.* XIX, 343—351. Moartea lui Irod Agripa are loc în anul 44.
65. *Fapte, 5,* 35—36.
66. *Antichit. iud.* XX, 494—495.
67. Cuspius Fadus e primul procurator trimis de împăratul Claudiu. Trebuie precizat că potrivit relatării evang. Luca (Fapte 5, 36) răscoala de care vorbea Gamaliel (care se știe că a avut loc în anul 6 d.Hr.) nu poate fi identificată cu aceasta de care ne vorbesc Iosif și Eusebiu, care are loc în anul 45.

rînd pe mulţi dintre ei, iar pe alţii i-a prins de vii, între care şi pe Teuda însuşi şi, după ce i-a tăiat capul, i l-a trimis la Ierusalim» [68].

Pe de altă parte, iată şi modul în care vorbeşte Iosif despre foametea de sub Claudiu Cezarul :

XII

Elena, regina din Adiabena

1. «În vremea aceea a bîntuit în Iudeea foametea cea mare, în timpul căreia regina Elena [69] a cumpărat de mulţi bani o cantitate de grîu din Egipt, împărţindu-l celor care se aflau în lipsuri».

2. E uşor de ghicit că această ştire se acoperă cu istorisirea din «Faptele Apostolilor», unde se arată că ucenicii din Antiohia au hotărît ca fiecare din ei să trimită din ajutoarele de care se puteau lipsi celor din Iudeea, pe care le-au şi încredinţat bătrînilor prin mîinile lui Barnaba şi ale lui Pavel.

3. De la această Elena, de care aminteşte istoricul, ne-au rămas pînă astăzi cîţiva stîlpi puternici în afara zidurilor oraşului numit astăzi Aelia [70]. S-a spus că ea ar fi domnit peste popoarele Adiabenei.

XIII

Simon Magul

1. Dar în vremea în care credinţa în Mîntuitorul şi Domnul se răspîndea la toată lumea, vrăjmaşul mîntuirii oamenilor a uneltit în chip şi formă cum să atragă la sine capitala imperiului şi s-o cucerească. În acest scop a ales pe Simon, despre care am vorbit mai înainte [71], şi prin curse înşelătoare a dus în rătăcire pe mulţi din locuitorii Romei.

2. Acest lucru ni-l arată Iustin, care nu de mult îmbrăţişase învăţătura apostolilor şi ajunsese vestit în această învăţătură. Despre el voi

68. *Antichit. iud.*, XX, 197—198.
69. *Antichit. iud.*, XX, 101. Această regină din Adiabene sau Osroene, care trecuse la iudaism, îşi avea palat în Ierusalim, unde va fi şi înmormîntată atît ea cît şi fiul ei, regele Izatis (*Antichit. iud.*, XX, 2—4).
70. Despre Aelia, noul nume al Ierusalimului dat de către împăratul Adrian, în urma distrugerii vechiului centru iudaic (a. 135—138), a se vedea mai jos IV, VI, 4.
71. II, I, 11.

spune cele cuvenite la locul potrivit [72]. În prima sa *Apologie* scrisă către Antonin spre apărarea credinței noastre, Iustin spune următoarele :

3. «Și după înălțarea Domnului la cer demonii au scos la iveală pe anumiți oameni, care au spus despre ei că sînt zei și care nu numai că nu sînt pedepsiți, ci dimpotrivă au fost învredniciți și de onoruri. Astfel, un oarecare Simon Samariteanul, din satul care se numea Gitthon, care în vremea Cezarului Claudiu, cu ajutorul demonilor, a săvîrșit minuni de magie în cetatea voastră împărătească, Roma, a fost socotit drept zeu și a fost cinstit de către voi cu o statuie, care i s-a ridicat pe o insulă din rîul Tibru, dintre cele două poduri, avînd pe ea săpată, în limba latină, inscripția : «*Simoni deo sancto*». Și aproape toți samaritenii, ba chiar și unii de alte naționalități, îl adoră, recunoscîndu-l ca cea dintîi divinitate a lor ; iar despre o oarecare Elena, care-l însoțea pretutindeni în vremea aceea și care mai înainte fusese într-un local de pierzanie din Tir, în Fenicia, s-a spus că este prima lui rațiune» [73].

5. Cu cele spuse de Iustin consună întru totul și Irineu [74] ; în prima lui scriere *Contra ereziilor*, el descrie cele afirmate despre acest om și despre învățătura lui nelegiuită și stricată. Acum ar fi de prisos s-o mai expunem, întrucît cine vrea poate cunoaște amănunțit chiar și apariția și viața marilor ereziarhi care au urmat după Simon, precum și învățăturile lor rătăcite, care sînt expuse cu grijă în cartea lui Irineu.

6. După cum ne spune tradiția, Simon a fost primul scornitor al tuturor ereziilor : începînd de la el și pînă azi cei care au urmat erezia lui pretind că nu prezintă altceva decît filosofia creștinilor cea purificată și vestită pentru moralitatea ei, pe cînd în realitate ei nu se sfiesc să se întoarcă iarăși la idololatria de care lăsau să se înțeleagă că s-ar fi lepădat. Ei se pleacă pînă la pămînt înaintea tablourilor și icoanelor care conțin atît chipul lui Simon, cît și cel al tovarășei sale Elena, îndrăznind să-i cinstească chiar și cu tămîie și cu jertfe sîngeroase și cu libațiuni.

7. Cît privește practicile lor mai ascunse, de care — pe cît spune — sînt ei înșiși impresionați sau, mai bine zis, de-a dreptul încremeniți, mai ales cei care le trăiesc pentru prima dată, ele năucesc pe om

72. IV, XII, 16—18.

73. Simon Magul socotea pe Elena ca fiind inspiratoarea doctrinei sale și o credea dotată cu rațiune divină. S-a dovedit că în loc de Simon Magul era vorba de un zeu etrusc Semon Sancus. De la Iustin, confuzia în legătură cu statuia lui Simon Magul a trecut și la alți scriitori. Între ei, Tertulian (*Apol.*, 13), Ciril Ierus., (*Cateh.* 6, 14) etc.

74. Irineu, *Contra ereziilor*, passim.

cu adevărat, tulburîndu-i mintea și aproape înnebunindu-l, încît nu numai că nu pot fi istorisite în scris, ci nici măcar nu pot fi redate cu graiul de oameni care au cît de puțină bunăcuviință, atîta sînt ele de nerușinate și de negrăit. Tot ce a putut scorni omul vreodată a fi mai fără rușine și mai spurcat a fost întrecut cu mult de erezia monstruoasă a acestor oameni, căci își fac de lucru numai cu femei din cele mai ticăloase și dedate la toate fărădelegile [75].

XIV

Predica Apostolului Petru în Roma

1. Pe acest Simon, părintele și autorul atîtor nerușinări, l-a ridicat atunci acea putere rea și cu totul potrivnică binelui ca pe un mare vrăjmaș al marilor și dumnezeieștilor apostoli ai Mîntuitorului nostru.

2. Cu toate acestea harul dumnezeiesc, cel mai presus de ceruri, a venit în ajutorul slujitorilor săi, ferind cît mai repede, încă de la începutul lucrării și a prezenței lor, flăcările ațîțătoare ale răului, îngenunchind și înfrîngînd cu ajutorul lor orice trufie a cugetului pornită împotriva cunoașterii lui Dumnezeu [76].

3. Aceasta a fost pricina că n-a prins rădăcini nici secta lui Simon și nici a altora dintre cei contemporani apostolilor. Căci lumina adevărului și cuvîntul dumnezeiesc, care s-au arătat nu de mult oamenilor de pe pămînt, înfloreau peste tot și lucrau cu putere prin apostoli, biruind și întărindu-se pretutindeni.

4. După ce înșelătorul Simon, de care am vorbit, a fost rușinat mai întîi în Iudeea de către apostolul Petru, el a luat-o repede la fugă și s-a dus, parcă orbit în cugetul său ca de o lumină dumnezeiască, cu gîndul să părăsească Răsăritul de dragul Apusului, gîndindu-se că numai acolo își va putea duce viața cum vrea.

5. După ce a sosit la Roma, a fost ajutat cu puternic sprijin de un duh rău care se încuibase acolo [77] și în scurt timp strădaniile lui au avut atîta succes încît a fost cinstit ca zeu de către cei de acolo, care i-au ridicat și o statuie [78]. Dar împrejurările nu i-au priit mult timp, căci îndată după el, chiar de la începutul domniei lui Claudiu, Providența cea peste tot lucrătoare, în bunătatea și dragostea ei față de oameni,

75. *II Tim.*, 3, 6.
76. *II Cor.*, 10, 5.
77. Deci e vorba de o lucrare diavolească (Apoc., 17, 1—8).
78. Se repetă ca bună afirmația greșită a lui Iustin.

a îndrumat împotriva unei astfel de ciume, pe viteazul și marele apostol Petru, primul apărător între toți ceilalți din pricina virtuții sale. Ca un viteaz luptător al lui Dumnezeu, întărit cu arme dumnezeiești [79], el a adus din Răsărit pentru oamenii din Apus comoara prețioasă a luminii celei înțelegătoare propovăduind cu folos, ca o adevărată lumină și ca un cuvînt mîntuitor de suflete, vestea împărăției cerurilor.

XV

Evanghelia după Marcu

1. Și întrucît de acum cuvîntul dumnezeiesc se răspîndise printre romani, puterea lui Simon s-a stins odată cu el [80].

În schimb, cu atît mai mult strălucea credința în inimile oamenilor care ascultau predicile lui Petru, pe care nu se săturau că le-au ascultat o dată și nici cu faptul că au primit învățătura orală a cuvîntului dumnezeiesc, ci s-au adresat prin tot felul de rugăminți lui Marcu (a cărui Evanghelie și-a redactat-o după cum l-a însoțit pe Petru) cerîndu-i ca să le lase în scris însemnările după învățătura care le-a fost transmisă oral. Și atîta s-au rugat pînă ce l-au cîștigat pe om, încît se poate spune că așa numita «Evanghelie după Marcu» e rodul insistențelor lor.

2. Se spune că apostolul Petru cunoștea acest fapt în urma unei descoperiri a Duhului Sfînt, de aceea s-a bucurat mult auzind despre dorința acestor oameni, așa încît le-a îngăduit să aibă această carte spre citire în adunările lor. Întîmplarea o întărește și Clement în cartea a VI-a a *Hipotipozelor* [81] sale, precum și episcopul Papia din Ierapole [82]. Dar despre Marcu amintește și Petru însuși în prima sa epistolă, despre care se spune că a fost scrisă chiar în Roma, ceea ce reiese din mărturia graiului său metaforic, atunci cînd amintește în acest pasaj despre Babilon zicînd: «vă îmbrățișează Biserica cea aleasă din Babilon și Marcu, fiul meu» [83].

---

79. *Efes.*, 1, 6, 13—17.

80. Cu toate că Eusebiu și-a revizuit de mai multe ori *Istoria*, totuși i-au mai scăpat destule nepotriviri. Așa e cazul și cu Simon Magul. Aici spune că puterea lui «s-a stins deodată cu el», iar mai înainte (II, I, 12), spunea că și în vremea lui această «blestemată erezie» era încă activă!

81. Clement Alex., *Hypotyp.*, VI, fragm. 9 ed. Staehlin, III, 197—8, citat după G. Bardy, *op. cit.*, p. 70.

82. Despre Papia, a se vedea mai jos: III, XXXIX, 15.

83. *I Petru*, 5, 13.

XVI

Marcu e cel care predică primul creştinismul în Egipt

1. Despre acest Marcu se spune că a fost cel dintîi trimis să predice Evanghelia în Egipt, aşa cum a compus-o, şi tot el a întemeiat acolo primele biserici [84].

2. Atît de mult s-a întărit încă de la început mulţimea credincioşilor bărbaţi şi femei în această ţară, iar felul lor de trai a fost din cele mai înţelepte şi mai serioase, încît Filon a socotit vrednice de a fixa în scris strădaniile lor, întrunirile lor, mesele lor comune, precum şi toate celelalte obiceiuri ale vieţii lor [85].

XVII

Ce povesteşte Filon despre asceţii din Egipt

1. Se pare că pe vremea domniei lui Claudiu, Filon ar fi întîlnit în Roma pe Petru, care propovăduia celor de acolo (învăţătura creştină, *n. tr.*), lucru care nu-i imposibil, căci scrierea la care ne referim şi pe care Filon va fi compus-o mult mai tîrziu conţine tocmai astfel de îndrumări bisericeşti care la noi şi acum sînt respectate.

2. Dar chiar şi cînd descrie în chipul cel mai amănunţit posibil viaţa asceţilor noştri, ne lasă cu adevărat impresia nu numai că îi cunoaşte pe oamenii cu viaţa apostolică din timpul său, ci parcă-i şi admiră şi îi cinsteşte: după cît se pare ei erau evrei de origine şi prin urmare ţineau întocmai ca şi evreii obiceiurile vechi.

3. Mai întîi, în cartea cu titlul *Despre viaţa contemplativă* sau *Despre rugători*, Filon ne asigură că nu spune de la el nimic în expunerea reală a faptelor [86]. Pe aceştia Filon îi numeşte terapeuţi [86 a], iar pe femeile care trăiesc împreună cu ei le numeşte terapeutide. Denumirea aceasta o bazează pe aceea că întocmai ca nişte doctori, poartă grijă şi vindecă

---

84. În *Cronica* sa (la anul 45 d.Hr., ed. Helm., p. 179) Eusebiu afirmă că Marcu a evanghelizat şi Egiptul şi Alexandria. Poate că ştirea va fi luat-o de la Dionisie, episcopul Alexandriei, ucenicul lui Origen, la care Eusebiu se referă adeseori în *Istoria* sa.

85. Autenticitatea acestei scrieri a fost mult timp controversată. Oricum, afirmaţia lui Eusebiu că terapeuţii ar fi fost creştini e greşită. E discutabil şi dacă Filon putea cunoaşte pe creştini şi scrierile lor. Nici întîlnirea lui Filon cu sfîntul Petru la Roma nu se ştie de unde o va fi luat. O susţin însă şi Fericitul Ieronim (*De viris illustribus*, XI) şi patriarhul Fotie (codex 105).

86. Folosim ediţia F. Daumas şi P. Miguel, Paris, 1964.

86 a. θεραπευτής — doctor

de răutatea patimilor sufletele celor care vin la ei, însănătoşindu-i şi îndrumîndu-i să cinstească pe Dumnezeu prin slujire curată şi evlavioasă.

4. N-are rost să ne mai întrebăm dacă el a fost cel care le-a dat acest nume, atribuindu-le o poreclă ce seamănă întru totul cu felul lor de vieţuire sau că, chiar de la început, cînd numele de «creştin» nu se răspîndise încă peste tot, vor fi avut acest nume.

5. Înainte de toate Filon mărturiseşte despre ei că au renunţat la avere. El istoriseşte că îndată ce au început a se dedica noii lor filosofii şi-au încredinţat averile rudelor lor [87]. După ce s-au eliberat de toate grijile vieţii au părăsit şi zidurile cetăţii [88] şi şi-au închegat un adăpost în locuri singuratice şi prin grădini, întrucît şi-au dat seama că nici o legătură cu cei de alte preocupări nu le este de folos, ci chiar stricăcioasă. Cei care duceau un astfel de trai se nevoiau cu mult avînt şi cu credinţă fierbinte să ducă viaţa pe care o trăiseră altădată proorocii.

6. Căci într-adevăr, chiar şi în scrierea canonică a «Faptelor Apostolilor» ni se istoriseşte că toţi ucenicii apostolilor îşi vindeau avuţiile, iar banii îi împărţeau între ei după cum avea trebuinţă fiecare, încît nimeni nu ducea lipsă [89], căci toţi cei ce aveau case sau moşii le vindeau, iar costul lor îl aduceau şi-l puneau la picioarele apostolilor şi fiecăruia i se dădea ceea ce îi lipsea [90].

7. Filon mai istoriseşte despre ei şi alte fapte asemănătoare:

«Acest soi de oameni (al terapeuţilor) îl poţi afla pretutindeni în lume, căci spre binele desăvîrşit trebuie să tindă atît cei dintre păgîni, cît şi dintre barbari. Dar cel mai tare s-au înmulţit în Egipt, şi anume în fiecare din ţinuturile numite «nome» şi mai cu seamă în jurul Alexandriei.

8. Din toate părţile vin să se aşeze în colonii printre terapeuţi oameni din cei mai de frunte, şi anume într-un ţinut din cele mai plăcute, cum este cel de dincolo de Mareotis, pe o colină destul de ridicată aşezată foarte potrivit în ce priveşte siguranţa şi curăţia aerului» [91].

9. După ce descrie adăposturile lor, Filon spune următoarele despre casele lor de rugăciuni din acele ţinuturi: «În fiecare din aceste locaşuri găseşti un colţ sfînt, numit loc de rugă sau mînăstire, în care terapeuţii se duc spre a-şi împlini fiecare tainele vieţii lui religioase; dar nu aduc acolo nimic, nici băutură, nici hrană sau altceva din cele necesare trupului, ci doar legile, cuvintele inspirate ale proorocilor, cîn-

87. *De vita contempl.* cap. 13.
88. *De vita contempl.* cap. 14.
89. *Fapte*, 2, 45.
90. *Fapte*, 4, 34—35.
91. *De vita contemplativa*, 56—59.

tece şi altceva (poate cărţi), care sporesc şi desăvîrşesc ştiinţa şi evlavia».

10. Şi apoi adaugă: «Pentru ei, de cînd răsare soarele şi pînă se întunecă e vreme numai pentru asceză. Filosofează citind după obiceiul strămoşilor lor Sfintele Scripturi, explicîndu-le cu ajutorul pildelor sau al alegoriilor, întrucît sînt de părerea că cuvintele sînt doar semne ale unei realităţi ascunse [92], care se descoperă numai în alegorii.

11. Au şi scrieri redactate de oameni bătrîni, care au fost cei dintîi conducători ai sectei lor şi care le-au lăsat multe texte pe care le tălmăcesc în felul lor prin alegorii, folosindu-le drept model pentru a vieţui conform lor».

12. Se vede că în spusele acestuia vorbeşte un om care a auzit cu urechile lui modul lor de a tîlcui Sfintele Scripturi. S-ar putea ca în ceea ce numeşte el «cărţile bătrînilor» să fie vorba de Evangheliі şi de scrierile apostolilor precum şi, poate, unele tîlcuiri ale proorocilor, aşa cum e cazul cu «Epistola către Evrei» precum şi multe alte epistole ale lui Pavel.

13. Iată şi ce spune despre noii psalmi compuşi de ei: «Ei nu rămîn numai la contemplare, ci compun la adresa lui Dumnezeu cîntări şi imne proprii, pe metri şi melodii diferite, deşi rămîn mai mult la tonuri grave» [93].

14. În aceeaşi scriere Filon istoriseşte despre ei multe alte lucruri dar am socotit că-i bine să aleg numai pe cele care caracterizează viaţa lor bisericească.

15. Dar dacă ar vrea cineva să creadă că observaţiile pomenite nu au în vedere viaţa evanghelică, ci s-ar potrivi mai mult la alte domenii decît cel amintit, acela s-ar putea convinge şi din alte cuvinte ale lui Filon, pe care le vom aminti îndată, aşa încît cel ce judecă drept, acela va găsi în ele mărturie nezdruncinată despre această problemă:

16. «Drept temelie ei îşi sădesc în suflet stăpînirea de sine, peste care pot apoi zidi şi celelalte virtuţi. Nimeni dintre ei n-ar mînca şi n-ar bea ceva înainte de apusul soarelui, întrucît sînt de părere că filosofarea nu se poate face decît cîtă vreme e lumină, pe cînd neputinţele trupeşti se potrivesc mai curînd cu întunericul, aşa încît acelora le place lumina, pe cînd acestora, o parte din noapte.

17. Între ei sînt şi de aceia care, dorind cît mai mult înţelepciunea, nu-şi aduc aminte de hrană decît numai după trei zile. Alţii, la rîndul

92. *Ibid.*, 64—65.
93. *Ibid.*, 64—66. S-a vorbit chiar de o influenţă a imnografiei terapeuţilor asupra literaturii pauline: *Efes.*, 5, 14; *I Tim.*, 3, 16; *Col.*, 3, 16.

lor, au atîta prisos de bucurie şi de bunătate pe urma înţelepciunii pe care le-o dă din belşug şi fără zgîrcenie învăţătura, încît s-au obişnuit să postească încă o dată pe atîta şi abia în a şasea zi gustă ceva hrană». Sîntem de părere că aceste afirmaţii ale lui Filon se potrivesc întru totul şi fără nici o contradicţie cu vieţuirea unora dintre creştini.

18. Iar dacă totuşi s-ar încăpăţîna cineva să nu creadă aşa ceva, acela s-ar putea convinge şi cu mărturii mai limpezi, aşa cum nu le putem afla în alt loc, în religia creştină cea trăită după Evanghelie.

19. După cum ne spune Filon, «în cercurile amintite se află şi persoane feminine, dintre care cele mai multe sînt fecioare înaintate în vîrstă, care şi-au păstrat fecioria nu de silă, ca unele din preotesele păgîne, ci prin liberă alegere, din dorinţa şi din rîvna după înţelepciune, cu care se nevoiesc să trăiască, lipsindu-se de bună voie de plăcerile trupului. Ele nu doresc să aibă urmaşi trupeşti, ci netrupeşti, pe care-i poate naşte numai un suflet iubitor de Dumnezeu» [94].

20. Ceva mai departe, Filon descrie lucrurile cu şi mai multă claritate: «Tîlcuirea Sfintelor Scripturi se face la ei cu ajutorul imaginilor sau al pildelor şi alegoriilor. Într-adevăr, aceşti oameni aveau impresia că Legea însăşi e o fiinţă vie, al cărei trup îl formează graiul, dar al cărei suflet e înţelesul tainic ascuns în acest grai. Şcoala lor căuta să contemple tocmai acest înţeles ca şi cum ar fi văzut în oglinda cuvintelor frumuseţea minunată a ideilor» [95].

21. Să mai amintesc oare, pe lîngă întrunirile lor, ocupaţiile specifice ale bărbaţilor şi ale femeilor (căci bărbaţii şi femeile trăiesc despărţiţi unii de alţii), asceza lor religioasă care se continuă într-un fel pînă la noi şi care în deosebi cu ocazia prăznuirii Patimilor Domnului se disting prin post deosebit, prin privegheri de noapte şi prin meditaţii asupra cuvintelor celor dumnezeieşti?

22. Pe toate acestea scriitorul amintit le descrie în scrierea sa ca şi cum numai la noi se mai păstrează astăzi în uz. Tot el aminteşte şi serbarea cu priveghere de toată noaptea, care are loc tot aşa cum ne-am obişnuit să cîntăm şi noi imnele respective, şi anume unul psalmodiind textul ritmic, iar ceilalţi ascultînd în linişte şi necîntînd cu el decît ultimele cuvinte ale imnelor: Filon afirmă expres că în zilele acelea, toată lumea se culcă jos pe paie, nu se bea vin deloc, nu se mănîncă nimic afară de pîine şi apă, sare şi isop, care sînt singura lor hrană.

23. Pe lîngă acestea, Filon mai descrie felul şi ordinea în care sînt rînduiţi cei aleşi să slujească în viaţa bisericească începînd de la dia-

94. *Ibid.* 105—107.
95. *Ibid.*, 119—120.

con și pînă la episcopul care conduce pe toți, așa încît oricine dorește să cerceteze cu grijă aceste lucruri se poate lămuri din cele relatate de acest scriitor.

24. Dar oricine va înțelege ușor că scriind toate acestea Filon s-a condus după învățătura adusă mai întîi de vestitorii Evangheliei și de rînduielile lăsate de la început de apostoli [96].

XVIII

Care dintre scrierile lui Filon au ajuns pînă la noi?

1. Bogat în informații și larg în concepții, înalt și avîntat în tîlcuirea Scripturilor dumnezeiești, Filon a compus variate și numeroase tălmăciri ale scrierilor sfinte. Mai întîi, el a parcurs pe rînd și în ordine lămurirea evenimentelor cuprinse în Cartea Facerii într-o lucrare intitulată *Alegoriile Legilor Sfinte* [97]; după aceea a compus cercetări speciale prin întrebări și răspunsuri la unele probleme importante din Biblie într-o altă lucrare cu titlul *Cercetări și explicări la cărțile Facerii și Ieșirii.*

2. Afară de aceasta avem de la el o serie de tratate speciale deosebit de grăitoare, cum sînt cele *Despre agricultură* [98] și *Despre beție*, fiecare din ele în cîte două cărți, precum și altele, cu titlu deosebit, asupra unor probleme speciale tot din Cartea Facerii: *Ce dorește și ce nu dorește un om cuminte* [99], *Despre amestecarea limbilor* [100], *Despre fugă și regăsire* [101], *Despre venirea la învățătură* [102], *Cine ajunge să moștenească bunurile dumnezeiești sau despre împărțirea în părți egale și inegale* [103], *Despre trei virtuți* [104], pe care Moise le-a descris în comparații cu altele.

---

96. La toate identificările făcute de Eusebiu un comentator ca P. Lagrange (*Le Judaisme avant Jésus Christ.*, Paris 1931) observă că «textul lui Filon nu cuprinde nimic ce n-ar proveni de la iudei». Credem că în admirația lui pentru Filon se resimte mult și influența marelui său discipol Origen, în exegeza căruia Filon a exercitat o puternică influență.

97. Alegoriile *Legilor Sfinte* pare a fi cartea program, într-un fel opera principală a lui Filon. În ultima ediție cunoscută nouă, *Legum allegoriae* ed. Cl. Mondésert, Paris, 1962.

98. Ed. J. Pouilloux, Paris, 1961 : tema centrală e Fac., 9, 20. Tot în același volum și *Despre beție.*

99. Cu titlul mai scurt *De sobrietate*, ed. J. Gotez, Paris, 1962. Tema centrală : Fac., 9, 21—23.

100. Ed. J. G. Kahn, Paris, 1963. Tema centrală : Fac., 11, 1—9.

101. Ed. Starebinsk-Safran, Paris, 1970. Tema : Fac., 16, 6—14.

102. Ed. M. Alexandre, Paris, 1967. Tema centrală : Fac., 16, 1—6.

103. Ed. M. Harl, Paris, 1966. Tema : Fac., 15, 2—18.

104. Ed. Arnaldez și alții, Paris, 1962.

3. Afară de acestea, o lucrare intitulată *Despre schimbarea numelor și despre cauzele lor*[105], în care amintește că a mai compus și scrierea *Despre Testamente*, în două cărți.

4. Mai avem de la el scrierile *Despre emigrare*[106], *Despre viața înțeleptului cu adevărat* și *Despre legile nescrise*, apoi, *Despre uriași*[107], sau *Despre neschimbabilitatea dumnezeirii*, apoi 5 cărți *Despre visuri*[108], care, după cum zice Moise, ne sînt trimise de Dumnezeu. Toate aceste scrieri care s-au păstrat pînă azi stau în legătură cu Cartea Facerii[109].

5. În legătură cu Cartea Ieșirii, cunoaștem de la el 5 cărți cu titlul: *Probleme și rezolvări, Despre Cortul Mărturiei, Despre Decalog, Despre legile particulare care se potrivesc cu punctele principale din Decalog*, în 5 cărți, *Despre animalele de jertfă și ce fel de jertfe se cunosc, Despre prescripțiile Legii în legătură cu răsplata binelui, cu pedepsele și cu blestemele aruncate asupra celor răi*[110].

6. Pe lîngă toate acestea mai notăm următoarele monografii: *Despre Providență*[111], *Un discurs despre județ, Despre cetățean*, apoi *Alexandru sau că și animalele mute au un fel de minte*, precum și tratatul *Că orice păcătos e un rob*[112] și continuarea lui, *Că orice virtuos este liber*[113].

7. Au mai fost compuse de el și scrierile următoare: *Despre viața contemplativă* sau despre rugători, după care am descris și noi felul de viețuire al bărbaților apostolici, precum și *Tălmăcirile numelor evreiești aflate în Lege și în prooroci*, care pare a fi tot o scriere a lui Filon.

8. Cînd a venit la Roma pe vremea lui Gaius, Filon a descris nelegiuirile acestuia într-o operă intitulată cu finețe și ironie *Despre virtuți*. Se spune că pe vremea lui Claudiu el și-a citit această lucrare chiar în senatul roman și că toleranța lui a fost atît de admirată, încît s-a socotit potrivit a pune scrierile lui în bibliotecile publice[114].

---

105. Ed. R. Arnaldez, Paris, 1964. Tema: Fac., 6, 13—9, 19.
106. Ed. J. Cazeau, Paris, 1965, Tema: Fac., 12, 1—6.
107. Ed. A. Moses, Paris, 1963. Tema: Fac., 6, 4—12.
108. Păstrată parțial *Despre visuri*, ed. P. Savinel, Paris, 1962. Tema: Fac., 20, 3; 28, 12; 31, 11; 37, 40—41.
109. Multe din ele pierdute sau păstrate fragmentar (cele nesemnalate și needitate).
110. Pierdute aproape integral.
111. Ed. Hadas-Lebel, Paris, 1974. Restul cărților pierdute.
112. Pierdută.
113. Ed. Petit, Paris, 1974.
114. Fer. Ieronim, în *Liber interp. hebr. nom.*, Migne, P.L., 23; 774, zice că e atîta nepotrivire între titlurile și scrierile lui Filon, încît mai bine să taci decît să te pronunți. Alături de multe pierdute, sînt și unele necunoscute atît lui Eusebiu, cît și lui Ieronim, care le-a tradus. Așa, *De opificio mundi*, ed. R. Arnaldez, Paris, 1961. S-ar putea ca lista dată aici de Eusebiu să fie lista celor prezente atunci în biblioteca din Cezareea (cf. G. Bardy, *op. cit.*, p. 80).

XIX

Ce nenorociri au dat peste iudei în ziua de Paşti

1. În acele vremi, pe cînd Pavel îşi încheia drumul ocolit de la Ierusalim pînă în Iliric [115], Claudiu alunga din Roma pe iudei, de aceea Acvila şi Priscilla [116] fiind alungaţi împreună cu alţi iudei din Roma debarcară în Asia şi acolo au trăit împreună cu apostolul Pavel, care întărea temeliile învăţăturii puse de el în Bisericile din acele ţinuturi, după cum ne arată cartea «Faptelor» [117].

Claudiu conducea încă treburile imperiului cînd, la un Paşte, s-a produs în Ierusalim o răscoală şi o tulburare atît de mare, încît numai iudeii care se înghesuiau cu tărie spre uşile templului, treizeci de mii au pierit fiind călcaţi unii de alţii [118], iar sărbătoarea a devenit un doliu pentru tot poporul, prilej de bocire pentru toate familiile, după cum ne istoriseşte textual Iosif.

2. Claudiu a pus rege peste iudei pe Agripa [119], fiul lui Agripa, trimiţînd pe Felix ca guvernator [120] peste toată Samaria şi Galileea, precum şi peste ţara numită Pereea. După ce a deţinut puterea vreme de 13 ani şi 8 luni Claudiu a murit şi a lăsat ca urmaş pe Nero.

XX

Ce evenimente au mai avut loc la Ierusalim pe vremea lui Nero

1. Pe vremea lui Nero [121] şi în timp ce Felix guverna Iudeea, preoţii din această ţară au ajuns să se certe între ei, lucru despre care Iosif ne relatează textual următoarele în cartea a 20-a a *Antichităţilor* sale:

2. «Arhiereii au provocat o adevărată răscoală împotriva preoţilor şi a mai marilor poporului din Ierusalim şi fiecare din ei strîngînd în

---

115. *Rom.*, 15, 19.

116. *Fapte*, 18, 2. Suetoniu, *Doisprezece cezari. Claudiu*, 25 (trad. rom.), D. Popescu-V. Georoc, Bucureşti, 1958, p. 217.

117. *Fapte*, 18, 18—19; 23.

118. Iosif, *Răzb. iud.*, 2, 227. Faptul s-a petrecut pe vremea procuratorului Venditius Cumanus (48—52). Desigur că numărul victimelor pare exagerat. Iosif zice: 20.000.

119. Agripa II n-a fost rege, deşi purta acest titlu (Fapte, 25, 12; 24; 26, 2). Foarte devotat romanilor, el a supravieţuit şi tragediei din anul 70. Moare pe la 109.

120. Antoniu Felix, procurator roman între anii 52—60.

121. Neron domneşte între anii 54—68.

jurul lor o ceată de răsculați aveau pretenții de conducător, așa încît de cîte ori se întîlneau se luau la ceartă și se împroșcau cu pietre unii pe alții. Nimeni nu putea să pună capăt acestor dihonii, ci toți își făceau de cap ca într-o țară fără stăpîn.

3. Atît de departe mergeau arhiereii cu semeția și cu lipsa de rușine, încît erau în stare să-și trimită slujitorii pe arie ca să-și ia cu forța dijma care altfel se cuvenea preoților. S-a întîmplat chiar că unii din preoți au ajuns să moară de foame, atît de departe s-a mers cu abuzul de putere»[122].

4. Același scriitor mai istorisește că în aceeași vreme și-au făcut apariția pe străzile Ierusalimului un fel de tîlhari care, după spusa aceluiași autor, ucideau pe trecători în plină zi și chiar între zidurile Ierusalimului.

5. Îndeosebi cu prilejul sărbătorilor amestecîndu-se în mulțime și ascunzînd în mantale niște pumnale[123] mici, loveau pe nesimțite pe cei care nu țineau de partida lor, iar după ce mișeliile erau săvîrșite, tot ei se indignau de cele întîmplate, așa încît înfățișarea lor «cinstită» îi făcea cu totul nedescoperiți.

6. Mai întîi însuși arhiereul Ionatan a fost ucis în felul acesta, iar după aceea în fiecare zi au urmat alții și alții. Frica a devenit mai grozavă decît omorul, căci — ca într-un război — fiecare se putea aștepta să-i vie lui rîndul[124].

XXI

«Egipteanul» de care vorbește și cartea Faptele Apostolilor

1. După aceea Iosif adaugă :

«Într-un mod și mai sîngeros decît acesta a lovit pe iudei falsul prooroc egiptean! Căci, într-adevăr el s-a furișat în țară ca un înșelător, care a știut să-și dea aere de prooroc. A strîns în jurul lui 30.000 de aderenți pe care i-a adus din pustie pînă lîngă Muntele zis al Măslinilor. De aici stătea gata să cuprindă Ierusalimul cu asalt, iar după

122. *Antichit. iud.*, XX, 180—181.

123. Cunoscuta răscoală a «sicarilor» (de la sica-ae – pumnal) era o grupare fanatică a evreilor care au pregătit marile tulburări ce vor duce la asediul și dărîmarea Ierusalimului.

124. *Războ. iud.*, II, 254—256. H. Lietzmann, *Gesch. d. alt. Kirche*, I (Berlin, 1937), p. 185 ; 188.

dezarmarea garnizoanei romane şi a poporului s-a făcut stăpîn ca un tiran cu ajutorul oamenilor răsculaţi pe care-i comanda.

2. Dar Felix i-a presimţit planurile ieşindu-i în întîmpinare cu armata romană şi cu întreagă mulţimea poporului care-l sprijinea, aşa încît în încleştarea care a avut loc egipteanul a luat-o la fugă cu cîţiva din aderenţii săi, pe cînd cei mai mulţi au fost ucişi ori luaţi prizonieri»[125].

3. Acestea le istoriseşte Iosif în a doua carte a *Istoriei* sale. Se poate face uşor legătura între cele zise aici şi între cele pomenite de «Faptele Apostolilor» în pasajul în care tribunul aflat la Ierusalim pe vremea lui Felix s-a adresat lui Pavel atunci cînd mulţimea s-a ridicat împotriva lui: «nu eşti tu, oare, egipteanul care înainte de zilele acestea te-ai răsculat şi ai scos în pustie cei 4000 de bărbaţi ucigaşi ?»[126].

Iată, toate acestea au avut loc pe vremea procuratorului Felix.

XXII

Pavel în lanţuri la Roma, apărarea şi eliberarea lui

1. Ca urmaş al lui Felix a fost trimis de către Nero ca guvernator Festus[127], pe vremea căruia Pavel şi-a ţinut cuvîntarea sa de apărare[128], pe temeiul căreia a fost trimis captiv la Roma[129]. Era însoţit de Aristarh, pe care pe bună dreptate îl mai aminteşte încă o dată într-una din epistolele sale ca «tovarăş de închisoare»[130]. I s-a mai ataşat şi Luca, autorul «Faptelor Apostolilor», cu însemnarea că Pavel a petrecut între timp în Roma doi ani în libertate, propovăduind nestingherit cuvîntul lui Dumnezeu[131].

2. După ce şi-a susţinut cauza înaintea tribunalului, apostolul va fi plecat din nou în călătorii misionare, revenind pentru a doua oară în acelaşi oraş, unde şi-a sfîrşit viaţa ca mucenic. În acest din urmă răstimp va fi scris, pe cînd se afla încă «în lanţuri», epistola a doua către Timotei, în care face de altfel amintire şi de «prima lui apărare»

125. *Răzb. iud.*, II, 261—263. Nu se ştie cine a fost «falsul prooroc egiptean».
126. *Fapte*, 21, 38. Aici se dă cifra de 4000, nu de 30.000 ca la Eusebiu.
127. Porcius Festus, procurator între anii 60—62. Data sigură a numirii lui nu-i uşor de stabilit.
128. *Fapte*, 25, 8—12.
129. *Fapte*, 27, 1.
130. *Fapte*, 27, 2; *Col.*, 4, 10.
131. *Fapte*, 28, 30—31.

şi de sfîrşitul care-l aşteaptă. Iată cum grăieşte el despre aceste întîmplări : [132] «La întîia mea apărare, nimeni nu mi-a stat într-ajutor, ci toţi m-au părăsit. Să nu li se ţină socoteală ! Dar Domnul mi-a stat într-ajutor şi m-a întărit, pentru ca, prin mine, Evanghelia să fie pe deplin vestită şi s-o audă toate neamurile, iar eu am fost izbăvit din gura leului».

4. Prin aceasta Pavel preciza clar că prima oară, pentru ca să-şi poată isprăvi deplin propovăduirea, a fost «izbăvit din gura leului», prin care se va fi referit, pe cît se pare, la Nero, din pricina cruzimii acestuia. Dimpotrivă, mai departe el nu ne mai lasă să înţelegem ceva de acest fel atunci cînd spune : «mă va izbăvi din gura leului», căci vedea cu duhul său că sfîrşitul lui nu va întîrzia.

5. De aceea după cuvintele «am fost izbăvit din gura leului» el adaugă : «Domnul mă va izbăvi de orice lucru rău şi mă va mîntui în împărăţia Sa cerească» [133], lăsîndu-ne să înţelegem mucenicia sa apropiată, pe care de altfel o afirmă şi mai deschis în aceeaşi epistolă atunci cînd spune : «eu de acum mă jertfesc şi vremea despărţirii mele s-a apropiat» [134]. La data cînd scria cea de a doua epistolă către Timotei, Pavel spune că numai Luca mai era cu el [135], pe cînd la cea dintîi apărare, nici acesta nu se va afla acolo. Aşadar, pe atunci se pare că Luca îşi încheiase redactarea «Faptelor Apostolilor», în care a cuprins numai fapte din timpul cînd Pavel încă era cu el.

7. Încheindu-ne capitolul acesta am vrut să subliniem că mucenicia lui Pavel n-a avut loc în vremea primei lui petreceri la Roma, despre care aminteşte Luca.

8. De altfel, poate că la începutul domniei sale Nero va fi fost mai blînd şi îi va fi primit mai uşor apărarea adusă învăţăturii creştine, dar după ce va fi coborît pe povîrnişul marilor lui nelegiuiri, împăratul va fi pus la cale între altele şi împotriva apostolilor măsuri de prigonire.

XXIII

Mucenicia lui Iacov, supranumit «Fratele Domnului»

1. Întrucît Pavel făcuse apel la Cezarul şi Festus l-a trimis la Roma [136], iudeii şi-au pierdut nădejdea de a mai putea să pună mîna

132. *II Tim.*, 4, 16—17.
133. *II Tim.*, 4, 18.
134. *II Tim.*, 4, 6.
135. *II Tim.*, 4, 11 ; 16.
136. *Fapte*, 25, 11—12.

pe el[137], de aceea s-au întors împotriva lui Iacov, fratele Domnului, căruia îi fusese încredințat de către apostoli scaunul episcopal al Ierusalimului[138]. Iată cît de departe au ajuns și cu îndrăzneala împotriva lui.

2. L-au silit să vină în mijlocul lor și i-au cerut ca în fața întregului popor să se lepede de credința în Hristos. Întrucît însă, împotriva tuturor așteptărilor mulțimii, Iacov a vorbit curajos și a mărturisit deschis că Mîntuitorul și Domnul nostru este Fiul lui Dumnezeu, ei n-au mai putut răbda mărturia acestui om, mai ales că toată lumea îl cinstea ca fiind foarte drept din pricina neîntrecutei sale vieți morale și religioase, de aceea l-au ucis folosindu-se de faptul că tocmai pe atunci poporul era lipsit de guvernator, căci Festus murise de curînd[139], așa că acum, țara se găsea într-o stare dezorganizată și lipsită de supraveghere.

3. Împrejurările în care a murit Iacov ni le-a clarificat mai înainte[140] Clement, care a precizat că Iacov a fost aruncat de pe acoperișul templului și apoi bătut de moarte, cu un ciomag de lemn. Despre același Iacov ne mai istorisește în chipul cel mai amănunțit Hegesip[141], care face parte din generația care a urmat imediat după apostoli și care ne spune textual:

4. «Iacov, fratele Domnului, fusese așezat la conducerea Bisericii de către apostolii înșiși. Încă de pe vremea lor și pînă astăzi el a fost numit «cel drept», pentru că mulți alți iudei mai purtau numele de Iacov;

5. dar el era sfînt parcă de cînd era încă în pîntecele mamei lui:[142] n-a băut nici vin și nici altă băutură bețivă, după cum nici n-a gustat carne în toată viața lui. Nici o foarfecă nu s-a atins de părul lui, nu s-a uns vreodată cu ulei și nici nu s-a îmbătat niciodată.

6. Numai lui i-a fost îngăduit să intre în Sfînta Sfintelor, nici n-avea pe el nici haine de lînă, ci numai de pînză[143]. El intra singur în biserică și acolo îl găseai mereu stînd în genunchi și cerînd iertare pentru popor, în așa măsură încît genunchii lui se îngroșară ca la o cămilă în urma îndelungatei îngenuncheri înaintea Domnului și a continuelor lui rugăciuni pentru iertarea poporului.

---

137. *Fapte*, 23, 13—15; 25, 3.
138. A se vedea aici, mai sus: II, I, 2.
139. Sicarii au profitat de moartea subită a procuratorului (a. 62), care-și aștepta un succesor, așa încît au început tulburările (*Antichit. iud.*, XX, IX, 1).
140. II, 1, 4.
141. Evreu convertit, călător dornic de a cunoaște uniformitatea învățăturii și organizării Bisericii, Hegesip ne-a lăsat o scriere în 5 cărți, din nefericire pierdute în afară de fragmentele păstrate de Eusebiu și de alții. Cunoscînd generația imediat următoare apostolilor, informațiile lui Hegesip sînt de cea mai mare importanță.
142. Lev., 40, 9; Num., 6, 3; Jud., 14, 4; I Regi, 1, 1; Luca, 1, 15.
143. Cum se cerea preoților Ieș., 29, 33; 28, 27.

7. Din pricina neîntrecutei lui dreptăți el a fost poreclit «Cel drept» și «Oblias», ceea ce în grecește înseamnează «tărie și pază a dreptății», după cum mărturisesc în acest sens cuvintele proorocilor».

8. Unele din cele șapte secte aflate în poporul iudeu și despre care ne vorbește în *Memoriile* [144] sale același Hegesip, de care am pomenit, întrebau pe Iacov: «care este ușa lui Iisus?». Răspunsul lui era: «Iisus e Mîntuitorul» [145].

9. Unii dintre ei au ajuns la credința că Iisus e Mesia (cel prezis de prooroci, *n. tr.*), dar în general sectele amintite nu credeau nici în învierea Lui și nici că va veni ca să judece pe fiecare după faptele sale. Dintre cei care au primit credința, unii datorează acest lucru lui Iacov.

10. «Întrucît și dintre conducători mulți s-au creștinat, s-a produs o răscoală printre iudei, mai ales printre cărturari și farisei care spuneau că există primejdia ca întreg poporul să vadă în Iisus pe Hristos însuși [146], de aceea veneau la Iacov și-i cereau: «Te rugăm să oprești poporul căci el se înșală de prezența lui Iisus atunci cînd crede că El ar fi cu adevărat Mesia. Te rugăm să convingi pe cei care s-au strîns la sărbătorile Paștilor în legătură cu Iisus, căci noi toți avem încredere în tine. Noi și întreg poporul mărturisim că tu ești drept și că nu cauți la fața nimănui [147].

11. De aceea, convinge pe oameni să nu se rătăcească în legătură cu Iisus, căci toată lumea și noi înșine avem încredere în tine. Urcă-te pe acoperișul templului pentru ca să te vadă acolo toți și cuvintele tale să fie înțelese de toți! Căci din pricina serbării Paștilor s-au strîns toate semințiile și, chiar și dintre păgîni».

12. Și iată așa au pus cărturarii și fariseii amintiți pe Iacov pe acoperișul templului și au strigat către el: «Dreptule, ca unul în care toți trebuie să ne încredem, întrucît poporul se înșală mergînd după Iisus cel răstignit, vestește-ne nouă care e ușa lui Iisus!».

13. Și el a răspuns cu glas tare: «De ce mă întrebați despre Fiul Omului?» [148]. El «șade în ceruri de-a dreapta puterii și venind pe norii cerului» [149].

14. Mulți s-au lăsat cu totul convinși și preamăreau mărturisirea lui Iacov zicînd: «Osana, fiul lui David» [150]. Dimpotrivă însă, aceiași

144. A se vedea mai departe: IV, XXII, 7.
145. *Ioan*, 10, 7.
146. *Ioan*, 12, 19.
147. *Luca*, 20, 21.
148. Ca și Ștefan, așa-l numește și Iacov pe Iisus: Fapte, 7, 56.
149. *Matei*, 26, 64; *Marcu*, 14, 62.
150. *Isaia*, 3, 10.

cărturari şi farisei ziceau unii către alţii: «Am făcut rău cînd am cerut mărturia lui Iacov despre Iisus. Să-l urcăm deci acolo sus şi de acolo să-i dăm drumul jos, ca în felul acesta să se îngrozească toţi şi să nu mai creadă în el».

15. Şi au început să strige: «Vai, vai! Pînă şi cel drept s-a rătăcit». De aceea au împlinit Scriptura despre care vorbeşte Isaia: «Să-l dăm la o parte pe cel drept pentru că ne este greu să-l mai auzim! De aceea l-au urcat pe acoperiş, de unde l-au aruncat jos pe cel drept.

16. După care au adăugat: «Să ucidem cu pietre pe Iacov cel drept» şi au început să arunce cu pietre în el căci deşi fusese aruncat jos el încă nu murise. Dar întorcîndu-se Iacov s-a aşezat în genunchi spunînd: «Te rog, Doamne Dumnezeule şi Părinte, iartă-le lor căci nu ştiu ce fac!» [151].

17. Iar în timp ce aruncau astfel cu pietre în el, unul din preoţii din familia lui Recav şi din urmaşii lui Rechavim, despre care proorocul Ieremia a mărturisit, strigă: «Opriţi! Ce-i faceţi? căci cel drept tocmai pentru voi se roagă!» [152].

18. Şi atunci unul dintre ei, un piuar, luînd un pilug cu care se presează stofele, a lovit în cap pe cel drept şi astfel acesta a adus moarte de martir. Şi l-au îngropat tocmai acolo lîngă templu, unde şi azi se mai vede piatra lui de mormînt [153]. Iacov a fost atît pentru iudei, cît şi pentru păgîni un martor adevărat al mesianităţii lui Iisus. Curînd după aceea a început asediul lui Vespasian».

19. Acestea sînt, aşadar, istorisirile amănunţite oferite de Hegesip [154] şi care sînt de acord cu cele ale lui Clement în legătură cu Iacov. Acesta era un om atît de minunat şi atît de vestit la toţi pentru dreptatea lui, încît chiar iudeii care judecau cît de cît sănătos au văzut în mucenicia lui cauza asediului Ierusalimului care a urmat îndată şi care, după părerea lor, n-a avut altă cauză decît tocmai nelegiuirea comisă împotriva lui.

20. Cel puţin Iosif mărturiseşte clar acest lucru scriind următoarele: «Această nenorocire le-a venit evreilor drept pedeapsă pentru ceea ce au făcut şi ei lui Iacov cel drept, fratele lui Iisus, supranumit

151. *Luca*, 23, 34.
152. *Ier.*, 35, 2.
153. F. Abel, *La sépulture de St. Jacques*, în «Rrev. Biblique», 1919, p. 490 (citat după Bardy, p. 88).
154. E adevărat că, privitor la moartea lui Iacov, în referatul lui Hegesip se resimte o notă de «aghiografie populară» (J. Chaine, *L'épître de A. Jacques*, Paris, 1927, p. XXXIX) sau «legendară» (Rauschen-Altaner, *Patrologie*, ed. X, Freiburg, i. Br., 1931, p. 105), dar în rest expunerea e verosimilă.

Hristos pe care iudeii l-au ucis cu toate că el fusese un om foarte drept» [155].

21. Acelaşi scriitor mai relatează despre moartea lui în a 20-a carte a *Antichităţilor* sale astfel: «Auzind de moartea lui Festus, împăratul a trimis ca guvernator în Iudeea pe Albin [156]. În vremea aceea Ananus cel tînăr [157], despre care ştim că a fost numit nu de mult arhiereu, era pornit peste măsură spre tulburări şi răscoale, ca unul care ţinea de eresul saducheilor, care în felul lor sînt cei mai cruzi dintre toţi iudeii, după cum am amintit şi mai înainte.

22. Gîndind să scoată folos din faptul că guvernatorul Festus murise, iar cel nou (Albin) se afla încă pe drum, Ana a strîns la sfat pe judecători şi a poruncit să-i fie aduşi fratele lui Iisus supranumit Hristos (pe numele lui adevărat Iacov), împreună cu alţi bărbaţi, pe care i-a învinuit că ar fi călcat legea şi i-a osîndit să fie ucisi cu pietre.

23. Toţi cei din oraş care treceau ca cetăţeni cinstiţi şi oameni cu respect faţă de lege nu s-au putut împăca uşor cu această osîndire şi au trimis pe ascuns împăratului soli care să ceară arhiereului să nu ducă la îndeplinire judecata făcută, informîndu-l că întreaga judecată n-a fost corect făcută. Unii dintre ei au mers chiar pînă acolo că au căutat să întîlnească pe Albin care urma să sosească atunci în Alexandria, înştiinţîndu-l că Ananus n-avusese drept să convoace tribunalul fără aprobarea lui.

24. Convins de ceea ce i se spusese, Albin s-a mîniat şi a scris lui Ananus ameninţîndu-l cu închisoarea, iar regele Agripa l-a îndepărtat din această pricină din scaunul de arhiereu, pe care stătea de 3 ani, punînd în locul lui pe Iisus, fiul lui Dameu» [158].

Iată, acestea sînt faptele despre care credem că se vorbeşte în prima dintre epistolele soborniceşti în legătură cu Iacov [159].

25. Dar trebuie să ştim că această epistolă nu-i autentică, pentru că abia cîţiva dintre înaintaşi o pomenesc, cum e cazul şi cu epistola zisă a lui Iuda, care face parte şi ea dintre cele şapte epistole soborniceşti. Totuşi noi ştim că ambele aceste epistole sînt citite împreună cu celelalte în cele mai multe dintre biserici.

---

155. Eusebiu nu indică sursa acestui citat, care nu există în scrierile lui Iosif. Să fie tot o influenţă datorată lui Origen, care pune în relaţii imediate moartea lui Iacov şi asediul Ierusalimului (*In Math. Comm.*, X, 17; Migne, P.G., 13, 877; C. *Cels.* I, 49).

156. Procurator în Iudeea între a. 62—64.

157. Fiul celui de pe vremea lui Iisus (*Antichit. iud.*, XX, 197).

158. Iosif, *Antichit. iud.*, XX, 199; 203.

159. Origen a fost cel dintîi care a vorbit de autenticitatea epistolei sf. Iacov, *Omilii la Iosua*, VII, 1 (în «P.S.B.», 6, p. 247). La fel susţine şi Eusebiu aici, deşi, afirmă el, «se zice că nu-i autentică, cu toate că e citită public».

XXIV

Anian, primul episcop alexandrin după Marcu

1. Pe cînd se împlinea al 8-lea an de domnie a lui Nero, cel dintîi care a ajuns episcop în Alexandria după Evanghelistul Marcu a fost Anian [160].

XXV

Prigoana lui Nero, în timpul căreia mor ca martiri Petru şi Pavel

1. După ce îşi întărea deja puterea Nero a ajuns la planuri nelegiuite şi a pornit la luptă şi împotriva celor care se închinau Dumnezeului celui peste toate. Nu avem de gînd să descriem aici de cîte nelegiuiri a fost în stare acest om.

2. Întrucît însă mulţi scriitori au dat faptelor lui cele mai amănunţite istorisiri, oricine va vrea ar putea să judece chiar şi după ele josnicia şi nebunia acestui om care a îngrămădit nenumărate ucideri, ajungînd, în setea lui după sînge, să nu cruţe nici pe cei mai apropiaţi şi nici chiar pe prieteni, ci a poruncit să fie omorîţi în felurite chipuri pînă şi mama lui, fraţii şi soţia lui, precum şi mulţi alţii care îi erau rudenii de sînge, ca şi cum şi aceştia ar fi fost duşmanii lui şi ai statului lui [161].

3. Pe lîngă aceasta, în legătură cu el trebuie să amintim şi aceea că el a fost cel dintîi care s-a purtat cu ură faţă de închinarea ce se aducea lui Dumnezeu.

4. În această privinţă Tertulian romanul spune despre el următoarele : «Cercetaţi documentele şi veţi afla că a fost cel dintîi care a prigonit credinţa creştină mai ales atunci cînd, supunînd întreagă împărăţia, a început să se arate în Roma crud faţă de toţi. Putem fi mîndri că am putut fi osîndiţi de un astfel de om, căci oricine îl cunoaşte, acela ştie că numai lucrurile deosebit de bune au putut fi osîndite de un astfel de om» [162].

---

160. În *Cronică* la anul 62, Eusebiu face aceeaşi afirmaţie. Altceva nu se ştie despre Anian.

161. Într-un fel similar se exprimă Eusebiu şi în *Cronică* la anii 58—60. Suetoniu, *Doisprezece cezari, Nero*, XXVIII şi urm.

162. Tertulian, *Apol.* V, în «P.S.B., 3, p. 46.

5. Aşadar, acest om care s-a dovedit a fi dintre cei mai înrăiţi duşmani ai lui Dumnezeu, a ajuns cu bănuiala chiar să spînzure pe Apostoli [163].

6. Se istoriseşte că pe vremea domniei lui, însuşi Pavel a fost decapitat şi că probabil şi Petru a fost răstignit şi că această ştire a fost întărită de numele lui Petru şi al lui Pavel care pînă azi e legat de cimitirul roman care poartă numele lor precum relatează şi un om al Bisericii cu numele Gaius, care a trăit pe vremea episcopului Zefirin al Romei [164], care discutînd în scris împotriva lui Proclu, conducătorul sectei catafrigienilor [165], spune următoarele cuvinte în legătură cu locurile unde au fost înmormîntate sfintele lor oseminte apostoleşti :

7. «În ce mă priveşte, eu vă pot arăta unde se găsesc aceste trofee ale apostolilor [166]. Dacă ai vrea să urci pe Vatican ori pe via Ostia, atunci vei găsi trofeele celor care au întemeiat Biserica aceasta».

8. Că amîndoi au suferit în acelaşi timp martirajul ne-o spune şi Dionisie, episcopul Corintului [167], în epistola sa către romani, unde afirmă : «De aceea şi voi v-aţi unit întreolaltă prin aceeaşi învăţătură cu care au fost întărite de către Petru şi Pavel Bisericile din Roma şi cea din Corint. Căci amîndoi au sădit această învăţătură şi în Corintul nostru, propovăduindu-ne în acelaşi fel în Italia şi suferind totodată aceeaşi moarte de martir». Cred că prin această mărturie afirmaţia noastră va fi şi mai mult crezută.

XXVI

De ce au venit peste iudei atîtea nenorociri şi de ce au declarat ei război romanilor

1. După ce a prezentat pe cît a fost posibil amănunte despre nenorocirile cu care a fost încercat tot poporul iudeu, Iosif relatează tot aşa de precis, între multe altele, şi faptul că mulţi dintre iudeii de frunte

163. Tertulian, *Prescript. contra eret.*, XXXI, în «P.S.B.», 3, p. 164.
164. Zefirin, episcop al Romei între a. 210—217.
165. A se vedea mai jos : III, XXXI, 4 ; VI, XX, 3.
166. «Trofee» puteau fi şi monumente comemorative, nu numai morminte.
167. Despre Dionisie a se vedea şi Iosif, *Războ. iud.*, II, 284.

după ce au ajuns să fie pedepsiţi cu biciuirea, pînă la urmă au fost răstigniţi la Ierusalim de către Florus [168]. Acesta era guvernator peste Iudeea pe vremea cînd era să izbucnească un nou război, şi anume, în al doisprezelea an de domnie a lui Nero. Iosif istoriseşte că în această răscoală a iudeilor s-a produs o cumplită tulburare în toată Siria: în toate oraşele iudeii erau urmăriţi şi ucişi fără milă de către ceilalţi orăşeni, încît pretutindeni vedeai oraşele pline de cadavre neîngropate, bătrîni aruncaţi la un loc cu copiii, ba vedeai chiar şi femei aruncate fără îmbrăcăminte pe străzi. Toată ţara gemea de astfel de nenorociri care nu se pot descrie [169], ba cu cît trecea vremea cruzimile deveneau tot mai mari».

Iată aşadar ce relatează textual Iosif despre situaţia iudeilor.

168. Gessius Florus, ultimul procurator (anii 64—66).
169. Iosif, *Răzb. iud.*, II, 462, 465.

CARTEA A TREIA

I

În ce părţi ale lumii au propovăduit Apostolii?

1. Dacă aceasta a fost situaţia iudeilor, în schimb sfinţii apostoli ai Mîntuitorului precum şi ucenicii lor s-au împrăştiat în toată lumea locuită pe atunci [1]. După Tradiţie, lui Toma i-a căzut soarta să meargă în Parţia, lui Andrei în Sciţia, lui Ioan în Asia, unde a şi petrecut vreme mai îndelungată murind în oraşul Efes.

2. Petru pare a fi predicat la început între iudeii împrăştiaţi prin Pont, Galatia, Bitinia, Capadochia şi Asia, iar la urmă a venit şi la Roma, unde, la dorinţa lui, a fost răstignit cu capul în jos [2].

3. Ce să mai zicem de Pavel, care începînd «din Ierusalim şi pînă în ţinuturile Iliricului» [3] a plinit Evanghelia lui Hristos şi a murit apoi moarte de martir pe vremea lui Nero la Roma? Aşa ne spune textual Origen în cea de a treia carte a Comentarului său la Cartea Facerii [4].

II

Cine a fost primul întîistătător al Bisericii din Roma?

După ce Petru şi Pavel au murit ca mucenici în Roma, cel dintîi care a urmat pe scaunul episcopal de acolo a fost Linus, despre care pomeneşte Pavel la sfîrşitul epistolei sale către Timotei [5].

---

1. Ἡ οἰκουμένη γῆ — toată lumea locuită sau cunoscută atunci spre deosebire de Palestina, unde activaseră apostolii pînă atunci. Ca să exemplifice această «explozie misionară» Rufin († 410) spunea că după Toma, Bartolomeu a ajuns să predice în India, Matei, în Etiopia.

2. Primele ştiri despre răstignirea cu capul în jos a lui Petru vor fi provenit din apocriful «Acta Petri», de unde le va fi luat Origen, iar de la acesta Eusebiu şi Fericitul Ieronim (*De viris ill.*, 1).

3. *Rom.*, 15, 19.

4. Pierdută. A. Harnack, *Mission*, 4, 1, 109.

5. *II Tim.*, 4, 21.

III

Despre epistolele Apostolilor

1. De la Petru se recunoaşte că ar proveni o singură epistolă, aşa numită «întîia», de care s-au servit şi vechii slujitori în scrierile lor ca de ceva indiscutabil [6]. Cît despre aşa zisa «a doua epistolă a lui Petru», am înţeles că ea n-ar face parte din Testamentul Nou, dar cu toate acestea, întrucît mulţi au socotit-o ziditoare, ea a fost luată în seamă alături de celelalte scrieri [7].

2. În ce priveşte cartea numită «Faptele lui Petru», apoi «Evanghelia după Petru», ca şi «Kerigma» şi «Apocalipsa numită a lui Petru», ştim că despre aceste cărţi nu ni s-a transmis în nici un fel că ar fi fost socotite printre scrierile universal recunoscute şi că nici un scriitor bisericesc, nici dintre cei vechi şi nici dintre cei mai noi, nu le-a preţuit a fi în stare să ne aducă vreo mărturie [8].

3. În continuarea acestei *Istorii* eu voi face uz citînd pe rînd nu numai pe scriitori, ci voi arăta şi care au fost cărţile contestate de care s-au servit unul sau altul, precum şi ce spun ei despre Scripturi, dacă sînt ele biblice şi recunoscute, cît şi despre cele care nu sînt [9].

4. Dar dintre scrierile cunoscute sub numele lui Petru, nu cunosc decît una singură, anume o singură epistolă autentică şi recunoscută de toţi vechii învăţaţi ai Bisericii. Iată, atîtea sînt cele ce ştim.

5. Cît despre Pavel, cele 14 epistole sînt sigure şi provin de bună seamă de la el. Dacă, cu toate acestea, unii resping «Epistola către Evrei» spunînd că nu-i recunoscută de Biserica Romei ca fiind paulină, ar fi nedrept să nu spunem. Dar tot în legătură cu această problemă, eu voi arăta la timpul potrivit ceea ce au spus înaintaşii noştri [10]. În schimb, nici aşa numitele «Acte ale lui Pavel» nu le voi socoti între cele netăgăduite.

6. Întrucît acelaşi apostol aminteşte în salutările de la sfîrşitul Epistolei către Romani, între alţii, şi de Herma, despre care se zice că el ar fi autorul cărţii intitulate *Păstorul*, trebuie spus că această carte e tăgăduită de unii care n-o socotesc a fi printre scrierile recunoscute, dar că unii au apreciat-o ca fiind foarte folositoare pentru cei care au lipsă de o învăţătură elementară. De aceea, după cîte ştim, ea e citită

6. Afirmaţie repetată : IV, XIV, 9 ; VI, XXV, 8.
7. Afirmaţie repetată : III, XXV, 3.
8. A se vedea mai jos : VI, XII, 3—6.
9. Mai jos : VI, XX, 3.
10. III, XXXVIII, 1.

public în unele biserici şi m-am convins că unii din scriitorii cei mai vechi au folosit-o [11].

7. Cu aceasta să fie destul cele ce aveam de spus în legătură cu întrebarea care sînt scrierile dumnezeieşti netăgăduite şi care, cele nerecunoscute de toţi.

IV

Urmaşii imediaţi ai Apostolilor

1. Că Pavel a propovăduit printre păgîni întemeind Biserici «de la Ierusalim precum şi în ţinuturile de primprejur pînă în Iliric» [12], se vede atît din propriile lui cuvinte, cît şi din ceea ce ne-a descris Luca în «Faptele Apostolilor».

2. Dar şi despre Petru înţelegem din cuvintele lui însuşi în cîte ţinuturi a propovăduit el pe Hristos predînd învăţătura Legii noi mai ales celor tăiaţi împrejur [13], după cum reiese din epistola unanim recunoscută pe care ne-a lăsat-o şi în care spune că a scris-o iudeilor «ce trăiesc împrăştiaţi printre străini în Pont, în Galatia, în Capadocia, în Asia şi în Bitinia» [14].

3. Cîţi din aceştia şi care anume s-au făcut adevăraţi rîvnitori spre a fi socotiţi vrednici urmaşi ai lui Pavel şi ai lui Petru, ca să poată paşte Bisericile întemeiate de aceştia, nu-i lucru uşor de spus, în afară de cei despre care ne informează chiar scrierile apostolului Pavel.

4. Aceştia au fost ajutaţi de nenumăraţi colaboratori sau «împreună luptători şi lucrători» [15], cum îi numeşte acelaşi apostol. Mulţi dintre ei au fost socotiţi de el vrednici de o neştearsă amintire. De aceea în epistolele sale el dă bună mărturie despre ei. De altfel în «Faptele Apostolilor» pomeneşte şi Luca despre ucenicii lui Pavel, dîndu-le şi numele.

5. Astfel, ca prim episcop peste Biserica din Efes e amintit Timotei [16], iar peste Bisericile din Creta a fost rînduit mai întîi Tit.

6. La rîndul lui, Luca, a cărui patrie era Antiohia [17], iar pregătirea lui fusese cea de doctor, a trăit mai cu seamă în preajma lui Pavel, dar

---

11. Identificarea lui Herma din Epistola către Romani, 16, 14 cu autorul *Păstorului* a fost susţinută de Origen («P.S.B.», vol. 7, p. 15; 313; vol. 8, p. 275 etc.), dar nu-i probabilă.

12. *Rom.*, 15, 19.

13. *Gal.*, 2, 7—10.

14. *I Petru*, 1, 1.

15. *Filip.*, 2, 25.

16. *Tit*, 1, 5.

17. Nu se ştie de unde a luat Eusebiu ştirea despre originea din Antiohia a lui Luca. E cel dintîi care o spune. Poate tot de la Origen.

în acelaşi timp a venit în legătură şi cu ceilalţi apostoli, dobîndindu-şi de la toţi aceştia bună mărturie despre învăţătura cea mîntuitoare de suflete, pe care ne-a lăsat-o în două cărţi insuflate de Dumnezeu : mai întîi «Evanghelia» pe care el însuşi declară că a compus-o după tradiţiile celor care fuseseră ei înşişi privitori şi slujitori ai cuvîntului după care, spune el însuşi că a scris şi el [18], iar în al doilea rînd «Faptele Apostolilor», pe care a redactat-o nu numai după cele pe care le-a auzit, ci după cîte le-a trăit el însuşi.

7. Iar atunci cînd se spune despre Pavel că avea obicei să citeze Evanghelia după Luca, de fiecare dată el folosea expresia «după Evanghelia mea» [19].

8. Cînd vorbeşte despre ceilalţi ucenici de ai săi, Pavel spune, de pildă, despre Crescens că l-a trimis în Galia, iar despre Linus, care în cea de a II-a epistolă către Timotei sîntem informaţi că se afla la Roma în preajma lui Pavel [20], se ştie că a primit scaunul de episcop al Romei îndată după moartea lui Petru, după cum am spus-o şi mai înainte [21].

9. Chiar şi Clement, cel de al treilea episcop al Romei, e amintit de Pavel ca «însoţitor şi împreună lucrător cu el» [22].

10. În afară de aceştia acel Areopagit numit Dionisie, despre care scrie şi Luca în «Faptele Apostolilor» că a fost cel dintîi dintre atenieni care au crezut în Hristos în urma cuvîntării ţinute de Pavel în Areopag, va fi fost cel dintîi episcop al Atenei [23], după cum mărturiseşte un alt vechi slujitor, Dionisie [24], păstorul Bisericii din Corint.

11. Pe măsură ce vom înainta în expunerea noastră, vom aminti şi despre alţi urmaşi ai apostolilor. Acum să trecem la şirul firesc al istorisirii noastre.

V

Despre ultimul asediu suportat de iudei după ce a fost răstignit Hristos

1. După ce Nero a domnit vreme de 13 ani, pe cînd urmaşii săi Galba şi Oto n-au fost în stare să se menţină decît 1 an şi 6 luni [25], a

18. *Luca*, 1, 2—3.
19. *Rom.*, 2, 16; *II Tim.*, 2, 8.
20. *II Tim.*, 4, 21.
21. Mai sus, III, II.
22. *Filip.*, 4, 3. Origen afirmă în mai multe locuri că autorul epistolelor lui Clement e ucenic al apostolilor.
23. *Fapte*, 17, 34.
24. Mai jos, IV, XXIII, 3.
25. P. Grimal, *op. cit.*, p. 611 ; 706.

fost proclamat de trupe ca împărat singur stăpînitor Vespasian, tocmai pe cînd el se distingea luptînd împotriva iudeilor. Pornindu-se îndată la drum spre Roma [26], noul împărat a încredinţat conducerea luptei împotriva iudeilor fiului său Tit.

2. Or, întrucît după înălţarea la cer a Mîntuitorului nostru iudeii nu s-au săturat cu cîte au săvîrşit împotriva Lui, au pus la cale tot felul de uneltiri şi împotriva apostolilor Lui: ucigînd mai întîi cu pietre pe Ştefan [27], iar după aceea prinzînd pe Iacov, fiul lui Zevedei şi frate cu Ioan, căruia i-au tăiat capul [28], dar mai cu deosebire punînd mîna şi pe celălalt Iacov, care după înălţarea la cer a Mîntuitorului nostru a ajuns să fie cel dintîi episcop pe scaunul din Ierusalim şi pe care l-au nimicit în modul în care am amintit [29]. La rîndul lor şi ceilalţi apostoli au căzut pradă unor nenumărate primejdii de moarte, fiind izgoniţi mai întîi din Ierusalim şi fiind nevoiţi să caute alte neamuri, cărora să le descopere vestea Evangheliei, aşa cum le fusese încredinţată cu putere de către Hristos atunci cînd le-a spus [30]: «Mergînd, învăţaţi toate neamurile în numele Meu».

3. În sfîrşit, chiar Bisericii din Ierusalim i s-a descoperit printr-o proorocie împărtăşită mai marilor acestei cetăţi poruncindu-le să părăsească cetatea înainte de a începe războiul şi să se mute în oraşul Pella din Pereea [31]. Aşa se explică de ce şi creştinii s-au mutat din Ierusalim şi din toată Iudeea, iar după aceea a început să cadă pedeapsa lui Dumnezeu peste iudei din pricina multelor nelegiuiri săvîrşite de ei împotriva lui Hristos şi a apostolilor Lui, stîrpind cu totul dintre oameni acest neam de nelegiuiţi.

4. Cîte rele s-au abătut atunci peste întreg poporul iudeu, dar mai ales cîţi din locuitorii Iudeii au căzut în cele mai grele nenorociri, cîte mii de oameni din bărbaţii în floarea vîrstei au pierit atunci, dimpreună cu femei şi cu copii, prin sabie, prin foame şi prin nesfîrşite alte chinuri; cîte oraşe evreieşti şi care anume dintre ele au îndurat peripeţiile îngrozitoare ale asediului; apoi, cîte nenorociri şi mai grozave au dat peste cei care se refugiaseră în cetatea Ierusalimului pe care o credeau că nu va putea fi nimicită; în sfîrşit, în ce chip a decurs războiul şi care au

---

26. Proclamarea lui s-a făcut în 1 iulie 69, dar sosirea la Roma a avut loc abia în toamna lui 70. Avusese destule probleme de rezolvat în Orient, inclusiv în legătură cu războiul contra iudeilor.
27. *Fapte*, 7, 58—60.
28. *Fapte*, 12, 2.
29. Aici, mai sus, II, XXIII.
30. *Matei*, 4, 23 şi 28, 19 (Citat eliptic).
31. Eusebiu e singurul care afirmă această mutare. Harnack, *Mission*..., II, 632—638.

fost clipele cele mai grele ale lui, precum și care a fost grozăvia înfiorătoare vestită de mult de către prooroci în legătură cu pustiirea cetății și a templului lui Dumnezeu [32], cele atît de vestite altădată, dar care-și așteptau acum nimicirea prin foc, — toate acestea le va putea găsi cine ar vrea, fiind descrise în amănunțime în istoria scrisă de Iosif.

5. Totuși sînt de părere că nu trebuie să uităm nici noi că, potrivit numărului celor strînși în Iudeea și în Ierusalim cu prilejul sărbătorilor, așa cum ne informează acest scriitor, aceștia erau, spre a folosi însăși expresia lui, cam la trei milioane și stăteau îngrămădiți între zidurile cetății [33] ca și cum ar fi stat într-o închisoare uriașă.

6. Era deci de așteptat ca tocmai în zilele în care se puseseră la cale atîtea suferințe împotriva Mîntuitorului, a Binefăcătorului tuturor și a Hristosului lui Dumnezeu, iudeii să fie încuiați ca într-o temniță, pentru ca astfel însăși moartea să cadă asupra lor ca o judecată a dreptății dumnezeiești.

7. Dar lăsînd la o parte tot ce au ajuns să sufere prin sabie ori în alt chip, cred că va trebui să descriem măcar suferințele provocate de foamete, pentru ca cei care vor citi această istorie să poată înțelege chiar și numai din acest capitol pedeapsa lui Dumnezeu care nu a întîrziat să lovească pe cei care au săvîrșit nelegiuire împotriva Hristosului Dumnezeu.

VI

Despre foametea care a dat peste iudei

1. Să punem mîna, așadar, pe cea de a 5-a carte a *Istoriilor* lui Iosif și să urmărim nenorocirea care a avut loc atunci :

«Chiar și pentru cei avuți rămînerea în oraș însemna o adevărată osîndire la moarte. Sub bănuiala că ar fi vrut să dezerteze, ei erau omorîți întrucît averea îi făcea suspecți de trădare. Deodată cu foametea creștea și furia răsculaților. Cu fiecare zi amîndouă aceste rele se făceau tot mai mari. . .

2. Grîul lipsea pretutindeni, de aceea mulți intrau prin casele oamenilor ca să controleze peste tot. Cînd găseau la unii cîte ceva îi chinuiau în toate felurile pentru ce au tăgăduit ; în schimb, dacă la unul nu găseau nimic îl acuzau că și-ar fi ascuns prea bine proviziile. Puteai deduce dacă cineva are sau nu mai are grîu din felul cum se prezenta

32. *Dan.*, 9, 27 ; 13, 11 ; *Matei*, 24, 15 ; *Marcu*, 13, 14.
33. *Războ. iud.*, VI, 425—428.

trupește : cînd te uitai la cei care se mai țineau pe picioare înțelegeai că ei totuși mai au provizii de mîncare și de băutură ; în schimb, cînd priveai pe cei extenuați, pe aceștia i-ai fi lăsat în pace căci ar fi fost o nebunie să omori pe niște oameni care și așa nu mai aveau mult de trăit.

3. Mulți din cei bogați erau în stare să-și dea întreg avutul pe furiș numai să capete o baniță de grîu ; cei săraci, în schimb, se mulțumeau și cu o baniță de orz. Unii se baricadau în cel mai ascuns ungher al locuinței lor, iar drept culme a mizeriei unii au ajuns să roadă boabele de grîu fără să le mai macine, pe cînd alții de frică ori de nevoie le prăjeau cum se pricepeau.

4. Nicăieri nu mai vedeai bucate așezate pe masă, ci ele erau smulse și roase, așa crude cum erau luate de pe foc. Această hrană era mizerabilă și era o priveliște de plîns să vezi cum cei puternici acaparau mai mult decît alții, pe cîtă vreme cei neputincioși nu puteau decît să geamă.

5. Foamea e mai grea decît orice suferință, dar nicăieri nu se văd mai deplorabil urmările ei ca în lipsa de respect, căci tot ceea ce în alte împrejurări merită o prețuire oarecare, e călcat acum în picioare. Femeile au ajuns să smulgă bucătura de la gura bărbatului, copilul de la gura părinților și, ceea ce-i și mai înspăimîntător, de dragul de a supraviețui chiar și unele mame trăgeau bucătura din gura pruncilor și nu se rușinau nici măcar să retragă pînă și laptele pentru hrana sugaciului sleit de foame.

6. Dar și cei care făceau astfel de fapte nu puteau rămîne necunoscuți, căci pretutindeni auzeai de oameni răsculați care jefuiau pentru o bucată de pîine. Și oriunde vedeai o casă încuiată era semn că cei dinlăuntru se pregăteau să mănînce, de aceea îndată se spărgeau ușile și se pătrundea înăuntru ca să scoată uneori cu forța chiar și din gît bucățile de mîncare ca să le confiște.

7. Bătrînii care nu voiau să dea bucuros hrana din gură erau loviți, se smulgea părul femeilor dacă acestea ascundeau vreo bucată în palmă, nu se arăta nici o considerație nici pletelor cărunte și nici pruncilor, ci erau smulși cu forța și trîntiți la pămînt pînă și copiii care nu voiau să sloboadă din gură bucătura din care au mușcat. Dacă însă cineva intra înainte de sosirea hoților și înghițea vreo porție înainte de a fi sosit ei, acela era bătut și mai strașnic, socotindu-l a le fi dușman.

8. Ca să găsească provizii de hrană au fost scornite cele mai grozave chinuri : astupau cu mazăre canalul urinar al acestor nenorociți, iar cu bastoane ascuțite le înfundau rectul. Te îngrozești chiar numai

cînd auzi ce fel de chinuri aveau să îndure oamenii pînă să ajungă să declare o singură pîine şi să denunţe un pumn de orz dosit.

9. Călăii nu sufereau de foame (cruzimea lor ar fi cu mult mai mică dacă ea ar fi izvorît din mizerie), căci îşi afişau mîndria lor nebună făcîndu-şi prin aceasta provizii pentru vremurile viitoare.

10. Cînd unii din ei se furişau noaptea pînă în apropierea posturilor romane ca să caute legume sălbatice şi iarbă şi cînd credeau că au scăpat de vrăjmaşi, li se lua tot ce strînseseră şi oricît se rugau şi cerşeau de la ei, sau s-a întîmplat adeseori invocînd chiar şi numele Domnului, ca să le lase din ceea ce adunaseră cu preţul atîtor primejdii, totuşi nu li s-a înapoiat nimic, ci li s-a spus doar să fie mulţumiţi că deodată cu hrana strînsă nu li s-a luat şi viaţa» [34].

11. Altădată Iosif mai relatează şi alte amănunte : «Întrucît deodată cu pierderea posibilităţii de a părăsi Ierusalimul iudeii şi-au pierdut orice nădejde de a mai scăpa cu viaţa, groaza înfometării a cuprins tot mai copleşitor casă după casă şi familii după familii. Acoperişurile caselor erau pline cu cadavre de femei şi de copii [35], pe uliţele înguste ale cetăţii abia dacă mai puteai trece de leşurile bătrînilor.

12. Cete de copii şi de tineri cu obraze scofîlcite se îmbulzeau ca nişte stafii în pieţe, picînd de pe picioare acolo unde suferinţa i-a copleşit. Cei bolnavi nu aveau nici atîta putere ca să-şi îngroape rudele lor, iar cei care ar fi putut-o face au refuzat s-o facă din pricina mulţimii morţilor şi a nesiguranţei care-i aştepta şi pe ei, căci într-adevăr mulţi din ei încetau din viaţă în timp ce-şi îngropau morţii, ba unii s-au grăbit să se aşeze la mormîntul propriu chiar înainte de a le fi venit ceasul lor firesc.

13. Dar în ciuda tuturor acestor suferinţe nicăieri parcă nu mai auzeai plînset sau geamăt : foamea le sugrumase orice simţire. Cei care se luptau cu moartea priveau în linişte pe cei care apucaseră să moară înaintea lor. O linişte adîncă şi un întuneric presimţitor de moarte se întinseseră peste întreg oraşul. Dar şi mai răi decît toate aceste nenorociri erau hoţii şi tîlharii.

14. Într-adevăr aceştia scormoneau casele ca şi cum acestea ar fi devenit nişte morminte, înşfăcau pe morţi ca să-i dezbrace de haine şi o luau apoi la fugă în hohote de rîs după ce-şi probaseră pe cadavrele dezgolite ascuţişul săbiilor lor. Uneori îşi încercau şi altfel sabia, străpungînd de vii pe cei aflaţi încă în viaţă întinşi pe paturile lor. Dacă unii din aceştia îi rugau ca mîna lor ucigătoare să nu-i cruţe, pe unii

34. *Războ. iud.*, V, 424—438.
35. Casele din Orient aveau acoperişuri plate.

ca aceştia îi lăsau cu dispreţ să cadă pradă morţii ; în astfel de cazuri cei aflaţi în agonie îşi îndreptau privirile spre templu cu gîndul : cum, Doamne, de mai rabzi în viaţă astfel de oameni ?

15. La început răsculaţii au hotărît să înmormînteze pe cei morţi pe cheltuiala statului pentru că ajunseseră să nu mai poată suferi mirosul rău al cadavrelor ; mai tîrziu, însă, cînd n-au mai putut-o face, au hotărît să-i arunce de pe înălţimea zidurilor tocmai în nişte văgăuni adînci. Cînd Tit a făcut odată controlul acestor văgăuni şi a văzut că sînt pline de cadavre intrate în putrefacţie şi că putreziciunea curgea puternic din trupurile acelea, a gemut îndată şi, ridicîndu-şi mîinile spre cer, a luat pe Dumnezeu de martor spunînd că nu se simte vinovat de o astfel de grozăvie» [36].

16. Iar după ce a mai istorisit şi alte fapte, Iosif continuă : «N-aş putea sta la îndoială să nu arăt cît de mare este suferinţa. Dacă romanii ar fi întîrziat şi de astă dată să curme îndrăzneala răsculaţilor, eu sînt de părere că oraşul ar fi fost ori înghiţit de un cutremur de pămînt, ori ar fi căzut pradă unui potop sau ar fi fost nimicit de trăznet, cum a fost nimicită Sodoma, pentru că în el trăia un neam de oameni cu mult mai nelegiuit decît cel care a suferit toate acele nenorociri. Dar în felul acesta, din pricina nebuniilor unora a trebuit să moară un întreg popor» [37].

17. Iată ce mai scrie Iosif şi în cartea a 6-a : «Nesfîrşită a fost mulţimea celor care au murit atunci în oraş căzînd pradă foametei şi de nedescris au fost suferinţele care au căzut peste ei. Într-adevăr, în fiecare casă în care se putea măcar bănui că ar exista ceva hrană, începea războiul şi cei care ţinuseră cel mai mult unii la alţii stăteau gata să se încaiere, neştiind în mîna cui va ajunge ultima bucăţică de hrană. Nici măcar în sărăcia celor muribunzi nu mai exista crezare.

18. Orice om aflat încă în viaţă a ajuns să fie controlat de către tîlhari care credeau că omul se preface că ar fi pe moarte, pe cînd în realitate ar ascunde hrană chiar şi în sîn. Mînaţi de foame, mulţi din tîlhari umblau clătinîndu-se pe drum, cu gura deschisă ca nişte cîini turbaţi, poticnindu-se descumpăniţi şi ciocnindu-se pe la porţi ca nişte beţivani, venind de două sau de trei ori pe ceas în aceeaşi locuinţă.

19. Lipsa îi silea să bage în gură orice : ca să aibă ce să mănînce, ei strîngeau şi ceea ce n-ar fi gustat nici cele mai spurcate din vieţuitoarele necuvîntătoare. Nu se fereau să adune pînă şi şerpare şi talpă, căci pînă la urmă tăiau în formă de curele pielea de pe scuturi şi o ro-

---

36. Iosif, *Răzb. iud.*, V, 512—519.
37. *Ibid.*, V, 566.

deau. Pentru unii şi resturile de fîn vechi erau o hrană. Mulţi strîngeau fibre de plante, o porţie de cîteva bucăţi, vînzîndu-le cu preţ de patru atici.

20. Dar de ce trebuie să pomenesc şi de neruşinarea la care a dus atunci foametea? Căci voi descrie o urmare a foamei, cum nu se povesteşte nici la greci, nici la barbari, atît e de îngrozitoare de spus şi de necrezut la auzire. Să nu se creadă cumva că scornesc poveşti pentru cei ce vor veni după noi, dar mai bucuros aş lăsa deoparte această întîmplare dacă n-aş găsi printre contemporani o mulţime de martori, după cum, de altfel, aş face şi patriei mele o slabă plăcere trecînd sub tăcere nenorocirile pe care ea le-a îndurat într-adevăr.

21. Trăia pe atunci printre locuitorii de dincolo de Iordan o femeie cu numele Maria, fiica lui Eleazar din cetatea Batezor (nume care însemnează «Casa cu isop»), o femeie din neam vestit şi cu bună stare; era refugiată şi ea în Ierusalim dimpreună cu ceilalţi mulţi şi era şi ea asediată acolo.

22. Tiranii îi luaseră toate bunurile pe care le strînsese în Pereea şi pe care le adusese aici. Totuşi oameni înarmaţi zilnic îi forţau casa luînd tot ce mai găseau, fie bunuri, fie alimente, din care reuşise să-şi mai procure între timp. O grea amărăciune cuprinse pe această femeie care de fiecare dată certa şi blestema pe tîlhari aţîţîndu-i.

23. Întrucît nu s-a găsit nimeni s-o ucidă — nici de mînie, nici de milă — şi întrucît ea nu se mai simţea în stare să mai caute undeva hrană pentru alţii, într-o vreme cînd foamea îi chinuia şi ei măruntaiele şi măduva, dar flacăra inimii sale era totuşi mai aprinsă decît foamea, a fost nevoită să ia o hotărîre silită şi a pornit-o împotriva firii: şi-a înşfăcat copilul, care sugea încă lapte, şi i se adresă cu următoarele cuvinte:

24. «Copil nenorocit ce eşti, în acest război, în foamete şi în răscoala în care trăim, pentru cine să te păstrez? Chiar dacă am scăpa cu viaţă, tot ne va ameninţa robia romană! Dar iată că moartea prin foame vine mai repede decît robia, iar şi mai răi decît foamea şi robia sînt răsculaţii. Hai, mai bine să-mi slujeşti drept hrană pentru mine, pentru cei răsculaţi să serveşti drept răzbunare, iar pentru omenirea întreagă să fii subiect de discuţie aşa cum nu s-a mai pomenit în Israel».

25. După ce a rostit aceste cuvinte, ea şi-a ucis pruncul, apoi l-a prăjit şi a consumat jumătate din el, cu gîndul că-şi va păstra cealaltă jumătate pentru zilele următoare. Dar iată că tocmai acum îşi fac apariţia răsculaţii, care simţind mirosul acestei fripturi nelegiuite au ameninţat pe femeie cu moartea dacă nu le va arăta restul de mîncare. Ea

răspunse că a mai păstrat o porție frumoasă și astfel le-a arătat restul din trupul copilului.

26. Cuprinși de frică și de groază, răsculații au încremenit cînd au văzut această priveliște. Femeia le-a spus: «E al meu copilul și a mea este și fapta pe care am săvîrșit-o. Mîncați, căci și eu am mîncat din el! Nu fiți mai mofturoși decît o femeie, mai simțitori decît o mamă! Iar dacă voi mai aveți atîta credință încît nu vreți să vă atingeți de jertfa adusă de mine, atunci ca una care am mîncat jumătate din ea, lăsați-mi mie și partea care a mai rămas!».

27. La aceste vorbe oamenii s-au retras cu groază înapoi arătîndu-se lași măcar în această singură împrejurare, lăsînd mai departe mamei această hrană. Dar îndată s-a umplut întreg orașul de vestea acestei întîmplări groaznice, față de care se cutremurau numai cînd și-o puneau înaintea ochilor ca și cum ei înșiși ar fi săvîrșit o astfel de nelegiuire, cei flămînzi își doreau parcă și mai mult acum moartea, socotind fericiți pe cei care au pierit înainte de a fi auzit și de a fi văzut astfel de nenorociri» [38].

Iată dar care a fost răsplata pentru nedreptatea și nelegiuirea pe care iudeii le-au săvîrșit față de Hristosul lui Dumnezeu!

VII

Despre prevestirile făcute de Hristos

1. Și acum se cuvine ca la aceste știri să adăugăm și prevestirea adevărată a Mîntuitorului, prin care se vede că toate nenorocirile acestea au fost de mult proorocite prin cuvintele următoare: «Vai de cele însărcinate și de cele care vor alăpta în zilele acelea! Rugați-vă ca să nu fie fuga voastră iarna, nici sîmbăta. Căci va fi atunci strîmtorare mare cum n-a mai fost de la începutul lumii pînă acum și nici nu va mai fi» [39].

2. Făcînd socoteala întreagă a tuturor morților, istoricul Iosif crede că prin foame și prin sabie au murit cu totul un milion și o sută de mii [40], pe cînd ceilalți, răsculați și hoți care s-au denunțat unul pe altul după ce s-a încheiat ocuparea Ierusalimului, se pare că au fost uciși cu toții. În același timp cei mai aleși și mai chipeși dintre tineri au fost

38. *Ibid.*, VI, 193—213.
39. *Matei*, 24, 19—21.
40. *Războ. iud.*, VI, 417—420. Cifra dată de Iosif e exagerată. Tacit (*Hist.*, V, 13) apreciază cam la 600.000 numărul asediaților.

aleşi să însoţească pe învingători în triumf, iar dintre ceilalţi, şi anume toţi care au împlinit 17 ani, au fost puşi în lanţuri şi trimişi la munci publice în Egipt, pe cînd cei mai mulţi vor fi fost împărţiţi pentru fiecare provincie a imperiului, unde urmau să fie daţi morţii în teatre prin sabie ori aruncaţi la fiare. Cei care erau sub 17 ani au fost luaţi prizonieri şi daţi să fie vînduţi în bîlciuri. Numai categoria acestora din urmă pare a se fi ridicat în total la 9000.

3. Toate acestea s-au întîmplat aidoma în al treilea an de domnie a lui Vespasian, şi anume aşa cum au fost ele proorocite de vestirile profetice ale Domnului şi Mîntuitorului nostru Iisus Hristos, care prin puterea Lui cea dumnezeiască le-a privit ca şi cum s-ar desfăşura realmente sub ochii Lui, le-a plîns şi le-a jelit. Căci aşa descriu evenimentele scrierile sfintelor Evanghelii, care reproduc înseşi cuvintele Lui aşa cum s-a adresat cîndva Ierusalimului:

4. Măcar «dacă ai fi cunoscut şi tu, în ziua aceasta, cele ce sînt spre pacea ta! Dar acum ascunse sînt de ochii tăi. Căci vor veni zile peste tine, cînd duşmanii tăi vor săpa şanţ în jurul tău şi te vor împresura şi te vor strîmtora din toate părţile. Şi te vor face una cu pămîntul şi pe fiii tăi care sînt în tine» [41].

5. Apoi, în legătură cu poporul: «Căci va fi în ţară mare strîmtorare şi mînie împotriva acestui popor. Şi vor cădea de ascuţişul sabiei şi vor fi duşi la toate neamurile şi Ierusalimul va fi călcat în picioare de neamuri, pînă ce se vor împlini vremurile neamurilor» [42]. Şi după aceea: «Cînd veţi vedea Ierusalimul înconjurat de oşti, atunci să ştiţi că s-a apropiat pustiirea lui» [43].

6. Şi comparînd cuvintele Mîntuitorului nostru cu ştirile acestui istoric în legătură cu războiul (iudeo-roman, *n. tr.*), atunci cum să nu te miri şi să nu recunoşti cît de adevărată şi cu totul mai presus de fire este preştiinţa şi prezicerea Mîntuitorului nostru?

7. În legătură cu cele ce s-au întîmplat în viaţa întregului popor iudeu în urma osîndirii la moarte a Mîntuitorului, potrivit cuvintelor prin care mulţimea iudeilor scăpa de la moarte pe un tîlhar şi pe un ucigaş prin rugăciunile lor, în schimb îndepărta din mijlocul lor pe Stăpînul vieţii [44], nu găsim că ar trebui să mai adăugăm ceva în plus.

8. Totuşi ar fi drept să amintim ca o mărturie a Providenţei celei atotmilostive şi atotbune faptul că ea a îngăduit să mai treacă încă 40

41. *Luca*, 19, 42—44.
42. *Luca*, 21, 23—24.
43. *Luca*, 21, 20.
44. *Luca*, 23, 18—19; *Ioan*, 18, 40.

de ani şi mai bine de la acea mare nelegiuire săvîrşită împotriva lui Hristos, pînă să fie nimicit poporul iudeu. În tot acest timp cea mai mare parte din Apostoli şi dintre ucenici, precum şi Iacov însuşi, primul episcop, supranumit «fratele Domnului», erau încă în viaţă, petrecînd chiar în cetatea Ierusalimului, care rămăsese oarecum cea mai sigură întărire de pe atunci [45].

9. Purtarea de grijă a lui Dumnezeu şi-a arătat şi în acest mod îndelunga sa răbdare ca să vadă dacă nu cumva pînă la urmă acest popor totuşi s-ar căi de cele ce făcuse şi ar primi astfel iertare şi mîntuire. Pe lîngă această îndelungă răbdare Providenţa le-a mai trimis şi semne deosebite în legătură cu ceea ce urma să li se întîmple în caz că nu se pocăiesc. De aceea am socotit că dacă istoricul amintit crede că merită să pomenim şi astfel de fapte, atunci nimic n-ar fi mai bine decît să le descriem şi noi.

VIII

Semnele dinaintea războiului

1. Să luăm, dar, în mîini şi să citim cele spuse de Iosif Flaviu în cartea a şasea a *Istoriei :* «Nişte înşelători care abuzînd de numele lui Dumnezeu au cîştigat pentru sine pe acest nenorocit popor în aşa măsură încît el nu mai dădea nici o atenţie şi nu mai credea nici în semnele evidente ale pustiirii care bătea la uşă, ci, ca loviţi de trăznet, orbi şi fără judecată, luau în rîs vestirile lui Dumnezeu.

2. Mai întîi o stea în formă de sabie se arătase deasupra cetăţii, unde coada ei a rămas alungită vreme de un an de zile. Tot aşa, încă înainte de începerea răscoalei şi de frămîntările pregătirilor de război, într-o vreme pe cînd poporul se strînsese la sărbătoarea azimilor în ziua a 8-a a lunii lui Xantic [45 a], pe la ceasul al nouălea din noapte, s-a arătat o lumină atît de puternică deasupra altarului şi a templului, de ai fi crezut că-i plină zi şi această lumină a durat o jumătate de ceas ; oamenii simpli au înţeles că acesta e un semn bun, dar cărturarii şi-au dat seama că prin el se prevesteşte tocmai răul ce avea să urmeze. Altădată, tot cu prilejul aceleiaşi sărbători, o vacă adusă ca jertfă de marele preot a fătat un miel în mijlocul templului.

4. Pe la şase ceasuri din noapte uşa din lăuntrul templului, care dă spre răsărit — deşi era din aramă şi foarte grea încît seara abia o închiseseră douăzeci de bărbaţi şi deşi fusese închisă cu fiare groase şi cu

45. A se vedea mai sus, II, I, 2.
45 a. Luna aprilie la macedoneni.

drugi de fier, iar zăvorul ei era puternic — a fost văzută deschizîndu-se singură dintr-o dată.

5. La cîteva zile după sărbătoare, în ziua de 21 a lunii lui Artemis [45 b], s-a văzut o arătare drăcească mai mare decît s-ar fi putut crede, iar ceea ce ar mai trebui spus ar fi şi mai de necrezut, dacă n-ar fi fost povestit de cei care au văzut-o şi dacă suferinţele care au urmat n-ar fi fost pe mărimea acestor minuni : într-adevăr, înainte de răsăritul soarelui au fost văzute în văzduh în tot ţinutul din apropiere o mulţime de căruţe pline cu oameni înarmaţi cutreierînd norii şi înconjurînd parcă cetăţile ca să le închidă.

6. Altădată, în urma sărbătorii numită a Rusalelor, noaptea pe cînd preoţii veneau pentru slujbă, după cum le era obiceiul, spun că au auzit mai întîi mişcări şi zgomote tulburătoare, apoi glasuri repetate : «să ieşim de aici !»

7. Şi iată ceva şi mai îngrozitor. Un om cu numele Iisus fiul lui Anania, un ţăran fără carte, cu patru ani înainte de a fi început războiul, într-o vreme cînd treburile oraşului se desfăşurau în deplină pace şi în bună stare, venind la sărbătoarea Corturilor, pe care toţi trebuiau să le întindă în cinstea lui Dumnezeu, a început să strige dintr-o dată prin templu : «Glas de la Răsărit, glas de la Apus, glas din patru vînturi, glas din Ierusalim şi din templu, glas de la mireasă şi de la mire, glas peste tot poporul !» Cu astfel de strigăte a cutreierat el zi şi noapte străzile oraşului.

8. Unii dintre căpeteniile cetăţii se alarmaseră din pricina acestor strigăte de rău augur şi punînd mîna pe om l-au bătut rănindu-l greu. Cu toate acestea el nu spunea nimic altceva decît striga aceleaşi cuvinte înaintea celor de faţă.

9. Pînă la urmă căpeteniile şi-au închipuit că omul este mînat de o putere dumnezeiască, fapt care s-a şi dovedit real, de aceea l-au dus înaintea guvernatorului roman. Acesta a poruncit să fie bătut cu vergi pînă la sînge, dar el n-a scos nici un geamăt şi nici n-a plîns, ci repeta doar la fiecare lovitură cît îl ţineau puterile : «Vai, vai de tine Ierusalime !» [46].

10. Iosif ne istoriseşte [47] şi alt fapt parcă şi mai straniu. Ne spune anume că în Sfintele Scripturi s-ar afla o proorocie potrivit căreia în vremea aceea cineva născut din ţara aceasta va ajunge să stăpînească lumea întreagă. Iosif e de părere că această prezicere s-a împlinit prin venirea lui Vespasian la cîrma Imperiului roman.

45 b. Prima lună de primăvară la spartani (aprilie—mai).
46. *Războ. iud.*, VI, 288—304.
47. *Ibid.*, VI, 312—315. Suetoniu, *Doisprezece cezari. Vespasian* V. Trad. rom. p. 317.

11. Numai că acest împărat n-a ajuns să conducă întreaga lume, ci numai ținuturile stăpînite de romani, așa încît ar fi mai potrivit să credem că acea proorocie se referea la Hristos, Căruia însuși Tatăl I-a spus : «Cere de la Mine și-Ți voi da neamurile stăpînirea Ta și stăpînirea Ta marginile pămîntului» [48]. Or, tocmai în vremea aceea s-a putut spune despre propovăduirea Sfinților Apostoli : «În tot pămîntul a ieșit vestirea lor și la marginile lumii, cuvintele lor» [49].

IX

Iosif și scrierile rămase de la el

1. După toate acestea e bine să nu uităm nici de persoana lui Iosif însuși, care a contribuit în așa măsură la scrierea de față, ca să cunoaștem și să aflăm din ce țară și din ce neam se trage. Iată cum ne-o spune el însuși : «Iosif, fiul lui Matia, preot în Ierusalim, care la început a luptat și el voluntar împotriva romanilor și care s-a apropiat apoi de ei, dar numai de nevoie» [50].

2. Între iudeii de atunci el a fost cu mult cel mai vestit dintre iudei și s-a bucurat de cea mai mare trecere, și încă nu numai între cei de un neam cu el, ci și între romani, dovadă că a fost cinstit și în cetatea Romei prin ridicarea unei statui [51], iar scrierile compuse de el s-au învrednicit a fi colecționate și în biblioteca cetății.

3. *Antichitățile iudaice* le-a descris în toate cele douăzeci de cărți ale operei cu același titlu, iar *Istoria războiului* purtat în timpul său cu romanii a fost descrisă în șapte cărți, mărturisind el însuși că, pe bună dreptate, acestea din urmă le-a compus nu numai în grecește, ci și în limba sa maternă [52].

4. Mai avem de la el încă două cărți despre *Antichitățile iudeilor* în care răspunde observațiilor aduse de grămăticul Apion [53], care scrisese pe atunci o lucrare îndreptată împotriva iudeilor, precum și împotriva altora care se siliseră să batjocorească și ei tradițiile poporului iudeu.

---

48. *Ps.*, 2, 8.
49. *Ps.*, 18, 8 ; *Rom.*, 10, 18.
50. Iosif, *Războ. iud.*, I, 3. Tatăl lui Iosif Flaviu se numea Matia.
51. Nimeni în afară de Eusebiu n-a spus acest lucru.
52. Versiunea aramaică a *Războiului iudaic* s-a pierdut.
53. Cunoscută mai ales sub titlul *Contra lui Apion*. Ea nu-i aparține lui Iosif Flaviu.

5. În cea dintîi din aceste cărţi el a statornicit numărul scrierilor numite «Vechiul Testament», arătîndu-ne că, potrivit unei vechi tradiţii, aceste scrieri erau recunoscute de toţi iudeii, căci iată cum se exprimă despre ele :

X

Cum comentează Iosif Scripturile dumnezeieşti

1. «Spre deosebire de alte popoare, la noi, la iudei, toţi sînt de părere că nu există mii de cărţi, ci de toate sînt numai 22, dar acestea conţin descrierea întregului timp trecut şi sînt socotite pe bună dreptate ca provenind de la Dumnezeu.

2. Dintre acestea, primele cinci sînt cărţile lui Moise, care cuprind legile şi tradiţia veche începînd de la facerea omului [54] pînă la moartea lui Moise, un răstimp cam de trei mii de ani.

3. De la moartea lui Moise şi pînă la moartea lui Artaxerxe, care a fost regele perşilor ce a urmat după Xerxes, au compus istoria vremii lor, în 13 cărţi, proorocii care au venit după Moise. Celelalte patru cărţi cuprind imne închinate lui Dumnezeu şi reguli de viaţă pentru oameni.

4. În realitate, începînd cu vremea lui Artaxerxe şi pînă în vremile noastre, toate au fost descrise, însă aceste însemnări n-au fost socotite ca avînd aceeaşi vrednicie de crezare ca cele de dinaintea lor pentru că succesiunea proorocilor nu-i chiar aşa de sigură.

5. Cît de vrednice socotim noi cărţile sfinte o dovedim prin faptul că oricît de mult timp s-a scurs de la compunerea lor nimeni n-a îndrăznit vreodată să adauge, să scoată ori să schimbe ceva din acele cărţi, ci toţi găsesc lucru firesc, începînd din prima lor copilărie, să vadă aceste cărţi ca tot atîtea învăţături ale lui Dumnezeu, să ţină la ele şi dacă-i nevoie chiar să moară pentru ele».

6. E de folos să amintim aceste cuvinte ale istoricului. O altă scriere care nu-i mai puţin vrednică de el şi care a fost compusă de acest scriitor este cea intitulată *Despre raţiunea dominantă*, pe care unii o intitulează *Macabricon* [55] pentru că ea cuprinde luptele iudeilor

54. Ultimul comentar la aceste cărţi l-a elaborat R. Arnaldez, Paris, 1961.
55. Nu aparţine lui Iosif Flaviu.

despre care se vorbeşte în cărţile numite «ale Macabeilor», care se ştie că s-au purtat bărbăteşte pentru credinţa în Dumnezeu.

7. Către sfîrşitul cărţii o douăzecea din *Antichităţi* acelaşi scriitor subliniază că şi-a făcut plan hotărît să scrie în patru cărţi, potrivit învăţăturii cuprinse în tradiţia iudaică, despre Dumnezeu, despre fiinţa Lui, despre legi şi despre motivele pentru care e slobod să săvîrşeşti anumite fapte şi, în schimb, pentru ce e interzis să săvîrşeşti altele. Tot el mai aminteşte în propriile sale scrieri că s-a mai ocupat şi de alte lucrări [56].

8. În afară de acestea e bine să amintim cuvintele puse la sfîrşitul *Antichităţilor* spre a întări şi mai mult pasajele împrumutate din acelaşi scriitor [57]. Acolo Iosif acuză, de pildă, pe Iustus din Tiberiada [58], (care a încercat să descrie ca şi el întîmplări din acea vreme), acuzîndu-l că nu spune adevărul, şi îndreaptă încă şi alte acuze împotriva lui, apoi continuă textual :

9. «Cît despre mine, nu m-am temut dacă cineva nu are aceeaşi părere ca şi mine despre scrierile mele, dar eu am avut curaj să trimit scrierea mea înaintea ochilor împăratului într-o vreme cînd evenimentele erau încă actuale. Mi-am dat seama astfel că am păstrat tradiţia adevărului. În acest sens m-am aşteptat să fiu confirmat de mărturii şi iată că nu m-am înşelat.

10. Tot în felul acesta am prezentat scrierea mea şi multor altora (din care unii au luat parte chiar la război), cum a fost cazul cu regele Agripa şi cu unele din rudele lui.

11. Chiar şi împăratul Tit dorea atît de mult ca să se documenteze în legătură cu istoria acestor evenimente, numai după scrierile mele, încît şi-a scris cu mîna proprie numele pe ele şi a dat poruncă să se publice. Tot aşa şi regele Agripa a întărit în şaizeci şi două epistole adevărul expunerii mele» [59]. Două din aceste epistole sînt chiar anexate de Iosif la scrierile lui.

Dar destul despre aceste lucruri. Să trecem acum iarăşi la istorisirea noastră.

---

56. *Antichit.*, XX, 268. În versuri sau în proză «Istoria risipirii Ierusalimului» a circulat mult printre romani. Pe la începutul sec. XIX ea a fost chiar tipărită.

57. E vorba de autobiografia sa, pe care Iosif Flaviu a lăsat-o să fie ca un fel de introducere la operele sale.

58. Acest autor a scris şi el o istorie a poporului iudeu şi o cronică a regilor iudei, ambele pierdute.

59. Iosif, *De vita sua*, 361—4 (citat după G. Bardy, o. c., p. 117).

XI

După Iacov, Biserica din Ierusalim a fost condusă de Simeon

După moartea mucenicească a lui Iacov şi după nimicirea Ierusalimului, care a urmat curînd după aceea, apostolii şi ucenicii Domnului, care mai rămăseseră încă în viaţă, s-au strîns laolaltă de pretutindeni, după cum se spune, în jurul rudelor după trup ale Domnului — au ţinut sfat cu toţii şi s-au întrebat: cine anume ar fi vrednic să fie urmaş al lui Iacov? La care toţi într-un singur gînd au găsit că Simeon, fiul lui Cleopa, despre care se face amintire în cartea Evangheliei [60], e vrednic să urce pe scaunul episcopal al acestei Biserici, ca unul care era, cum se spune, văr al Mîntuitorului. Într-adevăr Hegesip istoriseşte că Cleopa era frate cu Iosif [61].

XII

Vespasian a poruncit să se cerceteze dacă mai trăiesc urmaşi ai scaunului lui David

Ni se mai istoriseşte totodată că după ocuparea Ierusalimului, Vespasian a poruncit să se întreprindă cercetări printre toţi cei ce se trag din neamul lui David, ca nu cumva să mai rămînă în viaţă vreunul din această seminţie regală. Drept urmare a acestei porunci s-a iscat o nouă şi foarte mare prigoană împotriva iudeilor [62].

XIII

Anaclet devine al doilea episcop al Bisericii din Roma

După cei zece ani de domnie a împăratului Vespasian a urmat la cîrmă fiul său Tit [63]. Începînd din cel de al doilea an de domnie a acestuia, după ce păstorise ca episcop al Romei vreme de 12 ani, Lin a încredinţat conducerea acestei Biserici lui Anaclet. La cîrma imperiului, după Tit care a domnit vreme de 2 ani şi tot atîtea luni, urmează fratele său, Domiţian.

60. *Luca*, 24, 18; *Ioan*, 19, 25.
61. A se vedea mai jos, III, XXXII; IV, XXII, 4.
62. Nu ştim să mai fi afirmat şi altcineva despre această hotărîre a lui Vespasian.
63. Tit moare la 13 sept. 81.

XIV

Al doilea episcop al Bisericii din Alexandria a fost Abiliu [64]

În al 4-lea an de domnie a lui Domițian a murit Anian, primul episcop al Bisericii din Alexandria, pe care o păstorise mai bine de douăzeci și doi de ani. După el a urmat ca al doilea episcop Abiliu.

XV

Cum a ajuns Clement ca al treilea episcop al Romei

În al doisprezecelea an de domnie a aceluiași împărat (Domițian *n. tr.*), timp în care Anaclet condusese Biserica Romanilor vreme de 12 ani, a fost înlocuit cu Clement, pe care în epistola sa către Filipeni Apostolul (Pavel, *n. tr.*) îl numește colaborator al său atunci cînd zice: «Clement și cu toți ceilalți însoțitori ai mei de lucru, ale căror nume sînt scrise în cartea vieții» [65].

XVI

Epistola lui Clement

De la Clement ni s-a păstrat o singură epistolă recunoscută ca autentică, destul de lungă și minunată, pe care el a scris-o ca din partea Bisericii din Roma către cea a corintenilor, din pricina unei răzvrătiri care s-a iscat atunci în Corint. Am înțeles că în foarte multe Biserici această epistolă era folosită în adunările obștești de altădată și tot așa s-a continuat pînă azi [66]. Iar că pe vremea aceluiași împărat treburile (bisericești, *n. tr.*) din Corint au fost tulburate de o răscoală, ne stă drept mărturie demnă de încredere Hegesip [67].

---

64. În decursul veacurilor titlurile capitolelor XIII și XIV s-au contras într-unul singur.

65. *Filip.*, 4, 3.

66. În Codex Alexandrinus al Bibliei (sec. V) era cuprinsă și Epistola lui Clement.

67. A se vedea mai jos: IV, XXIII.

XVII

Persecuția creștinilor sub Domițian

1. Întrucît și-a arătat cruzimea față de mulți, prin aceea că a ucis fără motiv întemeiat [68] un mare număr de nobili și de oameni de vază din Roma, iar pe foarte mulți alți oameni de frunte tot atît de fără temei i-a trimis în surghiun dincolo de graniță, confiscîndu-le averile, împăratul Domițian s-a dovedit adevărat urmaș al lui Nero prin ura și prin lupta pe care a dus-o împotriva lui Dumnezeu, căci a fost cel de al doilea dintre cei care au pus la cale prigoana împotriva noastră [69], pe cînd lui Vespasian, tatălui său, nicicînd nu i-a trecut prin gînd ceva rău împotriva noastră.

XVIII

Apostolul Ioan și «Apocalipsa»

1. Pe atunci umbla zvonul că apostolul și evanghelistul Ioan e încă în viață și că din pricina mărturiei aduse în folosul învățăturii creștine [70] a fost osîndit să trăiască în insula Patmos.

2. Căci în cea de a cincea carte a sa *Împotriva ereziilor,* atunci cînd vorbește despre așa numita taină a numărului lui Antihrist [71] în legătură cu Ioan, Irineu spune următoarele lucruri despre Ioan :

3. «Dacă în vremile de azi ar trebui să fie făcut cunoscut numele lui Antihrist, el ar trebui spus de cel care a văzut și «Apocalipsa», căci el a văzut-o nu prea demult, ci foarte aproape de vremile noastre, și anume pe la sfîrșitul domniei lui Domițian» [72].

4. Pe atunci propovăduirea credinței se făcea cu atîta strălucire încît pînă și scriitorii străini de învățătura noastră nu stăteau la îndoială de a informa și ei în istoriile lor prigoana și suferințele mucenicești, precizîndu-ne și data foarte exactă și istorisind că, în al 15-lea an de domnie a lui Domițian, o creștină cu numele Flavia Domitilla, fiica de soră a lui Flavius Clemens, unul din consulii Romei de pe atunci, a fost surghiunită împreună cu mulți alții în insula Pontia drept pedeapsă pentru că a declarat că e creștină [73].

---

68. J. Zeiller in Fliche-Martin, *Histoire de l'Eglise* I (Paris 1935), p. 300—304.
69. Această părere o aveau și alți scriitori bisericești (Tertulian, *Apol.* V, 4).
70. Eusebiu nu amintește de aruncarea sfîntului Ioan într-un butoi cu untdelemn clocotitor, de care ne vorbește Tertulian, *De praescr. eret.*, XXXVI, în «P.S.B.», 3, p. 164—165.
71. *Apoc.* 13, 18, unde sub numărul 666 pare a se face aluzie la Nero.
72. Irineu, *Contra ereziilor* V, XXX, 3.
73. J. Zeiller, *op. cit.*, p. 302. Pare că exilările lui veneau și din lăcomie. Suetoniu, *Doisprezece cezari. Domițian* XII, trad. rom., p. 343.

XIX

Domițian poruncește ca toți cei ce se trag din neamul lui David să fie omorîți

Același Domițian a poruncit să fie uciși toți cei ce provin din neamul lui David. Or, o veche tradiție ne informează că unii eretici[74] au pîrît pe urmașii lui Iuda, fratele Mîntuitorului după trup, afirmînd că ei se trag din neamul lui David și deci sînt înrudiți chiar și cu Hristos însuși. Iată în ce termeni vorbește undeva în această problemă Hegesip :

XX

Rudele Mîntuitorului

1. «Mai trăiau încă din seminția Mîntuitorului niște nepoți ai lui Iuda, care el însuși se numea «fratele Domnului după trup» [75]. Fiind pîrîți că s-ar trage din neamul lui David, un soldat de serviciu[76] i-a adus înaintea Cezarului Domițian, căci, întocmai ca și Irod, și acesta s-a îngrozit cînd a venit Hristos pe lume.

2. Împăratul i-a întrebat dacă sînt într-adevăr din neamul lui David, la care întrebare ei au răspuns : «da». Atunci i-a întrebat cîte moșii aveau și cît e de mare averea lor ? Ei au răspuns că amîndoi laolaltă n-au mai mult de 9000 de dinari, fiecare din ei stăpînind doar jumătate din suma respectivă. Dar ei au ținut să mai adauge că nici averea pe care o au nu constă în aur, ci în valoarea unui teren în preț de 39 de pogoane, pe care îl cultivă cu mîna lor, ca de acolo să-și poată plăti dările și să-și acopere nevoile traiului.

3. Apoi i-au arătat palmele, ca mărturie că trăiau din munca brațelor, în care scop și-au arătat și bătăturile palmelor formate de truda lor continuă.

4. Întrebîndu-i despre Hristos și despre împărăția Lui, cînd anume, în ce fel și unde se va arăta ea, ei au răspuns că acea împărăție nu-i lumească și nici pămîntească, ci e îngerească și cerească și că ea va veni la sfîrșitul veacurilor, atunci cînd Hristos va veni întru mărirea

74. Nu se știe de ce fel de eretici va putea fi vorba. Poate fi vorba mai curînd de bănuială ori de frică. Sau cum îl caracterizează Suetoniu : «Lacom la nevoie și crud de frică». Suetoniu, *Domițian*, trad. rom., p. 342—353.

75. *Matei* 13, 55 ; *Marcu* 6, 3.

76. În text ἠβουκάτους, care pare un împrumut din latină, obicei frecvent pentru expresia din viața militară («evocatus», crainic, herald).

Sa, să judece vii şi morţii şi să răsplătească pe fiecare după faptele lui.

5. La cele spuse de ei, Domiţian nu i-a mai învinuit cu nimic, ci doar i-a dispreţuit ca pe nişte oameni simpli, i-a pus în libertate şi a dat poruncă să înceteze prigoana împotriva Bisericilor.

6. După ce s-au văzut liberi, ca unii care erau oricum mărturisitori şi rude ale Domnului, oamenii respectivi au ajuns în posturi de conducere ale Bisericilor [77] şi pacea fiind restabilită ei au trăit mai departe pînă pe vremea lui Traian». Aşa ne spunea Hegesip.

7. Despre Domiţian ne vorbeşte tot cam în acelaşi fel şi Tertulian zicînd: «Încercase odinioară şi Domiţian să facă şi el rău Bisericii, ca unul care avea şi el o parte de cruzime ca şi Nero. Dar cred că avînd oarecare inteligenţă s-a oprit foarte repede după ce a rechemat pe creştini din surghiun» [78].

8. După Domiţian, care domnise vreme de 15 ani, a luat puterea Nerva, sub care senatul roman a anulat onorurile atribuite lui Domiţian şi a votat o lege care îngăduia revenirea din exil a celor surghiuniţi pe nedrept şi restituirea avuturilor lor. Aşa ne informează istoricii vremii [79].

9. Potrivit unei vechi tradiţii creştine s-a întors pe atunci şi apostolul Ioan din exilul său pe insulă (Patmos, *n. tr.*), reluîndu-şi mai departe viaţa în Efes.

XXI

Kerdos, al treilea episcop al Bisericii din Alexandria

După ce Nerva a domnit ceva mai mult decît un an, a urmat la tron Traian, sub care în primul an de domnie a urmat la cîrma Bisericii din Alexandria Kerdos, înaintea căruia fusese conducător acolo Abiliu vreme de 13 ani. Deci Kerdos e al treilea episcop al Alexandriei, primul fiind Anian. Tot pe atunci conducea cîrma Bisericii din Roma Clement, care şi el era al treilea episcop de acolo după Pavel şi Petru, primul fiind Linus, iar după el Anaclet.

---

77. Se vede că ideea de δεσποσύναι, a osului de domn, avea pe atunci o oarecare prestanţă.
78. Tertulian, *Apol.*, V.
79. Dio Cassius, *Hist.*, LXVIII, 1.

XXII

Ignatie, al doilea episcop al Bisericii din Antiohia

În timpurile despre care vorbim, după Evodiu, care fusese primul cîrmaci al Bisericii din Antiohia, strălucea luminatul Ignatie. Şi tot aşa a ajuns şi Simeon să fie al doilea după fratele Mîntuitorului (Iacov, *n.tr.)*, la cîrma Bisericii din Ierusalim.

XXIII

Ştiri despre Apostolul Ioan

1. În vremurile acelea trăia încă în Asia cel «pe care-l iubea Iisus» [80], Ioan, care era în acelaşi timp atît apostol, cît şi evanghelist, conducînd Bisericile de pe acolo, după ce se reîntorsese, deodată cu moartea lui Domiţian, din surghiunul său din insulă.

2. Că Ioan trăia în acel timp e destul dacă aducem dovada a doi martori demni de încredere, întrucît, dacă mai e nevoie s-o spunem, amîndoi figurează în primele locuri ale ortodoxiei bisericeşti, şi anume, Irineu şi Clement Alexandrinul.

3. Cel dintîi dintre aceştia scrie textual în a doua carte *Contra ereziilor* : «Şi tot presbiterii care s-au întîlnit în Asia cu Ioan, ucenicul Mîntuitorului, mărturisesc că el aşa a învăţat. Căci el a mai trăit cu ei încă pînă în vremea lui Traian» [81].

4. Şi în cartea a 3-a din aceeaşi lucrare Irineu confirmă acelaşi lucru cînd zice : «Dar şi Biserica întemeiată de Pavel în Efes şi în care a petrecut şi Ioan pînă în vremurile lui Traian, constituie o mărturie vrednică de crezare despre tradiţia apostolică» [82].

5. La rîndul lui şi Clement în tratatul său : «Care bogat se va mîntui ?» descrie acele timpuri şi adaugă o istorisire foarte pilduitoare pentru cei care doresc să audă lucruri frumoase şi folositoare. Luaţi şi citiţi această istorioară [83] aşa cum stă ea scrisă :

---

80. *Ioan*, 13, 23 ; 19, 26 ; 20, 3.
81. Irineu, *Contra ereziilor*, II, XXII, 5.
82. Irineu, *op. cit.*, III, III, 4.
83. Ea a mai fost folosită şi de sfîntul Ioan Hrisostom în *Către Teodor cel căzut*, I, Migne, P. G., 47, 305 ; Anastasie Sinaitul, *Adm. in Ps.*, 6, Migne, P. G., 89, 1106 şi urm. ; Maxim Mărturisitorul, *Schol. in oper. S. Dionysii*, I, Migne, P. G., 4, 573. În româneşte ea a fost tradusă de Pr. N. M. Popescu, în «B.O.R.», 39, (1915—1916), p. 536—539, iar recent, de Pr. prof. D. Fecioru, în colecţia «P.S.B.», vol. 4, p. 63—65.

6. «Ascultă o povestire care nu-i poveste, ci e cuvînt predat cu adevărat, care provine tocmai de la Ioan Apostolul și a cărei amintire s-a păstrat întreagă. După moartea tiranului (Domițian, *n. tr.)*, Ioan s-a reîntors din insula Patmos la Efes, cercetînd, cînd era rugat, ținuturile învecinate ale populațiilor de acolo fie pentru ca în unele să așeze episcopi, în altele să întemeieze Biserici, iar în altele să hirotonească clerici pe unul din cei arătați lui de Duhul.

7. Venind și într-unul din orașele din apropiere, al cărui nume îl vor și cunoaște unii, el a mîngîiat mai întîi pe frați, apoi, întorcîndu-și privirile spre episcopul așezat în cetatea Efesului și văzînd un tînăr cu trup bine legat, plăcut la înfățișare și cu suflet înflăcărat a zis episcopului: «Îți încredințez purtării tale de grijă cu toată rîvna pe acest tînăr și iau ca martori Biserica și pe Hristos». Episcopul a primit și i-a făgăduit totul, după care apostolul a repetat iarăși aceleași lucruri și a citat aceiași martori, apoi a plecat la Efes.

8. Presbiterul a luat acasă pe tînărul care-i fusese încredințat, l-a ținut lîngă el, l-a hrănit și l-a îngrijit, iar în urmă l-a botezat. După aceea n-a mai avut grijă de el și nici nu l-a mai păzit, socotind că pecetea Domnului e destulă pază.

9. Fiind lăsat de capul lui înainte de vreme, tînărul s-a lipit, spre pierzarea lui, de alți tineri, de aceeași vîrstă cu el, dar leneși, stricați și obișnuiți cu rele. La început aceștia l-au atras la niște mese bogate, după care l-au luat cu ei să meargă noaptea să fure haine, pentru ca la urmă s-ajungă să facă fapte și mai rele.

10. Încetul cu încetul el s-a obișnuit și datorită firii sale mai aprinse, a ieșit de pe calea dreaptă, ca un cal nestăpînit și puternic, în stare să-și muște pînă și zăbalele frîului și să se prăvălească năvalnic în prăpastie.

11. Pierzîndu-și cu totul nădejdea în mîntuirea lui Dumnezeu, el nici nu se mai gîndea doar la fapte mărunte, ci plănuia să facă isprăvi mari asemănîndu-se întru toate cu ceilalți. De aceea i-a luat pe aceștia și a făcut cu ei o bandă de tîlhari, iar întrucît el era cel mai brutal, cel mai crud și cel mai sîngeros, a ajuns repede căpetenia tîlharilor.

12. Între timp vremea trecuse. Ivindu-se iarăși nevoia, a fost chemat și Ioan în același oraș. După ce și-a rînduit treburile pentru care fusese chemat, Ioan a zis către episcopul locului: «Haide, episcope, dă-mi înapoi ce ți-am încredințat eu și Hristos, dă-mi depozitul pe care eu și Hristos ți l-am dat în fața Bisericii peste care cîrmuiești tu și care-i martorul nostru».

13. Bătrînul episcop s-a spăimîntat mai întîi, gîndindu-se la o sumă mare de bani pe care n-o primise, de aceea nici nu-şi putea închipui că-i vorba de banii pe care nu-i avea, dar, pe de altă parte, nici nu putea să nu aibă încredere în ceea ce-i spunea Ioan. «Pe tînăr ţi-l cer şi sufletul fratelui tău», zise Ioan. Presbiterul a oftat atunci din adîncul sufletului şi lăcrimînd a spus: «Acela a murit!» «Cum? şi de ce a murit?» a întrebat Ioan. «Pentru Dumnezeu e mort», zise episcopul; «a plecat dintre noi, este un om rău şi pierdut şi, ceea ce-i mai rău, s-a făcut tîlhar. Împreună cu banda lui a pus stăpînire pe întreg muntele din faţa bisericii».

14. Apostolul şi-a sfîşiat hainele şi după un geamăt profund s-a lovit peste cap zicînd: «Ce să zic? Bun paznic am lăsat pentru sufletul fratelui! Dă-mi repede un cal şi să mă însoţească cineva, arătîndu-mi drumul». Şi s-a strecurat repede din biserică aşa cum era.

15. Ajuns la locul respectiv Apostolul a fost prins de straja tîlharilor, dar nici nu a încercat să fugă şi nici nu s-a rugat să-i dea drumul, ci striga doar: «pentru aceasta am venit, duceţi-mă la căpetenia voastră!».

16. Acesta aştepta aşa cum era, înarmat. Dar îndată ce a recunoscut pe Ioan în cel ce venea spre sine, l-a copleşit ruşinea şi a luat-o la fugă. Dar ca şi cum ar fi uitat ce vîrstă are, Ioan s-a luat după el pe cît îl ţineau puterile şi striga:

17. «Fiule, de ce fugi de mine, părintele tău, care nu-s înarmat şi mai sînt şi bătrîn? Fie-ţi milă de mine, fiule, nu te teme! La tine mai sînt nişte nădejdi de viaţă (veşnică, *n. tr.*). Am să mă aşez pentru tine înaintea lui Hristos. Dacă ar fi nevoie m-aş duce bucuros chiar la moarte pentru tine aşa cum a murit şi Mîntuitorul pentru noi: pentru sufletul tău l-aş da bucuros pe al meu. Opreşte-te şi ai încredere! Hristos este Cel care m-a trimis».

18. La auzul acestor cuvinte, tînărul s-a oprit, plecînd mai întîi privirile în jos, iar după aceea aruncîndu-şi armele, tremurînd şi plîngînd cu amar. După aceea a îmbrăţişat pe bătrînul Apostol care se apropia şi-a cerut iertare, aşa cum putea prin plînsetele lui, botezîndu-se parcă a doua oară prin lacrimile lui, ascunzîndu-şi doar mîna dreaptă.

19. Apostolul i-a garantat şi l-a asigurat cu jurămînt că a găsit iertare pentru el de la Mîntuitorul; s-a rugat de el, a îngenunchiat înaintea lui, i-a sărutat mîna dreaptă ca să-i arate c-a fost curăţită prin căinţă şi astfel l-a adus din nou la Biserică. Acolo s-a rugat pentru el cu bogate rugăciuni, s-a nevoit împreună cu el în postiri prelungite şi îmblînzindu-i cugetul cu multe şi felurite cuvinte de îmbărbătare. Şi,

după cum se spune, nu s-a depărtat de el pînă ce nu l-a redat deplin Bisericii, fostul căpitan de tîlhari dînd o minunată mărturie de căință adevărată, o puternică dovadă de naștere din nou, un trofeu văzut al învierii» [84].

XXIV

Ordinea Evangheliilor

1. Să fie, așadar, această istorioară lăsată de Clement spre învățătura și spre folosul cititorilor.

Și acum să arătăm scrierile recunoscute ale acestui apostol (Ioan).

2. Și cea dintîi trebuie desigur primită «Evanghelia după Ioan», care-i cunoscută în toate Bisericile de sub cer. Că cei bătrîni aveau bun temei cînd au rînduit-o pe locul al patrulea, adică după celelalte trei, se poate vedea din următorul fapt:

3. Oamenii inspirați și cu adevărat vrednici de Dumnezeu, adică Apostolii lui Hristos, au trăit o viață cu totul curată și și-au împodobit sufletele cu toate virtuțile. Limba o cunoșteau slab de tot [85], în schimb ei s-au întărit numai prin puterea dumnezeiască, singura în stare să săvîrșească minuni, așa cum le-o dăduse Mîntuitorul. Ei nu erau în stare să tîlcuiască învățătura Dascălului lor prin convingere și prin meșteșugul vorbirii, lucru pe care nici nu-l încercau. Numai dovada Duhului Sfînt lucra împreună cu ei, numai puterea făcătoare de minuni a lui Hristos lucra prin ei, le era de folos. Ei propovăduiau cunoașterea împărăției cerurilor în întreagă lumea locuită fără să-i facă nici cea mai mică îngrijorare despre scrierea cărților.

4. Ei lucrau așa pentru că erau chemați la o slujire mai însemnată și mai presus decît puterile omenești. Pavel însuși, cel mai puternic în pregătirea cuvîntului și cel mai profund în cugetare, n-a dat nici el Scripturii decît epistole scurte, cu toate că ar fi avut de spus multe lucruri, și chiar adevăruri negrăite [86], ca unul care a privit și tărîmurile celui de al treilea cer și care fusese răpit pînă în raiul lui Dumnezeu, unde se îndeletnicise să audă cuvinte negrăite.

5. Ceilalți însoțitori ai Mîntuitorului: cei doisprezece apostoli, cei șaptezeci de ucenici și nenumărați alții nu erau totuși lipsiți de experiența lucrurilor, însă dintre toți numai doi: Matei și Ioan ne-au lăsat

84. Clement Alex., *Care bogat se va mîntui?*, cap. 42.
85. *Fapte*, 4, 13; II Cor., 11, 6. Eusebiu se va fi gîndit îndeosebi la cunoștințele de limbă literară grecească.
86. *II Cor.*, 12, 2—4.

în scris amintire [87] despre convorbirile cu Mîntuitorul, iar tradiția ne spune că și la aceasta au ajuns tot din necesitate.

6. După ce a propovăduit mai întîi printre iudei și fiind apoi nevoit să meargă și în alte ținuturi, Matei a scris în limba maternă Evanghelia compusă de el căci a căutat să împlinească în scris lipsa prezenței lui printre cei de care se despărțea.

7. Într-o vreme cînd Marcu și Luca își redactaseră și ei Evangheliile pe care le-au propovăduit, se spune, în tot acest timp Ioan se mulțumea cu propovăduire nescrisă, dar pînă la urmă totuși s-a hotărît s-o redacteze și în scris pentru motivul următor: întrucît cele trei Evanghelii scrise mai înainte se răspîndiseră la toți credincioșii și ajunseseră și la el, Ioan se spune că le-a primit și a adus mărturie despre adevărul lor. În schimb el a băgat de seamă că ele nu prezentaseră complet ceea ce Iisus săvîrșise la începutul propovăduirii sale.

8. Și pe bună dreptate, aici se vede limpede că cei trei evangheliști au consemnat numai ceea ce a săvîrșit Mîntuitorul în primul an după prinderea și întemnițarea lui Ioan Botezătorul, așa cum ne lasă să înțelegem încă de la început istorisirile lor.

9. Gîndindu-se la răstimpul pe care-l descrie, Matei începe cu postul de patruzeci de zile și cu ispitirea Mîntuitorului care a urmat, folosind următoarele cuvinte: «Și Iisus auzind că Ioan a fost întemnițat, a plecat din Iudeea în Galileea» [88].

10. Tot așa face și Marcu: «După ce Ioan a fost prins, Iisus a venit în Galileea» [89], pe cînd Luca, înainte de a fi început istorisirea faptelor lui Iisus, face și el aproape aceeași observație spunînd că «pe lîngă toate relele pe care le făcuse, Irod a mai adăugat și pe aceasta, că a închis pe Ioan în temniță» [90].

11. Se pare, dar, că tocmai de aceea ar fi fost rugat Ioan să relateze într-o Evanghelie specială despre timpul asupra căruia cei trei evangheliști au păstrat tăcerea, precum și despre faptele săvîrșite de Mîntuitorul în răstimpul dinainte de întemnițarea Botezătorului. Acest adevăr ne lasă evanghelistul să-l înțelegem fie atunci cînd grăiește «acest început al minunilor l-a făcut Iisus (în Cana Galileii)» [91], fie atunci cînd amintește de Botezător în timp ce istorisește despre Iisus și cînd boteza

87. În text ὑπομνήματα — «aduceri aminte», «memorii», prin care sfîntul Iustin designa Evangheliile, *Apol.*, *I*, LXVI, 3; *Dial.* 6, 4; *LII*, 5 etc. Dar tot în acest sens vorbeau și apostolii uneori: Ioan, 14, 26; II Petru, 1, 12; II Tim., 2, 14.

88. *Matei*, 4, 12.

89. *Marcu*, 1, 14.

90. *Luca*, 3, 19—20

91. *Ioan*, 2, 11.

pe atunci la Enon, lîngă Salem, precizînd limpede că «Ioan nu fusese încă aruncat în închisoare» [92].

12. Aşadar, în Evanghelia redactată de el Ioan ne relatează cele săvîrşite de Hristos încă înainte ca Ioan să fi fost aruncat în temniţă, pe cînd, dimpotrivă, ceilalţi trei evanghelişti ne istorisesc ce s-a întîmplat după prinderea şi întemniţarea Botezătorului.

13. Cine priveşte cu atenţie, acela nu poate găsi contradicţie între Evanghelii întrucît, pe de o parte, Evanghelia după Ioan expune începutul faptelor lui Hristos, pe cînd ceilalţi ne istorisesc cele întîmplate spre sfîrşitul vieţii Lui. Probabil că Ioan a trecut sub tăcere genealogia după trup a Mîntuitorului din pricină că ea fusese descrisă mai înainte de Matei şi de Luca; în schimb, el a început să vorbească despre dumnezeirea Lui, care fusese lăsată cumva în seama Duhului Sfînt, ca fiind Cel mai desăvîrşit.

14. Iată dar ce am avut de spus despre Evanghelia după Ioan. Despre cauza care a provocat redactarea Evangheliei după Marcu am vorbit [93] mai înainte.

15. Privitor la cea după Luca ne-o spune încă de la început el însuşi, precizînd care anume a fost motivul redactării ei: «Deoarece, zice el, mulţi s-au încercat» poate cu prea mare uşurinţă să alcătuiască o istorisire despre aceste lucruri pe care el le-a cunoscut deplin, a «găsit cu cale» să lase la o parte părerile nesigure ale altora şi să dea într-o Evanghelie proprie o expunere exactă a ceea ce aflase temeinic şi plin de adevăr pe urma legăturilor şi convorbirilor neîntrerupte şi grăitoare avute cu Pavel şi cu ceilalţi Apostoli [94].

16. Iată dar ce am avut de spus despre Evanghelii. Vom încerca să arătăm mai deplin, cînd va fi cazul, folosind şi mărturiile bătrînilor, ce anume s-a mai spus şi de alţii în legătură cu aceleaşi Evanghelii.

17. Dintre scrierile lui Ioan în afară de Evanghelie, *prima Epistolă* e recunoscută de toţi, atît de cei de azi şi de cei de altădată, ca autentică, pe cînd asupra celorlalte două sînt îndoieli [95].

18. Cît despre *Apocalipsă* părerile celor mai mulţi sînt împărţite. Poate că la vremea cuvenită va ajunge să fie şi ea apreciată potrivit mărturiei bătrînilor [96].

---

92. *Ioan*, 3, 23—24.
93. Aici, mai sus: II, XV.
94. *Luca*, 1, 1—4.
95. Nu aduce nici o motivare. La rîndul lui, e drept, nici Origen nu aminteşte decît epistola a II-a a lui Petru.
96. A se vedea mai jos: VI, XXV.

XXV

Sfintele Scripturi recunoscute de toți și cele care nu sînt recunoscute de toți

1. Ajunși aici pare potrivit să recapitulăm lista cărților Noului Testament pe care le-am amintit [97]. În primul rînd trebuie să punem sfînta tetradă a «Evangheliilor», după care urmează cartea «Faptelor Apostolilor».

2. După această carte trebuie amintite «Epistolele» lui Pavel, după care va trebui recunoscută prima Epistolă a lui Ioan și tot așa prima Epistolă a lui Petru. În urma acestora vom rîndui — dacă se cuvine — «Apocalipsa» lui Ioan, despre care vom vorbi mai pe larg ce trebuie să credem.

3. Acestea sînt cărțile recunoscute de toți. Printre cele asupra cărora există îndoială [98], cu toate că și ele sînt primite de cei mai mulți, amintim Epistola zisă a lui Iacov, apoi a lui Iuda, așa numita «A doua Epistolă a lui Petru», precum și așa numitele «Epistola a doua și a treia» ale lui Ioan, fie că ele provin de la evanghelistul respectiv, fie de la altcineva cu același nume.

4. Între apocrife trebuie socotite «Faptele lui Pavel», cartea intitulată «Păstorul», «Apocalipsa lui Petru», apoi: așa numita «Epistola lui Barnaba», scrierea cu numele «Didahia celor 12 Apostoli», și apoi, după cum am mai spus, «Apocalipsa lui Ioan» dacă vrem, aceasta din urmă fiind — după cum am spus — respinsă de unii, dar de alții fiind primită între cele recunoscute.

5. Tot în rîndul celor apocrife au plasat unii «Evanghelia după Evrei», care place mai ales acelora dintre evrei care au primit pe Hristos [99].

6. Dacă toate aceste ultime cărți fac parte din categoria scrierilor contestate, în schimb credem că-i necesar și să le catalogăm în ordine, numărînd de o parte scrierile care, potrivit tradiției bisericești, sînt adevărate, autentice și unanim recunoscute, spre deosebire de cele care, deși nu sînt cuprinse între cele canonice, ci sînt contestate, totuși sînt

---

97. «Lista aceasta nu putea fi decît ezitantă, din moment ce nu ia în considerare practica uneia ori a mai multor Biserici». Lagrange, *Histoire du canon et du Nouveau Testament*, Paris, 1923, p. 107. Cf. Bardy, o.c., p, 133.

98. Eusebiu folosește expresiile clasice: 1. «omologumena» — cele recunoscute; 2. «antilegomena» — cele recunoscute parțial și «notha» sau apocrife.

99. «Evanghelia către Evrei» era prețuită de Hegesip (la Eusebiu, IV, XXII, 8), de Clement Alex. (*Stromate*, II, 45, 5) și de Origen (*Com. Ioan* 2, 87). A se vedea A. Kraft, o. c., p. 176.

bine cunoscute de cei mai mulți dintre scriitorii bisericești. Vom putea face așadar deosebire între aceste cărți și între cele care (mai ales la eretici) sînt date sub numele unor apostoli, fie că e vorba de «Evanghelia lui Petru», a lui Toma, a lui Matia ori ale altora, fie de «Faptele lui Andrei», ale lui Ioan ori ale altor apostoli: nici un scriitor bisericesc din cei recunoscuți de tradiție n-a socotit vrednice de a fi pomenite undeva aceste scrieri [100]. De altfel, ele se deosebesc de cele apostolice și prin felul de exprimare. Cît despre cugetare și felul de a pune problemele, ele sînt deosebite de ale ortodoxiei celei adevărate, ceea ce dovedește că ele sînt plăsmuiri ale ereticilor. E limpede, așadar, că ele nu trebuie să fie puse printre apocrife, dar nu trebuie nici să le respingem cu totul ca absurde și nelegiuite.

Și acum să reluăm firul expunerii noastre.

XXVI

Menandru înșelătorul

1. Lui Simon Magul i-a urmat Menandru, după felul de viețuire, o altă unealtă cu nimic mai slabă decît cel dintîi, în lucrarea cea diavolească. Era de loc și el din Samaria și, cu toate că a atins nu mai puțin decît maestrul său culmea magiei, totuși el făcea minuni mai surprinzătoare decît acela. Despre sine el declara că e mîntuitorul cel trimis de sus odinioară încă din veacuri neștiute, pentru mîntuirea oamenilor.

2. El învăța că numai așa ar putea cineva dobîndi putere peste îngerii care au ajutat la crearea lumii, dacă s-ar lăsa îndrumat în prealabil de experiența magică, pe care numai el o cunoaște, și dacă ar primi botezul de la el. Cei care s-ar învrednici de acest botez s-ar bucura încă de aici, de pe pămînt, de nemurire veșnică, pentru că astfel ei n-ar mai muri, ci ar rămîne pe pămînt într-o nepieritoare tinerețe și ar fi nemuritori. Ușor putem găsi informații în această privință la Irineu [101].

3. Dar despre Menandru relatează și Iustin în același fel și anume atunci cînd amintește despre Simon (Magul, *n. tr.*), unde spune textual: «Un oarecare Menandru, samarinean și el, originar din satul Kaparataia, s-a făcut ucenic al lui Simon și a ajuns sub influența demonilor.

---

100. Felul în care se exprima Origen și Eusebiu în legătură cu canonicitatea cărților biblice — care au drept temelie în primul rînd apostolicitatea lor — dovedește că ei au contribuit esențial la părerea generală despre istoria canonului biblic.

101. Irineu, *Contra ereziilor*, I, XXIII, 5.

Venind apoi în Antiohia știm că a înșelat pe mulți oameni cu meșteșugurile magiei lui. Pe cei care-i urmau i-a convins că nu vor mai muri, iar astfel de învățături mai susțin cîțiva pînă azi».

4. De bună seamă că numai prin lucrări diavolești sînt în stare astfel de vrăjitori să discrediteze pe cei care au luat asupra lor numele de creștin, această mare taină a credinței [102], învinuindu-i de magie și luînd în rîs, cu ajutorul lor, învățăturile bisericești ale nemuririi sufletului și învierii morților. Dar cei care au subscris la astfel de «mîntuitori» au căzut din nădejdea cea adevărată.

XXVII

Despre erezia ebioniților

1. Pe alții, în schimb, pe care demonul cel rău n-a putut să-i despartă de dragostea lui Hristos, i-a robit, cîștigîndu-i cu alte slăbiciuni : cei de demult pe bună dreptate i-au numit pe aceștia «ebioniți», deoarece vedeau în Hristos un fel de sărăntoc, o ființă fără nici o pretenție [103].

2. Vedeau, adică, în El o ființă simplă și modestă, un simplu om curățat prin strădanii morale, născut pe cale firească din împreunarea unui bărbat cu Maria. Erau de părere că Legea lui Moise trebuie respectată întru totul pentru că, ziceau ei, omul nu s-ar putea mîntui numai prin credința în Hristos și printr-o viață conformă acestei credințe.

3. O altă direcție între ebioniți evita de fapt acea stranie absurditate a lor, netăgăduind că Mîntuitorul S-a născut dintr-o fecioară și din Duhul Sfînt, dar nici ei nu aprobau că în calitate de Dumnezeu, Cuvîntul și Înțelepciunea ar fi existat și mai înainte, căzînd astfel ca și ceilalți în nelegiuiri, cu atît mai mult cu cît — ca și ceilalți — cereau și ei cu orice preț respectarea integrală a prescripțiilor trupești ale Legii.

4. Ei credeau că vor trebui respinse cu totul Epistolele Apostolului (Pavel) pe care-l numeau «apostat al Legii», servindu-se numai de «Evanghelia zisă după Evrei», pe cînd de celelalte nu țineau seamă [104]. Respectau sîmbăta și celelalte rînduieli iudaice, ca și ceilalți, dar, pe

102. I *Tim.*, 3, 16.

103. Ca sectă iudeo-creștină de orientare rigoristă ebioniții sînt cunoscuți mai întîi de Tertulian *(De praescr. eret.* X, 8; XXX, 5), apoi de Irineu *(Contra ereziilor*, I, XXVI, 2) și mai ales de Origen (*Filocalia*, I, în trad. rom. «P.S.B.», 7, p. 324; *C. Cels.* II, 1, 22; V, 61, 29; 36, 65). De la Origen preia și Eusebiu cele două nuanțe, una iudaizantă, alta rigoristă.

104. A se vedea mai sus, nota 99.

de altă parte, cinsteau şi duminicile aşa ca noi, în amintirea învierii Mîntuitorului.

5. Din pricina acestei învăţături ei au primit numele de ebioniţi, deoarece numele «ebioniţi» pune în lumină sărăcia minţii lor, căci tocmai printr-un astfel de cuvînt designau iudeii pe oamenii săraci.

XXVIII

Despre Cerint ereziarhul

1. În aceleaşi vremuri [105] de care vorbim s-a făcut şi Cerint căpetenie a unei alte erezii. Iată ce scrie în această privinţă Gaius, despre care am amintit mai înainte: [106] «Dar prin descoperirile pe care le dă ca şi cum ar fi fost scrise de un mare apostol [107], şi Cerint prezintă în chip mincinos istorisirea unor fapte miraculoase care i-ar fi fost comunicate de îngeri. El zice, anume, că după înviere împărăţia lui Hristos va fi pămîntească şi că trupurile trăiesc iarăşi în Ierusalim, devenind din nou roabe patimilor şi plăcerilor. Duşman al Scripturilor lui Dumnezeu, Cerint spune, vrînd prin aceasta să ducă pe oameni în rătăcire, că va fi vreme de 1000 de ani o serbare nupţială».

3. Şi Dionisie, cel care a urcat scaunul episcopal din Alexandria în vremile noastre [108], relatează şi el în cartea a 2-a a *Făgăduinţelor* sale în legătură cu «Apocalipsa» lui Ioan cîteva fapte, pe care spune că le-a prins din tradiţia de demult, amintind textual despre acelaşi personaj:

4. «Cerint, întemeietorul ereziei numite după el cerintiană, a vrut să-şi pună opera sub un nume de mare răsunet. Căci iată care-i conţinutul învăţăturii lui. Împărăţia lui Dumnezeu, zice el, are caracter pămîntesc;

5. iar întrucît era îndrăgostit mai mult de sine, ca unul ce era un om cu totul trupesc, Cerint pretindea — aşa visa el — că împărăţia lui Dumnezeu ar consta doar în satisfacerea poftelor stomacului şi a organelor aşezate mai jos de el, deci în mîncare, în băutură şi în împreunări trupeşti, iar ca să lase şi o impresie mai bună decît aceste plăceri, recomanda şi ţinerea sărbătorilor şi a jertfelor sîngeroase» [109].

---

105. Pe vremea lui Traian.
106. II, XXV, 6.
107. După Gaius «Apocalipsa» ar fi fost scrisă de Cerint.
108. Fost întîi conducător al şcolii catehetice (a. 231—248); apoi episcop al Alexandriei († 264), Dionisie ne-a lăsat multe epistole, din păcate pierdute. Singurele pe care le avem sînt cele reproduse de Eusebiu în *Istoria* sa.
109. A se vedea mai jos, VII, XXV, 2—3.

6. Aşa spunea (Dionisie).

Cît despre Irineu, după ce expune în prima carte a lucrării *Contra ereziilor* cîteva din amăgirile secrete şi dezgustătoare ale aceluiaşi Cerint [110], în cartea a 3-a transmite o istorie care nu se poate uita şi pe care a auzit-o de la Policarp, şi anume: Într-o zi apostolul Ioan intrase într-o baie să se spele. Auzind însă că Cerint se afla înăuntru, fugi îndată de acolo grăbindu-se spre uşă întrucît nu răbda să se afle sub acelaşi acoperămînt cu el, sfătuind şi pe ceilalţi care mai erau cu el şi zicînd: «să ieşim de aici, nu cumva să se dărîme baia peste noi întrucît Cerint, duşmanul adevărului, se află şi el aici înăuntru» [111].

XXIX

Nicolae şi ereticii nicolaiţi

1. Tot pe atunci s-a închegat pentru foarte scurtă vreme şi erezia zisă a nicolaiţilor, despre care aminteşte Apocalipsa lui Ioan [112]. Ei se lăudau că se trag de la Nicolae, unul dintre diaconii care însoţeau pe Ştefan, fiind aleşi de apostoli pentru slujirea săracilor [113]. În cea de a 3-a carte a *Stromatelor*, Clement Alexandrinul istoriseşte despre el textual:

2. «Se spune că Nicolae avea o soţie deosebit de frumoasă. După înălţarea la cer a Mîntuitorului Apostolii l-au învinuit că suferă de gelozie, de aceea aducîndu-o în mijlocul lor el le-a îngăduit să trăiască cu ea oricare dintre ei, căci spunea că acesta era sfatul care se deduce din şesc astfel de fapte nu lucrează prosteşte şi fără socoteală căci fiecare face ce vrea cu trupul său.

3. După cîte ştim însă, Nicolae n-a avut niciodată altă femeie decît pe cea cu care s-a căsătorit, iar dintre copiii lui, fetele au îmbătrînit fecioare, pe cînd fiul lui a trăit în curăţie toată viaţa lui. Dacă aşa stau lucrurile, atunci e limpede că aducîndu-şi în mijlocul ucenicilor pe femeia pe care se spunea că e gelos a arătat că nu era stăpînit de această patimă, învăţîndu-i că «a face abuz de trup» însemnează să-ţi înfrînezi chiar şi cele mai puternice plăceri. Căci, după părerea mea,

---

110. Irineu, *Contra ereziilor*, I, XXVI, 1, unde spune, între altele, că lumea n-a fost creată de Dumnezeu, ci de o fiinţă inferioară emanată din El. Hristos a fost un simplu om, abia prin Botez s-a unit cu Tatăl. Pe Cruce tot numai un om a suferit.

111. Irineu, *Contra ereziilor* III, 4.

112. *Apoc.*, 2, 4; 15.

113. *Fapte*, 6, 5.

cred că el nu voia — potrivit poruncilor Mîntuitorului — «să slujească la doi domni» [114] : plăcerii şi Mîntuitorului.

4. Se spune că şi Matia tot aşa a învăţat : «să lupţi împotriva trupului şi să-l dispreţuieşti pentru ca să nu-i îngădui vreo plăcere desfrînată, iar sufletul să-l creşti prin credinţă şi prin cunoaştere» [115].

Atîta despre cei care au încercat să falsifice adevărul pe vremea despre care am vorbit ! Ei au şi dispărut cu totul, parcă nici n-ai putea spune în ce chip.

XXX

Apostolii care au dus viaţă de căsătorie

1. Acelaşi Clement, din care am luat adineaori cîteva cuvinte despre cei care dispreţuiesc căsătoria, aminteşte mai departe, în legătură cu cele spuse, pe aceia dintre apostoli care au dus viaţă de căsătorie, spunînd : «Oare nici pe apostoli nu-i vor băga în seamă ereticii ? Petru şi Filip au avut copii [116], iar Filip şi-a măritat fetele cu doi bărbaţi [117]. Pavel nu uita într-una din epistolele sale să adreseze cuvînt însoţitoarei sale [118], dar pe care n-o luase atunci cu el, ca să nu aibă greutăţi în slujirea sa [119].

2. Iar dacă pomenim aceste lucruri nu găsim nepotrivit să mai relatăm şi altă istorioară demnă de a fi cunoscută, pe care o datorăm aceluiaşi scriitor, care a descris-o în felul următor în *Stromata* a şaptea : «Se spune că fericitul Petru, văzînd că femeia lui este dusă la moarte, s-a bucurat că a fost chemată la Domnul şi că se duce la casa ei ; i-a vorbit multe cuvinte de îmbărbătare şi de mîngîiere, apoi strigîndu-o pe nume i-a zis : «O, tu, adu-ţi aminte de Domnul !». Aşa era căsătoria oamenilor fericiţi şi starea lor sufletească era desăvîrşită» [120]. Să stea dar la locul ei şi această istorioară pe care am găsit de bine s-o cuprind în expunerea mea !

---

114. *Matei*, 6, 24 ; *Luca*, 16, 13.
115. Clement Alex. *Stromate* II, 118 ; III, 26.
116. *Marcu*, 1, 30 ; *I Cor.*, 9, 5.
117. Confuzie. Nu apostolul Filip, ci diaconul Filip a fost căsătorit şi a avut patru fete (*Fapte*, 21, 9), dar ele au îmbătrînit în feciorie. Confuzia o întîlnim şi la Policrate de Efes.
118. *Filip.*, 4, 3 ; *I Cor.*, 9, 5.
119. Clement, *Stromate*, III, 52—53.
120. Clement, *Stromate*, VII, 63—64.

XXXI

Moartea lui Ioan și a lui Filip

Am relatat mai înainte despre timpul și felul morții lui Pavel și a lui Petru precum și despre locul unde au fost așezate trupurile lor la ieșirea din această viață [121].

2. Cît despre Ioan, am amintit ceva în legătură cu timpul morții sale [122]. Locul unde a fost înmormîntat reiese din epistola pe care Policarp, episcopul Bisericii din Efes, a trimis-o episcopului Victor al Romei [123], unde se face pomenire și despre apostolul Filip și despre fetele acestuia cu următoarele cuvinte: «În Asia și-au aflat loc de odihnă mari luceferi [124], care vor răsări la ziua de pe urmă, la arătarea Domnului, cînd El va veni din cer întru mărire și cînd va cerceta pe toți sfinții: așa sînt mai întîi Filip, unul din cei doisprezece apostoli, care se odihnește la Ierapolis dimpreună cu amîndouă fiicele sale îmbătrînite în fecioria lor, pe cînd fiica cealaltă [125], care a petrecut în Duhul Sfînt, a adormit în Efes; în al doilea rînd Ioan, cel care se culcase pe pieptul Mîntuitorului, care a fost preot și a purtat petalon [126], care a fost martor și didascăl, se odihnește în Efes» [127].

4. Atîta despre moartea lui Filip și a lui Ioan. În «Dialogul» lui Gaius, despre care am făcut pomenire nu de mult [128], Proclu, contra căruia e îndreptată scrierea sa, e și el de aceeași părere cu ceea ce am spus noi despre moartea lui Filip și a fiicelor sale atunci cînd grăiește: «După el amintim de patru proorocițe, fiicele lui Filip din Ierapole, în Asia, unde se află atît mormîntul lor, cît și al tatălui lor» [129].

5. Pe de altă parte, în «Faptele Apostolilor», Luca amintește că, pe vremea lui, fiicele lui Filip petreceau împreună cu tatăl lor în Cezareea

---

121. II, XXV, 5.
122. II, XXIII.
123. Aici, mai jos: V, XXIV, 3.
124. Așa cum îi înțelegeau apologeții Aristide, Iustin și alții, ca «luminători, luceferi». A se vedea, Lampe, *Patristic Greek Lexikon*, London, ed. V, 1978 sub στοιχεῖον, pag. 1261.
125. Text corupt, Migne, P. G., 20, 280.
126. Distincție purtată de marele preot (Ieș., 28, 36—38).
127. Cf. V, XXIV, 3.
128. III, XXVIII, 1.
129. *Fapte*, 21, 8—9.

și se învredniciseră de darul proorociei sau, cum se exprimă textual, «am venit la Cezareea și intrînd în casa lui Filip binevestitorul, care era dintre cei șapte (diaconi), am rămas la el. Și acesta avea patru fiice, fecioare care proroceau».

6. Ceea ce a venit la cunoștința noastră în legătură cu Apostolii și cu vremurile apostolice, despre scrierile sfinte pe care ni le-au lăsat, ca și despre cele constatate, precum și despre cele care sînt cu totul apocrife și străine de ortodoxia apostolică, — iată ce am expus pînă acum. Și cu aceasta trecem la istorisirea noastră !

XXXII

Moartea de martir a lui Simeon, episcopul Ierusalimului

1. După cît ni s-a transmis, în vremile de după Nero și Domițian, și anume sub împărații despre care tocmai vorbeam, a izbucnit în mod izolat, mai ales în orașe, o prigoană provocată mai ales de răscoalele populare. În timpul acestei persecuții și-a sfîrșit viața ca martir Simeon, fiul lui Cleopa, despre care am subliniat că fusese rînduit ca al doilea episcop al Bisericii din Ierusalim [130].

2. Și despre acest lucru mărturisește același Hegesip, din care am citat pînă acum cîteva pasaje. După cum ne comunică într-o relatare despre anumiți eretici, Hegesip ține să adauge că în acea vreme Simeon a fost pîrît de ereticii respectivi și pentru că era creștin mai multe zile în șir a fost chinuit în diferite chipuri, iar după ce a uimit profund pe judecător și pe cei care-l înconjurau, i-a venit sfîrșitul într-o formă asemănătoare cu pătimirea Mîntuitorului.

3. Dar nimic nu-i mai bine decît să ascultăm pe scriitorul însuși, care istorisește textual : «așadar unii dintre ereticii aceia au învinuit pe Simeon, fiul lui Cleopa, că ar fi din neamul lui David și că ar fi creștin, de aceea a suferit moarte de martir la vîrsta de 120 de ani, pe vremea lui Traian și a proconsulului Atticus» [131].

---

130. A se vedea mai sus : III, XI.

131. Acest Atticus pare a fi Irod Atticus, guvernatorul în timpul căruia a suferit martiriul Sf. Simeon, ruda Domnului. În *Cronica* sa Eusebiu indică data : anul 107 ; «Cronica pashală» dă : 105.

4. Ne mai relatează acelaşi scriitor că în timp ce erau urmăriţi cei care se trăgeau din neamul regal al iudeilor, au ajuns să fie arestaţi chiar şi acuzatorii lor, fiind bănuiţi că şi ei ar face parte din acelaşi neam. S-ar putea spune pe bună dreptate că dacă ne gîndim la lungimea vieţii lui şi la ştirea pe care ne-o dă Evanghelia despre Maria, soţia lui Cleopa [132], al căror fiu era după cum am văzut mai înainte [133], şi Simeon a făcut parte din cei care L-au văzut cu ochii lor şi L-au auzit cu urechile lor pe Mîntuitorul.

5. Acelaşi istoric mai adaugă că şi alţi urmaşi după un alt aşa zis «Frate al Domnului», cu numele Iuda, trăiau încă pe vremea lui Traian, după ce, aşa cum am mai spus [134], dăduseră pe vremea împăratului Domiţian, bună mărturie despre credinţa lor în Hristos. Iată cum se exprimă Hegesip :

6. «Ei au ajuns să fie între fruntaşii întregii Biserici, ca unii care s-au dovedit martiri şi neamuri de sînge ai Domnului, într-o vreme cînd în toată Biserica domnea o pace adîncă. Erau încă în viaţă pe vremea împăratului Traian, cînd Simeon, fiul lui Cleopa, despre care am pomenit mai înainte, a fost pîrît de eretici şi osîndit şi el ca şi ei, pentru aceeaşi vină, pe vremea consulului Atticus. Cu toate că timp de mai multe zile a fost chinuit în aşa fel încît toată lumea se mira, în frunte cu consulul, cum de mai poate răbda atîtea chinuri un om de 120 de ani ! La urmă a fost osîndit să fie răstignit» [135].

7. Istorisind despre evenimentele timpului de care vorbim, Hegesip mai adaugă că pînă în vremea aceea Biserica s-a menţinut ca o fecioară curată şi nestricată [136], pentru că cei care se siliseră să primejduiască învăţătura sănătoasă a Mîntuitorului rămăseseră încă atîţia cîţi vor fi fost, în umbră şi ascunşi.

8. În schimb, atunci cînd ceata sfîntă a Apostolilor şi-au încheiat şi ei viaţa, fiecare în felul lui, şi după ce s-a stins de pe pămînt şi neamul celor care se învredniciseră să audă cu urechile lor înţelepciunea dumnezeiască, din clipa aceea a început să se arate şi rătăcirea cea fără de Dumnezeu prin înşelăciunea ereticilor, care, profitînd de faptul că acum nu mai trăia nici un Apostol, se sileau să pună pe faţă şi fără ruşine aşa numita «gnoză» sau cunoaştere falsă, în locul învăţăturii celei adevărate.

132. *Ioan*, 19, 25.
133. III, XI.
134. III, XX, 1.
135. Despre aceeaşi rudenie a se vedea şi mai jos : IV, XXII, 4.
136. Imaginea din *Efes*., 5, 27 «Biserică fără pată şi zbîrcitură» a fost folosită curînd pentru a arăta sfinţenia şi curăţia Bisericii. Herma, Vedenia IV, 2, 1.

XXXIII

Cum a oprit Traian ca creștinii să nu mai fie urmăriți

1. Atît de mult s-a întețit în multe ținuturi prigoana împotriva noastră, încît pînă și prea vestitul dintre guvernatori Pliniu cel Tînăr sau Secundul [137], impresionat de mulțimea martirilor, a scris împăratului în legătură cu mulțimea celor dați morții din pricina credinței, înștiințîndu-l în același timp că, după știrea lui, creștinii nu săvîrșesc nimic rău și nici protivnic legilor, ci doar că se scoală de la răsăritul soarelui ca să aducă laude lui Dumnezeu; încolo, ei se feresc de desfrînare, de ucidere și de orice nelegiuire, supunîndu-se întru toate legilor.

2. Față de această înștiințare, Traian a poruncit ca neamul creștinilor să nu fie urmărit, ci să fie pedepsiți numai cei care întîmplător vor fi denunțați (ca creștini, *n. tr.*). În felul acesta s-a mai stins întrucîtva frica de prigoană, care speriase cumplit pe oameni; în schimb, pentru cei care voiau să ne amenințe au rămas mai departe destule pretexte, încît uneori mulțimile, alteori dregătorii diferitelor ținuturi născoceau fel de fel de uneltiri împotriva noastră, așa că, chiar și cînd persecuția nu era generală, ea izbucnea parțial, prin unele provincii, încît mulți creștini au fost nevoiți să îndure felurite martiraje.

3. Această știre e luată din Apologia scrisă în latinește de Tertulian [138], de care am pomenit mai înainte și care în tălmăcire are următorul text: «Cu toate acestea am aflat că cercetările împotriva noastră au fost interzise. Căci Pliniu Secundul, pe cînd guverna provincia (Bitiniei, *n. tr.*) osîndind pe unii creștini, iar pe alții scoțîndu-i din funcțiile publice, s-a înspăimîntat de mulțimea lor, de aceea a cerut sfat de la împăratul Traian ce cale să urmeze pe viitor. În acest scop a scris împăratului comunicîndu-i că în afară de încăpățînarea lor de a aduce jertfe idolilor, n-a aflat nimic altceva necuviincios la ei, adăugînd doar că creștinii se scoală de dimineață spre a cinsti în imnele lor pe Hristos drept Dumnezeu și că pentru ca să-și pună în aplicare învățătura, ei

---

137. Plinius cel Tînăr a guvernat Bitinia între anii 111—113, mai precis între 17 sept. 111 și ianuarie 113, cum reiese din corespondența sa cu împăratul Traian. În afară de ediția lui G. Popa-Lisseanu, București, 1927 a se vedea Plinius cel Tînăr: *Opere complete*, traducere, note și prefață de Liana Manolache, București, 1977.

138. Eusebiu n-a văzut textul original al epistolelor X, 96—97, ci a reprodus conținutul lor după *Apologeticul* lui Tertulian.

trebuie să se ferească cu totul de ucidere, de desfrîu, de furt, de nedreptate și de alte astfel de nelegiuiri. La acestea împăratul Traian i-a răspuns că neamul creștinilor nu trebuie să fie urmărit; în schimb să fie pedepsiți dacă sînt dați pe mîna justiției» [139].

Așa se petreceau lucrurile pe atunci.

XXXIV

Despre Evarist, al patrulea episcop al Romei

Dintre episcopii Romei, în cel de al 3-lea an de domnie a împăratului despre care am amintit, și-a sfîrșit viața Clement, transmițînd conducerea Bisericii lui Evarist, după ce îndrumase acolo învățătura cuvîntului dumnezeiesc vreme de nouă ani.

XXXV

Despre Iustus, al treilea episcop al Bisericii Ierusalimului

În același timp, și la Ierusalim, după ce Simeon s-a sfîrșit în chipul în care am arătat [140], a urcat pe tronul episcopal al iudeilor un evreu cu numele de Iustus. El făcuse parte dintre cei tăiați împrejur și cîștigase dintre aceștia un mare număr de închinători ai lui Hristos.

XXXVI

Ignatie și epistolele sale

1. Pe atunci strălucea în Asia un însoțitor al Apostolilor [141], care-L văzuse și-L ascultase încă pe Domnul: Policarp, care fusese făcut episcop al Bisericii din Smirna.

2. Tot pe atunci, se făcuse cunoscut Papia, episcop și el al Bisericii din Ierapole, precum și cel de care-și aduc aminte mulțimile și astăzi: Ignatie care a fost ales ca al doilea urmaș al lui Petru pe scaunul episcopal din Antiohia [142].

---

139. *Apologeticul,* II, 6.
140. III, XXXII, 2.
141. A se vedea mai jos: IV, XIV, 3.
142. Vezi mai sus: III, XXII. Sfîntul apostol Petru nu a fost episcop în Antiohia. A se vedea cele spuse de Sf. apostol Pavel în Epistola către Galateni cap. 2, cf. *Ist. bis univ.*, vol. I, ed. a II-a, p. 45—46.

3. Potrivit tradiției, el a fost trimis din Siria la Roma și acolo a fost dat pradă fiarelor pentru credința sa în Hristos.

4. Iar în timp ce străbătea Asia sub supravegherea foarte aspră a paznicilor, Ignatie întărea Bisericile prin cuvîntări și încurajări prin toate orașele pe unde trecea, punîndu-le credincioșilor la inimă în primul rînd să se ferească de erezii, care începuseră să se înmulțească pe vremea aceea pentru prima oară, și îi îndemna apoi să țină cu tărie la tradiția Apostolilor, pe care, spre mai multă siguranță, a socotit că trebuie s-o stabilească și în scris.

5. Așa se face că, aflîndu-se la Smirna, unde trăia Policarp, a scris Bisericii din Efes o epistolă, în care pomenește de păstorul lor, Onisim [143], o altă epistolă Bisericii din Magnezia [143a], de pe rîul Meandru, unde pomenește și de episcopul Damas; o altă epistolă Bisericii din Trales [144], în care ne spune că întîistătătorul de atunci se numea Polibiu.

6. În afară de aceste epistole, Ignatie a mai scris și Bisericii din Roma, în care le adresează rugămintea să nu-i zădărnicească moartea de martir, răpindu-i, prin intervenția lor, nădejdea dorită. Se cade să cităm cîteva pasaje foarte scurte din aceste epistole, ca să subliniem cele spuse înainte:

7. «Începînd din Siria și pînă la Roma mă lupt cu fiarele, pe uscat și pe mare, noaptea și ziua, înlănțuit fiind de zece leoparzi, adică de o grupă de ostași, care, chiar cînd le faci bine, se fac mai răi și cu cît sînt ei mai nedrepți, cu atît mai mult mă îndreptez eu, dar nu întru aceasta m-am îndreptat» [145].

8. «Aș vrea ca fiarele care mă așteaptă să nu mă cruțe și să-mi stea gata; de aceea am să le lingușesc ca să mă mănînce iute, nu precum se tem unii să nu se atingă de ei. Iar de nu vor voi de bună voie, eu le voi sili.

9. Iertați-mă, dar eu ști uce-mi e de folos: abia acum încep să fiu ucenic! Să nu mă împiedice nici o făptură din cele văzute și nici din cele nevăzute, de a vedea pe Hristos! Să vină peste mine foc și cruce, haite de fiare, să mi se împrăștie oasele și să mi se strivească mădularele, să mi se macine întreg trupul și să vină peste mine toate chinurile diavolului, numai să dobîndesc pe Iisus Hristos» [146].

10. Acestea au fost vorbele pe care le-a scris respectivelor Biserici din orașul de care am amintit. Trecînd apoi dincolo de Smirna și ajun-

143. Ignatie, *Către Efeseni*, I; VI.
143 a. Ignatie, *Către Magnezieni*, II, 1.
144. Idem, *Către Tralieni*, I.
145. *I Cor.*, 4, 4.
146. Ignatie, *Către Romani*, V.

gînd pe la Troia, el s-a adresat în scris și celor din Filadelfia [147], apoi comunității din Smirna [148] și în chip special conducătorului lor, lui Policarp [149], despre care mărturisește că-i un bărbat cu adevărat apostolic, dîndu-i în seamă purtarea de grijă de turma sa din Antiohia ca unui adevărat și bun păstor, cerîndu-i să arate mare rîvnă și grijă de ea.

11. Scriind smirnenilor, Ignatie folosește următoarele cuvinte, scoase nu știu de unde, în legătură cu Hristos : «Eu Îl știu (pe Hristos, *n. tr.*), în trup și după Înviere și cred că așa era. Cînd a venit la Petru și la cei care erau împreună cu el le-a zis : «Luați, pipăiți-Mă și vedeți că nu sînt demon fără trup» și îndată s-au atins de El și au crezut Lui» [150].

12. Și Irineu a cunoscut mărturia lui și amintește de epistolele lui atunci cînd declară : «După cum a spus unul din ai noștri, care fusese osîndit să fie aruncat la fiare din pricina credinței în Dumnezeu : «sînt grîu al lui Dumnezeu și sînt măcinat de dinții fiarelor, va să fiu găsit pîine curată a lui Hristos» [151].

13. Tot așa amintește și Policarp despre aceleași lucruri în epistola către filipeni, spunînd textual : «Vă rog, dar, pe toți să vă supuneți cuvîntului dreptății și să stăruiți în răbdarea pe care ați și văzut-o cu ochii nu numai la fericiții Ignatie, Zosima și Rufu, ci și la alții dintre voi și la însuși Pavel și la ceilalți apostoli, fiind încredințați că toți aceștia «n-au alergat în zadar» [152], ci în credință și în dreptate și că sînt în locul cuvenit lor, lîngă Domnul, împreună cu Care au și pătimit. Că «n-au iubit veacul de acum» [153], ci pe Cel care a murit pentru noi și pe Care Dumnezeu L-a înviat pentru noi» [154].

14. Și apoi adaugă : «Mi-ați scris și voi și Ignatie că dacă se va duce cineva în Siria să ducă și epistolele care se găsesc la voi. Lucrul acesta îl voi face fie eu, dacă voi avea timp potrivit, fie cel pe care îl voi trimite ca delegat și pentru voi. Epistolele lui Ignatie, pe care ni le-a trimis, și altele pe care le avem la noi, vi le-am trimis așa cum ați cerut ; ele sînt alăturate acestei epistole, din care veți putea scoate mari foloase, că ele cuprind credință, răbdare și toată zidirea cuvenită în Domnul nostru» [155].

---

147. Idem, *Către Policarp*, VIII.
148. Idem, *Către Smirneni*, XII.
149. Idem, *Către Policarp*, VIII.
150. Ignatie, *Către Smirneni*, III.
151. Irineu, *Contra ereziilor*, V, XXVIII, 4.
152. *Filip.*, 4, 16.
153. *II Tim.*, 4, 9.
154. Policarp, *Către Filipeni*, XII.
155. Policarp, *ibid.*, XIII. După răsunătoarea biruință asupra dacilor (105—106), drept mulțumită adusă zeilor, Traian a dezlănțuit o mare persecuție contra creștinilor, care a costat moartea episcopilor Simeon al Ierusalimului și Ignatie al Antiohiei. Tre-

Iată, dar, cele care privesc pe Ignatie. După el, la scaunul episcopal al Antiohiei a urmat Heros.

XXXVII

Propovăduitorii care s-au mai distins pe vremea aceea

1. Printre bărbații care s-au distins pe atunci era și Codrat, despre care se spune că, asemenea fiicelor lui Filip, era dăruit cu darul proorociei. În afară de aceștia mai erau încă mulți care se făcuseră vestiți în acel timp, ocupînd primul loc după cel al apostolilor. Ucenici neîntrecuți ai unor astfel de oameni, ei zideau biserici «pe temeliile apostolilor» prin toate localitățile, lărgind tot mai tare cîmpul de propovăduire creștină și semănînd sămînța sănătoasă a împărăției cerurilor pe întinsul întregului pămînt locuit.

2. Foarte mulți din ucenicii care trăiau pe atunci, fiind mînați de o adîncă dragoste față de filosofia (creștină) [156], împlineau mai întîi sfatul Mîntuitorului de a-și împărți avutul în folosul celor lipsiți [157], după care plecau departe de casă, săvîrșind lucru de evangheliști [158] și nevoindu-se a propovădui cu rîvnă cuvîntul credinței, celor care nu auziseră pînă atunci nimic despre așa ceva, și procurîndu-le textul Scripturilor sfinte.

3. După ce puneau în cîte un ținut străin temeliile credinței, acești ucenici așezau alții ca păstori, încredințîndu-le acestora purtarea de grijă de cei nou convertiți spre a fi introduși în mod temeinic în Biserică, după care plecau iarăși în alte țări, la alte popoare, întăriți de puterea și de darul lui Dumnezeu. Căci pe atunci lucrau încă în ei multe și minunate puteri ale Duhului Sfînt [159] în așa măsură încît de la prima auzire, ca și cum ar fi fost vorba de un singur om, mulțimi întregi de oameni primeau bucuros în inimile lor credința în Dumnezeu, Făcătorul a toate.

---

cînd prin Antiohia, în drumul lui împotriva parților, împăratul Traian a osîndit pe Ignatie să fie aruncat la fiare la Roma, pentru că n-a vrut să abjure credința creștină. La intervenția prefectului Tiberian al Palestinei că persecuția nu dă roade, Traian publică edictul de încetare a persecuției. În epistolele pe care le-a scris pe cînd se afla în Troia, Ignatie exprimă mulțumiri pentru acest fapt. Dar el se duce în drumul spre martiriu. Indicații la M. Stigloher o.c., p. 185—186.

156. În înțeles de viețuire creștină — dar și sub formă ascetică extremă a martirajului, așa cum întîlnim adeseori în *Istoria* lui Eusebiu: I, II, 19; II, XIII, 6; II, XVII, 10; II, XXIII, 2 etc. A se vedea Eusebiu, *Hist. eccl.*, P. Périchon, Paris, 1965.

157. *Marcu*, 10, 21.

158. *II Tim.*, 4, 5.

159. Harnack, *Mission...*, ed. 4, I, 220—229; T. M. Popescu, *Primii didascăli creștini*, București, 1932.

4. Întrucît nu-i cu putinţă să înşirăm cu numele pe toţi cei care au intrat, începînd de la primii urmaşi ai apostolilor, ajungînd păstori sau evanghelişti în toate Bisericile din lume, vom aminti în istoria noastră pe scurt numai numele celor pe care tradiţia vestirii evanghelice ni i-a transmis pînă astăzi [160].

XXXVIII

Epistola lui Clement şi alte scrieri atribuite lui pe nedrept

1. Aşa au fost într-adevăr textele din epistolele lui Ignatie, despre care am vorbit adineaori, apoi cel din epistola adresată de Clement în numele Bisericii din Roma către cea din Corint, scriere recunoscută de toţi. În ea întîlnim multe idei şi uneori chiar pasaje întregi din Epistola către Evrei, prin care arată foarte limpede că nu avem de a face cu o scriere compusă recent.

2. De aceea se pare că pe bună dreptate a fost ea socotită ca făcînd parte dintre operele apostolului Pavel, căci acesta adresîndu-se în scris evreilor trebuia s-o facă în limba maternă, iar de traducerea ei ar fi îngrijit fie evanghelistul Luca [161], fie Clement despre care vorbim.

3. Ultima părere ar fi cea mai probabilă, din pricina asemănării stilistice dintre Epistola către Evrei şi cea a lui Clement, precum şi din pricina înrudirii ideilor din ambele scrieri.

4. Trebuie spus că se mai vorbeşte şi despre o a doua epistolă a lui Clement. Totuşi ştim că aceasta n-a fost atît de cunoscută ca cea dintîi [162], întrucît, după cîte ştim, ea n-a fost prea folosită de cei vechi.

5. În vremea din urmă au fost date la lumină şi alte scrieri mai extinse atribuite lui Clement, în care e vorba de dialogurile lui Petru şi al lui Apion, despre care cei de demult nu ne-au păstrat nicăieri nici o amintire şi care de altfel nu au puritatea ortodoxiei apostolice [163]. Despre epistolele lui Ignatie şi a lui Policarp am vorbit mai înainte.

---

160. Idee scumpă şi lui Origen, *De principiis*, trad. rom., prefaţa, p. 2—3. Eusebiu face din ea însuşi firul roşu al *Istoriei sale*.

161. Aşa credea şi Clement Alexandrinul.

162. Eusebiu este cel dintîi care aminteşte şi de a doua epistolă a sfîntului Clement Romanul. În schimb, ea figura, parţial, chiar în *Codex Alexandrinus* (sec. V).

163. Aici e vorba de apocrifele pseudo-clementine, *Omilii* şi *Recunoaşteri*.

XXXIX

Scrierile lui Papias

1. De la Papias ni s-au păstrat cinci cărți intitulate *Explicări la Cuvintele Domnului.* Despre ele amintește Irineu, care precizează că de la el numai cinci cărți se cunosc. Iată cum se exprimă el textual : «Acest lucru îl confirmă în scris Papias în cea de-a patra din cărțile sale. De la el ni s-au păstrat de toate cinci cărți. Dintre bărbații vechi ai Bisericii, Papias ascultase pe evanghelistul Ioan și însoțise pe Policarp» [164]. Atîta ne spune Irineu.

2. În schimb, chiar în introducerea la scrierea sa, Papias nu mărturisește că ar fi auzit și că ar fi văzut el însuși pe sfinții apostoli, ci precizează doar că învățătura de credință a primit-o de la oameni care au trăit în apropierea apostolilor. Iată cum se exprimă el : «Ca să te întăresc în adevăr, pentru tine nu m-aș sfii să adaug explicărilor mele tot ceea ce am prins altădată de la presbiteri sau bătrîni și pe care le-am păstrat bine în amintire. Căci nu mă bucuram, ca cei mai mulți, cărora le plac vorbele multe, ci îmi plăceau cei care spun adevărul și nici nu cercetam astfel de dascăli care ne transmit porunci străine, ci pe cei care-și amintesc de cei care prezintă porunci date de Domnul, ca unele ce sînt izvorîte din credință și din adevărul însuși.

4. Dacă venea undeva vreunul care trăise cîndva în apropierea acestor presbiteri, atunci îndată mă informam ce credință avuseseră aceia și întrebam ce anume au învățat ? Ce Petru ? Ce Filip ? Ce Toma sau Iacov și ce anume Aristion sau Ioan presbiterul [165] sau alți ucenici ai Domnului ? Căci eram de părere că știrile scoase din cărți nu au, după mine, aceeași valoare ca mărturia orală vie și statornică» [166].

---

164. Irineu, *Contra ereziilor,* V, XXXIII, 4.

165. Pentru modul în care erau înțelese în primul veac denumirile legate de cele trei trepte ale slujirii preoțești (diaconi, preoți sau presbiteri și episcopi) a se vedea îndeosebi Iustin Moisescu, *Ierarhia bisericească în epoca apostolică,* Craiova, 1955. Cît privește pe sfîntul Irinéu, care e citat aici, e semnificativ studiul lui A. d'Alès, din «Revue des études grecques» t. XLII (1929), p. 398—419. Cum bine observau sfîntul Ioan Hrisostom, Teodoret și alții, mai ales pentru a doua și a treia treaptă ierarhică terminologia a variat în primele veacuri. Însuși Eusebiu a confundat lucrurile atunci cînd s-a referit la acest pasaj (a se vedea notele respective), atribuindu-i lui Papias că, pe lîngă apostolul Ioan, ar fi existat și «presbiterul Ioan», ceea ce este inexact. A se vedea studiul lui V. Gheorghiu, *Tradiția despre apostolul și presbiterul Ioan la Eusebiu de Cezareea,* Cernăuți, 1926. La fel, *Studiul Noului Testament,* București, 1954, p. 53. Pentru a evita confuziile, noi am folosit, în general, termenul «preot», «preot mai în vîrstă» (cum e cazul în acest capitol și altele) și «preoție».

166. Ucenic al urmașilor sfîntului Ioan Evanghelistul și însoțitor al sfîntului Policarp, această «curioasă» figură a veacului II, care a fost Papia, episcop de Ierapole, a cules interesante «Explicări la cuvintele domnești» în cinci cărți, aproape în întregime pierdute afară de cîteva fragmente păstrate de Eusebiu, dar care au produs destule confuzii între cercetători.

5. Putem observa din aceste cuvinte că Papias amintește numele lui Ioan de două ori : prima dată îl pune alături de Petru, de Iacov, de Matei și de ceilalți apostoli, gîndindu-se astfel pe față la evanghelistul Ioan ; în cel de al doilea caz, într-o astfel de exprimare, Ioan e pomenit în altă grupare cu totul deosebită de cea a apostolilor, avînd înaintea lui înșirat pe un oarecare Aristion și fiind categorisit cu atributul de «presbiter» și fiind pus în rîndul ucenicilor simpli.

6. Prin aceasta se adeverește știrea că în Asia vor fi trăit atunci două persoane cu același nume și că în Efes fuseseră ridicate două morminte care și azi sînt numite «ale» lui Ioan. Trebuie dar să atragem atenția asupra acestui fapt, căci s-ar putea ca atîta vreme cît acceptăm pe cel dintîi Ioan, atunci cel de al doilea va fi privit descoperirea dumnezeiască amintită sub numele lui Ioan.

7. Papia, despre care vorbim acum, recunoaște că ar fi primit cuvintele apostolilor prin mijlocirea celor pe care i-a căutat [167] ; pe de altă parte însă el afirmă că a fost ucenic atît al lui Aristion, cît și al presbiterului Ioan. În scrierea sa el se referă la ele adeseori nominal atunci cînd amintește de tradițiile lor.

8. Nu credem că-i fără folos să facem unele precizări : la cuvintele lui Papia amintite adineaori e bine să adăugăm și alte știri în care istorisește fapte ieșire din comun, precum și altele care au ajuns pînă la el pe baza tradiției.

9. S-a amintit în cele precedente că apostolul Filip a locuit la Ierapole împreună cu fiicele sale [168]. Trebuie să mai subliniem că Papia, care trăia pe acea vreme, spune că a auzit și el o istorie miraculoasă despre fiicele lui Filip : e vorba de învierea unui mort, care a avut loc pe atunci, precum și o altă întîmplare uimitoare în legătură cu Iustus numit Barsaba, care ar fi băut o otravă omorîtoare, dar prin darul lui Dumnezeu el n-a suferit nici o neplăcere.

10. Acest Iustus e cel pe care, după Înălțarea la cer a Mîntuitorului, Apostolii l-au propus împreună cu Matia ca să se completeze numărul lor, alegînd pe unul în locul trădătorului Iuda și despre care cartea Faptelor Apostolilor se exprimă așa : «Și au pus înainte pe doi : pe Iosif numit Barsaba, zis și Iustus și pe Matia și rugîndu-se au zis...» [169].

11. Același Papia mai redă și alte lucruri care ar fi ajuns pînă la el prin tradiție orală, cum sînt unele pilde stranii ale Mîntuitorului, precum și unele învățături ciudate și alte fapte cu totul legendare.

---

167. Deci se înșela sfîntul Irineu cînd afirma că Papia ar fi fost ucenic al sfîntului Ioan Evanghelistul (*Contra ereziilor*, V, XXXIII, 4).
168. De care am amintit mai sus : III, XXXI, 3—4.
169. *Fapte*, 1, 23—24.

12. De pildă, el afirmă că după învierea morților va urma o împărăție de 1000 de ani, în care împărăția lui Hristos se va arăta în chip văzut pe pămînt. După părerea mea Papia va fi auzit de la apostoli greșit această părere alături de alte istorii vechi ale apostolilor, dar n-a înțeles ceea ce apostolii exprimau acolo în chip simbolic.

13. Într-adevăr, după cum se poate deduce din cuvintele sale, el era în cugetarea lui foarte mărginit [170]. Totuși el a fost de vină că după el un foarte mare număr de scriitori bisericești au primit aceleași păreri increzîndu-se în vechimea lor. Așa s-a întîmplat cazul cu Irineu și alții care au rămas la aceleași idei ca și el.

14. Și altceva ne mai transmite același Papias în opera sa, inspirîndu-se din «explicările» amintite, ale lui Aristion la cuvintele Domnului [171] ca și din tradiția despre presbiterul Ioan. Or, după ce asupra acestui fapt am făcut atenți pe cititorii dornici de cunoaștere, socotim că-i datoria noastră ca, în afară de observațiile de mai sus [172], să ne mai referim și la tradiția pe care a consemnat-o despre Marcu în legătură cu Evanghelia care-i poartă numele și unde stă scris :

15. «Și iată ce mai spunea presbiterul : Marcu, care era tălmaciul lui Petru, a scris corect, dar cu toate acestea fără rînduială, tot ce-și aducea aminte că s-ar fi spus ori ar fi fost săvîrșit de către Domnul. Căci el nu auzise și nici nu însoțise personal pe Domnul, ci doar a însoțit mai tîrziu pe Petru, după cum am amintit. Acesta își expunea învățăturile după cum se simțea trebuința, dar nu așa ca și cum ar fi făcut o expunere ordonată a faptelor. De aceea nu-i deloc greșeala lui Marcu dacă a scris după cum își aducea aminte. Pentru că el purta grijă doar de un singur lucru : să nu lase afară nimic din ceea ce auzise și să nu se facă vinovat în expunerea sa de nici o minciună». Așa ne-a spus Papia despre Marcu.

16. Privitor la Matei el a spus : «Matei a strîns în limba ebraică cuvintele lui Iisus, pe care fiecare le explica după cum putea».

17. Același Papia folosește mărturii scoase atît din prima epistolă a lui Ioan, cît și din prima epistolă a lui Petru. Expune apoi și o altă istorie despre femeia care a fost pîrîtă înaintea Mîntuitorul pentru săvîrșirea mai multor păcate [173], istorie care se cuprinde în «Evanghelia după Evrei».

Atîta am fost nevoiți să adăugăm la cele amintite mai înainte.

---

170. Acest atribut de «foarte mărginit», cum îl caracterizează Eusebiu, e în legătură cu credința chiliastă sau a împărăției pămîntești de 1000 de ani, pe care Papia căuta s-o bazeze pe «Apocalipsa» sfîntului Ioan.

171. De care s-a amintit adineaori : III, XXXIX, 4.

172. II, XV, 2.

173. *Ioan*, 7, 53—8, 11, pericopă care lipsea în cele mai vechi manuscrise biblice.

CARTEA A PATRA

I

Episcopii Romei şi ai Alexandriei pe timpul lui Traian

Către cel de al doisprezecelea an al domniei lui Traian[1], episcopul Bisericii din Alexandria, despre care vorbeam cu puţin timp înainte[2], a părăsit viaţa, iar după el a fost ales ca al 4-lea după apostoli, Primus, ca să ducă mai departe chemarea episcopală de acolo. Tot pe aceeaşi vreme, la Roma, unde Evarist servise 8 ani, a urcat pe scaun episcopul Alexandru, care devine cel de al 5-lea urmaş după Petru şi Pavel.

II

Ce au avut de suferit iudeii în acest timp

1. În vreme ce învăţătura Mîntuitorului şi Biserica Lui înfloreau în fiecare zi adăugînd mereu noi progrese, s-au înmulţit şi suferinţele iudeilor una după alta. Aşa, către cel de al optsprezecelea an de domnie al lui Traian[3], a izbucnit o nouă răscoală a iudeilor care a provocat moartea multora dintre ei[4].

2. Iudeii din Alexandria ca şi din restul Egiptului şi chiar din Cirene păreau mînaţi parcă de un duh rău, revoluţionar şi, ceea ce-i mai mult, răscoala lor s-a îndreptat şi împotriva cetăţenilor greci cu care locuiau împreună. Întrucît răscoala lua proporţii tot mai mari în decurs de un an s-a ajuns la un adevărat război în întreg Egiptul, pe vremea guvernatorului Lupu[5].

3. În primele lupte, iudeii s-au arătat mai tari decît grecii, dar cînd aceştia se refugiară în Alexandria, iudeii au fost făcuţi prizonieri şi ucişi. În schimb, cu toate că de la fraţii lor din Alexandria nu puteau aştepta nici un sprijin, iudeii din Cirene conduşi de unul cu numele Lucua[6] au continuat să prade Egiptul şi cîmpiile lui. Văzînd acestea, împăratul a trimis împotriva lor pe Marcius Turbo[7] cu armată de infanterie, cu vase de război şi chiar cu cavalerie.

4. Acesta a dus împotriva lor un război greu şi de durată nimicind zeci de mii de iudei, nu numai în Cirene, ci şi în Egipt, unde ei se răsculaseră sub regele lor, Lucua.

---

1. Deci pe la anul 109.
2. III, XXI.
3. Pe la anul 115.
4. E. Schuerer, *o.c.* I, 661–668.
5. Marcus Rutilius Lupus, guvernator în Egipt între anii 115–117.
6. După Dio Cassius (*Istorii,* LXVII, 32), conducătorul lor se numea Andrei. Iudeii ar fi ucis în Cirene 220.000 de oameni.
7. Generalul Marcius Turbo a suprimat revolta în anul 117.

5. Întrucît împăratul se temea că şi iudeii din Mesopotamia s-ar putea ridica împotriva celor împreună cu care locuiau acolo, a poruncit lui Lucius Quietus să curăţească şi provincia de acolo de astfel de oameni, aşa încît a pornit cu armata şi a nimicit o foarte mare mulţime dintre iudeii de acolo. Drept răsplată, împăratul l-a făcut guvernator peste Iudeea. Cei care au descris evenimentele de atunci au istorisit şi ei faptele tot în acelaşi mod[8].

III

Cei care au înaintat apologii pentru creştini pe vremea împăratului Adrian

1. După ce Traian a domnit douăzeci de ani fără 6 luni, i-a urmat la conducere[9] Aelius Adrian. Către acesta s-a adresat Codrat înmînîndu-i o cuvîntare de apărare a credinţei noastre pentru că unii oameni răutăcioşi încercaseră să nedreptăţească pe creştini. Această scriere se poate găsi şi azi pe la cei mai mulţi dintre fraţi şi chiar şi la mine. Ea ne oferă mărturii strălucite despre inteligenţa şi despre ortodoxia autorului[10].

2. Se poate deduce vechimea chiar din următoarele cuvinte pe care le reproducem: «lucrarea Mîntuitorului nostru se dovedea mereu prezentă printre noi pentru că era încă vie: cei pe care îi vindecase ori îi înviase din morţi n-au fost văzuţi numai cît timp Mîntuitorul i-a vindecat sau i-a înviat, ci ei au putut fi văzuţi mereu prezenţi nu numai cîtă vreme a petrecut Domnul cu ei, ci multă vreme şi după ce El a înviat. Aşa se face că unii dintre ei trăiesc încă şi azi».

Atîta din cele spuse de Codrat.

3. Aristide, un bărbat care a rămas şi el credincios credinţei noastre,ne-a lăsat şi el o apologie a credinţei creştine asemănătoare celei a lui Codrat, pe care a adresat-o aceluiaşi împărat Adrian. Şi scrierea lui poate fi găsită încă pe la cei mai mulţi (creştini, *n.tr.*)[11].

IV

Episcopii Romei şi ai Alexandriei pe vremea lui Adrian

În al treilea an de domnie al aceluiaşi împărat s-a sfîrşit episcopul Alexandru al Romei după o pastoraţie de zece ani. După el a urmat Sixt. În ace-

8. Dio Casssius, *ibid.*
9. Probabil, începînd din 10 august 117.
10. Afară de scurtul fragment păstrat aici de Eusebiu, *Apologia* lui Codrat s-a pierdut. Toate încercările de reconstituire au eşuat pînă acum.
11. Se pare că Eusebiu n-a avut-o în mîinile sale. E discutabil dacă ea a fost adresată împăratului Adrian sau Antoninilor. Multe veacuri socotită pierdută, ea a fost recent descoperită în traduceri siriene şi armene precum şi într-o prelucrare cuprinsă în cadrul cunoscutei opere bizantine *Varlaam şi Ioasaf* scrisă de sfîntul Ioan Damaschin şi pe care a publicat-o în anul 1953 la Ettal savantul Fr. Dölger. Traducerea românească o dă prof. D. Fecioru în «Mitropolia Banatului» 7-8/1983.

laşi timp, în Biserica Alexandriei şi-a sfîrşit zilele Primus, după zece ani de pastoraţie, lăsînd ca urmaş pe Iustus.

V

Episcopii de Ierusalim de la Mîntuitorul pînă în timpul de care vorbeam

1. Despre anii de păstorire a episcopilor de Ierusalim n-am aflat să se fi păstrat ceva scris, totuşi tradiţia precizează că păstorirea lor a fost de scurtă durată[12]. Astfel, am aflat din însemnări că pînă la răscoala iudeilor, de pe vremea lui Adrian, pe scaunul episcopal din Ierusalim s-au succedat un număr de 15 episcopi, despre care se spune că au fost toţi iudei, dar care au primit în chip ortodox învăţătura lui Hristos întrucît fuseseră socotiţi vrednici de slujba episcopală de către persoane în stare s-o confirme.

2. Aşa se face că începînd de la Hristos şi pînă la răscoala amintită, întreaga comunitate din Ierusalim se compunea numai din iudei: se ştie că în timpul acelei răscoale iudeii s-au despărţit din nou de romani, pentru care au fost nimiciţi în lupte grele.

3. Întrucît de acum înainte dispar episcopii proveniţi din tăierea împrejur, ar fi potrivit să dăm aici măcar şirul lor, începînd de la cel dintîi. Aşadar, cel dintîi a fost Iacov supranumit «fratele Domnului», după care al doilea e Simeon, al treilea Iust, al patrulea Zaheu, al cincilea Tobie, al şaselea Veniamin, al şaptelea Ioan, al optulea Matei, al nouălea Filip, al zecelea Seneca, al unsprezecelea Iust, al doisprezecelea Levi, al treisprezecelea Iuda.

4. Aceştia au fost episcopii oraşului Ierusalim începînd de la apostoli şi pînă la vremea de care ne ocupăm. Toţi proveneau din cei tăiaţi-împrejur.

5. În al doisprezecelea an de domnie a împăratului (Adrian)[13] pentru un timp de doisprezece ani a ocupat scaunul episcopal din Roma Telesfor, după ce vreme de zece ani păstorise Sixt. Telesfor era al şaptelea episcop începînd de la apostoli. Pe scaunul Bisericii din Alexandria a urcat peste un an şi cîteva luni Eumenes, care era al şaselea în vrednicia episcopală, după ce înaintaşul său (Iustus, *n.tr.*) păstorise acolo unsprezece ani.

VI

Ultima împresurare a Ierusalimului, sub împăratul Adrian

1. Pe măsură ce răscoala iudeilor devenea tot mai puternică, Rufus, guvernatorul Iudeii, a pornit împotriva lor cu toată cruzimea şi fără nici o cruţare, căci împăratul îi trimisese întăriri militare, aşa încît a nimicit de-a valma

12. Şi în *Cronica* sa, Eusebiu se plînge că «aproape deloc» nu se poate preciza numele şi durata episcopilor de Ierusalim din pricina lipsei listelor. Datele din *Istoria* lui Eusebiu s-au acceptat şi în *Cronologia* lui V. Grumel, Paris 1958.

13. Anii 128–129.

zeci de mii de oameni, bărbaţi, copii, femei, iar, potrivit legilor războiului, ţara lor a fost transformată în provincie romană.

2. Conducătorul iudeilor fusese un bărbat cu numele Bar-Kochba[14], care în tălmăcire însemnează «steaua». Cu toate că avea apucături de ucigaş şi de hoţ, totuşi prin însemnarea numelui a cîştigat atît de mare trecere în faţa sclavilor, încît li se părea că el a venit pentru ei ca un luceafăr din cer să-i lumineze în chip minunat în necazurile lor.

3. Pe cînd în al optsprezecelea an de domnie a împăratului lupta atinsese punctul ei culminant[15] în apropiere de Better[16], un orăşel bine întărit nu departe de Ierusalim, iar asediul purtat din exterior dura de atîta vreme, răsculaţii au ajuns din pricina foamei şi a setei la ultimele limite ale pierzării, aşa încît cel care a fost pricinuitorul acestor fapte necugetate a fost pedepsit după cum se cuvenea, iar potrivit legii şi poruncii împăratului Adrian însuşi s-a interzis poporului chiar şi numai să păşească pînă în apropierea Ierusalimului, în aşa fel încît - cum poruncise Adrian - nici măcar de departe să nu mai aibă drept iudeii să-şi contempleze pămîntul patriei. Aşa istoriseşte lucrurile şi Ariston[17] din Pella.

4. În felul acesta Ierusalimul a fost golit cu totul de populaţie iudaică şi lipsit cu desăvîrşire de vechii lui locuitori, iar în locul lor a fost colonizat cu populaţie străină, adusă din afară, încît noul oraş roman care s-a format acum şi-a schimbat şi numele, numindu-se Aelia, după numele împăratului Aeliu Adrian. De acum şi Biserica oraşului se compunea numai din (creştini proveniţi dintre păgîni *n. tr.*), iar după ce s-a terminat cu episcopii dintre cei tăiaţi împrejur, cel dintîi a fost de astă dată Marcu.

VII

Cine au fost în această vreme căpeteniile gnozei celei mincinoase

1. Pe vremea cînd în întreaga lume străluceau Bisericile ca nişte luceferi luminoşi şi pe cînd credinţa în Mîntuitorul şi Domnul nostru Iisus Hristos pătrundea biruitor la toate popoarele, diavolul, duşmanul binelui, care totdeauna s-a împotrivit adevărului şi care a fost vrăjmaş neîmpăcat al mîntuirii omului, a născocit tot felul de curse împotriva Bisericii.

---

14. Fiul stelei. Pe larg la Schuerer *o.c.* I, 670–704; Dio Cassius, *o.c.* LXIX, 12–14. Răscoala a durat 3 ani şi jumătate.

15. Anii 134–135.

16. Betthera, azi Bittir, la Abel, *o.c.* II,271, cam la 3 ore vest de Ierusalim.

17. Iustin, *Apol.* I, 47, *Dialogul* între iudeo-creştinul Iason şi iudeul Papiscus s-a pierdut. Constantin cel Mare va permite evreilor să vină o dată pe an în Ierusalim. Informaţii mai bogate, Bardy, *o.c.* 166.

2. Dacă altădată a pus la cale împotriva ei prigoane venite din afară, acum, cînd pe acestea nu le mai avea, diavolul s-a folosit – ca unelte în stare să ducă la pierzare sufletele – de oameni răi, de vrăjitori şi de slujitori ai pierzaniei. Diavolul a folosit în acest scop metode noi, aşa încît nimic n-a rămas neîncercat: magi şi înşelători, ei nu se dădeau înapoi de a fi socotiţi pe de o parte cei mai buni creştini, iar pe de altă parte să întoarcă de la calea care duce la cuvîntul mîntuirii pe cei care nu cunoşteau credinţa noastră şi asupra cărora ei luptau în chipul cel mai statornic.

3. Din preajma lui Menandru, urmaşul lui Simon Magul[18], despre care am amintit înainte, a pornit la lucru asemeni unui balaur cu două limbi şi cu două capete o putere care a dat naştere la doi conducători de erezie: Saturnin, de loc din Antiohia, şi Vasilide Alexandrinul. Aceşti eretici au înfiinţat şcoli eretice vrăjmaşe lui Dumnezeu, unul în Siria, celălalt în Egipt.

4. Irineu precizează că Saturnin măcina mereu aceeaşi rătăcire ca şi Menandru, iar Vasilide, sub pretext că prezintă adevăruri tainice, debita la nesfîrşit scorniturile lui, ţesînd poveştile îngrozitoare ale unei erezii nelegiuite[19].

5. Dintre numeroşii bărbaţi ai Bisericii, care luptau pe atunci în folosul adevărului şi care foloseau mai ales argumente raţionale în folosul învăţăturii apostolice şi bisericeşti, unii au prezentat prin scrieri, pentru cei care aveau de gînd să se apropie de ei, mijloace profilactice împotriva acestor erezii despre care am amintit.

6. Dintre acestea este şi minunata «Combatere a lui Vasilide» compusă de un scriitor foarte apreciat pe atunci, Agripa Castor[20], lucrare care a ajuns pînă la noi şi care ne arată cît de periculoasă era măiestria acestei magii eretice.

7. Dînd pe faţă misterele ascunse ale lui Vasilide, Castor spune că Vasilide compusese 24 de cărţi în legătură cu Evangheliile[21] şi că descoperise pentru el prooroci care i-ar fi dat numele de Barkaba şi Barkof şi altele care nici nu au existat vreodată, iar ca să impresioneze şi mai mult pe cei care se mirau de aşa ceva, le dădea intenţionat astfel de nume barbare. El mai învăţa că nu-i nici o deosebire între cei care mănîncă din jertfele aduse zeilor şi între cei care şi-au abjurat credinţa în timp de persecuţie. La fel, şi întocmai ca şi Pitagora altădată, a impus şi el aderenţilor săi o tăcere de 5 ani.

8. Acelaşi scriitor a mai înşirat şi alte asemenea rătăciri ale lui Vasilide dînd pe faţă în chip strălucit ereziile lui.

---

18. A se vedea mai sus: III, XXVI, 1.
19. Irineu, *Contra ereziilor* I, XXIV, 1-3.
20. Nu ştim de el decît de la Eusebiu. A se vedea A. Puech, *Hist. de la litt. grecque chrét.* II, Paris 1928, p. 261.
21. Probabil că era vorba de un Evangheliar cu însemnări sau glose marginale făcute de el. A se vedea şi Origen, *Omilia I, la Luca,* în «P.S.B.» 7, p. 79.

9. După cum relatează Irineu[22], tot în acea vreme trăia şi Carpocrate, care la fel era părintele unei erezii, aşa numită «erezia gnosticilor». Aceştia pretindeau că-i bine să practici operaţiile magice ale lui Simon, dar nu în chip secret, cum zicea acela, ci pe faţă, căci în aceasta ar consta măreţia lor, fiind de-a dreptul mîndri de mulţimea chefurilor pregătite de ei cu multă grijă, de arătările demonilor care le trimiteau fel de fel de visuri şi se amestecau printre oameni, precum şi alte lucruri de acest fel. În urma acestora, ei propovăduiau celor ce voiau să ajungă pînă la desăvîrşirea iniţierilor sau mai bine-zis a nelegiuirii lor, că ar trebui să săvîrşească orice faptă pînă şi cele mai ruşinoase, pentru că – spuneau ei – nu scapă altfel de stăpînii acestei lumi, cum îi numeau ei, decît împlinindu-le orice dorinţă, chiar prin faptele cele mai ruşinoase.

10. Desigur că s-a întîmplat ca diavolul, care mereu se bucură de rău, să se servească de astfel de slujitori fie pentru a duce în robie spre a-i pierde pe cei care s-au lăsat înşelaţi de el, fie pentru ca să dea neamurilor păgîne mai multe pretexte de a batjocori cuvîntul dumnezeiesc întrucît, spre ruşinea întregii creştinătăţi, faima unor astfel de oameni se răspîndise peste tot.

11. Poate că mai ales în felul acesta a luat naştere părerea nelegiuită şi cu totul nebunească – de altfel cunoscută pe atunci de păgîni în legătură cu creştinii – că noi am avea relaţii nelegiuite cu mamele şi cu surorile noastre şi că am consuma alimente spurcate.

12. De altfel, diavolul n-a profitat prea mult de aceste împrejurări pentru că, deodată cu trecerea vremii, adevărul a ieşit la iveală şi a strălucit cu o lumină cuceritoare.

13. Într-adevăr, uneltirile diavolului s-au stins repede fiind copleşite de puterea adevărului: întrucît mereu apăreau noi erezii, unele decurgînd din altele, cele mai vechi au lîncezit ori s-au îndepărtat de celelalte şi s-au dizolvat în variate şi nenumărate curente. În aceeaşi vreme, păstrîndu-şi mereu aceeaşi identitate, strălucirea Bisericii de pretutindeni şi care singură e cea adevărată, creştea într-una şi se întărea aruncînd peste întreg neamul elinilor şi al barbarilor razele a tot ce era demnitate, curăţie, libertate, înţelepciune, învăţătură şi viaţă dumnezeiască.

14. Cu timpul erezia s-a stins, încît nu a mai rămas nimic din toate calomniile care au fost rostite la adresa învăţăturii creştine, care a rămas biruitoare pretutindeni, bucurîndu-se de cel mai mare respect din pricina sublimităţii şi înţelepciunii ei, precum şi din pricina principiilor ei dumnezeieşti şi raţionale. În felul acesta nimeni n-a mai îndrăznit mai mult să formuleze la adresa noastră astfel de batjocuri şi de calomnii cum le plăcuse s-o facă înainte celor care trecuseră cu toţii în tabăra vrăjmaşilor noştri.

22. Irineu, *Contra ereziilor*, I, XXV, 1; 6; 3; 4.

15. De altfel în vremea de care vorbim, adevărul își cîștigase mulți apărători, care luptau împotriva ereziilor și a necredinței, nu numai prin combateri orale, ci și prin argumentări scrise[23].

VIII

Care au fost scriitorii bisericești din acea epocă

1. Între apărătorii adevărului se făcuse cunoscut Hegesip, din care am citat și noi pînă acum mai multe pasaje[24] cînd am vrut să stabilim anumite fapte din vremea apostolilor, folosindu-ne de argumentul tradiției.

2. În cele cinci cărți (intitulate *Memorii*) în care ne redă într-o formă simplă tradiția nefalsificată a învățăturii apostolice, indicînd timpul în care a trăit, a scris următoarele cuvinte despre cei care începuseră să-și ridice idoli după credința lor: «Ei le închinau monumente și temple, așa cum obișnuiesc pînă azi. Printre ei se afla și Antinoos, un sclav al cezarului Adrian. În cinstea acestui sclav s-au prăznuit chiar pînă în vremurile noastre așa numitele «jocuri ale lui Antinoos». Împăratul Adrian a întemeiat și un oraș care-i poartă numele și a făcut acolo și oracole în cinstea lui»[25].

3. În această vreme, Iustin, un prieten sincer al filosofiei celei adevărate, își petrecea timpul adîncind scrierile grecilor. Și el descrie această epocă atunci cînd spune textual în *Apologia* pe care a adresat-o împăratului Antonin: «Socotim că nu este ceva absurd să amintim aici și de Antinoos, care a murit de curînd și pe care toți, de teamă, au început să-l adore ca pe un zeu, cu toate că știau cine era și de unde venea»[26]. Iustin mai amintește și de războiul iudaic, afirmînd textual[27]: «În războiul iudaic ce a avut loc de curînd, Bar-Kochba, conducătorul revoltei iudeilor, a poruncit ca numai creștinii să fie supuși la cele mai crunte pedepse dacă nu vor tăgădui și nu vor defăima pe Iisus Hristos.

4. În aceeași scriere Iustin mai relatează că trecerea sa de la filosofia păgînă la credința în Dumnezeu n-a făcut-o ca pe un gest fără socoteală, ci după o matură reflexiune. Iată cum se exprimă el: «Eu însumi, pe cînd mă găseam împărtășind învățăturile lui Platon, auzind cît de mult erau defăimați creștinii și văzînd că totuși ei sînt fără de teamă în fața morții și în fața tuturor acelora pe care oamenii le socotesc înfricoșătoare, am înțeles că este cu nepu-

---

23. Loc tipic pentru cunoașterea planului cu care își concepuse Eusebiu *Istoria* sa. A se vedea introducerea lui G. Bardy: *Eusèbe de Cesarée, Histoire ecclésiastique,* vol. IV, Paris 1960, p. 78.

24. II, XXIII; III, XI; XII; III, XIX-XX; III, XXXII.

25. Se știe de scandalul moral provocat de cazul de inversiune sexuală săvîrșită de împăratul Adrian față de favoritul său, sclavul Antinoos, înecat în anul 130 în apele Nilului. Împăratul l-a trecut în rîndul zeilor. Aproape toți apologeții l-au denunțat (Teofil, *Către Autolic,* III, 8, în traducere pag. 334), dar mai ales Origen, care în *C. Celsus* vorbește pe larg de mai multe ori (III, 36–37; V, 63; VIII, 9). Era firesc deci să scrie și Iustin despre el. Din citatul acesta reiese că Hegesip, autorul acestor rînduri, era contemporan cu Iustin (*Apol.* I, XXIX, 4).

26. Iustin *Apologia* I, XXIX, în trad. rom. «P.S.B.», 3, pag. 44.

27. *Ibidem,* pag. 46.

ţinţă ca ei să trăiască în răutate şi în pofta plăcerilor. Ce om dedat plăcerilor şi desfrîului, care socoteşte un lucru bun să se hrănească din carne de om, ar fi în stare să îmbrăţişeze moartea ca să se lipsească de bunurile lui şi nu ar căuta cu tot dinadinsul să se bucure de viaţa prezentă şi să se sustragă magistratului, decît să se expună morţii, denunţîndu-se pe sine însuşi?»[28]

5. Iustin mai istoriseşte că împăratul Adrian a primit de la strălucitul guvernator Serenius Granianus[29] o epistolă privitoare la situaţia creştinilor, în care se spune că nu-i deloc just ca, chiar şi cînd nu s-a înregistrat nici o acuză, şi fără o cercetare necesară, creştinii să fie daţi morţii doar pe temeiul că aşa a strigat mulţimea. Împăratul i-a răspuns prin Minucius Fundanus, proconsulul Asiei, interzicîndu-i să osîndească pe cineva dacă nu există împotriva lui o plîngere sau o acuzaţie în regulă.

6. Iustin reproduce epistola, păstrînd textul latin aşa cum era[30], dar înainte de a o fi reprodus el scria aceste cuvinte: «Avînd posibilitatea, pe baza unei scrisori a prea marelui şi prea strălucitului cezar Adrian, părintele vostru, de a vă cere vouă să porunciţi ca judecăţile să se facă aşa cum v-am pretins, v-am cerut aceasta nu atît folosindu-ne de decretul lui Adrian, cît din conştiinţa pe care o avem despre dreptatea cauzei noastre şi pentru aceasta am alcătuit această cuvîntare şi explicare. Dar am alăturat şi copia de pe epistola lui Adrian, pentru ca din punctul acesta de vedere să luaţi cunoştinţă că noi spunem adevărul»[31].

7. Am spus că acelaşi scriitor redă textul rescriptului în limba latină, dar noi l-am tradus cît am putut mai bine în limba greacă. Iată textul lui:

IX

Epistola lui Adrian prin care se interzice urmărirea creştinilor fără temei legal

1. «Către Minucius Fundanus.

Am primit epistola pe care mi-a scris-o strălucitul bărbat, Serenius Granianus, predecesorul tău. Socotim că chestiunea aceasta trebuie să rămînă necercetată, pentru ca nici oamenii să nu se tulbure şi nici să nu se dea calomniatorilor prilej de a-şi manifesta răutatea.

2. Deci dacă locuitorii din provincia ta vor putea susţine în chip lămurit plîngerea lor împotriva creştinilor, în aşa fel ca să se poată răspunde pentru ea

---

28. Iustin, *Apol.* II, XII.

29. Se pare că numele lui adevărat era Qv. Licinius Silvanus Granianus, proconsul în 123-124. Rescriptul datează din anul 124. Minucius Fundanus era urmaşul lui Granianus în proconsulatul Asiei.

30. Textul latin a dispărut. Azi cunoaştem numai traducerea greacă a lui Iustin. Dar şi Eusebiu mărturiseşte că a tradus acelaşi document după originalul latin.

31. Iustin, *Apol.* I, anexa.

şi înaintea tribunalului, să se îndrepteze numai către aceştia, dar nu numai cu simple pretenţii şi doar cu zvonuri. Căci e de datoria ta cea mai înaltă ca dacă cineva ar voi să aducă vreo acuzaţie, să te informezi dacă aceasta e întemeiată.

3. Deci, dacă cineva aduce vreo învinuire şi arată că unii au săvîrşit ceva împotriva legilor, să dispui aşa cum se cuvine potrivit cu gravitatea delictului. Dar, pe Hercule! Dacă cineva ar propune ceva numai din calomnie, fii atent asupra răutăţii acesteia şi caută ca ea să fie răzbunată cum se cuvine». Acesta-i textul rescriptului lui Adrian.

X

Care au fost sub Antonin episcopii din Roma şi Alexandria

După ce Adrian a domnit douăzeci şi unu de ani, plătind şi el morţii ultimul tribut[32], a venit la cîrma Imperiului Roman Antoninus supranumit «cel pios». În timpul primului lui an de domnie a încetat din viaţă Telesfor[33] după ce condusese cîrma Bisericii Romei timp de zece ani, iar după aceea conducerea Bisericii Romei o preia Higin. Irineu ne informează că Telesfor şi-a sfîrşit viaţa în chip strălucit, murind moarte de martir. Tot în aceeaşi scriere se arată că în timpul lui Higin, de care am amintit adineauri[34], Valentin, întemeietorul ereziei care-i poartă numele, şi Kerdon, căpetenia ereziei marcionite, erau deja celebri în Roma. Iată cum se exprima Irineu:

XI

Ereziarhii din acea vreme

1. «De fapt, Valentin şi-a făcut apariţia în Roma pe vremea lui Higin, a înflorit cel mai mult pe timpul lui Pius şi a rămas (în capitală) pînă pe vremea păstoririi lui Anicet. Kerdon, predecesorul lui Marcion, a trăit şi el tot pe vremea lui Higin, care era cel de al nouălea episcop al Romei[35], sub care a făcut şi pocăinţă, dar n-a rămas statornic, ci o dată învăţa pe ascuns, altă dată făcea din nou pocăinţă, iar altă dată, fiind convins că a învăţat ceva rău, s-a retras din adunarea fraţilor».

2. Iată cum se exprima Irineu în a III-a carte a sa *Contra ereziilor*. De altfel, în special cu privire la Kerdon, el scria aşa: «Un anume Kerdon, care era influenţat de aderenţii lui Simon, petrecînd în Roma pe vremea lui Higin, cel

32. Adrian a murit la 10 iulie anul 138, după ce a adoptat şi a designat ca viitor împărat pe Antonin Piul (138–161).

33. Deci în anul 138 (poate începutul lui 139).

34. Irineu, *Contra ereziilor,* III, III, 3.

35. Vechea traducere în limba latină a operei lui Irineu socotea că Higin a fost al optulea episcop al Romei şi acesta e adevărul. G. Bardy, *o.c.* p. 173.

de al 9-lea deţinător al succesiunii episcopale începînd de la apostoli, învăţa că Dumnezeul cel vestit de Lege şi de prooroci nu-i una şi aceeaşi persoană cu Tatăl Domnului nostru Iisus Hristos, ci unul este cunoscut, pe cînd celălalt e necunoscut, că unul este drept, pe cînd celălalt este bun. După el a venit Marcion Ponticul, blasfemiind fără ruşine şi organizînd pe această linie o adevărată şcoală eretică»[36].

3. Acelaşi Irineu explică în amănunte prăpastia adîncă în care s-a rătăcit Valentin[37], dezvăluindu-i răutatea ascunsă şi vicleană ca a unui şarpe care se tupilează într-o peşteră.

4. El mai istoriseşte şi despre un alt ereziarh cu numele Marcu[38], om foarte dibaci în jonglerii magice. Despre deşartele lui iniţieri şi despre murdarele lui mistagogii Irineu se exprimă astfel:

5. «Unii pregătesc cu adevărat pat de nuntă şi îndeplinesc iniţierea aderenţilor folosindu-se de anumite formule, spunînd că ceea ce săvîrşesc ei e o adevărată căsătorie spirituală, referindu-se la un fel de căsătorie cerească. Alţii duc pe oameni la rîu şi-i botează rostind următoarele cuvinte: «În numele Tatălui celui necunoscut de nimeni, al Adevărului care e mamă a tuturor lucrurilor şi al celui ce s-a coborît peste Iisus». În fine, alţii rostesc peste ei cuvinte evreieşti ca să impresioneze şi mai mult pe cei iniţiaţi»[39].

6. După patru ani de păstorire a murit şi Higin, iar după el a luat conducerea Bisericii Romei Pius[40]. În acelaşi timp, în Alexandria a fost rînduit ca păstor Marcu, după păstorirea de treisprezece ani împliniţi a lui Eumene. La rîndul său, după 10 ani de păstorire a lui Marcu a urmat Celadon la conducerea Bisericii din Alexandria.

7. Şi în Biserica romanilor după o păstorire de 15 ani a lui Pius a luat conducerea credincioşilor din acel oraş Anicet, cel pe vremea căruia istoriseşte şi Hegesip că a venit la Roma şi că a rămas acolo pînă pe vremea păstoririi lui Eleuteriu[41].

8. Tot în timpul aceloraşi episcopi s-a distins în mod deosebit şi Iustin, care vestea cuvîntul dumnezeiesc purtînd toga de filosof şi lupta şi cu condeiul pentru apărarea credinţei. Într-o scriere pe care a compus-o *Împotriva lui Marcion*[42], Iustin mărturiseşte că în vremea în care scria aceste lucruri ereticul era încă în viaţă, căci iată cum grăieşte acolo:

36. Irineu, *Contra ereziilor* I, XXVII, 1-2.
37. Irineu, *o.c.* I, I–IX.
38. Irineu, *o.c.* I, XIII, 1.
39. Irineu, *o.c.* I, XX, 3.
40. După V. Grousel (*Cronologie*, p. 426), Higin a păstorit între 129–142, Pius între 142–157 (?), Anicet între 157–168. Nici Origen şi nici Eusebiu nu ştiu că Pius ar fi fost frate cu Herma (pe care-l citează amîndoi), aşa cum spusese fragmentul Muratori.
41. Eusebiu revine asupra lui Eleuteriu: IV, XXII, 2, 3.
42. Nu e sigur dacă sfîntul Iustin a scris o astfel de lucrare.

9. «În timpul în care scriu aceste lucruri un oarecare Marcion Ponticul își învață aderenții că trebuie să creadă că există un Dumnezeu, care-i mai mare decît Făcătorul lumii. Cu ajutorul demonilor el a corupt tot soiul de oameni de toate neamurile să spună blasfemii împotriva Celui care a creat lumea, tăgăduind că acesta ar fi Tatăl lui Hristos și să mărturisească cum că alături de El există altul, cu mult mai mare decît El.

10. Și după cum am amintit, toți cei stăpîniți de astfel de idei se numesc creștini după cum se întîmplă și în filosofie, unde cu toate că titlul de filosof este un nume comun pentru filosofi, totuși ideile lor nu sînt comune la toți»[43]. După care adaugă: «Printre noi se mai poate afla (din operele lui Iustin, *n. tr.*) și un *Tratat împotriva tuturor ereziilor;* cine vrea să-l citească, i-l putem da»[44].

XII

Apologia lui Iustin către împăratul Antonin

(XI, 11). După ce a compus o minunată scriere împotriva păgînilor precum și alte lucrări, care conțin o apărare a credinței noastre, același Iustin s-a adresat cu ele împăratului Antonin supranumit «cel pios» precum și Senatului Roman, ca unul care locuia chiar în Roma[45]. Iată ce declară el în *Apologie* despre sine însuși și despre patria din care se trage:

12. «Împăratului Titus Aelius Adrianus Antoninus Pius, Augustul Cezar, și lui Verissimus, fiului filosof și lui Lucius, filosoful, fiul natural al Cezarului și adoptiv al lui Pius, iubitor de cultură, precum și sacrului Senat și întregului popor roman, eu Iustin, fiul lui Priscus, nepotul lui Bacchius, născut în Flavia Neapolei din Syria Palestinei, adresez această cuvîntare a mea, în favoarea oamenilor de tot neamul care sînt pe nedrept urîți și chinuiți, ca unul care însumi fac parte dintre ei»[46].

XIII

Epistola lui Antonin către reprezentanții Asiei în problema noastră

(12) Întrucît același împărat a fost întîmpinat și de alți frați din Asia, care aveau să sufere tot felul de batjocuri, a găsit de bine să adreseze «reprezentanților Asiei» următorul rescript:

---

43. Iustin, *Apologia* I, XXVI.
44. Idem, *ibid.* pag. 43. Tratatul amintit nu s-a păstrat.
45. Exprimarea lui Eusebiu e ezitantă atunci cînd prezintă operele lui Iustin. Deși vorbește la plural, el totuși ne lasă impresia că știa numai de o singură apologie.
46. Iustin, *Apologia întîia,* I, 1. Lucius Verus, fiul lui Caianus Commodus, a fost adoptat de Adrian și apoi de Antonin Piul. A fost crescut împreună cu Marcu Aureliu, care l-a asociat la imperiu, dîndu-i în sarcină Orientul. La rîndul său Verissimus (= cel mai adevărat) e o poreclă dată lui Marcu Aureliu de către Antonin, care l-a adoptat și pe el. Probabil că Iustin a folosit și porecla aceasta cu un anumit scop (Kraft, *o.c.* p. 205).

1. «Împăratul Cezar Titus Aelius Adrianus Antoninus Augustus Pius, Pontifex Maximus, cu puterea de tribun pentru a cincisprezecea oară şi de consul pentru a treia oară[47], trimite salutări reprezentanţilor Asiei.

2. Ştiu că zeii vor fi plini de grijă ca să nu lase pe nişte astfel de oameni să rămînă ascunşi. Căci tocmai pe aceia ar trebui să-i pedepsească mai mult, care nu vor să se închine lor.

3. Pe unii ca aceia voi îi acuzaţi de tulburare şi-i învinuiţi ca atei, din cauza părerii pe care ei o au despre zei, aducîndu-le şi alte acuzaţii, pe care însă nu le putem dovedi. Se pare totuşi că acelora le este folositor să creadă că mor din cauza învinuirilor pe care voi li le aduceţi. Şi în felul acesta ei vă înving pe voi, punîndu-şi mai degrabă la dispoziţia voastră sufletele lor, decît să se lase convinşi că săvîrşesc cele ce pretindeţi voi.

4. În ce priveşte cutremurele care s-au întîmplat şi care se întîmplă, nu se cuvine să vă arătaţi plini de mînie, atunci cînd ele au loc, dacă comparaţi cele ale voastre cu cele ale acelora,

5. deoarece aceia sînt mai plini de îndrăzneală decît voi faţă de Dumnezeu. Voi, în vremea aceea, păreţi că neglijaţi cu desăvîrşire pe zeii voştri şi neglijaţi cu totul templele, rămînînd străini de orice legături cu Dumnezeul cel nemuritor[48]. Din acest motiv vă arătaţi plini de invidie faţă de cei ce şi-au păstrat legătura lor cu dumnezeirea şi-i persecutaţi pînă la moarte.

6. Cu privire la nişte astfel de oameni religioşi şi alţi conducători de provincii s-au adresat în scris prea bunului meu părinte[49], dar acesta le-a răspuns să nu întreprindă nici o acţiune împotriva lor, în cazul cînd nu s-ar dovedi că ei iau vreo atitudine împotriva stăpînirii romanilor. Şi mie, de altfel, mulţi mi-au atras atenţia asupra unora ca aceştia, dar le-am răspuns urmînd îndeaproape părerea tatălui meu.

7. Iar dacă cineva ar vrea să aducă împotriva unui creştin acuzaţia că este creştin, cel ce este astfel acuzat să fie absolvit de crima care i se impută, chiar dacă s-ar dovedi că este creştin; iar acela care porneşte acţiunea împo-

---

47. În continuare,Eusebiu aminteşte că, potrivit informaţiei lui Meliton de Sardes, împăratul Antonin Piul a publicat în favorul creştinilor din Larisa, Tesalonic, Atena şi pentru reprezentanţii Ahaiei un rescript asemănător acestuia. S-ar putea ca acela să fie apocrif. Schwartz crede că şi acest apocrif va fi fost redactat iniţial tot în latineşte. Cea de-a 15-a putere tribunică a durat între 10 dec. anul 160 şi 9 dec. 161; al treilea consulat al lui e tot din 161, dar o dată ce a fost proclamat ca împărat în 161, nu mai are rost să apară din nou titlul de consul. Celălalt titlu, de «armenicul», nu apare decît mai tîrziu în documente. Din toate acestea reiese că acest rescript nu-i autentic. Mai presus de toate, însă, vorbeşte faptul că între timp Iustin murise, aşa că nu mai poate fi vorba aici de o operă a lui.

48. Chiar şi numai această frază ar fi suficientă pentru a dovedi neautenticitatea acestui text. Bardy *o.c.* p. 178.

49. Cel vizat e Antonin, care ar fi primit scrisori de la guvernatori. Or, după titlurile etalate se vede că-i vorba de Antonin.

triva lui să fie vinovat judecății. Promulgat în Efes în adunarea reprezentativă a Asiei»[50].

8. Că așa s-au petrecut faptele mărturisește și Meliton episcop de Sardes, bine cunoscut pe vremea aceea, ceea ce reiese dintr-o apologie în favorul credinței creștine, pe care și el a adresat-o împăratului Verus[51].

XIV

Știri despre Policarp, ucenicul apostolilor

1. Pe vremurile despre care vorbim[52] și pe cînd Biserica Romei era păstorită de Anicet, potrivit informațiilor lui Irineu trăia și Policarp, care tocmai atunci venise la Roma ca să discute cu el despre data serbării Paștilor[53].

2. Același Irineu ne mai transmite în legătură cu Policarp și altă istorisire, care trebuie pusă în legătură cu ceea ce am spus și în alt loc și despre care grăiește așa[54]:

3. «Cît despre Policarp, el nu numai că a primit învățătura de la apostoli și s-a întîlnit cu mulți din cei care au văzut cu ochii lor pe Domnul, ci a și fost așezat de către apostoli ca episcop în Biserica din Smirna

4. și în calitatea aceasta l-am văzut și noi în prima noastră tinerețe (căci el s-a bucurat de o viață foarte îndelungată și s-a despărțit de lumea aceasta la o vîrstă foarte înaintată, sfîrșind printr-o moarte strălucită și impresionantă ca martir) învățînd mereu aceeași învățătură pe care a primit-o de la apostoli și păstrînd tradiția Bisericii care e și singura adevărată.

5. Același lucru îl mărturisesc și toate celelalte Biserici de prin Asia, precum și cei care au urmat lui, căci Policarp a fost un martor al adevărului, cu mult mai vrednic de crezare și mai sigur decît Valentin și decît Marcion și decît ceilalți dascăli cu idei nelegiuite. Pe vremea lui Anicet, pe cînd petrecea în Roma, Policarp a readus la Biserica lui Dumnezeu pe mulți din ereticii amintiți, propovăduind că există numai un singur adevăr: cel predat de Biserică și primit de la apostoli.

6. Mai trăiesc încă oameni[55] care l-au auzit istorisind, cînd se afla în Efes, că Ioan, ucenicul Domnului, intrînd odată într-o baie, dacă a văzut că și Cerint se afla acolo a ieșit îndată din baie fără să se fi îmbăiat, ci strigînd doar: «să

---

50. Iustin, *Apol. întîia,* anexă. Cu toate obiecțiunile care i s-au adus, textul acestei epistole se află reprodus în Cod. paris. gr. 450 din anul 1364, la un loc cu cele două apologii ale sfîntului Iustin.

51. Eusebiu revine mai încolo asupra lui Meliton de Sardes.

52. Adică din timpul cît domnea Antonin Piul (138–161). Termenul are în vedere durata domniei împăratului.

53. Mai jos: V, XXIV, 16.

54. Irineu, *Contra ereziilor,* III, III, 4.

55. În alt loc (III, XXVIII, 6) Eusebiu spune că și el (Policarp) a fost acolo.

fugim de aici, nu cumva să se prăbuşească baia peste noi căci înăuntru se află şi Cerint, duşmanul adevărului!»

7. De altfel chiar şi Marcion cînd a întîlnit odată pe Policarp şi întrebîndu-l: «mă cunoşti, Policarpe?», la care acesta i-a răspuns: «Da cunosc, cunosc pe cel întîi născut al satanei!»[56] Atît de mult se fereau apostolii şi ucenicii lor de cei ce falsificau adevărul, încît nu voiau nici măcar să înceapă cu ei vreo conversaţie, după cuvîntul apostolului «de omul eretic după întîia şi a doua mustrare, depărtează-te, ştiind că unul ca acesta s-a abătut şi a căzut, fiind singur de sine osîndit».

8. Există şi o foarte educativă epistolă a lui Policarp către Filipeni, din care dacă vrea cineva din cei care se grijesc de mîntuirea sufletului, acela poate desprinde din ea felul în care crede şi se propovăduieşte adevărul».

9. Atîta din cele spuse de Irineu. În epistola pomenită şi păstrată de la Policarp se face referire în cîteva rînduri de întîia epistolă a lui Petru[57].

XV

În Smirna, pe vremea împăratului Verus, Policarp şi alţii mor ca martiri

(XIV, 10). După ce Antonin Piul a domnit douăzeci şi doi de ani împliniţi[58], i-a urmat fiul său Marcu Aurelius Verus supranumit şi Antoninus împreună cu fratele său Lucius[59].

1. Pe vremea lui Marcu Aureliu, pe cînd prigoane crunte răvăşeau Asia, şi-a sfîrşit viaţa ca martir Policarp[60]. Socot aşadar foarte necesar să cuprind în istoria mea şi însemnările păstrate de la el spre a fi de pomenire pentru cei care vin după noi.

2. E vorba de epistola compusă în numele Bisericii pe care o conducea şi adresată Bisericilor din ţinuturile învecinate, în care e vorba şi despre el.

3. «Biserica lui Dumnezeu care petrece vremelnic în Filomelium[61] şi tuturor comunităţilor Bisericii universale, mila, pacea şi dreptatea lui Dumnezeu şi a Domnului nostru Iisus Hristos să se înmulţească.

Vorbind despre martiri, v-am scris, fraţilor, şi despre fericitul Policarp, care prin martiriul său a pus capăt persecuţiei ca şi cum ar fi pecetluit-o».

---

56. *Tit*, 3, 10–11.
57. Părere neprobabilă.
58. Între 10.VII, 138–7.III. 161.
59. Amîndoi fuseseră adoptaţi de Antonin Piul.
60. Acest fapt pare a fi avut loc la 23 febr. 156 (D. Fecioru: *Scrierile părinţilor apostolici*, în «P.S.B.» 1, p. 204). Alţii se gîndesc tocmai la anul 177 pentru motivul că Anicet, episcopul Romei, cu care a discutat Policarp despre data Paştilor, păstoreşte între 158–168. Bardy, *o.c.* 181.
61. Filomelium e în Frigia

4. Apoi înainte de a istorisi cele despre Policarp[62], se descriu amănunte despre ceilalţi martiri, subliniindu-se statornicia de care au dat dovadă în timpul chinurilor. Ni se relatează că într-adevăr cei care asistau acolo au rămas uluiţi văzînd cît de tare li se deşirau în urma loviturilor pînă şi arterele şi venele cele mai ascunse, încît se vedea chiar şi alcătuirea trupului lor cu cele mai lăuntrice măruntaie şi părţile cele mai ascunse ale organismului. Uneori erau întinşi pe scoici de mare şi pe ţăruşi ascuţiţi, în sfîrşit, după ce au suferit tot felul de cazne şi suferinţe, au fost aruncaţi la fiare ca să le hrănească.

5. În deosebi se istoriseşte despre prea viteazul Germanicus, care cu ajutorul lui Dumnezeu a biruit teama firească a trupului. Cînd proconsulul a voit să-l convingă atrăgîndu-i atenţia la vîrsta lui, rugîndu-l şi spunîndu-i că fiind prea tînăr şi abia în floarea vîrstei ar trebui să se cruţe, martirul n-a stat deloc la îndoială, ci plin de curaj a întărîtat însăşi fiara sălbatică asupra lui, aproape silindu-o şi aţîţîndu-o ca să scape cît mai repede de viaţa nelegiuită şi păcătoasă a păgînilor.

6. Moartea plină de măreţie a acestui om (Policarp) a uimit întreagă mulţimea atunci cînd i-a fost dat să vadă statornicia şi curajul întregului neam al creştinilor încît a început să strige într-un singur glas: «piară nelegiuiţii! Să fie căutat Policarp!»

7. La acest strigăt s-a produs o mare tulburare. Un om cu numele de Quintus, frigian de neam, venit de curînd din Frigia, cînd a văzut fiarele şi celelalte cazne care-l ameninţau, s-a înfricoşat, a simţit că puterile îi sleiesc şi, de frică, a scăpat din mînă mîntuirea.

8. După cum ne relatează scrierea amintită, acest om fusese prea grăbit şi a păşit împreună cu ceilalţi fără o chibzuire mai temeinică în faţa scaunului de judecată, încît căderea lui a servit celorlalţi drept pildă strălucită că în astfel de primejdii nu se cuvine să păşim nebuneşte şi fără chibzuială. Aşa vor fi sfîrşit unii.

9. În schimb prea minunatul Policarp nu s-a lăsat tulburat de la prima izbucnire a tulburării, ci şi-a păstrat neclintită liniştea cugetului, dorind să rămînă mai departe în cetate. Totuşi nu s-a împotrivit insistenţelor celor ce-l însoţeau şi care-l rugau şi-l îndemnau să se îndepărteze de cetate, aşa încît s-a adăpostit într-o casă de ţară, nu departe de cetate, petrecînd acolo împreună cu cîţiva credincioşi. Noaptea şi ziua nu făcea nimic altceva decît stăruia în rugăciuni aşa cum obişnuia totdeauna cerînd mereu pace pentru Bisericile de pe întreg pămîntul.

---

62. În loc să continue cu citarea textului din *Martiriul lui Policarp*, Eusebiu rezumă cap. II–VII, pentru a cita din nou cap. VIII–XIX.

10. Cu trei zile înainte de a fi prins, pe cînd se ruga a avut o vedenie: perna care era sub capul lui a văzut-o aprinzîndu-se dintr-o dată şi mistuindu-se. Trezindu-se, el a explicat îndată celor din jur ce a văzut, proorocindu-le aproape tot ce avea să i se întîmple, precizîndu-le că va trebui să fie ars de viu pentru Hristos.

11. Cei care-l urmăreau puneau multă rîvnă în munca lor, dar silit iarăşi de dragostea şi grija binevoitoare a fraţilor săi, Policarp a schimbat încă o dată adăpostul, trecînd în altă locuinţă. Totuşi în scurt timp urmăritorii i-au prins urma. Mai întîi au arestat doi sclavi tineri, iar după ce unul din ei a fost crunt chinuit au ajuns şi la ascunzişul lui Policarp.

12. Întrucît sosiseră la o oră înaintată, urmăritorii îl aflară într-o căsuţă la etaj odihnindu-se. El ar fi putut, de fapt, să treacă în altă casă, dar n-a mai vrut, spunînd: «Facă-se voia Domnului»[63].

13. Cînd a înţeles că urmăritorii erau acolo, ne spune actul respectiv, Policarp a coborît şi a vorbit cu ei, avînd o înfăţişare veselă şi foarte plăcută, încît oamenii aceia care-l cunoscuseră pînă atunci, privind pe acest bătrîn încărcat de ani, au crezut că văd o vedenie neaşteptată, cu o înfăţişare demnă şi liniştită, aşa că se mirau de ce s-a depus atîta rîvnă ca să prindă un bătrîn atît de venerabil .

14. Dar el, fără să întîrzie, a cerut îndată să le dea de mîncare şi de băut cît vor vrea, rugîndu-i doar să-l lase netulburat vreme de o oră ca să-şi împlinească rugăciunile. După ce i s-a îngăduit, el s-a ridicat şi s-a rugat plin de harul lui Dumnezeu încît toţi cei de faţă s-au cutremurat cînd l-au auzit cum se roagă, aşa că mulţi din ei s-au căit la gîndul că tocmai ei s-au găsit să-l ducă la moarte pe un bătrîn atît de venerabil şi atît de credincios.

15. După aceea scrierea care ne vorbeşte despre mucenicia lui continuă textual astfel: «Terminîndu-şi rugăciunea în care a pomenit pe toţi cei pe care i-a întîlnit vreodată, mici şi mari, străluciţi şi smeriţi, precum şi întreaga Biserică universală din toate ţinuturile locuite, sosind ceasul plecării l-au urcat pe un asin şi l-au dus în cetate, tocmai în ziua de sîmbăta cea mare. Pe drum s-au întîlnit cu conducătorul miliţiei sau irinarhul Irod şi cu tatăl acestuia, Nichita, care l-au urcat în trăsura lor şi după ce l-au luat lîngă ei au încercat să-l convingă zicîndu-i: «ce rău poate fi să recunoşti că împăratul e Dumnezeul nostru şi apoi să-i aduci jertfă şi astfel să-ţi scapi viaţa?»

16. La toate acestea el n-a dat un timp nici un răspuns, iar după un timp, la insistenţa lor, a zis: «Nu voi face ceea ce mă sfătuiţi voi!» Iar întrucît nu au reuşit să-l convingă, i-au spus cuvinte ameninţătoare şi l-au împins cu atîta putere încît la coborîrea din trăsură i s-a scrîntit fluierul piciorului. Dar el nici măcar nu s-a întors, ca şi cum nimic nu i s-ar fi întîmplat, şi-a continuat drumul voios, grăbindu-se şi lăsîndu-se dus pînă în stadion.

63. *Fapte*, 21, 14.

17. Zgomotul era atît de mare în stadion încît nimeni nu putea auzi pe celălalt. Cînd Policarp a intrat pe stadion s-a auzit un strigăt din cer: «Fii tare şi curajos[64], Policarpe!» Pe cel ce vorbea nimeni nu l-a văzut, dar mulţi din ai noştri au auzit glasul[65].

18. După ce l-au adus, mulţimile au înţeles că Policarp a fost arestat şi atunci zgomotul s-a făcut şi mai mare. După ce el a venit mai în faţă, proconsulul l-a întrebat dacă el e Policarp, iar după ce a răspuns afirmativ proconsulul a căutat să-l convingă să se lepede de Hristos, spunîndu-i: «Fie-ţi milă de vîrsta ta!» şi alte asemenea cuvinte, cum le era obiceiul ca să facă pe creştini să-şi renege credinţa.

19. Apoi i-au cerut: «jură pe fericirea împăratului, căieşte-te», şi «piară nelegiuiţii!» La care, cu faţa serioasă, privind spre toată mulţimea celor din stadion, ridică mîna spre ei, iar suspinînd privi spre cer şi strigă: «piară nelegiuiţii!»

20. Dar întrucît proconsulul stăruia mai departe şi-i zicea: «Jură şi-ţi voi da drumul, blesteamă pe Hristos!», Policarp a răspuns: «de 86 de ani îi slujesc şi nici un rău nu mi-a făcut. Cum aş putea să blestem pe Împăratul meu, cel care mi-a adus mîntuirea?»

21. Stăruind acesta şi mai mult şi zicîndu-i: «jură pe fericirea împăratului», Policarp a răspuns: «Dacă socoteşti în zadar că voi jura pe soarta sau fericirea împăratului, cum zici tu şi te prefaci că n-ai şti cine sînt, atunci ascultă ce am să-ţi spun cu toată îndrăzneala: Eu sînt creştin şi dacă vrei să cunoşti învăţătura creştinismului, dă-mi termen de o zi şi ascultă».

22. Proconsulul i-a zis: «Convinge poporul!» La care Policarp a răspuns: «Pe tine te-am socotit vrednic să-ţi spun un cuvînt căci am fost învăţaţi să dăm cinstea cuvenită dregătoriilor şi stăpînirilor rînduite de Dumnezeu[66] atîta vreme cît această cinste nu ne aduce nouă nici o nedreptate. Cît despre aceştia eu nu-i socotesc vrednici de a mă apăra înaintea lor».

23. Atunci proconsulul i-a zis: «Am la dispoziţia mea fiare, am să te predau lor în caz că nu te căieşti», la care Policarp a răspuns: «Porunceşte, căci pentru noi rămîne cu neputinţă întoarcerea de la mai bine la ce-i mai rău, ci dimpotrivă, e bine să ne întoarcem de la rău la dreptate».

24. Acela însă i-a zis din nou: «Dacă de fiare nu-ţi pasă, focului am să te dau ca să te domolească atîta vreme cît nu-ţi schimbi părerea». Policarp răspunse: «Tu mă ameninţi cu un foc ce arde un timp şi apoi se stinge pentru că nu cunoşti focul judecăţii viitoare şi al osîndei celei veşnice care e rînduit celor nelegiuiţi. Dar de ce întîrzii? Fă ce vrei!»

---

64. *Iosua,* 1, 9.
65. *Fapte,* 9, 7.
66. *Rom.,* 13, 1.

25. Acestea şi alte multe zicîndu-le, Policarp s-a umplut de curaj şi de bucurie, iar faţa lui strălucea de farmec încît nu numai că nu rămăsese doborît de atîtea ameninţări, ci dimpotrivă tocmai proconsulul a fost cel care şi-a ieşit din fire, de aceea a trimis pe crainic să strige de trei ori în mijlocul stadionului: «Policarp a mărturisit că este creştin».

26. La cele spuse de către crainic, toată mulţimea păgînilor şi a iudeilor care locuiesc în Smirna cu o netăgăduită furie şi cu glas mare au strigat: «Acesta este dascălul Asiei, părintele creştinilor, surpătorul zeilor noştri, care pe mulţi i-a învăţat să nu le aducă jertfe şi să nu li se închine».

27. Aşa spunînd, au început să strige şi să roage pe proconsul sau asiarhul Filip să sloboadă un leu asupra lui Policarp, dar el a răspuns că aşa ceva nu se cuvine întrucît luptele cu fiarele s-au terminat. În felul acesta s-au gîndit să strige într-un singur glas ca Policarp să fie ars de viu în foc.

28. Căci trebuia să se împlinească şi vedenia ce i s-a arătat în legătură cu perna, atunci cînd, văzîndu-o arzînd, în timp ce se ruga, întorcîndu-se a spus în chip profetic credincioşilor din jurul său: «probabil că voi fi ars de viu».

29. Şi într-adevăr, aşa s-au şi petrecut lucrurile mai repede decît s-ar putea spune: mulţimile, mai ales iudeii, care după obiceiul lor săvîrşeau cu dragă inimă astfel de servicii, au început să aducă repede lemne şi vreascuri de prin prăvălii şi de prin băi.

30. Iar cînd rugul a fost gata, dezbrăcîndu-se de toate hainele de deasupra şi desfăcîndu-şi cureaua, Policarp a încercat să-şi dea jos şi încălţămintea, lucruri pe care înainte nu le-a făcut pentru că fiecare dintre credincioşi se grăbea să se atingă cît mai devreme de trupul lui căci încă înainte de a avea perii albi era împodobit cu toată frumuseţea.

31. Îndată, dar, au fost puse în jur toate materialele necesare pentru rug, iar cînd a fost vorba să fie ţintuit, el le-a zis: «lăsaţi-mă aşa, căci Cel ce-mi dă tăria să îndur focul, Acela îmi va da şi puterea să rabd nemişcat pe rug chiar şi fără siguranţa cuielor voastre». Astfel nu l-au mai pironit, ci numai l-au legat.

32. Cu mîinile prinse la spate, aşa cum stătea legat, Policarp semăna cu un berbec ales dintr-o turmă mare pregătit să fie o jertfă de ardere bine plăcută lui Dumnezeu cel atotputernic[67].

33. Apoi exclamă: «Părinte al iubitului şi binecuvîntatului Tău Fiu Iisus Hristos, prin care am primit cunoştinţa despre Tine, Dumnezeul îngerilor şi al puterilor şi a toată făptura şi al întregului neam al celor drepţi care trăiesc înaintea Ta, Te binecuvîntez că m-ai învrednicit de ziua şi de ceasul acesta să fiu pus în ceata martirilor la paharul Hristosului Tău spre învierea vieţii de veci a sufletului şi a trupului, în nestricăciunea Duhului Sfînt.

---

67. *Înţ. Sol.*, 3, 6.

34. Întru care fă să fiu primit şi eu înaintea Ta astăzi ca jertfă grasă şi bineplăcută precum m-ai pregătit şi m-ai descoperit şi împlinit, Dumnezeule cel nemincinos şi adevărat.

35. Pentru aceasta şi pentru toate Te laud, Te binecuvîntez şi Te preamăresc prin veşnicul arhiereu Iisus Hristos, iubitul Tău Fiu, prin Care, împreună cu El şi cu Duhul Sfînt Ţi se cuvine mărire acum şi în veacurile ce vor să fie, Amin».

36. După ce a pronunţat cuvîntul «Amin» şi şi-a împlinit rugăciunea, oamenii rînduiţi să poarte grijă de foc l-au aprins, iar cînd flacăra s-a făcut mare am văzut o minune cei cărora ne-a fost dat s-o vedem şi care am păstrat-o ca să vestim şi altora ce s-a întîmplat.

37. Căci asemenea unei bolţi focul s-a întins ca o pînză de corabie umflată de vînt înconjurînd de jur împrejur trupul martirului ca un zid protector, iar el stătea în mijloc nu ca un trup care ardea, ci ca aurul şi ca argintul ars în cuptor. Şi am simţit chiar şi o mireasmă atît de plăcută parcă ar fi fost de tămîie binemirositoare ori altă mireasmă preţioaosă.

38. Văzînd, în sfîrşit, nelegiuiţii că trupul lui nu poate fi nimicit prin foc, au poruncit confectorului sau lăncierului să se apropie de Policarp şi să-l străpungă cu pumnalul. Şi făcînd acest lucru a ţîşnit din el atît de mult sînge încît a stins focul, aşa că toată mulţimea se mira că există atîta deosebire între cei necredincioşi şi între cei aleşi, întru care a fost şi acest Policarp, cel mai minunat dascăl cu duh apostolic şi proorocesc din vremurile noastre şi episcopul Bisericii universale din Smirna. Căci orice cuvînt care ieşea din gura lui s-a împlinit şi se va împlini.

40. În schimb, duhul cel invidios şi calomniator, care se împotriveşte neamului celor drepţi, văzînd măreţia muceniciei lui şi vieţuirea lui fără pată încă de la început, ca unul care s-a încununat cu cununa nestricăciunii şi-a luat răsplata netăgăduită a biruinţei, s-a străduit ca nici măcar rămăşiţele trupului lui să nu fie luate de noi, cu toate că mulţi dintre noi ar fi dorit să le aibă, şi să se împărtăşească de sfintele lui oseminte.

41. Au şoptit, aşadar, lui Nichita, tatăl lui Irod şi fratele Alcei, să caute pe guvernator să nu dea cumva osemintele lui Policarp, ziceau ei, nu cumva să părăsească pe Cel răstignit şi să înceapă de acum şi să se închine acestuia! Iar ei au zis acest lucru la instigarea şi îndemnul iudeilor, care ne spionau ca şi cum noi am avea de gînd să luăm trupul lui Policarp chiar şi din foc! Ei nu înţeleg că nu-L putem părăsi nicicînd nici pe Hristos, Care a pătimit pentru mîntuirea tuturor din întreaga lume, dar nici ca să ne închinăm altuia nu putem.

42. Căci lui Hristos ne închinăm pentru că este Fiul lui Dumnezeu, iar pe martiri îi iubim după vrednicie ca pe ucenicii şi imitatorii Domnului, pentru neîntrecuta lor iubire faţă de împăratul şi învăţătorul lor. O! De am ajunge şi noi părtaşi şi împreună ucenici cu ei!

43. Văzînd deci centurionul răutatea iudeilor, punînd trupul lui Policarp la mijloc, după cum le este lor obiceiul, l-a ars şi astfel mai tîrziu am putut pune şi noi mîna pe osemintele lui cele mai cinstite decît pietrele preţioase şi mai scumpe decît aurul şi le-am aşezat într-un loc potrivit.

44. Dea Domnul ca acolo, dacă-i posibil, să ne strîngem cu bucurie şi cu veselie ca să sărbătorim ziua martirului (socotindu-o) ziua lui de naştere atît pentru pomenirea celor care au săvîrşit lupta, cît şi pentru deprinderea şi pregătirea celor care vor urma de acum încolo în luptă».

45. «Acestea sînt, dar, ştirile privitoare la Policarp: alături de cei din Filadelfia, el este al doisprezecelea dintre cei care au primit mucenicia la Smirna[68], dar desigur, dintre toţi el este cel mai mult pomenit căci şi păgînii de pretutindeni vorbesc despre el».

46. Acesta a fost aşadar sfîrşitul de care s-a învrednicit minunatul şi apostolicul Policarp, despre care ne-au istorisit fraţii din Smirna; în epistola pe care am amintit-o, înainte şi în afară de Policarp, s-a mai făcut pomenire şi de pătimirile altor mucenici care au avut loc în acelaşi oraş al Smirnei, în acelaşi timp ca şi cea a lui Policarp. Printre ei se numără şi Mitrodor, care se crede că a fost înainte preot al ereziei lui Marcion şi care se pare că va fi murit tot ars de viu.

47. Tot dintre martirii celebri de atunci, făcea parte şi un oarecare Pioniu, ale cărui mărturisiri amănunţite, curajul graiului său, apologiile în folosul credinţei făcute înaintea poporului şi a dregătorilor precum şi cuvîntările lui de învăţătură către popor şi încurajările lui către cei care au căzut în ispitele persecuţiei, ca şi îndemnurile adresate în temniţă fraţilor care veneau la el, suferinţele pe care le-a răbdat apoi şi chinurile de tot felul care au urmat, rănile pe care le-au produs piroanele ţintuirii, curajul său pe rug precum şi moartea lui după aceste minuni, toate acestea sînt pe larg descrise în lucrarea care a fost dedicată special lui[69]; asupra lui vom mai reveni pentru cei care doresc, fiindcă e trecut în lista pe care am compus-o în legătură cu martirii mai vechi[70].

48. Tot astfel ni s-au mai păstrat ştiri şi despre alţi martiri care se spune că au fost martirizaţi în Pergamul Asiei,şi anume despre Carp, Papil şi femeia Agatoniche, care s-au învrednicit de un sfîrşit măreţ după multe şi strălucite mărturisiri[71].

---

68. Se vede că în Smirna se compusese o colecţie de acte martirice. Nu ştim ce s-a ales de ea. A se vedea – cu toate că e vorba de un martir mai tîrziu, sub Deciu – cele spuse în martiriul lui Pioniu.Knopf – Krüger: *Martyrakten* ed. III, Tübingen 1929, p. 45–57, şi tradus recent de pr. prof. I. Rămureanu, «P.S.B.» 11, p. 132–161. Între ei este Mitrodor, cel pomenit aici.

69. *Acta Pionii,* nota precedentă.

70. Eusebiu întocmise el însuşi o colecţie cu actele martirilor, care s-a pierdut. Ne-a rămas numai *Martirii din Palestina* tradus de noi în volumul de faţă.

71. Actele lor martirice au fost traduse şi publicate în *Actele martirice* de pr. prof. I. Rămureanu în «P.S.B.» 11, p. 162–171.

XVI
Iustin Filosoful suferă martirajul pe cînd propovăduia la Roma învățătura lui Hristos

1. În același timp, Iustin, despre care am amintit mai demult, după ce a înmînat împăraților, așa cum am vorbit[72], o a doua *Apologie* în folosul învățăturilor noastre, a fost împodobit și el cu o mucenicie dumnezeiască pentru că filosoful Crescens (care se străduia să pună în lumină învățătura și tot felul de a viețui al cinicilor) a urzit curse împotriva lui[73], iar întrucît Iustin l-a rușinat de repetate ori în discuții purtate împreună în fața ascultătorilor, în cele din urmă, drept cunună de biruință pentru adevărul pe care l-a propovăduit, Iustin a sfîrșit-o și el ca martir.

2. Faptul acesta, ca unul care stătea cu totul în slujba adevărului, l-a descris el însuși în apologia amintită, arătînd în cuvintele următoare ceea ce avea să i se întîmple:

3. «La rîndul meu, zice Iustin, și eu mă aștept să fiu urmărit și pus la stîlp de către unul din cei pe care i-am amintit sau cel puțin de către Crescens, acest iubitor de vîlva care se face în jurul lui ca filosof și iubitor de paradă. Căci nu este vrednic să se numească filosof un bărbat care mărturisește în mod public despre noi ceea ce nu știe, anume că creștinii am fi niște atei și niște nelegiuiți, făcînd acest lucru numai spre mulțumirea și plăcerea multora dintre cei înșelați cu privire la noi.

4. Prin urmare, dacă ne prigonește fără să fi cunoscut învățătura lui Hristos, el este un om înrăit și cu mult mai primejdios decît ignoranții, care de multe ori se feresc să discute și să depună mărturie mincinoasă despre lucruri pe care nu le cunosc defel, sau dacă, luînd cunoștință de ele, nu a înțeles măreția cuprinsă în ele sau, în fine, înțelegîndu-o, face acestea ca să nu fie bănuit că este și el unul dintre creștini, atunci el este și mai mizerabil și mai infam, dovedindu-se rob al unei păreri oarbe și lipsite de rațiune, pentru că dă atenție fricii.

5. Pentru că trebuie să știți că eu i-am pus cîteva întrebări în legătură cu aceste probleme și am cerut să-mi răspundă la ele, dar am aflat și m-am convins că în realitate el nu cunoaște nimic în această privință. Ca dovadă că spun adevărul, în cazul cînd nu vi s-ar fi raportat vouă discuțiile noastre, sînt gata să vă împărtășesc și vouă întrebările pe care le-am pus, iar lucrul acesta ar putea bucura pe un împărat.

6. Or, dacă atît întrebările mele, cît și răspunsurile lui v-au fost aduse la cunoștință, atunci ați putut vedea că el nu cunoaște nimic din problemele noastre, iar dacă totuși cunoaște, dar nu îndrăznește să spună din cauza celor

72. IV, VIII, 3; IV, XI, 8; IV, XIX, 10.
73. Iustin, *Apologia a doua,* III.

care-l ascultă, prin aceasta dovedeşte că nu-i un bărbat iubitor de înţelepciune, ci e doar un bărbat iubitor de slavă deşartă, ca unul care nu dă cinstire cuvenită cunoscutei şi admirabilei sentinţe a lui Socrate[74] (care spune că «omul nu trebuie cinstit mai mult decît adevărul»)".

7. Acestea sînt aşadar ştirile în legătură cu Iustin. Iar că, aşa cum s-a spus mai adineaori, moartea lui Iustin a avut drept cauză uneltirile lui Crescens, ne informează Taţian[75], care, începînd din fragedă tinereţe, a fost instruit în ştiinţele greceşti cîştigîndu-şi prin ele o mare faimă şi lăsînd în urma sa şi numeroase mărturii despre această ştiinţă şi care în scrierea sa *Cuvînt împotriva elinilor* se exprimă astfel: «Bine a spus prea minunatul Iustin că bărbaţii de care am amintit sînt ca nişte tîlhari»[76].

8. Apoi, adăugînd cîteva cuvinte şi despre filosofi, continuă astfel: «Aşadar, Crescens care se încuibase în capitală întrecea pe toţi în pederastie şi era cu totul robit iubirii de argint.

9. Cu toate că sfătuia pe alţii să dispreţuiască moartea, el se temea atît de mult de ea, încît n-a pregetat să facă lui Iustin cel mai mare rău pregătindu-i moartea din pricină că în propovăduirea adevărului el dovedise că filosofii sînt nişte mîncăi şi înşelători»[77]. De aici s-a tras şi pricina morţii lui Iustin.

XVII
Martirii pe care-i aminteşte Iustin în opera sa

1. Înainte de a fi ajuns să guste din patimă, acelaşi Iustin aminteşte în prima sa *Apologie*[78] şi despre alţi martiri, care au murit înainte de el. Iată cît de grăitor se exprimă el în această privinţă atunci cînd spune textual:

2. «O femeie oarecare[79], soţia unui bărbat desfrînat, fusese şi ea mai înainte tot atît de desfrînată. Întrucît însă a ajuns să cunoască învăţătura lui Hristos ea s-a cuminţit şi s-a străduit să-l facă şi pe soţul ei deopotrivă să se cuminţească, amintindu-i despre această învăţătură şi vorbindu-i despre chinurile pe care vor avea să le sufere în focul cel veşnic cei ce nu trăiesc în

74. Păstrată la Platon: *Republica*, X, 595 C. Se observă că Eusebiu a remaniat întrucîtva textul sfîntului Iustin, căci nu concordă peste tot.

75. Taţian, *Orat. XXXV*, cf. A. Puech, *Hist. de la littér. chrét.*, II, 171–172. E drept însă că Taţian nu afirmă că chiar moartea sfîntului Iustin ar fi fost provocată de Crescens.

76. Taţian, *Orat. XVII*.

77. Idem, *ibidem*, XIX.

78. De o *A doua apologie* a lui Iustin Eusebiu nicăieri nu aminteşte. Chiar şi citatul care urmează e luat din *Apologia a doua*.

79. Aşa începe *Martiriul sfinţilor* Ptolemeu şi Lucius, aşa cum le vedem în *Actele martirilor* ed. Knopf–Krüger, p. 14–15 şi care în fond sînt fragmente luate din *Apologia a doua* a sfîntului Iustin, cap. II.

cuminţenie, în cumpătare şi cu dreaptă judecată. Acela însă stăruind mai departe în aceleaşi năravuri urîcioase, prin faptele lui şi-a îndepărtat singur de la el pe soţia lui. Deci femeia socotind că-i o nelegiuire să te culci mai departe cu un bărbat împotriva legii naturale şi care, împotriva justiţiei, căuta să-şi găsească prilejuri de plăcere în toate, s-a gîndit să se despartă de trăirea laolaltă cu el. Sfătuită însă de ai ei să nu se grăbească, ci să mai aştepte încă, în nădejdea că soţul ei îşi va schimba felul de viaţă, împotriva voinţei ei, a rămas mai departe cu el. Odată, pe cînd soţul ei plecase la Alexandria, i-a ajuns la ureche că acolo acesta a săvîrşit lucruri şi mai urîte şi pentru ca să nu se facă şi ea părtaşă la nedreptăţile şi la nelegiuirile lui, deoarece se găsea sub acelaşi acoperămînt cu el, ducînd acelaşi fel de viaţă şi împărţind patul cu el, i-a dat ceea ce se cheamă la voi «repudiu»[80] şi s-a despărţit de el. Dar bunul şi binevoitorul ei bărbat, care ar fi trebuit să se bucure că viaţa pe care o trăise ea mai înainte, plină de uşurătate cu servitorii şi cu argaţii... cînd se deda la beţii şi la tot felul de răutăţi, a încetat de a o mai duce şi că ea căuta pe orice cale să-l facă şi pe el să înceteze cu o astfel de viaţă, nevoind să se despartă, i-a adus învinuirea spunînd despre ea că este creştină. Deci, ea ţi-a înmînat ţie, împărate, o cerere, în care ruga să i se îngăduie să-şi aranjeze mai întîi treburile ei, urmînd ca apoi, după aranjarea treburilor ei, să se apere şi de învinuirea ce i se aducea. Or, tu, împărate, ai admis cererea ei. Faţă de situaţia aceasta, nemaiputînd zice nimic împotriva ei, fostul ei bărbat s-a năpustit asupra unui oarecare Ptolemeu, fostul ei dascăl în cele ale credinţei creştine, pe care Urbicus[81] l-a supus la chinuri procedînd în felul următor: el a apelat la un centurion, care-i era prieten şi care de fapt vîrîse pe Ptolemeu în închisoare, convingîndu-l să ia pe Ptolemeu de o parte şi să-l întrebe numai un singur lucru: dacă şi el este creştin. Ptolemeu care iubea adevărul şi căruia nici prin gînd nu-i trecea să spună vreo minciună, mărturisind că este creştin a fost pus de către centurion în lanţuri şi a fost chinuit multă vreme în închisoare. În cele din urmă el a fost adus înaintea lui Urbicus şi a fost întrebat iarăşi un singur lucru: dacă este creştin. Şi iarăşi acesta ştiind bine cîte bunuri a dobîndit din învăţătura lui Hristos a mărturisit că trecuse prin şcoala virtuţii dumnezeieşti.

11. Căci oricine tăgăduieşte un lucru cît de mic, acesta face aceasta fie avînd cunoştinţa lucrului pe care-l tăgăduieşte, fie că se socoteşte pe sine nevrednic şi străin de lucrul respectiv, în care caz se fereşte să-l mărturisească. La un adevărat creştin, însă, nu vom întîlni niciodată aşa ceva.

12. Deci Urbicus poruncind ca Ptolemeu să fie scos şi trimis la chinuri, un oarecare Luciu – creştin şi acesta – văzînd această judecată cu totul nedreaptă, adresîndu-se lui Urbicus i-a zis: «Care e pricina pentru care pe omul acesta, care nu s-a dovedit a fi nici adulter, nici desfrînat, nici ucigaş de oameni, nici

80. Repudium = divorţ prin tribunal.
81. Prefect al Romei.

pungaş, nici răpitor şi nici că ar fi săvîrşit vreo oarecare nedreptate, ci numai a mărturisit că este creştin, l-ai condamnat la chinuri? Judecata aceasta a ta, Urbicus, nu-i conformă nici cu intenţiile piosului nostru împărat, nici cu acelea ale fiului lui crescut el însuşi în filosofie şi nici cu ale Sacrului Senat.» Şi fără să-i răspundă nimic altceva Urbicus zise către Lucius: «Mi se pare că şi tu eşti creştin». Şi întrucît Lucius a răspuns: «Desigur», Urbicus a poruncit să fie trimis şi el (la moarte). Omul s-a declarat voios, spunînd că a scăpat de nişte stăpîni atît de răi şi se duce la Dumnezeu care e un bun părinte şi bun împărat. Se mai pomeneşte şi de un al treilea care a fost adus şi care a fost osîndit la munci».

Din toate cele de mai sus[82], pe bună dreptate, şi ca o concluzie care s-ar putea desprinde în legătură cu Iustin, cele mai potrivite mi se par vorbele lui: «Şi eu mă aştept să fiu urmărit de cineva şi pus la stîlp...»

XVIII

Scrierile lui Iustin care au ajuns pînă la noi

1. Iustin ne-a lăsat foarte multe lucrări care dovedesc un spirit cultivat şi rîvnitor pentru lucrurile dumnezeieşti şi care sînt de cel mai mare folos. Le vom aminti pe cele mai cunoscute după ce vom spicui cu folos cîteva pasaje din cele pe care am ajuns să le cunoaştem.

2. Avem de la el mai întîi cuvîntul adresat lui Antonin supranumit Piul, fiilor săi şi senatului roman, în care se ia apărarea învăţăturii noastre. O a doua scriere cuprinde şi ea o apologie în folosul credinţei noastre, care e adresată către urmaşul aceluiaşi împărat[83] de care am amintit, Antoniu Verus, despre a cărui epocă tratăm acum.

3. Avem şi o altă lucrare intitulată *Cuvînt împotriva elinilor*[84], în care, după ce s-a făcut o lungă expunere legată de cele mai multe întrebări puse de noi şi de filosofii elini, tratează despre natura demonilor. Ar fi de prisos să intrăm aici în analiza ei.

4. Împotriva elinilor mai există încă o scriere care a ajuns pînă la noi şi pe care autorul a intitulat-o «Combatere». În afară de aceasta, mai amintim şi despre o altă lucrare, *Despre puterea cu care conduce Dumnezeu lumea*, pe care o argumentează nu numai cu dovezi din Scripturile noastre, ci şi din scrierile greceşti.

---

82. IV, XVI, 3.

83. Oricît de ezitantă ar fi exprimarea lui Eusebiu în legătură cu cele două *Apologii* ale lui Iustin, se poate deduce faptul că el totuşi ştia că e vorba de două apologii, doar că cea de a doua nu putea fi adresată lui Marcu Aureliu, ci Senatului Roman, dar tot în vremea lui Antonin Piul.

84. Nu s-a căzut de acord a se recunoaşte în fragmentele unor scrieri similare opera autentică a lui Iustin.

5. Apoi o scriere intitulată «Psaltul» şi alta, în formă de manual, *Despre suflet*, în care, adîncind diferitele întrebări relative la această temă, arată care erau în această privinţă părerile filosofilor elini, făgăduind că va expune propria lui părere într-o scriere separată.

6. A mai compus şi un *Dialog cu iudeii*, dialog care de fapt a avut loc în oraşul Efes cu Trifon[85], cel mai vestit dintre evreii timpului aceluia. În el se arată în ce fel l-a condus pe el harul dumnezeiesc către învăţătura credinţei, cu ce rîvnă a fost mînat înainte spre disciplinele filosofice şi cu ce fierbinte entuziasm s-a dedicat el căutării adevărului[86].

7. În aceeaşi scriere se descrie şi campania de uneltiri a iudeilor împotriva învăţăturii lui Hristos, dezvoltînd în felul următor argumentaţia sa: «Nu numai că nu v-aţi pocăit pentru relele pe care le-aţi săvîrşit, ci alegîndu-vă cum aţi vrut oameni de la Ierusalim, i-aţi trimis peste tot pămîntul, zicînd că s-a ivit o erezie nelegiuită, aceea a creştinilor, aducînd împotriva noastră toate acele mărturii pe care le aduc împotriva noastră cei ce nu ne cunosc, aşa încît voi nu sînteţi numai cauzatorii nedreptăţii noastre, ci în general cauzatorii nedreptăţii tuturor celorlalţi oameni»[87].

8. Mai departe, Iustin scrie că darurile profetice strălucesc încă viu în Biserică[88] pînă în vremea aceasta. Apoi aminteşte de «Apocalipsa» lui Ioan, spunînd limpede că ea e opera apostolului[89]. Citează apoi cîteva cuvinte ale proorocilor şi convinge pe Trifon că ele au fost scoase din Scriptură de către iudei[90]. Un foarte mare număr de alte lucrări ale aceluiaşi autor se mai află încă pe la fraţi.

9. Căci înaintea celor vechi scrierile acestui om s-au bucurat de a fi vrednice de atîta atenţie încît Irineu citează pasaje din ele, de pildă în cartea a patra a operei *Contra ereziilor*, unde spune: «Pe bună dreptate zice Iustin în scrierea sa *Contra lui Marcion* că nici în Dumnezeu n-ar crede dacă El ar fi învăţat că pe lîngă Făcătorul lumii ar mai exista încă un Dumnezeu, deosebit de El»[91]. Apoi în a cincea carte a aceleiaşi scrieri: «Pe bună dreptate a afirmat Iustin că înainte de a fi venit Domnul pe lume nicicînd satana n-a îndrăznit să aducă blasfemie împotriva Lui pentru că El încă nu ştia că a fost osîndit»[92].

10. Era nevoie să spunem aceste lucruri pentru ca cei dornici de cunoaştere să studieze temeinic şi scrierile lui Iustin. Atîta despre el.

---

85. Dacă scrierile amintite mai înainte n-au putut fi identificate pînă acum, în schimb *Dialogul cu iudeul Trifon* este adeseori citată. Lacuna de la cap. LXXV pare a fi fost de mică proporţie, doar 5–6 cuvinte.
86. Capitolele II–VIII conţin o autobiografie a sfîntului Iustin.
87. *Dialog*, XVII.
88. *Dialog*, LXXXII.
89. *Dialog*, LXXXI.
90. *Dialog*, LXXI–LXXIII.
91. Irineu, *Contra ereziilor*, IV, VI, 2.
92. Idem, *ibidem*, V, XXVI, 2.

XIX
Episcopii Romei şi ai Alexandriei pe vremea domniei lui Verus

Se scurseseră deja opt ani din domnia celui despre care vorbim[93], cînd, după păstorirea de unsprezece ani a lui Anicet, a urmat la cîrma Bisericii romane, Sotir. Cît priveşte Biserica Alexandriei, după ce vreme de patrusprezece ani o condusese Celadion, a urmat ca succesor Agripin.

XX
Care au fost episcopii Antiohiei în acea vreme

Despre Biserica Antiohiei se ştie că Teofil a fost cel de al şaselea episcop începînd de la apostoli: Corneliu fiind aşezat ca al patrulea după Heron, iar după el, ca al cincilea, a primit episcopatul Eros.

XXI
Scriitorii bisericeşti care au strălucit în acel timp

În vremea aceea[94] înfloreau în Biserică Hegesip, cel despre care am mai vorbit în cele de pînă acum[95], apoi Dionisie, episcopul corintenilor[96], Rynitos, episcopul credincioşilor din Creta[97], iar în afară de aceştia Filip, Apolinarie[98], Meliton[99], Musanus[100] şi Modest şi mai ales Irineu[101]. De la toţi aceşti bărbaţi, a ajuns în scris pînă la noi dreapta credinţă aşa cum ne-au predicat-o apostolii.

XXII
Hegesip şi cei despre care aminteşte el

1. În cele cinci cărţi de *Memorii* care au ajuns pînă la noi, Hegesip ne-a lăsat o imagine foarte complexă a geniului său. În ele arată că autorul a fost în legătură cu foarte mulţi episcopi, mergînd pînă la Roma şi că de la toţi el a pri-

---

93. Marcu Aureliu a început să domnească de la 7 martie 161. Deci cei 11 ani de domnie a lui Anicet se vor fi terminat prin 168–169. În *Cronica* sa, Eusebiu amplifică uneori, dar în chip destul de neînsemnat, ştirile despre titularii scaunelor Romei, Alexandriei, Antiohiei şi Ierusalimului. Abia începînd din sec. III ştirile sînt mai bogate.
94. Adică sub Marcu Aureliu.
95. II, XXIII, 4–18; III, XI-XII; III-XVI; III, XIX-XX; III, XXXII; IV, VI.
96. IV, XXIII.
97. IV, XXVIII.
98. IV, XXVII.
99. IV, XXVI.
100. IV, XXVIII.
101. IV, XXV.

mit aceeaşi învăţătură. Să auzim, de pildă, ce spune după ce face cîteva observaţii asupra Epistolei lui Clement către corinteni[102]:

2. «Biserica din Corint a rămas credincioasă dreptei credinţe pînă ce a ajuns acolo ca episcop Primus.

3. În drum spre Roma eu m-am oprit şi la Corint, petrecînd cu ei mai multe zile, în care ne-am bucurat împreună cu aceeaşi credinţă adevărată. Sosit la Roma am făcut oprire acolo pînă ce a venit ca episcop Anicet[103], al cărui diacon era Eleuteriu. Sotir îi urmase lui Anicet, iar după acesta a urmat Eleuteriu. Cu fiecare succesiune şi în fiecare cetate viaţa bisericească se desfăşura aşa cum o cereau învăţătura Legii, a proorocilor şi a Domnului».

4. Despre originea ereziilor din timpul său Hegesip zice aşa: «După ce Iacob cel Drept a suferit moarte de martir din aceleaşi motive ca şi Domnul, a fost aşezat ca episcop Simeon, fiul lui Cleopa, unchi al Domnului[104]; toţi l-au vrut ca al doilea episcop (al Ierusalimului) pentru că era văr al Domnului. Întrucît atunci Biserica nu se spurcase încă cu nici o învăţătură deşartă, era numită «fecioara»[105].

5. Cel dintîi care a spurcat-o, şi anume din pricină că n-a ajuns el episcop, a fost Tebutis, care făcea parte din lumea celor şapte secte ale poporului iudeu: la ele aparţineau Simon, întemeietorul simonienilor[106], Cleobius, părintele cleobienilor, Dositei, părintele dositeenilor[107], Gortei, întemeietorul goratenilor şi a masboteilor. Din acestea se trag menandrienii, marcioniţii, carpocraţienii, valentinienii, vasilidienii şi satornilienii, care apoi fiecare şi-au introdus învăţături aparte[108].

6. Din aceştia se trag hristoşii cei mincinoşi, proorocii şi apostolii cei falşi, care au distrus unitatea Bisericii prin învăţături rătăcite despre Dumnezeu şi despre Unsul Său».

Hegesip ne mai informează şi despre sectele evreieşti din timpul său atunci cînd afirmă: «Între cei tăiaţi împrejur, printre fiii lui Israel, existau păreri diferite cînd era vorba de seminţia lui Iuda şi de Hristos, şi anume, la esenieni, la galileeni, la imerobaptişti, la masbotei, la samarineni, la saduchei şi la farisei».

8. De altfel, Hegesip a scris el însuşi multe alte lucrări, pe care parţial le-am amintit înainte cînd am citat din ele la timpul potrivit[109]. El aminteşte cîteva

102. A se vedea mai sus III, XVI.

103. Pasaj foarte discutat. Schwartz rămîne la sensul de mai sus şi crede că a fost vorba de o lacună în text. Alţii traduc «am întocmit o succesiune pînă la Anicet».

104. A se vedea mai sus: III, 11.

105. Fecioara, imaginea Bisericii.

106. Despre Simon Magul s-a pomenit adeseori.

107. Despre el vorbeşte şi Origen, *Filocalia,* în «P.S.B.» 8, p. 320; *C. Cels.* I, 57 etc.

108. Listele şi schema sectelor iudaice au preocupat pe mulţi, în deosebi pe Iustin şi Epifaniu. Multe din ele s-au stins devreme. Mai pe larg, la Bardy, *o.c.* p. 200–201.

109. A se vedea mai sus: II, XXIII; III, XI; IV, XXII.

pasaje din «Evanghelia după Evrei»[110], din Evanghelia siriacă şi îndeosebi din cea scrisă în limba ebraică, prin care ne dă să înţelegem că el a trecut de la iudaism la creştinism. Totodată mai pomeneşte şi de tradiţia iudaică nescrisă.

9. Nu numai Hegesip, ci şi Irineu şi un întreg cerc de bătrîni numeau Pildele lui Solomon «Înţelepciunea cea plină de virtute». Despre aşa numitele «cărţi apocrife» Hegesip istoriseşte că unele dintre ele ar fi fost compuse de eretici tocmai în vremea lui[111]. Dar să trecem acum la altceva.

XXIII

Dionisie, episcopul Corintului, şi epistolele sale

1. Despre Dionisie trebuie observat mai întîi că a ajuns pe scaunul episcopal din Corint şi că la rîvna sa inspirată de Dumnezeu a făcut părtaşi fără gelozie nu numai pe cei de sub ascultarea sa, ci şi pe cei din ţări străine, făcîndu-se foarte folositor tuturor prin epistolele catolice pe care le compunea pentru Biserici.

2. Printre acestea, una era adresată lacedemonienilor; ea e o cateheză a dreptei credinţe, sfătuind la pace şi unitate. Cea către atenieni este un îndemn la credinţă şi la vieţuirea cea după Evanghelie: Dionisie îi ceartă că nu au pus destul preţ pe aceste două cerinţe şi că aproape au căzut de la credinţa cea dreaptă de cînd episcopul lor Publius[112] suferise moarte de martir pe vremea persecuţiilor.

3. Autorul aminteşte de Codrat[113], care a ajuns episcop după mucenicia lui Publius, şi aduce dovezi că şi-a dat toată rîvna ca să strîngă iarăşi pe atenieni în jurul Bisericii şi să aprindă în ei iarăşi focul credinţei. Le mai aduce aminte de Dionisie Areopagitul, care potrivit celor spuse în «Fapte», după ce a fost convertit la credinţă de apostolul Pavel, a fost ales ca prim episcop al Bisericii din Atena[114].

4. Mai avem de la acelaşi Dionisie o epistolă către cei din Nicomidia, în care combate erezia lui Marcion şi îi cheamă pe credincioşi la regula adevărului.

5. Trimiţînd scrisoare şi Bisericii care petrece pentru un timp în Gortinia şi totodată şi celorlalte Biserici din Creta[115], Dionisie laudă pe Filip, episcopul

110. Poate fi vorba de un targum al Evangheliei după Matei ori de un *«Diatesaron»*, o armonie a Evangheliilor, compusă pentru uzul evreilor.

111. Nu se ştie la ce «apocrife» face aluzie Hegesip.

112. Care a trăit pe vremea lui Marcu Aureliu (160–170).

113. În orice caz, alt personaj decît apologetul care a redactat în anul 125 o apologie în favoarea creştinilor.

114. *Fapte* 17, 34. Ca şi despre ceilalţi înaintaşi, listele episcopale pentru Corint sînt foarte nesigure.

115. Nici pentru Bisericile din Creta n-avem mai multe ştiri. Cf. Harnack, *Mission...*, II, 725 etc.

lor, pentru că şi-a făcut vestită Biserica printr-un foarte mare număr de fapte bune, dar aminteşte şi aceea că trebuie să se ferească de primejdia ereticilor.

6. Scriind şi «Bisericii care petrece vremelnic» în Amastris ca şi Bisericilor din Pont, el le aminteşte că cei care l-au îndemnat să le scrie sînt Vasilide şi Elpist, cărora le explică unele pasaje biblice, amintind şi aceea că episcopul lor se numeşte Palma[116]; le dă mai multe sfaturi despre căsătorie şi cumpătare, cerîndu-le ca cei care dintr-un motiv oarecare ar cădea în vreo rătăcire ori s-ar întoarce din vreo erezie să fie primiţi.

7. La aceste epistole se mai adaugă cea trimisă credincioşilor din Knosos, în care îndeamnă pe episcopul de acolo Pinitus să nu pună obligator pe umerii fraţilor jugul greu al fecioriei, ci să aibă în vedere slăbiciunile celor mai mulţi.

8. Acestei scrisori îi răspunde Pinitus aprobînd cu admiraţie îndemnul lui Dionisie, cerîndu-i în schimb să le mai împărtăşească hrană şi mai vîrtoasă în scrieri şi mai minunate pentru poporul sub-alimentat, pe care-l păstoreşte, ca nu cumva, hrăniţi numai cu hrană ca laptele, oamenii să vadă c-au îmbătrînit cu minte ca de copii. Prin această scrisoare, ca printr-un tablou foarte reuşit, sînt exprimate dreapta credinţă a lui Pinitus, grija lui pentru binele credincioşilor, erudiţia şi adînca lui înţelegere pentru lucrurile dumnezeieşti[117].

9. Mai avem de la Dionisie şi o epistolă către romani, adresată lui Sotir pe cînd era episcopul lor. Nimic nu-i mai vrednic de amintit din această epistolă decît cuvintele prin care Dionisie laudă obiceiul păstrat pînă în vremea persecuţiei de azi; el le scrie textual:

10. «Aţi avut într-adevăr încă de la început obiceiul de a face bine în diferite chipuri tuturor fraţilor şi de a trimite ajutoare Bisericilor din fiecare cetate. Prin darurile pe care le-aţi trimis dintotdeauna – pentru că voi aţi păstrat, ca romani, un obicei transmis tradiţional – voi uşuraţi sărăcia celor lipsiţi şi sprijiniţi pe fraţii care lucrează în mine. Sotir, episcopul vostru, nu numai că a păstrat acest obicei, ci l-a întărit, trimiţînd din belşug ajutoare sfinţilor şi mîngîind prin cuvinte calde pe cei ce vin la el ca un tată iubitor care-şi mîngîie astfel copiii.»[118]

11. În aceeaşi scrisoare el aminteşte şi de epistola lui Clement către corinteni şi arată că acolo de multă vreme a devenit obicei vechi de a fi citită în adunări[119]. Căci iată cum se exprimă acolo Dionisie: «Şi azi am prăznuit ziua sfîntă a Domnului, în care am citit şi epistola voastră, pe care o păstrăm şi

---

116. Nu cunoaştem din altă parte aceste nume în afară de Palma, care scrie episcopului Romei Victor în legătură cu data serbării Paştilor –: aici V, XXIII, 3.

117. Se vede că encratiţi existau şi în Creta. Harnack, *o.c.* II, 785.

118. De subliniat activitatea caritativă desfăşurată de Biserica Romei (προκαθημένη τῆς ἀγάπης) încă din vechime. Harnack, *o.c.* p. 188–189; 207–208.

119. Dionisie de Corint a scris o scrisoare adresată episcopului Sotir al Romei, în care aminteşte că la ei se reciteşte regulat «Epistola lui Clement Romanul».

acuma să ne fie de învăţătură, aşa cum a fost şi prima epistolă trimisă nouă de Clement».

13. Despre falsificarea epistolelor sale Dionisie observă: «Am scris mai multe epistole atunci cînd m-au rugat fraţii. Apostolii diavolului le-au amestecat însă cu neghină; pentru că unii le scurtează, alţii le lungesc. Pe ei să cadă blestemul! Dacă au încercat să o facă şi cu scrieri mai puţin valoroase, atunci nu-i de mirare, dar, că ei au îndrăznit să falsifice chiar şi Scripturile lui Dumnezeu». În afară de aceste epistole, mai există una trimisă preacredincioasei surori Hrisofera, în care Dionisie îi împărtăşeşte ceea ce se potriveşte cu situaţia ei, dîndu-i hrană sufletească potrivită acestei femei. Cam atîta despre Dionisie.

XXIV

Teofil, episcopul antiohienilor

De la Teofil, pe care l-am citat[120] ca episcop al Antiohiei, avem mai întîi trei cărţi adresate lui Autolic[121], în care se cuprind învăţături elementare, iar în al doilea rînd lucrarea cu titlul *Împotriva ereziei lui Hermoghen,* în care foloseşte mărturii luate din Apocalipsa lui Ioan. Mai există de le el şi alte lucrări catehetice.

Întrucît încă de pe atunci căutau ereticii să falsifice, ca prin neghină, orice sămînţă a învăţăturii apostolice, păstorii Bisericilor au îndepărtat de la turma lui Hristos pe cei ce se asemănau cu nişte fiare sălbatice, fie alungîndu-i prin lămuriri şi îndemnuri, fie luptînd deschis împotriva lor pe calea întrebărilor şi a răspunsurilor, combătînd în faţa mulţimilor părerile lor rătăcite, cu ajutorul unor memorii scrise. Teofil a luptat şi el ca şi alţii împotriva ereticilor, după cum reiese din scrierea de mare valoare compusă de el *Împotriva lui Marcion*[122], scriere care s-a păstrat şi ea pînă astăzi împreună cu alte cărţi despre care am vorbit.

În fruntea Bisericii din Antiohia, ca urmaş al lui Teofil şi ca al şaptelea episcop al acestei Biserici,a urmat Maximin[123].

XXV

Filip şi Modest

Filip, pe care-l cunoaştem ca episcop de Gortinia din relatările făcute de Dionisie, a compus şi el o foarte serioasă combatere a lui Marcion întocmai ca şi Irineu şi Modest, acesta din urmă dînd pe faţă mai temeinic decît alţii rătăcirea acelui om. Şi mai sînt şi alţi mulţi, ale căror scrieri s-au păstrat pînă în ziua de azi.

120. Mai sus: IV, XX.
121. Traduse şi publicate recent în «P.S.B.» 2, p. 267–368.
122. Nu se ştie dacă Teofil a scris o astfel de scriere.
123. Nu se ştie altceva despre el.

XXVI

Meliton şi cei pe care-i aminteşte el

1. În acea vreme s-au distins şi Meliton, episcopul din Sardes, şi Apolinarie, episcopul de Ierapole. Fiecare din ei au adresat către împăratul din acea vreme[124] o scriere de apărare în folosul credinţei.

2. Iată de la aceşti scriitori operele despre care ştim că au ajuns pînă la noi: de la Meliton: Două cărţi *Despre Paşti*[125], *Despre dreapta vieţuire şi despre prooroci.* Apoi un cuvînt *Despre Biserică,* cartea *Despre Duminică,* cea *Despre credinţa omului, Despre creare,* una cu titlul: *Cum trebuie s-asculte simţurile de credinţă,* iar în afară de acestea, *Despre suflet şi despre trup, Despre Cel unul,* cea *Despre botez,* cea *Despre adevăr* şi *Despre credinţă, Despre naşterea lui Hristos,* apoi o carte *Despre ospitalitate, Despre chei,* cărţile *Despre diavol* şi *Apocalipsa lui Ioan, Despre Dumnezeu cel întrupat,* precum şi mai ales broşura *Către Antonin*[126].

3. În cartea *Despre Paşti* Meliton arată de la început timpul în care a fost compusă întrucît observă următoarele: «Pe cînd Servilius Paulus era proconsul în Asia şi pe cînd Sagaris suferea moartea de martir, în Laodiceea, s-a desfăşurat o mare dezbatere privitoare la data Paştilor, care cădeau atunci tocmai în timpul pătimirii. Lucrarea de faţă tot atunci a fost scrisă». Ea a fost pomenită de Clement Alexandrinul în scrierea sa proprie *Despre Paşti,* pe care spune că a alcătuit-o el însuşi din pricina scrierii lui Meliton.

5. În scrierea adresată împăratului Meliton arată că o grea persecuţie s-a pornit împotriva noastră pe vremea cînd domnea el: «Ceea ce nu s-a mai întîmplat nicicînd, neamul închinătorilor lui Dumnezeu sînt urmăriţi şi hăituiţi prin Asia în urma unor edicte noi[127]. Denunţători neruşinaţi, lacomi după avutul altora, folosesc prilejul acestor porunci ca să fure şi să jefuiască fără ruşine noaptea ca şi ziua de la oameni care n-au săvîrşit nici o nedreptate».

6. Şi mai departe: «Dacă aşa ceva se întîmplă din porunca ta, atunci bine! Căci un împărat drept nu ar porunci niciodată în chip nedrept şi răbdăm atunci şi noi cu plăcere răsplata unei astfel de morţi. Dar totuşi îţi facem o rugăminte ca să cunoşti mai întîi pe cei ce-au provocat astfel de pîri şi abia atunci să hotărăşti drept dacă-s vrednici aceşti oameni să fie omorîţi şi chinuiţi

---

124. Potrivit *Cronicii* lui Eusebiu («la anul 170») Meliton, episcop de Sardes, a înaintat apologia sa nu către Marcu Aureliu, ci către Antonin Piul.

125. Un mare răsunet a produs reconstituirea şi publicarea acestei omilii pascale în versuri. O. Perler, *Meliton de Sardes, Sur la Paque et fragments,* în «Sources Chrétiennes», Paris, 1966.

126. După cum se vede majoritatea scrierilor au conţinut dogmatic-mistic. O omilie despre «Patima Domnului», publicată de C. Bonner în 1940 a provocat şi ea multe discuţii. Multe din titluri nu au foat încă identificate. Din apologia *Către Antonin* citează Eusebiu cîteva fragmente, aici, mai jos.

127. Nu ştim care puteau fi acele «edicte noi». În orice caz episcopii Sagaris de Laodiceea şi Trasea de Eumenia (pomeniţi aici) au murit moarte de martir.

sau sînt vrednici de a fi izbăviți de necazuri și lăsați în pace. Dacă însă hotărîrea sau porunca aceasta nu pornește de la tine – căci așa ceva nu s-ar potrivi nici chiar pentru niște dușmani barbari – atunci îți cerem cu atît mai mult să nu ne lași pradă unei tîlhării publice».

7. După care adaugă și aceste cuvinte: «E drept că învățătura noastră s-a dezvoltat încă de mult printre barbari, apoi a crescut în sînul popoarelor tale pe vremea marelui împărat August, strămoșul tău, ajungînd mai ales pe timpul Domniei tale o adevărată binefacere. Căci de atunci puterea romanilor a crescut în mărire și strălucire. Tu însuți ai devenit moștenitorul ei dorit și așa vei rămîne împreună cu fiul tău, cultivînd această credință care s-a dezvoltat și ea deodată cu imperiul și care a început încă de pe vremea lui August, pe care strămoșii tăi au ocrotit-o alături de celelalte religii.

8. Iar faptul că învățătura noastră a avut parte de un început fericit deodată cu nașterea imperiului pentru binele căruia a înflorit, reiese în modul cel mai limpede de acolo că nu i s-a întîmplat nimic neplăcut în tot răstimpul de la August și pînă azi, ci dimpotrivă – așa cum o doresc toți – de atunci încoace a recoltat numai faimă și strălucire.

9. Singurii împărați care, la îndemnul unor oameni răutăcioși, au căutat să pună într-o lumină rea credința noastră, au fost Nero și Domițian[128]; ei sînt cauza acestor nedrepte denunțări care în chip neînțeles au devenit, atunci cînd e vorba de creștin, un fapt obișnuit.

10. Dar evlavioșii tăi strămoși și-au îmbunătățit acea atitudine greșită, căci în multe rînduri s-au adresat în scris, mai ales ca să dojenească pe cei care se încumetaseră să folosească metode silnice nemaiauzite față de creștini. Printre ei, bunicul tău Adrian a scris pe față multora dintre ei, cum a fost Minucius Fundanus, proconsulul Asiei[129]; apoi tatăl tău, într-o vreme cînd și tu conduceai trebile împreună cu el, a scris orașelor în legătură cu creștinii, cerîndu-le să nu schimbe în rău atitudinea, iar printre cele cărora le-a trimis astfel de rescripte, se numără cele trimise către orașele Larisa, Tesalonic, Atena și către toți elinii.

11. Cît despre tine, care ai despre creștini aceeași părere ca și ei, ba încă și mai plină de omenie și de filosofie, avem încredințarea că vei împlini tot ceea ce-ți cerem».

12. Acestea sînt așadar ideile expuse în scrierea amintită. În introducerea lucrării cu titlul *Extrase* Meliton înșiră aici o listă a scrierilor Vechiului Testament, pe care socot că-i necesar s-o reproduc:

13. «Meliton trimite salutări fratelui său Onisim. Întrucît în zelul tău de a cunoaște învățătura creștină ai dorit să ai pentru tine extrasele din Lege și din

128. Tertulian, *Apologeticul*, cap. V.
129. A se vedea mai sus: IV, VIII, 6; IV, IX.

prooroci, care privesc pe Mîntuitorul şi întreagă credinţa noastră şi întrucît voiai să cunoşti bine numărul şi ordinea în care se înşiră cărţile Vechiului Testament, am să-ţi împlinesc această dorinţă căci ştiu cîtă rîvnă ai pentru credinţă şi cîtă dorinţă de cunoaştere, după cum ştim şi aceea că strădania pe care o depui în vederea mîntuirii veşnice şi în setea de cunoaştere stă mai presus decît orice altceva. Şi întrucît am călătorit şi prin Orient şi am ajuns şi pe locurile unde s-a propovăduit şi s-a împlinit Scriptura şi am tras concluzii precise privitoare la cărţile Vechiului Testament[130], iată, îţi comunic lista lor al căror nume este următorul: Facerea, Ieşirea, Numerii, Leviticul, Deuteronomul, Iisus Navi, Judecători, Rut; patru cărţi ale Regilor, două ale Cronicilor; Psalmii lui David, Pildele sau Înţelepciunea lui Solomon, Eclesiastul, Cîntarea Cîntărilor, Iov, proorocii Isaia şi Ieremia, cei doisprezece la un loc, Iezechiel, Daniel, Ezdra. Din acestea am făcut extrase pe care le-am repartizat în şase cărţi».

Atîta despre Meliton.

XXVII

Apolinarie

De la Apolinarie s-au păstrat multe cărţi, care se află în mîinile multora; iată pe cele care au ajuns pînă la noi: *Cuvîntul către împărat,* despre care am vorbit[131]; cinci cărţi *Împotriva elinilor, Cărţile întîia şi a doua despre adevăr; Întîia şi a doua împotriva iudeilor*[132], precum şi cele pe care le-a alcătuit *Împotriva ereziei frigienilor,* care şi-au răspîndit apoi înnoirile lor, din care parcă abia atunci apăruseră pentru întîia oară: e vorba de Montan şi de mincinoasele lui profetese, care tocmai pe atunci îşi scoaseră capul.

XXVIII

Musanus

De la Musanus, pe care l-am amintit în cele de pînă acum[133], avem o carte foarte stăruitoare care a fost adresată de el unor fraţi căzuţi în secta numită a «encratiţilor». Această grupare era pe atunci la începuturile ei, căutînd tocmai să răspîndească idei greşite, stranii şi primejdioase.

---

130. Meliton pare a fi cel dintîi pelerin la Locurile Sfinte, Harnack, *Mission*... I, 382.
131. Apologet ca şi Meliton.
132. A se vedea mai jos: V, XVI; V, XIX, 2.
133. Mai sus: IV, XXI.

XXIX

Erezia lui Tațian

1. Se spune că șeful acestei rătăciri a fost Tațian, despre care am spus ceva mai înainte cîteva cuvinte în legătură cu minunatul Iustin[134] și cînd am spus că a fost ucenicul acelui martir. Întărește acest lucru și Irineu în prima lui carte *Contra ereziilor,* unde a scris următoarele lucruri atît despre Tațian, cît și despre erezia lui:

2. «Pornind de la Saturnil și de la Marcion, așa numiții «encratiți» predicau abținerea de la căsătorie, respingînd vechea creație a lui Dumnezeu și osîndind naiv pe cel care a făcut pe bărbat și pe femeie în vederea nașterii de fii. Ei preconizau abținerea de la așa numitele elemente însuflețite, prin care, în nemulțumirea lor față de Dumnezeu care a creat întreaga lume, tăgăduiau mîntuirea celui dintîi om.

3. Pentru prima oară aceste învățături au apărut printre oameni pe vremea cînd Tațian a susținut prima oară o astfel de blasfemie. El urmase înainte învățătura lui Iustin și atîta vreme cît au fost împreună nu s-a observat la el nimic eretic, în schimb, după martiriul acestuia el a căzut de la Biserică, trufindu-se în cugetul său și încrezîndu-se că-i un dascăl mai procopsit decît alții; de aceea a creat o școală aparte, în care, ca și valentinienii, a inventat eoni nevăzuți și, ca și Marcion și Saturnil, declara căsătoria pierzanie și desfrîu. În același timp tăgăduia și mîntuirea lui Adam.»[135]

4. Acestea le spune Irineu. Ceva mai tîrziu, un oarecare Sever a dat mai multă viabilitate acestei erezii, așa că din pricina lui aderenții grupării au luat numele de severieni.

5. Ei recunosc Legea, proorocii și Evangheliile, dar tălmăcesc în chip sucit ideile Sfintelor Scripturi. Condamnă pe apostolul Pavel și resping epistolele lui întocmai ca și Faptele Apostolilor.

6. Căpetenia lor, Tațian[136], a alcătuit un fel de «armonie a evangheliilor» numindu-o *Diatesaron* sau *Cele patru evanghelii în una singură*[137]: lucrarea se află și azi pe la unii din noi. Se spune că a îndrăznit să schimbe și anumite expresii din «Apostol» pretextînd că-i îndreptează exprimarea[138].

7. Au rămas de la el un mare număr de scrieri, dintre care mulți amintesc îndeosebi vestita lui carte *Împotriva păgînilor*[139], în care se întoarce spre vremu-

134. IV, XVI, 7-9.
135. Irineu, *Contra ereziilor,* I, XXVIII, 1.
136. Despre Tațian și secta encratiților a scris pe larg Epifanie, *Haereses* XLVI-XLVII.
137. Se vede că Eusebiu n-a avut în mîini această lucrare, căci altfel ar fi grăit atunci.
138. E neclar ce vrea să spună aici.
139. Mai jos, V, XIII, 8.

rile de demult şi arată că Moise şi proorocii evreilor sînt mai vechi decît toţi bărbaţii celebri ai elinilor. Acest discurs pare a fi cel mai frumos şi cel mai folositor din toate scrierile lui.

Atîta despre scriitorii creştini ai epocii aceleia.

XXX

Sirianul Bardezan şi scrierile atribuite lui

1. În timpul aceleiaşi domnii ereziile s-au înmulţit şi în Mesopotamia. Un bărbat foarte capabil dar şi foarte versat în limba siriană, cu numele Bardezan, a alcătuit nişte *Dialoguri,* împotriva marcioniţilor, precum şi împotriva căpeteniilor altor învăţături rătăcite. La fel a mai scris în limba şi cu literele naţionale multe alte scrieri. *Dialogurile* lui au fost traduse din limba siriacă în greceşte de ucenicii lui[140], care erau foarte numeroşi pentru că el era un om «puternic în cuvînt».

3. Printre scrierile lui figurează un dialog foarte iscusit *Despre destin,* adresat unuia Antoniu, precum şi multe altele scrise probabil cu prilejul persecuţiei din timpul acela.

4. El fusese mai întîi la şcoala lui Valentin, dar după ce a ajuns să o cunoască mai bine a dispreţuit-o şi a combătut cele mai multe din scorniturile acestui om. Avea convingerea astfel că de acum s-a întors iar la o învăţătură mai curată. Totuşi n-a ajuns să se spele deplin de pata vechii erezii.

În acea vreme a murit şi Sotir, episcopul Bisericii Romei.

---

140. Eusebiu, *Praep. Ev.* V, X, Migne P.G. 21,462 şi urm.

CARTEA A CINCEA

1. Pe cînd împlinea cel de al optulea an de păstorire, şi-a sfîrşit viaţa şi Sotir[1], episcopul Romei. Lui îi urmează, ca al doisprezecelea episcop începînd de la apostoli, Eleuteriu. Era cel de al şaptesprezecelea an de domnie al împăratului Antonin Verus[2], cînd în unele părţi ale lumii s-a aprins din nou o cumplită persecuţie împotriva noastră la asmuţarea locuitorilor oraşelor şi cînd s-au distins mii de martiri dintr-un singur popor[3], după cum se poate deduce din fapte care au avut norocul să fie transmise în scris posterităţii, ca unele care sînt cu adevărat vrednice de a rămîne neuitate.

2. Întreaga scriere care cuprinde istorisirea foarte amănunţită am introdus-o în *Colecţia martirilor*[4], care nu-i numai o expunere istorică, ci şi una doctrinală. Ceea ce-i mai important pentru scopul nostru voi sublinia în extrasele pe care le voi face.

3. Oricum, în timp ce unii care au relatat faptele istorice s-au mulţumit să transmită în scris biruinţe războinice, trofee cucerite de la duşmani, vitejia generalilor, curajul soldaţilor, care s-au pătat cu sînge şi cu numeroase ucideri de dragul copiilor, al patriei lor şi al altor interese,

4. scrierea aceasta va expune în slove veşnice felul nostru de a ne purta spre a fi bine plăcuţi lui Dumnezeu[5], şi anume războaiele liniştite pentru pacea sufletului şi numele oamenilor care au avut curajul să se lupte pentru adevăr mai curînd decît pentru patrie, pentru credinţă mai curînd decît pentru cei pe care-i iubim mai mult, întrucît ele vestesc statornicia şi marele curaj al luptătorilor pentru credinţă, în stare să înfrîngă atîtea încercări, apoi biruinţele asupra diavolilor, răsplata pentru înfrîngerea vrăjmaşilor nevăzuţi şi, în sfîrşit, cununile de laudă spre veşnică pomenire.

---

1. Între anii 168–176.
2. Eusebiu nu e consecvent în indicarea numelor lui Marc Aureliu şi Lucius Verus, care au fost amîndoi înfiaţi şi lăsaţi ca urmaşi de către Antonin Piul, mort în 9 martie 161. Totuşi, în cele mai multe pasaje Eusebiu ne lasă să vedem că în primul rînd Lucius Verus, iar nu Marc Aureliu, ar fi autorul decretelor marilor persecuţii din anul 177.
3. Desigur nu se poate spune că persecuţia din anul 177 ar fi fost generală. Totuşi unii pun şi data morţii lui Policarp în 168 sau chiar 177.
4. Despre «Colecţia actelor martirice», care s-a pierdut, vorbeşte Eusebiu în mai multe locuri: în introducere, I, 2, 4; IV,XV, 47; V.
5. Πολίτευμα în înţelesul de vieţuire nu după duhul pămîntesc al lumii, ci după Hristos,alergînd după cetăţenia din ceruri (*Filip.* 3, 20). Modelul vieţuirii celei mai desăvîrşite este martirajul.

I
Cîți și cum au dus luptă pînă la capăt pentru credință în Galia

1. Galia era, așadar, țara în care se afla cîmpul de luptă, unde au avut loc cele petrecute[6]. Capitalele lor, Lugdun (Lyon) și Vienne (Viena), erau vestite și întreceau prin strălucire pe toate celelalte din jur. Prin amîndouă trece fluviul Ron, care udă întreaga țară cu bogate curgeri de apă.

2. Comunitățile în legătură cu martirii de aici, strălucitele comunități din aceste două orașe, au trimis o scrisoare Bisericilor din Asia și Frigia, istorisindu-le în chipul următor evenimentele care s-au întîmplat la ei și în legătură cu care vom reproduce chiar cuvintele lor.

3. «Robii lui Hristos care petrec vremelnic[7] în cetățile Vienne și Lugdun, din Galia, către frații din Asia și Frigia, care au aceeași credință și aceeași nădejde de mîntuire: pace, milă și mărire de la Dumnezeu Tatăl și de la Iisus Hristos, Domnul nostru».

4. După acestea, spunînd în continuare și altele își reiau referatul cu aceste cuvinte: «Nu sîntem în stare să istorisim amănunțit și nici nu poate fi descrisă mărimea persecuției de aici, cît de crîncenă a fost mînia păgînilor împotriva sfinților și cît anume au suferit fericiții martiri.

6. Căci vrăjmașul[8] s-a năpustit asupra noastră cu toată puterea și ne-a pregătit pentru revenirea lui și mai îngrozitoare, pregătind și școlind în așa fel pe aderenții săi în lupta împotriva slujitorilor lui Dumnezeu, încît am fost scoși nu numai din case, din băi și din piețe, ci s-a interzis chiar ca vreunul din noi să mai poată fi văzut undeva. În locul nostru a luptat însă harul lui Dumnezeu, întărind pe cei slabi și ridicînd pe cei puternici, ca prin răbdare să poată atrage asupra lor toată pornirea celui rău[9], așa că au mers la martiriu, îndurînd tot felul de chinuri și pedepse. Disprețuind toate aceste suferințe, ei se grăbeau spre Hristos arătînd cu adevărat că «pătimirile vremii de acum nu sînt vrednice de mărirea care ni se va descoperi»[10].

7. Și mai întîi ei răbdară cu eroism nedreptățile și furia unei întregi mulțimi dezlănțuite fără deosebire: înjurături, loviri, tîrîiturile încoace și încolo, jafuri, aruncări cu pietre, întemnițări și tot ce poate săvîrși o gloată asmuțită împotriva unui dușman public sau privat.

---

6. Propriu-zis, sub numele de Galia se înțelegeau teritoriile Franței, Elveției și Țărilor de Jos. Aici e vorba numai de ținutul din sudul Franței (Narbona), unde stăpînirea romană se stabilise încă din 122 î. Hr. Coloniile grecești fuseseră însă în floare aici încă din sec. VII î.Hr. Așa cum creștinismul a prins rădăcini puternice în aceste părți. Harnack, *Mission*... II, 872–880.

7. Πάροικος însemna inițial «străin». În sens mai duhovnicesc însemnează «trecător» sau «cel care peregrinează», spre deosebire de «κάτοχος» = locuitor definitiv. Acest înțeles al lui πάροικος îl vedem încă la *Fapte*, 7, 6; *Efes.*, 2, 19 (=«locuitori vremelnici») și I *Petru*, 2, 11.

8. Adică diavolul.

9. *Evr.*, 10, 33.

10. *Rom.*, 8, 18.

8. Întrucît apoi au fost ridicaţi şi duşi în pieţe de către tribun[11] şi de către dregătorii şi mai marii oraşului, unde au fost anchetaţi în faţa întregii mulţimi şi unde au mărturisit că sînt creştini, creştinii au fost închişi în temniţă pînă la sosirea guvernatorului.

9. Mai tîrziu fiind duşi înaintea guvernatorului şi întrucît acesta s-a purtat cu multă cruzime faţă de noi, s-a ridicat între fraţi Vettius Epagatus, un om plin de iubire faţă de Dumnezeu şi faţă de aproapele, a cărui vieţuire ajunsese la atîta desăvîrşire încît se învrednicise încă din tinereţe de mărturia adusă bătrînului Zaharia, căci «umblase fără prihană în toate poruncile şi rînduielile Domnului»[12] fiind cu mare rîvnă faţă de Dumnezeu şi «cu Duhul arzînd»[13]. Un asemenea om n-a mai putut răbda ca noi să fim judecaţi atît de nedrept, ci, fiind copleşit de indignare, a cerut să fie ascultat şi el, întrucît, zicea el, vorbind în apărarea fraţilor, la noi nu-i necredinţă faţă de Dumnezeu şi nici vreo nelegiuire oarecare.

10. Cei din jurul tribunalului au început să mai strige împotriva lui şi cu toate că el era un om de neam mare, guvernatorul n-a vrut să ţină seama de observaţia lui, oricît de dreaptă ar fi fost, ci a întrebat numai dacă şi el este creştin. Mărturisind şi el cu glas răspicat că este creştin, Vettius a fost şi el arestat şi trecut în ceata martirilor, fiind socotit apărătorul sau «paracletul creştinilor» căci avea în el pe Paracletul sau Duhul lui Zaharia[14], pe care l-a dovedit prin bogăţia dragostei sale, apărînd cu bunăvoinţă pe fraţi şi punîndu-şi sufletul pentru ei. Căci şi el era şi este încă ucenic adevărat al lui Hristos, urmînd Mielului oriunde ar merge El»[15].

11. «De acum printre creştini apăruseră deosebiri: cei care erau hotărîţi şi pregătiţi pentru mărturisire au devenit cei dintîi martiri, ca unii care şi-au împlinit cu toată bucuria mărturisirea pentru mucenicie; alţii, însă, s-au arătat nepregătiţi, lipsindu-le deprinderea şi puterea de-a îndura izbeliştea unei lupte atît de grele. Dintre aceştia, cam zece la număr au părăsit credinţa, fapt care ne-a produs o mare mîhnire şi nemăsurată jale, tăind şi curajul celor care nu fuseseră încă arestaţi şi care, deşi gustaseră din toate aceste amărăciuni, urmau încă pe martiri şi nu-i părăseau.

12. Din pricină că nu toţi se arătaseră hotărîţi să primească mărturisirea, erau cuprinşi toţi de o mare teamă nu atît de frica pedepselor, ci fiindcă ne îngrijoram că poate nu toţi creştinii vor avea curajul să se declare creştini.

---

11. Comandantul militar al cohortei XIII care-şi avea reşedinţa în Lyon. Se făcea mai întîi ancheta – desigur folosindu-se mijloacele dure pentru a se obţine depoziţii cerute de orientarea păgînă a vremii. Ultimul care decidea era «legatus pro praetore», guvernatorul provinciei, care avea grad de provincie imperială. L. Homo, *Le Haut Empire*, Paris 1933, p. 123–124.

12. *Luca*, 1, 6.

13. *Rom.*, 12, 11.

14. *Luca*, 1, 67.

15. *Apoc.*, 14, 4.

13. Totuşi dintre cei care se arătaseră vrednici de martiraj, zilnic erau arestaţi alţii şi alţii, încît putem spune că din amîndouă Bisericile au fost prinşi toţi cei mai destoinici şi cu rolul cel mai de frunte[16].

14. Au fost arestaţi şi cîţiva păgîni, servitori în casele unora dintre ai noştri, întrucît guvernatorul poruncise public să ne scotocească pe toţi. Mînaţi de viclenia satanei, aceştia s-au îngrozit de chinurile pe care vedeau că le îndură sfinţii (creştinii) şi, însemnaţi şi de ostaşi, ei au declarat în chip mincinos că noi ne-am deda la ospeţe thiestice, la desfrîuri chiar cu mamele noastre, aşa cum a făcut Oedip săvîrşind lucruri pe care nu le putem nici măcar vorbi sau să le gîndim şi despre care nici nu credem că le vor fi săvîrşit oamenii vreodată[17].

15. Zvonurile acestea totuşi s-au răspîndit, aşa că toţi s-au înfuriat împotriva noastră încît chiar cei care înainte se arătaseră îngăduitori faţă de noi din pricina unor relaţii familiale, acum s-au aprins de mînie şi scrîşneau înverşunaţi[18] împotriva noastră, încît se împlinea ceea ce s-a zis de Domnul: «Vine ceasul cînd tot cel ce vă va ucide să creadă că aduce închinare lui Dumnezeu»[19].

16. De acum nu le-a mai rămas sfinţilor martiri altceva decît să îndure chinuri mai presus decît orice descriere, în vreme ce satana a încercat în chip şi fel să-i facă să ne mai pîrască şi cu alte blasfemii».

17. «Toată înverşunarea mulţimii, a guvernatorului şi a ostaşilor s-a descărcat peste măsură asupra diaconului Sanctus din Vienne şi asupra lui Maturus de curînd botezat, dar luptător viteaz, apoi asupra lui Attalus din Pergam, care pentru creştinii de aici fusese în toată vremea «stîlp şi întărire a adevărului»[20] şi, în sfîrşit, asupra Blandinei, prin care Hristos a arătat că cele ce la oameni par neînsemnate, urîte şi dispreţuite, la Dumnezeu se învrednicesc de mare slavă prin dragostea faţă de El, care se arată prin luptă şi nu se laudă în zadar.

18. Căci în vreme ce noi toţi, ca şi stăpîna ei după trup, care era şi ea luptătoare printre martiri, ne temeam că, din pricina slăbiciunii trupului ei, Blandina nu va găsi tăria necesară să-şi mărturisească deschis credinţa, s-a umplut de atîta tărie încît cei care o chinuiau în toate chipurile, schimbîndu-se pe rînd, unii după alţii, de dimineaţa pînă seara, s-au declarat ei înşişi învinşi, nemaiavînd ce să-i mai facă şi mirîndu-se că mai suflă după ce întreg trupul ei era sfîşiat şi plin de răni, mărturisind ei că un singur chin de felul acesta ar fi fost destul ca ea să-şi fi dat sufletul, nemaifiind nevoie de atîtea altele.

---

16. În urma procedurii crude a judecătorilor precum şi din cauza fanatismului mulţimilor, se pare că s-a căutat a se pune vina pe «cei mai de frunte» din cele două Biserici.

17. Cunoscutele acuze aduse creştinilor. Atenagora, *Solie,* XXXV. Minucius Felix, *Octavius,* XXVIII, 2. Iustin, *Apologia prima,* VII–XI.

18. *Fapte,* 7, 54.

19. *Ioan,* 16, 2.

20. *I Tim.,* 3, 15.

19. Dar ca un atlet viteaz, fericita Blandina strîngea noi puteri din mărturisirea ei, iar întărirea, odihna şi chipul ei de a-şi potoli durerea şi chinurile ei erau cuvintele: «Sînt creştină şi ştiu că ai noştri n-au săvîrşit nimic rău!»

20. Dar şi Sanctus răbda vitejeşte în chip minunat şi mai presus de fire şi de orice om toate caznele pe care cei nelegiuiţi i le pregăteau, în nădejdea ca prin durata şi mărimea chinurilor să audă de la el ceva ce nu se cuvine; dar el a rezistat cu tărie atît de neclintită încît n-a vrut să spună nici numele lui nici numele poporului şi nici al oraşului din care se trage, nici dacă e sclav ori dacă e liber, ci la toate întrebările răspundea în limba latină:[21] «sînt creştin». În loc de nume de oraş, de ţară şi de orice altceva păgînii n-au putut auzi de la el nimic».

21. «De aceea atît guvernatorul cît şi chinuitorii s-au înverşunat foarte împotriva lui încît, nemaiavînd ce să-i mai facă, i-au lipit de părţile cele mai plăpînde ale trupului plăci de aramă înroşite.

22. Acestea sfîrîiau, dar el rămînea neînduplecat, neînfrînt şi statornic în mărturisirea lui, răcorit şi întărit doar de izvorul cel ceresc al apei vieţii care ţîşneşte din coasta lui Hristos[22].

23. Ce-i drept trupul lui era o mărturie a ceea ce i-au făcut: era numai rană şi vînătăi şi atît de sfîşiat încît pierduse şi înfăţişarea de om[23], dar în el «pătimea Hristos», care săvîrşea fapte minunate, căci zdrobind pe vrăjmaş arăta, prin pilda altora[24], că nimic nu-i de temut acolo unde este dragostea Tatălui, nimic dureros unde se află mărirea lui Hristos».

24. «Într-adevăr, după cîteva zile nelegiuiţii începură din nou să-l chinuie pe martir, crezînd că fiindu-i părţile trupului umflate şi arse, l-ar înfrînge dacă ar înăspri şi mai mult caznele, într-o vreme cînd nu mai putea suferi nici măcar atingerea mîinilor, căci dacă ar muri el în chinuri, ar intra frica în ceilalţi. Dar nu numai că nu s-a întîmplat cu el nimic din toate acestea, ci mai presus de orice socoteli omeneşti, el şi-a revenit şi s-a întremat prin chinurile acestea din urmă, încît şi-a primit din nou înfăţişarea de mai înainte precum şi putinţa folosirii mădularelor, căci prin Harul lui Dumnezeu cea de a doua lui chinuire n-a fost pentru el pedeapsă, ci vindecare.

25. Iar pe o femeie oarecare, Vivlida, una din cele care înainte tăgăduise că e creştină, pe care diavolul credea că a şi înghiţit-o, voind să o judece şi pentru blasfemie, a adus-o spre a fi chinuită ca s-o silească astfel să declare lucruri nelegiuite[25] la adresa noastră, fiind slabă şi fără curaj.

26. Dar în timp ce era chinuită s-a trezit şi ea ca dintr-un somn adînc, întrucît pedeapsa aceasta vremelnică a făcut-o să-şi amintească de pedeapsa

21. Sanctus se trăgea din populaţie de origine latină; dintre ceilalţi, care aveau încă nume tot latineşti, unii proveneau din Orient, cum e cazul cu Attalus din Pergamul Asiei Mici.
22. *Ioan,* 8, 38; 19, 34.
23. *Isaia,* 53, 2, 5.
24. *I Tim.,* 1, 16.
25. Acuzele amintite (nota 17).

cea veşnică în (focul) gheenei, de aceea a răspuns în faţa blasfematorilor, spunîndu-le: «Cum ar putea mînca astfel de oameni copii, cîtă vreme lor nu le este îngăduit să mănînce nici sînge de animal necuvîntător?»[26] Şi de atunci ea a mărturisit că este creştină şi a fost trecută şi ea în ceata martirilor.

27. Întrucît cu ajutorul lui Hristos răbdarea sfinţilor a făcut zadarnice toate aceste tiranice mijloace de pedepsire, diavolul a uneltit şi alte născociri: întemniţări în locuri întunecoase şi îngrozitoare şi punerea picioarelor în butuci, cu strîngerea lor pînă la a cincea gaură[27], precum şi alte torturi, pe care slujitorii înfuriaţi şi îndrăciţi obişnuiau să le aplice celor arestaţi. În felul acesta mulţi au murit asfixiaţi în temniţă, şi anume toţi cei pe care i-a ales Dumnezeu să-şi sfîrşească zilele în aşa fel ca să fie pusă în lumină slava Lui.

28. Dar oricît de crud au fost chinuiţi, încît, cu toată grija care li se dădea, se părea că nu vor mai putea trăi, ei totuşi au rămas în închisoare şi deşi au fost lipsiţi de orice ajutor omenesc, au fost înzdrăveniţi iarăşi de Domnul, încît, întăriţi sufleteşte şi trupeşte, încurajau şi mîngîiau şi pe cei de afară. În schimb, cei plăpînzi şi ridicaţi mai de curînd, al căror trup nu fusese oţelit pînă atunci, n-au putut suporta povara temniţelor şi au murit în întunecimea lor.

29. Fericitul Potin, căruia îi fusese încredinţată păstorirea episcopiei de Lyon, fiind atunci în vîrstă de peste 90 de ani[28] şi foarte slăbit cu trupul, încît din cauza slăbiciunii trupeşti abia mai sufla, întărindu-se prin rîvna duhului de dorinţa pentru mucenicie, a fost tîrît şi el la tribunal. Trupul lui era cu totul dărîmat de bătrîneţe şi de boală, în schimb sufletul îi era încă atît de vioi, încît şi prin el Hristos s-a dovedit biruitor[29].

30. Cînd ostaşii l-au adus la tribunal dregătorii oraşului şi toată mulţimea care îl însoţea intonau cele mai deosebite strigăte, parcă ar fi adus tocmai pe Hristos însuşi. Oricum şi el a adus o bună mărturisire[30].

31. La întrebarea guvernatorului, cine este Dumnezeul creştinilor, el a răspuns: «Dacă vei fi vrednic, îl vei cunoaşte!»[31] Atunci a fost smucit şi tîrît fără milă şi i s-au dat tot felul de lovituri, cei din apropiere lovindu-l cu pumnii şi cu picioarele, fără nici un respect pentru vîrsta lui, iar cei de departe aruncînd

---

26. Poate fi aici o confirmare a prescripţiei din Fapte 15, 29, pe care popoarele din Anglia şi Spania o respectau şi în secolele şapte şi opt (Stigloher, *o.c.*, p. 270).

27. Multe cazuri similare întîlnim la *Martirii din Palestina*. Şi Origen a suferit astfel de cazne.

28. Ca şi sfîntul Irineu (= Paşnicul), care se pare că a îngrijit redactarea acestei lungi epistole, venerabilul episcop Potin (mai probabil «Fotin» = cel luminat, prin botez) provenea din Răsărit, de unde va fi venit încă prin anii 140–150.

29. *II Cor.*, 2, 14.

30. *I Tim.*, 6, 13.

31. Întîlnim şi la martirii din Palestina refuzul de a-şi da numele, locul de origine ori de a declara ce cunosc ei despre Dumnezeu. Acest refuz nu poate avea decît o singură motivare: neputinţa omului de a cunoaşte pe Dumnezeu altfel decît «întru putere», I *Cor.*, 2, 5.

asupra lui cu ce aveau în mîini, socotind toţi că ar fi o nelegiuire dacă cineva s-ar abţine să-l necinstească şi crezînd că ar răzbuna astfel pe zeul lor. Şi cu toate că abia mai sufla, l-au aruncat şi pe el în temniţă, unde după două zile şi-a dat sufletul[32].

32. Atunci s-a arătat marea purtare de grijă a lui Dumnezeu şi milostenia nemăsurată a lui Iisus, aşa cum arareori se întîmplă în viaţa frăţietăţii noastre, care n-a fost niciodată părăsită de ajutorul lui Hristos.

33. Căci cei care la prima arestare au tăgăduit că sînt creştini au ajuns şi ei în temniţă şi au avut şi ei parte de aceleaşi crîncene chinuri ca şi ceilalţi, întrucît de astă dată lepădarea lor de credinţă nu le-a fost de nici un folos[33]. Dimpotrivă, cei care au mărturisit de fapt ce erau, au fost închişi numai ca creştini, fără să li se mai aducă altă învinuire, pe cînd cei dintîi, care se lepădaseră de noi şi care fuseseră osîndiţi ca ucigaşi şi ca făcători de rele, au fost îndoit pedepsiţi decît ceilalţi.

34. Într-adevăr, bucuria muceniciei, nădejdea celor făgăduite, dragostea de Hristos şi Duhul Tatălui[34] uşurau pe aceia, în schimb pe aceştia (care s-au lepădat de credinţă) conştiinţa îi mustra amarnic încît erau recunoscuţi de toţi după mersul şi după înfăţişarea lor.

35. De fapt, cei ce mărturisiseră păşeau veseli, multă demnitate şi bucurie se citeau pe feţele lor, iar lanţurile îi înfăşurau ca o podoabă fermecătoare, parcă ar fi nişte mirese gătite de nuntă cu haine ţesute şi brodate cu aur[35], răspîndind totodată mireasma lui Hristos[36] încît unii credeau că sînt unşi cu uleiuri frumos mirositoare. Ceilalţi dimpotrivă mergeau cu ochii plecaţi, umiliţi, schimbaţi la faţă şi plini de toată ruşinea, iar pe deasupra trebuiau să îndure şi batjocurile păgînilor ca oameni necinstiţi şi lipsiţi de curaj, învinuiţi şi ca ucigaşi, lipsiţi de omenie, de mărire şi de bucurie în viaţă. Văzîndu-i, ceilalţi s-au întărit şi mai mult, încît din clipa în care au fost arestaţi, nu se mai lăsau intimidaţi şi nici nu mai ascultau de şoaptele diavolului, ci mărturiseau fără şovăire că sînt creştini».

36. După cîteva observaţii referentul continua astfel:

«Aşadar, după ce au avut parte de atîtea chinuri mucenicii şi-au încheiat viaţa în cele mai diferite chipuri, împletind Tatălui o singură cunună, dar cu felurite şi variate flori. Se cuvenea doar ca atleţii cei viteji, care au îndurat tot

---

32. Biserica Apuseană cinsteşte pomenirea sfîntului Potin la 2 iunie, pe cînd Biserica Răsăriteană îl cinsteşte atît pe el, cît şi pe sfîntul Irineu, urmaşul lui în scaun, la data de 23 august.

33. După cum se vede din desfăşurarea lucrurilor, renegaţii au fost trecuţi în rîndul acuzaţilor de drept comun şi vor fi osîndiţi ca atare.

34. Variantele siriacă şi latină au «Paraclet» în loc de Duhul Tatălui.

35. *Ps.* 44, 14.

36. *II Cor.*, 2, 15.

felul de lupte şi au biruit în chip atît de strălucitor, să primească cununa cea mare a nemuririi.

37. Maturus, Sanctus, Blandina şi Attalus au fost aruncaţi la fiare în amfiteatrul municipal[37], slujind drept obiect de desfătare obştească pentru sălbăticia păgînilor, căci tocmai pentru noi creştinii a fost rînduită o zi anume în care urmam să fim sfîşiaţi de fiare.

38. Maturus şi Sanctus au fost supuşi şi în amfiteatru la tot felul de chinuri ca şi cum înainte n-ar fi avut destul de suferit, dar mai ales fiindcă biruiseră pe potrivnic, în mai multe chipuri, avînd să dea lupta pentru cununa însăşi, au suferit acum din nou loviturile de bice obişnuite, tîrîrile şi sfîşierile fiarelor sălbatice şi toate cîte le striga şi le poruncea un popor înfuriat, iar la urma tuturor, punerea pe scaunul de fier înroşit, de pe care trupurile lor arse răspîndeau un miros de carne friptă.

39. Dar nici în felul acesta păgînii nu s-au potolit, ci s-au înfuriat şi mai tare, vrînd să înfrîngă cu totul răbdarea creştinilor, însă, ca şi la început, ei n-au auzit din partea lui Sanctus decît cuvîntul mărturisirii («sînt creştin»), pe care-l repeta într-una.

40. Aşadar, întrucît în ciuda grelei şi îndelungatei lor lupte creştinii tot mai erau încă în viaţă, în cele din urmă li s-a tăiat capul[38], în ziua în care au ajuns în locul unor întregi serii de lupte să se facă ei înşişi privelişte lumii[39].

41. Blandina a fost spînzurată de un stîlp, fiind sortită să fie sfîşiată de fiarele sălbatice: văzîndu-o atîrnată pe un fel de cruce şi auzindu-o rugîndu-se într-una,luptătorii creştini îşi sporeau curajul căci în lupta ei vedeau, şi cu ochi trupeşti, pe Cel ce se răstignise pentru ei, ca să convingă pe toţi cei ce cred în El că tot cel ce pătimeşte pentru slava lui Hristos are parte de Dumnezeul cel viu.

42. Dar întrucît în ziua aceea nici o fiară n-a vrut să se atingă de ea, a fost dezlegată de pe stîlp, a fost dusă din nou în închisoare şi păstrată pentru o nouă luptă, pentru ca, arătîndu-se biruitoare în mai multe lupte, să aducă şarpelui celui amăgitor[40] osîndirea veşnică. Iar ea, cea mică, cea slabă şi cea dispreţuită, care a îmbrăcat pe Hristos[41], atletul cel mare şi neînvins, să încurajeze pe fraţi, învingînd în multe chipuri pe vrăjmaş şi încoronîndu-se astfel cu cununa nestricăciunii.

---

37. În urma săpăturilor executate în 1949 se pare că acest «τὸ κοινὸν» (= amfiteatrul municipal) ar fi fost situat lîngă confluenţa Ronului, în cartierul actual Lyon – Fourvière, cf. G. Bardy, *o.c.* p. 15–16. Expresiile Τὸ δημόσιον şi τὸ κοινὸν provoacă greutăţi de traducere. Să însemneze «poporul coloniei şi cei din confederaţia oraşelor»? Posibil, pentru a se da importanţă lărgită spectacolului.

38. Aşa se proceda de regulă (*Actele martirice*, «P.S.B.» 11, p. 125, dar şi numeroase cazuri la *Martirii din Palestina*, mai jos, în acest volum).

39. *I Cor.*, 15, 9; *Evr.*, 10, 33.

40. *Isaia*, 17, 1.

41. *Rom.*, 13, 14; *Gal.*, 3, 27.

43. Ca unul care era cunoscut de toţi, Attalus a fost cerut şi el de popor cu multe strigăte; de aceea fiind pregătit să lupte cu bună conştiinţă, a intrat şi el în arenă. Înainte el fusese şcolit temeinic în rîndurile Bisericii creştine şi tot timpul s-a distins ca un bun mărturisitor al adevărului.

44. Acum a fost şi el dus în amfiteatru avînd atîrnată o tăbliţă pe care era scris în latineşte: «Acesta-i Attalus cel creştin»[42]. Poporul fierbea de furie împotriva lui. Cînd guvernatorul a aflat că Attalus era roman a poruncit să fie dus la închisoare, unde mai erau şi alţii, raportînd împăratului despre el şi aşteptînd hotărîrea lui.

45. Răstimpul acesta n-a decurs pentru martiri nici în lenevire şi nici fără folos[43], ci prin răbdarea lor s-a arătat mila cea nemăsurată a lui Hristos, căci prin cei vii, cei morţi au înviat, iar martirii au iertat pe cei ce nu au mărturisit credinţa[44], încît s-a făcut multă bucurie mamei fecioare (Bisericii) fiindcă pe cei ce i-a lepădat ca morţi i-a reprimit ca vii.

46. Căci prin mijlocirea martirilor şi-au revenit cei mai mulţi din cei care se lepădaseră de credinţă, au fost născuţi din nou şi cu timpul s-au întremat, de aceea, întrucît de acum au învăţat să pună mărturie pentru credinţă, s-au prezentat la tribunal ca să fie interogaţi iarăşi de guvernator, căci Dumnezeu nu vrea moartea păcătosului, ci pocăinţa lui[45].

47. Între timp Cezarul (Marcu Aureliu) a răspuns că cei care vor mărturisi că sînt creştini să fie puşi la cazne, în schimb cei care se vor lepăda, aceia să fie eliberaţi[46]. Şi întrucît începuse să se celebreze sărbătoarea ţării de aici – la care venea mulţime mare de oameni din toate neamurile[47] – au fost aduşi la scaunul de judecată, parcă ar fi fost reprezentaţie teatrală, şi martiri, ca să facă plăcere mulţimilor. Din cauza aceasta guvernatorul a început noi interogatorii, iar celor care se dovedeau a fi cetăţeni romani li se tăia capul, pe cînd pe ceilalţi îi trimitea la fiarele sălbatice[48].

48. Acum Hristos a fost preamărit cu toată strălucirea şi de către cei care altădată se lepădaseră, mărturisind de astădată că sînt creştini, împotriva aşteptărilor păgînilor. Ei au fost judecaţi aparte ca şi cum ar putea fi eliberaţi, dar mărturisind, au fost trecuţi în ceata martirilor. Au rămas însă neinterogaţi cei care n-au avut nicicînd vreo urmă de credinţă, nici n-au ştiut ce e «haină de

---

42. Attalus era cetăţean roman, de aceea – potrivit uzanţelor – li se scria pe o tăbliţă «vina», ca şi Domnului Iisus (*Marcu*, 15, 26).

43. II *Petru*, 1, 8.

44. Adică s-au rugat pentru cei căzuţi ca să fie iarăşi primiţi în Biserică, II *Cor.*, 2, 7; *Col.*, 3, 13.

45. *Iez.*, 12, 23; 33, 11.

46. În sensul hotărît de Traian.

47. La 1 august al fiecărui an se adunau la Lyon reprezentanţii cetăţilor din jur. T. Mommsen, *Das Weltreich d. Cäsaren*, Wien-Leipzig 1933, p. 112–113 .

48. Totuşi lui Attalus nu i s-a tăiat capul pentru că va fi cerut mulţimea să-l arunce la fiare.

nuntă»[49], nici frică de Dumnezeu[50], adică fiii pierzării[51], aceia care şi prin împotrivirea lor blestemă calea vieţii.

49. Toţi ceilalţi au rămas în Biserică. Şi pe cînd îi interogau, un oarecare Alexandru, frigian de neam, medic de profesiune, care a petrecut mulţi ani în Galia, cunoscut aproape de toţi pentru dreptatea lui faţă de Dumnezeu şi pentru îndrăzneala limbajului său (căci nu era lipsit de har apostolic) [52], stînd cu tărie înaintea tribunalului, îndemna pe creştini prin semne de aprobare să aibă curaj pentru mărturisire, ca şi cum el i-ar naşte din nou în dureri[53].

50. Văzîndu-l cei din jurul scaunului de judecată şi înfuriindu-se pe cei care se lepădaseră mai înainte şi care acum s-au întors la credinţă, mulţimile au strigat împotriva lui Alexandru, spunînd că el este cel care a provocat această schimbare. Auzind acestea guvernatorul i-a poruncit să se înfăţişeze înaintea lui şi întrebîndu-l cine este şi răspunzîndu-i că este creştin, s-a înfuriat şi l-a osîndit să fie aruncat şi el la fiarele sălbatice. Şi într-adevăr, a doua zi el a intrat în amfiteatru împreună cu Attalus, căci pe acesta guvernatorul l-a condamnat din nou la fiare numai ca să facă pe plac mulţimii.

51. Şi intrînd ei în amfiteatru, au trecut pe rînd prin toate uneltele născocite pentru chinuire, îndurînd pînă la capăt întreaga tortură, aşa că în cele din urmă li s-au tăiat capetele. Alexandru n-a lăsat însă să-i scape nici un geamăt şi nici un murmur, ci vorbea doar în inima sa cu Dumnezeu.

52. Iar Attalus cînd a fost pus pe scaunul de fier înroşit, îndată ce s-a împrăştiat miros de carne friptă din trupul lui, a zis către mulţime în limba latină: «Iată ce înseamnă să mănînci oameni. Noi însă nici nu mîncăm oameni şi nici nu facem ceva rău». Întrebat apoi ce nume are Dumnezeu, Attalus a răspuns: «Dumnezeu n-are nume cum are omul».

53. După toate acestea, în ultima zi a luptei cu fiarele, Blandina a fost adusă şi ea, din nou, împreună cu Ponticus, fratele ei, un băieţaş de cincisprezece ani. Cu toate că în fiecare zi erau duşi ca să vadă chinurile celorlalţi ca să-i silească să jure pe zeii lor păgîni, totuşi ei au rămas statornici luîndu-i în rîs pentru toate încercările lor, încît mulţimea s-a înfuriat împotriva lor fără să-i pese de vîrsta copilului şi nici să se ruşineze de tînăra fecioară.

54. I-au supus deci la toate grozăviile şi i-au făcut să treacă prin tot felul de chinuri silindu-i, pe rînd, pe fiecare, să jure pe zeii lor, dar n-au reuşit în planurile lor, căci Ponticus era într-adevăr încurajat de sora sa, încît păgînii au văzut că ea este cea care-l încurajează şi-l întăreşte; iar el răbdînd cu vitejie toate chinurile, şi-a dat duhul.

---

49. *Matei,* 22, 11–13.
50. *Rom.,* 2, 24.
51. *Ioan,* 17, 12.
52. *Fapte,* 4, 28–31.
53. *Gal.,* 4, 19.

55. Ultima dintre toţi, ca o vrednică mamă, care şi-a îndemnat copiii la luptă şi i-a trimis victorioşi în faţa împăratului fericită[54], căci a trebuit să treacă şi ea împreună cu copiii ei prin toate luptele, fericita Blandina s-a grăbit apoi să plece şi ea după ei, bucurîndu-se şi veselindu-se de sfîrşitul ei parcă ar fi fost chemată la ospăţul de nuntă, iar nu spre a fi aruncată fiarelor.

56. După ce a fost biciuită, aruncată la fiare, întinsă pe grătar, la urmă a fost pusă într-o plasă şi aruncată unui taur. Vreme îndelungată ea a fost aruncată de animal în văzduh, dar nu simţea nimic la toate prin cîte trecea pentru că nădăjduia în cele crezute şi vorbite cu Hristos. În cele din urmă, i s-a tăiat şi ei capul.

Păgînii înşişi au mărturisit că niciodată la ei n-a suferit o femeie atîtea şi aşa de crude chinuri.

57. Dar nici în felul acesta nu s-au domolit furia şi cruzimea păgînilor faţă de sfinţi, căci aceste treburi sălbatice şi barbare erau neîncetat tulburate de fiara cea îngrozitoare – diavolul[55], de aceea fiind greu de stăpînit, furia lor s-a năpustit împotriva cadavrelor.

58. Căci păgînii nu s-au ruşinat nici după ce au văzut c-au fost învinşi pentru că ei nu mai aveau judecată omenească, ci s-au aprins şi mai cumplit decît o fiară. La rîndul lor şi guvernatorul şi poporul arătau faţă de noi aceeaşi nedreaptă ură ca să se plinească Scriptura: «Cel nelegiuit să mai facă nelegiuiri, iar cel drept să fie şi mai drept»[56].

59. Şi într-adevăr, pe cei care au murit sufocaţi în temniţă păgînii i-au aruncat la cîini, păzindu-i cu grijă noaptea şi ziua, ca să nu fie careva înmormîntat de noi. La vedere au fost lăsate numai resturile pe care le-au lăsat fiarele şi focul, fie bucăţi sfîşiate, fie resturi arse, pe cînd capetele şi trupurile sfîrtecate care rămăseseră neîngropate, au fost păzite straşnic de ostaşi zile de-a rîndul.

60. Au fost şi din aceia care murmurau şi scrîşneau din dinţi[57] cînd se uitau la aceste resturi pentru că n-au primit o pedeapsă şi mai mare, în vreme ce alţii rîdeau şi-şi băteau joc, preamărind pe idolii lor care au adus creştinilor o astfel de pedeapsă.În schimb, cei care mai dovedeau o oarecare omenie, părînd că suferă oarecum alături de ei, ocărau repetînd mereu: «Unde este Dumnezeul lor? Ce le-a ajutat religia pe care au ales-o în locul vieţii?»

61. Dacă la ei exista atît de mare deosebire de păreri, singura noastră durere era aceea că nu puteam să îngropăm în pămînt trupurile martirilor. Nici noaptea nu ne ajuta la aşa ceva, nici banii nu-i convingeau pe ostaşi şi nici

54. *II Macabei*, 7, 21–23; 27–29; 41.

55. Pe bună dreptate se întreabă cercetătorii (Bardy, *o.c.* II, p. 21), cum se explică cruzimea atît de mare a mulţimilor păgîne din Lyon. Din cei vreo 48 de martiri lyonezi cel puţin 1/3 erau orientali. Lista martirilor n-a mai strîns-o Eusebiu (poate va fi făcut-o în «Colecţia» pierdută), ci *Martirologiul* ieronimian şi Grigorie de Tours.

56. *Apoc.*, 22, 11.

57. *Fapte*, 7, 54.

rugămințile noastre nu-i înduioşau, păzindu-i în tot chipul, ca şi cum cine ştie ce mare cîştig ar fi avut dacă i-ar fi lăsat fără mormînt.»

62. Pe lîngă acestea, el mai adăuga: «Aşadar, trupurile mucenicilor au fost batjocorite în tot chipul şi lăsate în aer liber vreme de şase zile; după aceea au fost arse şi prefăcute în cenuşă, pe care apoi nelegiuiții au aruncat-o în fluviul Ron, care curge prin apropiere[58], ca să nu mai rămînă pe pămînt nici o urmă de ele».

63. Păgînii au făcut acestea gîndindu-se că ar putea învinge pe Dumnezeu şi că martirii vor fi lipsiți de o nouă naştere, căci ziceau: «Să nu mai aibă nădejdea învierii, datorită căreia sînt convinşi că introduc la noi o credință străină şi nouă, dispreţuiesc chinurile şi sînt gata să meargă la moarte cu bucurie; să vedem acum dacă vor mai învia şi dacă Dumnezeul lor le mai poate ajuta să scape din mîinile noastre!»

II

Că martirii iubiți de Dumnezeu primeau pe cei căzuți în persecuție şi-i vindecau

1. Iată ce întîmplări au dat peste Bisericile lui Hristos în vremea împăratului despre care vorbim. Ne putem uşor închipui, dacă facem o cît de scurtă judecată, că ceea ce a avut loc aici s-a întîmplat şi în celelalte provincii[59]. Se cuvine, dar, să mai subliniem în mod deosebit din această scrisoare cîteva pasaje, din care să se vadă cum sînt zugrăvite cu înseşi cuvintele lor bunătatea şi iubirea de oameni a martirilor respectivi[60].

2. «Ei s-au făcut următori şi imitatori ai lui Hristos, cel care «fiind chipul lui Dumnezeu, nu răpire a socotit a fi întocmai cu El»[61], dar cu toate că se aflau într-o slavă atît de mare, mărturisind (pe Hristos) nu o dată sau de două ori, ci de multe ori, pe cînd erau sfîşiați de fiare şi avînd pe tot trupul arsuri, sîngerări şi răni, nu numai că nu s-au numit pe ei înşişi «martiri», ci nu ne-au lăsat nici pe noi să le spunem acest nume, ci dacă vreodată careva dintre noi îi numea «martiri» în grai ori în scris, ei ne mustrau amarnic.

3. Căci ei rezervau acest nume numai lui Hristos, singurul martor adevărat şi credincios[62], «cel întîi născut din morți, începutul vieții în Dumnezeu»[63]. E drept că îşi aminteau de martirii trecuți din această lume şi ziceau: «Aceia, da, sînt într-adevăr martiri, pe care Hristos i-a învrednicit să-i ia la Sine prin mărturisire, pecetluind cu moartea mucenicia lor, pe cînd noi abia dacă sîn-

---

58. Confluența Ronului cu Saone era în antichitate ceva mai în sus decît este azi. Nu se poate preciza în care porțiune a fluviului vor fi fost aruncate osemintele martirilor.

59. Şi totuşi nu se cunosc alte cazuri de martiraje în ultimii ani ai domniei lui Marc Aureliu.

60. Nu se ştie de ce a revenit atît de tîrziu Eusebiu cu aceste adaosuri.

61. *Filip.*, 2, 6.

62. Μάρτυς *Apoc.*, 3, 14.

63. *Col.*, 1, 18; *Apoc.*, 1, 5; *Fapte*, 3, 15.

tem niște bieți și smeriți mărturisitori». Rugau chiar cu lacrimi pe frați, ca unii care au nevoie, ca și aceștia să facă rugăciuni necontenite pentru sfîrșitul lor.

4. Căci chiar și dacă dovedeau prin fapte tăria mărturisirii dovedindu-se a fi adevărați eroi prin statornicie, răbdare și curaj, totuși din frică față de Dumnezeu opreau pe frați să-i numească martiri».

5. Și îndată, după aceea: «S-au smerit atunci sub mîna cea puternică prin care sînt înălțați acum[64], atunci pe toți îi apărau, pe nimeni nu osîndeau; pe toți îi dezlegau și pe nimeni nu legau[65]. Se rugau și pentru cei care-i chinuiau cumplit ca și Ștefan martirul cel desăvîrșit care zicea: «Doamne, nu le socoti lor păcatul acesta»[66]. Or, dacă el se rugase pentru cei care-l ucideau cu pietre, atunci cu atît mai mult s-a rugat pentru frați».

6. Și după cîteva cuvinte referatul continuă astfel: «Din cea mai curată dragoste au luptat ei lupta cea mai grea împotriva vrăjmașului[67] pentru ca odată strînsă de gît fiara să sloboadă afară teferi pe cei despre care ea-și închipuise că i-a înghițit de tot. Căci ei nu se arătau trufași față de cei căzuți[68], ci printr-o milostivire cu adevărat părintească mai curînd le-au făcut parte din bunurile pe care le aveau din belșug, vărsînd pentru ei lacrimi bogate înaintea Tatălui.

7. Viața au cerut-o și li s-a dat[69], iar ei au împărtășit-o și celor de aproape atunci cînd s-au întors la Domnul cu totul biruitori. Și întrucît totdeauna au iubit pacea și pe noi mereu spre pace ne-au îndrumat, de aceea s-au și dus la Dumnezeu cu pace fără să fi lăsat mamei jale și nici fraților tulburare și luptă, ci lăsîndu-le doar bucurie, pace, înțelegere și dragoste»[70].

8. Această istorisire despre dragostea pe care fericiții martiri o aveau față de frații căzuți poate fi de folos din pricina purtării neomenești și fără de milă a celor care s-au arătat mai tîrziu lipsiți de îndurare față de mădularele trupului lui Hristos[71].

III

Ce vedenie a avut în somn mucenicul Attalus?

1. Aceeași scriere despre martirii amintiți conține și o altă istorisire vrednică de pomenit, de aceea cred că nu se va supăra nimeni dacă vom aduce-o la cunoștință cititorilor. Iată despre ce e vorba.

---

64. I *Petru*, 5, 6.
65. *Matei*, 16, 19; 18, 18.
66. *Fapte*, 7, 60.
67. Adică împotriva diavolului.
68. *Gal.*, 6, 4.
69. *Ps.*, 20, 4.
70. *Gal.*, 5, 22.
71. Aluzie la secta rigoristă a novațienilor, despre care Eusebiu dă multe amănunte în *Istoria* sa, îndeosebi în cartea a șasea VI, XLIII, 1–18.

2. Întrucît unul dintre ai lor (creştini), Alcibiade, ducea încă de mai înainte o viaţă foarte aspră, nevoind să pună nimic în gură decît pîine şi apă[72] şi întrucît acest fel de viaţă a continuat şi în închisoare, i s-a arătat lui Attalus o vedenie, după întîia sa luptă pe care a suportat-o în amfiteatru, spunîndu-i că Alcibiade nu face bine lepădîndu-se de ceea ce Dumnezeu a creat şi prin aceasta dă altora prilej de sminteală.

3. Alcibiade s-a lăsat convins: mînca de acum fără alegere şi mulţumea lui Dumnezeu pentru toate. Căci harul lui Dumnezeu nu-i lăsa necercetaţi, ci Duhul Sfînt îi sfătuia în toate.

4. Întrucît ucenicii lui Montan împreună cu Alcibiade şi Teodot începuseră încă de pe atunci să răspîndească printre mulţi ideile lor de proorocie şi foarte multele minuni ale harismelor dumnezeieşti care se săvîrşeau pînă atunci în diferitele biserici dădeau oamenilor motiv să se creadă că aceşti oameni aveau şi darul proorociei, şi întrucît s-a iscat o neînţelegere din această pricină, fraţii din Galia şi-au formulat, la rîndul lor, şi ei părerea proprie despre aceste probleme, şi anume o părere înţeleaptă şi foarte ortodoxă. La aceasta au mai adăugat şi diferite scrisori despre martirii care şi-au sfîrşit viaţa printre ei, scrisori pe care le compuseseră pe vremea cînd fraţii lor se aflau încă în cătuşe şi pe care le trimiseseră atît fraţilor din Asia şi Frigia, cît şi lui Eleuteriu, care era pe atunci episcop de Roma, prin care se urmărea pacificarea Bisericilor.

IV

Ce mărturie dădeau martirii despre Irineu

1. În epistola lor către episcopul Romei, despre care am mai vorbit, martirii vorbeau frumos şi despre Irineu, care pe atunci era deja preot al comunităţii din Lyon, dînd despre el foarte multe mărturii, după cum arată textual înseşi cuvintele lor:

2. «Ne rugăm, părinte Eleuterie, ca scrisoarea noastră să te găsească în bucurie atît cît şi alte dăţi. Am încredinţat cu aducerea acestei scrisori pe fratele şi însoţitorul[73] nostru Irineu şi-ţi cerem să-l primeşti ca pe un rîvnitor al testamentului lui Hristos, căci dacă am şti că situaţia în care se află îndreptăţeşte pe cineva, atunci ţi l-am fi recomandat în primul rînd ca pe un preot al Bisericii, cum de fapt şi este».

3. Ce rost are să înşirăm după scrisoarea amintită lista martirilor morţi fie prin tăierea capului, fie aruncaţi ca hrană fiarelor, fie morţi în închisori, precum şi numărul celor care au adus mărturie pentru credinţă, dar care totuşi au

72. S-a bănuit că Alcibiade ar fi fost montanist, dar nu e sigur. Au fost multe grupări rigoriste în primele secole.
73. *Apoc.*, 1, 9.

rămas în viață? Pentru oricine ar dori-o, va fi ușor să urmărească aceste liste foarte amănunțite luînd în mînă epistola care, după cum am zis, a fost introdusă de noi în «colecția martirilor»[74].

Acestea au fost, așadar evenimentele care au avut loc sub Antonin[75].

V

Dumnezeu a primit ruga creștinilor trimițînd ploaie lui Marcu Aureliu

1. Despre fratele împăratului, Cezarul Marcu Aureliu[76], se istorisește că odată pe cînd își rînduia ostașii să înceapă lupta împotriva germanilor și a sarmaților se afla în mare strîmtorare pentru că armata era greu chinuită din pricina lipsei de apă. Atunci ostașii din așa numita «legiunea Melitenei» potrivit credinței care i-a ajutat de atunci și pînă azi în luptele lor cu dușmanii, au îngenunchiat cum le este obiceiul să se roage, înălțînd rugăciuni fierbinți către Dumnezeu.

2. Chiar și numai arătarea unei astfel de priveliști a impresionat pe dușmani, dar se istorisește că s-a întîmplat un fapt și mai surprinzător: făcînd rugăciuni zeilor, o furtună puternică a pus repede pe fugă pe vrăjmași fugărindu-i nimicitor, în timp ce ploaia a înviorat pe cei care mai înainte erau cît pe aci să piară de sete.

3. Această istorisire e descrisă și de niște scriitori care sînt îndepărtați de învățătura noastră și care s-au străduit să scrie despre împărații de care vorbim, dar ea e cunoscută și între ai noștri. Însă întrucît sînt străini de credința noastră, istoricii «din afară», chiar dacă relatează faptul ca ceva ieșit din comun, totuși ei nu recunosc cum că faptul a avut loc în urma rugăciunii săvîrșite de ai noștri[77]. Ca unii care iubesc adevărul, scriitorii noștri relatează faptul într-un mod simplu și cinstit.

4. Printre aceștia din urmă am putea număra pe Apolinarie[78], care istorisește că de atunci legiunea care în urma rugăciunii a săvîrșit minunea a primit

---

74. Aceeași lucrare a lui Eusebiu – din păcate pierdută – și despre care vorbește în multe locuri V. Prefața; VI, XXII, 8 etc.

75. A se vedea aici în nota nr. 2 în această «carte».

76. Poate că e vorba de campania din anul 172. Dio Cassius, *Hist. rom.*, LXXI, 8–10.

77. Dintre scriitorii păgîni («din afară», cum îi numește Eusebiu) cîțiva au relatat cazul atribuindu-l rugii împăratului, respectiv magului egiptean Harnufis. În plus, senatul roman a ridicat lui Marc Aureliu și a bătut și monede în cinstea acestui «miracol». Dintre istoricii profani care au relatat cazul amintim pe Iulius Capitolinus (*Vita M. Aurelii*, 24), Claudius Apolinarius (în VI. *Cons. Honorii* carm. 28), Themistius (*Care e cea mai împărătească dintre virtuți?* discurs) și Dio Cassius (*Hist. rom.* 71, 8).

78. Acest Apolinarie, despre care s-a pomenit mai sus (IV, 12) ar fi putut fi sursa din care se documentează Eusebiu. Din nefericire, lucrarea lui s-a pierdut.

de la împărat un anumit nume legat de acel eveniment: în limba latină ea a fost numită «legio fulminatrix»[79].

5. Martor vrednic de încredere ne-ar putea fi în această privinţă şi Tertulian: într-o apologie în favoarea credinţei, pe care a adresat-o senatului şi despre care am mai amintit şi pînă acum[80], el confirmă această ştire cu o argumentare mai temeinică şi mai concludentă[81].

6. Căci el însuşi scrie că şi pe vremea sa circulau nişte scrisori date de prea luminatul împărat Marcu (Aureliu)[82], în care mărturiseşte că pe cînd armata sa era ameninţată să moară de sete ea a fost salvată de rugăciunile creştinilor, după care adaugă că ameninţa cu moartea pe cei care încercau să pîrască pe ai noştri.

7. Şi tot acolo acelaşi scriitor mai adaugă: «Ce fel de legi mai sînt şi cele pe care le dau împotriva voastră numai cei nelegiuiţi şi nedrepţi şi cruzi, pe care nici Vespasian nu le-a respectat, cu toate că biruise pe iudei şi pe care şi Traian le-a zădărnicit în parte atunci cînd a oprit urmărirea creştinilor şi pe care nu le-a aplicat nici Adrian, cu toate că dădea o atenţie pînă şi celor mai curioase zvonuri, de altfel ca şi cel care se numea «Piul», care nici el nu le-a respectat?»[83]

Dar despre aceste lucruri creadă oricine ce va vrea.[84]

8. Să mergem, dar, mai departe cu expunerea istoriei noastre. Potin şi-a încheiat şi el viaţa murind ca martir la o vîrstă de 90 de ani împliniţi, deodată cu martirii din Galia. După el, la conducerea episcopiei de Lyon, a urmat Irineu. După cîte am aflat, în tinereţea lui, Irineu ascultase predicile lui Policarp.

9. În cea de a treia carte a scrierii *Contra ereziilor* Irineu stabileşte ordinea în care au urmat la conducere episcopii Romei pînă în vremea lui Eleuteriu, despre care am mai amintit tocmai cînd am relatat cele întîmplate în vremea lui, întrucît tocmai pe vremea lui şi-a compus scrierea. Iată cum se exprimă el:[85]

---

79. Numirea «legio fulminatrix» e mai veche decît M. Aureliu şi, potrivit lui D. Cassius (*o.c.,* LV, 23, 5), practica un cult deosebit, închinat lui Zeus Keraunos.
80. Mai sus II, II, 4; XXV, 4; III, XXXIII, 3.
81. *Apologeticul* V, 6.
82. E vorba de anexa a doua (inserată după Prima Apologie a lui Iustin) (cea *Către Senat*) scrisă afirmativ de împăratul M. Aureliu în legătură cu biruinţa acestei legiuni «fulminatrix». Scrisoarea e apocrifă (Iustin, *Apol. I,* în «P.S.B.» 3, p. 73–74).
83. Tertulian, *Apolog.* V, trad. rom. p. 46.
84. Eusebiu nu poate preciza data evenimentului, argumentarea nici n-o caută: «creadă oricine ce va vrea».
85. Irineu, *Contra ereziilor,* III, III, 3.

VI

Lista episcopilor Romei

1. «După ce au întemeiat şi rînduit Biserica, fericiţii apostoli au pus în fruntea treburilor episcopale pe Lin, acela despre care aminteşte Pavel în epistola sa către Timotei[86].

2. Acestuia îi urmează Anaclet, iar după el, ca al treilea după apostoli, e ales ca episcop Clement, care văzuse şi el de asemenea pe fericiţii apostoli şi a vorbit cu ei, predica apostolilor răsunîndu-i încă în urechi şi avînd vie tradiţia lor înaintea ochilor. De altfel, el nu era singur în situaţia aceasta, căci trăiau încă mulţi din cei care primiseră învăţătura de la apostoli.

3. Pe vremea lui Clement s-a iscat o grea tulburare în Biserica din Corint, de aceea Biserica Romei a trimis corintenilor o foarte însemnată epistolă «ca să-i readucă la pace şi ca să le reînnoiască credinţa aşa cum fusese ea primită de la apostoli».

Şi îndată după aceea acelaşi Irineu adaugă:

4. «Acestui Clement, primul care îi urmează este Evarest; în urma lui Evarest vine Alexandru, după care, ca al şaselea începînd de la apostoli, e rînduit Sixt; după el Telesfor, care a mărturisit în chip minunat; după aceea Higin, în urma lui Pius şi după acesta Anicet, iar după ce Sotir a urmat lui Anicet, iată că acum, ca al zecelea după apostoli, deţine serviciul episcopal Eleuteriu.

5. În aceeaşi ordine şi în aceeaşi rînduială s-a păstrat în Biserică tradiţia apostolilor şi tot aşa a ajuns pînă la noi şi propovăduirea adevărului»[87].

VII

În timpul acela creştinii aveau încă darul minunilor

1. Aşa ne spune Irineu în cele cinci cărţi ale sale, pe care le-am amintit mai înainte[88] şi cărora le-a dat titlul: *Combatere şi împotrivire la ştiinţa cea mincinoasă*[89] şi ele consună întru totul cu ceea ce am istorisit mai înainte. În cea de-a doua carte a aceleiaşi lucrări el afirmă că în vremea lui existau încă în unele Biserici dovezi despre o lucrare plină de minuni, despre care zice:

2. «Ereticii n-aveau putere să învie vreun mort, aşa cum au făcut-o Domnul şi apostolii prin rugăciunea lor sau cum s-a întîmplat adeseori în comunităţile fraţilor, cînd din diferite motive întreagă Biserica din cîte un ţinut se ruga

---

86. II *Tim.*, 4, 21.
87. Supra, nota 85.
88. III, XIII; XV; XXXIV.
89. I *Tim.*, 6, 20.

cu post îndelungat şi cu rugăciuni şi sufletul mortului se întorcea iarăşi întreg şi omul devenea rodul rugăciunilor sfinţilor»[90].

Şi apoi în alt loc:

3. «Dacă ereticii ar spune că faptele Domnului ar fi fost numai nişte nălu- ciri, îi putem trimite la cărţile proorocilor şi din ele vom arăta că toate au fost proorocite despre El aşa după cum s-au întîmplat şi că nu există decît un sin- gur Fiu al lui Dumnezeu. De aceea întru numele Lui şi săvîrşesc adevăraţii Săi ucenici, potrivit darului primit de la El[91], tot felul de fapte de ajutorare.

4. Într-adevăr, unii scot demoni cu adevărat în aşa fel încît adeseori toc- mai cei care au fost curăţiţi de duhuri rele cred şi rămîn în Biserică. Alţii au darul de a cunoaşte viitorul, de a tîlcui arătările şi cu cuvintele proorocilor; alţii vindecă pe bolnavi, însănătoşindu-i doar prin punerea mîinilor; chiar şi azi – după cum am amintit – unii morţi au fost înviaţi şi au petrecut cu noi un număr apreciabil de ani.

5. Pe scurt, nu-i cu putinţă să spunem numărul harismelor, pe care Bise- rica din toată lumea le primeşte de la Dumnezeu întru numele lui Iisus Hris- tos, Care a fost răstignit pe vremea lui Ponţiu Pilat şi cu ajutorul cărora săvîr- şeşte fapte bune chiar şi în folosul păgînilor fără să înşele pe nimeni şi fără să ceară bani pentru aceasta, ci aşa, fără plată, cum le-a primit de la Dumnezeu[92], tot aşa le împarte şi ea»[93].

6. Iar în alt loc acelaşi Irineu scrie: «După cum am auzit spunîndu-se în Biserică, mulţi fraţi au harisme profetice şi, prin puterea Duhului, grăiesc în tot felul de limbi, tîlcuind oamenilor cele ascunse, după cum e de folos, explicînd tainele lor»[94].

Atîta despre faptul că s-a păstrat pînă în vremurile de care ne ocupăm puterea de a săvîrşi minuni.

VIII
Ce ştiri ne aduce Irineu despre Sfintele Scripturi

1. Întrucît încă de la începutul acestei lucrări[95] am făgăduit să reprodu- cem la momentul potrivit cuvintele primilor presbiteri şi ale scriitorilor bise- riceşti, prin care ei au transmis în scris tradiţiile ajunse pînă la noi despre Scripturile canonice, şi deoarece Irineu este unul din aceştia, vom reproduce cîteva pasaje din opera lui.

---

90. Irineu, *Contra ereziilor* II, XXXI, 2.
91. *Efes.*, 4, 7.
92. *Matei*, 10, 8.
93. Irineu, *Contra ereziilor* II, XXXII, 4.
94. Irineu, *o.c.* V, VI, 1.
95. În legătură cu Irineu suna forţat expresia «primii sau vechii preoţi».

2. În primul rînd cele privitoare la Sfintele Evanghelii în limba lor, cam pe vremea cînd Petru şi Pavel propovăduiau la Roma vestea cea bună, punînd astfel temeliile Bisericii de acolo.

3. «Apoi, după ce apostolii se răspîndiseră, Marcu, ucenicul şi tălmaciul lui Petru, ne-a lăsat şi el în scris cele propovăduite de Petru. Cît despre Luca, însoţitorul lui Pavel, a compus şi el o Evanghelie după predica auzită de la Pavel.

4. În sfîrşit ucenicul Domnului, cel care s-a aplecat pe pieptul Lui[96], a scos şi el o Evanghelie pe cînd petrecea în Efesul Asiei»[97].

5. Acestea sînt, aşadar, ştirile date în cea de a treia carte de autorul despre care am vorbit. Iată cum se exprimă el în cea de a cincea carte a sa despre Apocalipsa lui Ioan şi despre înţelesul numărului lui antihrist:[98] «Aşa se prezintă lucrurile şi numărul acesta îl întîlnim în toate manuscrisele vechi. Faptul acesta îl mărturisesc cei care au văzut pe Ioan cu ochii lor, iar în afară de aceasta ne spune şi raţiunea că numărul fiarei e format după felul în care grecii numără literele numelui»[99]. Iar ceva mai încolo zice despre acelaşi nume:

6. «Nu greşim dacă afirmăm ceva cu siguranţă despre numele lui antihrist căci dacă ar fi trebuit să localizăm hotărît numele lui în împrejurările de astăzi, atunci ar fi spus-o şi cu gura cel ce a văzut el însuşi descoperirea, căci nu-i prea de mult de cînd a fost văzută această descoperire, ci foarte aproape de zilele noastre, şi anume spre sfîrşitul domniei lui Domiţian»[100].

7. Aşadar acestea le spune Irineu despre Apocalipsă. El aminteşte şi despre întîia epistolă a lui Ioan, aducînd despre ea numeroase mărturii[101] şi, probabil, şi despre întîia epistolă a lui Petru[102], *Păstorul* (lui Herma), pe care nu numai că-l cunoaşte, ci chiar îl şi citează, spunînd: «Bine spune Scriptura: să crezi mai întîi că există numai un singur Dumnezeu, Care a creat şi rînduieşte totul». Şi celelalte[103].

8. Mai foloseşte şi cîteva cuvinte scoase din «Înţelepciunea lui Solomon», cînd zice cam aşa: «Vederea lui Dumnezeu duce la nemurire, iar nemurirea te apropie de Dumnezeu»[104]. Mai departe aminteşte şi de *Memoriile* unui presbiter apostolic, «al cărui nume l-a trecut sub tăcere şi pomeneşte doar de altă scriere a lui, *Explicări la Sfintele Scripturi*»[105].

---

96. *Ioan*, XIII, 25; XXI, 20.
97. Irineu, *Contra ereziilor* III, I, 1.
98. *Apoc.*, 13, 18.
99. Irineu, *o.c.* V; XXI, 1.
100. Irineu, *o.c.* V, XXX, 3 (citat aici III, XVIII, 3).
101. Irineu, *o.c.* III, XVI, 5 – *I Ioan*, 2, 18-22; III, XVI, 8– *I Ioan*, 4, 1-3.
102. Irineu, *o.c.* IV, IX, 2–*I Petru*, 1, 8; *o.c.*, IV, XVI, 5–*I Petru*, 2, 16.
103. Irineu, *o.c.* IV, XX, 2–Herma, *Păst.* 1. Trad. rom. «P.S.B.», 1, 241.
104. Irineu, *o.c.* IV, XXXVIII, 3–*Înţ., Sol.* 6, 20.
105. Irineu, *o.c.* IV, XXVII, 1-2; XXIII, 1; XXX, 1; XXXI, 1; XXXII, 1.

9. Aminteşte şi de Iustin Martirul, şi de Ignatie, folosind dovezi scoase din scrierile lor[106], mai făgăduieşte că combate într-o lucrare aparte şi pe Marcion, folosindu-se de înseşi scrierile lui[107].

10. Iată apoi ce spune textual despre traducerea Celor şaptezeci şi despre inspiraţia Scripturilor: «Dumnezeu S-a făcut aşadar om şi astfel Domnul însuşi ne-a mîntuit, dîndu-ne semnul fecioarei, dar nu aşa cum zic cei care şi azi îndrăznesc să tălmăcească cuvîntul Scripturii: «Iată, fecioara va lua în pîntece şi va naşte fiu»[108], în felul în care au făcut-o Teodotion din Efes şi Achila din Pont, prozeliţi iudei şi unul şi celălalt, în urma cărora «ebioniţii spun că Hristos S-a născut din Iosif»[109].

11. După care adaugă ceva mai departe: «Înainte ca romanii să-şi fi întemeiat împărăţia, pe cînd macedonenii stăpîneau încă Asia, Ptolemeu, fiul lui Lagos, foarte doritor de a-şi îmbogăţi biblioteca organizată de el la Alexandria cu cele mai bune cărţi ale tuturor oamenilor, a cerut locuitorilor Ierusalimului Scripturile traduse în limba elină.

12. Ca unii care erau şi ei supuşi aceloraşi macedoneni, au trimis lui Ptolemeu pe cei mai buni cunoscători ai Scripturilor şi care cunoşteau amîndouă limbile, 70 de bătrîni. Şi într-adevăr, Dumnezeu a lucrat aici după cum a vrut,

13. căci voind să pună la încercare îndemînarea fiecăruia din ei, Ptolemeu a grijit să nu se deosebească deloc conţinutul Scripturilor dacă ei ar lucra uniţi la traducere, de aceea i-a despărţit pe unii de alţii şi le-a poruncit tuturora să traducă aceleaşi cărţi, pînă s-au terminat toate Scripturile.

14. Iar cînd s-au întîlnit din nou cu Ptolemeu[110] şi au făcut comparaţie între traducerile unora şi ale altora, Dumnezeu S-a preamărit şi Scripturile au fost recunoscute într-adevăr ca dumnezeieşti, căci toţi exprimară aceleaşi idei în aceleaşi cuvinte de la început pînă la sfîrşit, aşa încît pînă şi păgînii şi-au putut da seama că Scripturile au fost traduse sub insuflarea lui Dumnezeu.

15. Şi nu-i nici o mirare în ceea ce a lucrat Dumnezeu, El care atunci cînd Scripturile se nimiciseră în timpul robiei poporului de pe vremea lui Nabucodonosor şi cînd după 70 de ani mai tîrziu iudeii se reîntoarseră în ţară şi cînd acelaşi Dumnezeu a inspirat pe vremea lui Artaxerxe, regele perşilor, pe preo-

---

106. Irineu, *o.c.* IV,VI, 2; V, XVIII, 4.
107. Irineu, *o.c.* I, XVII, 4.
108. *Isaia,* 7, 14; Iustin, *Dialog* XLVII, 1.
109. Irineu, *o.c.* III, XXI, 1.
110. După cum ne relatează *Epistola lui Aristea,* diadohul Ptolemeu Filadelful (286–247 î. Hr.) a poruncit să se traducă în greceşte – la îndemnul bibliotecarului său Demetriu – cărţile Pentateuhului. Aşa a luat fiinţă traducerea de către cei 72 de învăţaţi evrei cunoscută sub numele «Septuaginta». Cf. *Lettre d'Aristée a Philocrate* par A. Pelletier, Paris, 1962. Sub urmaşul său Ptolemeu Evergetes s-au tradus şi celelalte cărţi ale V. Testament.

tul Ezdra[111] din tribul lui Levi, ca să refacă toate cuvintele proorocilor de pînă atunci şi să aşeze din nou pentru popor Legea dată de Moise»[112].

Atîta despre Irineu.

IX

Episcopii din vremea împăratului Comodus

După ce Antonin stăpînise imperiul vreme de nouăsprezece ani[113], puterea o preia Comodus. În primul lui an de domnie peste bisericile Alexandriei a fost aşezat Iulian după o păstorire de 12 ani a lui Agripin.

X

Panten filosoful

1. Şcoala credincioşilor din Alexandria o conducea pe atunci un bărbat foarte vestit pentru erudiţia sa. Numele lui era Panten[114]. După un vechi obicei exista la ei un «didascaleion» al ştiinţelor sacre, care s-a păstrat pînă în vremea noastră şi ştim că el e condus de cei mai capabili bărbaţi în filosofie şi teologie[115]. Se istoriseşte că cel de care vorbim era pe vremea aceea printre cei mai străluciţi căci ieşise din şcoala filosofică zisă a «stoicilor».

2. Se spune că dovedea atîta rîvnă şi înclinări atît de îndrăzneţe faţă de cuvîntul sfînt, încît pentru vestirea Evangheliei lui Hristos a fost privit ca un apostol al popoarelor din Răsărit, ajungînd această lucrare chiar pînă în India[116]. Căci în vremea aceea existau încă mulţi vestitori ai Evangheliei Domnului, care în rîvna lor dumnezeiască de a imita pe apostoli se străduiau să contribuie la creşterea şi zidirea cuvîntului dumnezeiesc.

3. Se pare că şi Panten a fost dintre aceştia şi de aceea se şi spune că a mers pînă în India, iar acolo se zice că i-a luat-o înainte Evanghelia după Matei, pe care a aflat-o la nişte localnici care cunoşteau învăţătura creştină; la oamenii de acolo propovăduise Bartolomeu, unul dintre apostoli, lăsîndu-le Evanghelia după Matei în limba ebraică păstrată pînă în timpul de care vorbim. Pe temeiul numeroaselor sale isprăvi Panten ajunse conducătorul şcolii din Alexandria, explicînd oral şi în scris comorile învăţăturii dumnezeieşti.

XI

Clement din Alexandria

1. Tot cam în vremea aceea s-a făcut foarte cunoscut prin studierea Sfintei Scripturi Clement, omonim cu acel ucenic al apostolilor care condusese pe vremuri Biserica Romei.

111. *Ezdra*, 9, 38–41.
112. Irineu, *o.c.* III, XXI, 2. Se observă că Eusebiu relatează aici lucrurile cam simplist.
113. Între 161–180.
114. Panten e o figură puţin cunoscută. Un cercetător (H. Marrou, *A. Diognète*, Paris 1952) îi atribuia epilogul acestei epistole. Oricum, se pare că el va fi fost activ şi în scris (Kraft, *o.c.* 253).
115. Nici Eusebiu nu ştie lucruri prea sigure despre şcoala catehetică din Alexandria.
116. India sau Arabia sudică? se întreabă Harnack (*Mission*... II, 698).

2. În *Hipotipozele* (Schiţele) sale el aminteşte pe Panten cu numele, socotindu-l «dascălul» său, fapt pe care ni-l lasă să-l înţelegem şi în prima carte a *Stromatelor* (covoare) sale atunci cînd aminteşte pe cei mei vestiţi urmaşi ai apostolilor, cu care a stat el în legătură, zicînd textual:

3. «Această scriere nu-i o lucrare scrisă cu artă spre a mă lăuda, căci în ea sînt adunate însemnări pentru bătrîneţe, un leac împotriva uitării, simple reproduceri, simple schiţe după învăţăturile strălucitoare şi pline de viaţă ale acelor fericiţi şi cu adevărat vrednici bărbaţi, pe care m-am învrednicit şi eu să-i ascult.

4. Dintre aceştia unul este un ionian, care locuia în Grecia; alţii sînt din Grecia Mare, unul din ei din Celo-Siria, altul din Egipt, altul din Anatolia, unul era din Asiria, altul era din Palestina, un evreu din naştere[117]. În cele din urmă am întîlnit un altul – dar primul în puterea cuvîntului şi a gîndirii –, alături de el am aflat odihnă sufletului meu; l-am găsit în Egipt unde era ascuns[118]. Dascălii aceştia care păstrau tradiţia cea adevărată, care vine direct de la Sfinţii Apostoli, de la Petru, Iacov, Ioan şi Pavel, tradiţie transmisă din tată în fiu – deşi puţini fii seamănă cu părinţii – au ajuns pînă la noi şi au depus în sufletele noastre acele frumoase seminţe strămoşeşti şi apostolice»[119].

XII
Episcopii de Ierusalim

1. Pe acele vremuri era în mare faimă ca episcop de Ierusalim Narcis, care-i cunoscut chiar şi pînă azi de către mulţi. El era cel de al 15-lea urmaş după răscoala iudeilor din timpul împăratului Adrian şi noi am arătat, în legătură cu timpul acela, că începînd de atunci comunitatea de acolo s-a format din păgîni după ce se terminase cea din tăierea-împrejur şi astfel primul episcop luat dintre păgîni a fost Marcu[120].

2. După el, listele de succesiune a episcopilor locali numesc pe Casian, iar după el pe Publius, apoi pe Maxim; după el pe Iulian, apoi pe Gaius; după el pe Simah, apoi pe un alt Gaius şi încă un Iulian, apoi pe Capiton, după aceea pe Valens şi pe Dolihian. În fine, după toţi aceştia, pe Narcis, al treisprezecelea de la apostoli potrivit succesiunii regulate a episcopilor[121].

---

117. Nu ştim cine vor fi fost cei vizaţi: din Ionia, să fi fost Meliton din Sardes, din Siria, Taţian sau Bardesan evreul, Teofil, din Cezareea ori Teodot, gnosticul, zice G. Bardy, *o.c.* p. II, 41. În orice caz, se poate vedea şi de aici universalitatea cunoştinţelor lui Clement, care citează în *Stromatele* sale numai pe Platon de peste 500 de ori.

118. Text întrerupt. E posibil să fie aici o aluzie la persecuţia care a izbucnit în anul 202 şi cînd să se fi ascuns Panten de frica urmăritorilor.

119. Clement Alex., *Stromate*, I, 11, trad. Pr. D. Fecioru, în «P.S.B.» 5, p. 16–17.

120. A se vedea mai sus: IV, IV, 1; IV, VI, 4.

121. Nu se cunoaşte nimic precis despre aceşti episcopi.

XIII

Rodon şi ştirile lui despre marcioniţi

1. Pe vremea aceea trăia în Roma şi Rodon, originar din Asia, ucenic şcolit – cum însuşi afirma – la şcoala lui Taţian, pe care îl cunoaştem din cele precedente[122]. El a compus diferite cărţi şi s-a îndreptat, între alţii, şi împotriva ereziei lui Marcion, care în vremea aceea – potrivit celor spuse de Rodon – era dezbinată în mai multe direcţii. Tot el ne arată cine sînt cei care au provocat această dezbinare atunci cînd combate cu grijă greşitele învăţături scornite de fiecare din ei.

2. Să auzim ce spune: «Cauza pentru care nu se împacă ei unii cu alţii izvorăşte din deosebirile privitoare la crezul lor. Într-adevăr, Apelles, unul din ceata lor, lăudat pentru felul lui de viaţă şi pentru vîrsta lui înaintată, mărturiseşte un singur principiu, în schimb crede că proorociile sînt opera unui duh rău, convins de declaraţiile unei fecioare îndrăcite numită Filomena.

3. Alţii, între care şi însuşi Marcion, introduc două principii, potrivit cărora (de altfel ca şi Potitus şi Vasilicus) întocmai ca un lup din Pont[123], negăsind aiurea răspuns la întrebarea: cum să explici deosebirile dintre lucruri, recurg la simplitate şi fără să întrebe dacă există dovezi, recunosc două principii. În fine, alţii dintre ei s-au depărtat şi mai mult de aceşti dascăli, afirmînd ceva şi mai greşit: că nu există numai două, ci chiar trei firi, aşa cum susţine întemeietorul şi conducătorul lor, Sineros, după cum afirmă ucenicii lui»[124].

5. Acelaşi Rodon descrie şi chipul în care a intrat în legături cu Apelles[125] spunînd: «Cînd bătrînul Apelles ne frecventa s-a putut convinge că în multe privinţe nu avea dreptate. De pildă a ajuns să spună că nu-i numai decît necesar să cercetezi amănunţit învăţătura, ci fiecare să rămînă la părerea lui proprie. Căci, zicea el, s-ar putea ca cei care şi-au pus nădejdea în Cel răstignit să se mîntuiască numai dacă ar fi aflaţi că săvîrşesc binele. Problema cea mai întunecată din învăţătură era, cum spunea el, concepţia despre Dumnezeu. Oricum, nu există decît un singur principiu, după cum spune şi învăţătura noastră».

6. După ce a expus întreaga concepţie a lui Apelles, Rodon continuă: «De unde ai dovada în acest sens sau pe ce temei poţi tu afirma că există numai un singur principiu? Spune!» La care el răspunde: «Cuvintele proorocilor se con-

---

122. Aici, IV, I, 1.

123. Marcion era fiul unui episcop din oraşul Sinope din Pont. El credea că există doi dumnezei: unul aspru şi drept (cel al Vechiului Testament), al doilea, cel bun şi milostiv (cel al Noului Testament). A se vedea *Istoria bisericească universală*, I, 136–138.

124. Tertulian, *Despre proscrierea ereticilor*, XXX.

125. Un timp a fost aderent al lui Marcion la Roma, apoi s-a alipit de gnostici în Alexandria.

trazic între ele pentru că nu conțin nimic adevărat. Ele sînt în contradicție, mincinoase și opuse unele altora.

7. De ce anume există numai un singur principiu – continuă el – nu poți ști, dar simt că numai așa trebuie să cred. Cînd l-am conjurat să spuie adevărul, el jură că adevărul îl spune că nu știe cum poate exista un Dumnezeu, iar că pe El numai așa Îl putem crede. Cît despre mine, am început să rîd acuzîndu-l că așa dascăl cum se pretinde, nu se pricepe nici măcar să-și argumenteze crezul».

8. În aceeași scriere același Rodon se adresează lui Calistion[126] și mărturisește că și el a fost la Roma ucenicul lui Tațian și că într-o carte compusă de el (*Probleme*), Tațian făgăduia că va explica pasajele neclare și ascunse din Sfintele Scripturi. La rîndul lui, și Rodon făgăduiește că va explica într-o carte specială «rezolvările» date de Tațian. Se mai afirmă că de la Rodon ne-a mai rămas și un comentar la Exaimeron.

9. Cît despre Apelles, acesta s-a făcut vinovat de 100 de ori față de Legea lui Moise, luînd în rîs în mai multe scrieri cuvîntul sfînt și dîndu-și silința – cel puțin așa credea el – să-l «demaște și să-l combată».

Atîta despre problemele acestea.

XIV

Proorocii mincinoși ai catafrigienilor[126a]

Vrăjmașul Bisericii lui Dumnezeu, care urăște cumplit binele și îndrăgește răul și care niciodată n-a uitat să scornească tot felul de uneltiri împotriva Bisericii lui Dumnezeu, a ajuns și de astă dată să provoace unele direcții străine de duhul Bisericii. Dintre eretici, unii s-au strecurat ca niște șerpi veninoși prin Asia și Frigia, lăudîndu-se cu Montan pe care-l numeau «Mîngîietorul» sau «Paracletul» noii Biserici și cu niște femei din anturajul lui, Priscilla și Maximilla, pe care le socoteau proorocițele lui Montan.

XV

Despre schisma produsă de Blastus în Roma

Alți eretici au înflorit în Roma. Ei aveau în frunte pe un oarecare Florin, care s-a lăsat de chemarea preoțească, iar alături de el mai era încă unul, Blastus, căzut și el în același fel de la calea adevărului. Amîndoi au reușit să rupă pe mai mulți inși din sînul Bisericii și să-i atragă de partea lor. Fiecare dintre aceștia se silea să caute căi noi spre aflarea adevărului[127].

126. Personaj necunoscut.

126 a. Sub «catafrigieni» se înțeleg montaniștii, după numele întemeietorului acestei secte rigoriste, Montan, născut în localitatea Pepuza din Frigia, provincie în care se resimțea încă influența culturii «asiatice și barbare» (*Enciclopedia civilizației grecești,* București 1970, p. 249).

127. Capitolele XIV și XV sînt doar introducere pentru cunoașterea și combaterea montanismului, de care vorbește, mai ales, cap. XVI.

XVI

Montan şi mincinoasele lui proorociţe

1. Împotriva rătăcirii numite a catafrigienilor, puternica ocrotire a adevărului a ridicat în Ierapole ca o armă tare şi nebiruită pe Apolinarie, despre care am amintit mai înainte[128] şi pe mulţi alţi bărbaţi învăţaţi din vremea aceea.

2. Aceştia au şi lăsat un foarte bogat material pentru istoria noastră. Unul dintre cei amintiţi, la începutul scrierii sale împotriva acestor eretici, ne înştiinţează că pentru a-i combate a avut cu ei şi discuţii orale[129]. Iată cum îşi începea el[130] scrierea:

3. «Cu toate că e foarte multă vreme, iubite Avircius Marcelus, de cînd mi-ai cerut să compun o lucrare împotriva ereziei celor pe care tu îi numeşti după numele lui Miltiade[131], totuşi pînă acum de fiecare dată am ezitat nu atît că n-aş fi fost în stare să o combat şi să aduc o mărturie pentru adevăr, cît mai ales de frica şi de îngrijorarea că ar putea crede cineva că eu aş adăuga ceva nou la învăţătura Noului Testament şi a Evangheliei, faţă de care nimeni din cei care vor să se conducă după Evanghelia însăşi nu are voie nici să adauge, nici să elimine nimic[132].

4. Întrucît nu e mult de cînd mă aflam în Ancira Galatiei, am găsit Biserica de acolo cu urechile de-a dreptul ameţite nu de o nouă proorocie, cum cred ei, ci de o falsă proorocie, cum se va vedea din cele următoare; drept aceea pe cît mi-a stat în putinţă şi cît mi-a ajutat Dumnezeu, am discutat cu ei în Biserică, cu fiecare prilej, zile de-a rîndul, despre problema aceasta precum şi despre altele de acest fel. Urmarea a fost că întreaga comunitate s-a bucurat şi s-a întărit în adevăr, iar partida vrăjmaşă a fost pentru moment respinsă şi duşmanii ruşinaţi.

5. Presbiterii de acolo m-au rugat, de faţă fiind şi presbiterul Zotic din Otrus[133], să le las textul celor rostite împotriva duşmanilor credinţei. Momentan nu li l-am putut lăsa, în schimb am făgăduit că dacă-mi va ajuta Dumnezeu li-l voi trimite cît mai curînd».

6. După ce a spus aceste lucruri şi altele asemănătoare la începutul scrierii sale, iată cum prezintă el cauza ereziei amintite: «Înverşunarea lor împotriva Bisericii şi erezia lor recentă care-i îndepărtează de Biserică pleacă din următoarele:

---

128. IV, XXI; XXVI; XXVII.

129. Nu se ştie despre cine poate fi vorba.

130. Unii au identificat pe acest scriitor cu episcopul Abercius de Ieropole de pe la finele sec. al II-lea, autorul inscripţiei cunoscute (I. Rămureanu în *Actele martirice*, «P.S.B.» 11, pag. 352-361).

131. Unii cred că sub Miltiade ar trebui să vedem pe Alcibiade: V, III, 4.

132. *Apoc.*, 22, 18-19.

133. Harnack (*Mission*... II, 770) crede că Zotic va fi fost episcop în Otrus, localitate frigiană.

7. La granița Misiei frigiene se spune că există un sat cu numele Ardaban[134]. Se crede că acolo a făcut loc diavolului în sufletul său, pentru prima dată – și anume pe vremea proconsulului Gratus al Asiei[135] – unul dintre credincioși, Montan, în urma unei nestăvilite dorințe de a ajunge conducător. Influențat de duhurile rele, Montan a căzut la un moment dat în extaz, începînd să scoată sunete și să vorbească lucruri stranii, proorocind într-un chip cu totul străin de felul tradițional care păstra rînduielile vechi ale Bisericii.

8. Dintre cei care au auzit atunci cuvintele lui rătăcite, unii l-au dojenit declarînd că și-a pierdut mintea ca un îndrăcit, posedat de duhul rătăcirii care tulbură mulțimile și oprindu-l să mai grăiască în public, căci își aminteau de felul cum i-a învățat Mîntuitorul pe apostoli să deosebească duhurile și de amenințarea de a se feri de proorocii cei mincinoși[136]; alții, dimpotrivă, încrezători în sfințenia duhului lui profetic, dar mai ales înfumurați de mîndrie și uitînd de porunca Mîntuitorului, provocau mințile slabe, ușor schimbătoare și înșelătoare ale poporului, lăsîndu-se fermecați și înșelați de el așa fel că nu-i mai puteai face să tacă.

9. Așadar, mai mult prin viclenie și înșelăciune diavolul lucra la pierderea celor neascultători, făcîndu-se cinstit de ei, aprinzînd în ei un simțămînt adormit și înstrăinat de la dreapta credință. În acest scop el a «trezit» două femei, pe care le-a îmbătat cu aceleași idei stricate, încît și ele au început să predice, ca și «bărbatul», aceleași lucruri nebunești, rătăcite și stranii. Montan asigura că cei care-l vor urma cu bucurie și care vor fi mîndri de el se vor mîntui și vor fi copleșiți cu bogate făgăduințe. Cîteodată însă îi și certa în toată regula și după toată cuviința, aceasta ca să apară în fața lor cu înfățișarea de judecător aspru (cu toate că numărul frigienilor care se lăsaseră înșelați de el era mic). Pe de altă parte duhul cel nerușinat învăța pe toți să batjocorească Biserica întreagă oriunde s-a răspîndit ea, pentru că acest prooroc nu era cinstit și nici primit.

10. Față de toate acestea, adevărații credincioși din ținutul Asiei s-au adunat în diferite localități și au cercetat noua credință și arătau că ea e străină de Biserică, iar după ce au osîndit erezia au alungat din Biserici pe aderenții lor, scoțîndu-i din comuniunea lor»[137].

11. Acestea le istorisește la începutul cărții, iar în restul ei a combătut pe față rătăcirea montanistă. În cartea a doua ni se arată și felul cum au murit conducătorii lor:

---

134. Localitate neidentificabilă.

135. Anii 171–172.

136. *Matei*, 7, 15; *I Ioan*, 4, 1.

137. Unii au crezut că sub «adunările celor credincioși» ar trebui să înțelegem sinoade (P. Batiffol, *L'Église naissante et le catholicisme*, Paris 1909, p. 265); alții au văzut în ele conferințe mixte întrucît la ele luau parte și laici.

12. «Întrucît ne acuza că sîntem «omorîtori de prooroci», pentru că n-am vrut să primim pe proorocii lor năbădăioşi – deşi ei ziceau că tocmai Domnul făgăduise venirea unor astfel de prooroci – să ne răspundă ei înaintea lui Dumnezeu, dragii mei: există oare în ceata celor care s-au ortăcit bîlbîind împreună cu Montan şi cu femeile din jurul lui măcar unul singur care să fi fost urmărit de iudei[138] sau de cei necredincioşi? Nici unul! Şi tot aşa, există oare vreunul care să fi fost prins şi răstignit pentru că pomeneşte numele lui Hristos?[139] Nici unul singur! Iar dintre femei a mai fost vreodată vreuna biciuită şi ucisă cu pietre în sinagoga iudeilor?[140] Niciodată şi nicăieri!

13. Şi totuşi Montan şi cu Maximilla lui au ajuns să sfîrşească de o moarte cu totul deosebită de a celorlalţi, căci se istoriseşte că stăpîniţi de un duh al rătăcirii ei au murit amîndoi prin spînzurare[141], desigur nu deodată, iar după un zvon larg răspîndit sfîrşitul lor şi al vieţii lor a fost acelaşi ca şi al lui Iuda.

14. Şi tot aşa se spune adeseori că acest faimos Teodot, întîiul aşa numit «chivernisitor» al noii proorocii[142], ar fi fost ridicat din pămînt şi înălţat spre cer, aşa avea impresia în extazul lui atunci cînd a fost încredinţat să ducă mai departe duhul rătăcitor, dar apoi în cîteva clipe a fost zvîrlit la pămînt şi s-a sfîrşit în chip ruşinos[143]. Cel puţin aşa se istoriseşte.

15. Dacă n-am văzut cu ochii noştri, nu putem dragul meu, nici s-o ştim prea sigur, că se poate ca Montan şi Teodot şi femeia amintită înainte să fi murit, fie aşa cum am spus, fie în alt chip».

16. Oricum, în această carte ni se spune că sfinţii episcopi de atunci ar fi încercat să se împotrivească duhului care era în Maximilla, dar au fost împiedicaţi de alţii, şi anume de către cei care stăteau în legătură cu ei.

17. El scrie: «Să nu spui că duhul rău care lucrează în Maximilla grăia şi în cartea lui Asteriu Urban: «sînt alungată de la oi ca un lup, dar eu nu sînt lup, ci cuvînt, duh, putere»[144]. De aceea să arate clar ce putere este cea care este în duh, să dovedească şi să silească pe cei care erau prezenţi atunci ca să-l mărturisească şi să pună la probă acest duh neruşinat şi să discute cu el: oameni cu vază şi episcopi ca Zoticus[145] din localitatea Comana şi Iuliu din Apameea[146],

---

138. Explicare neclară. Probabil montaniştii se făleau că şi ei au martiri. La această observaţie creştinii îi întrebau: dar puteţi voi aduce măcar o singură dovadă că iudeii v-au prigonit, aşa cum ne-au prigonit pe noi?

139. Numele de «creştin».

140. *Matei*, 23, 34.

141. G. Bardy (*o.c.* p. 50) crede că e discutabil acest fapt.

142. Casier (ca şi Iuda).

143. A se vedea şi mai jos, cap. XXI. Poate că şi felul morţii lui Teodot să cuprindă elemente legendare.

144. Prin aceste trei expresii nu trebuie înţeleasă Sfînta Treime, ci puterile Duhului.

145. Zotic pare a fi horepiscop.

146. Oraş cunoscut în Asia proconsulară.

cărora aderenții lui Temison[147] le-au închis gura, fără să îngăduie să facă de rușine acest duh mincinos și înșelător de norod».

18. Iar după ce tot acolo autorul mai face și alte observații în aceeași carte spre combaterea falselor proorocii ale Maximillei, precizează și timpul cînd scrie aceste lucruri, întrucît amintește și de «proorociile» ei, prin care vestea războaie și răscoale, trădîndu-și neadevărul lor atunci cînd zice textual:

19. «Cum să nu pară de acum înainte mincinoase toate aceste lucruri? Căci iată s-au împlinit mai bine de treisprezece ani de cînd femeia aceea a murit și nici un război local sau universal n-a izbucnit în lume, încît prin mila lui Dumnezeu pînă și creștinii s-au bucurat de o pace statornică»[148].

20. Știrile acestea provin din cartea a doua. Dar voi reda și din cea de a treia carte cîteva scurte pasaje privitoare la cei ce se laudă că în rînduielile lor ar fi fost martiri și mai mulți. «Atunci însă cînd se văd loviți în tot ce spun și cînd se văd reduși la tăcere, atunci își caută scăparea la martirii lor, spunînd că mulțimea martirilor pe care-i au e o mărturie a puterii așa numitului «duh profetic» pe care-l au[149]. Dar după cît se pare concluzia aceasta nu-i deloc dreaptă.

21. Căci există și alte erezii care au un număr destul de mare de martiri și pentru aceasta noi totuși nu sîntem de aceeași părere cu ele și nici nu vom mărturisi vreodată că adevărul e de partea lor. Mai întîi, înșiși partizanii ereziei lui Marcion, așa numiții marcioniți[150], spun că și ei au un mare număr de martiri ai lui Hristos, dar adevărul e că ei nu-L mărturisesc corect pe Hristos».

Iar ceva mai departe adaugă:

22. «De altfel, tocmai de aceea, atunci cînd oamenii Bisericii sînt chemați la mărturisirea credinței în adevăr și cînd vin în contact cu cei pe care-i numesc «martiri ai ereziei frigiene», din clipa aceea ei se despart de ei și mai curînd vor să moară decît să mai aibă legături cu ei, pentru că nu se împacă deloc cu duhul ce stăpînește pe Montan și pe femeile lui»[151]. Acest lucru reiese cu toată claritatea din cele întîmplate în vremea noastră la Apameea de pe Meandru în legătură cu cei care au murit moarte de martiri împreună cu Caius și Alexandru din Eumenia»[152].

XVII

Despre Miltiade și scrierile lui

1. În aceeași scriere se face amintire și despre scriitorul Miltiade, spunîndu-se că și el a compus un tratat împotriva ereziei respective. După ce reproduce cîteva cuvinte din afirmațiile ereticilor, el continuă: «Acestea le-am aflat

147. Cf. mai jos: V, XVIII, 5.
148. Răstimpul acestei «păci statornice» pare a fi între 180–193.
149. «Duhul să nu-l stingeți» (*I Tes.*, 5, 19) părea deviza montaniștilor.
150. Dintre martirii marcioniților cunoaștem cazul episcopului Asclepius, de care vorbește Eusebiu în *Martirii Palestinei*, X, 3., și o femeie din Cezareea.
151. Deci ortodocșii erau convinși că montaniștii se rătăciseră de la adevărul Bisericii.
152. Localitate creștină încă de la începutul sec. al II-lea. (Harnack, *o.c.* II, 740–741).

într-una din scrierile prin care se combătea tratatul fratelui nostru Miltiade, în care acesta dovedise că un prooroc n-are voie să proorocească în stare de extaz, de aceea am şi rezumat-o».

2. Ceva mai departe, tot în aceeaşi scriere, el numără pe cei care au proorocit potrivit Noului Testament şi printre ei aminteşte şi de o anumită femeie Amia precum şi de un Codrat[153], despre care declară: «În starea de prefăcută proorocie caracterizată prin neruşinare şi nesăbuinţă, proorocul cel mincinos începe mai întîi printr-o neştiinţă căutată, după care, cum am mai spus, sufletul lui se pierde într-un delir involuntar.

3. Ei nu vor fi în stare să ne arate nici un prooroc din Vechiul ori din Noul Testament care să fi fost mînat de un astfel de duh, căci nici una din proorociile făcute de un Agav[154], de Iuda[155], de Sila[156], de fiicele lui Filip[157], de Amia din Filadelfia şi de Codrat sau de oricare ar fi fost ei, nu au nici o legătură cu cele ale montaniştilor».

4. Şi apoi iarăşi, mai departe: «Căci dacă după spusele lor femeile din preajma lui Montan au primit prin succesiune darul proorociei, ca şi Codrat şi Amia din Filadelfia, atunci să ne arate care anume sînt printre ucenicii lui Montan şi printre femeile lui cei care i-au moştenit pe ei. Căci Apostolul e de părerea că harisma profetică va dura în întreaga Biserică pînă la sfîrşitul celei de a doua veniri[158]. Or, cu toate că au trecut 14 ani de la moartea Maximillei, ei nu vor putea să indice numele nici unui urmaş de al lor».

5. Acestea toate ni le-a lăsat acel scriitor anonim. Cît despre Miltiade pe care îl aminteşte, acesta ne-a lăsat alte mărturii despre rîvna lui faţă de proorociile sfinte în tratatele pe care le-a compus, *Împotriva păgînilor* şi *Împotriva iudeilor*, fiecare din ele în cîte două cărţi. Ne-a mai lăsat şi o *Apologie* adresată căpeteniilor lumeşti în favoarea filosofiei noastre creştine[159].

XVIII
Şi Apolloniu a combătut pe catafrigieni şi pe cei amintiţi de el

1. Împotriva ereziei numite a catafrigienilor, care înflorea pe atunci mai ales în Frigia, a păşit printr-o combatere şi scriitorul bisericesc Apollonius[160].

153. Despre Amia nu ştim nimic. Codrat e desigur alt personaj decît apologetul.
154. *Fapte*, 11, 27–30; 21, 10–11.
155. *Fapte*, 5, 22; 27; 32.
156. *Fapte*, 15, 18; *II Cor.*, 1, 19; *I Tes.*, 1, 1.
157. *Fapte*, 8, 5; 21, 8–9.
158. *Efes.*, 4, 8; *I Cor.*, 1, 7.
159. «Căpeteniile» vor fi fost împăraţii antonini, iar «filosofia» vizată e felul de «vieţuire creştină».
160. Necunoscut din altă parte decît de la Eusebiu.

El a scris împotriva lor o lucrare specială, în care pe de o parte a îndreptat cuvînt de mincinoasele lor proorocii, iar pe de altă parte a descris viaţa conducătorilor ereziei[161]. Să ascultăm cu ce cuvinte grăieşte el despre Montan:

2. «Dar, cine anume este acest recent dascăl, ne arată lucrările lui şi învăţătura lui. El este cel care învaţă despre căsătorii că trebuie desfiinţate, el a introdus ca obligatoare posturile şi tot el e cel care a dat localităţilor Pepuza şi Timion (două orăşele mici din Frigia) numele de «al doilea Ierusalim»[162], cu gîndul să strîngă acolo pe oamenii de pretutindeni, şi tot el a aşezat oameni care să strîngă bani, dînd în chip viclean numele de «donaţie» bunurilor strînse de ei, scornind şi plata unui salariu pentru cei care vor vesti învăţăturile lui pentru ca prin lăcomia aceasta să se întărească propovăduirea cuvîntului».

3. Iată acestea în legătură cu Montan. Iar cînd ajunge să scrie despre proorociţele lui declară: «Vom dovedi acum că din clipa în care aceste prime preotese au ajuns să fie posedate de duhul rău ele şi-au părăsit îndată pe soţii lor. În acest caz, cum n-ar minţi cel care ar spune că Priscilla e încă tot fecioară?»

4. După care continuă: «Nu crezi oare că orice Scriptură opreşte pe prooroc să primească daruri şi bogăţii?[163] Atunci cum să nu osîndesc cînd văd pe această proorociţă primind aur, argint şi haine bogate?»

5. Şi apoi, mai departe, despre unul din mărturisitorii lor: «De altfel chiar şi Temison şi-a ascuns pofta după bunuri exterioare sub o înfăţişare pioasă şi neputînd răbda încercările martirajului şi-a răscumpărat pedeapsa temniţei printr-o mare sumă de bani. Dar şi în acest caz, în loc să se smerească, nici măcar nu s-a sfiit să se laude ca «martir», maimuţărind pe apostolul şi compunînd ca el o «epistolă sobornicească»[164], catehizînd pe oamenii care au o credinţă mai bună decît el însuşi şi luptîndu-se cu vorbe care nu spun nimic şi blasfemiind pe Domnul, pe apostoli şi Sfînta Biserică».

6. Şi iată ce scrie despre unul din cei pe care îi cinstea ca martir: «Ca să nu vorbesc despre mai mulţi, să informeze proorociţa măcar despre Alexandru, care se ţine el însuşi că-i martir şi cu care ea însăşi se complace să petreacă în ospeţe, dar despre care totuşi se spune că mulţi îl cinstesc. Nu-i nevoie să vorbesc eu despre tîlhăriile şi despre nelegiuirile pentru care a fost pedepsit; ar putea-o spune sacristia Bisericii»[165].

7. Care din doi va ierta celuilalt păcatele? Va ierta oare proorocul tîlhăriile martirului sau martirul lăcomiile proorocului? Căci cu toate că Domnul a

161. Cel mai temeinic studiu despre montanişti l-a scris P. de Labrielle, *La crise montaniste*, Paris 1913. Montaniştii atacau căsătoria, postul, disciplina Bisericii (*Ist. Bis. Univ.* p. 139–141). Tertulian a reprezentat (într-un timp) o atitudine montanistă moderată.

162. Informaţii despre ambele localităţi, la Harnack, *o.c.* II, 738; 771.

163. Aici e citată *Didahia celor doisprezece apostoli*, XI («P.S.B.» 1, p. 30).

164. Prima atestare a acestor scrieri neo-testamentare.

165. 'Ο πισϑοδομος era partea posterioară a templului unde se ţinea vistieria şi arhiva lui.

spus «să nu aveţi nici aur, nici argint, nici două haine»[166], totuşi aceşti oameni au păcătuit tocmai prin aceea că şi-au însuşit lucruri oprite. Căci după cum vom dovedi, aşa numiţii voştri «prooroci» şi «martiri» au cerut ultimul gologan nu numai de la cei bogaţi, ci tocmai de la cei săraci, de la orfani şi de la văduve.

8. Şi dacă n-ar avea nimic pe conştiinţă, atunci să vină înaintea noastră şi să aducă mărturii amănunţite despre cele amintite, pentru ca în caz că sînt învinuiţi, cel puţin pentru viitor să înceteze de a mai săvîrşi astfel de fapte. Ca să se probeze măcar roadele proorociei, căci «după roade se cunoaşte pomul»[167].

9. Pentru ca cei ce doresc să poată cunoaşte istoria lui Alexandru, iată o spun eu: El a fost judecat de proconsulul Emilius Frontinus[168] din Efes, dar nu pentru credinţă, ci pentru tîlhăriile pe care le-a săvîrşit de repetate ori. Pe baza minciunii că ar fi fost osîndit pentru numele Domnului, a înşelat pe credincioşii de acolo primindu-şi astfel răscumpărarea. Cu toate acestea comunitatea creştinilor din locul de unde se trăgea n-a vrut să-l primească, pentru motivul că fusese hoţ ordinar[169]. Cine vrea amănunte mai multe să caute în arhivele publice din provincia Asiei.

10. Nici «proorocul» cu care convieţuieşte deja de mai mulţi ani nu vrea să-l cunoască! Prin faptul că l-am demascat, noi am dat pe faţă şi calitatea proorociilor lui. Şi astfel de fapte le putem dovedi în legătură cu mulţi; dacă au curaj, să vină la probă!

11. În alt loc al aceleiaşi scrieri grăieşte astfel despre proorocii cu care se fălesc: «Dacă nu vor să recunoască faptul că proorocii montanişti au primit daruri, atunci să recunoască măcar acest adevăr: dacă sînt conştienţi că au primit, ei nu mai sînt prooroci şi le vom aduce o mie de dovezi în acest sens. Căci trebuie probate toate «roadele» unui profet[170]: Spune-mi, are voie un prooroc să intre într-un local de băi publice? Are voie să se ungă cu cremă? Îndrăgeşte proorocul podoabele? Joacă un prooroc table şi zaruri? Împrumută un prooroc cu dobîndă?[171] Să declare dacă aşa ceva e îngăduit ori nu. În ceea ce mă priveşte, eu voi dovedi că la ei se întîmplă astfel de fapte!»

12. Acelaşi Apolloniu istoriseşte în aceeaşi scriere că pe timpul în care compunea el lucrarea aceasta se împlineau exact patruzeci de ani de cînd Montan a început să predice pretinsa lui «proorocie».

---

166. *Matei,* 10, 9–10.
167. *Matei,* 7, 17; 12, 33.
168. Necunoscut din alte izvoare.
169. Παραβάτης — apostat. Se va fi lepădat însuşi de Biserică ori în urma hoţiei să fi fost osîndit? Poate ultima alternativă. Judecata lui se va fi făcut la Efes.
170. *Didahia,* XI, 8–12.
171. Se ştie cît de osîndită era în antichitatea creştină cămătăria. I. Seipel, *Die wirtschaftische Lehre der Kirchenväter,* Viena 1907.

13. El mai spune că Zotic, despre care ne-a amintit scriitorul precedent[172], s-a ridicat împotriva Maximillei, care se dădea drept preoteasă în Pepuza, şi că s-a străduit să combată duhul de care se folosea ea, dar aderenţii ei l-au împiedicat.

14. Mai aminteşte Apollonius şi despre unul din martirii de atunci, cu numele Trasea[173]. Tot el ne relatează că, potrivit unei tradiţii, Mîntuitorul ar fi poruncit apostolilor să nu se depărteze de Ierusalim vreme de doisprezece ani[174], folosind în această privinţă mărturii scoase din «Apocalipsa» lui Ioan şi istorisind că la Efes a fost înviat un mort de către Ioan însuşi cu ajutorul unei puteri dumnezeieşti. Mai aminteşte şi alte lucruri prin care combătea foarte temeinic şi deplin erezia despre care am vorbit.

Toate acestea le ştim de la Apollonius.

XIX

Serapion despre erezia frigienilor

1. Scrierile lui Apolinarie care sînt îndreptate împotriva amintitei erezii sînt pomenite de Serapion[175] care, potrivit tradiţiei, urmase pe vremea aceea după Maximin, ca episcop de Antiohia. El aminteşte despre el într-o epistolă oarecare adresată lui Caricus şi lui Pontius, în care, după ce combate şi el însuşi erezia, adaugă următoarele cuvinte:

2. «Pentru ca să ştiţi şi aceea că lucrarea acestei organizaţii înşelătoare, numită «noua proorocie», este urgisită de toată fraternitatea cea întru Hristos, care-i răspîndită pe întreaga lume, vă trimit şi la scrierile lui Claudiu Apolinariu, fericitul episcop din Ierapolea Asiei»[176].

3. În această scrisoare a lui Serapion sînt trecute şi semnăturile cîtorva episcopi, dintre care unul semnează aşa: «Eu Aureliu Quirinus, martir, doresc să fiţi sănătoşi». Un altul, în felul următor: «Aelius Publius Iulius, episcop din Debeltum, colonie în Tracia[177]. Pe cît e de adevărat că Dumnezeu e în cer, tot aşa de adevărat e că fericitul Sotas[178] din Anhial[179] a vrut să scoată demonul din Priscilla, dar ipocriţii nu i-au dat voie».

4. Mai sînt încă în scrierile respective semnături autografe ale unui mare număr de episcopi care au aceeaşi părere ca şi ei. Iată, dar, ce lucruri urîte se petreceau la eretici.

172. V, XVI, 5.
173. Trasea din Eumenia e amintit şi în epistola episcopului Policrate de Efes.
174. Tradiţie semnalată şi de Clement Alex. (*Stromate* VI, V, 43).
175. Am mai pomenit de Serapion de Antiohia: IV, XXIV.
176. Despre Claudiu Apolinarie s-a vorbit mai sus: V, XVI, 1.
177. Despre răspîndirea creştinismului în aceste părţi, vezi Harnack, *o.c.* II, 790–791.
178. Unii identifică pe Sotas cu Zoticus.
179. Se pare că episcopii Traciei au scris în comun o scrisoare episcopilor din Asia şi Frigia, cerînd lămuriri.

XX

Scrierile lui Irineu către schismaticii din Roma

1. Împotriva celor care au tulburat ordinea sănătoasă din Biserica Romei a compus Irineu diferite epistole. Una din ele se întitula: *Către Blastus, despre schismă*[180]. Alta: *Către Florin, în legătură cu monarhia sau conducerea unitară a lumii sau că Dumnezeu nu-i autorul relelor*[181]. Aceasta din urmă părea că susţine într-adevăr această învăţătură şi,întrucît Florin căzuse în rătăcirea lui Valentin, tratatul *Despre odgoadă,* compus de acelaşi Irineu, ne dă să înţelegem că el a prins în viaţă chiar prima generaţie de după apostoli.

2. Acolo, spre sfîrşitul scrierii, am găsit o însemnare foarte importantă, pe care nu ne putem stăpîni să n-o facem cunoscută şi în acest loc. Iată textul ei: «Dacă vei vrea să copiezi această scriere, te conjur pe numele Domnului nostru Iisus Hristos şi a prea măritei a doua veniri a Lui, cînd va veni să judece viii şi morţii, să compari apoi ceea ce ai copiat şi să o controlezi după acest model după care te-ai orientat. Să copiezi şi conjurarea şi s-o scrii în copia ta»[182].

3. Însemnarea lui Irineu a fost şi pentru el de folos, dar ea merită s-o istorisim şi pentru noi pentru ca să avem înaintea ochilor pe acei vechi şi cu adevărat sfinţi bărbaţi ca model de grijă plină de cea mai mare conştiinciozitate.

4. În epistola către Florin de care am vorbit adineaori, Irineu se gîndeşte la relaţiile lui cu Policarp atunci cînd scrie: «Aceste învăţături ale tale, Florine, nu sînt izvorîte – ca să nu folosesc cuvinte grele – dintr-o judecată sănătoasă. Ele nu se împacă cu cele ale Bisericii şi aruncă pe cei care se lasă convinşi de ele în cea mai mare nelegiuire. Nici măcar ereticii, care stau în afara Bisericii, n-au îndrăznit vreodată să afirme aşa ceva. Dar nici preoţii mai în vîrstă, care au fost înainte de noi şi care au trăit împreună cu apostolii, n-au putut să-ţi transmită asemenea învăţături.

5. Te vedeam pe vremea cînd eram copil în Asia inferioară pe lîngă Policarp; aveai pe atunci o strălucită poziţie la curtea împărătească şi te sileai să ai un bun renume înaintea lui[183]. Căci îmi amintesc mai bine lucrurile de atunci decît cele care s-au întîmplat acum mai de curînd.

---

180. Schisma lui Blastus era în legătură cu data Paştilor.

181. Una din nedumeririle cele mai tulburătoare ale antichităţii creştine era originea răului, la rezolvarea căreia s-au nevoit gnosticismul, maniheismul şi alte curente religioase. Însuşi marcionismul – cu credinţa lui despre un Dumnezeu bun şi altul rău – aparţine tot aici. Cazul lui Florin este tipic.

182. Cînd ne gîndim la stenografii şi tahigrafii folosiţi de Origen, vom înţelege rolul acestor multiplicatori în istoria cărţii şi a culturii în general. Formula jurămîntului sau a imprecaţiei (*Apoc.*, 22, 18–19) era o măsură necesară ca să evite falsificarea.

183. Evocînd pe sfîntul Policarp ca bătrîn într-o vreme cînd sfîntul Irineu şi colegul său Florin vor fi avut cam 17–20 de ani, am putea deduce anul naşterii sfîntului Irineu, în jurul anului 140 sau cel mai devreme 125. Se ştie că între anii 130–136 proconsul al Asiei cu sediul la Efes era pe atunci tocmai T. Aurelius Flavius, viitorul împărat Antonin Piul (P. Grimal *o.c.* II, 555).

6. Într-adevăr, cunoştinţele pe care le aduni în tinereţe cresc deodată cu sufletul şi rămîn unite mereu cu el. De aceea pot spune şi locul unde şedea fericitul Policarp[184] atunci cînd vorbea, locurile pe unde intra şi ieşea din clasă, felul lui de viaţă, înfăţişarea lui fizică, felul cum vorbea cu mulţimile, cum istorisea el relaţiile lui cu Ioan[185] şi cu celelalte persoane care au văzut pe Domnul, ştirile sale despre minunile şi despre învăţătura Lui; cum Policarp, după ce a primit totul de la martorii oculari ai vieţii Cuvîntului[186], pe toate acestea el le punea în legătură cu Scripturile.

7. Lucrurile acestea, prin mila lui Dumnezeu, care a venit peste noi, eu le-am ascultat cu grijă şi le-am însemnat nu pe hîrtie, ci în inima mea şi le rumeg conştiincios cu ajutorul lui Dumnezeu. Dinaintea lui Dumnezeu pot mărturisi că dacă acel venerabil şi apostolic bărbat ar fi auzit asemenea rătăciri (ca ale tale), ar fi strigat şi şi-ar fi astupat urechile şi ar fi exclamat după cum îi era obiceiul: «O, Bunule Doamne, pentru ce vremuri m-ai păstrat, ca să ajung să trăiesc aşa ceva!» Şi dacă ar fi auzit aşa ceva ar fi sărit îndată, grăbindu-se, de la locul unde şedea. Aceste adevăruri sînt confirmate prin epistolele pe care Policarp le-a adresat fie comunităţilor învecinate[187] care căutau să-l întărească, fie unor fraţi deosebiţi, pe care el însuşi îi mîngîia şi-i încuraja».

Atîta despre Irineu[188].

XXI

Cum a fost martirizat Apolloniu în Roma

1. În acelaşi timp, pe vremea împăratului Commod viaţa creştină decurgea în linişte şi din darul lui Dumnezeu pacea pusese stăpînire peste Bisericile din întreaga lume[189]. Pe atunci în sînul tuturor popoarelor cuvîntul cel mîntuitor îndruma suflet după suflet să se închine în mod cuviincios lui Dumnezeu cel peste toate, încît pînă şi dintre romanii cei mai vestiţi după avere şi după neam au început să păşească împreună cu toată casa şi cu întreagă familia lor pe drumul mîntuirii.

2. Desigur că un lucru ca acesta nu putea fi pe placul diavolului, care din fire urăşte binele şi-l pizmuieşte, de aceea s-a pregătit iarăşi de luptă născocind

---

184. În unele manuscrise se introduce aici atributul «ὁ διδάσκαλος» (= învăţătorul).
185. Desigur că trebuie să înţelegem că e vorba de Ioan Evanghelistul.
186. *Ioan,* 1, 1–2.
187. Nu ni s-a păstrat de la el decît o singură epistolă, cea către filipeni.
188. Această epistolă (către Florin) s-a păstrat şi în traducere armeană. Din păcate, singur Eusebiu ne-a păstrat din toate epistolele sfîntului Irineu, măcar fragmente.
189. Cu excepţia primilor ani domnia lui Commodus (180–31 dec. 192) a fost liniştită pentru creştini, deşi au existat destule terori şi comploturi. Eusebiu îl laudă. De altfel şi Tertulian afirmă (*Apol.* XXXVIII) că creştinismul a făcut pe atunci progrese în toate straturile societăţii.

împotriva noastră tot felul de curse. Aşa, de pildă, în oraşul Roma el a purtat pe la tribunale pe Apollonius[190], unul din credincioşii cei mai cunoscuţi pentru educaţia şi înţelepciunea lui, şi anume prin aceea că el a îndemnat pe un om care i se arătase unealtă plecată, să devină acuzatorul acestui creştin.

3. Dar acest ticălos nu şi-a ales timpul cel mai potrivit decretului împărătesc. Cine înainta denunţuri (neîntemeiate, *n.tr.*) împotriva creştinilor putea fi pedepsit cu moartea[191], aşa încît din ordinul judecătorului Perennius[192] s-a hotărît pe loc să i se frîngă fluierele picioarelor.

4. Cît priveşte pe preaiubitul de Dumnezeu martir, deşi în urma îndelungatului şi stăruitorului îndemn al judecătorului de a se apăra în faţa plenului senatului, în urma cărui fapt Apollonius a şi prezentat un temeinic cuvînt de apărare în favoarea credinţei pe care o mărturisea, totuşi prin hotărîrea senatului i s-a tăiat capul întrucît, potrivit unei vechi legi romane, creştinul care a ajuns o dată în faţa instanţei de judecată[193] şi care nu-şi părăsea credinţa nu putea fi iertat.

5. Cuvîntul ţinut de el în faţa judecătorului, răspunsurile lui la întrebările puse de Perennius şi întreaga lui cuvîntare în faţa senatului le va putea avea la îndemînă oricine va vrea să le cunoască mai bine după colecţia vechilor acte martirice pe care o întocmesc eu.

XXII
Episcopii mai cunoscuţi din perioada aceasta

În cel de al zecelea an de domnie a lui Commodus, la conducerea scaunului episcopal din Roma a urcat Victor, care avusese ca înaintaş vreme de treisprezece ani pe Eleuteriu. În acelaşi an a preluat şi Demetriu scaunul comunităţii din Alexandria, după ce înaintea lui păstorise Iulian tot acolo zece ani împliniţi. Tot pe vremea aceea trăia şi Serapion cel amintit mai înainte[194] şi care era al optulea episcop de Antiohia, începînd de la apostoli. Treburile Bisericii din Cezareea Palestinei le conducea Teofil, iar frînele Bisericii din Ierusalim, după cum am spus-o mai înainte[195], le avea încă în mînă Narcis. Biserica din Corintul Greciei o conducea pe atunci Bacchylos[196], iar pe cea din Efes, Policrate. În afară de aceştia mai trăiau pe atunci, bine înţeles, nenu-

190. Textul martiriului lui (Knopf-Krüger, *o.c.* p. 30–35; în româneşte tradus de T.M. Popescu în «Studii teologice» 1932, pag. 83–90, iar mai nou de I. Rămureanu în *Actele martirice*, colecţia «P.S.B.» 11, pag. 89–103) a fost descoperit abia la finele sec. XIX.

191. Din păcate rescriptul lui Adrian nu ni s-a păstrat decît în traducere grecească, iar scrisoarea lui Marc Aureliu despre miracolul cu «Legio fulminatrix» (= care a adus ploaia) e apocrifă. Piesele totuşi şi-au avut valabilitate (Tertulian, *Apol.*, V, 6).

192. Pereniu fusese prefect al pretoriului (guvernatorul Romei) între anii 183–186.

193. E vorba de jurisprudenţa stabilită de Traian: «si deferantur et arguantur, puniendi sunt». Pliniu, *o.c.* p. 345.

194. V, XI, 1.

195. V, XIX.

196. Aici mai jos: V, XXIII, 4.

mărați alți bărbați distinși. Cei a căror dreaptă credință a ajuns în scris pînă la noi sînt cei ale căror nume le-am amintit înainte[197].

XXIII

Despre controversa pascală purtată atunci

1. Pe atunci s-a iscat și o controversă destul de însemnată. Căci în vreme ce comunitățile din întreaga Asie socoteau că, pe temeiul unei foarte vechi tradiții, ar trebui socotită ziua cea de a 14-a a lunii pentru serbarea Paștilor Mîntuitorului – căci în ea se poruncise iudeilor să serbeze ca zi de Paști jertfirea mielului, care să aibă loc neapărat numai în această zi cînd se termină și postul, indiferent în ce zi a săptămînii ar cădea ea –, în același timp, Bisericile din întreg restul lumii nu obișnuiau să țină seama de aceleași rînduieli, ci după tradiția apostolică țin și acum obiceiul valabil și azi, ca Paștile să nu se serbeze în nici o altă zi, ci numai în cea în care a înviat Mîntuitorul, socotindu-se că nu-i îngăduit să sfîrșești postul în altă zi decît în ziua învierii Mîntuitorului nostru.

2. În acest înțeles s-au ținut sinoade și adunări și toți deopotrivă au declarat în scris ca regulă bisericească pentru creștinii de pretutindeni să nu serbeze Paștile în altă zi decît în cea de Duminică[198], argumentînd că taina învierii din morți a Mîntuitorului nu s-ar putea serba nicicum în altă zi decît Duminica și că numai în această zi am putea sfîrși postul Paștilor.

3. Ni s-a păstrat pînă azi hotărîrea scrisă a episcopilor adunați atunci în Palestina și pe care i-a prezidat atunci Teofil,episcopul comunității din Cezareea, și Narcis, episcopul celei din Ierusalim. Tot astfel mai avem încă o hotărîre scrisă, în aceeași problemă, de la episcopii întruniți la Roma, din care vedem că Victor era atunci episcopul Romei; apoi alta, de la episcopii din Pont prezidați pe atunci de Palma, care se vede că era cel mai în vîrstă dintre toți[199]; alta din Galia, unde era episcop Irineu,

4. precum și a episcopilor din Osroene[200] și din orașele acelei țări, iar în chip deosebit o scrisoare de la Bachyllos, episcopul Bisericii din Corint, precum și numeroase scrieri ale altor episcopi; toți mărturisesc una și aceeași părere și hotărîre, stabilind aceeași dată și hotărîrea lor unanimă.

---

197. Acesta era și scopul *Istoriei:* să noteze mai ales episcopii care ne-au lăsat și scrieri.

198. Felul în care s-a desfășurat controversa pascală între Bisericile din Răsărit și cele din Apus a marcat una din cele mai impresionante dovezi de unitate în sînul creștinătății.

199. S-a vorbit mai sus (IV, XXIII, 8), despre epistola trimisă de bătrînul episcop Palma din Amastris către Dionisie, episcopul Corintului.

200. Harnack, *o.c.* II, 678–683.

XXIV
Contradicțiile din Bisericile din Asia

1. În fruntea episcopilor din Asia, care afirmau că trebuie păstrate obiceiurile rămase din vechime, se află Policrate[201]. În epistola pe care a adresat-o lui Victor şi Bisericii din Roma Policrate precizează tradiția care a ajuns pînă la el în următoarele cuvinte:

2. «Noi ținem neschimbată ziua (Paştilor, *n.tr.*): nici nu adăugăm ceva la ea, nici nu scădem ceva din ea. Căci şi în Asia odihnesc mari luceferi, care vor învia odată, la a doua venire a Domnului şi care va veni cu mărire şi va cerceta pe sfinți, între care pe Filip, unul din cei 12 apostoli, care a adormit în Ierapole, împreună cu cele două fiice ale sale înaintate în vîrstă şi rămase în starea feciorelnică, în vreme ce o altă fiică ce a trăit în Duhul Sfînt îşi doarme somnul în Efes[202],

3. acolo unde a intrat în odihna cea de veci şi Ioan cel care s-a odihnit pe pieptul Mîntuitorului[203], cel care a fost preot, martor al credinței şi dascăl.

4. Apoi pe episcopul şi martirul Policarp din Smirna, ca şi pe episcopul şi martirul Trasea din Eumeneea[204], adormiți cu toții în Efes.

5. Să mai amintim şi de episcopul şi martirul Sagaris, care a adormit în Laodiceea[205] şi pe fericitul Papirius şi chiar pe Meliton eunucul, care tot timpul petrecea întru Duhul Sfînt şi acum odihneşte în Sardes[206], aşteptînd a doua venire din cer, în care va învia şi el din morți.

6. Toți aceştia au serbat data Paştilor potrivit Evangheliei, în cea de a patrusprezecea zi a lunii, fără să facă vreo abatere, ci urmînd regula credinței. Şi eu, care sînt cel mai mic între toți, mă țin de tradiția celor înrudiți cu mine, din care unii au fost şi înaintaşii mei (pe acest scaun, *n.tr.*). Şapte dintre aceste rude au fost episcopi, eu sînt al optulea. Şi tot timpul aceste rudenii ale mele au ținut ziua în care poporul se ferea să mănînce paştile cu pîine dospită.

7. Iată, fraților, eu, care număr de la Dumnezeu şasezeci şi cinci de ani şi care am stat în legătură cu frații din toată lumea, după ce am parcurs întreaga Sfîntă Scriptură, nu mă las înfricoşat de amenințările nimănui[207] căci au fost mai mari decît mine cei care au zis: «trebuie să ascultăm pe Dumnezeu mai mult decît pe oameni.»[208]

---

201. Episcop de Efes.
202. În realitate, Filip avusese patru fiice.
203. *Ioan*, 13, 33; 21, 20.
204. Mai sus: V, XVIII, 14.
205. Laodiceea Frigiei, cf. Harnack, *o.c.* II, 770.
206. Cf. IV, XXVI.
207. *Filip.*, 1, 28.
208. *Fapte*, 5, 29.

8. La cele de pînă aici Policrate mai adaugă în legătură cu episcopii care erau cu el pe cînd scria şi care cugetau ca şi el cînd zicea: «Aş putea spune numele episcopilor care sînt cu mine şi pe care, potrivit dorinţei voastre, i-am convocat. Numele lor, dacă le-aş transcrie pe toate, ar fi destul de mare. Cu toate că-şi dau seama că sînt un om neînsemnat, totuşi ei mi-au aprobat părerea ştiind că nu în zadar am încărunţit, ci am vieţuit mereu în Hristos Iisus».

9. Faţă de toate acestea episcopul Bisericii Romei, Victor, a căutat să excludă repede din comuniunea unitară a Bisericii toate comunităţile din întreaga Asie, socotindu-le eterodoxe[209]. În acest sens el a adresat scrisori de condamnare, pretinzînd că toţi fraţii din comunităţile amintite, fără deosebire, sînt afurisiţi.

10. Dar această procedură a episcopului Victor nu a fost pe placul tuturor episcopilor, ci l-au sfătuit dimpotrivă să se gîndească mai curînd la pace, la unire frăţească, la dragoste. Ni s-au şi păstrat cîteva din epistolele lor, în care atacă destul de aspru pe Victor.

11. Printre aceştia se găsea şi Irineu, care scria în numele celorlalţi fraţi pe care-i conducea în Galia: în primul rînd el precizează că numai în ziua de Duminică se poate prăznui Taina învierii Domnului; în al doilea rînd, el îndeamnă pe Victor într-un mod cuviincios să nu excludă Biserici creştine întregi numai pe motivul că ţin tradiţia unui obicei străvechi. Între multe altele, iată ce cuvinte întrebuinţează el:

12. «În fond, nu se discută aici numai despre o anumită zi, ci şi despre felul în care se ţine postul. Unii cred că trebuie postit numai o singură zi, alţii două, iar alţii şi mai multe. În schimb, alţii socotesc ca durată a postului patruzeci de ceasuri consecutiv, luate din zile şi nopţi, ca şi cum ar forma o singură zi.

13. Şi această atît de mare variaţie în ţinerea postului[210] nu s-a produs în zilele noastre, ci cu multă vreme înainte, pe cînd trăiau înaintaşii noştri, care probabil că nu le-au fixat cu amănunţime, ci au păstrat acest obicei în mod simplu şi nevinovat, transmiţîndu-l generaţiilor viitoare. Dar cu toată această varietate, creştinii trăiau în pace, aşa cum trăim şi noi azi în pace, căci deosebirea în felul de a posti dovedeşte o şi mai mare unitate de credinţă».

14. Iar aici relatează Irineu o istorioară pe care eu o văd potrivită cu cele discutate. Ea sună aşa: «Chiar şi presbiterii care trăiau înainte de Sotir şi care conduceau pe atunci Biserica, pe care tu o conduci acum, şi anume Anicet, Pius, Higin, Telesfor, Sixtus, n-au respectat nici ei această obişnuinţă[211], dar

---

209. Ἀθρόως... ἀποτέμνειν ὡς ἂν ἑτεροδοξούσας, poate tocmai această pripeală cu care episcopul Victor a rupt pentru prima dată unitatea dintre Biserici, a amărît cel mai mult conştiinţele celorlalţi, cum va sublinia atît de frumos sfîntul Irineu.

210. «Pe vremea sfîntului Irineu postul Paştilor era foarte scurt: unii ţineau numai o zi, alţii două, alţii mai multe, iar unii rămîneau 40 de ceasuri nemîncaţi» (L. Duchesne, *Origines du culte chrétien* ed. 2, Paris 1898, p. 230).

211. A quartodecimanilor.

nici n-au silit pe contemporanii lor s-o ţină numaidecît. Însă cu toate că nu toţi respectau la fel aceleaşi obiceiuri, totuşi nimic nu-i oprea să fie în pace cu cei proveniţi din comunităţi, în care tradiţiile erau altele. Pentru cei care nu aveau acest obicei (al quartodecimanilor), tocmai aplicarea lui trebuia să trezească în conştiinţa lor contradicţia.

15. Or, din pricina unor astfel de deosebiri niciodată n-a fost excomunicat cineva, ci se obişnuia ca presbiterii dinainte de tine, cu toate că nu ţineau aceste tradiţii (ale quartodecimanilor), să trimită Euharistia comunităţilor care respectau acele tradiţii».

16. «Fericitul Policarp făcuse un popas la Roma pe vremea episcopului Anicet[212] şi, cu toate că între ei s-au iscat multe deosebiri fără însemnătate, totuşi îndată au făcut pace, iar în problema datei cînd trebuie serbate Paştile nu s-au certat între ei. Într-adevăr, Anicet nu putea convinge pe Policarp să nu respecte ceea ce observaseră împreună cu Ioan, ucenicul Domnului nostru, şi cu ceilalţi apostoli cu care au convieţuit şi cu care ţinuseră praznicele într-o anumită tradiţie; dar nici Policarp nu l-a înduplecat pe Anicet să ţină rînduiala lui, căci era convins şi el că trebuie să respecte tradiţiile presbiterilor de dinaintea lui.

17. Aşa stînd lucrurile, cei doi au rămas mai departe în comuniune, iar Anicet a îngăduit lui Policarp, desigur din respect pentru el, să poată celebra Euharistia şi astfel s-au putut despărţi în pace, de unde reiese că în toată Biserica atît cei care ţineau, cît şi cei care nu ţineau cea de a 14-a zi trăiau în pace unii cu alţii»[213].

18. Astfel de cuvinte şi de îndemnuri trimitea Irineu tocmai ca să mijlocească împăcarea între Biserici (chiar numele lui înseamnă «făcător de pace»)[214], lucru pe care-l săvîrşea şi prin toate celelalte fapte ale lui. Căci prin scris el n-a stat în legătură numai cu Victor, ci şi cu foarte mulţi alţi întîistătători ai Bisericii, tratînd şi cu ei probleme asemănătoare.

XXV

Cum s-au împăcat toţi în controversa pascală

Episcopii din Palestina, pe care i-am amintit mai înainte[215], şi anume Narcis şi Teofil precum şi Casius, episcopul Bisericii din Tyr, şi Clarus, episcopul celei din Ptolemaida, dimpreună cu cei care se strînseră în sinod, au dat explicaţii foarte amănunţite despre tradiţia ajunsă pînă la ei prin succesiunea apostolilor în legătură cu serbarea Paştilor, iar la sfîrşit încheie cu următoarele

212. Această călătorie a avut loc prin 154–155.

213. Nu ni s-au păstrat ştiri dacă episcopul Romei şi-a retras excomunicarea, dar creştinătatea aproape uitase de acum aceste deosebiri, încît cu ocazia sinodului I ecumenic din anul 325 erau toţi unitari.

214. Εἰρηνοποιὸς, făcător de pace (*Matei*, 5, 9).

215. V, XXIII, 3.

cuvinte: «Străduiţi-vă să trimiteţi copii după scrisoarea noastră în toate comunităţile pentru ca să nu purtăm noi vina faţă de cei care pot cădea uşor în rătăcire. Noi vă declarăm că şi cei din Alexandria prăznuiesc Paştile în aceeaşi zi cu noi, căci într-adevăr şi ei primesc scrisori de la noi şi noi de la ei, pentru ca să prăznuim la fel şi deodată această sfîntă zi»[216].

XXVI
Cîte din frumoasele lucrări ale lui Irineu ni s-au păstrat

Dar în afară de scrierile amintite ale lui Irineu şi de epistolele lui mai avem de la el şi o carte foarte concisă şi de mare folos, *Împotriva păgînilor,* subintitulată *Despre ştiinţă,* apoi alta, dedicată unui frate cu numele de Marcian, *Pentru dovedirea propovăduirii apostolice,*[217] precum şi o cărticică de *Conversaţii diferite,* în care aminteşte despre «Epistola către Evrei», precum şi despre «Înţelepciunea zisă a lui Solomon», cuprinzînd pasaje citate atît dintr-una, cît şi din cealaltă. Atîtea sînt scrierile despre care avem cunoştinţă că au aparţinut lui Irineu.

Commod şi-a încheiat domnia după 13 ani. După el a domnit nici chiar 6 luni încheiate Pertinax, rămînînd în continuare împăratul Sever[218].

XXVII
Opere ale altor sccriitori care au strălucit pe atunci

De la vechii scriitori bisericeşti ai timpului de atunci ni s-au mai păstrat pînă azi numeroase monumente care vorbesc de vrednicia şi rîvna lor pentru credinţă. Dintre cele care ne-au căzut în mîini amintim de pildă cărţile lui Heraclit *Despre Apostol,* apoi cele ale lui Maxim, privind diferite probleme ridicate de eretici, de pildă *De unde vine răul* şi *Că materia e creată,* apoi alte cărţi ale lui Candid, *Despre Exaimeron,* ale lui Apion, despre aceeaşi problemă, la fel cele ale lui Sextus, *Despre înviere,* precum şi un alt tratat similar al lui Arabianus , în fine multe lucrări ale foarte multora[219], despre care nu putem arăta

---

216. Bisericile Palestinei şi Egiptului au trăit în mare prietenie, în afară de tulburarea care a avut loc pe vremea lui Origen (cum vom vedea îndată). O formă de păstrare a acestei unităţi e şi schimbul de epistole pascale, care devin obicei încă din sec. III, iar după Niceea obiceiul se oficializează.

217. Descoperită abia în 1907 într-o traducere armeană. E un rezumat al operei mai mari *Adversus haereses.*

218. Pertinax nu a domnit şase luni, ci abia 87 de zile (1 ianuarie – 27 martie), fiind omorît în 2 iunie anul 193. Stăpînul zilei e Septimiu Sever, 193–211.

219. Μυρίων ἄλλων (= o mulţime, ale altora), expresie care nu spune nimic pentru un savant ca Eusebiu. Simple titluri.

nici data compunerii lor, dar nici să dăm vreun amănunt istoric, pentru că nu li s-a păstrat nici o urmă. Foarte numeroşi sînt şi cei cărora nu le cunoaştem nici numele, nici operele lor ajunse pînă la noi, toţi autori ortodocşi şi bisericeşti, cum arată interpretarea ce o dau Scripturii, dar pentru noi rămase necunoscute, neavînd indicat nici autorul.

XXVIII

Cine a răspîndit întîi erezia lui Artimon[220]*;*
viaţa lor şi cum au falsificat Scriptura

1. Unul din aceşti bărbaţi a compus împotriva ereziei lui Artimon, pe care a încercat s-o reînnoiască în vremea noastră Paul din Samosata, o scriere, în care se păstrează o istorioară utilă temei noastre.

2. În ea se dovedeşte că respectiva erezie, care învaţă că Mîntuitorul ar fi fost un simplu om, s-a formulat abia de curînd, cîtă vreme autorii ei ar vrea să-i dea o vechime venerabilă. După ce a adus spre combaterea mincinoasei lui nelegiuiri diferite alte ştiri, el istoriseşte astfel:

3. «Într-adevăr, ei spun că toţi cei vechi şi chiar şi apostolii au primit prin tradiţie şi au învăţat ceea ce spun acum, şi anume, că adevărul propovăduirii a fost păstrat întreg pînă pe vremea episcopului Victor – care era al treisprezecelea episcop al Romei începînd de la Petru – dar că, începînd de la urmaşul său Zefirin, adevărul a fost falsificat.

4. Poate că această afirmaţie am mai putea-o crede dacă înseşi Scripturile sfinte n-ar fi fost cele care ar contrazice-o.

Pe de altă parte, există scrieri de la anumiţi fraţi, mai vechi decît epoca lui Victor, scrieri pe care aceştia le-au compus în favoarea adevărului şi împotriva păgînilor şi a ereziilor din timpul lor, adică din timpul lui Iustin, Miltiade, Taţian, Clement şi a altora mulţi; în toate aceste scrieri Hristos e prezentat ca fiind Dumnezeu.

5. Cît despre cărţile lui Irineu, ale lui Meliton şi ale altora, cine nu le ştie? Toţi aceştia învaţă că Hristos este şi Dumnezeu şi om. Şi cine nu ştie de atîţia psalmi şi cîntări scrise de fraţi întru credinţă, începînd din primele veacuri şi care cîntă pe Cuvîntul lui Dumnezeu, pe Hristos, pe care-L prezintă ca Dumnezeu?[221]

6. Întrucît, dar, de atîţia ani se propovăduieşte cugetarea bisericească, mai putem oare admite că cei care au trăit înainte de (episcopul) Victor să fi propovăduit aşa cum susţin ei (adică erezii)? De unde atîta neruşinare să atri-

---

220. S-a încercat o identificare a ereticului Artimon cu Ipolit, ceea ce e o greşeală. Din text se deduce că Artimon a trăit pe la anii 300 («în vremurile noastre», cum zice Eusebiu).

221. Între notele care intră în noţiunea tradiţiei şi a unităţii de credinţă, care formează firul roşu al *Istoriei* lui Eusebiu, e şi apelul la autoritatea doctrinală a scriitorilor bisericeşti, precum

bui în chip mincinos astfel de învăţături lui Victor, după ce ştim precis că Victor este cel care a îndepărtat din comuniune pe Teodot Curelarul, căpetenia şi părintele acestei apostazii tăgăduitoare de Dumnezeu, care a susţinut, el cel dintîi, că Hristos a fost numai om? Iar dacă, aşa cum spun, Victor a gîndit aşa cum ne-o spune blasfemia lor, atunci cum ar fi îndepărtat pe Teodot care scornise el însuşi această erezie?»

7. Acestea cu privire la păstorirea lui Victor, căruia, după ce a stat zece ani în fruntea Bisericii, i-a urmat Zefirin în cel de al nouălea an de domnie a lui Sever.

Autorul scrierii pe care o citām adaugă în legătură cu întemeietorul amintitei erezii încă un fapt care a avut loc pe vremea lui Zefirin. Iată ce spune el textual:

8. «Voi aminti cel puţin pentru mulţi dintre fraţi un fapt care a avut loc în vremea noastră şi care, după părerea mea, dacă s-ar fi întîmplat în Sodoma fără îndoială că ar fi dat de gîndit pînă şi oamenilor din acel oraş[222]. Natalios era un mărturisitor[223] nu din alte vremi, ci din vremea noastră.

9. Acest om fusese dus pe vremuri în rătăcire de către Asclepiodor şi de către un alt bărbat cu numele Teodot, bancher de meserie, care erau, atît unul, cît şi altul, ucenici ai lui Teodot Curelarul, cel dintîi care pentru această gîndire, mai bine zis din pricina acestei nebunii, fusese îndepărtat, cum am spus, de Victor, episcopul de atunci.

10. Natalios fusese înduplecat de ei să primească, drept răsplată, titlul de «episcop» al acestei erezii, aşa că încasa de la ei cîte 150 de dinari pe lună[224].

11. De cînd se alipise de ei, Natalios primise de la Domnul adeseori preveniri în vis pentru că Dumnezeul nostru cel preamilostiv şi Domnul Iisus Hristos nu îngăduia ca un martor al propriilor Lui patimi să trăiască şi să piară în afară de Biserică.

12. Fiind ademenit de slujba de întîi stătător şi de patima ruşinoasă a cîştigului de bani, el dădea puţină atenţie unor astfel de preveniri, dar pînă la urmă a fost biciuit şi chinuit o noapte întreagă atît de cumplit de nişte sfinţi îngeri, încît îndată ce s-a luminat de ziuă s-a sculat, s-a îmbrăcat în sac, s-a acoperit cu cenuşă şi s-a aruncat îndată, în hohote de plîns, înaintea episcopului Zefirin. Ba mai mult, nu s-a mulţumit numai să cadă la picioarele preoţilor, ci îngenunchia şi înaintea laicilor, aşa încît înmuind cu lacrimile sale Biserica cea binevoitoare a lui Hristos cel milostiv, cu toate că făcuse multe rugăminţi

---

şi la imnografia creştină, prin care se dovedeşte că datorită Providenţei divine adevărul creştin s-a putut menţine nefalsificat.

222. *Matei,* 11, 23.

223. Al nouălea an de domnie a lui Sever ne duce la anul 202, curînd după publicarea rescriptului sau edictului de interzicere a convertirii la creştinism (*Hist. Aug. Severus* XVII).

224. Deci cam atîta cît să poată trăi normal, nu în lux.

şi a arătat chiar urmele multor vînătăi pe care le primise, totuşi numai cu greu a fost primit din nou la comuniune»[225].

13. La acestea vom mai adăuga cîteva cuvinte din acelaşi autor în legătură cu aceiaşi eretici. Iată-le:

«Aceşti eretici nu s-au sfiit să falsifice şi textul Sfintei Scripturi, respingînd regula veche a credinţei, iar pe de altă parte, au tăgăduit pe Hristos, necăutînd la ceea ce spun Sfintele Scripturi, ci se sileau cu toată rîvna să descopere concluzii logice spre a afla temeiuri de a nu mai crede în Dumnezeu. Dacă cineva îi făcea atenţi asupra vreunui cuvînt al Sfintei Scripturi, ei întrebau dacă pasajul respectiv îngăduie să facem un silogism conjunctiv ori disjunctiv.

14. Căci părăsind Sfintele Scripturi ale lui Dumnezeu ei se ocupă mai mult de măsurători geometrice, oameni pămînteni fiind, vorbesc doar de lucruri ale pămîntului fără să se gîndească deloc la cele ce vin de sus. E drept că unii dintre ei studiază cu rîvnă geometria lui Euclid. Aristotel şi Teofrast sînt admiraţi la ei, iar pe Galen sînt unii care-l chiar adoră ca pe un zeu[226].

15. Şi, în general, să nu spun oare de cei care în folosul ereziei lor folosesc pînă la abuz ştiinţele păgîne, alterînd cu viclenia ateilor credinţa simplă a Scripturilor dumnezeieşti, că nici măcar nu se apropie de credinţă? De aici vine faptul că-şi întind mîinile lor cutezătoare asupra Scripturilor Sfinte, pe care spun că «le îndreptează».

16. Oricine va vrea poate afla că atunci cînd vorbesc în felul acesta, eu nu-i calomniez. Căci dacă vrea cineva să strîngă laolaltă şi să le compare, ar băga de seamă că exemplarele Scripturilor folosite de ei se deosebesc între ele. De pildă, exemplarele lui Asclepiade nu consună întru toate cu cele folosite de Teodot.

17. Şi astfel de nepotriviri putem găsi destule, căci ucenicii unuia şi ai altuia copiază cu mare rîvnă, ceea ce, spun ei, a fost «corectat» de fiecare dintre ei, cu alte cuvinte ceea ce a fost falsificat de ei. La rîndul lor, nici exemplarele folosite de Hermofil nu sînt de acord cu cele dinainte. Şi tot aşa stau lucrurile şi cu exemplarele lui Apollinarie. N-ai decît să compari exemplarele copiate înainte cu cele care au fost scrise mai de curînd şi vei vedea cît de numeroase sînt aceste deosebiri. Cît de semeaţă e această nelegiuire, e probabil că o ştiu şi ei. Căci fie că nu cred că Scripturile au fost rostite de Duhul Sfînt, şi atunci sînt necredincioşi; fie că ei se cred mai înţelepţi decît Duhul Sfînt, şi

---

225. «Aventura» lui Natalios ne convinge că începînd din prima jumătate a sec. III Biserica Romană a iertat şi apostaziile, desigur cu valabilitate numai în eparhia lor (ne gîndim la «edictul lui Calist» al Romei (217–222) şi la schisma lui Ipolit, rigoristul, care susţinea că păcatele grele nu pot fi iertate). A se vedea Eus. Popovici, *Ist. Bis. Univ.* vol. I (Bucureşti, 1925, pag. 344).

226. Şi tradiţia ortodoxă, în speţă cea a Bisericii Române, a zugrăvit în chip umanist pe zidurile exterioare ale bisericilor din Bucovina pe filosofii şi învăţaţii vechi. (V. Grecu, *Cărţi de pictură bis. bizantină,* Cernăuţi, 1936).

în cazul acesta ce altceva sînt decît nişte îndrăciţi? Într-adevăr, ei nu pot tăgădui că aceasta e cutezanţa lor atunci cînd exemplarele Scripturii sînt scrise de mîna lor, că nu aşa le-au primit de la cei care i-au catehizat şi că nu pot arăta exemplarele după care şi-au «corectat» copiile lor.

19. Cîţiva dintre ei n-au îndrăznit să falsifice chiar întreaga Scriptură, ci au tăgăduit pur şi simplu numai Legea şi proorocii[227], grăbindu-se, sub pretextul unei învăţături fără de lege şi fără de Dumnezeu, spre cea mai adîncă prăpastie a pierzaniei».

Iată ce amarnică istorie ne dau ereticii!

227. Cum făceau marcioniţii.

CARTEA A ŞASEA

I
Persecuţia de sub Sever

Cînd a pornit şi Sever persecuţia împotriva Bisericilor[1], strălucite au fost pretutindeni mărturiile aduse de luptătorii credinţei şi deosebit de numeroase au fost ele în Alexandria, unde veneau din întreg Egiptul şi din Tebaida, ca pe un mare stadion, atleţii lui Hristos şi unde-şi primeau de la Dumnezeu cununile lor răbdînd curajos diferite chinuri şi diferite feluri de morţi[2]. Între ei se afla şi Leonida, tatăl vestitului Origen, căruia i s-a tăiat capul lăsîndu-şi copilul foarte tînăr, dar care totuşi de pe atunci nutrea o dragoste atît de mare pentru cuvîntul cel dumnezeiesc încît găsesc potrivit să-i descriu pe scurt viaţa pentru că faima lui a crescut foarte mult înaintea tuturora.

II
Despre rîvna lui Origen încă din copilărie

1. Cine ar încerca să prezinte în scris toate amănuntele vieţii acestui om ar avea multe de spus, iar dacă ar sta să le istorisească pe toate ar trebui să scrie o carte întreagă. Cu toate acestea, pentru moment, vom expune cea mai mare parte din aceste fapte, atît de pe scurt cît va fi cu putinţă, şi puţinul pe care-l vom spune despre el îl vom lua din epistolele şi din istorisirea celor din jurul lui, care au rămas în viaţă pînă azi.

2. Viaţa lui Origen îmi pare vrednică de ţinut minte aşa zicînd chiar de la leagăn. Împăratul (Sept.) Sever era acum în al zecelea an de domnie[3]; Laetus guverna Alexandria şi restul Egiptului[4], iar pe de altă parte, după Iulian urcase de curînd Demetrius la conducerea episcopală peste comunităţile acelei ţări[5].

3. Atunci s-a ridicat vijelios flacăra persecuţiei şi o mare mulţime (de creştini) au dobîndit cununa muceniciei. Atît de mare era dragostea după marti-

---

1. Potrivit cunoscutei *Historia Augusta, Severus* XVII, decretul dat în a. 201 – 202 oprea convertirea şi prozelitismul); Fliche-Martin, *Hist. de l'Eglise* II (Paris 1935), p. 113–117.

2. Persecuţia lui S. Sever a bîntuit şi în Africa, dovadă cazul vestitelor martire Perpetua şi Felicitas (cf. *Actele martirice, op. cit.* p. 104–131).

3. Anul 202.

4. Q. Marcius Laetus, ajuns în anul 205 prefect al pretoriului. Se cunosc şi alte rude ale lui în posturi mari.

5. A se vedea mai sus, V, XXII.

riu, care a cuprins sufletul lui Origen, deşi el era încă într-o vîrstă fragedă[6], încît se jurase să ia în piept orice primejdii, căci dorinţa lui era să sară şi să se arunce direct în luptă.

4. N-a lipsit mult şi era cît pe-aci să-şi piardă viaţa dacă n-ar fi intervenit cereasca şi dumnezeiasca Providenţă spre folosul altora, prin aceea că mama lui a ştiut să împiedice înflăcărarea lui.

5. Mai întîi ea l-a asaltat prin cuvinte calde, rugîndu-l să-i fie milă de ea şi să nu uite dragostea ce i-o poartă. Dar cînd a văzut că la vestea arestării şi întemniţării tatălui el ajunsese şi mai mult stăpînit de dorinţa de a se jertfi ca martir, atunci mamă-sa i-a ascuns îmbrăcămintea şi aşa a fost nevoit să rămînă acasă.

6. Dar întrucît acum nu mai era posibil de a face altceva şi întrucît dorinţa lui crescuse cu mult peste vîrsta lui şi nu-l lăsa să rămînă liniştit fără să întreprindă ceva, a trimis tatălui său o scrisoare plină de îndemn la martiraj[7], în care-l încuraja spunîndu-i următoarele cuvinte: «să nu care-cumva să-ţi schimbi părerea din pricina noastră!». Chiar şi numai aceste cîteva cuvinte pot servi ca cea dintîi probă despre vioiciunea cugetului prea tînărului Origen şi a simţămintelor sale religioase hotărîte.

7. Întrucît încă de copil a fost introdus în scrierile dumnezeieşti, e de la sine înţeles că Origen a pus temelii serioase pentru ştiinţele creştine. În acest sens el s-a dedicat într-un mod cu totul neobişnuit studiului Sfintelor Scripturi, căci tatăl său nefiind mulţumit cu aceea că fiul său trecea prin ciclul ştiinţelor profane[8], n-a socotit ca ceva întîmplător să-i atragă atenţia asupra Sfintelor Scripturi.

8. De aceea, mai presus de orice , mai mult decît în ştiinţele profane, el l-a îndemnat să se adîncească în ştiinţele înţelepciunii celei sfinte, pretinzîndu-i să înveţe zilnic pe dinafară şi să recite pasaje întregi din Scriptură[9].

9. Şi lucrul acesta nu-i era deloc neplăcut copilului, care, dimpotrivă, muncea cu o rîvnă peste măsură, în aşa fel încît nu se mulţumea numai să cunoască simplu şi superficial înţelesul Sfintelor Scripturi, ci căuta, încă de pe atunci, ceva mai mult, vrînd să descopere vederi mai adînci, punînd în încurcătură şi pe tatăl său atunci cînd îl întreba mereu ce anume se ascunde în dosul Scripturii celei inspirate de Dumnezeu[10].

10. De formă îl certa şi îl îndemna să nu caute nimic din ceea ce la vîrsta lui nu putea pricepe şi ceea ce trecea dincolo de înţelesul evident al cuvinte-

---

6. Va fi avut atunci cam 17 ani.

7. Cum va face-o mai tîrziu, în altă persecuţie (a lui Maximin Tracul, în a. 235 cînd va scrie *Exortaţie la martiriu) cf.* «P.S.B.» 8, 345–395.

8 *Ibidem.*

9. Scrierile lui Platon vor fi citate numai într-o singură lucrare a lui *(C. Cels.)* de peste 500 de ori.

10. Pe larg, la H. de Lubac, *Histoire et esprit. L'Intelligence de l'Ecriture d'après Origène*, Paris, 1950.

lor; în sinea lui, însă, el era plin de bucurie, aducînd cele mai adînci mulţumiri lui Dumnezeu, izvorul tuturor bunurilor, că l-a învrednicit să fie tată al unui astfel de copil.

11. Se spune că adeseori se apropia de copil pe cînd dormea şi-i descoperea cu respect pieptul ca şi cum un duh ar fi sălăşluit într-însul şi-l săruta, socotindu-se fericit că are un astfel de copil[11]. Acestea şi altele asemănătoare se istorisesc despre tinereţea lui Origen.

12. După ce însă tatăl său şi-a sfîrşit viaţa ca martir, Origen a rămas singur împreună cu mamă-sa şi cu cei şapte fraţi mai tineri, într-o vreme cînd el nu avea mai mult de şaptesprezece ani.

13. Întrucît averea tatălui fusese confiscată de vistiernicii împărăţiei, el a fost nevoit să sufere împreună cu ai săi de cele necesare vieţii. Dar Dumnezeu i-a făcut parte de purtarea Lui de grijă prin aceea că a găsit înţelegere şi sprijin la o femeie, foarte bogată şi de neam foarte ales, dar care mai purta de grijă şi unui vestit conducător al ereticilor din Alexandria şi care se trăgea din Antiohia. Pe acesta-l luase numita femeie ca pe un fiu adoptiv şi-i purta de grijă în chip deosebit.

14. Cu toate că Origen era nevoit acum să trăiască laolaltă cu acest om, a dat încă de pe atunci dovezi strălucite despre dreapta lui credinţă, căci în timp ce pe lîngă Pavel – aşa se numea omul – se aduna o mulţime foarte mare de oameni nu numai dintre eretici, ci şi dintre ai noştri, din pricina adîncii lui învăţături, totuşi Origen nu s-a învoit niciodată să se roage împreună cu el, ci păstra încă din tinereţe regula de credinţă a Bisericii, pe cînd pentru învăţăturile eretice simţea – cum zice el însuşi undeva în scrierile sale – un fel de dezgust.

15. Întrucît în ştiinţele eleneşti fusese introdus de însuşi tatăl său şi după moartea acestuia rîvna lui pentru învăţătură a devenit şi mai sporită, Origen a ajuns cu vremea să stăpînească în mare măsură foarte multe cunoştinţe de cultură generală, mai ales după încetarea din viaţă a tatălui său, ceea ce pentru vîrsta lui era cu totul deosebit[12].

III

Încă de tînăr, Origen propovăduieşte cuvîntul Domnului

1. Pe cînd Origen era ocupat cu învăţămîntul, au venit la el, după cum istoriseşte undeva acest lucru el însuşi, cîţiva dintre păgîni să asculte cuvîntul Domnului. Căci întrucît toţi fugiseră de frica persecuţiei, nu mai rămăsese în Alexandria[13] altcineva care să propovăduiască învăţătura creştină.

11. Fundamentală pentru această epocă din viaţa lui Origen este monografia lui R. Cadiou, *La jeunesse d'Origène*, Paris, 1926.

12. E vorba de cele două cicluri ale învăţămîntului antic: trivium (gramatica, dialectica, retorica) şi quadrivium (aritmetica, geometria, astronomia şi muzica), din cunoştinţele cărora preda şcolarilor ca să se întreţină. I. Marrou, *Histoire de l'éducation dans l'antiquité*, Paris, 1948.

13. Fuga în persecuţie era îngăduită (*Matei*, 10, 23).

2. Cel dintîi dintre ei era, cum ne-o spune însuşi, Plutarh, care, după ce a vieţuit creştineşte, s-a învrednicit de martirajul creştin[14]. Al doilea a fost Heracla, fratele lui Plutarh[15], care a dus o pilduitoare viaţă de filosof şi de ascet, ajungînd, după Demetriu, să se învrednicească de scaunul episcopal al Alexandriei.

3. Origen abia avea optsprezece ani cînd a fost pus în fruntea şcolii catehetice[16]. Aici a dobîndit mari succese în timpul persecuţiilor de sub Aquila, guvernatorul Alexandriei, cîştigîndu-şi un nume foarte vestit printre toţi creştinii, datorită dragostei şi rîvnei pe care le arăta faţă de toţi martirii cunoscuţi şi mai puţin cunoscuţi.

4. Într-adevăr, el le venea într-ajutor nu numai cînd se aflau în temniţe sau cînd erau anchetaţi, pînă să ajungă la sentinţa din urmă, ci şi după pronunţarea ei, pînă cînd martirii erau conduşi la moarte, dînd dovadă de cea mai mare îndrăzneală şi expunîndu-se astfel la tot felul de primejdii. Cînd căuta atît de curajos pe martiri şi cu atîta îndrăzneală îi săruta şi-i îmbrăţişa, s-a întîmplat adeseori că gloatele păgîne care-l înconjurau se înfuriau şi stăteau gata să-l ucidă cu pietre dacă n-ar fi simţit de fiecare dată dreapta protectoare a lui Dumnezeu, care-l scăpa de fiecare dată în chip minunat.

5. Acelaşi har dumnezeiesc şi ceresc l-a ocrotit de altfel de nenumărate ori (nici nu putem spune de cîte ori) cînd din pricina marii lui rîvne pentru învăţătura lui Hristos şi a curajului, s-a expus la tot felul de încercări. Şi atît de crîncenă era lupta dusă împotriva lui de către cei necredincioşi, încît se strîngeau în grup şi-i înconjurau cu soldaţi casa în care locuia, din pricina mulţimii celor pe care-i învăţa adevărurile credinţei.

6. Şi astfel în fiecare zi prigoana împotriva lui s-a înteţit atît de mult, încît nicăieri în oraş nu mai putea fi adăpostit, fiind căutat din casă în casă şi urmărit peste tot locul, desigur din pricina mulţimii celor pe care îi adusese la credinţa creştină, dar în primul rînd pentru că viaţa lui morală dădea roadele celei mai curate filosofii[17].

7. Sau după cum zicea el: «aşa să-ţi fie cuvîntul după cum ţi-e viaţa»[18], iar viaţa sau purtarea erau pentru el doar o altă faţă a învăţăturii lui. Mai ales pe această cale, prin puterea lui Dumnezeu, a reuşit el să determine pe mulţi să-l urmeze.

---

14. Aici mai jos, VI, IV, 1.

15. Heracla va lua locul lui Origen la conducerea şcolii catehetice, iar după aceea va ajunge episcop – în Alexandria.

16. E prima şcoală catehetică creştină instituită formal. Deşi depăşită, a se vedea I.N. Lungulescu, *Şcoala alexandrină în lumina operelor lui Panten, Clement şi Origen*, R. Vîlcea, 1930.

17. La Eusebiu, demn urmaş şi admirator al lui Origen, cuvîntul φιλοσοφία are mai ales sens ascetic-moral, un stil de vieţuire care te înalţă spre viaţa veşnică mai ales prin martiraj. A se vedea indicele de cuvinte greceşti ale lui G. Bardy, *Eusèbe de Ces., Histoire eccl. IV*, Paris 1960.

18. Vezi şi Seneca, *Epist.* 114, 1.

8. Cînd Origen a văzut că numărul ucenicilor care se strîngea în jurul lui era tot mai mare, ca unul care fusese încredinţat de episcopul Demetriu, conducătorul Bisericii, numai cu munca de catehizare, Origen şi-a dat seama că nu-i potrivit să rămînă legat numai de învăţămîntul ştiinţelor profane, de aceea l-a părăsit pe acesta, socotindu-l nefolositor şi chiar potrivnic ştiinţei celei dumnezeieşti.

9. Aşa încît printr-o dreaptă cugetare, ca să nu mai fie avizat la ajutorul altora, şi-a vîndut toate scrierile vechilor scriitori profani[19] cu care se îndeletnicise cu multă sîrguinţă pînă atunci, mulţumindu-se să primească de la cel care le-a cumpărat doar cîte trei oboli pe zi[20]. Şi astfel timp de mulţi ani a vieţuit ca un «filosof» stînd departe de orice pofte alimentare ale unui trai îmbelşugat[21]. Ziua întreagă ducea viaţă de aspră asceză, iar partea cea mai mare din noapte o închina studierii Sfintelor Scripturi, ducînd viaţa cea mai filosofică cu putinţă, pe de o parte prin deprinderea posturilor, iar pe de altă parte prin scurtarea timpului de somn, nefolosindu-se din capul locului nici de pat şi nici de pernă, ci dormind numai pe pămîntul gol.

10. Era de părere că creştinul trebuie să respecte tocmai acele cuvinte ale Mîntuitorului care spun că nu ne este îngăduit să avem două haine şi nici încălţăminte[22] şi că nici nu se cade să ne arătăm îngrijoraţi în legătură cu ziua de mîine[23].

11. Mai mult, cu o rîvnă neîntîlnită la vîrsta lui, Origen continua să trăiască în frig şi în golătate[24], certînd foarte aspru pe cei din jurul său atunci cînd aceştia îl rugau să se folosească şi el de ceva din bunurile lor din pricina chinurilor pe care le vedeau cum le îndură de dragul învăţăturilor celor sfinte, dar el nici nu voia să audă de aşa ceva.

12. Se spune chiar că vreme de mai mulţi ani a umblat numai desculţ, fără să fi luat ceva în picioare, apoi că foarte mulţi ani de-a rîndul a fost departe de a fi folosit vin sau alte mîncăruri necesare traiului, încît la un moment dat a ajuns în primejdie de boală[25], periclitîndu-şi foarte greu stomacul.

13. Celor care priveau la felul lui de viaţă el le dădea un astfel de exemplu de trai înduhovnicit, încît pe bună dreptate a îndemnat pe mulţi din ucenicii săi să-i urmeze pilda, ba chiar dintre păgînii necredincioşi, dintre bărbaţii

19. Fiind prea mare numărul şcolarilor, Origen a încredinţat altcuiva învăţămîntul general şi profan, trecînd la cel creştin propriu-zis. Va reveni mai tîrziu, dar numai pentru grupe de studenţi mai avansaţi, predînd de astădată filosofia pentru adulţi.

20. Biblioteca pe care a vîndut-o ca să-şi asigure un trai foarte modest cuprindea, se vede, lucrări multe şi de valoare, din moment ce şi-a putut asigura strictul necesar.

21. «Filosofia» lui era deci de nuanţă ascetică extremă.

22. *Matei*, 10, 10; *Luca*, 10, 4.

23. *Matei*, 6, 34.

24. *II Cor.*, 11, 27.

25. Nu s-a putut stabili de ce suferinţă era vorba.

învăţaţi, dintre filosofi şi încă nu dintre primii veniţi. Şi au fost şi din aceia care după ce au primit de la el în adîncul sufletului credinţa în cuvîntul cel dumnezeiesc au strălucit, la timpul respectiv, în persecuţia care a avut loc, sfîrşindu-şi viaţa cu cunună mucenicească.

IV
Cîţi dintre cei catehizaţi de el au ajuns la martiraj

1. Primul dintre ei a fost Plutarh, despre care am vorbit ceva mai înainte[26]. Cînd a fost condus să fie omorît, puţin a lipsit ca cel despre care vorbim aici (Origen) şi care l-a însoţit pînă ce şi-a aflat sfîrşitul să nu fie şi el însuşi omorît de ceilalţi locuitori, întrucît aceştia credeau că el ar fi adevărata cauză a morţii aceluia. Dar şi de astă dată voia lui Dumnezeu a fost aceea care l-a ocrotit.

2. După Plutarh, al doilea dintre ucenicii lui Origen, care s-a dovedit a fi şi el un adevărat martir, a fost Serenus, care şi-a probat prin foc credinţa pe care a primit-o.

3. Cel de al treilea martir ieşit din aceeaşi şcoală a fost Heraclide, iar după el, ca al patrulea, a fost Heron: primul era doar catehumen, al doilea abia de curînd primise botezul, dar amîndurora li s-a tăiat capul. În afară de aceştia, ca al cincilea luptător pentru credinţă, ieşit din aceeaşi şcoală, a fost Serenus, altul decît cel pomenit cu acest nume înainte şi căruia, după ce a îndurat un mare număr de chinuri, se spune că i s-a tăiat şi lui capul. Dintre femei, Herais, care era doar catehumenă, şi-a sfîrşit şi ea viaţa după ce a primit botezul focului, aşa cum spune însuşi Origen undeva[27].

V
Potamiana

1. Ca al şaptelea martir trebuie numărat Vasilide, cel care însoţise la locul de osîndă pe vestita Potamiana, a cărei amintire e cîntată şi azi printre compatrioţii ei[28], pentru a cărei feciorie şi nevinovăţie a trupului, care erau podoabele ei, a fost nevoită să ducă lupte nenumărate împotriva unor oameni des-

---

26. VI, III, 2.

27. Toţi aceşti martiri sînt pomeniţi în martirologiul ieronimian la data de 28 iunie, cf. H. Delehaye: *Les Martyres d'Egipte,* Bruxelles, 1923, p. 59. Origen însuşi vorbeşte de botezul cu foc, în *Omilia, XXIV la Luca,* în româneşte în «P.S.B.» 7, p. 116.

28. Martiriul Potamianei a format un capitol din cele mai cunoscute din viaţa Egiptului creştin. Îl pomeneşte şi Palladiu, în *Historia Lausiaca,* III, cu toate că el o pune, pe nedrept, sub împăratul Maximin. Pomenirea ei figurează pe data de 28 iunie după martirologiul ieronimian şi pe data de 7 iunie, după sinaxarul grec. Halkin, «Bibliotheca Hagiografica Graeca», 1216, nr. 10.

trăbălaţi, întrucît, în afară de sufletul ei, frumuseţea ei trupească înflorise în toată deplinătatea ei; după ce a îndurat tot felul de cazne, la sfîrşit, după ce a suferit atît de cumplit încît numai înşirarea lor te face să te cutremuri, a fost arsă de vie împreună cu mama ei, Marcela.

2. Se istoriseşte că judecătorul Aquila[29] (aşa se numea el) după ce a poruncit ca tot trupul ei să fie supus la chinuri cumplite, în cele din urmă a ameninţat-o că va fi dată pe mîna gladiatorilor s-o necinstească pe rînd. Pentru o clipă ea s-a recules şi a cerut judecătorului să-şi pună planul în aplicare, răspunsul ei dîndu-ţi să înţelegi că ea ar fi acceptat această tîrguială ruşinoasă.

3. Dar abia apucase să spună acest cuvînt în legătură cu sentinţa dată, că îndată s-a şi apropiat de ea Vasilide, unul din ostaşii de gardă, şi a condus-o spre locul de osîndă. Întrucît gloatele o înjurau şi o batjocoreau cu cuvinte spurcate, el o proteja de ameninţările nelegiuiţilor, arătînd faţă de ea atîta milă şi îngăduinţă încît fecioara a primit simpatia care i se arăta, îndemnînd pe bărbat să se dovedească curajos, spunîndu-i că va cere în clipa în care se va întoarce la Domnul ca să-i poată răsplăti omului pentru toată bunătatea pe care i-a arătat-o.

4. Îndată după ce a rostit aceste cuvinte, ea a îndurat cu vrednicie moartea: din talpă pînă în creştet, pe tot trupul i s-a turnat încet şi în repetate rînduri smoală fierbinte.

5. Iată ce luptă a putut îndura această vestită fecioară! N-a trecut multă vreme că şi Vasilide a fost pîrît de tovarăşii săi pentru o pricină oarecare, cerîndu-i-se şi lui să depună un jurămînt. El a declarat însă cu tărie că lui nu i cade să mai jure, întrucît e creştin, lucru pe care îl susţine cu toată îndrăzneala. La început s-a crezut că ostaşul glumeşte, dar întrucît el stăruia cu străşnicie, l-au dus şi pe el în faţa judecătorului şi, întrucît şi aici s-a arătat de neclintit, a fost aruncat în lanţuri.

6. Apropiindu-se de el ceilalţi fraţi creştini şi întrebîndu-l care-i cauza acestei hotărîri neaşteptate şi stranii, el a răspuns că la trei zile după moartea ei i s-a arătat Potamiana martira, i-a pus o coroană pe cap şi i-a spus că s-a rugat lui Dumnezeu pentru el şi că s-a dat răspunsul că şi el se va învrednici cît de curînd de acelaşi sfîrşit. Faţă de un astfel de răspuns, fraţii i-au împărtăşit îndată pecetea Domnului[30], încît în ziua următoare, după ce a strălucit susţinînd ca martir credinţa creştină, i s-a tăiat şi lui capul.

7. Se istoriseşte că mulţi alţi locuitori din Alexandria au trecut îndată la învăţătura lui Hristos în vremea de care vorbim, pentru că pe cînd dormeau, Potamiana li s-a arătat şi i-a chemat.

Atîta despre acest subiect.

---

29. Despre Aquila am amintit mai înainte: VI, III, 3.
30. Adică l-au botezat. El pare să fi fost catehizat de Origen.

VI
Clement Alexandrinul[31]

Clement, urmaşul lui Panten, a avut conducerea şcolii catehetice din Alexandria pînă în această vreme[32], aşa încît şi Origen poate fi socotit a fi făcut parte dintre ucenicii săi[33]. Din informaţiile cronologice pe care le dă în prima carte a «Stromatelor» sale[34], reiese că Clement şi-a încheiat lucrarea sa cu moartea împăratului Commodus, de unde deducem că ea a fost scrisă pe vremea dinastiei lui Sever, a cărui epocă tocmai o descriem şi noi[35].

VII
Despre scriitorul Iuda[36]

În aceeaşi vreme, un alt scriitor cu numele Iuda, prezentînd în scris un tratat despre cele şaptezeci de săptămîni (de ani) din proorocia lui Daniel, ne-a lăsat o cronologie care ajunge pînă în al zecelea an de domnie a împăratului Sever, în care susţinea că venirea lui Antihrist, de care vorbea toată lumea, ar fi aproape, aşa încît furia prigoanei pornite împotriva noastră tulbura cumplit cugetele multora.

VIII
Despre o faptă neobişnuit de îndrăzneaţă a lui Origen

1. Pe cînd conducea şcoala catehetică din Alexandria, Origen a săvîrşit o faptă care mărturiseşte în mod copleşitor, pe de o parte, că mintea lui era încă destul de necoaptă şi de copilărească, dar pe de altă parte, aduce şi dovadă strălucită despre credinţa şi despre puterea lui de renunţare. Căci el ori va fi înţeles prea simplist şi prea copilăreşte cuvintele «sînt fameni care s-au făcut fameni pe ei înşişi, pentru împărăţia cerurilor»[37], ori se va fi gîndit că în felul acesta ar împlini cuvîntul Mîntuitorului, ori, în fine, fiind încă tînăr şi trebuind să propovăduiască adevăruri dumnezeieşti nu numai în faţa unor bărbaţi, ci şi înaintea femeilor, pentru a putea îndepărta din mintea celor necredincioşi orice posibilitate de bănuială sau de învinuire de viaţă imorală, a crezut că trebuie să împlinească în toată deplinătatea acel cuvînt dumnezeiesc. În acest

31. În traducerea făcută de Rufin textul acestor două capitole (VI şi VII) apare inserat în mijlocul cap. III, 8, probabil pentru că acolo s-a mai amintit de Panten şi Clement. Oricum e pentru prima oară că e pomenit Clement la conducerea şcolii catehetice.
32. Adică pînă pe vremea împăratului S. Sever.
33. Nu-i chiar sigur că Origen l-ar fi avut pe Clement ca dascăl, Bardy, *o. c. I*, 94.
34. *Stromate* I, XXI, 140, 7, trad. rom. pr. D. Fecioru, «P.S.B.» 5, pag. 93.
35. *Stromate* I, XXI, ed. cit. 97.
36. Necunoscut.
37. *Matei*, 19, 12.

scop şi-a dat toată sîrguinţa ca fapta lui să rămînă necunoscută celor mai mulţi dintre ucenicii săi.

3. Cu toate acestea, oricît ar fi dorit-o, Origen nu a reuşit să păstreze ascunsă o astfel de faptă. Într-adevăr, cînd a aflat despre ea Demetriu, întîistătătorul Bisericii egiptene, la început şi-a arătat cea mai mare admiraţie faţă de o faptă atît de îndrăzneaţă, aprobîndu-i rîvna şi sinceritatea credinţei, încurajîndu-l şi cerîndu-i să aibă voinţa tare şi îndrumîndu-l să se dăruiască de acum înainte şi mai mult operei sale catehetice.

4. Aceasta a fost la început atitudinea episcopului.

Dar la scurt timp după aceea, cînd a văzut ce mare succes are Origen şi cît este de cunoscut şi de admirat de toţi, lăsîndu-se mînat de mărunte socoteli omeneşti, episcopul a căutat să-l învinuiască în scris înaintea episcopilor din toată lumea de o faptă cu totul nebunească, deşi cei mai cunoscuţi şi mai cinstiţi episcopi ai Palestinei, şi anume cel de Cezareea şi de Ierusalim, socotind că Origen e vrednic de o răsplată şi o cinstire şi mai mare, l-au hirotonit[38] întru presbiter.

5. Iar întrucît Origen ajunsese de mare vază, numele lui devenind cunoscut în toată lumea în urma virtuţii şi înţelepciunii, Demetriu, neavînd alt temei pentru care să-l judece[39], i-a făcut un mare cap de acuză din acea veche faptă a lui din tinereţe şi a avut îndrăzneala să învinuiască şi pe episcopii respectivi care l-au ridicat la treapta preoţiei.

6. Aceste lucruri se petrec de fapt ceva mai tîrziu. Căci pentru moment Origen îndeplinea la Alexandria încă nestingherit aceeaşi lucrare de învăţătură dumnezeiască pentru toţi care-l căutau zi şi noapte, dăruindu-se în toată bună vremea învăţăturilor dumnezeieşti şi ucenicilor săi.

7. După ce Severus a domnit mai bine de optsprezece ani, i-a urmat la tron fiul său Antonin[40]. În această vreme printre cei ce s-au purtat vitejeşte în timpul persecuţiei şi care au fost ocrotiţi de Providenţa lui Dumnezeu în lupta pentru mărturisirea credinţei, s-a numărat şi un oarecare Alexandru, despre care adineauri am amintit[41] că îndeplinise slujba de episcop în Ierusalim. El a făcut o atît de strălucită mărturisire în favoarea credinţei în Hristos, încît i s-a încredinţat scaunul numitului episcopat, cu toate că Narcis, predecesorul său, era încă în viaţă[42].

---

38. A se vedea şi o serie de considerente noi la Nautrin, *Origène: Sa vie et son oeuvre*, Paris, 1977.

39. Origen a regretat mai tîrziu castrarea sa *(In Math. Comment.*, XV, 3, Migne, P.G. 13, 1257). Pe de altă parte se ştie că Meliton de Sardes, deşi era eunuc, ajunsese episcop.

40. Caracalla.

41. VI, VIII, 6.

42. Despre amîndoi vorbeşte Eusebiu mai încolo: VI, IX şi XI.

IX

Despre minunile săvîrşite de Narcisus

1. Astfel pe temeiul unei tradiţii transmise de fraţi din gură în gură, cetăţenii acelei comunităţi (creştine din Ierusalim *n. tr.*) istorisesc, între alte fapte minunate săvîrşite de Narcisus, şi pe următoarea:

2. Odată, cu ocazia privegherii celei mari din Vinerea Paştilor[43], se spune că diaconilor li s-a terminat untdelemnul, fapt care a provocat o foarte mare mîhnire asupra mulţimii. Atunci Narcisus a poruncit celor care aveau sarcina să îngrijească de luminatul lămpilor să scoată apă din fîntînă şi să o aducă la el.

3. Porunca fiindu-i îndeplinită pe loc, episcopul a rostit o rugăciune asupra acestei ape, după care a poruncit cu o puternică credinţă în Dumnezeu să o toarne în lămpi. S-a executat şi acest lucru şi, printr-o putere mai presus de orice aşteptare, printr-o minune dumnezeiască, firea apei s-a schimbat, prefăcîndu-se în ulei şi se pare că mulţi din fraţii de acolo ar fi păstrat pînă în vremea de azi un rest din uleiul acela ca dovadă a minunii săvîrşite atunci.

4. Dar despre viaţa acestui om se mai istorisesc şi alte multe fapte minunate vrednice de a fi pomenite, între care şi cel următor. Întrucît nişte oameni nelegiuiţi nu se puteau împăca nicicum cu firea lui hotărîtă şi aspră, de teamă că dacă ar fi prinşi vor trebui să fie crunt pedepsiţi, întrucît cugetul lor era încărcat de multe fărădelegi, au luat-o ei înainte, urzind împotriva lui o lovitură şi punîndu-i în cîrcă o calomnie îngrozitoare.

5. Iar ca să dea şi mai multă siguranţă afirmaţiei lor, ei şi-au întărit pîrile prin jurăminte: unul a jurat să piară de foc dacă minte, altul să-i fie trupul mîncat de nu ştiu ce boală[44], iar al treilea, să-şi piardă vederea ochilor. Dar nici în chipul acesta, cu toate jurămintele lor, nici unul dintre creştini nu le-a dat atenţie din pricină că viaţa plină de asceză şi de virtuţi pe care o ducea Narcisus strălucea mai tare decît toate aceste minciuni.

6. Cu toate acestea nici el n-a putut răbda răutatea spuselor lor, iar fiindcă de mult îşi dorea o viaţă cu adevărat filosofică, Narcisus a părăsit întreagă comunitatea Bisericii, ascunzîndu-se în deşert[45] şi trăind mulţi ani în locuri neştiute de oameni.

7. Însă nici marele ochi al dreptăţii n-a rămas nepăsător faţă de cele petrecute, aşa încît în scurtă vreme cei nelegiuiţi au fost pedepsiţi fiecare după cum s-a jurat. Cel dintîi a ars cu toată familia, s-ar zice fără o cauză precisă, ci doar dintr-o simplă scînteie căzută pe casa în care locuia, aşa încît într-o singură noapte el însuşi cu tot ce a avut s-a făcut scrum[46]. Celui de al doilea i s-a umplut trupul dintr-o dată din creştet pînă în tălpi de boala cu care se osîndise.

43. Atunci se priveghea toată noaptea.
44. După cum se va vedea mai departe, era vorba de lepră.
45. Ar fi primul caz de viaţă eremitică.
46. În unele manuscrise se spune că ar fi venit ca un fulger din cer.

8. Cît despre cel de al treilea, cînd a văzut cum s-au sfîrşit cei dinaintea lui, cutremurîndu-se de groaza dreptăţii negreşelnice a lui Dumnezeu, care vede totul, a mărturisit în faţa tuturor urzelile puse la cale de toţi trei şi în căinţa sa s-a sfîrşit într-un plîns continuu, aşa încît pînă la urmă şi-a pierdut vederea ochilor. Acestea au fost pedepsele suferite de cei nelegiuiţi pentru minciuna lor.

X
Episcopii de Ierusalim

Întrucît Narcisus se retrăsese dintre oameni, încît nimeni nu ştia unde se mai află, întîistătătorii Bisericilor vecine s-au gîndit să aleagă şi să hirotonească alt episcop. Acesta s-a numit Dios, dar nici el n-a păstorit timp îndelungat şi a fost urmat de Gherman, iar acesta, de Gordios[47]. Pe vremea păstoririi acestuia, ca şi cum s-ar fi întors din nou la viaţă, a apărut din nou Narcisus şi a fost rugat de toţi să preia din nou locul cel dintîi între fraţi, căci în urma retragerii sale şi a modului său de vieţuire[48] şi mai ales din cauza răzbunării de care l-a învrednicit Dumnezeu, toţi îl cinsteau încă şi mai mult decît înainte.

XI
Alexandru

1. Deoarece, din pricina vîrstei prea înaintate Narcisus nu mai era în stare să-şi îndeplinească cuviincios obligaţiile de serviciu, Providenţa dumnezeiască a chemat pe Alexandru, despre care am mai spus[49] şi am spus că fusese episcop al altei dioceze, să împartă cu Narcisus slujba episcopală, în urma unei descoperiri pe care acesta o avusese într-o noapte.

2. Aşa se explică de ce, ca şi cum aici ar fi fost vorba de o poruncă dumnezeiască (întrucît el venea din pămîntul Capadochiei, unde fusese ridicat de mai înainte la scaunul de episcop)[50], Alexandru a pornit spre Ierusalim să se roage şi să viziteze locurile sfinte; or, oamenii de aici l-au primit cu mare bunăvoinţă şi nu i-au mai îngăduit să se întoarcă la ai lui. Căci noaptea au avut şi ei parte de o descoperire, cînd un glas foarte limpede a spus celor mai zeloşi dintre ei cerîndu-le să iasă înaintea porţilor cetăţii lor şi acolo să-şi primească episcopul cel rînduit lor de Dumnezeu. Oamenii aşa au făcut şi în înţelegere cu episcopii vecini l-au silit pe Alexandru mai de voie, de nevoie să rămînă la

47. Nu se cunosc date despre viaţa lor.
48. Iarăşi termenul «φιλοσοφία».
49. Problemele transferării episcopilor şi a păstoririi a doi episcopi în aceeaşi localitate se vor lămuri la sinodul I ecumenic.
50. În cuvîntarea sa la sfîntul Grigorie Taumaturgul (P.G. 46, 905), Grigorie de Nyssa afirmă că Alexandru fusese episcop la Capadochia. Dar aici Eusebiu nu vorbeşte de o transferare, ci de o hirotonire a lui Alexandru, cf. Bardy, *o.c.* p. II, p. 100.

ei[51]. De altfel însuşi Alexandru aminteşte într-o epistolă particulară trimisă Antinoiţilor[52], care s-a păstrat pînă în vremurile noastre, că Narcisus ducea împreună cu el activitatea legată de acelaşi scaun episcopal, căci iată cu ce cuvinte se exprimă el spre sfîrşitul epistolei: «Vă salută şi Narcisus cel de una sută şaisprezece ani, care a administrat mai înainte acest scaun episcopal şi care şi acum stă alături de mine şi mă ajută cu rugăciunile lui, îndemnîndu-vă totodată şi el să trăiţi în pace». Aşa stau lucrurile.

4. După moartea lui Serapion vrednicia episcopală din Biserica Antiohiei a primit-o Asclepiade, care s-a distins şi el în vremea persecuţiei ca mărturisitor.

5. La instalarea lui face aluzie Alexandru în epistola către locuitorii Antiohiei, în care spune textual: «Alexandru, robul şi prizonierul lui Dumnezeu, către prea fericita Biserică a Antiohiei, salutare întru Domnul. Domnul mi-a dat să port nişte lanţuri uşoare[53] atunci cînd am înţeles, în vremea întemniţării mele, că, potrivit dumnezeieştii Providenţe, Asclepiade e mai bine pregătit după vrednicia credinţei sale şi a primit episcopatul sfintei noastre Biserici din Antiohia».

6. El subliniază că această epistolă a trimis-o prin Clement, atunci cînd scrie la sfîrşit următoarele cuvinte: «Vă trimit această epistolă, domnii mei şi fraţii mei, prin Clement[54], preafericitul preot, bărbat virtuos şi cinstit, pe care şi voi îl cunoaşteţi şi-l veţi recunoaşte. Prezenţa lui aici, potrivit Proniei şi voii Domnului, a întărit Biserica Domnului şi a făcut-o să crească»[55].

XII

Serapion şi scrierile atribuite lui

1. Despre îndeletnicirile literare ale lui Serapion se pare că ni s-au păstrat ştiri şi la alţi scriitori, dar pînă în zilele noastre nu cunoaştem decît următoarele: una adresată *Lui Domnus,* un personaj care în vremea persecuţiei s-a dovedit slab şi a trecut de la credinţa în Hristos la superstiţia iudaicească[56]; alta *Către Pontius şi Caricus,* amîndoi oameni de ai Bisericii[57],

---

51. Eusebiu mai aminteşte şi de alte cazuri asemănătoare în Laodiceea.
52. Localitate întemeiată de împăratul Adrian în amintirea favoritului său, Antinoos. Ştirea lui Eusebiu e cea dintîi informaţie despre viaţa creştină din acea localitate.
53. Poate că Eusebiu a calculat greşit întemniţarea lui Alexandru, care ar fi avut loc totuşi în jurul anului 203, iar nu cu 8 ani înainte, cum ar reieşi din scrisoare.
54. Nu e sigur dacă acest Clement va fi Clement Alexandrinul, deşi din alt pasaj aşa ar reieşi (VI, XIV, 8).
55. A se vedea şi V, 19.
56. Poate la o erezie iudaizantă.
57. Cf. V, XIX, 1-2.

2. apoi scrierea ***Despre aşa numita Evanghelia după Petru,*** pe care ar fi compus-o ca să combată minciunile cuprinse în această Evanghelie, din cauza anumitor credincioşi ai Bisericii din Rossos, care s-au lăsat duşi de învăţături greşite, pe temeiul, zice-se, al acestei scrieri. Găsim potrivit să cităm din această lucrare un scurt pasaj, prin care autorul combate părerea respectivă. Iată cum se exprimă Serapion:

3. «Fraţilor, noi ţinem la Petru şi la ceilalţi apostoli cu aceeaşi tărie ca şi la Hristos. În schimb, avem atîta experienţă să respingem pseudoepigrafele puse sub numele lui, pentru că ştim că pentru astfel de scrieri n-avem nici un temei tradiţional.

4. Căci pe cînd eram la voi socoteam că toţi eraţi legaţi de credinţa cea dreaptă şi chiar fără să fi citit Evanghelia zisă a lui Petru îmi ziceam: dacă numai într-atîta constă supărarea voastră, atunci puteţi s-o citiţi[58]. Întrucît însă m-am convins din auzite că judecata voastră înclină spre erezii, mă voi grăbi să vin din nou la voi. Aşadar, fraţilor, aşteptaţi-mă pe curînd!

5. Noi cunoaştem, fraţilor, erezia lui Marcian[59], care se contrazice pe sine însuşi, neştiind ce grăieşte. Lucrul acesta îl puteţi deduce şi din cele ce v-am scris.

6. Într-adevăr, noi am reuşit să împrumutăm această carte de la altcineva, şi anume tocmai de la cei care o folosesc în calitate de urmaşi ai celor care au introdus-o cei dintîi – şi pe care noi îi numim docheţi[60], pentru că majoritatea ideilor lor ţin de această direcţie –, aşa încît am putut-o citi şi ne-am putut convinge că în cea mai mare parte această Evanghelie consună cu adevărata învăţătură a Mîntuitorului, dar sînt şi cîteva pasaje care o contrazic, şi anume cele pe care le semnalăm aici».

Atîta despre Serapion.

XIII
Despre scrierile lui Clement[61]

1. De la Clement au ajuns pînă la noi opt cărţi intitulate *Stromate* sau după numele întreg «ale lui Titus Flavius Clement stromate sau note gnostice potrivit filosofiei celei adevărate».

2. Acelaşi număr de cărţi ca şi *Stromatele* cuprind şi operele sale numite ***Hipotipoze***[62], în care aminteşte cu numele despre Panten ca despre dascălul său şi în care prezintă explicaţii la Sfintele Scripturi şi la tradiţiile cunoscute de el.

---

58. *Evanghelia după Petru* pare un produs popular, lipsit de elemente eretice; totuşi e necanonică.

59. Personaj necunoscut, desigur altul decît Marcion.

60. Oricît de inofensivi ar părea, totuşi dacă sînt docheţi (adică din cei care afirmaseră că Mîntuitorul ar fi avut trup aparent), ei sînt eretici.

61. A se vedea în româneşte operele lui traduse de pr. prof. D. Fecioru în colecţia «P.S.B.» 5 6, Bucureşti 1982. În loc de 8 avem numai 7 cărţi la *Stromate,* în această traducere.

62. Pierdute cu excepţia cîtorva fragmente. La fel şi următoarele 3 lucrări.

3. Tot lui îi aparţin şi *Cuvîntul de îndemn către elini* sau *Protrepticul*, apoi o altă lucrare intitulată *Care bogat se va mîntui*, precum şi scrierea *Despre Paşti* şi tratatele[63] *Despre post* şi *Împotriva defăimării*, ca şi *Îndemn la răbdare* sau *Către cei de curînd botezaţi*, aşa numitul *Canon bisericesc* sau *Împotriva iudaizanţilor*, pe care l-a dedicat episcopului Alexandru, de care am amintit mai înainte.

4. În Stromatele sau Covoarele sale Clement nu presară numai pasaje din Scriptura dumnezeiască, ci dă şi pasaje din scrierile grecilor, desigur în măsura în care i se pare că ei ar fi spus ceva folositor, amintind şi despre concepţiile cele mai răspîndite şi mai cunoscute atît pentru elini, cît şi pentru barbari.

5. În acelaşi timp examinează şi părerile greşite ale ereziarhilor, dîndu-ne o informare bogată şi oferindu-ne material pentru lărgirea deosebită a cunoştinţelor. În general el pune faţă în faţă credinţa creştină şi cea a filosofilor, aşa încît desigur că de aici a izvorît şi temeiul pentru care i s-a dat titlul *Covoare*.

6. În acelaşi timp el se foloseşte în această lucrare şi de mărturii scoase din Scripturile necanonice, din «Înţelepciunea» zisă a lui Solomon şi aceea a lui «Isus fiul lui Sirah», de «Epistola către Evrei», de «Epistolele» lui Varnava, a lui Clement şi a lui Iuda.

7. Mai aminteşte totodată şi de *Cuvîntul împotriva elinilor* a lui Taţian, apoi despre Cassian[64] ca autor al unui «Hronograf», despre Filon, despre Aristobul, despre Iosif, despre Demetriu, despre Eupolem, toţi scriitori iudei, care sînt de părere cu toţii că Moise şi neamul iudeilor se pot lăuda cu o vechime mai mare decît cea a elinilor[65].

8. Aceste cărţi ale lui Clement sînt pline de o mulţime de alte cunoştinţe folositoare. În cea dintîi dintre ele el afirmă despre sine însuşi că ar fi foarte apropiat de urmaşii Apostolilor şi tot în aceeaşi carte făgăduieşte că va comenta cartea Facerii[66].

9. În scrierea *Despre Paşti*[67] mărturiseşte că a fost silit de prietenii săi să transmită în scris acele tradiţii care au fost primite de vechii presbiteri. Şi tot acolo aminteşte şi de Meliton, de Irineu şi de alţi cîţiva, reproducînd extrase din scrierile lor.

XIV

Scrierile pe care le aminteşte Clement

1. În *Hipotipozele* sale Clement ne oferă, ca să spunem mai pe scurt, extrase rezumative din întreaga Sfînta Scriptură neotestamentară, fără să uite

---

63. Operele înşirate de acum înainte s-au pierdut.
64. Iulian Cassian, scriitor rigorist amintit adeseori în *Stromate*.
65. Teză comună apologeţilor iudei şi creştini.
66. *Stromate*, I, II, 11; III, XII, 95; IV, I, 3 etc.
67. Păstrată doar fragmentar.

nici de aşa numitele cărţi controversate[68], cum sînt «Epistola lui Iuda», precum şi celelalte «Epistole soborniceşti», apoi «Epistola lui Barnaba»[69], şi «Apocalipsa lui Petru».

2. Despre «Epistola către Evrei» spune că-i a lui Pavel şi că a fost adresată evreilor în limba lor proprie, dar că Luca, după ce a tradus-o cu grijă, a editat-o pentru elini în limba lor. De aici vine faptul că limba acestei epistole ar semăna cu cea a Faptelor Apostolilor.

3. Ea nu începe cu cuvintele «Pavel, apostolul», cum ar fi de aşteptat, căci, zice Clement, el se adresează evreilor care erau porniţi şi nutreau o bănuială împotriva lui, de aceea e de înţeles că el nu-şi pune de la început numele.

4. Iar ceva mai departe adaugă: «După cum, adică, spunea odinioară un prea fericit presbiter[70], Domnul a fost trimis la evrei ca apostol al Celui Atotputernic, aşa încît Pavel din modestie şi din respect faţă de Mîntuitorul n-a vrut să se intituleze apostol al evreilor, întrucît fiind în primul rînd dascăl şi apostol al păgînilor, numai în chip excepţional s-a putut adresa şi evreilor».

5. Tot în aceleaşi cărţi relatează Clement în legătură cu tradiţia vechilor presbiteri privitoare la ordinea evangheliilor următoarele: acele Evanghelii care conţin spiţa neamului (lui Iisus) au fost scrise mai întîi.

6. Astfel, la Evanghelia după Marcu lucrurile s-au petrecut în împrejurările următoare: după ce Petru propovăduise public învăţătura creştină în Roma şi făcuse cunoscută Evanghelia cu puterea Duhului Sfînt, mulţi din cei ce ascultaseră aceste predici au rugat pe Marcu, ca unul care îl însoţise pe Petru de multă vreme şi deci păstrase în amintire cele spuse, să pună în scris cele propovăduite.

7. Aflînd de această dorinţă, Petru n-ar fi intervenit nici ca să-l împiedice, dar nici ca să-l încurajeze. Cît despre Ioan, cînd a văzut, la urmă de tot, că învăţătura privind omenitatea Mîntuitorului a fost pusă în lumină (în celelalte Evanghelii, *n.tr.*), la îndemnul cunoscuţilor săi şi fiind luminat de Duhul Sfînt, a alcătuit Evanghelia sa, care e mai duhovnicească (decît celelalte, *n.tr.*).

Atîta ne spune Clement.

8. La rîndul său, acelaşi Alexandru, de care a mai fost vorba înainte[71], aminteşte şi el atît despre Clement, cît şi despre Panten într-o epistolă adresată lui Origen, vorbind despre ei ca despre nişte bărbaţi pe care i-a cunoscut personal. Iată cum se exprimă: «După cîte ai aflat, a fost voia lui Dumnezeu[72] ca

---

68. Pasaj important privitor la stabilirea canonului cărţilor biblice dar canonice (ἐνδιαθήκου).
69. În vechime era socotită «inspirată» (*Stromate*, II, VI, 3; Origen, *C. Cels.*, I, 63).
70. Fără indicare. E posibil să fie vorba de Panten.
71. Mai sus: VI, XI.
72. *I Tes.*, 4, 3.

prietenia care ne-a venit de la strămoşi să rămînă nu numai nezdruncinată, ci să devină şi mai caldă şi mai sigură.

9. Cunoaştem într-adevăr pe acei fericiţi părinţi, care au trăit înainte de noi şi după care ne vom înşirui şi noi în curînd: atît pe Panten, cu adevărat fericitul şi domnul nostru, cît şi pe sfîntul Clement, care a fost domnul meu şi ajutătorul meu, precum şi pe alţii dacă au mai fost. Prin mijlocirea acestora am ajuns să te cunosc, pe tine care eşti cel mai bun în toate privinţele, domnul meu şi fratele meu».

10. Atît despre aceste lucruri.

Cît priveşte pe Adamantius (să nu se uite că acest nume îl avea şi Origen),[73] în vremile cînd Zefirin conducea Biserica Romei, el însuşi scria undeva că pe cînd se afla la Roma a spus: «De multă vreme am dorit să vizitez această străveche Biserică a Romanilor». După o scurtă petrecere acolo, el s-a reîntors în Alexandria,

11. îndeplinind cu toată rîvna slujba obişnuită de catehet[74]. Demetriu, episcopul de atunci, îl încuraja şi-i făcea rugăminţi neîntrerupte să se facă pe cît se poate mai sîrguincios fraţilor[75].

XV
Heracla

Cînd a văzut că pentru el e prea mult să se adîncească atît în studiul teologiei spre a cerceta şi explica Sfintele Scripturi, cît şi în catehizarea celor care veneau la el încît nu-l mai lăsau nici să răsufle, căci catehizarea nu se întrerupea de dimineaţa pînă seara, Origen a împărţit mulţimile făcînd apel la Heracla, bărbat rîvnitor în cele dumnezeieşti, dar care era foarte şcolit şi familiar şi în filosofie, aşa că a aşezat pe acest coleg la munca de catehizare, pentru sine păstrîndu-şi numai instruirea celor mai avansaţi[76].

XVI
Rîvna cu care studia Origen Scripturile Sfinte

1. Atît de mare era zelul cu care studia Origen Sfintele Scripturi, încît de dragul lor a învăţat să cunoască şi limba ebraică, procurîndu-şi în acest sens mai întîi textul scris în litere ebraice, pe cheltuială proprie[77]. Dar mai ales a

73. Porecla «Adamantius» va fi fost dată lui Origen din tinereţe ori numai mai tîrziu pe urma muncii lui atît de temeinice.
74. Păstoria lui Zefirin a avut loc între anii 198/200/–217. Venirea lui Origen la Roma, unde a ascultat o predică a lui Ipolit, a avut loc, se crede, în anul 212.
75. Mai sus: VI, III, 2.
76. R. Cadiou, *o.c.* p. 68. P. Nautin, *o.c.* p. 183.
77. Cunoştinţele de ebraică ale lui Origen au fost destul de modeste.

cercetat ediţiile greceşti scoase de cei care, în afară de Septuaginta, traduseseră Scripturile Sfinte,căutînd să vadă deosebirile dintre ea şi cele făcute de Aquila, Simah şi Teodoţion, pe lîngă care a mai găsit şi altele, pe care le-a adus la lumină după ce zăcuseră timp îndelungat nu ştiu în ce unghere ascunse.

2. Din pricină că nu se cunoşteau autorii lor, el ne-a înştiinţat doar că pe una din aceste ediţii a găsit-o la Neapoli lîngă Actium, iar pe alta în alt loc.

3. Oricum, în Hexaplele sale la Psalmi, în afară de cele patru ediţii cunoscute, el a adăugat nu numai o a cincea, ci şi o a şasea şi chiar o a şaptea: despre una spune că a găsit-o la Ierihon[78], într-un vas, pe timpul împăratului Antonin, fiul lui Sever[79].

4. Toate aceste traduceri le-a strîns într-o singură lucrare, împărţind textul în stihuri şi versete[80], punîndu-le unul alături de celălalt, inclusiv textul ebraic. În felul acesta ne-a rămas redacţia numită «Hexapla»[81], iar pentru o parte din text avem «Tetrapla» care cuprinde redacţiile lui Aquila, Simah şi Teodotion puse faţă în faţă cu Septuaginta.

XVII
Simah traducătorul

În legătură cu cei care au făcut aceste traduceri ale Bibliei, trebuie să ştim că unul din ei, Simah, era ebionit[82]. Erezia numită a ebioniţilor susţine că Hristos e fiul natural al lui Iosif şi al Mariei, că a fost simplu om; în schimb, ei pretind că Legea trebuie respectată aspru, aşa cum o respectă iudeii, după cum ştim deja din cele spuse mai înainte[83]. De la Simah s-au păstrat pînă azi şi cîteva comentarii îndeosebi la Evanghelia după Matei, în care se pare că se străduieşte să-şi argumenteze erezia de care am vorbit. Origen afirmă că aceste lucrări, împreună cu alte tîlcuiri la Sf. Scriptură făcute de Simah, le-a primit de la o oarecare Iuliana[84], care, după spusa lui, le-ar fi moştenit de la Simah însuşi.

---

78. Săpături recente (1952) au căutat să identifice eventualele urme ale textelor biblice vizate aici.

79. Cum s-a spus mai înainte (VI, VIII, 4) e vorba de Caracalla care a domnit între anii 211-217.

80. În greceşte.

81. Pe 6 coloane: ebraic (în litere ebraice), pe altă coloană ebraic transcris cu litere greceşti, apoi Septuaginta urmată de cele trei versiuni, Aquila, Simah şi Teodotion. La «Tetrapla» erau lăsate afară primele două ebraice. Manuscrisul original al Hexaplei s-a păstrat un timp în biblioteca din Cezareea, dar cu venirea arabilor s-a distrus. În 1875 F. Field (Oxford) a încercat o reconstituire a Hexaplei pe baza fragmentelor aflate. Ea se cere îmbunătăţită azi.

82. Simah favoriza interpretările moralizante.

83. III, XXXVII, 1.

84. Despre ea Palladiu, *Hist. laus.* LXIV.

XVIII

Ambrozie

1. Tot în acelaşi timp a trăit şi Ambrozie[85], care îmbrăţişase înainte erezia lui Valentin, dar s-a lăsat convins de adevărul propovăduit de Origen, aşa încît lămurindu-şi cugetul ca de o lumină strălucitoare a trecut îndată la învăţătura ortodoxă a Bisericii.

2. În vremea aceea, cînd faima lui Origen se răspîndise pretutindeni, mulţi oameni culţi au venit în jurul lui ca să deprindă alături de el o cunoaştere cît mai temeinică a învăţăturilor sfinte. Mulţime de eretici şi un mare număr de filosofi din cei mai cunoscuţi au venit să-l asculte cu rîvnă şi să înveţe de la el, putem zice, nu numai lucrurile sfinte, ci şi adevăruri din filosofia profană.

3. Pe toţi cei pe care-i vedea că sînt dăruiţi cu mai multă putere de înţelegere Origen îi introducea în disciplinele filosofice, aşa cum sînt geometria, aritmetica şi celelalte ştiinţe de bază, după care îi făcea să cunoască sectele sau curentele diferite ale filosofiei[86], explicîndu-le scrierile lor, tîlcuindu-le şi examinîndu-le cu de-amănuntul, în aşa fel încît chiar şi printre elinii înşişi acest om era socotit ca un mare filosof.

4. În schimb, pe mulţi din cei care erau mai puţin dotaţi i-a îndrumat spre învăţăturile elementare, spunînd că pentru ei acestea sînt de cel mai mare folos pentru dobîndirea cunoştinţelor necesare înţelegerii Sfintelor Scripturi. Oricum, el susţinea că şi pentru el îndeletnicirea cu ştiinţele profane şi cu filosofia este de cea mai mare trebuinţă.

XIX

Ce se mai ştie despre Origen

1. Cît despre martorii rodnicei activităţi a lui Origen, aceştia sînt însuşi filosofii elini, care au înflorit în vremea aceea şi în scrierile cărora aflăm multe ştiri despre acest bărbat. Unii din ei închină chiar scrieri speciale sau îi dedică strădanii, aşa cum fac unii ucenici pentru dascălul lor. De ce trebuie să spun acest lucru? Amintesc doar de numele lui Porfiriu[87], care s-a mutat în vremile noastre în Sicilia şi a alcătuit acolo scrieri împotriva noastră, în care se sileşte să defaime Sfintele Scripturi, precum şi pe cei care le-au tîlcuit, dar fără să poată aduce nici cea mai mică învinuire împotriva învăţăturii noastre, dedicîndu-se doar, în lipsa de argumente întemeiate, la simple înjurături şi defăimări la adresa acestor tîlcuitori şi îndeosebi la adresa lui Origen.

---

85. Ambrozie, sprijinitorul lui Origen, înclinase în tinereţe spre valentinieni. Singur Fer. Ieronim credea că ar fi simpatizat marcionismul (*De viris ill.* 56).

86. Cine citeşte scrierile lui Origen se convinge că marele dascăl alexandrin cerea pentru explicarea Scripturii şi cunoştinţe profane.

87. Opera lui Porfiriu cu titlul *Contra creştinilor* cuprinde 15 cărţi. Ea s-a pierdut. Harnack a încercat o reconstituire din fragmentele păstrate (Göttingen 1916).

3. Pe acesta zice că l-a cunoscut încă de tînăr şi încearcă să-l defăimeze, dar fără să-şi dea seama mai curînd îl laudă decît îl înjoseşte fie atunci cînd spune despre el lucruri adevărate, fiindcă nu e în stare să grăiască despre el altfel, fie şi atunci cînd minte în legătură cu unele lucruri pe care nu le înţelege, dar şi în cazul acesta odată îi aduce învinuirea că-i creştin, altădată descrie priceperea lui deosebită în problemele de filosofie.

4. Iată, de pildă, în ce cuvinte se exprimă despre el: «Unii, în loc să fugă de ticăloşia Scripturilor evreieşti, s-au oprit la tîlcuiri neconcludente pierzîndu-se în explicaţii încurcate şi necorespunzătoare, care nu numai că nu constituie o laudă pentru învăţătura lor ciudată, ci mai curînd îşi preamăresc copilăreşte scornelile lor proprii. Într-adevăr, despre cele spuse atît de limpede de Moise, el crede că ar fi fost spuse cu înţeles ascuns[88], ridicîndu-le pînă în slava cerului ca pe nişte rostiri dumnezeieşti pline de taine ascunse, iar după ce au amăgit în chip lăudăros puterea de cugetare a sufletului, îl încarcă apoi cu explicările lor proprii»[89].

5. Mai încolo Porfiriu continuă: «Această ciudată metodă provine de la Origen, un bărbat pe care şi eu l-am întîlnit pe cînd era încă tînăr de tot şi care avea încă de pe atunci foarte mare faimă şi care este şi acum vestit prin scrierile pe care le-a lăsat şi a cărui faimă s-a răspîndit foarte mult printre dascălii acestor învăţături.

6. El ascultase doar lecţiile lui Ammonius, care şi-a cîştigat în vremile noastre o mare faimă în filosofie, luînd de la dascălul său foarte mult în ce priveşte familiarizarea cu ştiinţele în general, cu toate că, potrivit dreptei orientări în viaţă, el a urmat un drum cu totul opus.

7. De fapt, Ammonius era creştin[90], fiind crescut de părinţii săi în învăţături creştine, dar după ce a început să cugete şi să adîncească filosofia, s-a întors curînd spre un stil de viaţă mai apropiat de legile cugetării. În schimb, Origen era elin, crescut în studii elineşti, dar cu timpul va cădea în îndrăzneala barbară[91]. Făcînd aşa, el s-a tîrguit cu sine însuşi şi cu destoinicia sa în studii; în viaţă, însă, el s-a comportat ca creştin, contrar legilor raţiunii; dar cît despre părerile despre lume şi despre Dumnezeu, el le-a grecizat, înlocuind părerile grecilor cu nişte fabule stranii.

8. Trăia mai mult în lumea lui Platon, urmărea scrierile lui Numenius, ale lui Cronius, ale lui Apollofane, ale lui Longin, ale lui Moderatus, ale lui Nico-

88. Porfir atacă la Origen mai ales tendinţa lui de a alegoriza textele biblice.

89. Despre Heracla se ştie că a audiat pe filosoful neoplatonic Ammonius Sacca. Origen însuşi recunoaşte că şi el l-a audiat, deşi nu-i dă numele.

90. Porfiriu se contrazice cînd spune că Ammonius a fost creştin. Acest creştin pare a fi fost episcopul de Thmuis care se numea tot Ammonius.

91. Porfir exagerează cînd afirmă că Origen s-a convertit la creştinism după ce fusese crescut în cultura păgînă, greacă, ceea ce e absurd. E drept însă că a folosit «metode greceşti» spre a explica creştinismul. R. Cadiou, *o.c.* p. 232.

mah şi ale altor bărbaţi vestiţi din şcoala pitagoreilor. Era tot atît de familiarizat cu scrierile lui Heremon stoicul şi ale lui Cornutus, de la care a deprins tîlcuirea alegorică a misterelor elineşti, a cărei metodă a aplicat-o la scrierile iudaice»[92].

9. Iată dar ce spunea Porfiriu în cea de a treia carte a sa întitulată *Împotriva creştinilor*. Pe de o parte are dreptate atunci cînd vorbeşte despre vieţuirea curată şi despre bogata ştiinţă a acestui bărbat, dar pe de altă parte minte pe faţă atunci cînd afirmă că Origen a trecut de la păgînism la creştinism – căci ce altceva ar fi grăit cel ce avea să scrie împotriva creştinilor decît să mintă? – iar despre Ammonius spune că a căzut din viaţa cea cuvioasă la moravurile păgîne.

10. Or se ştie că Origen şi-a păstrat învăţătura cea după Hristos pe care o moştenise de la strămoşii săi, după cum ne arată istorisirea de pînă aci. Cît priveşte pe Ammonius, el a rămas pînă la un moment din viaţa sa curat şi neclintit în concepţia creştină despre viaţă, aşa cum mărturisesc pînă astăzi lucrările acestui bărbat rămas statornic în faima pe care şi-a cîştigat-o în faţa tuturor prin scrierile sale, între altele prin cartea intitulată *Conformitatea dintre învăţătura lui Moise şi cea a lui Iisus* şi multe altele, care se pot găsi încă la iubitorii de lecturi bune şi frumoase[93].

11. Cam atîta am crezut potrivit să spun ca să dovedesc pe de o parte cît de făţarnic era acest mincinos[94], iar pe de altă parte, cît de dibaci era Origen în ştiinţele profane. Despre largile lui cunoştinţe în ştiinţele profane vorbeşte Origen însuşi atunci cînd se apără de învinuirea pe care i-au adus-o unii, spunînd următoarele într-o epistolă de a sa:

«De cînd mă dedicasem cu toată fiinţa ştiinţei cuvîntului (dumnezeiesc *n.tr.*), iar faima vieţuirii mele se răspîndise pînă departe, îndată au început să vină alături de mine atît eretici, cît şi oameni învăţaţi în ştiinţele greceşti şi mai ales în filosofie, de aceea am socotit că trebuie să cercetez atît învăţăturile ereticilor, cît şi soluţiile pe care filosofii s-au legat să le dea pentru aflarea adevărului.

13. Am făcut acest lucru urmînd pilda lui Panten, care s-a arătat pe vremuri folositor multora dintre noi şi care şi-a cîştigat în această privinţă o pregătire bogată, ca şi exemplul lui Heracla, care este acum întîi stătător între preoţii Alexandriei şi pe care eu însumi l-am găsit alături de dascălul de ştiinţe profane[95], pe care l-a audiat cinci ani înainte ca eu să fi început să-i ascult lecţiile.

---

92. E drept că Origen resimte influenţa platonismului tîrziu şi a stoicismului. Numenius din Apameea (sec. II) numea pe Platon un «Moise atticizant». J. Daniélou, *o.c.* p. 89 şi urm.

93. Eusebiu greşeşte acceptînd identificarea filosofului Ammonius cu episcopul omonim din Tmuis, care a scris (el, iar nu filosoful) operele amintite.

94. Porfiriu.

95. Ammonius Sacca.

14. Aşadar, sub influenţa acestui dascăl, într-o vreme cînd purta încă îmbrăcăminte obişnuită, Heracla a lepădat-o şi a îmbrăcat mantaua de filosof pe care o poartă şi azi, cu toate că nici azi nu încetează de a studia încă din cărţile elineşti atît cît poate»[96].

Iată, dar, ce a zis Origen ca să-şi justifice deprinderile sale în domeniul literaturii elineşti.

15. Iar în vremea aceea, pe cînd Origen se afla în fruntea şcolii din Alexandria, un ofiţer oarecare a adus lui Demetriu, episcopul comunităţii, şi prefectului de atunci al Egiptului, din partea guvernatorului Arabiei[97], scrisori ca să trimită cît mai curînd pe Origen să-i explice învăţătura creştină. Aşa a ajuns Origen în Arabia şi, în scurt timp, după ce şi-a îndeplinit misiunea, s-a reîntors iarăşi în Alexandria.

16. Între timp, însă, izbucnise în oraş o mare tulburare[98], de aceea plecînd pe furiş din Alexandria s-a dus în Palestina şi s-a aşezat în Cezareea. Aici episcopii l-au rugat, cu toate că el nu se învrednicise încă să fie hirotonit preot, să ţină cuvîntări şi să tîlcuiască în adunările Bisericii Sfintele Scripturi.

17. Şi ca să se vadă că aşa stau lucrurile, episcopul Alexandru al Ierusalimului şi Teoctist, episcopul Cezareii, scriu ca să se justifice următoarele cuvinte în legătură cu Demetriu (al Alexandriei, *n.tr*): «La acestea, el a adaos în epistola sa că niciodată nu s-a mai auzit spunîndu-se şi nici acum n-ar cunoaşte vreun caz ca un mirean să ţină predici în faţa unor episcopi. Nu ştim cum poate vorbi cineva un lucru atît de neadevărat.

18. Căci acolo unde există oameni în stare să aducă servicii fraţilor lor, ei sînt invitaţi de sfinţii episcopi să vorbească poporului. Aşa a vorbit Evelpist în Laranda, la rugămintea fericitului episcop Leon; tot aşa şi la Iconium, Paulin, fiind rugat de episcopul Celsus, precum şi în Sinada, Teodor, de faţă fiind episcopul Aticus[99]. Şi se poate ca astfel de cazuri să se fi petrecut şi în alte locuri, dar pe care noi nu le cunoaştem».

În felul acesta, deşi încă tînăr, bărbatul de care vorbim era cinstit nu numai de către cei din jur, ci şi de episcopi din alte ţări.

19. Dar întrucît Demetriu l-a rechemat prin scrisori şi l-a silit prin diaconii Bisericii să se întoarcă iarăşi în Alexandria, el a plecat şi şi-a îndeplinit mai departe îndatoririle sale.

---

96. Epistola aceasta autobiografică va fi fost scrisă din Atena în anul 233 adresînd-o episcopului Alexandru de Ierusalim ca justificare pentru acuzele aduse de episc. Demetriu al Alexandriei. A se vedea P. Nautin, *o.c.* p. 411.

97. E vorba de Arabia Petreea şi Transiordania, cu capitala Bostra. Origen se va reîntoarce acolo de două ori. Călătoria va fi avut loc în anii 214–215. P. Nautin, *o.c.* p. 411.

98. Ştim că o răscoală are loc în anul 215. Ca să înăbuşe răscoala împăratul a jefuit oraşul, a alungat pe străini, a ridicat un zid împărţind oraşul în două. Dar a mai fost o răscoală în 221.

99. Nu cunoaştem din altă parte aceste persoane.

XX

Ce alte scrieri se mai cunosc din vremea aceea[100]

1. În vremea aceea străluceau mulţi cărturari şi oameni din sînul Bisericii. Din epistolele pe care şi le adresau unii altora s-au mai păstrat unele pînă astăzi şi sînt uşor de procurat. Unele pot fi găsite în biblioteca din Aelia[101], pe care a organizat-o Alexandru, episcopul Bisericii de acolo; de acolo am putut aduna şi noi materialul necesar întocmirii lucrării de faţă[102].

2. Printre aceşti bărbaţi, Beril este unul care, în afară de epistole, ne-a mai lăsat şi diferite alte lucrări. El era episcop al Arabilor din Bostra[103]. Tot aşa se prezintă cazul şi cu Hipolit[104], care era şi el întîistătător al unei alte Biserici.

3. Pînă la noi a ajuns şi un *Dialog,* pe care l-a compus Caius[105], un om foarte învăţat, care trăia în Roma pe vremea episcopului Zefirin. *Dialogul* a fost îndreptat împotriva lui Proclu, care apăra erezia catafrigienilor. În ea se aduce la tăcere îndrăzneala acelor potrivnici şi neruşinarea lor de a compune şi alte Scripturi necunoscute pînă acum. De pildă el aminteşte numai treisprezece epistole ale Sfîntului Apostol (Pavel, *n.tr.*), fără să pună la socoteală, alături de ele, şi «Epistola către Evrei», pe care pînă azi unii romani nu o cred că este a Apostolului[106].

XXI

Episcopii mai cunoscuţi din timpul acela

1. După Antonin, care a domnit şapte ani şi şase luni, a urmat Macrin. Întrucît acesta n-a domnit decît un singur an, la conducerea statului a urmat un alt Antonin[107]. În primul lui an de domnie moare şi episcopul Zefirin al Romei, după ce a condus Biserica timp de optsprezece ani împliniţi.

2. După el episcopatul e încredinţat lui Calist, care după ce a trăit cinci ani lasă conducerea Bisericii pe mîna lui Urban[108]. La rîndul său, împăratul

---

100. E vorba de perioada cît a petrecut Origen în Alexandria, deci cam pînă la anul 230. Hronografia datelor nu e sigură.

101. Noul oraş construit de Adrian după dărîmarea Ierusalimului (Cf. mai sus: IV, VI, 4), Aelia, avea cea mai veche Bibliotecă creştină.

102. Fapt important de reţinut

103. Mai jos: VI, XXXIII.

104. A se vedea mai jos: VI, XXII.

105. Caius respingea Apocalipsa şi Evanghelia după Ioan. Cf. II, XXV, 8.

106. A se vedea mai sus: III, III.

107. Caracalla a fost ucis la 8 april 217. Urmaşul lui imediat a fost Macrin, care a domnit numai un an, iar între 218–222 a domnit Elagabal (numit aşa pentru că în tinereţe fusese preot al soarelui Helios).

108. Moartea lui Calist a avut loc probabil în vremea unei răscoale în anul 222.

Alexandru moşteneşte între timp tronul romanilor întrucît Antonin n-a domnit decît patru ani. Tot în acelaşi timp Filetus a urmat lui Asclepios în fruntea Bisericii din Antiohia.

3. Mama împăratului, numită Mamaea, care era o femeie foarte religioasă, auzind de faima lui Origen, care se răspîndise peste tot, a făcut orice să ajungă să vadă şi ea un asemenea om[109] şi să guste din cunoştinţele lui teologice unanim admirate de toţi.

4. În vreme ce petrecea în Antiohia, ea a cerut prin nişte ofiţeri din garda ei să i-l aducă acolo, aşa încît Origen a petrecut în apropierea ei o anumită vreme aducîndu-i multe mărturii privitoare la mărirea lui Dumnezeu şi la frumuseţea învăţăturii dumnezeieşti, după care s-a grăbit să-şi continue preocupările lui obişnuite (în Alexandria, *n.tr.*).

XXII

Despre scrierile lui Hipolit, care au ajuns pînă la noi

Tocmai în aceeaşi vreme îşi compunea şi Hipolit multe din celelalte tîlcuiri. Între ele a mai scris şi o lucrare *Despre Paşti*, în care a stabilit o metodă de calculare a datei Paştilor, propunînd regula[110] după care se pot afla toate amănuntele în legătură cu această sărbătoare pentru un ciclu de 16 ani, luînd drept punct de mînecare primul an de domnie a împăratului Alexandru. Dintre celelalte opere ale sale, cele care s-au păstrat pînă la noi sînt următoarele: ***Despre Hexaimeron, Despre ceea ce urmează după cele şase zile ale creaţiei,*** apoi ***Împotriva lui Marcion, Despre Cîntarea Cîntărilor, Despre fragmente din proorocia lui Iezechiel, Despre Paşti, Împotriva tuturor ereziilor*** şi multe altele, pe care le putem afla păstrate la mulţi creştini[111].

XXIII

Despre rîvna lui Origen şi cum a fost învrednicit să fie hirotonit preot

1. De atunci înainte a început şi Origen să scrie *Comentariile* sale la cărţile Sfintelor Scripturi, operă la care l-a încurajat Ambrozie[112] nu numai cu

---

109. Călătoria va fi avut loc prin 224–225.

110. Ceea ce-i mai important în această lucrare (unele fragmente au fost decoperite în 1551 într-un cimitir din Roma) sînt tabelele pascale pentru anii 222–233.

111. Dintre operele amintite nu s-au păstrat decît *Comentarul la Cîntarea Cîntărilor* într-o traducere georgiană. Nu ştim dacă scrierea contra ereziilor e identică cu *Filosofumena*, din care s-au păstrat fragmente.

112. A se vedea studiul şi notele noastre la primele două volume din operele lui Origen, «P.S.B.» 6–7. Tot acolo şi despre rolul lui Ambrozie.

nenumărate îndemnuri şi rugăminţi, ci şi procurîndu-i din belşug tot ce-i putea fi de folos.

2. Într-adevăr, mai mult de şapte tahigrafi îi stăteau la dispoziţie cînd dicta şi care se schimbau alternativ după un anumit timp. Nici numărul copiştilor nu era mai mic şi tot aşa stăteau lucrurile şi cu numărul tinerelor fete care caligrafiau frumos textele. Ambrozie oferea din plin tot ce era de trebuinţă pentru întreţinerea tuturor. Ba mai mult, el depunea o rîvnă nespusă la cercetarea anevoioasă a Sfintelor Scripturi, prin care îndemna pe Origen în chip deosebit să-şi redacteze *Comentariile* sale.

3. Aşa stînd lucrurile, după ce Urban a păstorit vreme de opt ani Biserica Romei, i-a urmat Ponţian, iar după Filetus, Biserica Antiohiană o conducea Zebenus.

4. În vremea aceea[113], ca să facă faţă cerinţelor urgente cerute de treburile bisericeşti, mergînd în Grecia, Origen a trecut prin Palestina şi la Cezareea a primit hirotonia întru presbiter din partea episcopilor din acea ţară[114]. Frămîntările produse de acest fapt în legătură cu persoana lui, hotărîrile luate de conducătorii Bisericilor în legătură cu aceste frămîntări, precum şi numeroasele foloase pe care le-a adus Origen propovăduirii cuvîntului dumnezeiesc ar cere o expunere aparte. Noi am făcut-o după cuviinţă în a doua carte a *Apologiei* pe care am scris-o pentru el.

XXIV

Comentariile compuse de Origen în Alexandria

1. Faţă de toate acestea va trebui să adăugăm că în cartea a şasea a «Comentarului la Evanghelia după Ioan»[115] Origen subliniază că primele cinci cărţi din această lucrare le-a compus pe cînd se afla încă în Alexandria şi că din întreaga operă asupra acestei Evanghelii au ajuns pînă la noi numai douăzeci şi două de tomuri.

2. În cea de a doua carte a *Comentarului la cartea Facerii*[116], din totalul de douăsprezece cîte sînt, el ne arată că cele de dinaintea cărţii a noua au fost alcătuite în Alexandria dimpreună cu *Comentariile la primii 25 de psalmi,* apoi cele despre *Plîngerile* lui Ieremia[117], din care cinci tomuri au ajuns pînă la noi şi în care aminteşte şi de lucrările *Despre înviere*[118], care cuprind două volume.

113. Pe la anul 230. Călătoria în Grecia a avut scop combaterea lui Marcion, cum reiese dintr-o epistolă a lui Origen. P. Nautin *o.c.* 161–166.

114. Hirotonirea a avut loc în anul 231. Despre urmările ei,în studiul volumului prim al operelor lui.

115. A se vedea la locul respectiv, vol. 6 (partea a II-a).

116. Pierdută, afară de cîteva fragmente.

117. Păstrate parţial.

118. Pierdută, afară de cîteva fragmente.

3. Chiar şi lucrarea sa *Despre principii* a compus-o tot înainte de a pleca din Alexandria[119]. Cît despre cărţile intitulate *Stromate*[120], care sînt în număr de zece, şi pe acelea le-a compus tot în acelaşi oraş în vremea domniei împăratului Alexandru, după cum arată înseşi notele autografe din fruntea tomurilor.

XXV

Cum a citat Origen Scripturile canonice

1. La explicarea psalmului întîi, Origen ne dă un catalog al Scripturilor sfinte din Vechiul Testament, atunci cînd scrie textual: «Trebuie să băgăm de seamă că după tradiţia ebraică numărul cărţilor (vetero-testamentare, *n.tr.*) este de douăzeci şi două, număr care la ei este egal şi cu numărul literelor (din alfabet, *n.tr.*)».

2. Ceva mai departe, vorbind despre altceva, el continuă aşa: «Cele douăzeci şi două cărţi (din Biblia, *n.tr.*) evreilor sînt următoarele: cea intitulată «Facerea» şi care la evrei se numeşte *Bereşit* sau «La început» după cuvîntul cu care începe cartea; (a doua carte este *n.tr.*) «Ieşirea», cu numele evreiesc *Uelesmot,* ceea ce înseamnă «acestea sînt numele». Pentru «Levitic» evreii au *Uikra,* ceea ce însemnează «Şi a chemat». Pentru «Numeri» evreii aveau *Amesfeodeim,* pentru «Deuteronom» aveau *Elesddebareim* care însemnează «Acestea sînt cuvintele»; «Iisus fiul lui Navi» sau *Iosuebennun;* «Judecătorii, Rut», la ei într-o singură carte, *Sofleim;* «Regii», întîia şi a doua carte, la ei e o singură carte, *Samuel,* adică «Cel chemat de Dumnezeu»; «Regii», cărţile a treia şi a patra, la ei una singură *Uamelh-David,* adică «Domnia lui David»; «Paralipomena», întîia şi a doua, la ei într-una singură *Dabreiamein,* adică «Istoria zilelor»; «Ezdra» întîia şi a doua, la ei o singură carte *Ezdra,* ceea ce vrea să spună «Slobozitorul»; apoi «Cartea Psalmilor» sau *Sfarteleim;* «Pildele lui Solomon», în evreieşte *Melot;* «Eclesiast», în evreieşte *Koelth;* «Cîntarea Cîntărilor», iar nu cum cred unii cîntări ale cîntărilor, în evreieşte *Sirassireim;* «Isaia», *Iessia;* «Ieremia» cu «Plîngerile» şi cu scrisoarea, la ei o singură carte, *Ieremia;* «Daniel»; «Iezechiel»; «Iov»; «Estera». În afară de acestea mai avem cărţile «Macabeilor» numite la ei *Sarbetsabanaiel*»[121].

3. Iată dar ce numără Origen în lucrarea amintită mai sus. În primul volum, *Despre Evanghelia după Matei,* el păstrează ordinea canonică bisericească dovedind că n-a cunoscut decît patru Evanghelii, scriind textual:

4. «După cum am prins din tradiţie, în legătură cu cele patru Evanghelii, care sînt şi singurele recunoscute în Biserica lui Dumnezeu, cîtă se află sub

119. Păstrată integral într-o traducere latină a lui Rufin. Parţial avem şi text grec original păstrat în *Filocalia* («P.S.B.» 8). A se vedea studiul nostru în Origen, partea a treia.

120. Pierdută, cu excepţia unor mici fragmente.

121. Lipseşte de pe listă indicaţia proorocilor mici, din care s-a păstrat o bună parte în traducerea lui Rufin.

cer, mai întîi a fost scrisă cea «După Matei», cel care fusese înainte vameş, iar apoi a devenit apostol al lui Iisus Hristos, şi pe care a redactat-o pentru credincioşii proveniţi din iudaism, compunînd-o în limba ebraică.

5. A doua Evanghelie este cea «După Marcu», pe care a compus-o după îndrumările pe care i le-a dat Petru, care de altfel îl şi numeşte «fiul» său în prima sa Epistolă sobornicească, unde zice: «Biserica cea aleasă din Babilon şi Marcu, fiul meu, vă îmbrăţişează»[122].

6. A treia este Evanghelia «După Luca», cel care a fost lăudat de Pavel[123], şi care a fost compusă pentru creştinii proveniţi dintre păgîni. Ultima dintre toate e Evanghelia «După Ioan».

7. În cartea a cincea din *Comentarul la Evanghelia după Ioan* acelaşi Origen zice următoarele în legătură cu epistolele Apostolilor: «Fiind într-un fel învrednicit de a fi slujitorul după duh, iar nu după literă al Noului Testament, ca unul care şi-a dus pînă la capăt propovăduirea Evangheliei începînd de la Ierusalim şi pînă în Iliric[124], Pavel nu a trimis totuşi epistole în toate Bisericile pe care le-a întemeiat, iar unora din cele cărora le-a scris, nu le-a trimis decît doar cîteva rînduri.

8. Petru, pe care e «zidită Biserica lui Hristos, pe care nici porţile iadului nu o vor birui»[125], a lăsat numai o singură epistolă recunoscută, poate şi o a doua, a cărei paternitate este însă discutabilă.

9. Ce să mai spunem despre cel care s-a aplecat cu capul pe pieptul Mîntuitorului[126], despre Ioan, care a lăsat şi el o Evanghelie, mărturisind, însă, că ar putea scrie mai multe «cărţi decît ar putea cuprinde lumea întreagă»[127] şi care a scris şi «Apocalipsa», în care i s-a poruncit să tacă şi să nu scrie[128] «vocea celor şapte tunete»?

10. Ne-a lăsat, e drept, şi o *Epistolă* cuprinzînd doar cîteva rînduri, poate şi o a doua şi a treia, dar pe acestea din urmă nu toţi le recunosc canonice[129]; de altfel amîndouă la un loc n-au nici 100 de rînduri.

11. În plus atunci cînd e vorba de «Epistola către Evrei», Origen se exprimă în *Omiliile* sale în termenii următori: «Cît priveşte construcţia stilistică, Epistola numită «Către Evrei» nu are simplitatea graiului sau a exprimării din celelalte scrieri ale Apostolului, ci în compoziţia ei se foloseşte mai ales de întorsături de fraze elineşti, lucru pe care l-ar recunoaşte orice om care se pricepe cît de cît la felurile diferite de exprimare.

---

122. *I Petru,* 5, 13.
123. *II Cor.*, 8, 18–19; *II Tim.*, 2, 8; *Col.*, 4, 14.
124. *Rom.*, 5, 19.
125. *Matei,* 16, 18; 1, 26; *Ioan,* 13, 25.
126. *Ioan,* 13, 25.
127. *Ioan,* 21, 25.
128. *Apoc.*, 10, 4.
129. A se vedea şi VII, XXV, 7–11 etc.

12. De altfel, că ideile din această Epistolă sînt minunate şi cu nimic în urma celor din epistolele apostolice recunoscute, acest lucru e adevărat că-l va aproba oricine e atent la lectura epistolelor Apostolului».

13. După aceea el adaugă: «Cît despre mine, dacă ar fi să-mi dau părerea aş spune că ideile sînt ale Apostolului, dar limbajul şi compoziţia sînt ale cuiva care ţinea minte învăţătura Apostolului şi care redactează aşa zicînd cu mintea lui cele spuse de dascălul său. De aceea dacă vreo Biserică crede despre această epistolă că-i opera lui Pavel, n-are decît să o facă, pentru că nu întîmplător au transmis-o cei vechi ca fiind a lui Pavel.

14. Dacă ne-am întreba totuşi cine a scris Epistola, trebuie să răspundem că numai Dumnezeu o ştie. Tradiţia ajunsă pînă la noi o atribuie fie lui Clement episcopul Romei, fie lui Luca, autorul «Evangheliei» şi al Faptelor (Apostolilor, *n.tr.*).

Atîta în legătură cu aceste probleme.

XXVI

Heracla ajunge episcop în Alexandria

Era al zecelea an de domnie a numitului împărat cînd Origen s-a strămutat din Alexandria în Cezareea[130] şi a lăsat pe seama lui Heracla şcoala catehetică de acolo. Nu după multă vreme a murit şi Demetriu, episcopul Bisericii Alexandrinilor, după ce şi-a îndeplinit slujba vreme de peste patruzeci şi trei de ani. În locul lui a urmat Heracla.

XXVII

Relaţiile episcopilor faţă de Origen

Pe vremea aceea era în floare Firmilian, episcopul Cezareei Capadochiei[131], care avea faţă de Origen o admiraţie atît de mare, încît l-a chemat chiar în patria sa spre a fi de folos Bisericilor din eparhia lui; mai tîrziu s-a dus el însuşi pînă în Iudeea şi a petrecut cu el o bucată de vreme ca să-şi îmbunătăţească pregătirea teologică[132]. Dar nu numai atît, ci şi întîistătătorii Bisericilor din Ierusalim, Alexandru, şi al celei din Cezareea Palestinei, Teoctist, au rămas statornic alături de el socotindu-l singurul lor dascăl şi îngăduindu-i să se îndeletnicească cu tălmăcirea dumnezeieştilor Scripturi şi cu cealaltă activitate de propovăduire a învăţăturii bisericeşti.

---

130. E vorba de Alexandru Sever, vărul lui Elagabal. El a domnit între anii 223–235. «Strămutarea» lui Origen va fi avut loc prin anii 231–232. În Cezareea mai fusese pînă atunci cel puţin de 2 ori: a) în 215–16, cînd a fugit din pricina tulburărilor (cap. XIV); b) în 228, la trecerea spre Grecia. Atunci va fi fost hirotonit.

131. Firmilian a păstorit între 230–248.

132. A se vedea VI, XXIII, 4 şi VI, XIX, 17–18.

XXVIII
Persecuţia lui Maximin[133]

După ce împăratul roman Alexandru şi-a dus pînă la capăt domnia sa vreme de treisprezece ani, a urmat la tron cezarul Maximin. Acesta, dintr-o ură faţă de casa lui Alexandru, care era formată mai ales din oameni credincioşi, a pus la cale o persecuţie, poruncind să fie nimiciţi numai capii Bisericii, pe care i-a socotit vinovaţi (de rapida răspîndire a) învăţăturii evanghelice[134]. În acea vreme a compus şi Origen cartea *Exortaţie la martiriu,* pe care a închinat-o lui Ambrozie şi lui Protoctet, preot al comunităţii din Cezareea, pentru că pentru amîndoi situaţia din vremea persecuţiei a ajuns să fie deosebit de grea[135]. Se istoriseşte că amîndoi aceşti bărbaţi s-au luat la întrecere în mărturisirea credinţei în vremea domniei împăratului Maximin, care n-a durat mai mult de trei ani. Despre perioada acestei persecuţii ne informează Origen şi în cartea a douăzeci şi doua a *Comentarului la Evanghelia după Ioan* şi în unele epistole.

XXIX
Cum a rînduit Dumnezeu pe Fabian ca episcop al Romei

1. După Maximin a urmat la conducerea imperiului Gordian[136], iar la episcopia Romei, după Pontian, a urmat vreme de şase ani Anter şi, după ce acesta a păstorit vreme de numai o lună[137], a urmat Fabian.

2. Se istoriseşte că după ce Anter murise, Fabian a venit de la ţară şi s-a instalat la Roma, unde va fi ales apoi prin sorţi într-un chip cu totul ieşit din comun, printr-o lucrare a harului dumnezeiesc şi ceresc.

3. Căci pe cînd stăteau adunaţi toţi în vederea alegerii celui ce urma să fie episcop, numele multora dintre bărbaţii vestiţi şi celebri erau în mintea majorităţii; numai la Fabian, care era de faţă, nu se gîndea nimeni. Şi totuşi la un moment dat un porumbel a coborît din văzduh şi s-a aşezat pe capul lui, parcă ar fi imitat pogorîrea Duhului Sfînt peste Mîntuitorul în chip de porumb[138].

---

133. Între 235–238 Origen va fi trecut în Cezareea Capadochiei, în rest a rămas în Cezareea Palestinei.

134. Moartea lui Alex. Sever (18 martie 235) a avut loc în nord-vestul imperiului unde căuta să oprească răscoalele interminabile. Urmaşul său Maximin Tracul (235–238) inaugurează «criza politică a imperiului», aşa numita «epocă a celor 30 tirani». Dar Maximin avea şi ranchiune pe membrii familiei Severilor, între altele şi pentru că se arătaseră prea toleranţi faţă de creştini.

135. A se vedea textul scrierii şi studiul introductiv în vol. *Origen, Scrieri alese,* partea a treia, «P.S.B.» 8, p. 345 şi urm.

136. Maximin a fost ucis la 10 mai 238. Dintre Gordieni, 2 au fost ucişi după 2 luni şi jumătate, cel de al treilea urcă pe tron la 9 iulie 238 domnind pînă în 244.

137. Eusebiu greşeşte: în loc de o lună, e vorba de 42 zile! Anter fusese exilat în Sardinia.

138. *Matei,* 3, 16; *Marcu,* 1, 10; *Luca,* 3, 22.

4. În fața acestei întîmplări, toată lumea, ca și cînd ar fi fost îndemnați de un duh dumnezeiesc, într-o singură tresăltare și într-un singur suflet a strigat «vrednic este» și fără nici o ezitare l-au prins și l-au așezat pe scaunul episcopal.

Tot în vremea aceea, după ce episcopul Zebenus al Antiohiei s-a mutat din viață, cel ce a primit conducerea a fost Vavila. Apoi, în Alexandria, după ce Heracla a preluat sarcina vlădicească păstorind în urma lui Demetriu, la cîrma școlii catehetice din acel oraș a urmat Dionisie, care fusese unul din ucenicii lui Origen[139].

XXX
Ucenicii lui Origen

Pe cînd Origen își îndeplinea în Cezareea munca lui obișnuită s-au adunat în jurul lui mulți nu numai din apropiere, ci și numeroși ucenici străini, care și-au părăsit chiar patria lor. Dintre aceștia, cei care ne sînt mai cunoscuți erau Teodor, care purta și numele de Grigorie, episcop vestit în vremea sa, precum și fratele său Atenodor. Amîndoi erau îndrăgostiți peste măsură de științele elinești și latinești[140], dar Origen le-a știut insufla dragostea pentru (adevărata) filosofie, îndemnîndu-i să-și schimbe rîvna lor de mai înainte cu iubirea față de teologia creștină. După ce au petrecut în preajma lui Origen vreme de cinci ani împliniți, s-au îmbunătățit atît de mult în cunoașterea lucrurilor dumnezeiești, încît amîndoi s-au învrednicit încă de tineri de a fi chemați să ocupe scaunul episcopal în Biserica Pontului[141].

XXXI
Africanul

1. În aceeași vreme se făcuse cunoscut și (Sext Iuliu) Africanul, autorul mai multor lucrări cu titlul *Cestes*[142]. De la el avem și o epistolă adresată lui Origen, în care își exprimă nedumerirea în legătură cu «Istoria Susanei»[143], de care ne vorbește proorocul Daniel, despre care el nu știe dacă e carte apocrifă și născocită. Origen îi dă un răspuns foarte complet[144].

---

139. Demetriu a avut o păstorire lungă: 189–8 oct. 232. Heracla va păstori între 232–248.

140. A se vedea în *Origen,* II, în *Filocalia,* XIII, «P.S.B.», 7, p. 354–356, *Scrisoarea* lui Origen către Grigorie. Cei doi frați făcuseră studii mai întîi în Cezareea Capadochiei și voiau să le continue la Beirut. Acum după ce l-au cunoscut pe Origen au rămas 5 ani lîngă el.

141. Grigorie va ajunge episcop în Neocezareea Pontului unde va deveni legendar prin sfințenia și activitatea sa. Despre el vor vorbi în cele mai frumoase cuvinte sfinții Vasile și Grigorie de Nyssa.

142. Sau «broderii», lucrare de conținut profan, păstrată doar fragmentar.

143. Evreii n-o socot carte biblică. Părțile păstrate au fost reeditate în 1909.

144. Textul celor 2 epistole ale lui Origen, la P. Nautin, *o.c.,* p. 176–182.

2. De la acelaşi African au ajuns pînă la noi şi alte cărţi, de pildă *Hronografia*[145] în cinci cărţi, o lucrare bazată pe multe fapte reale. În ea îşi istoriseşte călătoria pe care a făcut-o în Alexandria din pricina faimei deosebite a lui Heracla[146], despre care am afirmat şi noi că era foarte orientat în studiile filosofice şi în celelalte ştiinţe elineşti şi că la urmă a urcat şi pe scaunul episcopal din acel oraş.

3. Mai avem încă o epistolă de la acelaşi African către Aristide în legătură cu păruta contrazicere între genealogiile lui Hristos după Matei şi după Luca. În ea se arată clar potrivirea dintre Evanghelii pe baza unui referat, despre care am vorbit şi noi în prima carte[147] a operei prezente.

XXXII
Cărţile biblice tălmăcite de Origen pe cînd se afla în Cezareea

1. Cam în acelaşi timp[148] Origen mai compunea şi *Comentariile la Isaia* şi în acelaşi răstimp şi cele compuse asupra cărţii lui «Iezechiel». Dintre acestea au ajuns pînă la noi treizeci de tomuri în legătură cu o treime din cartea proorocului Isaia, adică pînă la vedenia fiarelor cu patru picioare din pustiu, iar din cele asupra lui Iezechiel, douăzeci şi cinci de tomuri, singurele pe care le-a făcut la toată această carte[149].

2. Într-o vreme pe cînd se afla la Atena şi-a terminat cărţile asupra lui «Iezechiel»[150] şi le-a început pe cele despre «Cîntarea Cîntărilor», pe care le-a dus pînă la cartea a cincea. După care întorcîndu-se iarăşi la Cezareea, le-a dus pînă la capăt, adică pînă la cartea a zecea.

3. Dar de ce să întocmim lista amănunţită a scrierilor acestui bărbat pentru care ar trebui scrisă o lucrare specială? De altfel, am copiat-o atunci cînd am vorbit despre viaţa lui Pamfil[151], sfîntul mucenic din vremea noastră. Acolo n-am descris numai rîvna lui Pamfil faţă de problemele teologice, ci am reprodus şi lista cărţilor strînse de el în bibliotecă, fie că ele au fost scrise de el, fie de alţi scriitori bisericeşti. Cu ajutorul acestor cataloage, oricine va dori va

---

145. Păstrată doar fragmentar. Conţine amănunte biblice şi profane. Lucrarea începea de la facerea lumii şi ajunge pînă la anul 221. El era un tip de savant.

146. Poate că ar fi dorit să vadă şi pe Origen, dar acesta plecase din Alexandria. Vizita va fi avut loc în anul 221.

147. A se vedea mai sus: I, VII, 2.

148. Deci sub Gordian (anul 238–244).

149. Din operele acestea s-au păstrat numai fragmente.

150. Pierdut. Drumul la Atena are loc în anul 240, deci după 10 ani de cînd a mai fost acolo.

151. Lucrare păstrată numai în traducerea lui Rufin, dar numai prologul, cărţile I–III şi parte din cartea IV.

putea cunoaşte în chip foarte amănunţit acelea dintre scrierile lui Origen care ni s-au păstrat[152].

Şi acum să ne întoarcem iarăşi la firul istorisirii noastre.

XXXIII

Greşeala lui Beril

1. Beril, despre care s-a vorbit mai înainte[153], episcop în Bostra Arabiei[154], se nevoia să introducă altă rînduială în Biserică şi a îndrăznit să spună că Mîntuitorul şi Domnul nostru n-a avut o existenţă proprie înainte de a fi venit să petreacă printre oameni, de aceea nu avea nici dumnezeire proprie, ci în El s-ar fi sălăşluit numai dumnezeirea Tatălui[155].

2. În faţa acestei situaţii, întrucît foarte mulţi episcopi au avut cu acest om discuţii şi convorbiri, în cele din urmă, între alţii, a fost chemat acolo şi Origen. La început şi el a intrat în discuţii cu el ca să caute să-i cunoască părerile, după aceea, întrucît acum ştia despre ce-i vorba, l-a readus la ortodoxie în problemele în care se rătăcise, convingîndu-l prin argumentarea sa, readucîndu-l iarăşi la adevărata învăţătură şi îndrumîndu-l spre părerile sănătoase de la început.

3. Scrierile lui Beril se păstrează pînă astăzi, după cum se păstrează şi hotărîrile sinodului convocat din pricina lui, cuprinzînd la un loc şi întrebările puse de Origen, precum şi convorbirile avute cu cei din comunitatea sa, cu alte cuvinte întreg dosarul celor întîmplate atunci.

4. Despre Origen ne-au dat nesfîrşit de multe ştiri şi oamenii mai bătrîni din vremea de azi, din care cred că multe ar trebui lăsate la o parte ca neavînd nici o legătură cu lucrarea de faţă. Dar tot ce trebuie cunoscut despre acest om le putem deduce din *Apologia* pe care am întocmit-o în apărarea lui eu şi cu Pamfil, sfîntul mucenic din zilele noastre, apologie pe care am făcut-o cu multă grijă lucrînd împreună[156], din pricina acelor împătimiţi în părerile lor.

XXXIV

Ce evenimente au avut loc
pe vremea lui Filip (Arabul)

Încheindu-şi Gordian domnia peste romani după şase ani împliniţi, l-a putere i-a urmat Filip împreună cu fiul său, numit tot Filip. Se istoriseşte că

152. Despre viaţa lui Pamfil a se vedea: *Despre martirii Palestinei* XI, 3. Lista cărţilor lui Origen o avem parţial (800 de titluri) în epistola 33 către Paula, a Fer. Ieronim. Lista lui Eusebiu avusese 2000 de titluri de lucrări.

153. Mai sus: VI, XX, 2.

154. Călătoria la Bostra va fi avut loc între anii 238–244.

155. Rătăcirea lui Beryl va fi fost apropiată de cea a lui Heraclide, care avea îndoieli mai ales în legătură cu persoana Mîntuitorului. A se vedea *Convorbirile lui Heraclide,* în «P.S.B.» 8, p. 313–344.

156. VI, XXIII, 4.

Filip era creştin şi că în ziua ultimei săptămîni din Postul Paştilor el ar fi dorit să ia parte împreună cu mulţimea la slujbele făcute atunci în Biserică, dar că întîistătătorul locului nu i-a îngăduit să intre înainte de a fi făcut mărturisire publică şi de a se fi înscris el însuşi în rîndul păcătoşilor care formau categoria penitenţilor; altfel, într-adevăr dacă împăratul n-ar fi făcut aşa ceva, desigur că el n-ar fi fost primit de conducător din cauza multor plîngeri pornite împotriva lui. Se spune că Filip s-ar fi supus de bună voie, arătîndu-şi şi prin fapte sinceritatea şi evlavia rînduielilor împreunate cu frica de Dumnezeu[157].

XXXV
Dionisie urmează lui Heracla în episcopat

În cel de al treilea an de domnie a împăratului a încetat din viaţă şi Heracla, după ce a păstorit şasesprezece ani peste Biserica Alexandriei. După el urmează Dionisie.

XXXVI
Alte scrieri alcătuite de Origen

1. În timp ce pe atunci, cum era firesc, credinţa se răspîndea mereu, iar învăţătura noastră se propovăduia deschis pretutindeni, se spune că Origen, fiind trecut de şaizeci de ani[158] şi că în urma lungii sale experienţe dobîndindu-şi o foarte mare îndemînare, a îngăduit tahigrafilor să multiplice din cuvîntările ţinute de el înainte, lucru pe care pînă atunci nu l-a autorizat.

2. Tot pe atunci a compus el şi cele opt cărţi de răspuns la scrierea îndreptată împotriva noastră de către Celsus epicureul şi intitulată *Cuvînt adevărat*[159], apoi cele 25 de tomuri din lucrarea *Despre Evanghelia după Matei*[160], precum şi cărţile *La cei 12 prooroci*, din care nu ni s-au păstrat decît 25 de cărţi[161].

3. Mai avem de la el şi o epistolă adresată împăratului Filip însuşi, alta către femeia acestuia, Severa[162], precum şi diferite altele către mai mulţi. Toate epistolele pe care le-am putut aduna şi care se puteau păstra separat la cîte un particular, strînse de noi în volume speciale ca să nu se împrăştie şi să se piardă, sînt în număr de peste o sută.

---

157. Istoricii neagă că împăratul Filip Arabul (244–249) ar fi fost creştin. Ca şi Elagabal va fi avut simpatii faţă de creştinism, dar mai mult nu. Sfîntul Ioan Hrisostomul ne-a lăsat în *Cuvîntarea la Sfîntul Vavila*, 6, ştirea că acest Vavila l-ar fi oprit să intre în Biserică. A se vedea traducerea lui St. Bezdechi (*Sf. Ioan Gură de Aur: Predici despre pocăinţă şi despre Vavila*, Sibiu 1938). Fer. Ieronim afirmă (*De vir. ill.*54) clar că Filip era creştin.

158. Ştirea aceasta ne ajută să stabilim data naşterii lui Origen: 185.

159. Despre lucrarea *Contra lui Celsus* a se vedea studiul şi cartea întreagă în *Origen, Scrieri alese*, partea a patra, «P.S.B.» 9.

160. Ni s-a păstrat în greceşte şi în traducere latină sub titlul «Comentariorum Series».

161. Pierdute în întregime.

162. Păstrată doar fragmentar.

4. Tot el a scris şi episcopului Fabian al Romei, precum şi multor altor conducători ai Bisericii în legătură cu ortodoxia sa[163]. În sfîrşit, mai sînt şi textele din cartea a 6-a a *Apologiei* pe care am scris-o în legătură cu acest bărbat.

XXXVII
Rătăciri printre arabi

Dar în vremea despre care vorbim au apărut şi în Arabia oameni care voiau să introducă o învăţătură străină de adevăr. Căci ziceau că pentru un timp, atît cît omul e încă pe pămînt, sufletul din el moare deodată cu trupul atunci cînd acestuia i-a sunat ceasul şi se nimiceşte împreună cu el, dar că la un anumit moment, anume chiar atunci cînd va avea loc învierea, sufletul va învia şi el deodată cu trupul. Tot cu acea ocazie s-a ţinut şi un sinod important[164], la care a fost convocat din nou şi Origen şi, după ce a ţinut cuvîntări înaintea poporului în legătură cu problema discutată, s-a ajuns pînă acolo încît a schimbat gîndurile celor care se rătăciseră.

XXXVIII
Erezia elchesaiţilor

Tot pe atunci a apărut încă o abatere: e vorba de aşa numita erezie a elchesaiţilor[165], dar care s-a stins îndată după ce a apărut. Despre ea aminteşte Origen într-o omilie ţinută în faţa poporului în legătură cu psalmul 82, unde spune textual următoarele: «În zilele noastre s-a ivit cineva care se încumeta că el poate argumenta o învăţătură care respinge credinţa în Dumnezeu şi e plină de toată nelegiuirea, aşa numita învăţătură a elchesaiţilor, care s-a ridicat de curînd împotriva Bisericilor. Vă voi înfăţişa greşelile pe care le propagă această învăţătură pentru ca să nu vă lăsaţi duşi în rătăcire de ea. Ea respinge anumite pasaje din întreagă Scriptura, cu toate că se foloseşte încă de cuvintele scoase din întreg Vechiul Testament şi din Evanghelii, însă nu vrea să ştie nimic de scrierile apostolilor. Ea mai afirmă că făgăduirea credinţei nu are nici o importanţă şi că în caz de nevoie omul care cugetă ar putea tăgădui cu gura credinţa sa, dar cu inima nu. Ei ne mai arată şi o carte despre care spun că ar fi căzut din cer[166]; cine ascultă de ea şi crede în ea va primi iertarea păcatelor, o altă iertare decît cea dată nouă de Iisus Hristos.

---

163. A se vedea studiul nostru din «P.S.B.», vol 7.
164. Între 244–248.
165. Eusebiu greşeşte. Elchesaiţii au fost cel puţin cu 130 de ani mai vechi (Cf. Bardy, *o.c.* VI, p. 140).
166. Despre cărţile «căzute din cer» a se vedea acelaşi Bardy, II, 140.

XXXIX

Evenimentele mai importante de pe vremea domniei lui Deciu

1. După ce Filip a domnit şapte ani a urmat la tron Deciu, care din ura pe care o avea faţă de Filip a început o persecuţie împotriva Bisericilor[167], în cursul căreia şi-a sfîrşit viaţa ca martir în Roma episcopul Fabian, în locul căruia a urmat Corneliu.

2. În Palestina, Alexandru, episcopul Bisericii din Ierusalim, a fost dus din nou pentru Hristos înaintea scaunului de judecată a guvernatorului din Cezareea şi, după ce s-a arătat viteaz prin tăria cu care a apărat din nou învăţătura creştină, a primit cununa întemniţării la o bătrîneţe înaintată şi la o cărunteţe venerabilă[168].

3. După ce a adus în tribunalul ţării o mărturie strălucită şi plină de faimă, murind în temniţa de acolo, a fost proclamat Mazaban ca urmaş al său la episcopatul din Ierusalim.

4. În chip asemănător lui Alexandru, în închisoarea din Antiohia a murit Vavila[169], după ce a mărturisit că este creştin, iar în locul lui, ca întîi stătător al Bisericii de acolo a fost ridicat Fabius.

5. Care şi cît de mari au fost suferinţele îndurate de Origen în timpul acestei persecuţii, cum şi-a găsit el sfîrşitul într-o vreme cînd din pricina invidiei vicleanul diavol împreună cu toată armata lui a pornit luptă împotriva lui, urzind contra lui toate vicleniile şi aruncîndu-se asupra lui mai mult decît împotriva altora; care şi cît de mari au fost chinurile pe care le-a îndurat acest bărbat din pricina propovăduirii cuvîntului lui Hristos, închisori şi cazne trupeşti, răni pe tot trupul, chinuri din pricina lanţurilor de fier şi alte torturi în ascunzişurile temniţelor; în ce chip vreme de foarte multe zile i-au fost strînse picioarele în butuci pînă la cea de a patra gaură şi, la urmă, fiind ameninţat că va fi omorît pe rug, precum şi suferirea tuturor celorlalte patimi cu care l-au chinuit vrăjmaşii, cu ce curaj a răbdat el toate acestea, cum s-au sfîrşit apoi pentru el toate într-o vreme cînd judecătorul se străduia din toată puterea şi cu toată rîvna să nu-i ia viaţa, în sfîrşit, cîte cărţi a compus şi a lăsat pentru cei care aveau lipsă de îmbărbătare, toate acestea se păstrează în chip foarte amănunţit şi exact în multele epistole rămase de la acest bărbat[170].

---

167. Se apropiau serbările milenare de la întemeierea Romei şi Deciu fiind dornic să restaureze tradiţiile imperiale a pornit prigoană generală pentru prima oară împotriva Bisericilor. Creştinii erau chemaţi după liste şi obligaţi să jertfească. Cine refuza era maltratat, închis, averea confiscată. Se căuta şi apostazierea creştinilor.

168. A se vedea şi mai sus: VI, XI, 5.

169. Vavila va fi murit în anul 251. Pomenirea lui e la 4 sept. În cinstea lui ni s-a păstrat un frumos panegiric de la Sfîntul Ioan Hrisostom, tradus în româneşte de St. Bezdechi, Sibiu 1938.

170. Din păcate, nu ni s-a păstrat nici una din epistolele pe care, după spusa Fer. Ieronim (*De viris ill.* 54 ed. I.N. Dianu, Bucureşti 1919, p. 94), Origen le-ar fi scris «mai multora» după ce

XL
Întîmplările prin care a trecut episcopul Dionisie

1. Informaţiile despre Dionisie[171] le vom lua dintr-o scrisoare a lui către Gherman[172], în care, vorbind despre sine însuşi, spune următoarele: «Eu vorbesc ca şi cum m-aş afla înaintea lui Dumnezeu şi El ştie că nu mint»[173]. După socoteala mea niciodată n-am fugit, dar nici n-am lucrat fără ajutorul lui Dumnezeu.

2. Mai înainte, atunci cînd – la timpul său – se publicase edictul de persecuţie a lui Deciu, atunci, tocmai în ceasul acela (prefectul) Sabinus[174] a trimis un frumentar[175] să mă caute, iar eu rămăsesem în casă vreme de patru zile căci aşteptam sosirea acestuia. El însă scotocea prin toate ungherele: drumuri, rîuri, cîmpuri, pe unde bănuia că m-aş fi ascuns sau pe unde m-ar fi făcut scăpat. Parcă l-ar fi orbit cineva, aşa nu-mi găsea el casa unde petreceam. Într-adevăr, el nu putea crede că în timp ce eram urmărit, eu totuşi rămăsesem acasă.

3. Cînd nu fără greutate, după ce trecuse şi a patra zi, Dumnezeu mi-a poruncit să plec şi după ce m-a condus în chip tainic, pe mine şi pe copiii mei precum şi pe mulţi dintre fraţi, am plecat cu toţii împreună. Că aceasta a fost lucrarea Providenţei lui Dumnezeu a arătat viitorul, în care am fost poate de folos unora dintre fraţi».

4. Pe urmă, după ce a spus şi alte lucruri, ne-a arătat ce i s-a întîmplat drept urmare a fugii sale, spunînd următoarele: «către apusul soarelui eu şi însoţitorii mei am căzut în mîinile ostaşilor şi am fost duşi la Taposiris (lîngă Alexandria, *n.tr.*). În urma unei rînduieli dumnezeieşti, Timotei[176] nu era

---

a ieşit din temniţă. Tot Fer. Ieronim adaugă acolo că după ieşirea din temniţă ar fi mai trăit pînă în vremea împăraţilor Gallus şi Volusian pînă la împlinirea vîrstei de 69 de ani (deci pînă în anul 254) şi că ar fi fost înmormîntat în oraşul Tyr, unde mormîntul i s-ar fi păstrat multă vreme. Patriarhul Fotie preia şi el această părere («Bibliotheca» cod. 118).

171. Are dreptate G. Bardy (*o.c.* p. 143) că de acum înainte Eusebiu mai mult reproduce din epistolele Sfîntului Dionisie de Alexandria, necunoscute. Cele mai multe sînt amintite în alte izvoare.

172. Nu se cunoaşte unde a păstorit el ca episcop, dar se ştie că a acuzat pe Dionisie că a fugit în timpul persecuţiei lui Valerian. Dionisie îi răspunde. Acest răspuns va fi avut loc după anul 257. Valerian domneşte între anii 253–260.

173. *Gal.*, 1, 20.

174. Aurelius Appius Sabinus era prefectul Egiptului.

175. «Frumentarius» putea fi şi «negustor de grîne», dar şi furnizorul care aproviziona armata cu hrană. Să nu uităm că Egiptul era «grînarul imperiului». Din punct de vedere administrativ, Egiptul era domeniul rezervat exclusiv împăratului, care era reprezentat acolo printr-un prefect din ordinul ecvestru. Abia Diocleţian va integra cu adevărat Egiptul în imperiu. Dar acest lucru explică şi multe tulburări şi răscoale care au avut loc în Egipt. Tulburările descrise aici începuseră din 248.

176. Se pare că Timotei va fi fost fiul episcopului Dionisie.

întîmplător acolo, aşa încît el n-a fost arestat, dar cînd a sosit mai tîrziu a găsit casa goală, iar slugile o păzeau; cît despre noi, am fost luaţi prizonieri».

5. Şi iarăşi după alte cîte lucruri, continuă: «Şi în ce a constat minunata purtare de grijă a Providenţei? Căci va trebui să spun adevărul întreg. Unul dintre ţărani a întîlnit pe Timotei care fugea uluit şi l-a întrebat care-i cauza că e atît de îngrozit?

6. Acesta a spus adevărul[177], pe cînd celălalt, auzindu-l – trebuiau să participe la o cununie, căci e obicei la aceşti oameni de a petrece noaptea întreagă la astfel de întruniri – a încunoştiinţat pe oaspeţi îndată ce a ajuns la ei. Aceştia au sărit cu toţii într-o clipită ca şi cum ar fi fost înţeleşi de mai înainte şi au fugit cît au putut mai repede, au picat peste noi şi scoţînd tot felul de strigăte s-au apropiat de noi care eram întinşi pe paturi fără cearceafuri, în vreme ce soldaţii care ne păzeau au luat-o îndată la fugă.

7. În acel moment, Dumnezeu ştie, m-am gîndit mai întîi că nişte tîlhari au dat peste noi ca să fure şi să jefuiască, de aceea am rămas cîteva clipe încă pe pat; rămînînd gol, doar cu o cămaşă de pînză, voiam să le dau celelalte haine, pe care le aveam aşezate alături. Ei însă mi-au poruncit să mă scol şi să ies de aici cît mai repede.

8. Abia atunci, dîndu-mi seama de ce veniseră ei aici, am început să strig şi să-i rog fierbinte să plece şi să ne lase pe noi în pace. Iar dacă ar vrea totuşi să ne facă o plăcere, atunci să o ia ei înaintea celor ce m-au adus aici şi să-mi taie ei capul. În timp ce strigam în felul acesta, lucru pe care toţi însoţitorii mei îl pot confirma, ei m-au silit să mă ridic din pat. M-am aruncat îndată la pămînt, dar ei m-au luat de mîini şi de picioare şi m-au scos afară.

9. Martorii acestor întîmplări: Caius, Faust, Petru şi Pavel[178] m-au urmat şi luîndu-mă în spate m-au scos afară din orăşel şi, suindu-mă pe un asin fără şa, m-au dus mai departe».

Iată, dar, ce istoriseşte Dionisie despre sine însuşi.

XLI

Despre martirii din Alexandria

1. În scrisoarea către Fabius, episcopul Antiohiei, acelaşi Dionisie istoriseşte în modul următor luptele pe care au avut să le dea cei care s-au învrednicit să moară ca martiri pe vremea lui Deciu în Alexandria: «Persecuţia care a izbucnit la noi n-a pornit dintr-un edict imperial, ci ea a început deja cu mai bine de un an înainte[179]. Un poet oarecare, cobind parcă a rele pentru oraşul

177. Peripeţiile descrise de episcopul Dionisie sînt palpitante. Nu trebuie să se uite şi rolul preponderent jucat înainte de evrei în Alexandria, iar acum de creştini.

178. Însoţitorii episcopului în aceste tulburi împrejurări.

179. Deci cu un an înainte de edictul de persecuţie publicat de către împ. Deciu, anul 200.

acesta (n-are importanţă cum se numea el)[180], a pus în mişcare şi a ridicat împotriva noastră gloatele păgînilor, aprinzîndu-le rîvna pentru vechile lor superstiţii.

2. Aţîţaţi de el, ei au folosit toate prilejurile pentru desfăşurarea acestei nelegiuiri. Cultul demonilor împreună cu pofta de a ucide era singura lor formă de religie.

3. Mai întîi au prins pe un moşneag cu numele Metras, căruia i-au poruncit să rostească cuvinte defăimătoare la adresa lui Dumnezeu. Întrucît acesta n-a vrut să facă aşa ceva, i-au dat mai multe lovituri cu toiegele, apoi i-au înţepat faţa şi ochii cu trestii ascuţite, după care l-au tîrît în piaţa oraşului şi l-au ucis cu pietre.

4. Altădată au prins pe una dintre femeile creştine numită Cvita, au dus-o la templul zeilor şi au forţat-o să aducă jertfe zeilor păgîni. Întrucît ea şi-a întors faţa împotrivindu-se cu dezgust, au legat-o de picioare şi au tîrît-o goală prin tot oraşul peste bolovani de piatră brută şi biciuind-o tot timpul, după care au dus-o şi pe ea în acelaşi loc unde fusese dus Metras şi au ucis-o şi pe ea cu pietre.

5. Mai apoi, parcă înţelegîndu-se cu toţii deodată, au tăbărît peste casele creştinilor şi, căzînd fiecare peste cei care-i cunoşteau şi care locuiau mai în apropiere, i-au jefuit şi i-au golit de tot ce aveau. Obiectele mai preţioase şi le-au ţinut pentru ei, în schimb, cele mai ieftine ca şi obiectele din lemn au fost aruncate ori arse în sobe, încît îţi făcea impresia că oraşul a căzut pradă unor duşmani».

6. «Fraţii s-au dat la o parte, retrăgîndu-se şi suferind bucuroşi prădarea avuţiilor ca şi cei despre care aduce mărturie sfîntul Pavel[181]. Şi totuşi pînă acum nu ştiu să se fi lepădat de Domnul, decît poate unul sau doi din ei.

7. Tot atunci au prins şi pe Apolonia, care era o fecioară în vîrstă şi foarte distinsă: după ce au lovit-o atît de puternic peste fălci încît toţi dinţii i-au căzut din gură, au ridicat un rug la marginea oraşului şi au ameninţat-o că o vor arde de vie dacă nu rosteşte împreună cu ei formulele nelegiuite ale închinării la idoli. Scuzîndu-se pentru un moment şi fiind lăsată în libertate, ea se aruncă bucuroasă în foc unde a fost mistuită îndată[182].

8. Pe Serapion l-au arestat de acasă şi, după ce l-au chinuit în chip groaznic frîngîndu-i toate mădularele, l-au aruncat cu capul în jos dintr-o cameră de la etaj. Nu exista nici drum, nici stradă şi nici potecă pe care să putem circula ziua sau noaptea în care să nu se strige mereu şi pretutindeni: cine nu rosteşte

---

180. Probabil un preot egiptean din slujitorii zeului Serapis, deci un fel de «văzător».
181. *Evr.*, 10, 34.
182. Cazuri similare întîlnim în scrierea «Martirii din Palestina». A se vedea tot aici, mai jos.

cuvinte de hulă (la adresa Dumnezeului creştinilor, *n.tr.*) va trebui să fie prins imediat şi aruncat în foc!

9. Situaţia aceasta a durat multă vreme. De la un timp însă revoluţia şi războiul civil a lovit şi pe cei nelegiuiţi cu aceeaşi cruzime cu care se aruncaseră ei împotriva noastră. Atunci am răsuflat pentru un timp crezînd că poate ne-ar fi uitat; dar în scurtă vreme am primit ştirea că nu ni s-a schimbat regimul care ne fusese mai binevoitor, ci că o groază mai mare decît cea de care ne temusem a dat peste noi.

10. Şi într-adevăr edictul de persecuţie s-a publicat: el semăna cu cel pe care-l făgăduise Domnul nostru, în orice caz cel mai îngrozitor prin aceea că puţin a lipsit să nu amăgească şi pe cei aleşi[183].

11. De altfel toţi au rămas îngroziţi: mulţi din cei aleşi s-au prezentat din frică, pe cînd alţii, care erau în slujbe de stat, erau înlăturaţi de la locul lor de muncă şi, în sfîrşit, alţii erau ridicaţi chiar de vecinii şi de prietenii lor[184]. Chemaţi pe nume, ei se apropiau să aducă jertfele nelegiuite şi necurate, unii din ei palizi şi tremurînd nu ca oamenii care merg să jertfească, ci ca şi cînd ei înşişi ar fi fost victime aduse idolilor, încît erau luaţi în rîsete batjocoritoare ale numerosului popor care stătea împrejur, căci reieşea că laşitatea lor se evidenţia atît în faţa morţii, cît şi a jertfirii».

12. «Alţii se duceau mai hotărît în faţa altarelor păgîne şi mărturiseau cu îndrăzneală că ei n-au fost niciodată creştini; în legătură cu acest fel de oameni s-a adeverit deplin proorocia Mîntuitorului atunci cînd a spus că tare cu greu se vor putea ei mîntui[185]. Dintre ceilalţi unii urmau pe cei despre care am vorbit, pe cînd alţii o luau la fugă. Iarăşi alţii erau arestaţi. Dintre aceştia unii s-au lăsat să fie prinşi şi întemniţaţi, dar apoi s-au lepădat de Dumnezeu chiar şi înainte de a fi ajuns să fie judecaţi. Alţii, în schimb, după ce au îndurat cîtva timp chinurile nu au mai voit să rabde mai departe.

14. Dimpotrivă, stîlpii neclintiţi şi fericiţi ai lui Dumnezeu[186], întăriţi de El şi scoţînd din credinţa lor tare o putere şi o siguranţă pe măsura credincioşiei lor nezdruncinate, au ajuns minunate mărturii ale împărăţiei cereşti.

15. Dintre aceştia cel dintîi a fost Iulian, un bărbat suferind de artrită la picioare, încît nu putea nici să stea în picioare şi nici să umble[187]. El a fost adus deodată cu alţi doi bărbaţi care-l purtaseră pe sus; unul din cei doi s-a lepădat

---

183. Edictul lui Deciu a fost asemănat cu sfîrşitul lumii (Matei 24, 24).

184. În afară de scrierea *De lapsis* («Despre cei căzuţi») a sf. Ciprian şi de aceste epistole ale sf. Dionisie nu se cunoaşte altă descriere mai vie a acestei grele persecuţii. Victimele au fost foarte multe. A se vedea în general *Istoria bisericească universală* vol. I, p. 86–88.

185. *Matei,* 19, 23; *Marcu* 10, 23; *Luca,* 18, 24.

186. *Gal.,* 2, 9.

187. Iulian «podragosul» e cinstit la 27 februarie. Cf. Episcop Nicolae, *Ohridski prolog,* Beograd 1961, p. 150.

îndată de credinţa creştină, în schimb celălalt numit Cronion şi poreclit Eunous precum şi bătrînul Iulian însuşi au mărturisit pe Domnul astfel că prin întreg oraşul, care ştiţi că e mare, au fost purtaţi fiind aşezaţi sus pe cămile, dar tot timpul au fost biciuiţi şi, pînă la urmă, înconjuraţi de tot poporul, au fost arşi de vii în var nestins.

16. Un ostaş numit Besa[188], care stătuse tot timpul pe lîngă ei şi care nu era de acord cu batjocurile la care erau supuşi , a fost dus în faţa judecăţii şi, după ce şi-a cîştigat o mare faimă în lupta pentru credinţă, i s-a tăiat capul.

17. Un altul, Makarios, libian de neam, cu adevărat «fericit» pentru numele său[189], cu toate că judecătorul a încercat mult ca să-l determine să-şi lepede credinţa, n-a reuşit şi de aceea a fost şi el ars de viu. În afară de aceştia, Epimah şi Alexandru, după ce au rămas multă vreme întemniţaţi, indurînd chinuri, schingiuiri şi biciuiri, au fost şi ei arşi cu var clocotitor»

18. «Iar deodată cu ei au fost spînzurate şi patru femei. Sfînta fecioară Ammonarion, pe care judecătorul a chinuit-o foarte multă vreme pentru că declarase că nici măcar nu va răspunde la cuvintele poruncite, întrucît şi-a ţinut cuvîntul, a fost dată şi ea morţii. Celelalte femei, anume venerabila Mercuria, cea înaintată în vîrstă, precum şi Dionisia, cea cu copii mulţi, dar care nici pe copii nu-i iubea mai mult decît pe Domnul, au murit fără ca să fi fost schingiuite mai înainte, ci li s-a tăiat capul direct întrucît prefectul însuşi s-a ruşinat să le chinuie mai mult căci îşi dăduse seama că a fost învins de nişte femei. În schimb, fecioara Ammonarion a luptat şi a suferit pentru toate».

19. «Şi egiptenii Heron, Ater[190] şi Izidor dimpreună cu Dioscur, un băiat cam de 15 ani, au fost daţi şi ei morţii. Judecătorul încercase mai întîi cu cuvinte linguşitoare să înduplece pe băiat socotindu-l uşor influenţabil din pricina tinereţii şi să-l constrîngă prin cazne, dar Dioscur nu s-a lăsat înduplecat şi a rămas tare.

20. Cît despre ceilalţi, el i-a schingiuit în chip sălbatic şi, văzînd că totuşi se împotrivesc, i-a dat şi pe ei focului. Pe Dioscur, însă, care se distinsese în faţa tuturor dînd răspunsuri din cele mai înţelepte la întrebările puse, încît pînă şi judecătorul îl admirase, l-a pus în libertate, spunînd că-i mai dă un răgaz ca să-şi schimbe părerile, din pricina vîrstei sale încă fragede. Trăieşte şi azi acest minunat Dioscur, rămas pentru o luptă mai îndelungată şi mai grea.

---

188. Din neamul bessilor, un trib trac. Bessii încreştinaţi vor avea în sec. al VI-lea biserici proprii în Constantinopol şi lîngă Iordan. A se vedea D. Stăniloae: *Despre vechimea creştinismului la Romani*. Numele lui se află în martiriul ieronimian la data de 19 martie sub numele de Bassus. Martiriul lui a fost tradus şi în latină şi copiat în manuscris în sec. VIII-IX.

189. Μακάριος = fericit (Matei 5, 10, 11).

190. Ater (=negru). În locul lui, martirologiul ieronimian are la data de 19 ianuarie pe Arsenie.

21. Un oarecare Nemesion, egiptean[191], şi acela fusese pîrît pe nedrept că ar trăi laolaltă cu nişte tîlhari. După ce s-a justificat în faţa căpitanului pentru această calomnie foarte stranie, el a fost învinuit că e creştin şi pus în lanţuri în faţa guvernatorului. Pe nedrept, cum era, a fost pedepsit la de două ori atîtea chinuri şi biciuiri decît se dădeau unor tîlhari, apoi s-a poruncit că acest prea fericit să fie ars între mai mulţi tîlhari, fiind cinstit astfel să moară ca şi Mîntuitorul[192].

22. O întreagă trupă de ostaşi: Amon, Zenon, Ptolemeu, Ingenes şi împreună cu ei şi bătrînul Teofil au fost duşi în faţa scaunului de judecată. De cîte ori era judecat cineva pentru credinţa lui creştină şi se simţea că vrea să se lepede de Hristos, de fiecare dată aceşti soldaţi care stăteau în apropiere scrîşneau din dinţi, dădeau din cap tulburaţi, înălţau din umeri şi gesticulau din tot trupul,

23. aşa, încît toţi se întorceau spre ei prin atenţia pe care o trezeau. Totuşi, înainte ca cineva să fi pus mîna pe ei, s-au grăbit ei înşişi să urce pe locul de judecată, declarînd că şi ei sînt creştini, încît pe guvernator şi pe cei din completul de judecată i-a apucat frica, aşa că pe măsură ce creştea curajul în cei care erau judecaţi, în aceeaşi măsură scădea acest curaj în cei care judecau. De aceea creştinii ieşeau triumfători din sala de judecată, bucurîndu-se că au putut mărturisi pe Hristos «făcîndu-i biruitori în Hristos»[193].

XLII

Alţi martiri pe care-i aminteşte Dionisie

1. «De altfel mulţi alţi creştini au mai fost sfîşiaţi atunci în bucăţi de către păgîni prin oraşe şi prin sate. Voi mai aminti doar un exemplu dintre aceştia. Ishirion administra pe plată averea unuia dintre căpeteniile ţării. Arendaşul acestuia a poruncit lui Ishirion să aducă jertfă idolilor. Întrucît el n-a vrut să asculte a fost înjurat şi, fiindcă şi după aceea s-a împotrivit, a fost maltratat; dacă a văzut că nici acum nu s-a încovoiat, arendaşul a luat un toiag pe care i l-a împlîntat în stomac, aşa că în scurt timp a şi încetat din viaţă.

2. Ce să mai zicem de mulţimea celor care rătăceau prin pustiu şi prin munţi[194] şi care erau ameninţaţi de foame şi de sete, de îngheţ, de boli, de tîlhari, de fiarele sălbatice? Cei care au scăpat din astfel de încercări pot sta martori despre alegerea şi despre biruinţa lor. Ca să confirm acest lucru voi istorisi o întîmplare legată de viaţa lor.

---

191. Sub atributul «egiptean» putem înţelege atît pe alexandrini (sau greci), cît şi pe copţi, cei de la ţară. Harnack, *Mission*, II, 725.

192. Care a murit pe cruce, între tîlhari.

193. *II Cor.*, 2, 14.

194. *Evr.*, 11, 37.

3. Cheremon, un moşneag înaintat în vîrstă, era episcop al Bisericii din Nilopolis[195]. La un moment dat, de frica saracinilor el a fugit împreună cu soţia lui în munţii Arabiei[196], de unde nu s-a mai întors. Cu toate că fraţii l-au căutat multă vreme, nu i-au putut găsi nici pe ei şi nici cadavrele lor.

4. În aceşti munţi ai Arabiei mulţi dintre fugari au fost luaţi în robie de saracinii barbari; dintre ei unii au fost răscumpăraţi cu sume mari de bani, pe cînd pentru alţii nu s-a putut face nimic. Şi nu în deşert ţi-am povestit toate acestea, frate dragă, ci ca să ştii ce încercări groaznice au dat peste noi: cei care au trecut ei înşişi prin ele ştiu istorisi lucruri cu mult mai multe».

5. Apoi, după cîteva rînduri, adaugă: «Aşadar, ei înşişi, sfinţii martiri de la noi, care sălăşluiesc acum împreună cu Hristos, domnesc împreună cu El, judecă împreună cu El şi dau pedepse împreună cu El, au ajuns să ocrotească şi ei pe unii dintre fraţii căzuţi, care urmau să fie pedepsiţi fiindcă au jertfit idolilor. Văzînd însă întoarcerea lor şi căinţa lor şi socotind că ele sînt îndestulătoare pentru Cel care nu vrea moartea păcătosului, ci să se întoarcă (şi să fie viu, *n.tr.*)[197], i-au primit, i-au strîns şi i-au împreunat cu ei, făcîndu-i părtaşi la rugăciunile şi la ospeţele lor[198].

6. Ce ne sfătuiţi, aşadar, fraţilor, în legătură cu aceşti bărbaţi? Ce să ne facem? Să ne apropiem de ei şi să fim de o părere cu ei? Să judecăm cu blîndeţe şi să ne fie milă de ei şi să ne purtăm bine cu ei ori să declarăm că hotărîrea lor nu-i dreaptă şi noi să ne facem aşa zicînd judecătorii lor? Să criticăm blîndeţea lor şi să răsturnăm rînduielile lor?»

XLIII

Novat[199]*, felul lui de viaţă şi erezia lui*

1. Novatus, un preot al Bisericii Romane, s-a ridicat cu trufie împotriva celor ce s-au slăbănogit în credinţă în timpul persecuţiei, spunînd că pentru ei n-ar mai fi nici o nădejde de mîntuire nici măcar atunci cînd ar săvîrşi tot ce-i necesar unei întoarceri sincere şi a unei mărturisiri curate. În felul acesta el a devenit căpetenia unei erezii proprii ai cărei partizani se numesc «cei curaţi[200]».

2. În legătură cu această rătăcire a fost convocat la Roma un sinod care număra 60 de episcopi, precum şi un număr şi mai mare de preoţi şi de dia-

195. În centrul Egiptului.
196. Herodot, *Istoria* II, 8.
197. *Iez.*, 18, 23; 33, 1; II Petru, 3, 9.
198. Unii creştini se arătau îngăduitori faţă de cei «căzuţi», alţii, intransigenţi (*Edictul lui Calist,* novaţienii etc.).
199. Eusebiu confundă. Numele corect e Novaţian. Novat era un duşman al Sfîntului Ciprian.
200. Καθάροι. Harnack (*o.c,* II, 807) crede că pe la 250 erau cca 100 de episcopi, sau mai curînd horepiscopi, în Italia.

coni. Păstorii din fiecare ţinut s-au sfătuit în toate chipurile ce ar fi de făcut şi pînă la urmă au luat cu toţii hotărîrea ca Novat şi cei care se ridicaseră împreună cu el şi care hotărîseră să aprobe părerea nefrăţească şi cu totul neomenească a acestui bărbat, să fie socotiţi ca scoşi din Biserică şi, dimpotrivă, fraţii care căzuseră în nenorocire (în timpul persecuţiei, *n.tr.*) să fie îngrijiţi şi vindecaţi cu ajutorul leacurilor vindecătoare ale pocăinţei.

3. Au ajuns pînă la noi nişte epistole ale lui Corneliu, episcopul Romei, adresate lui Fabius, episcopul Bisericii din Antiohia, în care se vorbeşte despre sinodul romanilor şi ce s-a hotărît de către cei din Italia, din Africa şi din ţinuturile învecinate. Există şi alte epistole scrise latineşte de către Ciprian[201] şi de colegii lui din Africa, în care se arăta că şi ei erau de părerea că ar trebui dat ajutor celor încercaţi spre a alunga, pe bună dreptate, din Biserica universală conducătorul ereziei ca şi toţi cei ce se lăsaseră duşi împreună cu el.

4. La acestea s-a mai adaos încă o epistolă a lui Corneliu în legătură cu hotărîrile luate de sinod, precum şi încă una privind cele săvîrşite sub influenţa lui Novat. Din această din urmă epistolă nimic nu ne împiedică să reproducem cîteva pasaje, pentru ca cei care vor citi această scriere să ştie despre ce e vorba.

5. Corneliu îl informează pe Fabiu despre felul de a se comporta a lui Novat declarînd următoarele: «Ca să ştii că de multă vreme acest om ciudat dorea episcopatul şi ascundea această necugetată dorinţă fără ca să fi bănuit cineva acest lucru pentru că avea cu el încă de la început chiar şi mărturisitori, ascunzîndu-şi astfel nebunia, iată am să te lămuresc.

6. Maxim, un preot din Biserica noastră, şi Urban, oameni care au cucerit pînă acum de două ori o faimă minunată prin felul cum au mărturisit pe Hristos, apoi Sidonius şi Celerinus, om care a îndurat cu cea mai mare statornicie tot felul de cazne cu ajutorul lui Dumnezeu, întrecînd prin puterea credinţei slăbiciunile trupului şi astfel vrăjmaşul a putut fi biruit, aceşti oameni au cunoscut aşadar pe Novat[202] şi au surprins pe viu răutatea şi falsitatea din el, jurămintele lui strîmbe şi minciunile, purtarea lui neprietenoasă şi prietenia lui de lup; ei au trecut la sfînta noastră Biserică şi au dezvăluit înaintea tuturor, episcopi, preoţi şi mireni, toate uneltirile şi răutăţile pe care le tăinuiau de mult, declarînd că le pare rău că s-au lăsat convinşi de această fiară vicleană şi răutăcioasă, despărţindu-se pentru un timp de Biserică»[203].

7. Mai departe, Corneliu continuă: «Am băgat de seamă, iubite frate, ce purtare neaşteptată şi ce schimbare deosebită s-a putut petrece în acest om

---

201. Aceste epistole s-au pierdut.

202. În epistolele sfîntului Ciprian se întîlnesc toţi aceşti foşti aderenţi ai lui Novat. În special Celerin a făcut cerere şi a fost – ca şi ceilalţi – reprimit în Biserică. Sfîntul Ciprian, epistolele 21–22, 37, 39, 49.

203. Ciprian, ep. 53, 54.

într-o vreme atît de scurtă. Căci acest foarte strălucit bărbat, care lăsa să se creadă prin jurăminte îngrozitoare că n-ar dori nicicum demnitate episcopală, apare dintr-o dată episcop ca şi cum ar fi fost aruncat în mijlocul nostru printr-o scamatorie oarecare.

8. Într-adevăr, acest dogmatist sau maestru al învăţăturilor, acest apărător al ştiinţei despre Dumnezeu, atunci cînd a văzut că episcopia nu i-a fost dată de sus, a încercat să o ia pe ascuns şi, prin viclenie, şi-a ales în acest scop doi prieteni care-şi pierduseră nădejdea că ar mai putea fi mîntuiţi altfel, trimiţîndu-i într-un mic şi neînsemnat orăşel din Italia şi acolo, ca să poată induce în eroare pe trei episcopi[204], oameni de ţară şi foarte înapoiaţi, pe care i-a atras cu argumentări mincinoase, au afirmat cu tărie şi au declarat solemn că trebuie să plece cît mai degrabă la Roma, ca astfel să înceteze, prin mijlocirea lor, din acea clipă, orice neînţelegere care s-ar putea isca între alţi episcopi.

9. Adunaţi acolo, aceşti oameni mult prea naivi ca să poată înţelege vicleniile şi intrigile lor, după cum am spus-o mai înainte, au fost ţinuţi un timp ca prizonieri de către nişte oameni de teapa lor, care i-au speriat cu tot felul de ameninţări, aşa încît în momentul în care erau beţi şi îngreuiaţi de băutură i-au silit cu puterea să-l hirotonească episcop printr-o falsă şi deşartă punere a mîinilor, o vrednicie episcopală pe care el o apără doar prin viclenie şi înşelăciune şi care în realitate nu-i poate aparţine.

10. La scurtă vreme după aceea, unul din acei episcopi s-a întors la Biserică, plîngînd şi mărturisindu-şi păcatul. Noi l-am primit deocamdată ca pe un laic, căci întreg poporul s-a rugat s-o facem; cît despre ceilalţi episcopi, le-am adus alţi urmaşi pe care i-am trimis în fostele lor eparhii.

11. Nu ştia oare acest aşa zis apărător al Evangheliei[205] că trebuie să existe un singur episcopat într-o Biserică universală? Iar într-o astfel de Biserică – el ştia sigur acest lucru – sînt patruzeci şi şase de preoţi, şapte diaconi, şapte ipodiaconi, patruzeci şi doi de acoliţi, cincizeci şi doi exorcişti, citeţi şi uşieri, mai mult de o mie cinci sute de văduve şi nevoiaşi[206], pe care-i hrăneşte doar iubirea şi filantropia creştină.

12. Dar nici măcar o mulţime atît de mare şi atît de necesară în Biserică, un număr oricum destul de sporit cu ajutorul lui Dumnezeu nu l-a putut opri de la astfel de rătăciri şi decăderi şi nu l-a putut readuce la Biserică».

13. Iar după aceste cîteva amănunte, Corneliu mai adaugă: «Dar fie! Să spunem acum şi pe temeiul căror fapte şi al cărui comportament a putut el

204. Hirotonia unui episcop nu se putea face decît dacă mai erau de faţă (pe lîngă cel care-l hirotonea) încă doi episcopi.

205. Novaţian îşi sprijinea învăţătura pe autoritatea Evangheliei, care, potrivit citatului din *Efes.*, 5, 7, ar consta numai din oameni cu totul «curaţi».

206. Harnack (*o.c*, II, 805 şi urm.) apreciază numărul, pe atunci, al credincioşilor din Roma, la 30.000. Alţii cred 50.000, faţă de populaţia întreagă de un milion de oameni.

îndrăzni să se ridice cu gîndul pînă la vrednicia episcopală! Au doară pentru faptul că a trăit de la început în Biserică, pentru care a dus multe lupte şi pentru că s-a aflat în multe şi mari primejdii din cauza credinţei creştine? Desigur nu!

14. Ceea ce l-a făcut pe el să creadă astfel de lucruri a fost Satana care s-a sălăşluit în el şi care a pus stăpînire pe el destul de îndelungat. A fost ajutat şi de exorcişti[207] atunci cînd a căzut într-o boală grea, încît ai fi putut crede că-i pe moarte, de aceea crezîndu-se că nu mai scapă cu viaţă i-au administrat slujba botezului[208] tocmai în patul pe care era culcat[209] şi l-au săvîrşit numai prin stropire, dacă peste tot se poate spune că un astfel de om l-a putut primi.

15. Totuşi, după ce a scăpat de boală, el n-a mai fost făcut părtaş şi la celelalte daruri despre care ne vorbesc prescripţiile Bisericii, în frunte cu miruirea sau pecetluirea de către episcop. Or, dacă n-a mai primit nimic din toate acestea, cum ar fi primit el pe Duhul Sfînt?»

16. Iar mai încolo se adaugă şi acestea: «Din laşitate şi din dorinţa de a scăpa cu viaţă, în timpul persecuţiei el a tăgăduit că ar fi preot. E drept că a fost rugat în grabă de către diaconi să iasă din căsuţa în care se ascunsese el însuşi, ca să vină în ajutorul fraţilor, aşa cum se aştepta de la un preot ca să stea alături de credincioşii aflaţi în primejdii şi să-i întărească, dar el a stat atît de departe de rugăminţile diaconilor încît a plecat supărat şi nici n-a vrut să ştie de ei; mai mult, a declarat că nici nu mai vrea să fie mai mult preot căci a îndrăgit o altfel de filosofie»[210].

17. Mai departe, Corneliu continuă în felul următor: «Aşadar acest bărbat deosebit a părăsit Biserica lui Dumnezeu, în care, ca unul care a crezut, a fost învrednicit să fie cinstit cu darul preoţiei prin harul episcopului care-şi pusese mîinile peste el, ridicîndu-l în rîndul preoţilor cu toate că tot clerul şi mulţi mireni încercaseră să se împotrivească episcopului pe motiv că nu era îngăduit ca unul care primise botezul clinic numai prin stropire, aşa cum a fost cazul cu Novatus, să fie înălţat la vreo vrednicie preoţească oarecare[211]. Totuşi episcopul ceruse să i se îngăduie să hirotonească şi în astfel de condiţii numai pe acest bărbat»[212].

207. Personal auxiliar care ajuta la primirea catehumenilor în Biserică prin lepădarea lor de satana şi unirea cu Hristos, împreună cu semnul întreit al sfintei cruci.

208. Botezul se administra prin scufundare (βαπτίζω) cf. can 49–50 apostolic.

209. Clericii botezaţi ca «clinici» (bolnavi) numai prin stropire erau scoşi din preoţie.

210. Novaţian era ascet şi credea că poate socoti asceza mai de preţ decît administraţia unui preot, de aceea n-a părăsit casa. Epistolele 30 şi 36 din corespondenţa cu Ciprian arată că părerile lui despre preoţie sînt mult mai înalte decît s-ar fi crezut. Novaţian nu voia să săvîrşească nici o slujbă clericală. Corneliu îl acuză că a fugit şi în persecuţie.

211. Pe atunci nimeni nu putea fi hirotonit preot fără consimţămîntul clerului şi poporului, dovadă exclamarea «vrednic este!»

212. E interesant că nici sfîntul Ciprian, nici papa Sixt autorul tratatului *Către Novaţian* (deşi amîndoi erau adversari hotărîţi ai lui Novaţian), nu spun nici un cuvînt faţă de acuzele aduse de papa Corneliu (G. Bardy, *o.c.* p. 158).

18. După aceea Corneliu descrie cea mai grea dintre nelegiuirile lui: «Într-adevăr, terminînd liturghia, Novat împarte cu mîna lui tuturora cîte o bucăţică din sfîntul trup silind pe fiecare să se jure, în loc să mulţumească lui Dumnezeu. Şi anume, în clipa în care prinde cuminecătura cu mîna lui, Novat ţine de mînă pe fiecare cerîndu-le să rostească următorul jurămînt, pe care îl reproduc aici: «să juri pe sîngele şi pe trupul Domnului Iisus Hristos că nu mă vei părăsi niciodată ca să treci în tabăra lui Corneliu!»

19. Şi sărmanul om n-ajungea să guste nimic pînă nu se jura mai întîi. Şi în loc să răspundă «Amin» atunci cînd i se înmînează cuminecătura, el rosteşte: «eu nu mă voi reîntoarce niciodată în tabăra lui Corneliu»[213].

20. Şi apoi iarăşi în alt chip: «Să ştii aşadar că el e părăsit de toţi şi despărţit de toate cercurile preoţeşti. În fiecare zi fraţii îl părăsesc şi trec la Biserică. Aşa a făcut şi Moise, fericitul martir[214], care nu de mult a murit aducînd o bună şi frumoasă mărturie, ghicindu-i de pe cînd era încă în această lume – îndrăzneala şi nebunia, de aceea a rupt orice contact cu el şi cu încă cinci preoţi[215] care se despărţiseră şi ei de Biserică deodată cu el».

21. La sfîrşitul epistolei, Corneliu notează cu numele pe episcopii aflaţi atunci în Roma şi care au osîndit nebunia lui Novat. Mai mult, el notează şi comunitatea al cărei întîistătător era fiecare din aceşti episcopi, arătînd, desigur, şi pe cei care nu fuseseră atunci prezenţi în Roma, dar care şi-au exprimat şi ei în scris asentimentul, indicîndu-şi numele şi localitatea unde păstoresc, precum şi cea din care scriu[216].

Iată, dar, cîte informaţii a dat Corneliu episcopului Fabiu al Antiohiei.

XLIV

Serapion, după informaţiile date de acelaşi Dionisie

1. Scriind aceluiaşi Fabiu episcopul Antiohiei, care înclina întrucîtva şi el însuşi spre schismă, Dionisie al Alexandriei atinge, în epistolele pe care i le-a adresat, mai multe probleme, între care şi cea despre pocăinţă, arătînd şi luptele precedente ale celor care au dat atunci în Alexandria o bună mărturie. În deosebi, el ne istoriseşte, între alte fapte, şi una cu totul minunată, care nu poate lipsi din cartea noastră şi care este următoarea:

2. «Îţi dau numai acest singur exemplu care a ajuns pînă la noi. Trăia la noi un bărbat oarecare, cu numele Serapion, un moşneag credincios, care dusese mulţi ani o viaţă fără cusur, dar care a căzut în ispită în cursul persecu-

213. Preotul împărţea Sfînta Euharistie cînd spunea cuvintele: «Trupul Domnului nostru Iisus Hristos», la care credinciosul răspundea «Amin».

214. Preoţii Moise şi Maxim împreună cu diaconul Nicostrat au fost aruncaţi sub Deciu (anul 250) în temniţă, unde au murit după aproape un an. Ciprian îi aminteşte adeseori.

215. Ciprian, *Epistolele* 28, 31 şi 32.

216. Din păcate această listă nu ni s-a păstrat.

ţiei recente. Pentru aceasta s-a rugat şi a plîns adeseori, dar nimeni nu i-a dat nici o atenţie, întrucît el adusese jertfă zeilor păgîni. Căzînd în boală, Serapion a petrecut trei zile fără să poată grăi ceva ori să-şi revină.

3. Abia în cea de a patra zi a început să se simtă mai bine, de aceea a chemat la sine pe fiul surorii sale şi l-a întrebat: «Pînă cînd mă ţineţi tot aici, nepoate? Te rog grăbiţi-vă şi dezlegaţi-mă cît mai repede. Cheamă pe careva dintre preoţi». Şi spunînd vorbele acestea din nou i-a stat graiul.

4. Copilul a alergat repede după preot: era noapte şi preotul era bolnav, încît n-a putut veni. Întrucît însă rînduise să se dea muribundului dezlegarea dacă va fi cerut-o înainte, pentru ca astfel să moară în nădejde, preotul a încredinţat copilului o bucăţică din Sfînta Împărtăşanie, cu îndrumarea să i-o înmoaie în apă şi să i-o vîre în gură bătrînului. Copilul a sosit acasă aducînd cu sine Cuminecătura. Încă înainte de a intra în casă Serapion s-a trezit din nou şi a zis: «Ai venit numai tu, fiule; se vede că preotul n-a putut veni. Fă repede ceea ce ţi-a spus să faci şi pregăteşte-mă de drum». Copilul a înmuiat în apă Euharistia şi apoi o puse în gura moşneagului. Acesta abia a reuşit s-o înghită şi şi-a dat sufletul.

6. Oare nu reiese de aici cu claritate că Dumnezeu l-a ţinut în viaţă pînă ce-şi primeşte dezlegarea[217], iar după ştergerea păcatelor, pentru multele lui fapte bune poate fi din nou recunoscut (ca creştin, *n.tr.*)?»

Atîta din cele ce ne-a informat aici Dionisie.

XLV

O epistolă a lui Dionisie către Novat

Să vedem acum ce i-a scris acelaşi Dionisie lui Novat, care tulbura pe atunci frăţietatea dintre romani. Întrucît prin căderea sa şi pentru dezbinarea pe care a produs-o Novat pusese vina pe cîţiva fraţi, ca şi cum aceştia l-ar fi silit să ajungă acolo unde a ajuns, să bagi de seamă în ce fel îi scrie Dionisie: «Dionisie către fratele Novat, salutare! Dacă tu te-ai despărţit de noi, aşa cum zici, fără voia ta, atunci dă dovadă că măcar la întoarcere vei face-o cu întreagă voia ta. Pentru că mai bine ar fi trebuit să rabzi totul, decît să dezbini Biserica lui Dumnezeu. Mărturia pe care ai fi adus-o pentru ca să preîntîmpini schisma n-ar fi fost mai puţin de laudă decît cea pe care ai făcut-o ca să te închini idolilor. După părerea mea ar fi fost chiar mai de preţ. Căci în ultimul caz aduci mărturie numai pentru sufletul tău, pe cînd în cazul dintîi e vorba de întreaga Biserică. Şi acum, dacă tu vrei să aduci iarăşi la împăcare pe fraţi prin

---

217. In general numai episcopul putea reprimi pe un «căzut». În Alexandria au fost cazuri cînd şi preoţii o puteau face mai ales în caz de moarte, cînd dădeau muribundului Sf. Euharistie (viaticum, merindea veşnică). Se cunosc cazuri cînd se trimitea Sfînta Euharistie muribunzilor chiar şi prin laici. Eusebiu vrea aici să mai tempereze scrupulele episcopului Fabiu al Antiohiei.

convingere ori prin silă, o astfel de întoarcere va trage în cumpănă mai mult decît greşeala, care va fi uitată, pe cînd întoarcerea va fi preamărită. Iar dacă nu vei putea readuce pe fraţi, atunci mîntuieşte-ţi măcar sufletul! Îţi doresc sănătate şi pace într-u Domnul»[218].

XLVI

Alte epistole ale lui Dionisie

1. În afară de epistola către Novat, Dionisie a trimis şi egiptenilor o epistolă *Despre pocăinţă*[219], în care expune mai multe idei ale lui în legătură cu cei căzuţi descriind diferitele grade de vină ale fiecăruia din «cei căzuţi».

2. Tot *Despre pocăinţă* se numeşte şi epistola adresată lui Colon (care a fost episcop al comunităţii din Hermopolis), precum şi alta conţinînd o serie de mustrări adresate turmei sale din Alexandria. Tot în corespondenţa sa se află şi epistola adresată lui Origen cu titlul *Despre martiriu,* apoi alta trimisă fraţilor din Laodiceea, unde păstorea ca întîi-stătător episcopul Telimidres, precum şi o alta adresată fraţilor din Armenia conduşi de episcopul Meruzane, în care se tratează de asemenea *Despre pocăinţă.*

3. În afară de toate acestea, el a mai trimis o epistolă[220] lui Corneliu, episcopul Romei, ca răspuns la epistola ce-i scrisese acesta în legătură cu Novat, în care îl încunoştiinţează deschis c-a fost invitat de către Helenus, episcop din Tarsul Ciliciei, precum şi de către ceilalţi episcopi aliaţi cu el, şi anume, Firmilian de Capadochia şi Teoctist al Palestinei, ca să se întîlnească cu ei la sinodul din Antiohia, unde unii din ei se străduiseră să întărească schisma pornită de Novatus[221].

4. În aceeaşi epistolă îi scrie că a fost înştiinţat că Fabius a murit şi ca drept urmaş al său în scaunul Antiohiei a fost aşezat Demetrian, iar în legătură cu episcopul Ierusalimului scrie aceste cuvinte: «Cît despre Alexandru, acest om minunat, care se afla în temniţă, iată vă aduc la cunoştinţă că a murit moartea fericiţilor».

5. În afară de aceasta, mai există încă o epistolă a lui Dionisie către romani. În ea se tratează probleme de administraţie bisericească şi a fost transmisă prin Hipolit. Tot aceleiaşi comunităţi i-a mai trimis o epistolă *Despre pace,* alta *Despre pocăinţă* şi alta *Către mărturisitorii din această ţară* care mai ţineau încă la Novat, iar cînd aceştia s-au reîntors la Biserică, le-a mai trimis două epistole. Dar Dionisie a mai stat în legătură prin scris cu multe (alte personalităţi ale vremii, *n.tr.*), lăsînd, şi celor care şi azi se nevoiesc să ajungă la ele, un foarte însemnat folos[222].

218. În 1932 s-a descoperit o inscripţie despre «fericitul Novaţian». Se admite că acest preot schismatic a fost exilat în anul 252, pe urmă s-a împăcat cu Biserica. Probabil a murit ca martir.

219. E în legătură cu penitenţa celor «căzuţi».

220. Pierdută.

221. Se vede că şi în Antiohia a avut loc o frămîntare ca cea produsă în Roma.

222. Strinse au fost legăturile lui Dionisie al Alexandriei cu colegii lui din Roma.

CARTEA A ŞAPTEA

I
Despre răutăţile împăraţilor Deciu şi Gallus

În cartea a şaptea a «Istoriei bisericeşti», prin propriile lui cuvinte marele[1] episcop al Alexandriei ia parte la toate împreună cu noi, căci în epistolele pe care le-a lăsat, el istoriseşte pe rînd fiecare din evenimentele care au avut loc în acest răstimp. Cu el îşi va face început şi istorisirea mea.

Întrucît împăratul Deciu n-a domnit nici măcar doi ani împliniţi, ci a fost sugrumat împreună cu fiii săi[2], a urmat la tron Gallus. În vremea aceea a murit şi Origen după ce împlinise şasezeci şi nouă de ani. Or scriindu-i lui Hermammon[3] iată ce zice Dionisie despre împăratul Gallus: «Dar Gallus n-a mai căzut în greşeala lui Deciu şi nici nu s-a gîndit la ceea ce-l făcuse pe acela să cadă, ci s-a lovit tocmai de piatra pe care el ar fi trebuit să o ia în seamă[4]. Căci în timp ce domnia sa era înfloritoare şi cînd toate mergeau după cum dorea, el a pornit o adevărată vînătoare după oamenii sfinţi care se rugau lui Dumnezeu pentru pacea şi pentru sănătatea lui[5]. Prin urmare, deodată cu aceşti oameni, el a prigonit şi rugăciunile făcute pentru el».

Atîta în legătură cu domnia împăratului Gallus.

II
Despre episcopii Romei din timpul acestor împăraţi

În capitala romanilor, după ce Corneliu a păstorit aproape trei ani, a urmat la episcopat Lucius[6], iar acesta, după ce a păstorit şi el mai puţin de opt luni, a transmis mai departe slujba episcopiei lui Ştefan. Acestuia i-a adresat Dionisie prima sa epistolă privitoare la botezul (ereticilor, *n.tr.)*. Căci se purta

1. Prima dată cînd Dionisie e supranumit «cel Mare».
2. Nu se cunosc amănunte în legătură cu moartea lui Decius şi a fiilor săi. Se ştie însă că Decius a murit la Abrittus=Razgrad, în sudul Dobrogei, în vara anului 251 în lupta dată contra goţilor. Istoria României, vol. V, Bucureşti 1960, pag. 457.
3. Episcop egiptean.
4. *Luca,* 20, 17. Dionisie crede că moartea lui Decius a venit ca o pedeapsă pentru cruzimea cu care persecutase pe creştini. Decius a rămas în amintirea scriitorilor creştini ca foarte crud, alături de Nero, Maximin şi Galeriu.
5. Se vede că Galus (250–253) urmărea îndeosebi pe capii creştinătăţii.
6. Corneliu şi urmaşul său Luciu (sau Lucian) au murit în exil în anii 252–253 sub Galus, probabil ca mărturisitori.

pe atunci pasionata controversă dacă trebuie sau nu să fie în prealabil curățiți prin baia botezului cei care se întorc de la orice erezie. Potrivit unei vechi tradiții, nu se făcea uz pentru astfel de cazuri decît de o rugăciune împreunată cu punerea mîinilor.[7]

III

Ciprian e cel dintîi care cere rebotezarea ereticilor care revin la Biserică

Ciprian, păstorul creștinătății din Cartagina, a fost cel dintîi dintre bărbații din vremea aceea care a socotit că trebuie primiți în Biserică numai acei eretici care au fost curățiți în prealabil de păcate prin baia botezului. Dar Ștefan (episcopul Romei, *n.tr.*), care credea că n-ar trebui adusă nici o inovație și nimic potrivnic vechii tradiții cunoscute de la început, s-a tulburat foarte tare din pricina aceasta.

IV

Cîte epistole a compus Dionisie în problema rebotezării ereticilor

Ca unul care de multă vreme discuta despre această temă prin scrisori cu Ștefan (al Romei), Dionisie arată că după ce o dată persecuția a încetat, Bisericile de pretutindeni au respins înnoirile lui Novat și astfel și-au regăsit pacea între ele. Iată cuvintele lui:

V

Despre pacea care a urmat după persecuție

1. «Să știi, o dată pentru totdeauna, frate, că toate Bisericile din Răsărit și de mai departe, care erau înainte dezbinate, acum sînt unite unele cu altele, că întîi stătătorii lor de pretutindeni au aceleași cugete și se bucură nespus de mult de pacea care a venit peste ele mai presus decît orice așteptări, și anume Demetrian din Antiohia, Teoctist din Cezareea, Mazabane din Aelia, Marin din Tir (căci Alexandru murise), Heliodor din Laodiceea (unde Telimidres și-a încheiat viața), Helenus din Tars și toate Bisericile din Cilicia, Firmilian și întreagă Capadochia – și nu înșir decît pe cei mai vestiți dintre episcopi pentru ca să nu lungesc prea mult epistola, plictisind cu prea multe vorbe;

2. cele două Sirii întregi, dimpreună cu Arabia (în ajutorul cărora ați venit totdeauna și cărora nu de mult le-ați scris), ca și Mesopotamia, Pontul, Bitinia,

---

7. Se știe că împotriva acestei tradiții, sfîntul Ciprian reboteza pe eretici. A se vedea N. Milaș: *Canoanele Bisericii Ortodoxe,* vol. II, partea I, Arad 1934, p. 335–337. La fel, can. 48 Cartag. *Ibidem,* p. 207–209. S-a dovedit însă că atitudinea sfîntului Ciprian nu s-a generalizat nici în Biserica Africană. Potrivit practicii corecte, ereticul, dacă a fost o dată botezat, e uns acum numai cu untdelemn.

ca să spunem pe scurt, toţi, din toate părţile se bucură de buna înţelegere şi de dragoste frăţească preamărind pe Dumnezeu»[8].

3. Acestea au fost cuvintele lui Dionisie.

Pe de altă parte, Ştefan împlinindu-şi slujba vreme de doi ani[9], a urmat după el Sixtus. Şi acestuia i-a scris Dionisie o a doua scrisoare în legătură cu botezul ereticilor, exprimîndu-şi atît părerea sa, cît şi a lui Ştefan şi a altor episcopi, spunînd următoarele despre părerea lui Ştefan: «La vremea sa, Ştefan scrisese în legătură cu Helenus, cu Firmilian şi cu toţi cei din Cilicia, Capadochia şi, desigur, şi cu cei din întreagă Galatia şi cu toate popoarele din jur, că el n-ar mai vrea să stea în legătură cu ei pentru simplul motiv, spunea el, că ei botează din nou pe eretici.

5. Să ne gîndim numai ce lucru important este acesta! Căci, pe cîte cred, într-adevăr, există în această privinţă hotărîri precise, luate în cele mai mari sinoade ale episcopilor[10]. Or, potrivit acestor învăţături, cei care se întorceau de la erezii, după ce erau în prealabil catehizaţi erau deja spălaţi şi curăţaţi din nou de «necurăţia aluatului celui vechi[11]. Despre toate aceste probleme i-am scris în chip cuviincios».

6. Iar mai departe adaugă: «Prea iubiţilor noştri colegi de preoţie Dionisie şi Filimon[12], care au fost la început de aceeaşi părere cu Ştefan şi care îmi scriseseră în aceeaşi cauză, le-am răspuns mai întîi doar în cîteva cuvinte, pe cînd acum le scriu mai pe larg».

Iată, aşadar, cele privitoare la problema amintită.

VI

Despre erezia lui Sabelius

În aceeaşi epistolă Dionisie mai subliniază următoarele lucruri despre ereticii sabelieni care îşi făcuseră apariţia atunci: «În legătură cu învăţătura care se propovăduieşte astăzi în Ptolemaida Pentapolei[13], învăţătură nele-

---

8. Dionisie a luat asupră-şi «bunele oficii» de a mijloci pentru pacea Bisericii în legătură cu botezul ereticilor. Se ştie că Ştefan, episcopul Romei (254–257), a ameninţat cu excomunicarea pe sfîntul Ciprian şi Bisericile din Capadochia dacă nu acceptă tradiţia valabilă în Roma (de a nu reboteza pe eretici). În această scrisoare, Dionisie îi aduce aminte – ca odinioară sfîntul Irineu – că pacea e mai bună decît orice. A se vedea Eus. Popovici, *Istoria,* vol. I, p. 291–294.

9. Cronologia lui Eusebiu nu-i totdeauna corectă. Lui Ştefan al Romei i se taie capul de împăratul Valerian la 2 august anul 257. Dar chiar şi aşa el a păstorit mai mult de doi ani.

10. E vorba de sinoadele din Iconium şi Sinade, din jurul anului 235 ca şi de sinoadele prezidate de sfîntul Ciprian în anii 255–256, la care au participat un număr mare de episcopi.

11. *I Cor.,* 5, 7.

12. Doi preoţi din Roma: cel dintîi dintre ei va urca pe scaunul Bisericii din Roma după Sixt.

13. Numită aşa pentru cele 5 oraşe (Berenice, Arsinoe, Ptolemaida, Apolonia şi Cirene) în nordul Libiei actuale.

giuită şi cu totul blasfemitoare la adresa Dumnezeului Celui Atotputernic, Tatăl Domnului nostru Iisus Hristos[14], învăţătură cu totul de necrezut în legătură cu Fiul Său unul născut, Cel «mai întîi născut decît toată făptura», Cuvîntul care s-a făcut om, învăţătură cu totul smintită în legătură cu Duhul Sfînt, mi-au venit documente[15] din două părţi, şi fraţii m-au căutat să ne lămurim şi, pe cît am putut, cu ajutorul lui Dumnezeu le-am trimis unele observaţii, exprimîndu-le în mod cît mai didactic, după cum reiese din copiile pe care ţi le anexez»[16].

VII

Despre răutatea nelegiuită a ereticilor, vedenia avută de Dionisie şi regula lui canonică

1. Dar şi în epistola a treia privitoare la botezul ereticilor pe care a scris-o Filimon, preot în Roma, acelaşi Dionisie mai adaugă următoarele: «Am citit şi eu lucrările şi tradiţiile eretice şi în scurt timp mi-am împuiat capul cu nelegiuitele lor cugetări; dar am scos din ele acest folos că le-am urgisit în sinea mea şi m-am scîrbit de ele şi mai mult acum.

2. E drept că un frate din rîndul preoţilor a căutat să mă abată de la astfel de preocupări fiindu-i teamă să nu cad şi eu în mocirla răutăţii lor şi să-mi spurc astfel sufletul. Dar cum am fost nevoit să constat, mi s-a arătat o vedenie de la Dumnezeu, care m-a întărit

3. şi îndată am auzit şi un glas, care-mi poruncea zicînd: «ia tot ce-ţi va cădea în mîini, căci văd că eşti în stare să controlezi şi pui la încercare totul şi pentru tine acesta a fost însuşi temeiul credinţei». Am primit vedenia ca fiind pe potriva cuvîntului apostolic prin care se spune despre cei mai tari: «Să fiţi buni schimbători de bani!»[17]

4. Apoi, după ce a spus cîteva cuvinte despre toate ereziile Dionisie adaugă următoarele cuvinte: «Cît despre mine, ştiu că am primit canonul şi norma aceasta de la fericitul părinte Heracla[18], căci cei care reveneau de la

---

14. *II Cor.*, 1, 2; *Efes.*, 1, 3.

15. Sesizări scrise, probabil hotărîri sinodale sau opere teologice scrise.

16. Sabelianismul, numit aşa după numele preotului Sabeliu din Libia, este o încercare eretică de a explica taina Sfintei Treimi. După el, Dumnezeu există doar ca monadă nedistinctă. Abia cînd e vorba de relaţiile cu lumea, El poate fi numit tată în calitate de Creator; Fiu, în calitate de Mîntuitor, şi Duh, în calitate de Sfinţitor. Dar după săvîrşirea acestor lucrări specifice fiecare din cele trei moduri se reîntorc în unitatea primară. Deci se neagă existenţa persoanelor divine, socotindu-se ele ca simple moduri de lucrare (modalism, antitrinitari modalişti).

17. Un «agrafon» din cele mai răspîndite. A. Resch, *Agrapha, ausserkanonische Schriftfragmente*, ed. II, Leipzig 1906, No. 103. Se întîlneşte şi în scrisul lui Origen, *C. Cels.* VII, 44; VIII, 15. A se vedea, şi în Lampe: *A Patristic Greek Lexicon,* sub voce (τραπεζίτης).

18. În text «παπα», care se întrebuinţa pentru mulţi alţi episcopi, nu numai pentru cel de la Roma, atît în sec. III cît şi în sec. VI. Cf. Lampe, s.v.

vreo erezie chiar şi în cazul în care se depărtaseră ei înşişi de Biserică, şi îndeosebi cei care avînd impresia că ar vrea să se reîntoarcă la Biserică, dar care în schimb s-au spurcat prin legături îndelungate cu unul dintre dascălii eretici, pe aceştia Heracla îi alunga din Biserică şi nu-i mai primea ori de cîte ori ar fi cerut-o pînă ce nu denunţau în faţa tuturora tot ce auziseră de la vrăjmaşi[19]. Abia după aceea îi reprimea în comuniune, dar fără să le mai ceară să fie din nou botezaţi ca unii care primiseră de la început acest dar mare» (al iertării păcatelor, *n.tr.*).

5. După ce a tratat mai pe larg această problemă Dionisie continuă astfel: «Şi iată ce am mai învăţat: că acest obicei nu s-a introdus numai acuma şi numai de către cei din Africa, ci încă cu mult timp înainte, pe vremea episcopilor de dinainte de noi, şi încă în Biserici din cele mai populate, în întrunirile fraţilor de la Iconium, la sinoade[20] şi în multe alte localităţi unde pretutindeni s-a luat această hotărîre. Eu nu îndrăznesc să mă abat de la hotărîrile lor şi să le stric ori să le încurc, pentru că Scriptura zice: «să nu muţi hotarul aproapelui tău, pe care l-au aşezat strămoşii tăi»[21].

6. Cea de-a patra epistolă a lui Dionisie privitoare la botezul ereticilor a fost adresată episcopului Romei, Dionisie, pe cînd acesta era încă numai preot şi care curînd după aceea va fi făcut episcop. Din ea se poate vedea că noul ales e numit de către episcopul Dionisie al Alexandriei «bărbat învăţat şi admirat». După ce face şi alte observaţii redă iarăşi cazul lui Novat astfel:

VIII
Învăţătura greşită a lui Novatus

«Căci pe bună dreptate dispreţuim pe Novaţian, care a dezbinat Biserica şi a dus pe unii dintre fraţi la nelegiuiri şi la blasfemii, introducînd despre Dumnezeu o învăţătură foarte nelegiuită, învinuind în chip mincinos pe prea bunul Domn Iisus Hristos că-i lipsit de milă, dar mai ales pentru că tăgăduieşte necesitatea Botezului, socotind că credinţa şi mărturisirea care îl preced nu sînt de nici un folos şi afirmînd în acelaşi timp că în viaţa celor căzuţi lucrarea Duhului Sfînt ar fi cu totul de prisos, chiar dacă ar mai fi vreo nădejde că El ar mai rămîne ori s-ar mai întoarce»[22].

19. Deci în cazul de faţă nu mai e vorba de botezul ereticilor, ci de cei care, creştini fiind, s-au rătăcit.

20. Nu avem date prea sigure despre aceste sinoade care s-au ţinut între anii 230–235 şi despre care Fericitul Augustin spunea că ar fi întrunit în medie cîte 50 de episcopi.

21. *Deut.*, 19, 14.

22. Cu alte cuvinte Novaţian nu era eretic, mai ales cînd apreciem cele scrise de el în tratatul *De Trinitate*. În schimb Novaţian era un scrupulos, care nu putea admite reprimirea prea uşoară a păcătoşilor.

IX
Botezul nelegiuit al ereticilor

1. Dionisie a scris şi o a cincea epistolă (despre botezul ereticilor *n.tr.*) pe care a adresat-o episcopului roman Sixt şi în care, după ce spune multe lucruri împotriva ereticilor, explică de ce s-a ajuns în acel timp la astfel de probleme: «Drept să-ţi spun, frate, am lipsă de un sfat temeinic şi de aceea îţi şi cer părerea în următoarea problemă, în care am fost întrebat şi eu şi în care nu vreau să greşesc.

2. Între fraţii care participă la noi la slujbele liturgice trăieşte un bărbat care de mult era preţuit ca un foarte vechi creştin încă înainte ca eu să fi fost hirotonit episcop şi cred că chiar înainte de a fi fost instalat fericitul Heracla[23], trăind totdeauna în comuniunea Bisericii şi aflîndu-se în apropierea celor care urmau să fie în curînd botezaţi. Şi auzind întrebările şi răspunsurile obişnuite în astfel de împrejurări[24], s-a apropiat de mine plîngînd şi tînguindu-se a căzut la picioarele mele declarînd şi jurîndu-se că botezul pe care el îl primise de la eretici nu era asemănător botezului creştin şi nici nu avea nimic comun cu el, ci era plin de nelegiuiri şi de hule.

3. Mai spuse că acum sufletul lui e cu totul zdrobit şi «nu îndrăzneşte nici ochii să şi-i ridice spre Dumnezeu»[25], după ce atunci a început cu cuvinte şi cu fapte de hulă. De aceea el mi-a cerut să-i împărtăşesc acest botez adevărat, să-l primesc realmente în comuniunea Bisericii şi să-i dau Harul cel prea sfînt.

4. Desigur că lucrul acesta nu l-am putut face asigurîndu-l că părtăşia pe care a avut-o atîta vreme cu Biserica îi va fi destul. Căci într-adevăr el a ascultat de multă vreme rugăciunile la Liturghie, unde a dat în tot timpul împreună cu ceilalţi credincioşi «aminul» său[26] a păşit în faţa sfintei Mese şi a întins mîinile spre primirea Sfintei Merinde[27] prin împărtăşirea vreme îndelungată cu Trupul şi Sîngele Domnului nostru, de aceea n-aş putea îndrăzni să schimb rînduiala lucrurilor introduse de la început. L-am sfătuit, drept aceea, să prindă curaj şi să se apropie cu credinţă tare şi cu nădejde deplină spre împărtăşirea din Sfintele Daruri.

---

23. Am mai vorbit aici despre Heracla: VI, III, 2; VI, XIX, 13–14; VI, XXVI; VI, XXIX, 4; XXXI, 2; VII, VII, 1. El fusese elev şi colaborator al lui Origen. Episcopatul lui începe prin anul 231.

24. Aluzie la examenul catehetic pentru primirea botezului de care ne aminteşte încă pe la finele sec. I *Epistola II către Corinteni* a sfîntului Clement, cap. 17 (trad. rom.), P.S.B. 1, p. 102.

25. *Luca,* 18, 13.

26. *I Cor.,* 14, 16.

27. Ἡ ἁγία τροφή, aşa cum înţelegea încă sfîntul Ignatie, *Către Romani* VII, 3 (trad, rom). «P.S.B.» 1, pag. 177 şi *Didahia* X, 2 (*ibid.,* p. 30).

5. Dar neputîndu-se încă opri din plîns, el era mereu îngrozit de a se apropia de sfînta masă şi abia cu mare greutate a putut fi îndemnat să asiste măcar la rugăciuni».

6. Afară de cele amintite, se mai cunoaşte de la acelaşi Dionisie încă o epistolă în legătură cu botezul (ereticilor, *n.tr.*) adresată de el şi de comunitatea pe care o conducea Bisericii din Roma şi întîi-stătătorului ei, Sixt, în care se tratează pe larg, cu o argumentare extinsă, despre problema respectivă. Şi tot astfel mai avem de la el încă o epistolă adresată lui Dionisie din Roma, aşa numita «epistolă către Lucian»[28].

Atîta despre aceste probleme.

X

Împăratul Valerian şi persecuţia sa

1. Întrucît Gallus şi cei împreună cu el n-au domnit nici chiar doi ani împliniţi şi au dispărut fără veste, la tron au urmat Valerian şi fiul său Gallien[29]. Cum se exprimă acelaşi Dionisie despre ei, se poate vedea din epistola sa către Hermammon[30] în care se spune textual:

2. «Tot aşa i s-a descoperit şi lui Ioan: «i s-a dat gură să grăiască semeţii şi hule şi i s-a dat putere să lucreze timp de patruzeci şi două de luni».[31].

3. Despre două lucruri trebuie să ne mirăm în legătură cu domnia lui Valerian, şi în chip deosebit să ţinem seama de chipul şi modul cum mergeau treburile înainte de el: cît era el de blînd şi de binevoitor faţă de oamenii lui Dumnezeu, căci nici un alt împărat anterior n-a fost faţă de creştini cu mai multă înţelegere şi mai primitor, ba nici măcar cei despre care se spunea c-ar fi fost creştini pe faţă[32] nu-i primea atît de prietenos şi de cald cum o făcuse el la începutuul domniei, cînd întreg palatul lui era plin de oameni evlavioşi, era ca o Biserică a lui Dumnezeu[33].

---

28. Poate fi vorba de Lucian presbiterul din Antiohia, martirizat sub împăratul Maximin, despre care se vorbeşte mai jos: VIII, XIII, 2, şi IX, VI, 3.

29. Galus şi fiul său Volusian au fost omorîţi la Terni (Italia), în mai 253, de către Emilian, dar peste 3 luni şi acesta a fost ucis de soldaţii săi la Spoleto (Split) cînd s-a auzit că vine dinspre Germania Valerian, care rămîne singur împărat (253–259), aşa că îşi asocie şi pe fiul său, Gallien. Valerian va cădea rob la perşi.

30. Epistolă scrisă înainte de Paştile anului 262. Hermammon pare a fi episcop egiptean indigen.

31. *Apoc.*, 13, 5. Se deduce de aici că persecuţia lui Valerian a durat trei ani şi jumătate.

32. De fapt n-a fost nici un împărat creştin pînă atunci. Legendele au început curînd. Nu va lipsi mult pînă ce Lactanţiu le va preamări spunînd că unii împăraţi au murit numai din cauză că au prigonit Biserica.

33. Exagerare şi din partea lui Eusebiu. Că Alexandru Sever (şi poate la începutul domniei lui şi Valerian) vor fi avut în palat bustul sau statuia lui Iisus, faptul nu spune nimic. Valerian începe persecuţia în anul 257.

4. Dar dascălul său, conducătorul suprem al magilor egipteni, l-a convins să se descotorosească de creştini[34] şi l-a făcut, pe de o parte, să ucidă şi să prigonească pe oamenii sfinţi, socotindu-i vrăjmaşi şi piedici împotriva spurcatelor şi blestematelor lucrări diavoleşti[35] (căci există şi au existat destui creştini care sînt în stare fie şi numai prin prezenţa lor şi chiar numai printr-o simplă suflare şi prin pronunţarea unui singur cuvînt pot zădărnici planurile veninoşilor diavoli), iar, pe de altă parte, l-au sfătuit pe Valerian să săvîrşească iniţieri necurate, superstiţii nelegiuite şi jertfe necuviincioase, junghierea copiilor nereuşiţi, jertfirea copiilor din părinţi criminali, spintecarea măruntaielor nou-născuţilor, tăierea şi măcelărirea făpturilor lui Dumnezeu, ca şi cum numai prin ele s-ar putea asigura fericirea».

5. Iar după acestea adaugă: «Aşadar Macrian a adus demonilor strălucite jertfe de mulţumire numai ca domnia lui să decurgă fericită, aşa cum o nădăjduise, ca unul care înainte fusese numit guvernator general al finanţelor imperiului, fără să se gîndească însă nici să facă o bună socoteală nici pentru el şi cu atît mai puţin pentru imperiu[36]. Căci a căzut sub blestemul proorocului care zice: «Vai de proorocii cei mincinoşi, care urmează duhul lor şi (de binele celorlalţi, *n.tr.*) nu văd nimic!»[37]

6. Căci despre o Providenţă generală el nu voia să ştie nimic şi nici să se teamă de judecata Celui care e înainte de toate, în toate şi peste toate[38], aşa încît (împăratul) a ajuns duşmanul Bisericii întregi, îndepărtîndu-se şi înstrăinîndu-se de mila lui Dumnezeu, fugind mai mult decît a putut de mîntuirea lui proprie prin aceea că nu se vedea decît pe el însuşi»[39].

7. Şi mai departe Dionisie continuă astfel: «Într-adevăr, Valerian s-a lăsat dus de Macrian la astfel de fapte încît a ajuns să cadă pradă ruşinii şi batjocurii, după cum grăieşte proorocul Isaia: «Oamenii aceştia au ales căile lor şi urîciunile lor, pe care sufletul lor le-a voit. Şi eu voi alege batjocurile lor, păcatele lor le voi răsplăti lor»[40].

---

34. Macrian – căci de el e vorba, cum se vede din cele de mai jos – pare a fi fost ori ministru de finanţe, ori prefect al annonelor (cel care răspundea de aprovizionarea cu hrană, în care Egiptul îşi avea rol mare). Creştinii se înmulţiseră şi se înstăriseră, de aceea se înţelege de ce măsurile luate de Valerian contra creştinilor cuprindeau şi confiscarea bunurilor lor.

35. Minucius Felix, *Octavius* XXVII.

36. În text τῶν καθόλου λόγων. Eusebiu face aici un joc de cuvinte. Macrian nu era «bine socotit» (εὔλογος) nici pentru el, nici pentru imperiu (καθολικός).

37. *Iez.*, 13, 3.

38. *Efes.*, 4, 6.

39. Alt joc de cuvinte, cam forţat de altfel: expresia μακρὸς (=îndepărtat) cam greu poate servi de rădăcină pentru Macrian.

40. *Isaia*, 66, 3–4. Dionisie face aluzie la robirea de către perşi a lui Valerian. Rămînînd atotputernic în imperiu, Macrian numeşte pe cei doi fii ai săi împăraţi (la 260), dar în scurt timp (2 ani) fură ucişi toţi trei.

8. Macrian era înnebunit de pofta de a domni, cu toate că nu era vrednic de aşa ceva. Iar întrucît din pricina că trupul său era schilod şi astfel nu putea îmbrăca vestmintele împărăteşti, a împins înainte pe cei doi fii ai săi, care preluau pe această cale păcatele părintelui. De aceea la ei s-a împlinit clar proorocia lui Dumnezeu: «Voi pedepsi pe copii pentru vina părinţilor ce Mă urăsc pe Mine pînă la al treilea şi al patrulea neam»[41].

9. Pentru că prin aceea că a pus pe capul copiilor săi dorinţele rele, care n-au putut fi împlinite, el a transmis totodată asupra lor şi răutatea lui şi ura lui faţă de Dumnezeu.

Acestea sînt ştirile transmise de Dionisie despre Valerian.

XI

Prin cîte au trecut atunci Dionisie şi cei din Egipt

1. Ce anume au îndurat în vremea acestui împărat Dionisie şi alţii împreună cu el, în foarte cumplita persecuţie pentru credinţă care bîntuia atunci, ne-o pot dovedi propriile lui cuvinte, pe care le-a adresat lui Gherman, unul din episcopii din vremea aceea[42], care căuta să-l vorbească de rău şi în care grăieşte astfel:

2. «Sînt ameninţat să cad într-adevăr într-o mare prostie şi nesocotinţă atunci cînd sînt nevoit să arăt minunata purtare de grijă pe care o arată Dumnezeu faţă de mine. Întrucît, însă, stă scris: «Taina regelui se cuvine s-o păstrezi, iar lucrurile lui Dumnezeu este lucru de laudă să le vesteşti»[43], voi întîmpina deschis atacurile lui Gherman.

3. Eu n-am venit singur înaintea lui Emilian[44], ci eram însoţit de Maximos, preot ca şi mine[44a], apoi de diaconii Faustus[45], Eusebiu[46] şi Heremon, iar în afară de aceştia ne-am mai întîlnit şi cu unul din fraţii de la Roma[47], care se aflau atunci la noi.

4. Nu Emilian a fost cel dintîi care mi-a zis: «să nu mai aduni pe fraţi!», întrucît pentru el aşa ceva părea lucru fără importanţă, ci de la început el mergea direct la concluzie: pentru el nu mai era vorba să nu mai strîngem şi pe alţii la adunări[48], ci pentru el era vorba să nu mai existe din capul locului creş-

41. *Ieş.*, 20, 5.
42. A se vedea mai sus: VI, XI.
43. *Tobie,* 12, 7.
44. Pare a fi vorba de un prefect al Egiptului cu acest nume, dar desigur, el nu poate fi confundat cu împăratul Emilian de care am amintit în nota 29.
44 a. Acest preot, Maximos, va urma ca episcop după Dionisie.
45. Acest Faustus pare a fi însoţit pe Dionisie în persecuţia lui Deciu. El va muri martir la o vîrstă foarte înaintată.
46. Viitor episcop în Laodiceea Siriei.
47. Numele lui pare a fi Marcel.
48. Edictul prim al lui Valerian şi Gallien oprea încă din aug. 257: intrarea în cimitire şi ţinerea adunărilor acolo (*Acta Cypriani,* Knopf–Krüger, ed. III, Tübingen 1929, p. 62).

tini. De aceea ne-a şi poruncit să ne lăsăm de creştinism, crezînd că dacă eu îmi voi schimba părerea, atunci şi ceilalţi mă vor urma.

5. Eu i-am dat un răspuns care nu-i necuviincios cu toate că e cam retezat că «trebuie să ascultăm pe Dumnezeu mai mult decît pe oameni»[49], mărturisind pe faţă că eu cinstesc numai un singur Dumnezeu, nu şi pe altul şi că nu-mi voi schimba părerea şi nu voi înceta niciodată de a fi creştin. La acestea, el ne-a poruncit să mergem într-un sat din marginea pustiei, numit Kefro[50].

6. Dar mai bine ascultaţi cuvintele care s-au rostit şi de o parte şi de alta pentru că au fost trecute în scris: «După ce au fost aduşi înainte Dionisie, Faustus, Maximos, Marcelus şi Heremon, locţiitorul oficiului de guvernator a grăit: «Eu v-am vorbit cu graiul meu despre bunătatea şi înţelegerea pe care domnii noştri le arată faţă de voi.

7. Ei v-au încredinţat puterea ori să rămîneţi netulburaţi dacă veţi vrea să vă întoarceţi la ceea ce este conform firii şi să vă închinaţi zeilor, care ne ocrotesc pe toţi, ori, dimpotrivă, să vă feriţi de ceea ce este potrivnic firii. Ce-aveţi de zis la acest lucru? Aştept de la voi să nu fiţi nerecunoscători faţă de bunătatea stăpînitorilor voştri, întrucît ei vă îndeamnă spre tot ce-i mai bun.

8. Dionisie a răspuns: «Nu toţi cinstesc pe toţi zeii, ci fiecare se închină celor pe care-i recunosc a fi Dumnezeu. Cît ne priveşte pe noi, creştinii, noi cinstim şi ne închinăm unui singur Dumnezeu, făcătorul lumii întregi, acelaşi care a încredinţat stăpînirea prea iubiţilor de Dumnezeu auguştii Valerian şi Gallien, şi numai Lui ne rugăm fără încetare pentru această împărăţie ca ea să rămînă nezdruncinată[51]».

9. Locţiitorul de guvernator Emilian le-a zis: «Dar cine vă împiedică să vă închinaţi şi unui astfel de dumnezeu alături de zeii firii, dacă credeţi că şi el e un astfel de zeu? Căci ştiţi că vi s-a poruncit să vă închinaţi zeilor, şi anume, unor astfel de zei, pe care-i cinsteşte toată lumea».

Dionisie răspunse: «Noi nu ne închinăm altui Dumnezeu».

10. Locţiitorul de guvernator Emilian le spuse: «Văd că sînteţi nu numai nerecunoscători, ci şi neînţlegători faţă de bunătatea împăraţilor noştri. De aceea voi nu mai aveţi slobozenie să locuiţi în acest oraş, ci să fiţi trimişi într-un ţinut de la marginea Libiei numit Kefro. Căci acest loc vi l-am ales potrivit ordinului împăraţilor noştri. În nici un caz, pentru voi nu va mai fi slobod să mai faceţi adunări nici la voi, nici la alţii şi nici nu mai aveţi voie să intraţi în ceea ce numiţi voi «cimitire»[52].

---

49. *Fapte*, 5, 29.
50. Necunoscută sub altă formă. Harnack, *Mission...*, II, 715.
51. Creştinii s-au arătat totdeauna loiali faţă de stăpînitorii vremelnici (*Rom.*, 13, 1–3); *I Tim.* 2, 2). Aşa au tălmăcit lucrurile şi părinţii apostolici. Clement, *Epistola primă către Corinteni*, LX–LXI; la fel apologeţii Justin (*Prima Apologie)* Tertulian (*Apol.* XXX–XXXII).

11. Dacă, pe de altă parte, a fost văzut cineva în alt loc decît cel pe care eu vi l-am rînduit sau dacă cineva va fi descoperit într-o adunare oarecare, unul ca acela cade el însuşi în primejdie, căci asprimea cuvenită nu va lipsi. De aceea duceţi-vă acolo unde v-am poruncit». Şi cu toate că eram bolnav s-a ordonat totuşi plecarea imediat fără să ni se îngăduie nici măcar o amînare de o zi. Şi atunci cum aş mai fi avut vreme să cunosc ori nu vreo adunare?

12. Mai departe Dionisie continuă aşa: «Dar cu ajutorul lui Dumnezeu, nu ne-am putut lipsi de a organiza întruniri publice, convocînd cu toată rîvna, pe de o parte pe cei care se aflau în oraş ca şi cînd aş fi fost şi eu însumi de, faţă[53], cum zice Scriptura «absenţi cu trupul, dar prezenţi cu duhul»[54], pe de altă parte, chiar şi în Kefro s-a constituit o mare comunitate de fraţi, parte din ei fiind originari din capitală, parte adunîndu-se din alte părţi ale Egiptului.

13. Dar şi aici «a deschis Dumnezeu pentru noi o uşă a cuvîntului»[55], mai întîi prin aceea că am fost huiduiţi şi bătuţi cu pietre, iar cu timpul o mare mulţime de păgîni au părăsit ei înşişi închinarea la idoli, întorcîndu-se la Dumne-
ţime de păgîni au părăsit ei înşişi închinarea la idoli, întorcîndu-se la Dumne-
zeu[56], cu toate că înainte ei nu primiseră cuvîntul, ci noi am fost cei dintîi care l-am semănat în el[57].

14. A fost ca şi cum anume ne-ar fi împins Dumnezeu spre ei, fiindcă după ce am făcut acest lucru, tot El ne-a dus din nou de acolo[58]. Căci se pare că Emilian a hotărît să ne mute în ţinuturi şi mai sălbatice şi a poruncit ca pe toţi să-i adune de pretutindeni în regiunea Mareotis[59], rînduind fiecăruia domiciliul într-un anumit sat din acel ţinut. Pe noi însă ne-a aşezat mai ales de-a lungul drumului poate pentru ca să ne poată lua mai repede. Căci e limpede că toate acestea anume le-a rînduit şi pregătit aşa, pentru ca atunci cînd va vrea, să ne poată avea pe toţi la îndemînă».

15. «Cînd mi s-a poruncit să plec la Kefro m-am dus voios şi liniştit, cu toate că nu ştiam nici măcar unde putea fi această localitate, de numele căreia abia auzisem înainte. În schimb, cînd mi s-a adus la cunoştinţă că şi de acolo trebuie să mă mut în ţinutul Kolluthion[60], atunci trebuie să mă acuz pe mine

52. Κοιμητήριον, cum îl arată şi numele, este loc de odihnă pentru cei care au adormit (*I Tes.*, 4, 13 şi urm.), dar şi loc de rugăciune pentru sufletele lor. Pe acest temei se bazează şi introducerea antimiselor, care au în ele cusute moaşte de martir. Origen (*Omil. Ier.* IV, 3); *Acta Cypriani* cf. Knopf-Krüger, *o.c.*, p. 62.

53. Aici Dionisie se adresează direct episcopului Gherman, care-l acuza că a fugit în timpul persecuţiei.

54. *I Cor.*, 5, 3.

55. *Col.*, 4, 3.

56. *I Tes.*, 1, 9.

57. *Luca,* 8, 11.

58. *Fapte,* 12, 25.

59. Oraş, lac şi ţinut în Egiptul de jos, în vestul deltei Nilului, spre marginea deşertului Libiei, loc folosit adeseori pentru deportări.

60. Localitate situată undeva în acelaşi ţinut mareotic.

însumi: chiar şi cei care se aflau cu mine au văzut în ce stare mă aflam.

16. Mai întîi eram trist şi foarte tulburat pentru că, deşi aceste noi ţinuturi ne erau mai cunoscute şi mai familiare, totuşi circula zvonul că în regiunea aceasta nu prea găseai creştini şi oameni de omenie şi că am fi astfel expuşi neplăcerilor din pricina trecătorilor şi atacurilor banditeşti.

17. Dar m-am şi mîngîiat cînd fraţii mi-au adus aminte că această localitate e mai apropiată de capitală şi că, pe cît Kefro ne oferise legături mai numeroase cu fraţii din Egipt încît am fi putut ţine adunări bisericeşti puternice, pe atîta, fiind Kolluthion mai aproape de capitală, ne-am fi bucurat mereu să vedem pe cei care cu adevărat ne sînt dragi, apropiaţi şi foarte iubiţi, căci ar veni pe la noi şi ne-ar invidia văzînd că atît la centru cît şi în cartierele mai depărtate ar putea avea loc întruniri bisericeşti. Lucrurile aşa s-au şi întîmplat»[61].

18. Iar după aceea, iată cum descrie Dionisie ceea ce i s-a întîmplat: «Gherman se făleşte cu multele lui suferinţe. E drept că are multe de spus, dar mai ales cu cele ce i s-au întîmplat lui însuşi. Dar despre noi cîte n-ar putea spune? ar putea înşira doar condamnările, confiscările, surghiunurile, vinderea la licitaţie a averilor[62], pierderea dregătoriilor publice, dispreţuirea măririlor lumeşti[63], laude din partea guvernatorului şi ale Senatului, răbdarea ameninţărilor, ocările potrivnicilor, primejduiri, prigoane, înnebuniri, strîmtorări[64] şi tot felul de supărări, care au dat peste noi în vremea lui Deciu şi a lui Sabinus[65] şi pînă acum, sub Emilian.

19. Şi apoi în astfel de chinuri unde a putut fi văzut Gherman? Cine a vorbit despre el? Numai amintesc despre marea prostie în care am căzut eu din pricina lui Gherman, de aceea nici nu mai istorisesc fraţilor amănuntele celor ce mi s-au întîmplat».

20. Despre cele petrecute în persecuţie acelaşi Dionisie mai relatează şi în epistola către Dometie şi Didim[66], unde spune textual: «E de prisos să înşirăm cu numele pe toţi ai noştri, pentru că sînt numeroşi, iar pe unii nu-i cunoaşteţi nici voi. Cu toate acestea trebuie să ştiţi că mulţi bărbaţi şi femei, tineri şi bătrîni, fete tinere şi femei în vîrstă, ostaşi şi particulari de toate neamurile şi de toate vîrstele, au primit cununa numai după ce au cîştigat biruinţa unii prin biciuire şi prin foc, alţii prin sabie.

61. În ţinuturile mareotice erau creştini încă din primele veacuri. Cf. Harnack, Mission..., II, 715–716. Se vede că aici în această suburbie (προάστειον, cum ne spune textul) era un punct de apărare.

62. *Evr.*, 10, 34.

63. Se vede că Dionisie se trăgea dintr-o familie înstărită. Înainte de convertire a fost retor.

64. *Rom.*, 8, 35.

65. Cf. VI, XL, 2. Sub Deciu Sabin era guvernatorul Egiptului.

66. Nu ştim cine au fost aceste personaje. Oricum, descrierea se referă la persecuţia de sub Deciu.

21. E drept că pentru alţii n-a fost destul nici un răstimp foarte îndelungat pentru a se face bine plăcuţi lui Dumnezeu, şi după cît mi se pare în categoria acestora mă găsesc şi eu pînă în clipa de faţă. De aceea Cel ce zice: «în vreme plăcută te-am ascultat pe tine şi în ziua mîntuirii te-am ajutat»[67], Acela mă va fi păstrat şi pe mine pentru o vreme numai de El ştiută.

22. Iar întrucît voi vă interesaţi să ştiţi în ce stare mă aflu şi vreţi să cunoaşteţi felul meu de trai, nădăjduiesc că cel puţin atîta aţi aflat şi voi că pe noi – pe mine, pe Gaiu, pe Faustus, pe Petru şi pe Pavel – ne-au luat prizonieri un sutaş însoţit de ofiţeri şi de mulţi slujitori[68], dar că am fost surprinşi de cei din Marcotis, care ne-au răpit fără voia noastră[69], iar pentru că n-am vrut să-i urmăm, ei ne-au luat cu forţa şi ne-au dus cu ei.

23. În clipa de faţă eu, Gaius şi Petru după ce am fost despărţiţi de ceilalţi fraţi am fost închişi într-un loc pustiu şi părăsit, din Libia, fiind duşi la o depărtare de trei zile de drum de localitatea Paretonium»[70].

24. Iar ceva mai departe el adaugă: «În oraş stau ascunşi cîţiva preoţi, care vizitează în taină pe fraţi, şi anume: Maxim, Dioscur, Demetriu şi Lucius pentru că Faustin şi Aquila, care deveniseră prea cunoscuţi de oameni, rătăcesc acum ascunşi prin Egipt. Dintre diaconii care au supravieţuit celor care au murit de ciumă[71] amintim pe Faustus, pe Eusebius şi pe Heremon. Eusebius e cel pe care l-a întărit Dumnezeu[72] încă de la început, pregătindu-l să ducă pînă la capăt în mod curajos lucrarea mărturisitorilor aruncaţi în închisoare şi să ajute, nu fără primejdie, la primenirea trupurilor biruitorilor şi fericiţilor martiri[73].

25. Căci pînă în clipa de faţă guvernatorul nu încetează, după cum am spus, fie să dea morţii cu toată cruzimea pe cei care i se aduc, fie să schingiuiască prin torturi, fie să istovească prin întemniţări şi prin punere în cătuşe, poruncind cu asprime ca nimeni să nu-i poată vizita şi veghind cu străşnicie ca într-adevăr nimeni să nu se facă văzut pe acolo. Şi cu toate acestea, datorită zelului şi stăruinţei fraţilor, Dumnezeu le trimite cîte o picătură de mîngîiere celor întristaţi»[74].

26. Aşa scrie Dionisie.

Trebuie să mai spunem că Eusebius, pe care Dionisie îl prezintă ca diacon, e instituit mai tîrziu episcop în Laodiceea Siriei; că Maxim, despre care

67. *Isaia*, 49, 8 (ed. 1914); *II Cor.*, 6, 2.

68. Se vede că avem de a face cu magistraţii oraşului (duumviri) care exercitau şi serviciu poliţienesc.

69. Se repetă cele spuse mai sus: VI, XL, 6.

70. Localitate pe coasta maritimă a Libiei. Un episcop din această localitate, Titus, ia parte la sinodul I ecumenic.

71. Unele manuscrise au νήσῳ (=în insulă), altele, νοσῳ (= de boală, de ciumă). Se pare că e vorba de o groaznică ciumă de care scrie sf. Ciprian în *De mortalitate*. Cf. VII, XXII.

72. *I Tim.*, 1, 12.

73. Περιστολή = primenirea osemintelor martirilor, care nu se puneau în mormînt ca şi ale creştinilor de rînd.

74. Cf. mai jos: VII, XXVIII; XXXII.

Dionisie spune că pe atunci era preot, a preluat după el slujba de conducere a creştinilor din Alexandria pe cînd Faustus, care pe atunci strălucea împreună cu el în strădania de mărturisitor, a trăit pînă în vremea ultimei persecuţii[75], cînd a murit moarte de martir, tăindu-i-se capul, la o vîrstă foarte înaintată. Iată, dar, prin cîte a trebuit să treacă Dionisie în acea vreme.

XII

Despre martirii din Cezareea Palestinei

În persecuţia amintită a lui Valerian trei bărbaţi au fost înconjuraţi cu cunună de martir în Cezareea Palestinei pentru că au mărturisit în chip măreţ că se închină lui Hristos. Ei au fost aruncaţi să fie hrană fiarelor sălbatice. Unul dintre ei se numea Priscus, cel de al doilea Malhus, iar cel de al treilea, Alexandru[76]. Ei locuiseră la ţară şi, după cum se spune, ei înşişi s-au învinuit de nepăsare şi de laşitate pentru că nu dădeau prea mare preţ pe răsplăţile (cereşti, *n.tr.*) într-o vreme cînd anumite împrejurări i-au împărţit printre cei care ardeau de o dorinţă cerească şi pentru că nu se lăsau încîntaţi de cununile martirajului. După ce s-au consfătuit asupra acestui lucru, ei au grăbit să ajungă la Cezareea, unde s-au prezentat toţi trei la scaunul de judecată şi şi-au aflat sfîrşitul amintit. În afară de aceşti bărbaţi ni se mai spune că în această persecuţie şi în acelaşi oraş ar mai fi dat luptă asemănătoare şi o femeie. După cîte se spune, ea ar fi aparţinut ereziei lui Marcion[77].

XIII

Despre pacea din vremea împăratului Gallien

Nu după multă vreme căzînd împăratul Valerian rob la barbari[78], a ajuns să ia puterea de unul singur fiul său, care s-a folosit de ea cu mai multă înţelepciune, de aceea a oprit prin edict scris persecuţia împotriva noastră, lăsînd pe propovăduitorii cuvîntului să-şi desfăşoare, în chip liber, activitatea lor obişnuită. Textul rescriptului este următorul[79]:

«Împăratul Cezar Publius Licinius Gallienus cel pios, cel fericit şi cel de bun neam, către Dionisie, Pinnas şi Demetriu precum şi către ceilalţi episcopi.

---

75. Adică a lui Diocleţian.
76. Alexandru apare în *Martyrol. Rom.* la 28 martie.
77. În afară de această martiră, care făcuse parte din erezia marcionită, vom mai întîlni între *Martirii din Palestina* (X, 3) pe un episcop Asclepios fost şi el din aceeaşi grupare.
78. Valerian cade rob la perşi pe la anul 260.
79. Nu ni s-a păstrat textul acestui rescript, ci numai adresa trimisă episcopilor egipteni. Creştinismul era recunoscut ca corporaţie şi-şi primea înapoi bunurile confiscate. De fapt, prin el se restabilea situaţia de dinainte de Valerian. Episcopii Pinnus şi Demetriu îşi vor fi avut eparhiile lor în Egipt.

Am poruncit să fie propovăduită în întreagă lumea binefacerea decretelor mele milostive pentru ca să se redea peste tot locaşurile de cult şi ca să vă puteţi bucura şi voi de dispoziţia decretului meu, încît nimeni să nu vă mai supere cu nimic. Ceea ce vi se îngăduie să faceţi a şi fost dispus de mine pe cît s-a putut încă de mult timp. De aceea Aurelius Quirinus, întîi stătătorul treburilor publice[80], va veghia ca ordonanţa pe care am dat-o să fie adusă la îndeplinire».

Pentru mai multă claritate m-am gîndit ca această ordonanţă, tradusă din latineşte să fie şi ea anexată aici. De la acelaşi împărat mai avem încă o ordonanţă, care a fost adresată altor episcopi şi care îngăduie reluarea în folosinţă a locurilor numite «cimitire».

XIV

Episcopii mai cunoscuţi din vremea aceea

În timpul acela Biserica romanilor era condusă încă de Sixt, cea din Antiohia după Fabius a ajuns să fie condusă de Demetrian, cea din Cezareea Capadochiei, de către Firmilian, iar peste Bisericile din Pont conduceau Grigorie şi fratele său Atenodor, amîndoi foşti ucenici ai lui Origen. În Cezareea Palestinei, după moartea lui Teoctist a ajuns episcop Domnus, iar întrucît acesta şi-a sfîrşit zilele în scurtă vreme, a preluat cîrma episcopiei contemporanul nostru Teotecnos, care ieşise şi el tot din şcoala lui Origen. În acelaşi timp, în Ierusalim după moartea lui Mazaban a preluat scaunul episcopal Himeneu, care a strălucit şi el un număr de ani din vremea noastră[81].

XV

Martiriul lui Marin din Cezareea

1. În vremea acestor episcopi, pe cînd toate Bisericile petreceau în pace, în Cezareea Palestinei a fost decapitat Marin, pentru că a îndrăznit să-şi mărturisească credinţa în Hristos, un bărbat cinstit cu înalte funcţii în armată şi care era vestit pentru neamul din care se trăgea şi pentru înalta lui situaţie socială[82]. Pricina condamnării lui a fost următoarea.

2. La romani viţa de vie era un simbol al vredniciei şi se spune că cel care ajunge să-l poarte e înaintat la gradul de căpitan. Întrucît un astfel de grad devenise tocmai atunci vacant, se aştepta să fie promovat Marin, care era

80. Quirinius pare a fi avut rolul unui ministru de finanţe peste Egipt. Se cunoaşte importanţa Egiptului în viaţa economică a Imperiului Roman.

81. Înşirarea acestor episcopi din «vremea aceea», adică a lui Valerian şi a fiului său Gallien (253–268), e destul de vagă.

82. Cu toate că a dat rescriptul amintit, Gallien a rămas fidel tradiţiei împăraţilor, probabil potrivit jurisprudenţei stabilite de Traian şi Adrian. Nu se persecuta dacă nu existau denunţuri. Dacă venea un denunţ, mai ales împotriva ofiţerilor superiori, persecuţia era crudă. A se vedea martiriul lui Marin, la Knopf–Krüger, *o.c.* 85–86.

îndreptățit să ajungă la această vrednicie. Dar tocmai cînd era să primească acest grad, iată că un alt candidat a pășit înspre scaunul de judecată declarînd că potrivit vechilor legi[83], Marin n-ar fi îndreptățit să se învrednicească de o astfel de distincție pentru că e creștin și nu aduce jertfa pentru împărat, motiv pentru care gradul acesta i se cuvine mai bine lui decît lui Marin.

3. Mirat de acest lucru judecătorul Aheus[84] a întrebat mai întîi pe Marin ce credință are, după care văzîndu-l că mărturisește curajos că este creștin, i-a dat un răstimp de trei ceasuri ca să se răzgîndească.

4. La ieșirea din curtea tribunalului Teotecnes, episcopul locului, l-a luat la o parte și după ce au stat de vorbă un timp l-a luat de mînă și l-a condus la Biserică. Intrat înăuntru episcopul i-a cerut să se apropie de sfîntul altar și descoperindu-i puțin mantaua[85] i-a arătat sabia cu care era încins; în același timp i-a arătat și cartea sfintelor Evanghelii, pe care o scosese de pe sfînta Masă, apoi i-a poruncit să aleagă liber între amîndouă pe cea pe care o dorește. Fără să stea o clipă la îndoială Marin a întins mîna dreaptă spre sfînta Evanghelie: «Ține-te de acum cu tărie, i-a zis episcopul, ține-te hotărît de credința în Dumnezeu și, cu puterea pe care El ți-o va da, vei dobîndi tot ce a-i ales. Mergi în pace!»

5. Și abia ieșit din Biserică aprodul l-a și chemat în fața scaunului de judecată. Odată ajuns înaintea judecătorului și mărturisindu-și credința cu și mai mare rîvnă Marin a fost dus așa cum era la locul de osîndă și a murit ca martir[86].

XVI
O istorisire despre Astirius

Tot așa s-a făcut vestit pentru îndrăzneala sa în credință și Astirius, un bărbat din Roma promovat în rîndurile senatorilor și ajuns în mare vază în fața împăraților, ca unul ce era cunoscut de toți pentru originea lui nobilă și pentru marea lui bogăție. El se afla în apropiere de unul din martiri, cînd acesta își dădea sufletul, de aceea a luat pe umeri rămășițele lui pămîntești,

83. Nu putem ști dacă și cînd ar fi fost publicată o astfel de «lege» care ar fi oprit promovarea creștinilor la o treaptă de conducere în armată.

84. Aheu pare a fi fost guvernatorul Palestinei atunci.

85. «Hlamida» era o mantie militară nu prea lungă, dar destul de largă spre a acoperi complet pe om. Benseler–Kaegi, *Griech. deutsch. Șchulwörterbuch*, ed. XIII, Leipzig–Berlin, 1911, p. 989.

86. «Din dragostea față de Domnul mucenicul se desparte cu foarte mare bucurie de viața de aici», zice Clement Alex., *Stromate* IV, 1. De aceea Eusèbiu folosește în acest scop verbul τελεῖν, τελεῖσθνι sau τελειοῦθαι =a sfîrși în chipul cel mai desăvîrșit. *Eusebe, Histoire,* IV; Index (P. Périchon) Paris 1960, p. 319.

le-a înfăşurat într-un veşmînt splendid şi de mare preţ, transportîndu-le şi îngropîndu-le cu mare pompă într-un mormînt cuviincios[87]. Prieteni ai acestui om, care sînt şi acum încă în viaţă, istorisesc despre el şi alte nenumărate fapte printre care şi minunea următoare.

XVII
Despre semnele minunilor săvîrşite de Mîntuitorul la Paneea

La Cezareea lui Filip[88], pe care fenicienii o numesc Paneea, şi anume la picioarele muntelui numit Paneea, se văd izvoarele din care se formează rîul Iordan. Acolo – ni se spune – la o anumită zi de sărbătoare, e aruncat drept jertfă un animal care prin puterea unui demon se face nevăzut în chip neînţeles. Pentru cei care nu sînt de faţă la acest lucru întîmplarea constituie o minune cu totul ieşită din comun. La un moment dat, cînd a fost de faţă şi Astirius care a văzut mulţimea celor ce erau uimiţi de această întîmplare, i-a fost milă de rătăcirea lor şi privind spre cer a rugat, prin Iisus Hristos, pe Dumnezeu Cel peste toate[89] să ruşineze pe demonul care ducea în rătăcire mulţimile şi să nu-l mai lase să înşele pe oameni. Se istoriseşte că în vreme ce Astirius îşi rostea rugăciunea, animalul de jertfă a apărut îndată la suprafaţa izvoarelor. Cu aceasta s-a pus capăt aşa zisei «minuni», aşa că altă minune n-a mai apărut acolo.

XVIII
Statuia ridicată de femeia cu curgerea sîngelui

1. Întrucît am amintit despre acest oraş, n-am crezut că-i bine să trec cu vederea şi o altă istorioară[90] vrednică de a fi cunoscută de urmaşii noştri. Într-adevăr, femeia aflată cu curgerea sîngelui[91], despre care sîntem informaţi de Sfintele Evanghelii că şi-a aflat vindecarea de suferinţe, era originară, se zice, tocmai din această localitate: s-ar vedea şi azi casa ei în acest oraş, ba ar mai exista şi alte urme minunate legate de minunea pe care Mîntuitorul a săvîrşit-o aici.

---

87. A se vedea mai sus nota 73.

88. Oraş clădit în ţinutul Paneea dintre Galileea şi Trahonitis în cinstea împăratului Tiberiu de către Filip Tetrarhul.

89. Se vede că Eusebiu a rămas influenţat de Origen (*Despre rugăciune* XV, 1–3) care afirma că nu trebuie să ne rugăm direct Fiului, ci numai Tatălui «lui Dumnezeu cel peste toate».

90. Istorisirea aceasta a fost crezută ca adevărată de mulţi scriitori bisericeşti (Origen, *C. Cels.* VI, 35, 18; I. Damaschinul, *Despre icoane,* 3 etc.). Eusebiu a crezut şi el că a şi văzut «chipul». Iulian Apostatul a şi poruncit distrugerea lui (Sozomen, *Istoria bis.* V, 2; Filostorg, *Ist. bis.,* VII, 3). E posibil ca statuia de bronz respectivă să fi fost o reprezentare contaminată a zeului Esculap cu chipul lui Hristos cum ştim că s-au mai întîlnit astfel de cazuri.

91. *Matei,* 9, 20; *Marcu,* 5, 25; *Luca* 8, 43.

2. Într-adevăr, pe o piatră ridicată din fața ușilor acestei case, în care a locuit femeia, se vede o statuie de bronz reprezentînd o femeie în rugăciune. Alături de ea, din același metal, se vede figura unui bărbat stînd în picioare, purtînd pe umeri o mantie și întinzînd o mînă spre femeie. La picioarele bărbatului crește lîngă statuie o plantă stranie care se înalță pînă la tivitura paltonului de aramă și care ar fi leacul potrivit tuturor bolilor.

3. Se spune că această statuie imita chipul Mîntuitorului. Ea se păstrează pînă azi și am văzut-o și eu cu ochii mei cînd am trecut prin acest oraș.

4. Nu-i nimic de mirare că păgînii de altădată, pe care Mîntuitorul i-a dăruit cu atîtea binefaceri, să-I fi ridicat astfel de monumente după ce știm că chipurile apostolilor Petru și Pavel și chiar chipul lui Hristos s-au păstrat pictate în culori[92], căci era de așteptat ca, potrivit obiceiului lor, cei vechi să-i cinstească în felul acesta pe salvatori.

XIX
Tronul lui Iacov

Tronul episcopal a lui Iacov, care a primit cel dintîi de la Mîntuitorul și de la Apostoli episcopatul de Ierusalim[93] și care – după cum ne învață Sfintele Scripturi – a fost numit «fratele lui Hristos»[94], s-a păstrat pînă în zilele de astăzi, fiind în mare cinste din partea fraților. Prin aceasta ei vestesc tuturora respectul pe care l-au arătat încă din vremurile vechi și-l arată încă și azi celor sfinți pentru credința lor. Atît despre aceasta.

XX
Epistolele festive ale lui Dionisie, prin care fixează data Paștilor

În afară de epistolele amintite, Dionisie a mai compus în timpul acela și cîteva epistole care s-au păstrat pînă astăzi. În ele autorul vorbește cu grai sărbătoresc despre praznicul Paștilor. Dintre aceste epistole pe una o adresează lui Flaviu, alta lui Dometie și Didim[95]. În aceasta din urmă el expune o regulă de calculare pentru o perioadă de opt ani a datei Paștilor, arătînd cum se cade să se calculeze serbarea Paștilor, anume numai după echinocțiul de primăvară[96]. În afară de aceste epistole, el a mai scris una adresată unuia

92. Deși Eusebiu n-a aprobat cinstirea icoanelor, afirmația de aici e totuși o dovadă că în veacul IV existau picturi bisericești. A se vedea ecfraza în cinstea Eufimiei la Asterie al Amasiei, *Omilii și predici*, București 1946, p. 217–220. La fel Grig. de Nyssa, *De deitate filii*, Migne, P.G. 46, 572 etc.

93. A se vedea mai sus: II, XXIII.

94. *Gal.*, 1, 19; *I Cor.*, 15, 7; *Matei*, 13, 55.

95. Scrisoarea către Flaviu s-a pierdut.

96. Fixarea datei Paștilor era și pe vremea lui Dionisie destul de grea.

dintre colegii săi de preoţie din Alexandria[97], precum şi diferite alte epistole către alte persoane, şi acestea mai ales cînd încă persecuţia nu se sfîrşise.

XXI

Despre evenimentele întîmplate pe atunci în Alexandria

1. Nici nu apucase să se restabilească bine pacea, că Dionisie s-a şi reîntors la Alexandria[98]. Dar aici din nou au izbucnit o răscoală şi un război, aşa încît a fost cu neputinţă să-şi mai îndeplinească datoriile pastorale faţă de toţi creştinii din oraş, din cauză că aceştia ajunseseră să se împartă unii într-o partidă, alţii în alta dintre răsculaţi. Dar şi de astă dată, cu ocazia praznicului Paştilor, Dionisie li se adresa ca şi cum s-ar fi aflat şi acum în surghiun.

2. Mai tîrziu, scriind încă o epistolă pascală lui Hierax, episcopul egiptenilor, face şi aici amintire despre această răscoală a alexandrinilor zicînd: «Ce-i de mirare dacă e greu să grăiesc prin epistole cu cei care locuiesc departe, cîtă vreme mi-e cu neputinţă să stau de vorbă cu mine însumi şi să mă sfătuiesc cu sufletul meu?

3. De astfel de scrisori am lipsă chiar pentru cei care sînt «inima mea»[99], fraţii mei care locuiesc sub acelaşi acoperămînt cu mine, care au aceleaşi simţiri ca şi mine şi care fac parte din aceeaşi Biserică cu mine, cu toate că îmi vine greu să le trimit astfel de scrisori. Căci ar fi mai uşor nu numai să ajungi dincolo de graniţă sau chiar să ajungi din Răsărit în Apus decît să mergi din Alexandria pînă în Alexandria.

4. Într-adevăr, strada cea mai centrală a oraşului e şi mai nemărginită şi mai neumblată decît e pustia largă şi fără drumuri, pe care a străbătut-o poporul lui Israel vreme de două generaţii de oameni[100]. Iar marea, pe care iudeii o aflară despicată şi ridicată ca nişte ziduri, s-a făcut ca un hipodrom de cale largă pe care puteau trece în voie caii, pe cînd egiptenii au fost înghiţiţi de valuri[101], deşi marea noastră părea că are numai limanuri calme şi linişte, dar care adeseori se asemănase cu Marea Roşie[102] în urma multelor ucideri pe care le-a făcut.

5. Dar fluviul care curge pe lîngă oraş odată părea mai sec decît deşertul fără apă şi mai uscat decît cel la trecerea căruia israeliţii însetau atît de

97. Colegiul preoţilor avea rol mare în Alexandria chiar de la designarea noului episcop. H. Beck, *Theologie und Kirche im byz. Reich,* München, 1959, p. 93.

98. Păcat că Eusebiu nu dă amănunte clare de ordin istoric despre tulburările de sub împăratul Macrian, ci se referă comparativ mereu la greutăţile evreilor în Egiptul de altădată. Oricum, a fost un greu război civil.

99. *Filip.,* 12, 20.

100. *Num.,* 14, 23.

101. *Ieş.,* 14, 29.

102. *Ieş.,* 15, 4.

cumplit[103], încît au murmurat împotriva lui Moise, aşa că Cel «care singur face minuni»[104] a poruncit să ţîşnească pentru ei apă ca să bea[105], iar altădată s-a revărsat peste ţărmuri înecînd tot ţinutul învecinat cu drumurile şi cu ogoarele lor, ameninţînd cu un fel de potop ca în vremea lui Noe. În curgerea lui, fluviul e tot atît de plin de sîngele uciderilor şi al înecurilor cum a avut să sufere Faraon prin puterea lui Moise, căci apa s-a prefăcut în sînge şi gustul ei s-a stricat»[106].

7. Şi unde mai puteai găsi o apă, care să curăţească apa cea care spală tot? Şi cum ar fi cu putinţă să se reverse peste marea cea amară a răutăţilor un ocean întins şi mai presus de măsura cunoscută de om? Sau cum ar putea să spele sîngele uciderilor cu acel rîu care izvorăşte din Eden şi care se împarte în patru braţe, chiar dacă ar fi apoi iarăşi reunite într-unul singur împreună cu apele rîului Gheon?[107] Sau cum s-ar putea reîmprospăta din nou văzduhul, după ce a fost tulburat de atîtea mirosuri urîte venite de pretutindenea? Aburii pămîntului, vînturile mării, aburii de pe rîuri şi negura din porturi provoacă un miros atît de puternic, încît pînă şi roua devine un fel de puroi de cadavre, care se descompun în toate elementele din care provin.

9. Şi apoi te mai miri şi te mai întrebi de unde atîtea epidemii nesfîrşite, de unde atîtea boli nevindecabile, de unde atîtea infecţii, de unde felurile nesfîrşite şi neaşteptate de morţi omeneşti[108] şi pentru ce un oraş atît de mare nu mai prezintă, începînd de la copiii cei mai tineri şi mergînd pînă la bătrînii cei mai înaintaţi în vîrstă, nici măcar atîţia locuitori, cum hrănea mai de mult dintre bătrînii «încă verzi», cum se mai numeau? În schimb, cei cu vîrsta între 40–70 de ani erau altădată atît de numeroşi[109] încît numărul lor nu poate fi egalat astăzi nici dacă am pune în socoteală şi pe cei înscrişi ori înmatriculaţi azi pentru hrana publică şi care au vîrsta între 40–80 de ani, iar cei care par cei mai tineri au ajuns contemporani cu cei care altădată erau cei mai bătrîni.

10. În felul acesta, cînd vedem neamul omenesc cum se împuţinează şi scade neîncetat, să nu ne îngrozim oare că pieirea lui deplină se apropie tot mai tare?

---

103. *Num.*, 21, 11.
104. *Ps.* 76, 4; 135, 4.
105. *Înţ. Sol.*, 11, 4.
106. *Ieş.*, 7, 20–21.
107. *Fac.*, 2, 10. Prin Gheon înţelegem Nilul.
108. Veacul al III-lea a fost bîntuit de lungi epidemii de ciumă, îndeosebi între anii 250–265. Mureau uneori zilnic pînă la 5000 de oameni. Au rămas celebre informaţiile sfîntului Ciprian.
109. Acestei categorii de oameni statul îi acorda subvenţii. Era o organizare sănătoasă.

XXII
Despre ciuma care a bîntuit atunci în Alexandria

1. După o vreme, ciuma luînd locul războiului şi praznicul (Paştilor, *n.tr.*) fiind aproape, Dionisie a stabilit din nou contactul prin scris cu fraţii, descriind urmările suferinţelor în felul următor:

2. «Celorlalţi oameni (care nu-s creştini, *n.tr.*) timpul de acum nu le poate părea a fi un timp de praznic, căci pentru ei aşa ceva nu e nici cel pe care-l prăznuim şi nici altul, indiferent că-i vorba de un timp de întristare ori de o bucurie fie ea cît de mare[110]. Acum însă pentru noi totul e numai plîns, toţi sînt în doliu, gemete răsună pretutindeni în oraş din pricina mulţimii celor morţi şi a celor care zilnic îşi dau sufletul.

3. Căci aşa cum scria despre întîii născuţi ai egiptenilor, «s-a făcut bocet mare în toată ţara Egiptului, căci nu era casă unde să nu fie mort». Şi dacă ar fi măcar numai un singur mort! Căci într-adevăr multe şi îngrozitoare au fost relele care le-au precedat pe acestea[111].

4. Mai întîi ne-au alungat de la casele noastre şi pretutindeni în lume numai singuri noi creştinii eram hăituiţi şi ameninţaţi cu moartea, dar şi în astfel de vremi, noi totuşi ne-am sărbătorit praznicul nostru. Pretutindeni unde era o suferinţă noi am făcut din ea un colţişor al bucuriei, fie că lucrul se petrece pe cîmp, în pustietate, pe vapor, în lagăr ori în temniţă, dar dintre toţi cel mai strălucit praznic a fost cel pe care l-au ştiut pregăti martirii cei desăvîrşiţi, care-ţi făceau impresia că sînt chemaţi la un ospăţ ceresc.

5. După ce a încetat prigoana, a urmat războiul şi ciuma, pe care a trebuit să le îndurăm împreună cu păgînii, cu deosebirea că noi n-am avut de suportat numai ocările pe care ni le-au făcut ei, ci am luat parte şi la ceea ce şi-au făcut unii altora şi ce-au pătimit ei unii de la alţii; dar poate tocmai de aceea ne-am bucurat şi mai mult, ca şi cum toată pacea lui Hristos[112] ne-ar fi fost dată numai nouă.

6. Dar foarte scurtă ne-a fost şi nouă şi lor vremea de linişte în care să răsuflăm, căci a dat peste noi vechea boală: pentru păgîni ea lua forma unei nenorociri mai îngrozitoare decît oricare alta şi mai grea decît orice suferinţă, încît chiar unul din scriitorii lor[113] spune că la aşa ceva nu s-au aşteptat nicicînd, pe cînd pentru noi creştinii ea n-a fost în primul rînd o nenorocire, ci mai

110. *Ieş.*, 12, 30.
111. Dionisie descrie aici persecuţia din ultimii ani de domnie a lui Filip Arabul (VI, XXXIX), iar după aceea arată peripeţiile războiului civil (VII, XXI).
112. *Ioan*, 14, 27.
113. Ca şi Ana Comnen sau alţi istorici bizantini, în loc să descrie real faptele prezentate, aşa şi Dionisie ilustrează greul ciumei din vremea lui citînd un pasaj cunoscut din Tucidide, *Istoria războ. pelop.*, II; LXIV, 1.

ales o şcoală şi o încercare cu nimic mai mică decît suferinţele de pînă atunci. Dacă nici pe noi nu ne-a cruţat, în schimb pentru păgîni ea a fost cumplită».

7. După acestea el ţine să mai adauge următoarele:

«Cei mai mulţi dintre fraţi nu s-au cruţat deloc prin dragostea şi frăţietatea lor nemaiîntîlnită, ci s-au legat tot mai strîns unul de altul, vizitînd fără frică pe cei bolnavi, îngrijindu-i în chip pilduitor, dîndu-le mare ajutor în cele ale credinţei în Hristos şi arătîndu-se foarte bucuroşi să moară deodată cu ei, căci molipsindu-se de boala celuilalt, ei atrăgeau asupra lor boala semenilor lor şi luau bucuroşi asupră-le şi suferinţele celorlalţi fraţi. Şi mulţi din ei au ajuns să închidă ochii după ce dăduseră îngrijire bolnavilor şi după ce îi scăpaseră din boală, sfîrşindu-se astfel prin aceea că au atras asupra lor moartea altora şi împlinind de-a binelea zicala binecunoscută în popor, cu toate că ea păruse din totdeauna a fi doar o formulă de politeţe, cînd se spune despre cineva că moare «ca un gunoi şi ca o măturătură fraţilor»[114].

8. În felul acesta au ieşit din viaţă cei mai buni dintre fraţii noştri fie că erau unii preoţi, fie diaconi, fie mireni, toţi deopotrivă de vrednici, căci acest fel de moarte, pricinuită de o atît de mare dragoste si de o atît de puternică credinţă, nu pare a sta cu nimic în urma morţii martirilor[115].

9. Întrucît primiseră trupurile sfinţilor pe braţele şi în poala lor, după ce le-a tras în jos pleoapele şi le-a închis gura, îi lua pe umeri şi, îmbrăţişîndu-i cu drag, după ce-i spălau şi-i îmbrăcau, îi înmormîntau. La scurtă vreme după aceea au ajuns să primească şi ei aceleaşi îngrijiri, întrucît tot timpul cei care rămîneau în viaţă preluau ei înşişi lucrarea lăsată de înaintaşii lor.

10. Cu totul altfel se petreceau lucrurile la păgîni: pe cei care începeau să se îmbolnăvească îi aruncau la o parte, fugind de ei oricît de dragi le-ar fi fost înainte; cadavrele celor morţi dintre ei erau aruncate pe străzi fără să fie înmormîntate, tuturora le era frică să nu se molipsească de boală şi de apropierea de un bolnav, cu toate că aşa ceva nu era lucru uşor, oricîte încercări făceau unii şi alţii»[116].

11. În urma acestei epistole, şi anume după ce pacea s-a restabilit şi în oraş, Dionisie a mai compus o epistolă pascală adresînd-o fraţilor din întreg Egiptul. Totodată se mai păstrează de la el şi altele, între care amintim una *Despre sabat* şi alta *Despre exerciţii*[117].

12. În epistola către Hermmamon şi către fraţii din Egipt el relatează multe alte fapte în legătură cu cruzimea persecuţiei lui Deciu şi a urmaşilor lui, iar la urmă aminteşte şi despre vremea de pace din timpul împăratului Gallien.

---

114. *I Cor.*, 4, 13.
115. Dionisie e cel dintîi care face asemănarea între martiriu şi slujirea aproapelui. Cf. Bardy, *o.c.* II, 199.
116. Idei similare şi mai sus: V, 7, 57–61.
117. «Exerciţii» în sens de încercare, care a fost trimisă de Dumnezeu.

XXIII
Despre domnia împăratului Gallien

1. Nimic nu-i mai bine decît să ascultăm în această problemă iarăşi cuvintele lui proprii (ale lui Dionisie, *n.tr.*)[118]: «Aşadar acest (împărat) Macrian după ce pe unul din împăraţii săi l-a trădat, iar împotriva altuia a pornit război, în scurtă vreme a dispărut cu totul împreună cu tot neamul lui. De astădată Gallien a fost cel proclamat din nou şi recunoscut din nou de către toţi[119], ca unul care era în acelaşi timp şi împărat vechi şi împărat nou, căci el domnise şi înaintea acestora şi după ei, potrivit celor spuse de proorocul Isaia: «Cele din început, iată, au venit şi cele noi, pe care vi le vestesc, s-au arătat acum»[120].

2. Căci după cum trec nori sub razele soarelui şi le astupă, întunecîndu-le pentru un timp şi se văd din nou la locul lor după ce au trecut şi s-au schimbat în ploaie, cînd soarele străluceşte din nou, tot aşa nici Macrian, care se avîntase şi se apropiase tocmai de tronul împărătesc al lui Gallien care domnea atunci, nu mai este acum, pentru că n-a fost împărat nici o clipă, pe cînd acela a rămas din nou ceea ce fusese de fapt şi înainte.

3. Şi tot astfel şi împărăţia lepădîndu-şi bătrîneţea şi curăţindu-se de răutatea lui şi de păcatele ei de pînă acum, de astă dată înfloreşte cu mai multă strălucire, lucru care se vede şi se aude din depărtări tot mai mari».

4. Apoi Dionisie se întoarce şi la trupul său, despre care iată ce declară: «Şi acum iarăşi trebuie să mă reîntorc la zilele din vremea acelor împăraţi. Văd într-adevăr că aceia dintre ei care au fost cu totul nelegiuiţi, oricît de vestiţi ar fi fost ei, după scurtă vreme şi-au pierdut orice mărire[121], pe cînd acesta, mai sfînt şi mai iubit de Dumnezeu, a împlinit al şaptelea an de domnie[122] şi acum încheie cel de al nouălea an în care cinstim praznicul Paştilor[123].

XXIV
Nepos şi schisma lui

1. În afară de scrierile amintite, Dionisie a mai compus încă două cărţi *Despre făgăduinţe,* prilejuite de Nepos, un episcop egiptean[124], care învaţă că făgăduinţele făcute sfinţilor în Sfintele Scripturi trebuie tîlcuite mai curînd

118. Se repetă în parte cele spuse mai sus: VII, X.
119. Prima oară proclamat în 253, a doua oară în 261.
120. *Isaia,* 42, 9; 43, 19.
121. E firească această caracterizare cînd ne gîndim la «epoca celor treizeci de tirani».
122. Cronologie aproximativă. În realitate e vorba de al şaptelea an. Domnia lui Gallien a fost presărată cu tot felul de desfrîuri. În anul 268 a fost ucis în faţa Milanului.
123. Încă o dovadă că sîntem în faţa unei epistole pascale.
124. Episcop de Arsinoe, în nordul Libiei.

potrivit gîndirii iudaice şi afirma că vor urma pe pămînt 1000 de ani de plăceri trupeşti[125]. Întrucît el credea că şi-ar putea întări părerile sale pe «Apocalipsa lui Ioan» a scris în această problemă o scriere intitulată *Combaterea alegoriştilor*[126].

3. Tocmai împotriva acestei scrieri se ridică Dionisie în cărţile sale *Despre făgăduinţe*. În prima carte expune propria lui concepţie despre această problemă, iar în cea de a doua el vorbeşte despre «Apocalipsa lui Ioan». Încă de la început se pomeneşte despre Nepos, şi anume, iată cum se exprimă despre el:

4. «Mulţi îmi prezintă un tratat, la care se referă ei de fiecare dată ca şi cum acesta ar demonstra fără tăgadă că împărăţia lui Hristos se va arăta pe pămînt. În multe alte privinţe îl aprob pe Nepos şi-l preţuiesc pentru credinţa şi pentru rîvna ce o depune în studierea Scripturilor, ca şi pentru nenumăratele lui imne creştineşti, care produc şi astăzi mare bucurie multor fraţi. În afară de acestea mă gîndesc la acest om cu multă cinstire, cu atît mai mult cu cît a plecat deja la odihna de veci. Dar adevărul mi-e mai scump şi trebuie preţuit mai mult decît orice[127].

Dacă spune ceva adevărat Nepos trebuie lăudat şi aprobat fără nici o rezervă, dacă dimpotrivă nu pare a fi ceea ce scrie, atunci trebuie cercetat şi îndreptat.

5. Dacă el ar mai putea fi de faţă şi şi-ar susţine părerea doar prin grai viu, ar fi destulă chiar şi o expunere verbală, nescrisă, căci ar putea convinge şi împăca pe adversari doar prin întrebări şi răspunsuri[128]. Dar din clipa în care s-a publicat o scriere care unora le pare foarte convingătoare şi întrucît mulţi cărturari dispreţuiesc Legea şi proorocii, nevrînd să se mai ţină nici de ce spun Evangheliile, iar epistolele apostolilor le dispreţuiesc, în schimb conţinutul acestei cărţi scrisă de el îl prezintă ca pe o taină mare şi ascunsă care nu îngăduie ca creştinii noştri mai simpli să aibă şi ei păreri serioase şi înalte despre arătarea plină de slavă[129] şi cu adevărat dumnezeiască a Domnului nostru, despre învierea din morţi, precum şi despre «adunarea noastră împreună cu El»[130] şi «asemănarea noastră cu El»[131], ci îi conving să nădăjduiască într-o împărăţie a lui Dumnezeu plină de bunuri mărunte şi pieritoare, cum sînt cele

---

125. Cf. III, XXVIII.

126. Între alegorişti trebuie înţeles Origen, deşi nu se ştie dacă acesta a scris sau nu un comentar la Apocalipsă.

127. Aristotel, *Etica* I, 4, p. 1096 a.

128. *Convorbirile* sau *Dialogurile* în gen platonic s-au dezvoltat mult şi în creştinism. A se vedea Origen, partea a treia, «P.S.B.» 8, p. 313 şi urm. La noi în ţară vor circula mult astfel de «Întrebări şi răspunsuri» sub numele sf. Atanasie al Alexandriei. G. Strempel, *Catalogul manuscriselor româneşti*, I, Bucureşti 1978 s.v.

129. *Tit*, 2, 13.

130. *II Tes.*, 2, 1.

131. *I Ioan*, 3, 2.

din fiecare zi – atunci şi noi trebuie să stăm de vorbă cu fratele nostru, Nepos, ca şi cum ar fi de faţă înaintea noastră».

6. După ce vorbeşte despre alte probleme Dionisie continuă:

«Pe cînd mă aflam la Arsinoe[132], unde – după cum ştii – această părere era răspîndită de mult, încît parohii întregi au devenit schismatice şi s-au rupt de Biserica universală, am convocat pe preoţi şi pe didascalii fraţilor de la sate şi în prezenţa fraţilor şi a celor care au mai dorit-o le-am propus să se facă o examinare biblică a scrierii respective.

7. Întrucît ei mi-au prezentat această carte ca pe o armă şi ca pe o cetate de nebiruit, am discutat cu ei vreme de trei zile, de dimineaţa pînă seara, şi m-am străduit să corectez cele scrise în ea.

8. N-am putut atunci să nu admir din toată inima măsura, dragostea de adevăr, îngăduinţa cu care au putut urmări argumentarea mea şi înţelegerea de care au dat dovadă fraţii, aşa încît am dezvoltat în ordine şi în linişte întrebările care cereau lămuriri, aspectele grele, precum şi concluziile drepte. Ne-am ferit să ţinem cu încăpăţînare şi cu gelozie la cîte o părere care mi se părea definitivă, dacă ea nu se dovedea a fi cu totul dreaptă. Nu am ocolit observaţiile ce ni se adresau şi, pe cît s-a putut, am căutat să rezolvăm problemele ridicate. Nu ne-a venit greu să ne schimbăm uneori şi părerea, acceptînd chiar şi pe cea a rivalului nostru dacă raţiunea ne spunea că acest lucru e rezonabil. Am acceptat sincer şi cinstit, cu inima deschisă în faţa lui Dumnezeu ceea ce fusese stabilit prin dovezi temeinice şi prin învăţătura clară a Sfintei Scripturi.

9. În sfîrşit, şeful şi îndrumătorul acestei învăţături, aşa numitul Korakion[133], a mărturisit aşa fel încît să fie auzit de toţi fraţii prezenţi că acum, în urma ascultării argumentelor aduse, s-a convins suficient care-i adevărul şi că de acum înainte nu va mai ţine la acea învăţătură, nu o vor mai discuta, nu vor mai pomeni de ea şi nu o vor mai propovădui mai mult[134]. Mulţi dintre fraţi s-au bucurat de înţelegerea survenită şi de împăcarea cu restul creştinătăţii...»[135].

XXV
Apocalipsa sfîntului Ioan

Iată ce spune la un moment dat şi despre Apocalipsa lui Ioan:

«Unii din cei dinaintea noastră se fereau şi respingeau în tot chipul această carte, criticîndu-o capitol de capitol şi declarînd că scrierea nu poate fi înţeleasă, e incoherentă şi titlul ei e fals.

---

132. Oraş în Libia, numit aşa după sora diadohului D. Ptolemeu, care în timpul deţinerii soţului ei în Roma a fost recunoscută de Cezar ca regină. Mai tîrziu Antoniu a omorît-o în Milet.

133. Nu se cunosc amănunte despre această persoană. Poate e vorba de şeful răscoalei.

134. Despre controversa hiliastă la Eus. Popovici, *Ist. bis.* I, 361–362.

135. Frază neterminată în text.

2. Ei afirmă că lucrarea n-ar proveni de la Ioan şi că n-ar fi în primul rînd o descoperire, fiind cu totul înfăşurată în vălul des al necunoaşterii. Autorul ei n-ar putea fi un apostol, nici măcar un sfînt oarecare, ba nici ultimul membru al Bisericii, ci mai curînd Cerint[136], urzitorul ereziei cu acest nume şi care a vrut să dea plăsmuirii sale un nume vrednic de crezare.

3. Iată care e de fapt conţinutul acestei învăţături: împărăţia lui Hristos va fi pămîntească, constînd – visa el – din lucruri după care tindea Cerint însuşi, căci era îndrăgostit cu totul de trup şi orientat numai spre plăceri pămînteşti, dornic numai de satisfacerea pîntecelui şi a ceea ce e dedesubtul acestuia, adică de mîncări, de băuturi şi de plăceri sexuale, precum şi de ceea ce credea el că trebuie să facă aceste lucruri mai vrednice de stimă: de sărbători, de jertfe şi de înjunghieri de animale de jertfă.

4. Eu însă n-aş îndrăzni să resping această carte, pe care mulţi fraţi pun mare preţ, ci mai curînd aş crede că judecata asupra acestei cărţi întrece puterea mea de înţelegere, de aceea bănuiesc că înţelesul fiecărui pasaj este în anumit fel ascuns şi plin de taine. Dar dacă nu înţeleg cuvintele, bănuiesc cel puţin că în aceste cuvinte se ascunde un înţeles mai adînc.

5. «Eu nu măsor şi nu judec astfel de lucruri după propria mea cugetare, ci dau întîietate credinţei, cred că aceste lucruri sînt prea înalte pentru ca să poată fi înţelese de mine, de aceea nu respect cele ce nu le înţeleg, ci le admir cu atît mai mult cu cît nu le-am văzut».

6. După ce Dionisie examinează întreaga carte a Apocalipsei şi dovedeşte că n-a fost înţeleasă în sensul obişnuit al cuvîntului, el continuă în modul următor: «După ce a terminat, aşa zicînd, întreagă proorocia, proorocul fericeşte pe cei ce o păzesc şi desigur şi pe el însuşi căci zice: «fericit cel ce păzeşte cuvîntul proorociei acestei cărţi şi eu, Ioan, sînt cel care am văzut şi am auzit acestea»[137]. Că autorul s-ar chema Ioan şi că opera aceasta ar aparţine lui Ioan nu mă împotrivesc, ci chiar sînt de părere că avem de a face cu un om sfînt şi inspirat de Dumnezeu. În schimb nu pot accepta bucuros că el ar fi apostolul, fiul lui Zevedei şi fratele lui Iacov, de la care provin Evanghelia zisă «după Ioan» şi «Epistola sobornicească»[138].

8. După structura lor şi după felul exprimării ca şi după ceea ce numim planul cărţilor, se vede că n-avem de a face cu unul şi acelaşi autor. Într-adevăr, Evanghelistul nu-şi pune nicăieri numele şi nu se declară nici în Evanghelie şi nici în epistolă».

9. Şi apoi, ceva mai jos, continuă: «Ioan nu vorbeşte nicăieri despre sine, nici la persoana întîia şi nici la persoana a treia. Autorul Apocalipsei, dimpotri-

136. Despre el a se vedea cele spuse mai sus: III, XXVIII, 4–5.
137. *Apoc.*, 22, 7–8.
138. Despre epistolele 2–3 ale sf. Ioan se va vorbi îndată.

vă, declară de la început: «Descoperirea lui Iisus Hristos, pe care i-a dat-o Dumnezeu – ca să arate robilor Săi cele ce trebuie să se petreacă în curînd – iar El, prin trimiterea îngerului Său, a destăinuit-o robului Său, Ioan, care a mărturisit cuvîntul lui Dumnezeu şi mărturia lui Iisus Hristos, toate cîte a văzut»[139].

10. În afară de aceasta el scrie şi o Epistolă căci se spune: «Ioan, celor şapte Biserici, care sînt în Asia, har vouă şi pace»[140]. E drept că la începutul Epistolei sale soborniceşti Ioan nu-şi pune numele, ci spune simplu că a început cu însăşi taina descoperirii dumnezeieşti: «ceea ce era de la început, ce am auzit, ce am văzut cu ochii noştri...»[141]. Pe de altă parte, însă, tocmai în legătură cu această descoperire a declarat Mîntuitorul, fericindu-l pe Petru şi zicîndu-i: «Fericit eşti, Simone, fiul lui Iona, că nu trup şi sînge ţi-au descoperit ţie acestea, ci Tatăl Meu, Cel din ceruri»[142].

11. Dar nici în aceasta, nici în «a doua şi a treia Epistolă», care sînt atribuite lui Ioan, deşi sînt scurte, Ioan nu-i indicat cu numele, ci se declară doar în formă anonimă «Presbiterul». Or autorul «Apocalipsei» nu s-a mulţumit cu aceea ca să-şi dea numele doar o singură dată la începutul scrierii, ci zice din nou: «Eu, Ioan, fratele vostru şi împreună cu voi părtaş la suferinţa şi la împărăţia şi la răbdarea, care sînt întru Iisus, fost-am în insula ce se cheamă Patmos, pentru cuvîntul lui Dumnezeu şi pentru mărturia lui Iisus»[143]. Iar la sfîrşit adaugă: «fericit cel ce păzeşte cuvîntul proorociei acestei cărţi şi eu, Ioan, cel ce am auzit şi am văzut»[144].

12. Că Ioan e cel ce scrie aceste cuvinte, trebuie să o credem pentru că o spune, dar care anume nu e clar. Căci el nu precizează (cum o face de mai multe ori în Evanghelie) că e ucenicul pe care-l iubeşte Domnul[145] sau cel care s-a odihnit pe pieptul Lui[146], nici nu spune că-i fratele lui Iacov[147] şi nici că a fost martorul ocular al Domnului[148].

13. Ar fi adaos vreo indicaţie dacă ar fi voit într-adevăr să ne dea să înţelegem aşa ceva. Dar n-a obişnuit aşa ceva, ci îşi zice doar «fratele vostru şi cel împreună cu voi părtaş»[149] şi «martor al lui Iisus», «fericit care a văzut şi a auzit descoperirile»[150].

139. *Apoc.,* 1, 2.
140. *Apoc.,* 1, 4.
141. *I Ioan,* 1, 1.
142. *Matei,* 16, 17.
143. *Apoc.,* 1, 9.
144. *Apoc.,* 22, 7.
145. *Ioan,* 13, 23; 19, 26.
146. *Ioan,* 13, 25; 21, 20.
147. *Ioan,* 21, 2.
148. *I Ioan,* 1, 1; Ioan, 19, 35; 21, 24.
149. *Apoc.,* 1, 9.
150. *Apoc.,* 22, 7.

14. «Eu sînt de părere că au existat mai mulți omonimi cu Ioan apostolul, care probabil din dragostea față de Iisus, din admirația și din dorința de a fi plăcut Domnului au îndrăgit același nume, după cum și numele lui Pavel și al lui Petru le întîlnim adesea printre fiii primilor creștini[151].

15. Căci cunoaștem un alt Ioan încă în Faptele Apostolilor, care mai e numit și Marcu[152], pe care Barnaba și Pavel l-au luat cu ei și despre care și Scriptura spune că îl «aveau pe Ioan ca slujitor». N-aș putea spune dacă acesta va fi fost cel care a scris «Apocalipsa», căci nu-i scris că ar fi mers cu ei în Asia, ci «plecînd cu corabia de la Pafos, Pavel și cei împreună cu el au venit la Perga Pamfiliei. Iar Ioan, despărțindu-se de ei, s-a întors la Ierusalim»[153].

16. De aceea eu cred că (autorul Apocalipsei, *n.tr.*) e altul decît cei care erau în Asia, întrucît se spune că în Efes ar fi existat două morminte și despre fiecare se spune că ar fi fost al lui Ioan[154].

17. Dar și după idei, după expresii și după compoziție se va deduce că-i vorba de altcineva decît de cel care a scris Evanghelia.

18. Căci «Evanghelia» și «Epistola» consună între ele, amîndouă începînd în chip asemănător. În prima se spune: «La început era Cuvîntul»[155], pe cînd în cealaltă, «ce era de la început»[156]. Cea dintîi zice: «și Cuvîntul S-a făcut trup și S-a sălășluit între noi și am văzut slava Lui, slavă ca a Unuia-Născut din Tatăl»[157], iar în cealaltă se spune același lucru: «ce am auzit, ce am văzut cu ochii noștri, ce am privit și mîinile noastre au pipăit, despre Cuvîntul vieții, aceea vă vestim. Și Viața s-a arătat»[158].

19. Într-adevăr așa începe în amîndouă, ca să combată apoi, cum se vede mai departe, pe cei care ne dau să înțelegem că Domnul n-ar fi venit în trup[159], de aceea adaugă: «ce am văzut și am auzit, aceea mărturisim și vă vestim și vouă Viața de veci, care era la Tatăl și s-a arătat nouă. Ce am văzut și am auzit, aceea vă vestim și vouă»[160].

20. Ioan rămîne pe aceeași linie și nu se depărtează de scopurile propuse, ci le urmărește peste tot cu aceleași idei și cu aceleași expresii, din care vom aminti pe scurt doar cîteva.

---

151. Se deduce de aici că încă din vechime creștinii obișnuiau să dea pruncilor la botez nume de sfinți.
152. *Fapte,* 12, 25.
153. *Fapte,* 13, 13.
154. A se vedea mai sus: III, XXXIX, 4–5.
155. *Ioan,* 1, 1.
156. *I Ioan,* 1, 1.
157. *Ioan,* 1, 14.
158. *I Ioan,* 1, 1.
159. *I Ioan,* 4, 2.
160. *I Ioan,* 1, 2–3.

21. «Dacă se întîmplă să citească cineva cu atenţie cele două scrieri va afla în ele amintită aceeaşi viaţă şi aceeaşi lumină care alungă întunericul[161]; sînt mereu citate adevărul, darul, bucuria, trupul şi sîngele Domnului, judecata şi iertarea păcatelor[162], iubirea lui Dumnezeu faţă de noi, porunca iubirii unuia faţă de altul, datoria de a ţine toate poruncile, biruirea duhului lumii[163], a diavolului, a lui Antihrist[164], făgăduinţa Duhului, a înfierii dumnezeieşti,[165] credinţa care ni se cere tuturor, Tatăl şi Fiul pretutindeni. Şi, în general, pentru cei care analizează toate aceste caracteristici, uşor putem vedea în «Evanghelie» şi «Epistolă» că întîlnim una şi aceeaşi culoare.

22. Cu totul deosebit şi straniu faţă de aceste cărţi se prezintă situaţia la «Apocalipsă», cu care nici nu se ating, dar nici nu se apropie deloc, aproape că am putea zice că nu le este comună nici o silabă.

23. Nu întîlnim în «Epistolă» – de «Evanghelie» nu poate fi vorba nici atîta – nici o aluzie şi nici o idee în legătură cu «Apocalipsa», în timp ce Pavel totuşi mai aminteşte ceva din descoperirile pe care nu le-a transmis într-o scriere specială[166].

24. Şi în privinţa stilului putem constata deosebire între «Evanghelie» şi «Epistolă», pe de o parte, şi între «Apocalipsă», pe de altă parte.

25. Căci aceste scrieri sînt redactate într-o grecească impecabilă, ba chiar cu cea mai mare fineţe în expresii, în argumentare şi în compoziţie, încît cu greu poţi afla în ele vreun barbarism sau un solecism[167] ori chiar un idiotism, pentru că, după cît se pare, autorul avea amîndouă aceste daruri – desigur un har al lui Dumnezeu – cel al cunoaşterii şi cel al exprimării.

26. Cît despre autorul «Apocalipsei» eu nu pun la îndoială că el ar fi avut descoperiri, că ar fi primit cunoştinţă şi proorocie[168]; totuşi văd că dialectul şi limba ei nu sînt curat greceşti, ci se folosesc întorsături de fraze mai puţin fine, ba uneori chiar greşeli de acord şi de exprimare. Pentru moment nu cred că e necesar să întocmesc lista lor,

27. dar nimeni să nu creadă că aş fi făcut o astfel de afirmaţie în batjocură. Am vrut doar să scot la iveală deosebirea dintre aceste scrieri.

---

161. În felul în care e redactat, acest citat, deşi se simte structura lui ioaneică, nu se găseşte în Noul Testament.

162. *Ioan*, 20, 23; *I Ioan*, 1, 9.

163. *Ioan*, 16, 8; *I Ioan*, 3, 8.

164. *I Ioan*, 2, 18; 4, 3.

165. *Ioan*, 1, 12.

166. *II Cor.*, 12, 1; *Gal.*, 1, 12; *Efes.*, 3, 3.

167. Barbarismul e expresia străină de limbă proprie (πὰς μὴ ἔλλην βαρβαρος ἐστὶν). Solecismul e greşeala faţă de regulile sintactice ale unei limbi (de pildă lipsa de acord etc.). Numele provine de la localitatea Solei din Cilicia, ai cărei locuitori (erau colonişti!) foloseau un dialect stricat – faţă de puritatea greacă – spre a fi înţeleşi. Idiotismul e expresia ce nu poate fi tradusă în alte limbi.

168. *I Cor.*, 14, 6.

XXVI
Epistolele lui Dionisie

1. Afară de cele amintite, de la Dionisie ni s-au păstrat şi multe alte epistole. Aşa sînt cele împotriva lui Sabeliu[169], pe care le adresase episcopului Ammon din Bernike, apoi una către Telesfor, alta către Eufranor şi iarăşi către Ammon şi Euporus. Despre aceeaşi problemă a mai compus încă alte patru scrieri pe care le adresează omonimului său, episcopul Dionisie al Romei.

2. În afară de acestea de la el ni s-a mai păstrat un foarte mare număr de epistole şi de scrieri mai extinse, redactate tot sub formă de epistole, cum sînt cele *Despre natură* pe care le-a dedicat fiului său Timotei[170] şi cea *Despre ispite* pe care le-a adresat aceluiaşi Eufranor (de care am amintit adineaori, *n.tr.*).

3. Pe lîngă acestea, scriindu-i lui Vasilide, episcopul comunităţilor din Pentapole, Dionisie a mai compus un *Comentar privitor la începutul Ecclesiastului*[171]. Şi tot lui Vasilide ar mai fi scris încă multe alte epistole.

Iată, dar, cît de multe opere a scris Dionisie.

Şi acum, după ce am istorisit atîtea lucruri, să aducem la cunoştinţă posterităţii şi istoria vremurilor noastre!

XXVII
Pavel de Samosata şi erezia urzită de el în Antiohia

1. După ce Sixt a stat unsprezece ani în fruntea Bisericii romanilor[172], i-a urmat Dionisie – omonimul celui din Alexandria. Cam în aceeaşi vreme şi în Antiohia sfîrşindu-şi zilele Demetrian, i-a urmat ca episcop Pavel de Samosata[173].

2. Întrucît acesta cugeta despre Hristos lucruri josnice şi nevrednice, în orice caz potrivnice învăţăturii bisericeşti, ca şi cum El nu ar fi fost prin fire decît un om obişnuit, a fost invitat să participe la sinod şi Dionisie al Alexandriei, care însă scuzîndu-se ca fiind prea în vîrstă şi cu sănătatea prea şubrezită ca să participe personal, şi-a expus prin scrisoare părerea sa proprie asupra problemei respective. Toţi ceilalţi păstori ai Bisericilor s-au grăbit din toate părţile să vină la Antiohia şi şi-au dat mîna împotriva celui ce voia să pustiască turma lui Hristos.

---

169. Despre Sabeliu şi erezia lui am mai vorbit mai sus: VII, VI.
170. În ultimele decenii s-au descoperit mai multe opere (deşi fragmentare) în diferite recenziuni siriacă, armeană etc. A se vedea: W. Bienert, *Djonysion V. Alexandrien. Zur Frage des Origenismus im dritten Jahrhundert*, Berlin 1978, p. 28 şi urm.
171. Păstrată fragmentar.
172. Sixt a murit în 6 august 258. Eusebiu greşeşte cronologia cam cu 10 ani.
173. Pavel de Samosata a urcat scaunul antiohian în anul 260.

XXVIII
Despre cei mai cunoscuţi episcopi din vremea aceea

1. Dintre episcopi cei mai vestiţi erau Firmilian din Cezareea Capadochiei, Grigorie şi fratele său Atenodor, păstorii comunităţilor din Pont, apoi Helenus al creştinătăţii din Tars, Nicomas al celei din Iconium, după aceea Himeneu, al Bisericii din Ierusalim şi Teotecne al celei din Cezareea, vecină cu Ierusalimul, Maxim care conducea şi el cu multă strălucire pe fraţii din Bostra şi n-ar fi nici o greutate să înşirăm şi mai mulţi din cei care s-au întrunit la Antiohia pentru acelaşi motiv împreună cu preoţii şi diaconii, dar cei mai de seamă dintre ei erau aceştia.

2. Toţi aceştia s-au întrunit adeseori şi în diferite răstimpuri, în fiecare şedinţă dezbătîndu-se cu vioiciune teze şi întrebări diferite. Şi în timp ce Samosatenul şi aderenţii lui căutau să ţină încă ascunsă şi voalată rătăcirea învăţăturii, ceilalţi, dimpotrivă, îşi dădeau toată silinţa să dezvăluie şi să pună în lumină erezia ei şi hula ei împotriva lui Hristos.

3. În vremea aceea a murit Dionisie, în al doisprezecelea an de domnie al lui Gallien, după ce a condus episcopatul Alexandriei şaptesprezece ani, după el urmînd în scaun Maxim.

4. De altă parte, împăratul Gallien a condus imperiul cincisprezece ani împliniţi, după care a urmat în loc Claudiu, care după o domnie de doi ani a lăsat conducerea lui Aurelian.

XXIX
Cum a fost depus şi excomunicat Pavel de Samosata

1. Sub Gallien s-au strîns foarte mulţi episcopi la un ultim sinod, la care a fost demascat şi excomunicat în mod clar, şi recunoscut de toţi ca eretic, şeful şcolii antiohiene (Pavel de Samosata, *n.tr.*), fiind astfel scos din întreaga Biserică ce se găseşte sub cer.

2. Cel care a dat pe faţă în modul cel mai temeinic învăţătura periculoasă a lui Pavel a fost Malchion, un om cu o cultură multilaterală, care stătuse înainte şi în fruntea unei şcoli retorice din cadrul instituţiilor de învăţămînt ale elinilor din Antiohia, dar care era şi cel mai preţuit de preoţimea comunităţii acestui oraş pentru excepţionala curăţie a credinţei sale creştine. Acesta a purtat cu el o discuţie, pe care, după cum se ştie, stenografii ne-au păstrat-o, au notat-o şi s-a păstrat pînă azi. Dintre toţi singur el a fost în stare să demaşte pe acest om, care era şarlatan şi înşelător.

XXX

Epistola episcopilor împotriva lui Pavel

1. După ce s-au sfătuit împreună episcopii adunaţi (în Antiohia, *n tr.*) au redactat o epistolă adresată episcopilor Dionisie al Romei şi Maxim al Alexandriei, dar pe care au trimis-o apoi în toate eparhiile. În ea sînt făcute cunoscute lumii întregi strădaniile depuse în demascarea rătăcirii de la dreapta credinţă a învăţăturii mincinoase a lui Pavel, arătîndu-se dovezile care s-au adus şi întrebările care i s-au pus, istorisindu-se în acelaşi timp şi întreaga viaţă şi felul de a se manifesta ale acestui om. Ca să nu se uite aceste lucruri, ar fi bine să reproducem aici parte din textul redactat atunci[174]:

2. «Lui Dionisie, lui Maxim şi tuturor celorlalţi împreună slujitori cu noi de pe întreg pămîntul, episcopi, preoţi, diaconi şi întregii Biserici care se află sub cer, Helenus şi Himeneu şi Teofil şi Teotecnes şi Maxim şi Ierax şi Eutihie şi Teodor şi Malhion şi Lukios precum şi toţi ceilalţi care petrec prin oraşele vecine şi la populaţiile învecinate, episcopi, preoţi şi diaconi şi Biserici ale lui Dumnezeu, fraţilor prea iubiţi, multe salutări întru Hristos.

3. Iar ceva mai încolo se continuă aşa: «V-am trimis şi am îndemnat chiar şi pe episcopii care locuiesc mai departe să vină să vindecăm învăţătura aducătoare de moarte, aşa cum au făcut-o cunoscută încă pe cînd trăiau fericiţii (întru Domnul adormiţi, *n.tr.*) Dionisie al Alexandriei şi Firmilian al Cezareii Capadochiei». Dintre aceştia, cel dintîi a adresat o scrisoare la Antiohia, dar nu l-a învrednicit de salutare personală pe conducătorul Bisericii de acolo, ci scrisoarea a adresat-o direct comunităţii, aşa cum se vede din copia ei, pe care o avem la dosar[175].

4. Cît priveşte pe Firmilian, acesta a venit de două ori şi a condamnat inovaţiile propovăduite de acest om, aşa cum ştim şi noi înşine care eram de faţă şi precum o mai ştiu şi alţii mulţi. Dar întrucît Pavel a făgăduit să-şi schimbe ideile, Firmilian l-a crezut şi nădăjduia chiar că lucrurile se vor îndrepta în chip cuviincios fără să se aducă vreo defăimare credinţei, totuşi el amîna rezolvarea problemei înşelînd pe Firmilian, ca unul care nu numai că tăgăduia credinţa în Dumnezeul său şi în Domnul său, ci şi însăşi credinţa pe care o avusese în tinereţile lui.

---

174. Reiese de aici că înainte de redactarea acestor acte se ţinuseră cîteva sinoade speciale împotriva lui Pavel de Samosata. Acesta era de loc din Samosata, dar a păstorit în Antiohia, între 260–269. Între timp. după acel sinod, probabil în 267, muriseră unii dintre participanţii de la acel sinod, aşa: Firmilian (*mort tocmai cînd mergea spre Antiohia*); Grigorie Taumaturgul şi fratele său Atenodor. Cît priveşte Antiohia, predecesorul lui Pavel fusese Demetrian, iar succesorul lui Pavel era Domnus. Cel mai în vîrstă şi probabil preşedintele sinodului a fost Helenus din Tars. La Ierusalim era Himeneu, Teofil în Tir, Teoctecnes în Cezareea, Maxim în Bostra şi Nicon în Iconiu, despre ceilalţi nu se ştie unde păstoreau.

175. Din păcate pierdută.

5. De aceea Firmilian avea de gînd să vină la Antiohia şi de fapt ajunsese pînă la Tars, căci cunoştea din experienţă răutatea tăgăduitoare de Dumnezeu a acestui om, dar între timp, tocmai într-o vreme cînd noi ne-am întrunit deja în sinod, la care-l invitasem şi unde-l aşteptam să sosească şi el, pe Firmilian, l-a surprins sfîrşitul vieţii».

6. Iată, în continuare, cum se descrie viaţa şi purtarea lui Pavel: «El se depărtase de la regula (credinţei, *n.tr.*) şi a trecut la învăţături mincinoase şi nedrepte, nu ni s-ar cădea să judecăm faptele unuia care s-a situat în afara (Bisericii, *n.tr.*).

7. poate şi pentru că înainte fiind sărac şi lipsit, iar de la părinţii lui n-a primit nici avere, dar apoi nici nu ştim să o fi putut cîştiga prin altă strădanie, acum vedem că a ajuns la o avere peste măsură de mare, dobîndită prin nedreptăţi şi prin furt de lucruri sfinte, pe care le-a făcut în paguba fraţilor săi, înşelînd pe cei care au săvîrşit vreo iregularitate şi făgăduindu-le ajutor dacă-l plătesc cu bani, deşi în realitate el îi minte, scoţînd cîştiguri mari din uşurinţa cu care-l plătesc cei ce se simt în necaz numai ca să scape, căci pentru el credinţa e un izvor de venit[176].

8. Nu ne legăm nici de faptul că el nutreşte gînduri semeţe[177], că se fuduleşte îmbrăcîndu-se după moda marilor dregători, căci îi place să fie numit mai curînd «ducenarius»[178] decît episcop, că păşeşte fălos prin pieţe citind pe drum petiţii şi răspunzînd saluturilor mulţimii, în timp ce era însoţit de o suită numeroasă, din care unii treceau în frunte, iar alţii îl însoţeau din urmă, lăsînd astfel să se înţeleagă că credinţa e preţuită sau dispreţuită în chip sucit după fast şi după mîndria inimii.

9. Nu pomenim nici faptul că în adunările bisericeşti îi plac spectacolele măreţe, care să impresioneze, să facă apel la imaginaţie, să aţîţe inimile simple dornice de astfel de artificii. Pentru el a lăsat să se instaleze o tribună şi un tron înălţat, cu totul străin de un ucenic adevărat al lui Hristos; are un cabinet special[179] cum au şi dregătorii lumeşti, cerînd şi altora să i se adreseze cu astfel de titluri, se loveşte cu mîna peste coapse şi bate cu piciorul pe tribună; pe cei care nu-l aplaudă şi nu agită batistele cum se obişnuieşte la teatre, care nu-l aclamă zgomotos şi nu se ridică repede, cum fac cei care-l însoţesc, bărbaţi şi

---

176. *I Tim.*, 6, 5.
177. *I Tim.*, 6, 17.
178. Se ştie că Odenatus, soţul Zenoviei, adusese mari servicii Imperiului Roman, învingînd pe perşi iar după moartea subită a lui Odenatus, Zenovia a anexat şi Egiptul şi parte din Asia Mică formînd un stat independent, rupt de cel de la Roma. A fost nevoie de un război lung şi greu pînă ce viteazul împărat Aurelian a distrus regatul Palmirei, condus de Zenovia. Deşi era episcop, Pavel îndeplinea în acelaşi timp şi un serviciu militar ca «ducenarius» un fel de procurator la curtea ambiţioasei regine Zenovia din Palmira, pentru care încasa 200.000 de sesterţi.
179. «Secretum» era un apartament special în care se pronunţau hotărîrile sau sentinţele.

femei care-l ascultă în chip necuviincios, pe cînd cei care-l ascultă cu respect şi bună cuviinţă, aşa cum se cade să se facă astfel de lucruri în casa lui Dumnezeu, pe aceştia îi mustră şi îi înjură. Împotriva propovăduitorilor cuvîntului, chiar şi cînd aceştia nu mai sînt în viaţă, el vorbeşte în mod necuviincios pînă şi la adunările publice, pe cînd despre sine vorbeşte cu îngîmfare, parcă n-ar fi episcop, ci un sofist sau şarlatan[180].

10. Cît priveşte psalmii în care se vorbeşte despre Domnul Iisus Hristos, el i-a interzis, pretextînd că ar fi de dată prea recentă compuşi, zice el, de poeţi mai noi, de aceea în mijlocul bisericii, din ordinul lui personal au fost puse nişte femei să execute tocmai în zilele de Paşti nişte cîntece, de care te cruceşti cînd le auzi. O atitudine similară îngăduie el şi la episcopii şi preoţii din satele şi oraşele care-l ridică în slavă în cuvîntările pe care le ţin poporului.

11. El nu vrea să mărturisească, aşa cum mărturisim noi, că Fiul lui Dumnezeu S-a pogorît din cer (ca să anticipăm ceva din ceea ce vom scrie mai încolo şi care nu va fi o simplă afirmaţie, ci reiese în toate privinţele din multe pasaje ale documentelor, pe care vi le-am trimis[181] şi mai ales din pasajul în care spune că Hristos vine de jos, de pe pămînt); dimpotrivă, cei care cîntă psalmi în cinstea lui, lăudîndu-l în faţa poporului, susţin că nelegiuitul lor învăţător este înger coborît din cer, ceea ce nu împiedică pe acest fanfaron să oprească astfel de hule, ci le aprobă.

12. Cît priveşte pe «femeile introduse pe furiş»[182], cum le numesc antiohienii, acestor femei ale sale şi cele ale preoţilor şi diaconilor, care trăiesc în jurul lui, împreună cu care îşi ascundea păcatele de neiertat, ale sale şi ale altora, deşi ele se ştiu şi se cunosc, pentru ca astfel ei să-i rămînă obligaţi şi de frica pentru propria persoană să nu îndrăznească să se plîngă de el din pricina cuvintelor şi faptelor lui nelegiuite – căci el i-a chiar îmbogăţit de-a dreptul, pe calea aceasta, încît e iubit şi admirat de cei care au aceleaşi dorinţe – ei bine! de ce ar trebui să scriem despre asemenea lucruri?

13. Ştiu, iubiţilor, că episcopul şi toată preoţimea trebuie să fie pildă pentru popor în toate faptele lor bune[183], dar tot aşa de bine ştim că prin introducerea de către ei a unor femei sub acoperămîntul locuinţei lor au păcătuit, iar alţii sînt bănuiţi de imoralitate, căci şi dacă s-ar putea admite că n-au făcut

180. N-am putut avea la îndemînă studiul lui G. Bardy, *Recherches sur Paul de Samosate,* ed. II, Paris 1938.

181. Credem că e vorba de copii sau stenograme după hotărîrile sinoadelor anterioare, deci un fel de procese verbale.

182. Despre «feminae subintroductae» să se vadă comentariile canoanelor de la sinodul I ecumenic, 5 trulan şi 18 al sin. VII ecumenic, în N. Milaş, *Canoanele,* I, 2, Arad, 1931.

183. *I Tim.,* 4, 12; *II Tim.,* 2, 21; 3, 17.

nimic necinstit, ei totuşi ar trebui cel puţin să se ferească de a nu cădea sub bănuială din pricina unui astfel de fapt, ca pe nimeni să nu tulbure, ci să întoarcă şi pe alţii de la aşa ceva.

14. Căci într-adevăr, cum să osîndească sau să facă atent pe cineva să nu mai înnopteze de aici înainte cu vreo femeie în aceeaşi casă, ferindu-se astfel să nu cadă (cum este scris)[184], cel ce nu ţine de fapt o femeie, ci are pe lîngă el alte două în floarea vîrstei şi plăcute la vedere pe care le ia cu el în călătorie ori le poartă în lux şi necumpătare?

15. De fapt, în sinea lor toţi gem şi se plîng din această pricină, dar tot atît de tare se tem şi de tirania şi de puterea lui, încît nu îndrăznesc să-l pîrască.

16. Cum am spus-o mai înainte[185], un astfel de om ar mai putea fi îndreptat dacă ar avea simţăminte creştineşti şi dacă s-ar afla în rîndurile noastre; dar unuia care-şi bate joc de sfintele Taine[186] şi care se mai şi laudă cu erezia spurcată a lui Artemas[187] (de ce să nu arătăm în fond cine-i tatăl acestei erezii?) credem că nu sîntem datori să-i cerem nici o socoteală de faptele sale».

17. După aceea, la sfîrşitul epistolei, ei adaugă următoarele: «Am fost nevoiţi, aşadar, după ce am excomunicat pe acest încăpăţînat vrăjmaş al lui Dumnezeu, să punem cu ajutorul Domnului, aşa cum ne-am convins, în locul lui pe alt episcop în Biserica cea universală, pe fiul răposatului Demetrian, fost înainte-stătător al acestei comunităţi, cu numele Domnus, om împodobit cu toate calităţile cerute unui episcop, rugîndu-vă să-i scrieţi şi să primiţi de la el epistole de comuniune[188]. Celălalt nu are decît să se adreseze în scris lui Artemas şi ucenicii lui Artemas să-l întreţină în comuniune!»

18. După ce aşadar Pavel şi-a pierdut vrednicia episcopatului prin căderea de la dreapta credinţă, Domnus a fost acela care a preluat, precum s-a spus, conducerea episcopiei din Antiohia.

19. Dar întrucît Pavel n-a vrut în nici un chip să iasă din casele Bisericii, împăratul Aurelian a dat o decizie favorabilă, în sensul ca acestea să fie repartizate acelora cu care vor sta în corespondenţă episcopii creştini din Italia şi din Biserica Romei. Abia în felul acesta persoana sus-menţionată a fost scoasă din Biserică, cu ultima ruşine, de autoritatea civilă[189].

20. Aceasta era aşadar atitudinea lui Aurelian faţă de noi; dar cu trecerea timpului, părerile lui despre noi au început să se schimbe şi, îndemnat de unii

184. *Inţ. Sir.*, 9, 8; 25, 23; *I Cor.*, 10, 12.
185. Mai sus: VII, XXX, 6.
186. *I Tim.*, 3, 16.
187. Despre Artemon (sau Artemas) a se vedea şi mai sus: V, XXVIII.
188. S-a stabilit din vechime obiceiul ca la hirotonirea sau instalarea unui nou episcop acesta să anunţe prin epistole de comuniune intrarea sa în funcţie. Desigur pe baza unei gramate de hirotonire din partea celor ce l-au sfinţit. Cf. Can. 89 Cartag. Milaş, *Canoanele* II, 1, p. 252. etc.
189. Se ştie că Pavel de Samosata n-a vrut să părăsească scaunul pînă ce autorităţile romane nu au recucerit Antiohia, prin anii 271–272.

sfetnici, se gîndea să reînceapă prigoana împotriva noastră, lucru despre care circulau zvonuri tot mai insistente.

21. După ce, dar, Aurelian a condus treburile publice şase ani, i-a urmat Probus, iar după ce acesta a condus împărăţia tot cam acelaşi număr de ani, a urmat la tron Carus şi fiii săi, Carin şi Numenian, iar întrucît toţi aceştia n-au domnit decît trei ani împliniţi, stăpînirea încape în mîinile lui Diocleţian şi a asociaţilor lui, sub domnia cărora are loc persecuţia pe care şi noi am trăit-o[190], iar legată de ea şi (încercarea de, *n.tr.*) nimicire a Bisericilor.

22. Cu cîtva timp înainte, după nouă ani de pastoraţie moare Dionisie, episcopul Romei, în locul căruia urmează la conducere Felix[191].

XXXI

Despre nelegiuita rătăcire a maniheilor, care apar chiar atunci

1. În acelaşi timp se mai înarma încă un nebun, care căuta să tulbure minţile oamenilor prin aceea că a dat numele său unei erezii îndrăcite şi prin care însuşi satana, vrăjmaşul lui Dumnezeu, a îndemnat pe acest om să lucreze la pierzania multora. Dacă prin felul lui de vieţuire, după grai şi vieţuire el era un adevărat barbar, în schimb firea lui era cea a unui îndrăcit şi turbat. Pretindea, nici mai mult nici mai puţin, decît că el e Hristosul! Altădată umflîndu-se în nebunia lui se dădea drept Paracletul sau însuşi Duhul Sfînt în persoană, pe cînd iarăşi altădată şi-a ales – ca şi Hristos – doisprezece ucenici, care să-l ajute la răspîndirea noii învăţături.

2. În fond, el a cusut laolaltă mai multe învăţături mincinoase şi străine de Dumnezeu, pe care le-a cules din nenumărate erezii de mult ieşite din modă şi astfel, pornind din Persia le-a răspîndit ca pe o otravă ucigătoare peste tot pămîntul locuit: de atunci numele nelegiuit al ereziei maniheice s-a făcut cunoscut peste tot pînă în vremile noastre[192]. Aşa s-a urzit şi această aşa zisă gnoză sau «cunoaştere mincinoasă»[193] care a început atunci.

---

190. Aurelian a fost ucis în aug.–sept. 275, în sudul Traciei. După el domneşte şase luni Tacit, iar după el, Florian (88 de zile), apoi Probus (276–282), Carus cu cei doi fii: Carin şi Numenian, ultimii tirani militari (282–283), pînă ce în 284 urcă Diocleţian.

191. Dionisie al Romei moare în 26/27 dec. 269.

192. «Nebunia» adusă de maniheism constă îndeosebi în încercarea de falsificare şi maimuţărire a creştinismului, dar în acelaşi timp el era o primejdie şi pentru ideologia păgînă a noului stat, reorganizat de Diocleţian care a dat în anul 302 un decret împotriva lui. Să nu se uite că Iranul trăia pe atunci o epocă de renaştere şi de confruntare totală faţă de Imperiul Roman, confruntare care va dura 400 de ani. Poate că nici azi nu cunoaştem toate resorturile acestei mişcări, care ameninţa la un moment dat să provoace tulburări hotărîtoare chiar în Imperiul Roman increştinat, nu numai prin crize de conştiinţă ca cea prin care a trecut ani de zile Fericitul Augustin, ci prin paulicianismul şi mai apoi prin bogomilismul cu rol atît de persistent în tot decursul evului mediu bizantin şi care a influenţat şi mişcarea catarilor din Apusul Europei.

193. *I Tim.*, 6, 20.

XXXII

Bărbaţii mai vestiţi ai Bisericii care au rămas pînă la lupta împotriva Bisericii

1. În vremea aceea, după o păstorire de cinci ani ca întîi-stătător al Bisericii romane, Felix a lăsat ca urmaş al său pe Eutihie, care netrăind nici zece luni împlinite, a încredinţat ca urmaş pe Gaius, contemporanul nostru, iar acestuia, după ce a păstorit Biserica vreme de cincisprezece ani, i-a urmat Marcelin, care şi-a aflat moartea în timpul persecuţiei[194].

2. În aceeaşi vreme, după Domnus, conducerea Bisericii antiohiene a preluat-o Timeu, care a lăsat ca urmaş pe Chiril, contemporanul nostru, pe vremea căruia am cunoscut pe Dorotei, un bărbat foarte cult, care se învrednicise a fi preot în Atiohia. Avînd foarte mare rîvnă spre lucrurile dumnezeieşti, Dorotei s-a adîncit şi în cunoaşterea limbii ebraice, încît putea citi şi înţelege Scripturile ebraice[195].

3. Desigur, însă, că el nu era străin nici de cunoaşterea ştiinţelor celor mai liberale ale elinilor. Dar în acelaşi timp el era şi eunuc încă de la naştere, motiv pentru care ca semn de uimitoare încredere, împăratul l-a luat în apropierea sa, încredinţîndu-i controlul asupra vopsitului purpurei din Tir.

4. L-am auzit eu însumi cu cîtă îndemînare explica în Biserică Sfintele Scripturi. După Chiril a urmat ca episcop, peste creştinătatea din Antiohia, Tiranos, sub care strîmtorarea Bisericii a ajuns la punctul extrem.

5. La rîndul ei, după Socrate, comunitatea din Laodiceea a ajuns să fie condusă de Eusebiu, care îşi începuse păstorirea în oraşul Alexandria[196]. Cauza pentru care şi-a schimbat serviciul a fost problema ridicată de situaţia lui Pavel de Samosata. Din pricina acestuia el a trecut în Siria, unde a fost împiedicat de credincioşii de acolo, foarte zeloşi în cele bisericeşti, să se mai întoarcă acasă, dovedindu-se a fi un exemplar iubit de contemporani, aşa după cum ne putem uşor convinge din cuvintele lui Dionisie amintite mai înainte.

6. Anatolie, urmaşul său, s-a dovedit şi el un om bun, fiind, cum s-ar zice, unul bun după altul bun. Provenea şi el tot din Alexandria, numărîndu-se în primele rînduri între cei mai vestiţi oameni ai vremurilor actuale datorită elocinţei, educaţiei şi pregătirii sale filosofice. În chip special, el a dus la cea mai

---

194. Felix 269–274; Eutihie 275–283; Gaius 283–296; Marceliu 296–304.

195. Preoţii Dorotei şi Lucian sînt socotiţi întemeietorii şcolii catehetice din Antiohia (Puech, *o.c.* III, 50–53). Se ştie că despre moartea ca martir a lui Lucian, Filostorg ne-a lăsat o impresionantă informaţie (*Istoria,* I, 13). Despre Chiril se ştie că a murit martir în Panonia avînd mare rol în pătimirea cunoscută a celor patru sculptori încoronaţi (Quattuor coronati. H. Delehaye, *Les passions des martyres et les generes littéraires,* Bruxelles 1921, p. 328–344).

196. VII, XI, 24.

mare desăvîrşire studiile aritmeticii, geometriei, astronomiei, fiind versat atît în ştiinţele dialectice şi fizice, cît şi în cele retorice, de aceea, după cît se spune, a fost socotit vrednic de concetăţeni să refacă în Alexandria o şcoală pe direcţie aristotelică[197].

7. Se istorisesc nenumărate alte minunăţii în legătură cu asediul cartierului Piruchium din Alexandria[198], unde el a fost învrednicit să facă parte din consiliul oraşului. Voi aminti doar un singur fapt.

8. Se spune că lipsindu-le asediaţilor hrana atît de mult încît foamea devenise pentru ei mai greu de suferit decît duşmanul din afară, omul de care era vorba (Anatolie, *n. tr.*) şi care se afla printre ei a făcut următorul plan: întrucît parte dintre orăşeni luptau de partea armatei romane şi prin urmare nu erau asediaţi şi între ei era şi Eusebiu – care se afla pe atunci tot în Alexandria, înainte de plecarea lui în Siria, avînd o reputaţie deosebită şi nume vestit chiar şi înaintea generalului roman – Anatolie înştiinţează printr-un curier pe Eusebiu că asediaţii suferă cumplit de foame.

9. La această ştire Eusebiu a cerut de la generalul roman[199], ca o deosebită favoare, să asigure viaţa măcar acelora dintre «duşmanii» lui, dacă aceştia i se vor preda de bună voie. Primind răspuns favorabil, el îl înştiinţă pe general despre cele cuvenite. Îndată ce primi această făgăduinţă generalul convocă senatul alexandrinilor şi le propuse de la început să întindă o mînă prietenească romanilor, dar cînd i-a văzut furioşi, din cauza aceasta a zis: «Cred că măcar pe vlădica vostru să nu-l minţiţi, de aceea vă sfătuiesc ca cei ce sînt în plus şi de nici un folos: femei bătrîne, copii, moşnegi să iasă dincolo de porţile oraşului şi să se ducă unde vor vrea. Căci într-adevăr, de ce am ţine cu noi fără nici un folos astfel de oameni care în orice clipă ar putea muri? De ce să istovim prin foame pe bolnavii şi aşa chinuiţi şi slăbiţi trupeşte, cînd ni se cere să hrănim în primul rînd bărbaţi şi oameni tineri economisind din hrana necesară celor care ne sînt într-adevăr de lipsă la apărarea pazei oraşului?»

10. Prin astfel de socoteli a convins Anatolie senatul ridicîndu-se cel dintîi şi votînd o hotărîre ca toţi cei ce nu sînt de folos armatei – bărbaţi ori femei – să părăsească oraşul întrucît altfel n-ar fi nici o nădejde de a mai scăpa cu zile, fiind ameninţaţi cu moartea prin foame.

---

197. Pe bună dreptate subliniază G. Bardy (Eusèbe, II, 223) că pentru prima oară se constată cultivarea direcţiei aristotelice în cugetarea teologică creştină, care mai tîrziu ne va duce la nume cunoscute ca Leonţiu de Bizanţ, Ioan Damaschinul şi alţii.

198. Acest cartier în Alexandria era cel mai frumos, înconjurat cu zid, cuprinzînd palatele Ptolemeilor, faimosul centru cultural «Muzeul», Senatul etc. În Egipt şi în special în Alexandria s-au desfăşurat lupte grele între aderenţii împăratului Gallien şi rivalii săi (264). Supăraţi că au fost biruiţi de armata lui Gallien, răsculaţii conduşi de Emilian au distrus clădirile frumoase din Piruchium.

199. Teodot.

11. Întrucît toţi senatorii au aprobat această propunere s-au putut salva cei mai mulţi din cei asediaţi. Generalul a avut grijă ca oamenii Bisericii să plece cei dintîi, dar apoi şi ceilalţi, de toate stările şi de toate vîrstele, nu numai cei vizaţi prin decret, ci la rîndul lor, mii de alţi cetăţeni, unii îmbrăcaţi chiar în haine femeieşti, au părăsit noaptea oraşul, refugiindu-se dincolo de lagărele armatei. Eusebiu i-a primit pe toţi ca un părinte şi ca un doftor, dîndu-le toată îngrijirea necesară întrucît starea lor se înrăutăţise din pricina acestei lungi împresurări.

12. Aşa au fost cei doi păstori de care s-a învrednicit Biserica din Laodiceea să-i aibă unul după altul şi care, după război, prin purtarea de grijă a lui Dumnezeu au părăsit Alexandria venind aici.

13. Scrierile redactate de Anatolie n-au fost prea numeroase, totuşi atîtea au ajuns pînă la noi încît să putem deduce că el era un mare orator şi un mare savant. În ele şi-a fixat mai ales părerile despre data Paştilor, de aceea va trebui să amintim măcar următoarele date, pe care le-a stabilit în legătură cu canonul Paştilor:

14. «Să ţinem minte cînd avem pentru prima dată lună nouă în cea dintîi lună şi să ştim că începutul ciclului zodiacului sau ciclului întreg de 19 ani aceea e care la egipteni cade în 26 a lunii Famenot, pentru macedoneni în 22 a lunii Distre sau, cum ar zice romanii, ziua a 11-a înainte de calendele lui Aprilie. La data de 26 Famenot, de care am amintit, soarele a intrat nu numai în primul semn al zodiacului, ci a avansat deja cu 4 zile. De obicei acest segment se numeşte prima douăsprezecime sau echinocţiu, care e început de lună, capătul zodiacului şi punctul de plecare al planetelor, pe cînd segmentul anterior se numeşte ultima lună, ultima douăsprezecime şi sfîrşitul zodiacului. De aceea spunem că fac o deosebit de mare greşeală cei care pun în acest ultim segment prima lună şi care spun că în a 14-a zi trebuie serbat Paştele»[200].

16. «Nu noi am făcut pentru prima oară acest calcul, ci el era cunoscut şi de iudeii de altădată încă înainte de Hristos, fiind observat de ei cu cea mai mare grijă. Putem deduce acest lucru nu numai din cele spuse de Filon[201], de Iosif (Flaviu[202], *n.tr.*), de Museu şi încă nu numai de ei, ci şi de alţii mult mai vechi, cum sînt cei doi Agatobuli[203] supranumiţi «dascălii lui Aristobul cel Mare»[204] unul din cei şaptezeci de traducători ai sfintelor şi dumnezeieştilor

---

200. Ciclul pascal al lui Anatolie începe din anul 276 şi cuprinde 19 ani. Echinocţiul de primăvară cădea atunci la 22 martie. Paştile trebuiau să cadă la data de duminică de după 14 zile a lunii noi după echinocţiul de primăvară şi avea ca termen ultim cea de a 20-a zi.

201. Filon, *De septenario* 19; *Vita Moisis* III, 29.

202. Iosif Flaviu, *Antichit. iud.* III, X, 5.

203. Necunoscuţi.

204. Despre Aristobul «cel Mare», la E. Schuerer, *o.c.* III, 512.

Scripturi ale evreilor, pentru Ptolemeu Filadelful şi pentru tatăl său şi care s-a dedicat traducerii, pe seama aceloraşi regi şi a explicării Legii lui Moise[205].

17. În explicarea problemelor ridicate de Cartea Ieşirii aceşti oameni spun că toţi trebuie să aducă la fel jertfa Paştilor după echinocţiul de primăvară la mijlocul primei luni. Iar acest termen îl întîlnim atunci cînd soarele a trecut primul segment al elipticei sau, cum s-au exprimat unii: cînd soarele a trecut de primul segment al zodiacului. Dar Aristobul adaugă că pentru praznicul jertfei Paştilor ar trebui ca şi luna să treacă segmentul echinocţial.

18. Or, întrucît avem de fapt două echinocţii, unul de primăvară, altul de toamnă, şi ele stau diametral opuse unul faţă de celălat şi întrucît ziua de aducere a jertfei pascale este seara zilei a 14-a a lunii, atunci luna îşi va lua poziţia ei opusă soarelui, aşa cum o putem vedea în zilele cu lună plină. Aşadar ele vor fi astfel: soarele, în segmentul echinocţiului de primăvară, pe cînd luna, în segmentul echinocţiului de toamnă.

19. Ştiu că multe alte lucruri au fost spuse de el, unele date ca probabile, altele întărite cu dovezi sigure, prin care caută să precizeze că data serbării Paştilor şi a azimilor trebuie să aibă loc neapărat după echinocţiu, dar eu mă feresc să cer atîtea dovezi de la oamenii pentru care s-a ridicat vălul de pe Legea lui Moise spre a privi mai curînd, ca în oglindă, cu faţa descoperită, învăţătura şi patima Mîntuitorului»[206]. Iar că prima lună la evrei era în preajma echinocţiului ne-o dă să înţelegem şi învăţătura din «Cartea lui Enoh»[207].

20. Acelaşi Anatolie a mai lăsat după el zece tratate de introduceri generale la aritmetică şi alte mărturii privind studiile lui şi vasta lui experienţă în ştiinţele sfinte.

21. Tot el a fost cel dintîi pe care episcopul din Cezareea Palestinei, Teotecnes, l-a hirotonit ca episcop, rînduindu-i ca după moarte să-i fie urmaş. Şi într-adevăr, pentru un timp scurt amîndoi sînt pomeniţi ca întîi-stătători ai acestei Biserici[208]; în schimb, sinodul convocat împotriva lui Pavel de Samosata chemîndu-l la Antiohia, el a trecut prin oraşul Laodiceea şi fraţii de acolo l-au reţinut pentru că între timp Eusebiu murise.

22. Şi cînd Anatolie a încetat din viaţă, în locul lui a fost aşezat Ştefan ca episcop al comunităţii de acolo înainte de persecuţie. El era admirat pentru învăţătura sa filosofică şi în general pentru celelalte cunoştinţe de cultură

---

205. De fapt, Aristobul a fost contemporan cu Ptolemeu VI Filometor (170–150 î.Hr.). Două fragmente din Aristobul sînt reproduse de Eusebiu de Cezareea în *Prep. Evang.* VIII, 10 şi XIII, 12.

206. *II Cor.*, 3, 16–18.

207. *Enoh*, LXXII, ed. F. Martin, Paris 1906, p. 163 şi urm. (Cf. Bardy, *Eusèbe*, II, 227).

208. A se vedea mai sus (VI, XI) un caz similar la Ierusalim.

elenă[209], dar pentru credinţa dumnezeiască n-avea atît de multă dragoste, dovadă că deodată cu progresul persecuţiei el s-a dovedit a fi mai curînd un prefăcut şi un laş fără curaj decît un adevărat filosof.

23. Desigur că pentru aceea n-a fost destinat să piară, ci şi-a revenit curînd – graţie unui om pe care însuşi Dumnezeu, Mîntuitorul tuturor, l-a rînduit: e vorba de Teodot, ale cărui fapte corespund atît numelui său, cît şi unui adevărat episcop[210]. Avea o destoinicie deosebită în arta doftoriei, dar şi în vindecarea sufletească, nimeni altul nu-l întrecea în filantropie, în sinceritate, în milostenie, în rîvna de a ajuta pe cei care aveau lipsă de el, iar pe deasupra se străduise foarte mult şi în ştiinţele teologiei.

24. Aşa a fost Teodot.

De altă parte, în Cezareea Palestinei, după Teotecnes s-a distins cu mare rîvnă în demnitatea episcopală Agapie. Despre el ştim că s-a îngrijit în chip neobosit de poporul încredinţat lui, dovedind o purtare de grijă excepţională faţă de bolnavi, îngrijind pe toţi cu o mînă darnică.

25. În aceeaşi vreme am cunoscut pe Pamfil[211], un om excepţional de destoinic în cuvînt, adevărat filosof în felul de a vieţui şi care s-a învrednicit să fie chemat la slujirea preoţească în cadrul comunităţii de acolo. Deloc n-ar fi uşoară misiunea de a descrie ce a însemnat de fapt acest om şi de unde a venit. Multe din viaţa sa precum şi şcoala întemeiată de el şi luptele date cu ocazia diferitelor mărturisiri din timpul persecuţiei şi, în sfîrşit, cununa martiriului pe care a încins-o, le-am descris într-o carte pe care i-am dedicat-o lui însuşi. Între cei care au trăit aici desigur că el a fost cea mai admirabilă apariţie.

Tot între oamenii cu cele mai alese însuşiri mai numărăm pentru vremile noastre şi pe Pieriu[212], un preot din şcoala alexandrină, şi pe Melitie[213], episcop al Bisericilor din Pont.

27. Pieriu şi-a cîştigat un nume deosebit prin sărăcia extremă în care a trăit şi prin cunoştinţele sale filosofice, dar în acelaşi timp el avea şi o destoinicie uimitoare în cercetarea şi explicarea sfintelor Scripturi şi în vorbirile ţinute în faţa credincioşilor din Biserică. În acelaşi timp Melitius – această «albină a Atticii»[214], cum îl numeau – corespundea idealului unui bărbat cult în toate domeniile, dar, îndeosebi, cu neputinţă este să descrii puterea elocinţei lui, deşi, s-ar putea spune că aceasta era la el un fel de dar al firii. Cît despre experienţa şi ştiinţa lui, cine i-ar fi putut depăşi puterea?

209. Nu ni s-au păstrat date despre el.
210. Numele Theodot înseamnează «dăruit de Dumnezeu».
211. Despre Pamfil, dascălul şi protectorul lui Eusebiu, s-a vorbit şi mai înainte: VI, XXXII, 3, dar şi mai mult se va vorbi în cele ce urmează: VIII, XIII, 6 şi în *Martirii din Palestina* XIII.
212. Supranumit şi «Origen cel tînăr», Pieriu a fost dascălul lui Pamfil. Din păcate se ştiu puţine date despre Pieriu.
213. Despre Melitie afirmă Filostorgiu *(Istorie I, 8)* că ar fi participat la sinodul I ecumenic.
214. Μέλη = miere.

28. Măcar una ar trebui s-o recunoşti: în toate ştiinţele logice n-a fost el oare cel mai destoinic şi cel mai capabil? L-ar fi putut egala cineva în experienţă? La aceeaşi înălţime stă şi viaţa lui bazată pe virtute. Aşa l-am cunoscut vreme de mai bine de şapte ani cît timp a trăit ca fugar în Palestina, pe vremea persecuţiei.

29. Cît despre Biserica din Ierusalim, după episcopul Himeneu, citat de noi mai înainte[215], a preluat episcopatul Zabda, iar după moartea lui, întîmplată curînd după aceea, a urcat în scaun Hermon, ultimul dintre episcopii dinainte de persecuţia din zilele noastre şi care a rămas în viaţă pînă azi.

30. Iar la Alexandria după o pastoraţie de optsprezece ani, începînd de la moartea lui Dionisie, a urmat Teona. Pe vremea acestuia, contemporan cu Pieriu şi coleg de preoţie cu el devenise celebru în Alexandria Achilla[216], care fusese încredinţat cu conducerea şcolii catehetice creştine. În această calitate el a desfăşurat o activitate filosofică foarte rar întîlnită şi un stil de viaţă cu adevărat evanghelic.

31. După Teona, care a activat cu credincioşie vreme de nouăsprezece ani pe scaunul episcopal din Alexandria, a urmat pentru doisprezece ani Petru, o excepţională podoabă a vremii sale. Vreme de trei ani el a condus Biserica şi înainte de persecuţie, iar în ceilalţi ani ai vieţii el s-a dedicat unei aspre asceze, îngrijindu-se pe faţă de bunul mers al Bisericilor. Pentru aceasta în cel de al nouălea an al persecuţiei i s-a tăiat capul, împodobindu-se astfel cu cununa de martir[217].

32. După ce am schiţat în aceste cărţi felul cum s-au succedat lucrurile vreme de trei sute cincizeci de ani începînd de la naşterea Mîntuitorului[218] şi pînă la distrugerea locaşurilor de rugăciune, să cunoaştem în continuare care şi cît de multe au fost în luptele de azi cei care s-au distins cu bărbăţie în apărarea credinţei.

---

215. A se vedea şi mai sus: VII, XXVIII, 1.

216. Din păcate, prea puţine ştim despre el.

217. Despre «Pătimirea sfîntului Petru» ne relatează încă în sec. VI că el a fost cel dintîi care a certat pe Arie şi că însuşi Domnul s-a arătat în închisoare. H. Beck, *Theologie u. Kirche*, p. 402. Pomenirea lui se face la 25. nov. Ehrhard, *Überlieferung*, I, p. 486.

218. Ultimele edicte de persecuţie datează din anul 303, deci afirmaţia lui Eusebiu trebuie luată cu aproximaţie.

CARTEA A OPTA

Descriind în cele şapte cărţi felul cum s-au succedat lucrurile începînd de la apostoli, ne-am gîndit că în cea de a opta e de mai mare importanţă să fie înfăţişate şi evenimentele contemporane, care cer o expunere corectă pentru cei care vor veni după noi. De aceea de aici trebuie să înceapă şi istorisirea noastră[1].

I

Despre situaţia de dinaintea persecuţiei din timpul nostru

1. Ar fi un lucru care întrece puterile noastre să istorisim, după cum s-ar cere, faima şi libertatea de care se bucurau în preajma izbucnirii persecuţiei contemporane propovăduirea credinţei în Dumnezeu Cel peste toate[2], aşa cum a fost ea vestită tuturor oamenilor, elini şi barbari deopotrivă.

2. În această privinţă există dovezi că oamenii stăpînirii au arătat uneori acte de bunăvoinţă faţă de ai noştri, cărora le încredinţau pînă şi posturi de conducere a provinciilor şi, din pricina marii simpatii pe care o nutreau faţă de învăţătura noastră, erau în stare să-i dezlege chiar şi de apăsătoarea obligaţie de a aduce jertfe păgîneşti.

3. Ce să zicem de cei aflaţi în palatele împărăteşti şi chiar despre dregătorii înşişi! Aceştia dădeau libertate curtenilor, femei, copii şi sclavi, uneori şi cînd erau ei de faţă, să-şi mărturisească deschis, prin grai şi faptă, credinţa lor religioasă, îngăduindu-le chiar să se laude cu libertatea credinţei lor, preferîndu-i în chip deosebit chiar înaintea colegilor lor de serviciu.

4. Aşa a fost cazul cu acel Dorotei, care le-a fost cel mai devotat şi mai de încredere dintre toţi şi din pricina aceasta a şi fost cinstit ca nimeni altul printre toţi slujbaşii şi dregătorii. Şi tot aşa a fost cazul şi cu vestitul Gorgoniu[3] şi cu mulţi alţii, care se bucurau de aceeaşi cinste din pricina credinţei lor în Dumnezeu.

---

1. După cum s-a spus şi în studiul introductiv, Eusebiu lasă impresia că ajuns odată aici ar fi avut de gînd să se oprească cu scrierea sa, întrucît el nu mai înnoadă firul cu evenimentele următoare începînd de la condamnarea lui Eusebiu de Samosata, ci descrie de acum lucruri pe care le adaugă fără legătură cu cele expuse.

2. Cum am mai spus, Eusebiu nu s-a putut elibera de concepţia subordinaţianistă a lui Origen atunci cînd vorbeşte despre persoanele treimice. De aceea pentru Dumnezeu Tatăl el foloseşte obişnuit expresia «o ϑεὸς τῶν ὅλων» sau «αὐτόϑεος» «ὁ ἐπὶ πάντων ϑεὸ».

3. Dorotei şi Gorgoniu au fost curteni (camerişti) ai lui Diocleţian. Ambii au murit ca martiri.

5. Se poate vedea, aşadar, cu ce primire prietenească erau cinstiţi conducătorii fiecărei Biserici de către toţi dregătorii civili şi militari[4]. Pe de altă parte, cine ar putea descrie acele nenumărate întruniri şi mulţimile adunărilor din fiecare oraş, precum şi remarcabilele întîlniri din casele de rugăciuni ale creştinilor? Drept urmare a faptului că vechile clădiri nu mai puteau încăpea pe toţi, în toate oraşele s-au clădit biserici mari şi spaţioase[5].

6. Aceste înaintări zilnice şi aceste sporiri în putere şi în mărime nu le puteau împiedica nici o ură, după cum nici un duh rău şi nici o viclenie omenească nu le puteau opri atîta vreme cît mîna dumnezeiască şi cerească îşi sprijinea şi îşi ocrotea poporul, care de altfel se şi dovedise vrednic de aşa ceva.

7. Cu toate acestea, din pricina prea marii libertăţi treburile noastre s-au înrăutăţit, degenerînd în moliciune şi în nepăsare. Întrucît ajunsesem să ne invidiem unii pe alţii şi să ne ocărîm între noi atît de cumplit încît puţin a lipsit ca pe lîngă vorbele urîte cu care ne împroşcam să nu luăm şi spada şi lancea să ne luptăm întreolaltă, căpeteniile se sfîşiau între ei, supuşii se răsculaseră unii contra altora, o nespusă făţărnicie şi prefăcătorie dusese la cel mai înalt grad de răutate. Atunci judecata dumnezeiască, aşa cum ştie ea să o facă, a ridicat braţul cu îngăduinţă, într-un timp cînd întrunirile nu fuseseră încă interzise, desfăşurîndu-şi liniştit şi blînd lucrarea sa de supraveghere şi îndreptare! Persecuţia a început mai întîi printre fraţii din rîndurile armatei.

8. Ca şi cum am fi fost nişte orbi, nu ne-am grăbit să ne cîştigăm bunăvoinţa şi iertarea dumnezeiască, ci – judecînd ca nişte păgîni – ne închipuiam că de treburile noastre n-are Dumnezeu nici o grijă şi nici un interes, de aceea îngrămădeam nelegiuire peste nelegiuire. Cei care păreau că sînt păstorii noştri dispreţuiau regula credinţei şi se mistuiau, se măcinau între ei, pizmuindu-se unii pe alţii. Nu făceau decît să se lase pradă disputelor, ameninţărilor, pizmei, urei şi vrăjmăşiei reciproce. Îşi urmăreau pătimaş pofta după putere, de parcă ar fi fost nişte tirani. După cum grăia Ieremia: «Cum a întunecat cu iuţimea Sa Domnul pe fiica Sionului! Aruncat-a din cer pe pămînt mărirea lui Israel şi nu şi-a adus aminte de cei de sub picioarele Sale. În ziua urgiei Sale prăpădit-a Domnul, necruţînd, toate cel frumoase ale lui Israel şi le-a surpat cu mîna Lui»[6].

---

4. Fără îndoială că Eusebiu exagerează cînd afirmă despre conducători – în speţă Diocleţian – că ar fi dovedit înţelegere faţă de creştinism ori că, chiar în familia împăratului, Prisca, soţia lui Diocleţian, şi Valeria fiica lui ar fi fost creştine, cum zicea Lactanţiu (*De mort. persec.* XV, 1).

5. Altă exagerare. Afară de biserica din Dura Europas (al cărei baptisteriu datează dinainte de anul 256), de basilica de la Emaus ori basilica San. Clemente din Roma nu se prea cunosc biserici «măreţe» înainte de anii 300.

6. Plîng. Ier. 2, 1–2 (după ed. 1914). De unde înainte lăuda bunăvoinţa împăraţilor, acum osîndeşte poate exagerat decadenţa episcopilor. E o dovadă de retorism. Totuşi au fost şi între ierarhi mulţi criminali de drept comun, cum a fost chiar Pavel de Samosata însuşi.

9. Au uitat şi de proorocia Psalmilor: «Stricat-a legămîntul robului tău, batjocorit-a pe pămînt sfinţenia Lui» cu gîndul la nimicirea Bisericilor: «Doborît-a toate gardurile lui, făcut-a întăriturile lui ruină. Jefuitu-i-au pe ei toţi cei ce treceau pe cale, ajuns-a ocară vecinilor săi. Înălţat-a dreapta vrăjmaşilor săi, veselit-a pe toţi duşmanii lui. Luat-a puterea sabiei lui şi nu l-a ajutat în vreme de război. Nimicit-a curăţia lui şi scaunul lui la pămînt l-a doborît. Micşorat-a zilele vieţii lui, umplutu-l-a de ruşine»[7].

II
Despre dărîmarea Bisericilor

1. Toate acestea s-au petrecut în vremea noastră. Căci am văzut cu ochii noştri case de rugăciuni dărîmate din vîrf pînă în fundaţii şi dumnezeieştile Scripturi şi alte cărţi de slujbă date focului în mijlocul pieţelor, am văzut unii păstori ai Bisericii fie ascunzîndu-se în chip ruşinos într-un loc sau într-altul, fie arestaţi în mod nedemn şi insultaţi de duşmani într-o vreme cînd, potrivit cuvîntului proorocesc, «vărsat-au urgisire peste căpeteniile lor şi i-au făcut pe ei să rătăcească în loc neumblat şi nu pe cale»[8].

2. Dar nu-i chemarea noastră să descriem destinul trist care pînă în cele din urmă a dat peste ei, căci rostul nostru nu-i acela de a face cunoscute generaţiilor viitoare neînţelegerile care existau între ei înainte de persecuţie şi nici să istorisim doar nebuniile pe care le-au făcut. De aceea m-am hotărît să nu mai descriu despre ei nimic altceva decît ceea ce ne dă să înţelegem că pe bună dreptate au venit acestea peste noi ca o pedeapsă de la Dumnezeu.

3. Şi nu voi reînvia nici amintirea celor care au căzut în ispită din pricina persecuţiei sau care au naufragiat cu totul cînd a fost vorba de mîntuirea lor şi care s-au prăbuşit în chip voit în adîncimile prăpastiei, ci numai aceea vom reţine în general în istorisirea noastră ce s-a dovedit a fi de folos atît nouă, cît şi celor care vor veni după noi.

Şi acum să purcedem şi să istorisim pe scurt luptele pe care au avut să le dea martorii Cuvîntului dumnezeiesc.

4. Era anul al nouăsprezecelea de domnie a împăratului Diocleţian[9] în luna Dystros, care la romani se numeşte martie, în preajma praznicului patimilor Mîntuitorului[10], cînd s-au publicat pretutindeni nişte decrete împărăteşti, care porunceau ca toate bisericile să fie dărîmate pînă în temelii, Scripturile (creştinilor, *n.tr.*) să fie aruncate în foc, iar cei care deţin o slujbă publică să

7. Ps. 88, 38–44 (ed. 1914).
8. Ps. 106, 40 (ed. 1914).
9. Deci, în anul 303.

fie destituiţi din ea şi cei aflaţi în servicii particulare să fie lipsiţi de libertate, dacă ar rămîne credincioşi credinţei creştine[11].

5. Acesta a fost primul edict dat împotriva noastră. În scurtă vreme au mai apărut şi alte hotărîri, prin care se poruncea ca toţi capii Bisericii de pretutindeni să fie puşi în lanţuri şi apoi siliţi în toate chipurile să jertfească (zeilor, *n.tr.*)[12].

III

Felul în care s-au comportat apărătorii credinţei în timpul persecuţiei

1. Atunci foarte mulţi dintre conducătorii Bisericilor au îndurat cu mult curaj suferinţe groaznice, oferind priveliştea unor lupte cu adevărat măreţe. Dar în schimb au fost cu miile şi cei care, din pricina laşităţii, au amorţit sufleteşte încă înainte şi de aceea s-au dovedit slabi chiar de la primul atac. În schimb, cei din ceata celor dintîi au suportat fiecare alte şi alte chinuri: unul era bătut şi biciuit fără milă, altuia i se jupuia ori i se despuia trupul în chinuri înspăimîntătoare, cu căngi de fier, sub durerea cărora unii şi-au aflat sfîrşitul în chip îngrozitor.

2. În acelaşi timp, alţii au dus lupta în chipurile cele mai diferite. Astfel, unul din ei după ce a fost împins cu putere şi tîrît pînă la locul jertfelor spurcate şi nelegiuite era eliberat ca şi cum ar fi jertfit deja, deşi el n-a jertfit deloc; un altul, care nici măcar nu s-a apropiat nu s-a atins de nimic necurat, era lăsat să plece fiind nevoit să rabde în tăcere calomnia celor care declarau că el ar fi jertfit deja; altul, care a fost înhăţat pe jumătate mort, era aruncat afară ca şi cum ar fi fost mort într-adevăr.

3. Altul care zăcea pe pămînt a fost tîrît de picioare o bună bucată de drum şi numărat apoi între cei care ar fi jertfit. Unul ţipa şi declara cu glas tare că nu vrea să jertfească idolilor, pe cînd al doilea striga: «sînt creştin!» şi era mîndru că poate mărturisi numele Mîntuitorului şi, în sfîrşit, al treilea ţinea sus şi tare că el nici n-a jertfit şi nici nu va jertfi niciodată.

4. Şi totuşi, chiar şi aceia, după ce erau loviţi peste gură şi aduşi la tăcere prin bătăi repetate de către o ceată de ostaşi special rînduiţi pentru aceasta,

---

10. Propriu-zis primul edict de persecuţie a fost publicat în 24 febr. 303, dar pînă a ajuns în Palestina au mai trecut cîteva zile. Potrivit calculelor lui Scaliger şi Petavius în anul 303 praznicul Paştilor cădea în 18 aprilie. Din păcate nu ni s-a păstrat textul primului edict de persecuţie, dar prin datele oferite de Lactanţiu (*De mort. pers.* XIII, 1), precum şi scrierii *Martirii din Palestina*, coroborate cu actele martirice ale unor mucenici, s-au putut reconstitui evenimentele destul de amănunţit. A se vedea şi notele din Migne, P.G. 20, 744–745.

11. Unii au tradus acest pasaj în sensul că cei care nu abjură credinţa creştină vor fi reduşi la starea de sclavie.

12. Nu se poate preciza exact data edictelor al doilea şi al treilea. Edictul al doilea era îndreptat mai ales împotriva conducătorilor Bisericii, iar cel de al treilea prevedea că cei care jertfesc vor fi eliberaţi, altfel vor fi maltrataţi.

bătuţi peste faţă şi peste obraji, erau aruncaţi afară cu putere. În chipul acesta duşmanii credinţei credeau că după ce au întrebuinţat toate mijloacele şi-ar fi ajuns ţinta[13].

Dar nici prin astfel de metode nu s-a ajuns la vreun rezultat împotriva martirilor. Ca să putem istorisi amănunţit moartea lor, ce cuvinte ne-ar putea fi destule?

IV

Despre martirii lui Dumnezeu care au umplut lumea cu amintirea martirajului lor

1. Cu miile i-am putea arăta pe cei care au dovedit un curaj demn de admirat pentru credinţa în Dumnezeu cel peste toate, şi aceasta nu numai din clipa cînd a început persecuţia împotriva tuturor creştinilor, ci şi cu mult mai de vreme, de pe cînd încă domnea pacea.

2. Totuşi propriu zis lupta contra Bisericilor a început numai acum recent, cînd cel care a luat puterea[14] a pornit la lucru ca trezit dintr-un somn greu, la început în taină şi pe nesimţite, faţă de răstimpul scurs de la persecuţiile lui Deciu şi Valerian, întrucît el n-a pornit dintr-odată războiul împotriva noastră, ci a făcut mai întîi o probă, îndreptîndu-se numai împotriva celor din rîndurile armatei, închipuindu-şi că, dacă va cîştiga lupta împotriva acestora, atunci îi va fi uşor să-i readucă dintr-odată şi pe ceilalţi sub ascultarea sa. De aceea s-a putut vedea că dintr-odată o mulţime de militari îmbrăţişau viaţa civilă pentru ca să nu fie nevoiţi să se lepede de credinţa în Creatorul lumii.

3. Căci cînd căpetenia supremă a armatei[15], oricare ar fi fost el, a pornit persecuţia împotriva trupelor prin verificarea şi epurarea lor, le-a lăsat să aleagă una din două: ori să rămînă ascultători (vechii rînduieli, *n.tr.*) şi atunci îşi pot păstra poziţia şi gradele cîştigate în armată, ori, în caz că se împotrivesc poruncii (de a jertfi idolilor, *n.tr.*), să le piardă. Atunci foarte mulţi ostaşi din împărăţia lui Hristos au preferat, fără ezitare şi fără să mai discute, mărturisirea lui Hristos în schimbul măririi aparente şi bunăstării avute înainte.

---

13. Au fost multe defecţiuni aşa cum ne convinge în deosebi tulburătoarea criză a donatismului, cînd conştiinţele multora nu voiau să mai aibă de-a face cu clericii care căzuseră.

14. Potrivit ştirii lui Lactanţiu (*De mort. pers.* XI), Galeriu a fost cel care a împins pe Diocleţian la persecuţie întrucît era fiul unei preotese păgîne fanatice. Altfel, deşi a ezitat mulţi ani, e greu de spus care au fost cauzele reale ale persecuţiei. E posibil ca una din acestea să fi fost stările de lucruri din armată. S-au înmulţit în ultimul timp cazurile cînd ofiţerii şi soldaţii au aruncat jos armele pe motiv că sînt creştini şi nu jertfesc. De aceea epurările din armată încep încă prin anul 295. Cazul «legiunii tebaice» din sudul Franţei e tipic. Dar au fost şi altele. Lactanţiu, *De mort. pers.* X, 415.

15. «Căpetenia supremă» era Diocleţian, iar după 305, cînd el s-a retras, a rămas Galeriu.

4. Şi atunci arareori se întîmpla ca printre creştini unul sau altul să plătească pentru împotrivirea de a-şi schimba credinţa nu numai cu pierderea rangului militar, ci chiar cu moartea, căci cel care executa atunci ordinul împărătesc o făcea cu blîndeţe şi nu îndrăznea să meargă pînă la vărsarea sîngelui decît pentru unii, temîndu-se, pe cît se pare, de mulţime şi dîndu-se înapoi de frica de a nu provoca deodată un război împotriva tuturor[16].

5. Dar întrucît totuşi atacul deschis a început, nu se pot reda în cuvinte numărul şi mărimea martirilor lui Dumnezeu, pe care i-au putut vedea cu ochii lor locuitorii din toate oraşele şi satele.

V
Despre martirii din Nicomidia

Îndată ce edictul împotriva Bisericilor fusese publicat – în Nicomidia el fusese afişat într-o piaţă mare şi foarte circulată – el a fost luat şi sfîşiat în bucăţi nu de către un necunoscut oarecare, ci de un bărbat din cei mai vestiţi după rangul pe care-l avea în lumea de atunci, om cu multă rîvnă pentru Dumnezeu şi plin de credinţă, care a socotit că edictul e nedrept şi cu totul nelegiuit[17]. În acelaşi oraş se aflau prezenţi atunci doi împăraţi: cel mai bătrîn şi cel care ocupa în conducere locul al patrulea după el[18]. Dar şi creştinul (care rupsese afişul, *n.tr*) a fost cel dintîi dintre locuitorii împărăţiei care s-a făcut cunoscut în felul acesta, de aceea, după cum era de aşteptat, pedeapsa pe care a îndurat-o pentru o îndrăzneală atît de mare a fost dusă de el pînă la ultima răsuflare, cu seninătate şi cu linişte.

VI
Despre martirii de la palatul imperial

1. Din cîţi au putut fi preamăriţi vreodată pentru curajul lor neîntrecut şi admirabil, fie dintre elini, fie dintre barbari, timpul ne-a scos la suprafaţă ca martiri dumnezeieşti şi minunaţi pe Dorotei şi pe alţi tineri, care slujeau în garda împărătească. Aceştia deşi se bucuraseră de cea mai mare cinstire din partea stăpînilor lor, care se purtau cu ei ca şi cum ar fi fost copiii lor adevăraţi,

16. E de subliniat faptul că în părţile dunărene persecuţia împotriva militarilor creştini a fost deosebit de crîncenă. J. Zeiller, *Les origines chrétiennes dans les provinces danubiennes de L'émpire romain,* Paris 1918, p. 55 şi urm.

17. Unii au spus că acest prim martir va fi fost Ioan. El a fost ars de viu. Actele martirice siriace cred că acest martir din Nicomidia de la data de 24 februarie era Evetios. Cf. Bardy, *Eusèbe,* III, p. 11.

18. Diocleţian şi Galeriu. Se cunoaşte sistemul tetrarhiei inaugurate de Diocleţian potrivit căreia întreg Imperiul Roman avea în frunte cu titlu de «august» pe doi împăraţi: Diocleţian şi Maximian Hercule, iar, la rîndul lor, fiecare îşi va alege ca auxiliari sau coregenţi cu titlul de «cezari»: Diocleţian şi-l ia pe Galeriu (care era şi ginerele lui), iar Maximian Hercule, pe Constanţiu Hlor, tatăl viitorului Constantin cel Mare.

au ajuns să prețuiască batjocurile, chinurile și feluritele chipuri de a-și da viața pentru credință[19] drept mai mare bogăție decît averile, faima și plăcerile lumii. Dintre ei nu vom mai pomeni decît despre unul, lăsînd cititorilor posibilitatea să judece singuri care a fost sfîrșitul vieții lui, iar după exemplul lui să ghicească și pe al celorlalți.

2. În orașul amintit un om a fost adus înaintea împăraților și întrucît n-a vrut să aducă jertfe idolilor, s-a dat poruncă să fie legat de un stîlp așa gol cum era și întreg corpul să-i fie bătut și sfîșiat pînă ce, fiind biruit, să împlinească, cu voie sau fără voie, ceea ce i s-a cerut.

3. Dar întrucît, în ciuda tuturor caznelor, el s-a arătat neclintit, cu toate că i se vedeau oasele, au amestecat oțet cu sare și i s-a turnat pe trup, care era întreg numai rană. Și întrucît nu-i păsa nici de durerile acestea, au adus un grătar și foc, punînd pe grătar bucăți din ceea ce mai rămăsese din trupul lui așa cum ai prăji carnea pentru mîncare, dar s-au îngrijit să nu-l prăjească deodată, ca să nu moară prea repede, ci doar pe încetul, căci nici cei care-l țineau pe grătar n-aveau voie să-l ia de pe foc pînă ce martirul n-ar fi consimțit la ceea ce se poruncise.

4. Dar și de astădată el a rămas neclintit, dîndu-și astfel sufletul în toiul chinurilor, ca biruitor. Așa s-a sfîrșit de o moarte mucenicească unul dintre curtenii împărătești. Numele lui era Petru și într-adevăr martirul merita pe deplin acest nume[20].

5. Dar deși nici suferințele celorlalți n-au fost mai mici, totuși ca să nu încărcăm prea tare lungimea acestei cărți, noi îi vom trece cu vederea pe ceilalți. Vom aminti doar că, după ce au îndurat tot felul de chinuri, Dorotei și Gorgoniu, precum și mulți alții din suita împărătească, și-au aflat moartea prin sugrumare, dobîndindu-și astfel și ei cununa biruinței din urmă.

6. În aceeași vreme i s-a tăiat capul și lui Antim[20a], întîistătătorul Bisericii din Nicomidia, pentru că a mărturisit și el credința în Hristos. Pe el l-a urmat o ceată întreagă de martiri din pricina unui incendiu care tocmai în zilele acelea izbucnise în chip misterios în palatul împărătesc din Nicomidia și despre care un zvon fals spunea că ar fi fost aprins de ai noștri[20b]. Atunci, de-a valma, fără deosebire, în urma unei porunci împărătești, marea masă a creștinilor de acolo, cu familii cu tot, au fost unii străpunși de sabie, alții au fost arși de vii. Se

---

19. Evr., 11, 26.

20. Πετροσ, cel cu credința tare ca piatra. Cei trei martiri Gorgoniu, Dorotei și Petru erau mari demnitari la palatul imperial și aveau serviciu de «praepositi cubiculi», adică un fel de majordomi ai palatului. În martirologiul roman Petru e trecut la data de 12 martie.

20a. Pomenirea se face la 3 septembrie, iar după calendarul apusean, la 17 aprilie.

20b. În cuvîntarea atribuită împăratului Constantin cel Mare (*Ad sanctorum coetum* I, 25) se afirmă că incendiul s-a produs dintr-un trăsnet. Lactanțiu (*De mort. pers.* XIII) spune că focul a fost aprins de Galeriu, care a pus apoi vina pe creștini.

istoriseşte că printr-o rîvnă dumnezeiască şi de negrăit s-au aruncat deodată pe rug mare mulţime de bărbaţi şi femei. Călăii ar fi prins şi ei o ceată numeroasă şi i-au ţintuit pe corăbii, de unde apoi i-au prăvălit, înecîndu-i în adîncurile mării.

7. După ce şi-au dat viaţa, foştii slujitori împărăteşti au fost puşi în morminte cu onorurile obişnuite. Acum, cei pe care îi credeau stăpîni au dat o nouă hotărîre: să fie scoşi din morminte şi aruncaţi în mare, de frică să nu-i cinstească dacă ar rămîne în morminte şi să nu-i scoată zei. Cel puţin asta era credinţa lor[20c].

Şi iată, aşa s-au întîmplat lucrurile în Nicomidia la începutul persecuţiei.

8. La scurtă vreme după aceea, pe cînd unii din aşa numitul ţinut al Melitinei[20d], precum şi alţii din Siria încercau să pună mîna pe putere[21], a ieşit o poruncă împărătească potrivit căreia conducătorii Bisericilor de pretutindeni trebuie să fie aruncaţi în închisoare şi puşi în lanţuri.

9. Şi priveliştea care a urmat de aici întrecea tot ce se poate descrie[22]: temniţele, care în toate vremurile fuseseră destinate doar pentru închiderea ucigaşilor şi a prădătorilor de morminte, erau pline acum de o mulţime nenumărată de episcopi, de preoţi, de diaconi, de citeţi şi exorcişti, încît nu mai era loc în ele pentru cei osîndiţi ca răufăcători.

10. Şi iarăşi au fost puse din nou în circulaţie alte edicte, potrivit cărora cei care jertfesc idolilor vor putea pleca în libertate, pe cînd cei care se împotriveau se poruncea să fie puşi la tot felul de chinuri[23]. Şi cine ar putea număra de astădată mulţimea martirilor din fiecare ţinut, în deosebi din Africa, din Mauritania, din Tebaida şi mai ales din Egipt, de unde mulţi emigraseră prin alte oraşe şi ţinuturi, dînd martiri şi acolo.

VII

Despre martirii egipteni din Fenicia

1. Cunoaştem azi pe cei care s-au distins în Palestina, dar mai ales pe cei din Tirul Feniciei[24]. Căci cine oare nu s-ar mira cînd s-ar gîndi la nenumăratele

20c. Aşa au procedat şi cu ocazia altor martiri (Sf. Policarp, martiriul lui, cap. 18; Martirii din Lyon şi Vienne). Pomenirea celor 1003 mucenici din Nicomidia se face la 12 februarie (Ehrhard: *Überlieferung*, I 1937, p. 582).

20d. Melitene a fost unul din cele mai nefericite oraşe ale imperiului, zice H. Beck *o.c.* 467. Această citadelă armeană de pe Eufrat, foarte des ameninţată de duşmani, a fost devreme creştinată.

21. Tribunul Eugeniu a fost proclamat împărat de ostaşii din Seleucia. Cînd au ajuns la Antiohia, el a fost ucis.

22. Acest al doilea edict de persecuţie a apărut probabil în aprilie 303.

23. Edictul al treilea a apărut se pare la 27 septembrie 303. Nimeni nu poate crede că amnistia promisă ar fi cuprins şi pe creştini. În primăvara anului 304 apare cel de al patrulea edict semnat numai de Galeriu. Despre el ne vorbeşte cealaltă scriere, *Martirii din Palestina* III.

24. În timpul acestor persecuţii Eusebiu se afla tocmai în Tir.

biciuiri şi puterea răbdării, pe care le întîlnim numai la nişte adevăraţi luptători pentru credinţă, iar după aceste lovituri cine n-ar admira lupta lor cu fiarele flămînde, cu săriturile leoparzilor, a diferitelor soiuri de urşi, a mistreţilor şi a taurilor îmboldiţi asupra lor cu fier şi cu foc. Şi peste tot, răbdarea neîntrecută a acestor eroi faţă de oricare dintre fiare?

2. Am fost eu însumi de faţă şi mi-am dat seama că asupra martirilor se simţea puterea şi lucrarea dumnezeiască a Mîntuitorului nostru Iisus Hristos, pe Care îl mărturisesc, întrucît nici fiarele hămesite după hrană n-au îndrăznit multă vreme să se atingă ori să se apropie de trupul acestor prieteni ai lui Dumnezeu, ci mai curînd se aruncau spre cei care le provocau din spate, numai asupra sfinţilor luptători nu voiau să se repeadă în nici un chip, cu toate că aceştia stăteau singuri şi goi în arenă, făcîndu-le semne cu mîinile, după cum le porunciseră, dar fiarele n-aveau nici gînd să-i atingă. De cîte ori se îndreptau spre creştini, de atîtea ori se întorceau înapoi, îndemnaţi parcă de o putere dumnezeiască.

3. Priveliştea aceasta s-a prelungit vreme îndelungată, încît nu mică era mirarea tuturor cînd vedeau că dacă prima fiară nu ataca, adeseori se întîmpla ca împotriva unui singur creştin să fie asmuţite şi a doua sau chiar a treia fiară.

4. Nu te puteai destul mira de puterea de răbdare nestrămutată a acestor sfinţi şi de tăria de nezdruncinat care se sălăşluise în aceste trupuri tinere. Căci vedeai cîte un tînăr care n-avea încă nici douăzeci de ani stînd legat, cu mîinile într-o formă de cruce, trimiţînd cu o inimă hotărîtă şi senină, în cea mai deplină linişte lăuntrică, rugăciunile lui către Dumnezeu fără să se urnească sau să se întoarcă măcar din locul în care se afla, într-o vreme cînd urşii şi leoparzii, inspirînd teamă de moarte, aproape că atingeau trupul lor, dar nu ştiu cum, printr-o putere dumnezeiască şi negrăită, li se înţepenea botul şi îndată se repezeau înapoi.

5. Şi tot astfel puteai vedea şi pe ceilalţi, cinci de toţi [25], cum au fost aruncaţi la un taur furios. Cu coarnele sale acesta arunca în aer pe ceilalţi, care se apropiau de el şi după ce-i sfîşia îi lăsa pe jumătate morţi. În schimb, cînd se repezea furios şi ameninţător spre sfinţii martiri, taurul nu mai era în stare nici măcar să se apropie de ei, ci dădea doar cu picioarele şi cu coarnele în toate direcţiile. Şi oricît a fost înţepat cu fierul înroşit ca să inspire furie şi ameninţare, totuşi la îndemnul Providenţei el se retrăgea înapoi fără să le facă nici un rău martirilor, încît asupra lor a fost nevoie să fie asmuţite alte fiare.

6. Totuşi, pînă la sfîrşit, după aceste încercări îngrozitoare şi de neînchipuit, toţi aceşti tineri au fost străpunşi cu sabia şi, în loc să fie puşi în pămînt şi în morminte, au fost aruncaţi în valurile mării.

25. În unele manuscrise lipseşte această paranteză.

VIII
Despre martirii din Egipt

Aceasta a fost aşadar lupta pe care au dat-o la Tyr egiptenii întru apărarea credinţei lor. Dar sînt de admirat şi aceia dintre egipteni care s-au făcut martiri în propria lor ţară, căci pentru apărarea învăţăturii Mîntuitorului şi aici au suferit în chip diferit moartea mii de bărbaţi, de femei şi de copii[26], arătîndu-şi astfel dispreţul pentru viaţa trecătoare. Căci în timp ce unii au fost aruncaţi în foc după ce au fost sfîşiaţi cu ghiare şi cu căngi de fier şi au fost biciuiţi în chip înfiorător, alţii au fost înecaţi în mare, pe cînd alţii îşi întindeau curajos capul celor care ar fi vrut să li-l taie, unii au murit în timpul torturilor, alţii au pierit de foame, unii au fost răstigniţi pe cruce, alţii au avut parte de o moarte obişnuită tîlharilor, alţii de alta mai rea, căci erau întorşi cu capul în jos, lăsîndu-i să trăiască aşa spînzuraţi pînă ce se istoveau de foame.

IX
Despre martirii din Tebaida[27]

1. Cît despre batjocurile şi chinurile pe care le-au îndurat cei din Tebaida, ele nu pot fi nici măcar descrise. În locul unghiilor de fier, întreg trupul lor era sfîşiat cu ajutorul unor scoici ascuţite, cu atîta cruzime pînă cînd omul îşi dădea sufletul. Femeile erau ferecate strîns de ambele picioare, spînzurate cu capul în jos şi înălţate astfel, cu trupurile complet goale şi fără nici o îmbrăcăminte, oferind astfel mulţimilor priveliştea cea mai neomenoasă, mai crudă şi mai lipsită de ruşine dintre toate priveliştile.

2. Alţii îşi găseau moartea legaţi de copaci şi de crengile lor prin aceea că împreunau cu un scripete, una de alta, crengile cele mai puternice şi de fiecare din ele se fixa cîte un picior al martirilor, după care se dădea drumul crengilor să revină la poziţia lor firească: în chipul acesta, într-o clipă se despicau în două trupurile nenorociţilor pe care-i chinuiau în acest fel.

3. Şi astfel de chinuri nu durau numai cîteva zile sau numai un timp oarecare, ci ele s-au prelungit ani de-a rîndul[28]. Uneori puteai vedea zece, alteori douăzeci de oameni morţi deodată, în chipul acesta, dar alteori numărul lor nu era mai mic de treizeci, alteori numărul lor se apropia de şaizeci de inşi deodată; ba au fost cazuri că au fost daţi morţii într-o singură zi o sută de oameni, pe lîngă femei şi copii chinuiţi şi osîndiţi în toate chipurile.

---

26. Sfîntul Atanasie istoriseşte (*Hist. arian. ad monachos*, 64) că şi populaţia păgînă intervenea adeseori ascunzîndu-i şi ajutorîndu-i cu cele de lipsă. Păcat că expunerea lui Eusebiu nu-i prevăzută cu date şi nume precise de oameni.

27. Partea sudică a Egiptului superior.

28. Eusebiu pare să fi petrecut în Egipt spre sfîrşitul celor opt ani de persecuţie (Migne P.G. 20, 762).

4. Am văzut eu însumi, la fața locului, o mulțime de martiri îndurînd, deodată, într-o singură zi, unii tăierea capului, alții erau arși pe rug, încît pînă și sabia cu care erau înjunghiați se tocise ori în urma prea lungii folosiri se știrbise, iar călăii obosiți au trebuit să fie schimbați unul după altul.

5. Am observat atunci la cei care credeau în Unsul Domnului o rîvnă cu adevărat minunată, precum și o putere și un curaj într-adevăr dumnezeiești. Căci abia a apucat să se pronunțe sentința împotriva unora, și din cealaltă parte se grăbeau alții spre scaunul de judecată al judecătorului, mărturisind că sînt creștini, fără să se sperie de îngrozitoarele chinuri și de orice fel de munci care-i așteptau, ci vorbeau cu toată îndrăzneala și curajul despre credința în Dumnezeul întregii lumi și întîmpinau cu bucurie, în rîs și voie bună sentința din urmă, cîntînd pînă la ultima răsuflare imnuri de laudă și de mulțumire lui Dumnezeu Atotputernicul.

6. Și într-adevăr toți aceștia erau vrednici de laudă[29], însă și mai minunați erau cei care străluciseră prin avere, se născuseră dintr-un neam ales, se bucuraseră înainte de mărire deosebită, de un grai frumos și de o cugetare adîncă, dar pe care le socoteau acum cu mult mai prejos decît adevărata evlavie și credință în Mîntuitorul și Domnul Iisus Hristos.

7. Așa era Filoromus, căruia i se încredințase o funcție înaltă în administrația împărătească din Alexandria și care, după dregătoria și rangul pe care-l avea între oamenii împărăției, era mereu însoțit de ostași atunci cînd zilnic îndeplinea rolul său de judecător. Tot așa și Fileas, episcopul Bisericii din Tmuis[30], vestit prin slujirea sa obștească și prin multele servicii de ajutorare aduse orașului său și prin cunoștințele sale de filosofie[31].

8. Cu toate că mulți dintre rudeniile și prietenii lor îi rugau – împreună cu unii dregători de rang mare, ba chiar și judecătorul îi îndemna – să aibă grijă de ei înșiși, dar mai ales de copiii și de soțiile lor, acești oameni nici n-au vrut să audă de așa ceva încît din dragostea față de lume să disprețuiască poruncile pe care Mîntuitorul le-a dat în legătură cu mărturisirea ori cu lepădarea de Hristos[32]. Făcînd uz de o cugetare curajoasă și vrednică de un filosof, mai bine zis un suflet credincios și iubitor de Dumnezeu, ei se împotriviră oricăror amenințări și batjocuri ale judecătorului, încît amîndurora li s-a tăiat capul.

---

29. S-ar putea face o comparație pe de o parte între referatele lui Dionisie al Alexandriei, cînd vorbește despre persecuția lui Deciu, și pe de altă parte, acelea ale lui Eusebiu: acesta mai mult admira eroismul martirilor, pe cîtă vreme Dionisie arată și defecțiunile și renegările creștinilor de atunci.

30. Oraș în sudul Egiptului.

31. Pomenirea lui Filoromus și a episcopului Fileas e amintită de mai multe ori în martirologiul ieronimian. Cel dintîi are data de 4 februarie. Fileas și-a scris epistola către eparhioții săi pe cînd se afla în Tebaida. Filoromus se pare că avea rangul cel mai mare în administrația Egiptului. A se vedea Migne, P.G. 20, 761.

32. *Matei*, 10, 32–33; *Luca*, 9, 23–27.

X
Însemnările martirului Fileas despre evenimentele din Alexandria

1. Întrucît spusesem mai înainte că Fileas şi-a dobîndit mare faimă şi pe urma bogatelor sale cunoştinţe de învăţătură profană, să vină el însuşi de martor, să ne mărturisească el însuşi ce a fost şi să ne informeze despre martiriul care a avut loc în Alexandria, căci mărturia adusă de el e de mai mare încredere decît ceea ce am putea spune noi. Iată cum grăia el:

Extras din epistola lui Fileas către cei din Tmuis.

2. «Întrucît toate aceste exemple, lămuriri şi semne minunate au fost aşezate pentru noi în dumnezeieştile şi Sfintele Scripturi[33], însemnează că şi fericiţii martiri care au suferit la noi n-au stat deloc la îndoială, ci şi-au îndreptat cu deplină curăţie ochii sufletului spre Dumnezeu cel Atotputernic şi, acceptînd în cugetul lor moartea pentru credinţă, s-au legat cu toată tăria de chemarea lor, în care au găsit că Domnul nostru Iisus Hristos S-a întrupat pentru noi oamenii ca să nimicească toată fărădelegea şi să ne asigure puterile necesare spre a intra în viaţa cea veşnică. Pentru că «n-a socotit o răpire a fi El întocmai cu Dumnezeu, ci s-a deşertat pe Sine, chip de rob luînd, făcîndu-Se asemenea oamenilor şi la înfăţişare aflîndu-Se ca un om, S-a smerit pe Sine, ascultător făcîndu-Se pînă la moarte, şi încă moarte pe cruce[34].

3. De aceea se nevoiau martirii, care purtau în sinea lor pe Hristos spre darurile cele mai înalte[35] şi îndurau orice oboseală şi orice suferinţă scornită de duşmani nu numai o singură dată, ci pentru unii chiar şi de două ori. De aceea, oricît de zeloşi erau paznicii în ameninţările lor, fie ele în vorbe, fie în fapte, martirii nu şi-au schimbat hotărîrea pentru că «iubirea desăvîrşită alungă frica»[36].

4. Ce cuvînt ar fi atît de cuprinzător încît să poată descrie curajul şi statornicia lor în fiecare suferinţă, cînd oricare din trecători avea voie să se poarte rău cu martirii, unii îi loveau cu ciomagul, alţii cu nuiaua, alţii cu biciul, alţii cu cureaua sau, în sfîrşit, alţii cu frînghia.

5. În fiecare din aceste chinuri vedeai o privelişte nouă şi constatai o răutate nesfîrşită. Unora li se legau amîndouă mîinile la spate apoi, stînd aşa ţintuiţi de un stîlp sau de o bîrnă, li se întindeau trupurile aşa ţintuiţi cu anumite unelte[37] şi li se smulgeau din încheieturi mădular după mădular. În astfel de torturi călăii aveau ordin să lovească în orice parte a trupului, nu numai în

33. *Evr.*, 10, 32 şi urm.
34. *Filim.*, 2, 6–8.
35. *I Cor.*, 12, 31.
36. *I Ioan*, 4, 18.
37. Probabil că această torturare se administra de un equleus, o unealtă de lemn de înălţimea şi forma unui cal, pe care era fixat trupul martirului spre a putea fi mai cu uşurinţă torturat.

coaste, ca la ucigaşii de rînd, ci cu uneltele lor puteau sfîşia oriunde: în burtă, în pulpă ori în obraz. Alţii erau atîrnaţi de o singură mînă undeva într-o hală şi erau lăsaţi să stea spînzuraţi în felul acesta: această suferinţă întrecea în cruzime pe toate celelalte prin întinderea peste măsură a încheieturilor şi mădularelor. Alţii erau legaţi de stîlpi, faţă către faţă, fără ca picioarele lor să atingă pămîntul, iar din pricina greutăţii trupurilor, încheieturile trebuiau să se întindă şi să se strîngă forţat.

6. Şi ei îndurau chinurile acestea nu numai atîta timp cît dregătorul împărătesc îi interoga şi cît timp era ocupat cu ei, ci vreme de aproape o zi întreagă, căci atunci cînd trecea la alţi osîndiţi, el lăsa pe lîngă ei pe unii din slujitorii săi ca să vadă dacă nu cumva, biruit de durere, dă semne de nesimţire, dar şi atunci ordinul era şi mai fără de milă: ca legăturile lanţurilor să fie şi mai strînse, afară de cazul cînd, după atîtea chinuri, osînditul îşi dăduse sufletul, în care caz el era azvîrlit jos şi tîrît la o parte.

7. Căci vrăjmaşii noştri n-aveau voie să arate faţă de noi nici cea mai mică atenţie, ci împotriva noastră trebuiau să cugete şi să acţioneze în aşa fel ca şi cum noi nici n-am mai exista. Căci aceasta era cea de a doua suferinţă pe care vrăjmaşii o născociseră după cea a rănilor.

8. După aceste chinuri unii mai erau puşi cu spatele pe o masă cu ghimpi ascuţiţi, dar cu picioarele depărtate unul de celălalt, strînse fiecare în butuci pînă la a patra încheietură, în aşa fel încît, cînd îi scoteau de acolo, era cu neputinţă să se mai ţină pe picioare din pricina loviturilor şi rănilor proaspete de pe întreg corpul. Alţii, aruncaţi pe pămînt, zdrobiţi cu totul de chinurile repetate ale torturilor, ofereau trecătorilor o privelişte mai înfiorătoare decît se păruse chiar în timpul execuţiei, căci purtau pe trupurile lor răni nenumărate şi care de care mai variate.

9. În această situaţie unii mureau încă în timp ce erau torturaţi, ruşinînd prin răbdarea lor pe vrăjmaş; alţii erau zăvorîţi în temniţă pe jumătate morţi, unde după cîteva zile se sfîrşeau istoviţi de chinuri. Ceilalţi, însă, care-şi dobîndiseră vindecarea în urma îngrijirilor date, deveneau mai curajoşi pe măsură ce trecea timpul şi petreceau în temniţă.

10. Cînd primeau aşadar porunca să aleagă fie o eliberare blestemată în caz că se ating de jertfele cele nelegiuite, fie, în caz că nu vor să jertfească, să sufere pedeapsa cu moartea, martirii mergeau hotărîţi şi veseli la moarte, căci ştiau ceea ce ni se rînduise prin Sfintele Scripturi[38]: «Cel ce jertfeşte la alţi dumnezei, afară de Domnul, cu moarte să piară» şi «să n-aveţi alt Dumnezeu afară de Mine»[39].

38. Ieş., 22, 20.
39. Ieş., 20, 3.

11. Acestea sînt cuvintele pe care de acolo din închisoare martirul cu adevărat filosof şi totodată şi prieten al lui Dumnezeu le adresa fraţilor din întreaga creştinătate, înainte de a primi sentinţa din urmă, pentru ca să-i informeze prin cîte a trecut, dar în acelaşi timp şi ca să-i îndemne să rămînă tari şi neclătinaţi în credinţa faţă de Hristos, chiar şi după moartea care-l aştepta curînd[40].

12. Dar de ce trebuie să scriu o istorie atît de lungă şi de ce să mai adaug noi lupte la cele pe care sfinţii martiri le-au îndurat în toată lumea, mai ales cele care n-au fost descrise după legea obştească, ci după o procedură care se practică doar în vreme de război?

XI

Despre martirii din Frigia

1. În aceeaşi vreme nişte ostaşi au împresurat un mic orăşel din Frigia, locuit numai de creştini, i-au pus foc şi au ars pe toţi locuitorii lui împreună cu femei şi cu copii care tocmai se închinau lui Dumnezeu Atotţiitorul, căci întreagă populaţia orăşelului, în frunte cu încasatorul statului ca şi ceilalţi din magistraţi, precum şi sfatul oraşului şi poporul întreg au mărturisit că sînt creştini şi că nicicum nu se supun poruncii de a jertfi idolilor[41].

2. Tot în acelaşi orăşel mai trăia şi un dregător împărătesc cu numele Adauctus[42], originar dintr-o familie distinsă din Italia, care străbătuse toată scara marilor demnitari din jurul împăratului, răspunzînd cu cinste chiar şi de administraţia casei împărăteşti şi a finanţelor publice. Dar mai presus de aceste ranguri el s-a distins prin fapte alese de dreptate şi de credinţă în Hristosul Domnului, de aceea a fost împodobit cu cununa de martir, răbdînd pentru credinţă cu toată măreţia dregătoriei lui.

XII

Despre foarte mulţi alţi bărbaţi şi femei, luptători pentru credinţă

1. Dar de ce trebuie să mai pomenesc cu numele şi pe ceilalţi ori să socotesc cam cîţi dintre aceştia erau bărbaţi sau, în sfîrşit, de ce să descriu toate felurile în care au fost torturaţi admirabilii noştri martiri? Odată mureau tăin-

---

40. Martirologiul ieronimian pune pătimirea lui Fileas şi a lui Filoromus pe data de 24 februarie. Prefect al Egiptului nu mai era la acea dată Clodius Calcianus, cum se afirmă în «Martiriul» lor, ci Hieracles. Martirajul va fi avut loc la începutul anului 305, cf. Migne P.G. 20, 76. De la Fileas ni s-a mai păstrat o scrisoare redactată tot din temniţă şi adresată episcopului Melitius de Licopole. S-a păstrat numai traducerea latină a ei (Migne P.G., 10, 1565 şi urm.). Ca expeditori figurează pe lîngă el alţi 3 episcopi aflaţi pe atunci în temniţă: Hesichius, Pahomie, Teodor (şi Fileas).

41. Cazul e relatat şi de Lactanţiu (*Div. inst.* V, XI, 10), Socrate (*Ist. bis.* III, 15) şi Sozomen (*Ist. bis.* V, 11). Numele oraşului nu e indicat. Unii cred că e vorba de Appameea, alţii, de Eumeneia. Eusebiu aminteşte de astfel de martiri ca episcopii Trasca, Gaiu şi Alexandru.

42. Pomenirea lui se face la 4 oct.

du-li-se capul cu securea, cum s-a întîmplat în Arabia[43], alteori li s-au zdrobit fluierele picioarelor, ceea ce a fost cazul cu cei din Capadochia[44]; uneori erau legaţi cu capul în jos şi spînzuraţi de picioare, în vreme ce un foc înecăcios ardea sub ei pînă ce mureau înăbuşiţi de aburii groşi ai vreascurilor putrede, aşa cum s-a întîmplat în Mesopotamia[45]. Uneori li se tăiau şi nasul, urechile, mîinile şi alte mădulare sau părţi din trup, cum a fost cazul în Alexandria.

2. Şi de ce să reînviez şi amintirea celor din Antiohia, care au fost prăjiţi pe grătar, dar nu ca să moară, ci să le prelungească tortura, sau să pomenim de alţii care preferau să-şi vîre mîna în foc decît să se atingă de jertfele cele nelegiuite?[46] Unii din aceştia fugeau de astfel de probe ale morţii şi încă înainte de a cădea în puterea şi în mîinile duşmanului se aruncau ei înşişi de pe înălţimea caselor, socotind o astfel de moarte ca un cîştig faţă de cruzimea nelegiuiţilor[47].

3. Acolo, în Antiohia, trăia o persoană sfîntă şi de o tărie sufletească admirabilă; după trup ea era femeie, dar era respectată de toţi antiohienii pentru bunăstarea şi pentru neamul ales din care se trăgea, precum şi pentru cinstea ei deosebită. Ea îşi crescuse copiii în legile credinţei, două fete tinere deosebit de frumoase la trup, care acum se apropiau de floarea vîrstei. Mînaţi de pofte sălbatice faţă de aceste făpturi, mulţi au pus în lucrare toate mijloacele ca să afle unde le este ascunzătoarea. Pînă la urmă au aflat că trăiau între străini. Printr-o viclenie oarecare, ele au fost chemate înapoi, la Antiohia, unde trebuiau să cadă în cursa soldaţilor. Văzîndu-se pe ea şi pe fiicele ei într-o astfel de situaţie, mama le-a expus într-o discuţie toate primejdiile care le pîndesc din partea oamenilor, iar dintre ele cea mai de nesuferit era ameninţarea necinstirii, fie chiar şi numai dacă ar trebui să audă urechile lor de aşa ceva. Căci a-ţi da cu voia ta sufletul în robia diavolului, zise ea, e o faptă mai rea decît toate chinurile morţii şi decît moartea însăşi. Ea le-a dat, deci, să înţeleagă că nu mai există decît o singură cale de a ocoli toate aceste rele, şi anume: fuga la Dumnezeu.

4. Atunci, hotărîndu-se toate pentru aceeaşi soluţie, ele şi-au strîns frumos îmbrăcămintea în jurul trupului şi, odată ajunse în mijlocul străzii, au cerut gardienilor să se depărteze puţin şi în clipa următoare toate trei se aruncară în fluviul care curgea pe alături[48].

---

43. Nu cunoaştem martiri din Arabia. Poate în Filadelfia. Cf. Harnack, *Mission.*, II, 701.

44. Aceeaşi situaţie; Harnack, *ibid.*, II, 743. 7.

45. Harnack, *ibid.*, II, 689–693.

46. Poate că e vorba de sfîntul Varlaam din Antiohia care a pătimit probabil în 304, şi a cărui «pătimire» ne-a arătat-o sfîntul Ioan Hrisostomul. Ehrhard, *o.c.*, I, 479; 486 etc. Pomenirea lui se face azi la 19 nov.; înainte era la 16 nov.

47. Aşa e cazul sfintei Pelaghia a cărei pomenire se face în 4 mai. Unii socot astfel de «pătimiri» asemănătoare sinuciderii (Fericitul Augustin, *De civ. Dei*, I, XXII).

48. Numele acestor mucenițe nu ne sînt date de Eusebiu. După sfîntul Ioan Hrisostomul ar fi vorba de Domnina, Bernice şi Prosdecia, a căror «pătimire» s-a păstrat în limba siriacă după martirologiul siriac la 20 april, după cel ieronimian la 15 april. După al nostru, la 4 oct.

5. Aşa şi-au luat zilele aceste femei.

Dar tot în oraşul Antiohia o altă pereche de fecioare, vrednice întru totul de Dumnezeu şi cu adevărat surori între ele, vestite prin neam, dar şi mai strălucite ca fel de vieţuire, tinere ca vîrstă, frumoase la trup, suflete bine crescute, evlavioase şi de o rîvnă neîntrecută, încît credeai că în lumea întreagă n-ai mai putea afla astfel de femei, din porunca slujitorilor demonului au fost aruncate în mare[49].

Toate acestea s-au petrecut în Antiohia.

6. Alţii au pătimit în Pont chinuri care te îngrozesc chiar şi numai cînd le auzi: unora li se străpungeau degetele cu trestii ascuţite, pe care li le vîrau sub unghii; pentru alţii se topea plumb pe foc, iar cînd această materie era încinsă şi fierbea, era turnată pe piept şi pe spate, arzîndu-i astfel toate părţile cu care se împlinesc toate necesităţile corpului omenesc.

7. Şi iarăşi, alţii îndurau fără milă în stomac şi în mădularele, pe care nu se cade nici să le amintim cu numele, chinuri ruşinoase şi de nedescris, pe care judecători de neam ales şi cu respect faţă de legi le născoceau cu mult zel, prezentîndu-şi astfel cruzimea ca pe o culme a înţelepciunii; ca şi cum ar fi vrut să cîştige premiul pentru întrecere, aşa se trudeau ei să inventeze mereu alte feluri de torturi.

8. Culmea calamităţilor s-a înregistrat atunci cînd aceşti nelegiuiţi, scîrbiţi şi obosiţi de mulţimea uciderilor şi a vărsărilor de sînge, declarară că de acum nu mai doresc altceva decît ceea ce poate fi bun şi omenesc pentru toţi, de aceea de acum înainte nu ne vor mai nedreptăţi nici pe noi.

9. Căci, spuneau ei, nu se cade să pîngărim oraşele cu sîngele concetăţenilor noştri, nici să învinuim de cruzime puterea supremă pe care o deţine împăratul, care e binevoitoare şi blîndă; de aceea ar trebui să extindem peste toţi binefacerile puterii împărăteşti, care se distinge prin filantropie, aşa ca nimeni să nu mai fie pedepsit cu moartea. După ei, începînd de atunci această pedeapsă pare să nu mai fi fost folosită împotriva noastră, din pricina filantropiei stăpînitorilor[50].

10. În schimb s-a dat poruncă să ni se scoată ochii ori să ni se mutileze vreun picior. Căci pentru ei aceasta însemna filantropie şi totodată cea mai

---

49. H. Delehaye (*Les origines du culte des Martyres, Bruxelles,* 1922, p. 230) pune la îndoială însăşi autenticitatea acestei relatări a lui Eusebiu. Se cunoaşte ştirea dată de panegiricul sfîntului Grigorie de Nazianz (*Orat. XLIII*) despre bunicii sfîntului Vasile, care au fost nevoiţi să se ascundă prin păduri în timpul persecuţiei lui Diocleţian. Şi sfîntul Grigorie de Nyssa vorbeşte despre bunicii lor care «au mărturisit pe Hristos în vremea prigoanelor» *(Viaţa Fericitei Macrina,* trad. T. Bodogae, Sibiu, 1947, p. 9).

50. Sub aceste expresii trebuie să înţelegem schimbarea de atitudine care prefera de acum exilul, munca forţată şi mutilarea, în locul persecuţiei de exterminare de pînă atunci. Numai că această schimbare n-a venit dintr-odată. Despre deportarea în minele de plumb de la Faenon (sudul Palestinei) se va vorbi pe larg începînd cu anul 307 în cartea *Martirii din Palestina.*

blîndă dintre pedepsele luate împotriva noastră. Începînd de atunci, ca urmare a acestei filantropii a celor nelegiuiți, era cu totul imposibil să mai arăți mulțimea nenumărată a celor cărora li s-a scos mai întîi ochiul drept cu sabia și după aceea li s-a ars cu focul ori li s-a paralizat piciorul stîng cu fierul înroșit, după care îi osîndeau să lucreze în minele de aramă ale țării, unde conta mai puțin munca ce trebuiau s-o depună, cît mai ales maltratarea și chinuirea lor acolo.

11. Cu neputință este și descrierea altor lupte, în care au pierit alți luptători, care au răbdat poate mai mult și decît acești martiri, pentru că faptele lor curajoase întrec orice cuvînt.

În luptele lor, acești minunați martiri ai lui Hristos s-au făcut vestiți în întreaga lume locuită, uimind, cum era și firesc, pe toți martorii prin curajul lor, oferind în persoana lor dovezi simțite despre puterea cu adevărat dumnezeiescă și nespusă a Mîntuitorului. Pomenirea lor chiar și numai cu numele ne-ar cere prea mult timp, dacă n-ar fi ceva cu neputință.

XIII

Conducătorii bisericești care au confirmat prin sîngele lor autenticitatea credinței pe care o vesteau

1. Printre întîi stătătorii Bisericii, care au ajuns martiri în orașele cele mai importante, cel dintîi pe care ar trebui să-l înscriem ca martir pe stîlpii ridicați în cinstea sfinților din împărăția lui Hristos este episcopul cetății Nicomidia, căruia i s-a tăiat capul, Antim[51].

2. Iar după acesta , printre martirii din Antiohia și din comunitățile din jur a fost un preot neîntrecut prin toată viața lui, Lucian, care la Nicomidia, în fața împăratului, a propovăduit împărăția cerească a lui Hristos, iar apoi și prin scrieri[52].

3. Dintre martirii din Fenicia cei mai vestiți ar fi iubiții de Dumnezeu întru toate păstori ai turmelor duhovnicești ale lui Hristos: Tiranion, episcopul Bisericii din Tyr, Zenovie[53], preot al celei din Sidon, și Silvan, episcopul Bisericilor din jurul Emesei[54].

4. Acesta din urmă a ajuns împreună cu alții să fie hrană a fiarelor sălbatice chiar în Emesa și a fost primit în ceata martirilor. Ceilalți doi au adus slavă lui Dumnezeu propovăduind cuvîntul Lui în cetatea Antiohiei cu o răbdare dusă pînă la moarte: unul dintre ei și anume episcopul a fost aruncat în adîncimile mării[55], pe cînd celălalt, Zenovie, un excelent medic, a murit curajos în urma rănilor la coaste care i-au fost făcute cu căngi de fier.

51. Despre pătimirea lui Antim de Nicomidia s-a vorbit aici: VIII, 14, 6.
52. Despre Lucian (+311) se va vorbi mai pe larg: IX,VI, 3.
53. Preot și medic. H. Delehaye, *Les origines...* 196; 225 etc.
54. Despre Silvan, mai jos: IX, VI, 1.
55. E curios cum a putut scăpa Eusebiu o greșeală atît de evidentă: Antiohia nu este port la mare.

5. Printre martirii din Palestina, lui Silvan, episcopul Bisericilor din jurul Gazei[56], i s-a tăiat capul în minele de aramă din Phaeno împreună cu alţi treizeci şi nouă de martiri. Tot acolo şi-au sfîrşit zilele fiind arşi pe rug episcopii egipteni Pileu şi Nil[57], alături de alţii.

6. Printre ei trebuie să amintim şi marea glorie a comunităţii din Cezareea, preotul Pamfil[58], omul cel mai admirabil dintre toţi contemporanii vremii noastre, ale cărui isprăvi minunate le vom descrie la timpul potrivit.

7. Dintre cei care şi-au aflat moartea în chip măreţ în Alexandria şi în întreg Egiptul precum şi în Tebaida, cel dintîi ar fi Petru, episcopul Alexandriei însăşi[59], un chip de dascăl cu adevărat dumnezeiesc al credinţei în Hristos, precum şi presbiterii cei împreună cu el: Faust, Dius, Ammonius, adevăraţi martiri ai lui Hristos, apoi Fileas, Isihie, Pahimios şi Teodor[60], episcopi ai Bisericilor egiptene, precum şi nenumăraţi alţi creştini vestiţi, care sînt pomeniţi în comunităţile lor, fiecare cu ţara şi locul de unde se trag. Ca să pui în scris luptele pentru credinţă, aşa cum s-au desfăşurat ele pe întreg pămîntul şi să istoriseşti cu de-amănuntul toate prin cîte au trecut nu-i treaba noastră, ci în primul rînd a celor care au văzut evenimentele cu ochii lor proprii. Cît despre cele la care am fost eu însumi martor, pe acestea le voi face cunscute contemporanilor printr-o altă scriere[61].

8. În lucrarea de faţă voi adăuga la cele spuse şi retractarea procedeelor întrebuinţate împotriva noastră[62], precum şi tot ceea ce s-a întîmplat de la începutul persecuţiei, care pot fi de mult folos cititorilor.

9. Înainte de a fi început războiul împotriva noastră şi în tot timpul cît atitudinea împăraţilor faţă de noi era prietenească şi paşnică, de ce adîncă bunătate şi prosperitate nu ne-a socotit vrednici stăpînirea romană? Ce cuvinte le-ar putea istorisi? Pe atunci cînd stăpînii supremi ai lumii sărbătoreau zece şi douăzeci de ani de domnie statornică[63] şi plină de pace au putut-o face cu serbări, cu jocuri publice, ospeţe foarte pompoase şi cu mari desfătări.

10. Puterea lor creştea înainte fără piedici, zilnic se făceau progrese mari pînă cînd dintr-odată ei au rupt pacea cu noi şi ne-au declarat un război fără

---

56. Prăznuit la data de 4 mai, episcopul Silvan de Gaza pare a fi fost hirotonit în timpul cît a stat în exil la minele din Phaeno de către episcopul Meletie.
57. Mai jos, *Mart. Palest.*, XIII, 3.
58. *Mart. Palest.*, VI.
59. El e socotit ultimul martir: în anul 312.
60. Despre Fileas şi soţii s-a vorbit mai sus nota 40.
61. Adică despre martirii Palestinei.
62. E vorba de παλινῳδία (=retractare sau edict de toleranţă), asupra căruia vom reveni.
63. Diocleţian a serbat «vicennalia» în Roma la 20 nov. 303. Maximian Hercule pe ale lui la 1 mai 305, iar Galeriu şi Constanţiu Hlor, în 303.

cruțare. Nici nu se împliniseră bine doi ani de cînd s-a pornit persecuția că s-a și petrecut o adevărată răsturnare în întreaga împărăție, care a adus o întoarcere pe dos a tuturor treburilor.

11. Un fel de boală care, nu era de loc un semn bun, a căzut pe cel dintîi dintre cei de care am vorbit[64], și prin ea cugetul lui a dat într-un fel de nebunie, în așa fel încît cel care avea rangul al doilea s-a retras în viața particulară a cetățenilor. Dar acest lucru nici n-a ajuns să se pună bine în aplicare, cînd întreg imperiul s-a împărțit în două părți, lucru care – pe cît își aduc oamenii aminte – nu s-a mai întîmplat nicicînd[65].

12. In acest răstimp[66], nu după multă vreme împăratul Constanțiu, care în decursul întregii vieți a avut pentru supușii săi cea mai mare înțelegere și bunăvoință, iar față de învățătura creștină simțămintele cele mai prietenești, a lăsat în locul său pe propriul său fiu Constantin, cu titlul de împărat și august, și astfel după legea firii și-a încheiat viața. Constanțiu a fost cel dintîi dintre împărați care a fost pus de contemporani în rîndul zeilor, fiind cinstit după moarte cu toate onorurile datorate unui împărat, întrucît fusese cel mai bun și mai blînd dintre împărați.

13. El a fost singurul dintre suveranii din vremea noastră, care, în tot timpul cît a domnit, s-a folosit în chipul cel mai vrednic de puterea imperială. Fiind și altfel deosebit de prietenos și de binevoitor față de oricine, Constanțiu n-a luat parte în nici un fel la războiul care s-a dat împotriva noastră, ci a grijit chiar ca creștinii aflați sub ascultarea sa să nu fie nedreptățiți și maltratați. El nici n-a distrus locașurile de cult ale Bisericilor noastre și nici n-a pornit împotriva noastră cu vreo inovație (păgubitoare, *n.tr.),* de aceea și sfîrșitul vieții lui a decurs fericit și de trei ori binecuvîntat căci e singurul care a sfîrșit în scaun în mod pașnic și cu slavă, cu un fiu din sîngele lui ca urmaș, care s-a distins în toate prin foarte multă înțelepciune și evlavie[67].

14. Fiul său, Constantin, fiind îndată proclamat ca împărat absolut și august mai întîi de către soldați și apoi de către Dumnezeu însuși, împăratul

---

64. Nu se știe de ce au abdicat la 1 mai 305 Dioclețian și Maximian Hercule, desigur nu pentru că ar fi înnebunit «cel dintîi» cum zice Eusebiu. În locul lor, noii auguști Galeriu și Constanțiu Hlor și-au luat ca cezari: cel dintîi pe Maximin Daja, celălalt pe Sever. Galeriu și-a rezervat Ilíricul și Asia Mică, lăsînd lui Maximin celelalte provincii orientale, pe cînd Const. Hlor și-a păstrat Galia și Britania, dînd lui Sever Italia, Spania și Africa.

65. Felul cum se exprimă Eusebiu aici ne dă să înțelegem că, potrivit gîndului său, el nu avea inițial un plan să trateze în *Istoria* sa evenimente între anii 303–311; de aceea schimbîndu-și planul ne-a lăsat să vedem că aici e vorba de un adaos.

66. Firul ideilor se întrerupe aici. El se va relua în § 15.

67. Constanțiu Hlor moare la Eboracum (York) în 25 iulie 306. Fiul său, Constantin, a fost proclamat de soldații săi ca «august», dar Galeriu nu i-a recunoscut lui Constantin decît titlul de «cezar».

suprem, s-a dovedit a fi un imitator rîvnitor al evlaviei paterne față de învățătura noastră[68].

Între timp, și Liciniu a fost proclamat împărat și august prin votul comun al suveranilor.

15. Acest lucru a supărat cumplit pe Maximin[69], care nici pînă atunci nu fusese ridicat decît pînă la gradul de cezar: ca unul care era o fire cu totul tiranică, el a răpit prin abuz domnia și s-a făcut de la sine august. În această situație a fost prins – în timp ce urzea planuri de a omorî pe Constantin – cel despre care s-a spus că a renunțat la tron, dar care a revenit – așa că a murit de o moarte foarte rușinoasă. El fusese primul împărat căruia i-au fost nimicite inscripțiile onorifice, din pricină că a fost un om cu totul nelegiuit și ucigaș[70].

XIV
Cum se comportau dușmanii creștinismului

1. Fiul său, Maxențiu, care-și însușise în chip tiranic stăpînirea asupra Romei, s-a prefăcut la început, ca să placă poporului și ca să-l lingușească, spunînd că ar fi și el creștin, de aceea a poruncit supușilor să oprească persecuția împotriva creștinilor arătîndu-se pe față evlavios ca să pară binevoitor și cu mult mai blînd decît înaintașii săi.

2. Cu toate acestea, faptele lui nu s-au dovedit a corespunde nădejdilor afișate de el, căci, dedîndu-se la toate nelegiuirile, el nu s-a dat înapoi de la nici o faptă murdară[71] și nerușinată, ca unul care săvîrșea tot felul de desfrînări și profanări. Despărțea pe bărbați de soțiile lor legitime bătîndu-și joc de ele în chipul cel mai rușinos și apoi le trimitea din nou la soții lor. Și în chipul acesta obișnuia să atace nu femei de jos și necunoscute, ci poftele lui obraznice mergeau îndeosebi la cele mai alese familii din senatul roman[72].

3. Toți tremurau de frică înaintea lui, popor și dregători, oameni din lumea mare ca și cei de jos, cu toții erau sătui de această tiranie cruntă și cu

68. Drept răspuns față de proclamarea lui Constantin s-a ridicat Maxențiu, fiul lui Maximian, proclamîndu-se «princeps», iar tatăl său (care abdicase înainte) și-a reluat titlul de «august». În situația aceasta, Sever, titularul pentru titlul de «august» peste Apus, a pornit împotriva lui Maximian și a lui Maxențiu, dar e învins, așa că de acum titlul de «august» îl revendica Maxențiu, mai ales că se certase cu tatăl său. Atunci intervin «cei mari», Dioclețian, Maximian și Galeriu, care în 11 nov. 307 aleg pentru Apus ca «august» pe Liciniu, silind astfel pe Maximian să abdice pentru a doua oară. Maximin Daja și Constantin rămîn numai cu grad de «cezari». Se restabilește astfel pentru scurt timp Tetrarhia. Dintre aceștia Galeriu și Maximin au continuat persecuția creștinilor.

69. În anul 308 Maximin s-a proclamat august, dar Galeriu nu-l recunoaște nici pe el, nici pe Constantin decît în anul 310. În haosul acesta, la un moment existau 6 suverani cu titlul de «auguști».

70. Maximian se sinucide (ori e ucis) în anul 310.

71. Maxențiu avea purtare imorală și tiranică, probabil și din pricină că practica magia.

72. *Vita Constantini,* I, 33.

toate că rămîneau liniştiţi şi suportau această robie amară, totuşi nu se vedea nici o schimbare în brutalitatea sîngeroasă a tiranului. Într-adevăr, la cel mai mic pretext el preda pe oameni să fie masacraţi de gardienii săi şi ucidea mulţimi nenumărate de romani în pieţele oraşului nu cu lăncii şi cu alte arme ale sciţilor sau ale barbarilor, ci cu cele ale romanilor înşişi.

4. Cîte ucideri a făcut între senatori cu gîndul de a pune mîna pe averile lor, nici nu se poate socoti, după cum pentru te miri ce pricini închipuite, alţii şi alţii îşi pierdeau viaţa.

5. Tiranul a pus capăt nelegiuirilor prin aceea că s-a dedat magiei. Atunci, în frămîntările magice el poruncea uneori să deschidă pîntecele cîte unei femei însărcinate, alteori cerea să se cerceteze măruntaiele pruncilor nou născuţi şi iarăşi alteori spintecînd lei sau săvîrşind alte astfel de nelegiuiri, ca să cheme pe demoni şi să împiedice războiul. Căci toată nădejdea şi-o pusese în aceea că doar-doar ar găsi prin magie semne de biruinţă.

6. Nici nu se poate spune cum a putut robi acest om pe supuşii săi, atîta vreme cît a condus în chip atît de tiran treburile Romei. Urmarea a fost că şi hrana necesară a ajuns atît de rară şi de greu de aflat, încît contemporanii noştri nu ştiu să fi trăit nicăieri aşa lipsuri mari ca la Roma[73].

7. Tiranul Răsăritului, Maximin, a încheiat în taină prietenie cu cel de la Roma – doar erau fraţi de nelegiuiri – pe care s-a străduit s-o ţină ascunsă vreme foarte îndelungată[74]. Cînd însă fapta a fost dată mai tîrziu la iveală, pedeapsa cuvenită n-a întîrziat.

8. Nu te puteai destul mira cît de strînse erau legăturile de rudenie şi de frăţie între cei doi, cu toate că în răutăţi şi în nelegiuiri tiranul Romei era fruntaş neîntrecut. Într-adevăr, cei dintîi dintre vrăjitori şi magi se bucurau înaintea lui de cele mai mari onoruri, căci era fricos în cel mai înalt grad şi foarte superstiţios, punînd cel mai mare preţ pe o simplă greşeală în legătură cu idolii şi cu demonii, fără invocarea demonilor şi a oracolelor, neîndrăznind, de pildă, să mişte nici vîrful unui deget.

9. Aşa se explică faptul că s-a îngrijit să ne persecute cu mai multă cruzime şi mai adeseori decît înintaşii săi. A poruncit să se ridice temple în fiecare oraş şi să reînnoiască cu rîvnă locaşurile vechi, părăginite din pricina vremii. A aşezat slujitori ai idolilor în fiecare localitate şi în fiecare oraş, iar în fruntea lor, ca mai mare peste fiecare eparhie, a pus pe unul din dregătorii care se distinseseră cel mai mult în serviciile avute pînă atunci, dîndu-i şi o escortă de ostaşi şi de paznici. Tuturor acestor vrăjitori le-a dat, desigur ca unor oameni evlavioşi şi prieteni ai zeilor, dregătorii şi foarte mari privilegii.

---

73. Eusebiu, *Vita Constantini* I, 35–36.

74. Lactanţiu, *De mort. persecut.* XLIII. În acelaşi timp, Constantin se aliază cu Liciniu, căruia îi dă în căsătorie pe sora lui, Constanţia.

10. Pornind de la aceste fapte, el storcea şi chinuia nu numai un singur oraş sau un singur ţinut, ci toate ţările de sub stăpînirea sa, prin încasări de aur, de argint, de bunuri nesfîrşite sub formă de dări grele şi de amenzi nedrepte. Despuind pe bogaţi de averile strînse de strămoşii lor, el dăruia dintr-o dată linguşitorilor din jurul său comori întregi şi grămezi de bani.

11. Era dedat atît de fără frîu beţiei, încît la ospeţe cădea într-un fel de criză de nebunie şi-şi pierdea raţiunea, iar în stare de beţie fiind, dădea ordine pe care a doua zi, cînd îşi revenea, le regreta. Nu lăsa pe nimeni să-l întreacă la beţie şi la desfrîuri, făcîndu-se astfel dascăl al răutăţilor atît pentru slujbaşii lui, cît şi pentru popor. Atît de mult a demoralizat armata, încît prin voluptate şi dezordine s-a moleşit, iar pe guvernatori şi pe generali i-a încurajat prin furturi şi lăcomie să se poarte faţă de supuşii lor cu tiranie ca şi comandantul lor.

12. Dar de ce să mai amintesc faptele urîte şi ruşinoase ale acestui om şi de ce să mai înşir mulţimea femeilor pe care le-a necinstit? Nu se întîmpla să plece în vreun oraş să nu necinstească femei ori să nu corupă fete tinere.

13. El săvîrşea astfel de fapte faţă de oricine, numai cu creştinii nu i-a mers, căci cei care se învăţaseră să dispreţuiască moartea nu se temeau deloc de o astfel de tiranie. Oamenii au ajuns să rabde mai bucuros focul, sabia, răstignirea, aruncarea la fiare ori în adîncurile mării, ciuntirea ori arderea mădularelor, frigerea pe grătar, orbirea sau scoaterea ochilor, mutilarea întregului trup, iar în afară de acestea înfometarea, munca în mine şi în lanţuri, mărturisind prin toate acestea că mai bucuros rabdă de dragul credinţei decît să schimbe cinstirea adusă lui Dumnezeu cu jertfirea adusă idolilor.

14. Cît despre femei, odată întărite de învăţătura cuvîntului dumnezeiesc, nu stăteau nici ele cu nimic în urma bărbaţilor, unele ducînd aceleaşi lupte eroice ca şi bărbaţii, cîştigînd şi ele cunună de martir, iar altele care erau luate ca să fie necinstite şi-au dat viaţa mai curînd morţii, decît să-şi dea trupul necinstei[75].

15. Singura dintre femei care era să fie necinstită de acest tiran, o creştină foarte vrednică şi de mare faimă din Alexandria[76], a reuşit să înfrîngă pornirea nepotolită şi neînfrînată a lui Maximin printr-o tărie sufletească foarte curajoasă: ea era şi foarte vestită prin bunăstare, prin naştere şi prin educaţie, dar pe toate acestea le socotea cu mult în urma cumpătării; el a rugat-o cu stăruinţă să-i cedeze, dar ea a spus că mai curînd vrea să moară. Împăratul n-a avut curajul s-o omoare, căci patima cu care o dorea era mai tare decît mînia lui, aşa încît a osîndit-o la surghiun şi i-a confiscat toată averea.

16. Numeroase alte femei, care n-au putut nici măcar să audă de ameninţarea cu necinstirea, au suferit din partea guvernatorilor ţinutului tot felul de

75. Pasaje cu aproape aceleaşi cuvinte întîlnim şi în *In laudem Constantini*, VII, 7, şi *Vita Constantini*, I, 33–35.

76. Rufin o numeşte Doroteia.

chinuri, de torturi, la urmă, şi moartea. Astfel de femei sînt vrednice de toată admiraţia, dar cu adevărat minunată şi cea mai de admirat a fost acea femeie din Roma, într-adevăr cea mai nobilă şi mai nevinovată dintre toate cele care au încercat să înfrunte pe Maxenţiu, tiranul Romei şi tovarăşul de fărădelegi al lui Maximin.

17. Înţelegînd că cei ce serveau pe tiran cu astfel de plăceri se află tocmai la ea – şi era creştină şi ea, desigur – şi auzind că soţul ei, care era prefectul Romei, şi-a dat de frică consimţămîntul s-o prindă şi s-o ducă tiranului, ea a cerut să o lase liberă încă vreo cîteva clipe pînă se găteşte, a intrat în camera ei şi, fiind singură, s-a străpuns cu sabia, murind imediat şi lăsînd celor care voiau s-o corupă doar cadavrul ei. Prin această faptă, care vorbeşte mai limpede decît orice grai, a arătat tuturor oamenilor de azi şi celor care vor veni după noi că moartea eroică a creştinilor e singura putere care nu poate fi înfrîntă şi nimicită[77].

18. Iată cît de mare a fost în unul şi acelaşi răstimp potopul răutăţilor provocat de doi tirani, care şi-au împărţit între ei Răsăritul şi Apusul. Căutînd să afle cauza acestor rele, cine ar sta la îndoială că ea pleacă din persecuţia pornită împotriva noastră, mai ales că această prăbuşire nu s-a terminat înainte ca creştinii să fi primit libertatea credinţei lor?[78].

XV

Care era în acest timp destinul necreştinilor?

1. De-a lungul celor zece ani cît a durat persecuţia[79] comploturile şi războaiele civile n-au încetat deloc. Pe mare nu se putea călători. Dacă sosea de undeva vreun vapor trebuia să te temi că vei fi supus la tot felul de torturi: coaste străpunse cu ţepuşi şi ploaie de întrebări printre tot felul de cazne, dacă nu cumva cel sosit vine dintr-o ţară vrăjmaşă, pentru ca pînă la urmă să ajungă pedepsit cu răstignirea ori cu arderea pe rug.

2. În afară de acestea, pretutindeni nu se lucra decît la fabricarea scuturilor, a platoşelor, gloanţelor şi a lăncilor, la pregătirea altor arme de război, a vaselor şi armelor pentru războaie maritime. Pretutindeni nu auzeai decît de

---

77. Rufin îi dă numele Sofronia, *Vita Const.* I, 28; 34.

78. Cf. IX, VIII.

79. Eusebiu socoate cei 10 ani începînd de la primul edict de persecuţie al lui Diocleţian, 24 febr. 303, pînă la edictul de la Milan, 313. Dar nu trebuie să uităm că încă în anul 312, cînd Constantin învinge pe Maxenţiu, noul biruitor comunică lui Maximin Daja că el a acordat libertate creştinilor, aşa cum se va vede din *Istoria*... lui Eusebiu, cartea IX. În afară de aceasta, încă în 311 Galeriu a dat un edict de toleranţă, cum reiese din *Ist. bis.*, a lui Eusebiu, VIII, XVII, 1-2. Mai mult, în Apus n-au persecutat pe creştini nici Constanţiu Hlor, nici fiul său, Constantin, ba nici chiar Maxenţiu. De altfel şi în restul anilor persecuţia a fost adeseori întreruptă.

aşa ceva şi nimeni nu avea alte griji decît să aştepte zilnic izbucnirea unui nou război. La toate acestea se adăugau apoi foamea şi ciuma. La timpul potrivit vom istorisi cele cuvenite şi despre aceste fapte[80].

XVI

Îmbunătăţirea situaţiei

1. Aceasta era situaţia în tot timpul cît a durat persecuţia dar cu ajutorul lui Dumnezeu ea a încetat cu totul în cel de al zecelea an, după ce încă din al optulea an a început a se domoli[81]. Într-adevăr, în clipa cînd harul dumnezeiesc şi ceresc şi-a arătat bunăvoinţa cea milostivă şi iubirea sa pentru noi, atunci împăraţii din veacul nostru, adică tocmai aceia care mai înainte purtaseră război împotriva noastră[82], şi-au schimbat părerile în mod cu totul surprinzător şi şi-au revocat edictele «cîntînd palinodia»[83] adică prin nişte programe foarte favorabile nouă şi prin ordonanţe foarte blînde, au stins pîrjolul persecuţiei care se întinsese foarte mult.

2. Nu ceva omenesc a dus la această schimbare şi nici-cum s-ar putea crede – mila sau bunăvoinţa împăraţilor. Departe de ei aşa ceva! Căci zilnic, de la început şi pînă în vremea noastră, ei nu căutau decît să scornească împotriva noastră tot mai multe şi tot mai mari suferinţe, folosind noi metode mereu, sporind chinurile noastre, o dată într-un fel, altă dată în alt fel. Dar s-a arătat limpede purtarea de grijă a Providenţei care s-a milostivit de popor, iar după aceea urmărind şi pe autorul relelor noastre

3. l-a surprins, adică, o pedeapsă rînduită de Dumnezeu, care a început în trup şi pînă la sfîrşit i-a cuprins şi sufletul.

4. Într-adevăr, dintr-o dată s-a format tocmai în mijlocul părţilor care nu se pot numi o rană cu puroi, apoi un abces adînc sub formă de fistulă adîncă, încît putreziciunea a ajuns să-i cuprindă în chip nevindecabil toate măruntaiele: o mulţime de viermi mişunau prin răni producînd o duhoare de cadavru, căci în urma necumpătării toată carnea de pe trupul lui s-a schimbat, încă înainte de îmbolnăvire, într-o grămadă de grăsime, care a început să putrezească şi care oferea celor ce se apropiau o privelişte de nesuferit şi îngrozitoare[84].

---

80. Multele războaie şi calamităţi au fost provocate tocmai de contradicţiile interioare care mocneau în imperiu (F. Lot, *La fin du monde antique,* Paris 1927, p. 5 şi urm).

81. Al optulea an înseamnă anii 310–311.

82. Galeriu, mai întîi, şi Maximin Daja, în al doilea rînd.

83. «Au cîntat retractarea» adică «şi-au schimbat atitudinea», «Au anulat ordinele anterioare» în sensul în care folosiseră cuvîntul «παλινωδία» Clement Alex. (*Protrept.* 7) ; Origen (*C. Cels.*, VIII, 63, 3), Atanasie (*Hist. Arian.* 27) şi cum îl confirmă chiar istoricul Filostorgiu (*Ist. bis.* 2, 1), cu referire directă la Eusebiu: *Retractarea lui Eusebiu.*

84. *De vita Const.* I, LVII, 2; Lactanţiu, *De mort. persecut.*, XXXIII.

5. Dintre medici, unii erau dezolaţi că nu puteau suferi această infecţie peste măsură de scîrboasă, ceilalţi, neputincioşi de a aduce vreun ajutor acestei grămezi umflate, pentru care nu mai aveau nici o nădejde de salvare, au fost daţi morţii fără nici o milă.

XVII
Anularea edictelor de persecuţie

1. Luptînd împotriva unor astfel de născociri împăratul a ajuns să-şi dea seama de crimele pe care le-a săvîrşit împotriva creştinilor. De aceea revenindu-şi în sine, şi-a recunoscut vina mai întîi înaintea lui Dumnezeu cel peste toate apoi, chemînd pe cei din jurul său, a poruncit să înceteze cît mai repede persecuţia împotriva creştinilor, iar pe baza unui edict şi a unei ordonanţe împărăteşti să grăbească reclădirea bisericilor lor în care să se ţină serviciile dumnezeieşti obişnuite şi să facă rugăciuni pentru casa împărătească[85].

2. De la cuvînt s-a trecut la faptă, şi astfel, în toate oraşele au fost afişate ordonanţele împărăteşti, care cuprindeau retractarea edictelor de persecuţie contemporane în aceşti termeni[86]:

3. «Împăratul cezar Galeriu Valeriu Maximin cel nebiruit, august, pontifice maxim, germanic maxim, egiptean maxim, tebaic maxim, sarmatic de cinci ori maxim, persic de două ori maxim, carpic de şase ori maxim[87], armean maxim, med maxim, adiabenic maxim, îmbrăcat cu putere de tribun de douăzeci de ori, aclamat imperator de nouăsprezece ori, consul de opt ori, părinte al patriei, proconsul

4. şi împăratul cezar Flavius Valerius Constantin, cel pios, fericit, nebiruit august, pontifice suprem, îmbrăcat cu putere de tribun, aclamat imperator de cinci ori, consul, părinte al patriei, proconsul[88].

6. Între alte orînduiri pe care le-am dat pentru folosul şi binele popoarelor, am hotărît mai întîi ca totul să fie îndreptat potrivit vechilor legi şi aşezămintelor publice ale romanilor, iar creştinii care au părăsit religia strămoşilor lor să poată îmbrăţişa păreri mai bune[89].

---

85. *De vita Constantini,* I, LVII.

86. Textul original al edictului lui Galeriu (afară de semnătura proprie) ni l-a păstrat Lactanţiu: *De mort. persecut.* XXXIV. Publicarea lui s-a făcut la 30 april. 311. După cîteva zile (în 5 mai 311) Galeriu închidea ochii, de aceea edictul pare a fi fost redactat anterior, de Constantin şi de Liciniu, spre a pregăti restabilirea deplină a toleranţei în întreg imperiul. Eusebiu dă şi el traducerea greacă a edictului, dar în decursul vremii el a suferit o serie de schimbări de expresii.

87. Populaţie dacică între Dunăre şi Carpaţi.

88. Numele şi titlurile lui Liciniu figurează în primele ediţii ale *Istoriei* lui Eusebiu, dar în cele următoare n-au mai apărut. Maximin Daja şi-a dat consimţămîntul cu greu, cum se va vedea din cartea a X.

89. În text, αἷρεσις.

7. Dar după o anumită socoteală ei au fost cuprinşi de o mîndrie atît de încăpăţînată[90], încît n-au mai urmat ceea ce fusese hotărît de cei de altă dată şi, în loc de ceea ce înşişi părinţii lor le statorniciseră mai întîi, ei şi-au făcut legile lor proprii, după cugetul lor şi cum le înţelege fiecare, aşa încît ţineau de acum legile lor proprii şi s-au strîns laolaltă ici şi colo mulţimi pestriţe de oameni.

8. Din această cauză la edictul pe care l-am publicat ca să se reîntoarcă la rînduielile stabilite de strămoşi, foarte mulţi au fost biruiţi de ameninţările primejdiei, dar foarte mulţi au fost tulburaţi şi au suferit tot felul de chinuri, fiind omorîţi în diferite feluri.

9. Iar întrucît cei mai mulţi au rămas în aceeaşi nebunie[91], ne-am dat seama că nu aducem cinstea cuvenită nici zeilor cereşti şi nici Dumnezeului creştinilor. De aceea, ţinînd seamă de filantropia noastră şi de obiceiul statornic potrivit cărora ne-am obişnuit să acordăm iertare tuturor oamenilor, ne-am gîndit că ar trebui să întindem cît mai repede iertarea noastră chiar şi în cazul de faţă pentru ca iarăşi să fie îngăduit să existe creştini şi să-şi clădească din nou casele în care îşi ţineau adunările[92], numai să nu săvîrşească nimic potrivnic ordinii publice. Printr-un rescript special vom încunoştinţa pe judecători la ce vor trebui să fie atenţi[93].

10. În schimb, în urma iertării ce le-am acordat, ei vor fi datori să se roage lui Dumnezeu pentru noi în tot chipul, treburile publice să se desfăşoare în bună rînduială şi să poată şi ei trăi fără să fie tulburaţi în căminurile lor[94]».

11. Prezentul edict a fost tradus din limba latină în cea grecească, aşa cum am putut, şi acesta era textul lui.

E vremea acum să ne îndreptăm privirea asupra evenimentelor următoare.

XVIII
Adaos[95]

1. Încolo, autorul acestui edict, după o astfel de mărturisire, repede a şi fost uşurat de suferinţe – desigur nu pentru multă vreme – şi a murit. Despre el se spune că a fost primul vinovat de acele groaznice persecuţii şi că multă

90. În text, πλεονεξία.
91. Απόνοια.
92. Textul original e mai sobru: «ut denuo sint christiani et conciliabula sua conponant» (= ca de acum înainte să aibă voie să existe şi creştini şi să-şi formeze adunările proprii); Eusebiu adaugă: «reconstruiri de biserici».
93. Nu e probabil să se fi comunicat acest aliniat.
94. Deci acest edict de toleranţă sau «palinodia» «nu era o recunoaştere pocăită a unui păcătos, cum ar fi meritat-o creştinismul» (Lietzmann, *o.c.* p. 57), ci un simplu calcul politic. Dar totuşi, creştinii au răsuflat uşuraţi.
95. Acest «adaos» figurează numai în unele manuscrise ale *Istoriei*.

vreme înainte de a intra în acțiune și ceilalți împărați, a silit pe creștinii din rîndurile armatei și mai ales pe cei din palatul lui, să părăsească credința creștină, lipsind pe unii de gradele lor militare, iar pe ceilalți tratîndu-i într-un mod rușinos și amenințînd pe unii chiar cu moartea. În sfîrșit, el a fost acela care a îndemnat la persecuție generală pe ceilalți colegi de la tronul împărătesc. Nici sfîrșitul acestor oameni nu se cade să fie trecut cu vederea.

2. Patru împărați și-au împărțit între ei puterea supremă. Cei care aveau primul rang după vechime și după onoare, înainte de a se fi scurs doi ani de persecuție, abdicară de la tron, cum am spus-o mai înainte[96] și trăiră restul vieții ca simpli particulari. Iată în ce chip s-au sfîrșit cu ei.

3. Cel care fusese învrednicit de primul loc, după onoare și după vîrstă, a fost mistuit de o boală îndelungată și foarte dureroasă[97], pe cînd celălalt, care urmase după el, și-a pierdut viața sugrumîndu-se după cum i-ar fi profețit un demon, ca urmare a nenumăratelor crime pe care îndrăznise să le comită[98].

4. Dintre ceilalți doi, care veneau după ei, cel care deținea ultimul loc, adică tocmai acela despre care am afirmat că ar fi fost inițiatorul întregii persecuții, a îndurat chinurile pe care le-am amintit. În schimb, celălalt, care era înaintea lui, minunatul și preablîndul împărat Constanțiu, după ce și-a încheiat așa cum se cuvine unui împărat timpul de domnie, arătîndu-se foarte primitor și foarte binevoitor pentru toți – căci într-adevăr a rămas străin de lupta care s-a dus împotriva noastră, a ferit pe supușii care se închinau lui Dumnezeu de nedreptăți și de asupriri, nu a distrus biserici[99] și nu a urzit nimic rău împotriva noastră – drept răsplată a avut parte de un sfîrșit cu adevărat fericit și de trei ori binecuvîntat, lăsînd el însuși împărăția, atunci cînd a murit în liniște și în mărire, fiului său adevărat, urmașul său legitim la tron, suflet cu totul înțelept și prea evlavios.

5. Acesta a și fost îndată proclamat de către ostași împărat și august și s-a arătat imitator al evlaviei paterne față de învățătura noastră[100]. Acesta a fost, așadar, sfîrșitul celor patru suverani de care am vorbit mai înainte și care a venit pentru fiecare din ei la timp diferit[101].

6. Dintre ei numai unul singur, pe care adineaori l-am amintit, a făcut cunoscut, în înțelegere cu cei primiți mai apoi la conducere, mărturisirea pe care am citat-o mai înainte, comunicîndu-o tuturora prin textul scris pe care l-am adaos aici.

---

96. Dioclețian și Maximian. Cf. Lactanțiu, *De mort. persec.*, XVII.
97. E vorba de Dioclețian. Cf. Lactanțiu, *De mort. persec.*, XVII.
98. Maximian, Lactanțiu, *ibid.*, XXVIII–XXX.
99. Exagerat; au existat și în sectorul condus de Const. Hlor biserici dărîmate.
100. A se vedea mai sus: VIII, XIII, 12–14.
101. Dioclețian a bolit îndelung. A murit abia în anul 316. Constanțiu Hlor s-a dus cel dintîi (306). După el a murit Maximian (310), iar Galeriu, în 311.

CARTEA A NOUA

I
Despre falsa destindere

1. Conținutul retractării poruncilor împărătești amintite mai sus a fost afișat pretutindeni în Asia și în ținuturile învecinate. Pe vremea cînd aveau loc aceste lucruri, Maximin, tiranul Orientului[1], omul cel mai nelegiuit și dușmanul cel mai înverșunat al credinței în Dumnezeul cel peste toate nu se împăca deloc cu aceste documente. De aceea, în locul edictului amintit el a poruncit prin grai viu dregătorilor supuși ascultării sale ca să înceteze persecuția împotriva noastră. Întrucît însă nu putea să se împotrivească în alt chip ordinului dat de superiorii săi, el a ținut ascuns actul respectiv și și-a dat silința ca în ținuturile sale să nu se publice acel edict, poruncind dimpotrivă prin ordin verbal dregătorilor săi să înceteze persecuția împotriva noastră. Dar aceștia își comunicară unul altuia conținutul acestei invitări.

2. Astfel, Sabin, care avea gradul cel mai înalt între ei[2], a comunicat guvernatorilor tuturor celorlalte ținuturi dispoziția împărătească printr-o epistolă scrisă în latinește și al cărei text în traducere sună în chipul următor[3]: «Majestățile lor mai marii noștri și prea străluciții noștri împărați[4] au

3. hotărît încă de mai de mult cu cea mai statornică și sfîntă stăruință să îndrepteze cugetele tuturor oamenilor spre drumul cinstit și drept al vieții, pentru ca chiar și cei care păreau că urmează unor obiceiuri străine de cele ale romanilor să se poată închina în chip cuviincios zeilor nemuritori.

4. Dar încăpățînarea unora și îngustimea de cuget a anumitor oameni s-a abătut atît de departe încît n-au putut fi scoși din ideile lor nici prin tălmăcirea corectă a poruncii date și nici să se teamă de pedepsele la care se expun.

---

1. După cum s-a văzut din cele de mai sus (nota 88), Maximin Daja nu a semnat edictul din 311. El urma s-o facă într-un mod deosebit de ceilalți.

2. Sabin pare să fi deținut demnitatea de prefect al pretoriului pe lîngă Maximin.

3. Rufin crede că prin această «dispoziție împărătească» trebuie înțeles edictul lui Galeriu, ceea ce nu e adevărat. «Dispoziția» nu s-a păstrat în toate variantele manuscrise ale *Istoriei* lui Eusebiu, ci numai în cele numerotate de Schwartz cu siglele A.T.E.R., adică primele 4 din cele 10 pe care le folosește la ediția critică. Faptul că se pomenesc în ea cuvinte mai blînde («că prin nici un mijloc nu s-a reușit să întoarne pe creștini de la cultul lor»), l-a indus în eroare pe Eusebiu. El nu va fi cunoscut de la început edictul lui Galeriu.

4. Se face aluzie la edictul zis al lui Galeriu.

5. Întrucît, totuşi, în felul acesta mulţi s-au expus ei înşişi primejdiei, pe temeiul bunătăţii fireşti a cugetului, majestăţile lor, stăpînii noştri, prea puternicii împăraţi au găsit de bine că e străin de hotărîrea lor proprie şi preasfîntă să arunce pe oameni pentru un astfel de motiv într-o primejdie atît de mare, de aceea au hotărît să scrie Luminăţiei Tale, prin mijlocirea smereniei mele, ca dacă vreunul dintre creştini a găsit de bine să urmeze credinţa propriului său popor, tu ai datoria să-l fereşti de supărări şi de primejdii şi pe nici unul dintre ei să nu-l mai socoteşti vrednic de pedeapsă pentru astfel de motive. Căci de multă vreme s-a stabilit că ei nu pot fi convinşi pe altă cale să se lase de părerile lor atît de încăpăţînate.

6. De aceea să scrii, Luminăţia Ta, curatorilor[5], strategilor[6] şi mai marilor fiecărui tîrg[7] să ştie că, de acum înainte, nu mai au voie să pună în discuţie acest edict (privitor la creştini, *n. tr.*[8]) faţă de cele de mai sus pentru fiecare eparhie...».

7. Crezînd că hotărîrea comunicată lor prin această epistolă era adevărată, ei au popularizat-o prin scrisori adresate curatorilor, strategilor şi dregătorilor de la ţară. Şi în acest sens ei nu s-au mulţumit să execute aceste porunci doar prin scrisori şi prin multe alte documente, ci, ca să împlinească mai bine dorinţa împărătească, ei au pus în libertate pe toţi cei care mai rămăseseră închişi în temniţă din pricina credinţei lor în Dumnezeu, după cum au eliberat şi pe cei care fuseseră pedepsiţi să muncească în mine. Aceasta pentru că se gîndeau că aşa-i place cu adevărat împăratului. Dar ei se înşelau.

8. Pe cînd decurgeau astfel lucrurile , dintr-odată, aşa cum iese o lumină strălucitoare din întunericul nopţii[9], în fiecare oraş au putut fi văzute biserici pline, numeroase adunări cu mulţime de participanţi şi mai ales obişnuitele slujbe bisericeşti. Nu mică era şi mirarea necredincioşilor păgîni în faţa acestei schimbări mari şi neaşteptate a lucrurilor, exclamînd: «mare şi singur cu adevărat sfînt este Dumnezeul creştinilor!»

9. Ca unii care suportaseră cu credincioşie şi curaj lupta persecuţiilor (creştinii) îşi regăseau din nou îndrăzneala în faţa tuturora. În schimb, cei care se îmbolnăviseră sufleteşte şi care îşi pierduseră înainte tăria de cuget se grăbeau acum şi ei voioşi după reînsănătoşire, rugînd pe cei ce rămăseseră tari şi cerînd o mînă de ajutor ca şi lor să le fie Domnul milostiv[10].

---

5. Curatorii oraşelor erau un fel de inspectori financiari.
6. Magistraţi superiori numiţi aşa mai ales în Orient. Ei aveau grade militare.
7. În text πάγοι din latinescul «pagus», avînd în frunte magistraţi sau prefecţi.
8. Aluzie probabil la un edict anterior prin care se ordonase persecuţia.
9. *II Cor.*, 4, 6.
10. Reiese de aici că au fost şi între creştini destui care, dacă nu au apostaziat, totuşi au trecut prin probe grele.

10. De asemenea, aleşii luptători pentru credinţă eliberaţi de aspra suferinţă a minelor se întorceau şi ei voioşi şi mîndri la casele lor, trecînd prin toate oraşele, plini de o fericire de nedescris şi de o încredere greu de exprimat prin cuvinte.

11. Pe marile drumuri şi prin pieţele publice cete numeroase de mărturisitori îşi continuau drumul lăudînd pe Dumnezeu în cîntece şi psalmi, pentru că cei care puteau fi văzuţi înainte puşi la chinuri crude şi alungaţi din patria lor, puteau fi văzuţi acum cu feţele surîzătoare şi veseli regăsindu-şi căminurile lor. Aşa se explică de ce chiar cei care strigau mai înainte împotriva noastră, acum se bucurau şi ei împreună cu noi de ceea ce s-a întîmplat, văzînd această privelişte neaşteptată[11].

II

Schimbarea ce a urmat

Dar ca unul care ura binele şi care nu putea vedea pe oamenii buni, tiranul acesta nu putea răbda aşa ceva. În calitatea lui de stăpîn, cum am zis, peste ţinuturile orientale, el n-a îngăduit să se aplice nici şase luni ceea ce se hotărîse, de aceea a uneltit cît a putut ca să strice pacea[12]. Mai întîi a încercat, sub un pretext oarecare, să ne împiedice să ne mai întrunim în cimitire[13]. După aceea a pus la cale să se trimită împotriva noastră o delegaţie din care făceau parte nişte oameni răi: el aţîţase adică pe cetăţenii din Antiohia să-i ceară ca un favor împărătesc să nu se mai îngăduie pe viitor nici unui creştin să mai locuiască în acest oraş! Şi a intervenit ca acest lucru să-l ceară şi alţii. Căpetenia uneltirii acesteia era antiohianul Teotecnos, un şarlatan crud şi înclinat spre vrăjitorie, om cu totul străin de semnificaţia numelui lui[14]. Se pare că el era conducătorul finanţelor oraşului.

III

Despre idolul ridicat recent în Antiohia

Mult s-a războit cu noi acest om, care a întrebuinţat cu rîvnă toate mijloacele ca să alunge din oraş pe ai noştri, ca şi cum ei ar fi nişte tîlhari nelegiuiţi

---

11. VIII, XIV, 7; IX, I, 1.

12. Pe bună dreptate afirmă G. Bardy (*Eusèbe,* III, p. 47) că Maximian nu va fi aşteptat pînă la finea anului 312 ca să trimită prin Sabinus «dispoziţia» de care am vorbit mai sus. Ci auzind că Galeriu a murit în 5 mai 311 el va fi acţionat rapid ocupînd provinciile Asiei şi Bitiniei (care fuseseră ale lui Galeriu), înţelegîndu-se cu Liciniu ca să-i rămînă ţinuturile la vest de Bosfor. În situaţia aceasta, data expediţiei lui Maximian va fi fost prin nov. 311. Imediat a şi început persecutarea creştinilor.

13. Chipurile, din motive de moralitate publică.

14. Teoteknos = copilul lui Dumnezeu.

pe care-i scotoceşti prin ascunzătoare. Prin calomnie şi învinuiri, el a născocit tot felul de procedee împotriva noastră, făcîndu-se pînă la urmă vinovat şi de moartea foarte multora. În cele din urmă a ridicat un idol dedicat lui Jupiter Filios[15], în cinstea căruia a născocit diferite procedee de magie şi de vrăjitorie, în care scop a scornit ceremonii şi inițieri nelegiuite, iar ca adaos a inventat un soi de purificări dezgustătoare. Ca s-i mărească faima, el lega noul idol şi de persoana împăratului, în care scop a rînduit şi nişte prooroci mincinoşi. Iar prin linguşiri care-i plăceau împăratului, el ațița pe demoni împotriva creştinilor, spunînd că Dumnezeu însuşi ar porunci să fie alungați creştinii dincolo de zidurile oraşului şi de ținuturile înconjurătoare pe motiv că ei ar fi oameni periculoşi.

IV

Unele plîngeri adresate împotriva creştinilor

1. După ce i-a reuşit aceasta lui Teotecnos, toți ceilalți slujbaşi care se aflau sub aceeaşi stăpînire au început să se străduiască în aceeaşi direcție. Căci guvernatorii ținuturilor au băgat de seamă că acest lucru era pe placul împăratului şi astfel comunicară celor din subordinea lor să facă şi ei la fel[16].

2. Cînd tiranul a aprobat şi decretele guvernatorilor, atunci s-a aprins din nou flacăra persecuției împotriva noastră. În toate oraşele erau rînduiți de către Maximin însuşi (cu gradul de preoți ai idolilor, iar peste ei şi unii mari-preoți) cei care se distinseseră înainte ca dregători ai oraşelor şi care se remarcaseră ca atare în serviciile lor. Aceşti dregători dovedeau mare rîvnă în împlinirea slujbelor închinate idolilor[17].

3. Ciudata superstiție care a pus stăpînire pe împărat mîna, ca să o spunem pe scurt, pe toți cei care se lăsau ispitiți de ea, cunducători şi ascultători, să facă orice împotriva noastră numai să cîştige bunăvoința lui. Pentru binefacerile pe care nădăjduiau că le vor primi, ei îi arătau această mare favoare de a cere chiar şi moartea noastră şi să scornească față de noi mereu alte şi alte nedreptăți.

---

15. Deci un fel de Iupiter, patronul prieteniei, cam în genul în care a fost şi cel din Dafne, cartierul cunoscut al Antiohiei, despre care ne vorbesc Iulian Apostatul şi mai tîrziu sfîntul Ioan Hrisostom în predica despre Sfîntul Vavila. Episodul privitor la Teoteknos a fost introdus de Eusebiu mai tîrziu, cum reiese din faptul că în unele variante manuscrise el nu este amintit.

16. În 1892, a fost descoperit pe o inscripție din Lidia (vestul Asiei Mici în localitatea Aricanda) textul unei astfel de petiții trimise «auguştilor» împărați Maximin şi Liciniu, din partea provinciilor Licia şi Pamfilia, în care cerea să se suprime cultul odios al creştinilor, care să şi fie alungați din oraşe. Textul ei a fost editat de H. Grégoire în *Inscriptions chrétiennes d'Asie Mineure*, Paris 1922, pag. 95.

17. A se vedea cele spuse mai înainte, VIII, XIV, 9.

V

Despre unele «memorii» sau «acte» născocite

1. Plăsmuind atunci scrierea aşa numită *Acte ale lui Pilat* îndreptate împotriva Mîntuitorului[18], pline de toată blasfemia împotriva lui Hristos, ei au expediat-o cu aprobarea autorităţilor în toate ţările supuse ascultării lui, iar prin programe speciale ei recomandau ca pretutindeni, atît la ţară cît şi la oraş, ele să fie afişate spre a fi văzute de toţi, iar directorii de şcoli să aibă grijă să le pună la îndemîna copiilor ca manual de învăţătură, cerîndu-le să le înveţe pe de rost.

2. În timp ce poruncile au fost duse la împlinire aşa cum am văzut, altcineva, un comandant militar, căruia romanii îi spun «dux»[19], a poruncit să fie arestate în Damascul Feniciei[20] cîteva femei de moravuri uşoare, pe care le-a luat dintr-un local public ameninţîndu-le că vor fi supuse la chinuri, forţîndu-le să declare în scris că înainte ele fuseseră creştine şi că văzuseră la creştini fapte ruşinoase, căci ei săvîrşesc fărădelegi chiar şi în biserici[21]. El le-a mai poruncit să declare tot ce voia el spre a calomnia credinţa noastră. A transcris apoi şi în *Acte* vorbele lor, comunicîndu-le împăratului, şi acesta a poruncit să publice şi această scriere în tot locul şi în toate oraşele.

VI

Despre martirii din vremea aceea

1. Dar nu peste mult timp acest militar şi-a făcut-o cu mîna sa şi astfel şi-a primit pedeapsa pentru răutatea lui. Pe noi însă din nou ne-au lovit surghiunul şi grelele persecuţii, precum şi îngrozitoarele măsuri luate împotriva noastră de guvernatorii din toate ţinuturile, aşa încît unii din cei care îşi cîştigaseră mare faimă în propovăduirea cuvîntului dumnezeiesc erau ridicaţi fără milă şi osîndiţi la moarte. Trei dintre aceştia, din oraşul Emesa în Fenicia, din pricină că s-au declarat creştini au fost daţi să fie aruncaţi la fiare. Unul dintre ei, cu numele Silvan[22], era episcop foarte înaintat în vîrstă, căci deţinuse acest serviciu vreme de patruzeci de ani împliniţi.

---

18. Eusebiu este singurul, mai bine zis primul care afirmă că statul roman a intervenit oficial să se introducă un învăţămînt anticreştin, în care scop s-a prelucrat (potrivit celor spuse mai sus, I, IX, 4) pretinsul raport făcut de Irod împăratului Tiberiu, despre care foarte de timpuriu au scris şi sfîntul Iustin (*Prima Apologie* XXXV, XXXVIII), Tertulian (*Apologeticum* XXI) şi *Actele apocrife ale lui Petru şi Pavel.*

19. «Dux» (στρατοπεδάρχης) era căpetenia militară a unei provincii.

20. Încă Diocleţian a împărţit în două Fenicia: cea maritimă şi cea de lîngă Liban cu capitala Emesa. Damascul era centru comercial în cea de a doua. A se vedea harta în Heussi–Mulert: *Atlas zur Kirchengeschichte,* ed. II, Tübingen 1919, harta I.

21. Expresii folosite de Eusebiu pentru locaşul de cult (biserica): κυριακὸνν = IX,V, 2; IX, X, 10; βασίλειυν; νεῶς, οἶκον προσευκτήριον κῶλον: V, XVI, 4. Uneori se transforma în biserică un vechi locaş al idolilor.

22. Cronologic, martirii amintiţi acolo nu aparţineau epocii respective, ci celei descrise acum.

2. Tot în aceeaşi vreme condusese şi Petru în chip strălucit comunitatea din Alexandria, ajungînd în urma vieţii sale virtuoase şi a cunoaşterii adînci a Sfintelor Scripturi o mare podoabă a episcopilor, cînd, fără nici un motiv şi cu totul pe neaşteptate, a fost arestat şi fără să fi fost judecat i s-a tăiat capul probabil în urma unui ordin dat de împăratul Maximin. Deodată cu el au mai îndurat aceeaşi moarte şi mulţi alţi episcopi din Egipt[23].

3. Tot astfel şi Lucian, presbiter al comunităţii din Antiohia, un bărbat minunat în toate privinţele, dar mai ales prin aspra lui vieţuire şi cunoaşterea adîncă a Sfintelor Scripturi, a fost dus în oraşul Nicomidia, unde petrecea atunci împăratul şi, după ce a apărat în faţa lui învăţătura pe care o mărturisea, a fost aruncat în închisoare şi omorît[24].

4. Atîtea suferinţe ne-a adus într-un răstimp atît de scurt acest duşman al binelui, care a fost Maximin, încît persecuţia pe care el a provocat-o a fost mult mai cruntă decît cea dinainte.

VII

Despre un edict împotriva noastră afişat pe un stîlp

1. În mijlocul oraşelor, gravate pe un stîlp de aramă, cum nu se mai întîmplase pînă atunci, aşa se afişau plîngerile înaintate împotriva noastră, precum şi rescriptele cuprinzînd ordinele împărăteşti respective. În şcoli copiii purtau zilnic în gură numele lui Iisus, al lui Pilat şi aşa numitele *Acte* plăsmuite în scop de batjocură.

2. Aici socot că ar trebui să reproduc tocmai acest edict al lui Maximin, afişat pe unul din stîlpi, pentru ca să fie pusă alături de lăudăroasa şi îngîmfata aroganţă a acestei vrăjmăşii pe care el o arăta împotriva lui Dumnezeu, sfînta, neadormita dreptate a lui Dumnezeu, cu care judecă şi pedepseşte El pe cei necredincioşi şi cu care urgiseşte orice păcat. Împins de această ură, (împăratul) s-a grăbit să compună el însuşi ordonanţa privitoare la creştini şi redactarea ei sub formă de lege scrisă.

3. Copia după traducerea rescriptului, dat drept răspuns la plîngerile adresate împotriva noastră, aşa cum a fost afişat pe un stîlp din Tir[25]:

«Iată că în sfîrşit, sărmana îndrăzneală a cugetului omenesc a prins puteri scuturînd şi împrăştiind întunecimea şi negurile rătăcirii, care mai înainte

---

23. Sfîntul Petru de Alexandria e socotit ca ultimul martir, anul 312.
24. VIII, XIII, 2.
25. Acest document e un răspuns «mieros» dat de împăratul Maximin locuitorilor oraşului Tir, care, asemenea celor din Aricanda, i-au cerut să îndepărteze pe creştini din oraşe. Originalul actului a fost redactat latineşte, iar Eusebiu l-a tradus în greceşte cu oarecari stîngăcii. Cînd redacta pentru prima oară cartea a IX-a a *Istoriei* sale, Eusebiu nu cunoştea acest rescript.

ţineau amorţite simţămintele oamenilor nu atît nelegiuiţi, cît mai ales nenorociţi din pricină că erau învăluiţi în umbra primejdioasă a neştiinţei. Acum ei şi-au dat seama că Pronia binefăcătoare a zeilor nemuritori este cea care guvernează şi susţine lumea».

4. «E un lucru de necrezut să spui cît de îmbucurător, cît de dorit şi de plăcut este pentru noi să vedem că prin aceasta aţi dat dovadă puternică despre simţămintele voastre pline de evlavie. Se ştia şi pînă acum de toată lumea ce atenţie şi ce mare cinste daţi voi zeilor nemuritori. Credinţa în ei nu se arată prin vorbe, fără înţeles, ci printr-un şir neîntrerupt de fapte vrednice».

5. «De aceea poate fi numit oraşul vostru pe bună dreptate «sediul şi sălaşul zeilor nemuritori», în orice caz dovezi numeroase arată că el înfloreşte datorită petrecerii la voi a zeilor cereşti»[26].

6. «Şi iată că acum, cînd oraşul vostru neglijează ceea ce ar fi trebuit să pună la inimă, dispreţuind rugăciunile pentru binele lui propriu – atunci cînd el a înţeles din nou că aderenţii acelei blestemate nebunii au început din nou să se înmulţească şi să-şi reînceapă activitatea care seamănă cu un rug nealimentat şi amorţit, dar ale cărui flăcări reînsufleţite se înalţă într-o vîlvătaie puternică – s-a refugiat îndată spre credincioşia noastră ca spre o metropolă a tuturor religiilor şi fără nici o întîrziere a cerut vindecare şi ajutor.

7. E lucru sigur că această idee salvatoare v-a fost inspirată de zei pe urma credinţei şi evlaviei voastre. Căci de bună seamă că supremul şi preamarele nostru Jupiter, care patronează vestitul vostru oraş[27], care fereşte de orice rău şi stricăciune pe zeii voştri părinteşti, femeile, copiii, căminele şi casele voastre, el a fost cel ce a sădit în inimile voastre această voinţă şi v-a arătat şi v-a făcut cunoscut ce lucru sfînt, frumos şi salvator este să te apropii cu respectul cuvenit de cultul şi de ceremoniile sfinte ale zeilor nemuritori.

8. Căci cine e atît de nebun şi atît de fără de minte să nu vadă că binevoitoarei purtări de grijă a zeilor îi datorăm faptul că nici pămîntul nu uită să dea rod seminţelor încredinţate lui şi nici pe plugar nu-l lasă pradă nădejdii înşelătoare, că frica de un război nelegiuit nu vine fără împotrivire pe pămînt, că şi atunci cînd temperatura văzduhului se urcă peste măsură, totuşi trupurile nu se infectează şi nu se îmbolnăvesc de moarte, că nici marea, chiar dacă e

---

26. Ἐπιδημία θεῶν = «petrecerea zeilor» într-un oraş ca Tirul va fi sunat destul de găunos în conştiinţa locuitorilor lui. Care zei? Cei fenicieni? Cei greceşti aduşi de cuceririle lui Alexandru cel Mare ori cei romani? Un comentator creştin crede că în acele momente hotărîtoare păgînismul va fi trebuit să cheme mai mulţi zei din cer ca să mai poată adormi neîncrederea oamenilor faţă de credinţa deşartă a politeismului păgîn. (P. Batiffol, *La paix constantinienne,* Paris, 1914, p. 208–209).

27. Începutul veacului IV adusese în conştiinţa mulţimilor ideea unui zeu suprem, a unui «Sol invictus» («soare nebiruit») căruia i s-au închinat multe inscripţii şi temple şi de care se va resimţi însuşi Constantin cel Mare, dar toate acestea erau în agonie de acum.

biciuită de furtuni încît valurile se ridică amenințătoare, totuşi nu-şi iese din matcă, nici uraganele neaşteptate nu duc pînă la urmă la distrugeri totale, tot aşa nici pămîntul, doica şi mama tuturora, să nu se zguduie pînă în adîncurile lui pierzîndu-şi temeliile într-un cutremur universal şi nici munții care stau îngrămădiți pe el nu sînt înghițiți de hăurile prăpăstiilor. Oricine ştie că astfel de rele şi altele poate şi mai mari ne-au încercat adeseori[28].

9. Ori toate acestea ni s-au întîmplat numai din pricina primejdioasei rătăciri şi deşartei nebunii a acestor oameni nelegiuiți atunci cînd rătăcirea s-a înmulțit în sufletele lor şi a acoperit, ca să zicem aşa, cu ruşinile ei toate ținuturile lumii».

10. După alte cîteva pasaje continuă aşa:

«Să privească numai semănăturile de pe întinsele cîmpii: secerişurile sînt înfloritoare, spicele se unduiesc, livezile după o ploaie binefăcătoare sînt presărate cu plante şi cu flori, văzduhul e iarăşi calm[29] şi blînd.

11. Toate să se bucure de faptul că datorită pietății noastre, cinstei şi ceremoniilor sfinte aduse zeilor forța atotputernicului şi vijeliosului Marte a fost îmblînzită şi că, bucurîndu-se de această pace senină, ei pot să fie toți fericiți![30] Şi chiar şi cei care odată îndreptați de această oarbă rătăcire şi-au revenit la cugetări mai drepte şi mai frumoase, să se bucure şi ei pentru ca, odată salvați ca dintr-o furtună neaşteptată şi dintr-o boală grea, să guste din nou din bucuria dulce de a trăi de acum înainte fericiți!

12. În schimb, pe cei care vor mai rămîne în blestemata lor nebunie să-i alungați şi să-i îndepărtați de oraşul vostru şi de împrejurimile lui, aşa după cum mi-ați cerut-o, pentru ca, drept răsplătire pentru lăudabila voastră rîvnă, oraşul vostru să fie ferit de orice pată şi nelegiuire şi după propria voastră dorință să se dedice ceremoniilor sfinte ale zeilor nemuritori cu venerația care li se cuvine.

13. Iar ca să ştiți cîtă plăcere mi-a făcut cererea voastră, pe lîngă cererile voastre şi în afară de insistențele voastre şi ca să înțelegeți cît de mult doreşte sufletul meu binefacerea, iată acordăm Luminăției voastre pentru devotatele tale simțăminte un har atît de mare după cît îl veți dori.

14. Fie ca şi de acum înainte să lucrați tot aşa şi să primiți aceeaşi favoare, pe care o veți primi fără întîrziere. Această favoare dată oraşului vostru va aduce pentru toate veacurile o dovadă despre devotamentul vostru scump față de zeii cei nemuritori şi va arăta fiilor voştri şi urmaşilor voştri că ați primit

---

28. Ideea de Providență o predică cei mai mulți filosofi din epoca imperiului. Ca să nu mai pomenim decît de Cicero (*De natura deorum*) şi de Plutarh. În acelaşi timp însă creştinii deveniseră vina şi ținta nedreaptă pentru toate cataclismele naturale (Tertulian, *Apol.* XL–XLI etc.).
29. Text corupt.
30. Pasaj încîlcit, cu contradicții.

prin bunăvoinţa noastră răsplăţi drepte, potrivit vederilor care îndrumă gîndurile voastre».

15. Aceste măsuri luate împotriva noastră erau afişate în fiecare ţinut şi prin ele îndepărtau, cel puţin după judecata omenească, orice nădejde de mai bine pentru noi. Aceasta sună cam în genul celor spuse în Scriptură: «Ca să amăgească, de va fi cu putinţă, şi pe cei aleşi»[30a].

16. Dar tocmai pe cînd la cei mai mulţi nădejdea era aproape nimicită de frică[31] şi cînd, în unele ţinuturi cei care aveau sarcina să afişeze edictul redactat împotriva noastră se aflau încă pe drum şi nu-şi duseseră la îndeplinire misiunea lor, tocmai atunci Dumnezeu cel care luptă pentru Biserica Sa va strînge aşa zicînd frîul mîndriei acestui tiran şi va arăta că cerul se luptă şi el împreună cu noi şi pentru noi.

VIII

Despre evenimentele ulterioare: foamete, ciumă şi războaie

1. În iarna aceea pămîntul fusese lipsit de ploile obişnuite. În schimb a izbucnit o foamete neaşteptată[32], iar pe deasupra a apărut şi ciuma şi deodată cu ea încă o boală, care se manifestă prin inflamare, de aceea e şi numită «antrax» tocmai după înfăţişarea ei asemănătoare cărbunelui (antracit)[33]. Această boală se răspîndea încet – încet în tot organismul şi punea pe cei ce se îmbolnăveau de ea în multe primejdii. Ea ataca îndeosebi ochii în chip atît de rebel încît numeroşi bărbaţi, femei şi copii au ajuns să orbească.

2. Pe lîngă aceste suferinţe tiranul ne-a mai adus şi un război împotriva armenilor, care din vechime se numărau între prietenii şi aliaţii romanilor[34]. Aceia fiind şi creştini, împlinindu-şi cu rîvnă datoriile lor faţă de dumnezeire, acest duşman al lui Dumnezeu a încercat să-i silească să aducă jertfe idolilor şi demonilor, de aceea din prieteni ei s-au făcut duşmani şi din aliaţi, vrăjmaşi.

3. Toate acestea s-au întîmplat în unul şi acelaşi timp şi astfel îndrăzneala fără ruşine a tiranului s-a ridicat şi împotriva lui Dumnezeu, căci se lăuda cu obrăznicie că din pricina rîvnei lui pentru idololatrie şi a războiului pe care ni l-a declarat n-au fost în împărăţia sa nici foamete, nici ciumă şi nici război. Dar pe de altă parte deodată cu aceste nenorociri s-au anunţat şi semnele căderii sale.

30a. Matei, 24, 8–10; 24, 24.

31. Luca, 21, 26.

32. Lactanţiu, *De mort. persecut.* XXXVII.

33. Boală infecţioasă localizată mai ales la plămîni, traiectul gastro-intestinal şi ţesuturile exterioare inclusiv ochii. Numirea populară e «dalac» sau cărbune (ἄνθράζ).

34. Armenia a fost primul stat încreştinat încă înainte de anul 300 (cam pe la anul 280). Potrivit tratatului din anul 297 Armenia îşi păstra autonomia administrativă (Cf. *Istoria bisericească universală*, I, Bucureşti, 1975, p. 197).

4. Tiranul ducea aşadar război nefericit contra armenilor, pe cînd ceilalţi locuitori din oraşele supuse lui pătimeau cumplit de foamete şi de ciumă. Pentru o singură măsură de grîu se plăteau 2500 de drahme[35].

5. Cu miile mureau oamenii în oraşe, dar şi mai mare era numărul celor morţi la ţară, încît registrele de dare care dovedeau altădată o numeroasă populaţie la ţară, erau acum aproape goale întrucît aproape toţi muriseră cu grămada din lipsă de hrană sau din pricina bolilor molipsitoare.

6. Pentru o bucată de pîine mulţi şi-ar fi vîndut celor care o duceau mai bine tot ce aveau mai scump. Alţii, care-şi vînduseră avutul rînd pe rînd, se aflau acum în cea mai cruntă mizerie[36]; iar alţii care mestecau în gură resturi de mîncare sau care consumau fără să bage de seamă şi plante periculoase îşi măcinau sănătatea trupului şi mureau.

7. Ajunse din pricina mizeriei într-o situaţie înjositoare, femei din familii nobile mergeau să cerşească prin pieţe. Numai roşeaţa din obrajii lor şi îmbrăcămintea mai trădau vechea lor stare.

8. În acelaşi timp, slabi ca nişte chipuri moarte, cîte un bărbat mai lupta ici şi colo împotriva morţii, clătinîndu-se să nu cadă de pe picioare, dar adeseori cădeau întinşi în mijlocul străzilor, cerînd o bucată de pîine; neavînd în ei decît ultima suflare de viaţă, ei strigau de foame nemaiavînd altă putere decît să spună aceste cuvinte dureroase.

9. Speriaţi de mulţimea celor ajunşi să cerşească, unii din cei pe care îi vedeai că făcuseră parte dintre cei avuţi şi care săvîrşiseră înainte multe milostenii, recurseră acum la altă atitudine crudă şi neîndurătoare fără să se aştepte că nu peste mult îi va ajunge şi pe ei aceeaşi mizerie; rămase de multe zile fără îmbrăcăminte în mijlocul străzilor şi a uliţelor, cadavrele multora ofereau trecătorilor cea mai tristă privelişte.

10. Unii au ajuns să mănînce şi carne de cîine, motiv care a îndemnat pe mulţi să-i omoare, ca să nu turbeze şi să devină antropofagi[37].

11. Dar cele mai multe jertfe le-a secerat ciuma răpind familii întregi, îndeosebi pe cele care nu suferiseră de lipsa hranei, aşa încît şi cei din cercurile celor avuţi: guvernatori, dregători şi mii de alţi funcţionari, ca şi cum foametea intenţionat i-ar fi încredinţat ciumei, au murit de moarte neaşteptată şi foarte rapidă. Nu auzeai decît gemete peste tot; în toate uliţele, pieţele şi stră-

---

35. Circa 2500 franci francezi.

36. Se cunoaşte duritatea cu care pentru a scoate cît mai multe venituri statului s-a făcut recensămîntul persoanelor şi bunurilor pe vremea lui Diocleţian şi despre care Lactanţiu ne dă un tablou din cele mai sumbre (*De mort. persecut.* XXXIII: recenzorii înregistrau ultimul petec de pămînt, toate exemplarele de araci de vie şi de pomi, iar între impozabili figurau adeseori şi copii, bătrîni sau chiar morţi!).

37. Descrierea acestor stări de lucruri aminteşte pe cea din cartea a V-a a *Războiului iudaic* al lui Iosif Flaviu.

zile, nu puteai auzi altceva decît plînsete însoţite de muzica de doliu a flautelor şi a loviturilor cadenţate care le acompaniau ca de obicei.

12. În felul acesta moartea lupta deodată cu cele două arme amintite, cu ciuma şi cu foametea, aşa încît în scurtă vreme ea a secerat familii întregi, de aceea într-un singur convoi puteai vedea duse deodată cîte două sau trei cadavre.

13. Aceasta a fost plata pentru îngîmfarea lui Maximin şi a edictelor îndreptate împotriva noastră în fiecare oraş. Dar tot atunci au fost puse în lumină şi dovada săririi într-ajutor a creştinilor şi a evlaviei lor faţă de toţi păgînii.

14. Căci într-adevăr în împrejurări atît de nenorocite numai creştinii au fost în stare să săvîrşească fapte de milostenie şi de iubire faţă de om. În fiecare zi unii alergau să îngrijească de muribunzi şi de înmormîntarea lor – şi erau cu miile cei de care nu se îngrijea nimeni – alţii strîngeau laolaltă pe cei lihniţi de foame din tot oraşul şi le împărţeau pîine tuturora, fapt care grăia în faţa tuturor oamenilor şi astfel se preamărea Dumnezeul creştinilor şi se dovedea că singuri ei sînt pioşi şi credincioşi, lucru care se întărea într-adevăr prin fapte[38].

15. Prin astfel de întîmplări marele şi cerescul apărător al creştinilor după ce şi-a arătat prin cele istorisite indignarea şi mînia Sa împotriva tuturor oamenilor, ne trimite din nou ca răspuns faţă de toate suferinţele pe care ni le-au produs, raza blîndă şi binefăcătoare a purtării Lui de grijă faţă de noi. După cum în adîncul întunericului a făcut să strălucească din El într-un chip cu totul minunat lumina păcii, arătîndu-ne tuturor oamenilor că singur Dumnezeu a rămas păzitorul destinelor noastre, tot aşa ne-a pus El la încercare şi ne-a îndreptat prin suferinţe, dar apoi, din nou, după ce ne-a îndrumat îndeajuns, El s-a arătat binevoitor şi milostiv pentru toţi cei ce-şi pun nădejdea în El[39].

IX

Căderea tiranilor; ultimele lor cuvinte înainte de moarte

1. În chipul acesta Constantin, despre care am spus mai înainte[40] că a fost împărat, fiu de împărat, om evlavios, născut dintr-un tată foarte evlavios şi foarte înţelept, a fost trimis de Împăratul lumii, Dumnezeul şi Mîntuitorul nostru, la luptă împotriva tiranilor celor nelegiuiţi. După ce şi-a rînduit ostaşii,

---

38. Paginile acestea pot sta alături de cele ale sfîntului Ciprian din vremea ciumei din anul 252–256. A se vedea T. Bodogae, *Prezenţa Bisericii în nevoile vremii*, în «Biserica şi problemele vremii», Sibiu, 1947.

39. Pilde, 3, 11–12.

40. VIII, XIII, 13–14 şi «adaos».

potrivit legilor războiului, într-o vreme cînd şi Dumnezeu însuşi lupta împotriva lui în chip cu totul tainic, Maxenţiu căzu lîngă Roma în puterea lui Constantin[41]. Pe de altă parte, tiranul Răsăritului, Maximin, n-a mai trăit nici el multă vreme, ci a căzut şi el de o moarte ruşinoasă[42] sub puterea lui Liciniu, care pe atunci încă nu apucase pe drumul nebuniei lui[43].

2. Mai întîi[44] Constantin, care deţinea primul loc în imperiu ca demnitate şi rang, din mila faţă de locuitorii Romei tiranizaţi de Maxenţiu şi după ce a chemat prin rugăciuni într-ajutor pe Dumnezeul cel ceresc şi pe însuşi Cuvîntul Său, Mîntuitorul tuturor[45], a înaintat cu întreaga sa armată să redea romanilor libertatea moştenită din străbuni.

3. Cît priveşte pe Maxenţiu, el şi-a pus încrederea, mai curînd în calculele vrăjitoreşti decît în simţămintele de fidelitate ale supuşilor săi, neîndrăznind nici măcar să iasă în afara zidurilor oraşului. Mulţimea nenumărată a soldaţilor săi greu înarmaţi precum şi miile de unităţi de rezervă[46] acopereau toate poziţiile, ţinuturile şi oraşele din jurul Romei şi din întreaga Italie supusă lui. În schimb, Împăratul Constantin a pornit la luptă, încrezîndu-se în ajutorul lui Dumnezeu. În prima, a doua şi a treia întîlnire cu tiranul[47], Constantin a cîştigat victorii depline şi înainta de acum pe întreg frontul Italiei şi se apropia de Roma.

4. Apoi, ca să-l cruţe şi să nu lupte împotriva romanilor din cauza tiranului, Dumnezeu însuşi ca şi cum l-ar fi legat cu lanţuri, a dus pe tiran departe de porţile oraşului. Minunea întîmplată altădată împotriva nelegiuiţilor – pe care mulţi nu vor s-o creadă, socotind c-ar fi o născocire, dar pentru credincioşi ea este vrednică de crezare, fiindcă e istorisită în Cărţile sfinte – prin evidenţa ei se confirmă, simplu vorbind, atît pentru credincioşi cît şi pentru necredincioşii care au văzut aşa ceva cu ochii lor proprii.

5. Aşa cum pe vremea lui Moise şi a neamului – pe atunci credincios – al evreilor «carele lui Faraon şi puterea lui le-a aruncat în mare; pe cei aleşi i-a înfundat în Marea Roşie, cu marea i-a acoperit»[48], tot aşa şi Maxenţiu şi solda-

41. Despre lupta lui Constantin împotriva lui Maxenţiu există o bibliografie imensă. Cf. *Istoria bisericească universală* F. p. 108.

42. În anul 313–314.

43. Eusebiu înţelege prin «nebunie» (μανία) = persecuţie.

44. Următoarele zece paragrafe ale acestui capitol (2–11) sînt reproduse aproape în întregime în *De vita Const.* I, XXXVII–XL.

45. E interesant că în *Istoria* sa Eusebiu nu vorbeşte despre convertirea lui Constantin decît aceste puţine cuvinte («a chemat în ajutor pe Dumnezeul cel ceresc...»). Amănunte despre convertirea lui Constantin ne dă numai Lactanţiu în *De mort. persec.* XLIV.

46. Hopliţii (=soldaţi greu înarmaţi) precum şi rezerviştii lui Maxenţiu ar fi fost după unii în număr de 150.000, după alţii de 100.000, după alţii 90.000, pe cînd ai lui Constantin, 20.000. Desigur, cifrele sînt exagerate.

47. La Torino, apoi la Brescia.

48. Ieş., 15, 4–6 (ed. 1914).

ții lui cei greu înarmați și lăncierii lui «afundatu-s-au întru adînc ca o piatră»[49] atunci cînd, fugind de puterea lui Dumnezeu care ținea cu Constantin, voia să treacă fluviul care era în fața lui și care i-a fost spre pierzanie atunci cînd a legat țărmurile cu bărci[50] și și-a făcut cu grijă pod.

6. Despre el se putea spune: «groapă a săpat și a adîncit-o și va cădea în groapa pe care o a făcut. Să se întoarcă nedreptatea lui pe capul lui și pe creștetul lui silnicia lui să se pogoare[51].

7. Căci așa s-a rupt podul înfiripat peste fluviu, uscatul a dispărut de sub picioare, bărcile pline de soldați s-au afundat într-o clipă în adînc, iar el, cel dintîi, cel mai necredincios dintre oameni dimpreună cu scutierii care-l înconjurau «afundatu-s-au ca plumbul în apă mare», după cum vestise de mult proorocia dumnezeiască[52]. După cum făcuseră însoțitorii lui Moise, marele slujitor al lui Dumnezeu, (chiar dacă nu cu vorba, măcar cu fapta), tot așa și cei care au cîștigat biruința cu ajutorul lui Dumnezeu ar putea și ei cînta și repeta imnul îndreptat împotriva vechiului tiran «să cîntăm Domnului căci cu slavă S-a prea slăvit. Pe cai și pe călăreți în mare i-a aruncat. Tăria mea și mărirea mea este Domnul, căci El m-a izbăvit»[53]. «Doamne, cine este asemenea Ție între dumnezei? Cine este asemenea Ție întru sfințenie? Proslăvit întru sfinți, minunat întru slavă, făcînd minuni»[54].

9. Acestea și multe altele asemenea și înrudite lor le-a cîntat Constantin prin faptele sale, lui Dumnezeu, comandantul suprem și urzitorul biruinței, atunci cînd a intrat în Roma cu cîntări de laudă. Cu toții, de la copii mici și femei, pînă la membrii senatului în frunte cu «perfectissimus»[55] și tot poporul roman l-au primit cu privirile sclipind de bucurie, din inimă, ca pe un liberator, mîntuitor, binefăcător, în cuvinte de laudă și într-o bucurie nemăsurată[56].

10. În schimb, el, care avea parcă de la fire evlavie față de Dumnezeu, nelăsîndu-se deloc tulburat și nici îngîmfat din pricina laudelor aduse, și-a dat seama numaidecît că ajutorul lui a venit de la Dumnezeu, de aceea a poruncit îndată să pună în mîna statuii lui semnul mîntuitor al patimilor și în timp ce meșterii îi ridicau statuia în cea mai circulată piață din Roma purtînd în mîna

---

49. Ieș., 15, 5 (ed. 1914).
50. Lupta s-a dat în 28 oct. 312, la Pons Milvius (azi «Ponte Molle»), via Flaminia. Maxențiu construise și un pod plutitor din pontoane, dar acesta se spune că s-a rupt sub greutatea armatei și însuși Maxențiu s-ar fi înecat în Tibru.
51. Ps. 7, 16–17.
52. Ieș., 15, 10 (ed. 1914).
53. Ieș., 15, 1–2.
54. Ieș., 15, 11.
55. Cel mai distins dintre slujbașii fiscului sau ai secretariatului. Să nu se uite că la romani nu se cunoștea separarea puterilor civile și militare.
56. Exprimare plină de retorism.

dreaptă acelaşi semn mîntuitor, a poruncit să se graveze acolo în limba latină această inscripţie cu termenii ei proprii:

11. «prin acest semn mîntuitor, prin această veritabilă dovadă de curaj, am salvat oraşul vostru eliberîndu-l de jugul tiranului şi am restabilit iarăşi «senatul şi poporul roman» în vechea lor mărire şi faimă, după ce le-am eliberat»[57].

12. Iar în urma acestor evenimente, însuşi Constantin dimpreună cu Liciniu, care pînă atunci nu-şi întorsese încă mintea spre nebunia[58] în care va cădea mai tîrziu, au rînduit de comun acord şi prin hotărîre de bună voie o lege desăvîrşită şi deplină în favoarea creştinilor. Lui Maximin, care domnea încă peste popoarele din Orient, cu a căror prietenie se lăuda, cei doi i-au trimis o informare privind minunile săvîrşite de Dumnezeu în favoarea lor precum şi biruinţa cîştigată asupra tiranului şi, desigur, şi legea (privitoare la creştini *n.tr.*)[59].

13. Celălalt tiran[60] s-a supărat foarte tare de cele ce a auzit, dar n-a vrut să pară că rămîne în urma altora nici că desfiinţează ceea ce poruncise şi el de teama celor care dăduseră altfel de ordine. De aceea a trimis guvernatorilor aflaţi sub ascultarea lui, ca şi cum ar pleca de la el, acest prim rescript în favoarea creştinilor, în care îşi atribuie în chip mincinos fapte pe care nu le-a săvîrşit niciodată.

IX

Copie de pe traducerea scrisorii lui Maximin: creştinii să nu mai fie persecutaţi[61]

1. «Jovius Maximin August către Sabin[62].

Sînt convins că ştiţi, atît Luminăţia Ta, cît şi toţi oamenii, că stăpînii şi părinţii noştri Diocleţian şi Maximian, cînd au văzut că aproape toţi oamenii au părăsit cinstirea zeilor ca să se lipească de poporul creştinilor, au hotărît pe bună dreptate că toţi cei care au părăsit cultul zeilor nemuritori trebuie să fie întorşi iarăşi la acest cult, prin bătaie şi pedeapsă publică.

2. Dar atunci cînd preluam pentru prima oară, în împrejurări favorabile, conducerea peste Orient şi am înţeles că în unele locuri foarte mulţi din oame-

57. *De vita Constantini* I, 40. Pînă cînd şi-a scris această *Istorie* Eusebiu nu pare a fi cunoscut apariţia crucii pe cer. Pe de altă parte aşezarea în Forum a statuii reprezentînd pe Constantin–Apollo (cum s-a spus) şi alături crucea creştină n-ar fi aprobat-o nici Senatul Roman.

58. În forma aceasta fraza a fost adăugată cu ocazia ultimei redactări. În redactarea iniţială textul cuprindea după numele lui Liciniu şi titlul de «august».

59. Acesta e aşa numitul «Edict de la Milan», care se va fi publicat la începutul lui 313, sau poate încă în 312. Desigur că importanţa lui era mai mare pentru Răsărit, căci în Apus persecuţiile nu mai erau actuale.

60. Maximin.

61. Scrisoarea lui Maximin datează din 312, an care urmă intrării lui în Nicomidia.

62. Despre el s-a vorbit mai sus: IX, I, 2.

nii care pot să fie folositori statului au fost surghiuniţi de judecători din motivul amintit, am dat porunci fiecărui judecător ca pe viitor nici unul din ei să nu se mai poarte urît cu supuşii, ci să-i readucă pe oameni la cultul zeilor prin cuvinte frumoase şi prin îndemnuri convingătoare.

3. Urmarea a fost că în urma ordinelor pe care le-am dat, judecătorii mi-au dat ascultare şi nu s-a mai întîmplat nimănui ca să fie exilat şi maltratat, ci dimpotrivă, pentru că nu li s-a mai întîmplat nimic neplăcut, au fost readuşi la cinstirea zeilor[63].

4. După aceea, atunci cînd anul trecut soseam cu bine la Nicomidia[64] şi m-am stabilit acolo, unii cetăţeni ai acestui oraş au venit la mine cu statui ale zeilor şi mi-au cerut cu insistenţă să nu mai îngădui nicicum unui asemenea popor (ca cel creştin, *n. tr.*) să mai locuiască în ţara lor.

5. Cînd însă am aflat că o foarte mare parte din oamenii de această credinţă locuiau în aceste ţinuturi, le-am răspuns că aş fi aprobat bucuros cererea lor, dar că m-am convins că aşa ceva nu întruneşte părerea generală, de aceea să se hotărască fiecare după propria lui alegere dacă stăruie în această superstiţie ori vrea să recunoască cultul zeilor[65].

6. Cu toate acestea m-am văzut nevoit ca atît locuitorilor din Nicomidia, cît şi celor din alte oraşe, care mi-au prezentat cu multă insistenţă şi ei astfel de cereri, ca adică nici un creştin să nu mai locuiască în acele oraşe, să le dau un răspuns prietenesc pentru că şi împăraţii anteriori au observat aceeaşi atitudine şi că chiar zeii, prin puterea cărora trăiesc toţi oamenii şi cu ajutorul cărora se păstrează ordinea publică, sînt de părere ca eu să confirm o astfel de cerere pe care oraşele au prezentat-o în folosul cultului divinităţilor lor.

7. Aşadar, cu toate că şi mai înainte ţi s-a scris şi probabil chiar prin decret ţi s-a pus în vedere să nu te porţi aspru cu cetăţenii care ar dori să-şi ţină astfel de obiceiuri[66], ci să-i tratezi cu îngăduinţă şi cu blîndeţe ca să nu aibă de suferit nici din partea «beneficiarilor»[67] şi nici a oricui ar batjocori sau i-ar stoarce de bani[68], am găsit de bine ca să reamintesc Domniei Tale şi prin prezentele scrisori că eşti dator să recunoşti acestor eparhioţi ai noştri libertatea de închinare lui Dumnezeu.

8. Prin urmare, dacă cineva din propria lui alegere crede că trebuie să i se recunoască cultul zeilor, atunci se cade să îi aprobi. Dar dacă unii vor să-şi urmeze propriul lor cult, lasă-i la libera lor alegere[69].

---

63. Aici se pare că face aluzie la rescriptul din IX, I, 3.

64. După moartea lui Galeriu (30 april 311) primul gînd al lui Maximin a fost să ocupe ţinuturile foste ale lui Galeriu, inclusiv Nicomidia.

65. Aici Maximin e de rea credinţă. În realitate, el n-a lăsat la «propria alegere», ci a persecutat crunt.

66. E vorba de creştini.

67. Ofiţeri de poliţie.

68. Σεισμοὺς — concussiones — scoaterea de bani prin ameninţări, stoarceri fiscale.

69. În sfîrşit, o exprimare clară, tranşantă.

9. De aceea Domnia Ta eşti obligat să respecţi ceea ce ţi s-a ordonat, şi anume, ca nimănui să nu-i fie slobod să supere pe supuşii împărăţiei noastre cu batjocuri sau cu stoarcere de bani, ci, după cum am spus-o mai înainte, să rechemăm la libertatea cultului pe locuitorii împărăţiei noastre prin îndemnuri şi cuvinte frumoase. De aceea, pentru ca ordinul nostru să ajungă la cunoştinţa supuşilor noştri, vei fi obligat să publici ceea ce ţi s-a poruncit printr-o ordonanţă pe care o vei afişa».

10. Procedînd Maximin astfel, nu după simţămîntul său, ci constrîns oarecum de necesitate spre a se adapta vremii, el nu lucra nici drept şi nici nu era vrednic de crezare, întrucît şi înainte, cînd publicase o astfel de ordonanţă binevoitoare, s-a putut vedea că orientarea lui fusese nestatornică şi înşelătoare[70]. De aceea nimeni dintre ai noştri nu mai îndrăznea să mai ţină vreun serviciu divin ori să-şi manifeste public credinţa, pentru că ordinul împărătesc nu îngăduia aşa ceva. El poruncea doar să nu mai fim ocărîţi, în schimb nu ne dădea voie să ne ţinem întrunirile, să ne clădim biserici şi nici să săvîrşim vreo ceremonie obişnuită.

11. Cu toate acestea împăraţii apărători ai păcii şi ai credinţei[71] au scris lui Maximin să permită aceste lucruri şi încă au făcut-o către toţi supuşii, prin edicte şi legi. Dar acest prea nelegiuit om n-a vrut să îngăduie aşa ceva pînă cînd, silit de judecata dumnezeiască, a fost obligat să se plece, fără voia lui.

X

Biruinţa împăraţilor celor iubitori de Dumnezeu

1. Iată care este pricina care l-a îndemnat pe Maximin să facă aşa. El nu era în stare să mai poarte cum s-ar fi cuvenit sarcina grea a domniei, ci, necunoscînd ce-i cumpătarea şi înţelepciunea care se cer unui împărat, el conducea treburile fără judecată, la care se mai adăuga şi o prostească înfumurare şi nesocotinţă. Chiar şi faţă de asociaţii săi la tron îndrăznea să se creadă mai bun, cu o înfumurare obraznică, declarîndu-se primul în privinţa onorurilor, cu toate că toţi ceilalţi îl întreceau în toate: ca înfăţişare, ca educaţie, ca demnitate şi inteligenţă, dar mai ales prin cele mai bune dintre virtuţi: ca moralitate şi evlavie faţă de adevăratul Dumnezeu.

2. Întrucît ducea mîndria pînă la nebunie, el a călcat învoiala pe care o încheiase cu Licinius şi a pornit împotriva lui un război crunt[72]. Apoi, în scurtă

---

70. Mai bine zis făţarnică, de duplicitate.
71. În prima redactare se dădea aici numele lui Constantin şi al lui Liciniu, dar la celelalte redactări ele au dispărut.
72. În primăvara anului 313 a atacat pe Liciniu, dar la 30 apr. acelaşi an el a fost învins în lupta de la Tzurulom în Tracia. Armata lui Maximin numără 70.000 de oameni, cea a lui Liciniu, 30.000.

vreme, răsturnă totul, tulbură fiecare oraş şi după ce a strîns o armată de mai multe mii de oameni a ieşit din nou la luptă cu ostaşii rînduiţi în linie de bătaie împotriva lui Licinius. Sufletul lui era plin de nădejdile pe care şi le punea în demonii pe care-i socotea zei şi în marele număr al soldaţilor săi îmbrăcaţi în zale[73].

3. Dar în mijlocul luptei el s-a văzut lipsit de ocrotirea dumnezeiască: pornind de la singurul şi unicul Dumnezeu al lumii, biruinţa a fost cîştigată de împăratul de atunci[74].

4. Mai întîi Maximin a pierdut legiunile de hopliţi în care-şi pusese nădejdea, după aceea l-au părăsit regimentele de gardă lăsîndu-l descoperit şi trecînd la duşman. Nenorocitul îşi lepădă cît mai repede însemnele imperiale, care nu i se potriveau, apoi în chip laş, fără bărbăţie şi fără curaj, îşi pierdu urma prin mulţime, fugi ascunzîndu-se un timp în cîmp, apoi în nişte sate, abia scăpînd astfel din mîinile duşmanilor[75]. De teama că nu va scăpa cu viaţă, el alerga încoace şi încolo dovedind prin această faptă adevărul şi vrednicia de credinţă a prooraciilor dumnezeieşti în care se spune:

5. «nu se mîntuieşte împăratul cu oştire multă şi uriaşul nu se va mîntui cu mulţimea tăriei lui. Mincinos este calul spre scăpare şi cu mulţimea puterii lui nu te va izbăvi. Iată ochii Domnului spre cei ce se tem de Dînsul, spre cei ce nădăjduiesc în mila Lui, ca să izbăvească de moarte sufletele lor»[76].

6. Şi iacă aşa, plin de ruşine, s-a întors tiranul în ţinuturile sale. Mai întîi s-a umplut de o mînie furioasă împotriva numeroşilor preoţi şi prooroci ai zeilor, pe care-i admirase altădată şi ale căror oracole îl împinseseră să declare război, socotindu-i acum şarlatani, înşelători şi, mai presus de toate, trădători faţă de mîntuirea lui, fapt pentru care i-a şi omorît pe toţi. După aceea a adus mărire Dumnezeului creştinilor şi a rînduit în favoarea libertăţii lor o lege completă şi foarte amănunţită şi apoi, fără să mai stea la îndoială, şi-a luat şi el viaţa în chip laş[77]. Legea pe care el a promulgat-o are următorul cuprins:

Copia traducerii ordonanţei date de tiranul Maximin în favoarea creştinilor, tradusă din latineşte în greceşte[78].

7. «Împăratul singur stăpînitor Cezar Gaius Valerius Maximin, germanic, sarmatic, pios, fericit, neînvins, august.

---

73. *De vita Const.*, I, LVIII.

74. Iarăşi, la prima redactare figura aici numele lui Liciniu, care a fost apoi înlocuit cu termenii «împăratul de atunci».

75. *De vita Const.*, I, LVIII.

76. *Ps.* 32, 16–19.

77. A luat venin. Cf. Lactanţiu, *De mort. persecut.* XLIX.

78. Necunoscută lui Lactanţiu.

Că în tot chipul şi într-un mod neîntrerupt am vegheat cu folos pentru binele supuşilor noştri şi-am dorit să le dăm bunuri care să le fie cele mai potrivite şi mai folositoare tuturor, precum şi tot ce-i în avantajul tuturora şi spre binele comun – acestea, după cît credem, nu este nimeni să nu le cunoască, dar cu atît mai mult pentru cel care ţine la fapte e sigur că ce spunem noi e adevărat.

8. Cînd aşadar acum cîtva timp am luat cunoştinţă că sub pretextul poruncii prea evlavioşilor împăraţi şi părinţi Diocleţian şi Maximian, prin care se interziceau adunările creştinilor, s-au săvîrşit multe strîmtorări şi confiscări de către «officiales»[79] şi prin urmare aceste bîntuieli se întind şi asupra supuşilor noştri, pentru care cu cea mai mare rîvnă dorim să le arătăm înţelegerea cuvenită şi ale căror bunuri personale au fost distruse, am adresat drept aceea, în anul trecut, către guvernatorii provinciilor un rescript, în care am hotărît că dacă cineva vrea să urmeze cutare obicei sau cutare credinţă religioasă să nu i se pună nici o oprelişte în a-şi împlini dorinţa şi să nu fie împiedicat nici îngreuiat de nimeni şi că toţi să aibă uşurinţa de a face ce vor fără nici o teamă sau bănuială[80].

9. Dar nici aceea nu poate rămîne ascuns, că unii dintre judecători au călcat cele poruncite de noi şi din pricina lor unii supuşi au pus la îndoială ordinele noastre şi nu s-au dus decît cu multă şovăială la slujbele religioase care le plac[81].

10. Pentru ca de acum încolo să se înlăture orice bănuială şi orice îndoială, precum şi orice frică, ne-am hotărît să publicăm acest edict pentru ca să fie limpede pentru toţi că e îngăduit celor care vor să îmbrăţişeze orice sectă sau orice religie, în virtutea învoirii noastre de acum, să facă aşa cum va vrea fiecare şi cum îi place fiecăruia, primind religia pe care a ales-o s-o practice de obicei. Tot astfel să li se îngăduie să-şi clădească şi bisericile lor proprii[82].

11. Iar pentru ca favoarea noastră să fie şi mai mare, am găsit de bine să ordonăm şi aceea că dacă din casele sau terenurile, de care s-a aflat că aparţinuseră pe bună dreptate creştinilor, au căzut – în urma poruncii date de părinţii noştri – în posesia fiscului ori au fost luate de vreun oraş, indiferent dacă ele au fost vîndute sau donate în prezent cuiva, poruncim ca toate să fie redate vechiului proprietar, adică creştinilor, pentru ca şi în această privinţă toţi să cunoască bunătatea şi purtarea noastră de grijă»[83].

12. Acestea au fost cuvintele tiranului, care au urmat la nici un an de cînd el afişase pe stîlpii de aramă edictul împotriva creştinilor. De acelaşi om în

79. Dregători publici, şefi de instituţii.
80. Se face aluzie la actul de la no. IX a (Către Sabinus).
81. A se vedea mai sus: IX, IX a, 11.
82. În text κυριακά.
83. Ca şi «Edictul din Milan», nici acest rescript nu ordonă să se restituie creştinilor şi bunurile confiscate, ci numai cele vîndute sau donate.

ochii căruia scurt timp înainte eram socotiţi nelegiuiţi, atei şi criminalii lumii, încît n-aveam voie să locuim nici în oraşe, nici în sate şi nici chiar în pustietăţi, acum s-au publicat ordonanţe şi legi tocmai în favorul creştinilor. Iar cei care puţin înainte erau daţi morţii sub ochii lui, fiind trecuţi prin foc şi sabie ori aruncaţi la fiare ori la păsări, care îndurau tot felul de chinuri, de pedepse şi de ucideri înjositoare, ca nelegiuiţi şi atei, aceşti oameni primesc acum de la acelaşi împărat autorizaţia de a construi biserici. Mai mult, tiranul mărturiseşte el însuşi că aceşti oameni mai au şi anumite drepturi!

13. Dar după ce a făcut o asemenea mărturisire, ca şi cum ar fi primit o răsplată pentru toate acestea, sugerînd poate mai puţin decît s-ar fi crezut, tiranul moare ca lovit de un bici al lui Dumnmezeu[84] în a doua întîlnire cu duşmanul.

14. Şi felul morţii nu i-a fost ca cel care însoţea moartea generalilor, care, luptînd curajos pentru virtute şi pentru cei care le sînt dragi, sfîrşesc de obicei vitejeşte pe cîmpul de luptă, ci a pătimit mai curînd o pedeapsă, aşa cum se cuvine unui luptător nelegiuit împotriva lui Dumnezeu. Căci pe cînd trupele sale luptau încă pentru el pe cîmpul de bătaie, el stătea ascuns în palat. De aceea, lovit pe neaşteptate de biciul lui Dumnezeu peste întreg trupul, el se prăbuşeşte căzînd cu faţa în jos după dureri şi suferinţe îngrozitoare. Murise lihnit de foame şi carnea de pe tot trupul a fost mistuită de un foc nevăzut trimis de Dumnezeu. Dispăruse de pe el orice urmă a vechii sale înfăţişări, nemairămînind din el decît oase uscate, ceva ce seamănă cu un chip de om rămas numai schelet în urma îndelungatei suferinţe. Cei din jurul său nu vedeau din trupul lui altceva decît un mormînt al sufletului ascuns deja în cadavrul în stare aproape de dispariţie completă.

15. Fierbinţeala ce venea din adîncul măduvei îl aprinsese şi mai mult, ochii îi ieşiră din cap, stînd parcă să cadă din orbite, aşa încît puteai zice că orbise cu totul. Abia respirînd şi mărturisindu-şi credinţa în Dumnezeu, împăratul îşi ruga moartea. În sfîrşit, după ce a recunoscut că pe bună dreptate suferă aceste chinuri din pricina nelegiuirilor săvîrşite împotriva lui Dumnezeu, şi-a dat sufletul[85].

XI

Nimicirea definitivă a duşmanilor credinţei

1. Sfîrşindu-se în chipul acesta Maximin, ultimul dintre duşmanii credinţei şi care s-a dovedit şi cel mai rău dintre toţi, cu ajutorul lui Dumnezeu cel Atotputernic şi bisericile au fost refăcute iarăşi din temelii, şi învăţătura lui

---

84. Expresie similară folosită şi cu ocazia morţii lui Irod.
85. La Tarsul Ciliciei în august 313.

Hristos a început să strălucească spre lauda Dumnezeului celui Atotputernic şi să se bucure de libertate mai mare decît fusese înainte, în timp ce nelegiuirea duşmanilor credinţei era acoperită de cea mai mare ruşine şi necinste.

2. De fapt Maximin fusese declarat duşmanul numărul unu chiar şi de toţi ceilalţi împăraţi, numele său fiind afişat în documente publice ca cel al unui tiran foarte nelegiuit, foarte blestemat şi foarte urgisit de Dumnezeu. Din portretele care fuseseră puse în toate oraşele în cinstea lui şi a fiilor săi unele au fost aruncate la pămînt şi călcate în picioare, iar altele au fost mîzgălite pe obraz cu culoare închisă care le întuneca şi mai mult, stricîndu-le astfel. Tot aşa s-a întîmplat şi cu statuile turnate cu chipul lui: au fost aruncate jos şi zdrobite, fiind, pentru cei ce voiau să-l batjocorească şi să-l dispreţuiască, obiect de rîs şi de distracţie.

3. Desigur, mai tîrziu şi celorlalţi duşmani ai credinţei li s-au luat toate dregătoriile, au fost omorîţi toţi partizanii lui Maximin, mai ales cei care fuseseră cinstiţi de el cu demnităţi publice şi care cu linguşire faţă de el dispreţuiseră cu trufie învăţătura noastră.

4. Aşa a fost cel pe care-l cinstea, îl respecta şi îl socotea cel mai credincios tovarăş al său, Peucetius[86], care fusese consul în două-trei legislaturi şi care fusese aşezat de el ministru de finanţe. La fel Culchian[87], care urcase toate treptele celor mai înalte dregătorii ale statului şi care s-a făcut vestit prin vărsare de sînge a mii de creştini în Egipt, precum şi încă mulţi alţii, care au contribuit la întărirea şi ridicarea lui Maximin.

5. Dreptatea lui Dumnezeu trebuia să pedepsească şi pe Teotecnos[88], căci ea nicicum n-a putut uita nenorocirile aduse de el pe capul creştinilor. După ce ridicase în Antiohia idolul acela, îşi închipuia că de acum va trăi liniştit, mai ales că fusese încredinţat de Maximin cu înalta dregătorie de guvernator.

6. Dar venind Licinius în Antiohia a poruncit să aresteze pe vrăjitori şi să pună la cazne pe proorocii şi preoţii noului idol ca să afle prin ce meşteşugiri săvîrşea el înşelăciunile. Întrucît n-au mai putut să-l ascundă din pricina chinurilor la care erau supuşi, ei au recunoscut că tot misterul era în fond o înşelăciune pusă la cale de viclenia lui Teotecnos. Licinius le-a dat fiecăruia pedeapsa pe care o meritau: în primul rînd a dat morţii pe Teotecnos însuşi, după aceea pe soţii săi de magie, desigur după foarte grele torturi.

7. După aceea a venit rîndul şi fiilor lui Maximin, pe care el îi făcuse deja părtaşi la tronul împărătesc şi îi cinstise şi cu aceea că le-a pictat şi chipul în pieţe publice[89]. În sfîrşit şi rudele tiranului, care se îngîmfaseră înainte şi se

86. El pare a fi fost şeful serviciului financiar suprem.

87. Prefect al Egiptului, între 303–305.

88. Teoteknos a fost cel care a îndemnat pe Galeriu să persecute pe creştini. Cf. şi IX, II–III.

89. Lactanţiu, *De mort. persecut.*, L.

încumetaseră să asuprească şi ei pe oricine, au suferit şi ele acelaşi fel de pedeapsă ca şi cei de care am amintit, coborîndu-i la cea mai mare ruşine, căci se vedea că înainte nu învăţaseră ce se spune la Sfînta Scriptură:

8. «Nu vă încredeţi în cei puternici, în fiii oamenilor, în care nu este izbăvire. Ieşi-va duhul lor şi se vor întoarce în pămînt. În ziua aceea vor pieri toate gîndurile lor»[90].

(Lui Dumnezeu, Atotputernicul şi Împăratul lumii, mulţumiri pentru toate, cele mai adînci mulţumiri şi Mîntuitorului şi Răscumpărătorului sufletelor noastre, Iisus Hristos, prin care ne rugăm pururea să se păzească tare şi neclintită pacea ferită de grijile cele din afară, precum şi pacea lăuntrică)[91]».

După ce nelegiuiţii au fost stîrpiţi, părţile imperiului care le aparţinea au fost conduse cu tărie şi fără împotrivire de cei doi: Constantin şi Liciniu. Ei au curăţit mai întîi lumea întreagă de ura faţă de Dumnezeu, mai apoi şi-au dovedit iubirea faţă de bine şi faţă de Dumnezeu, precum şi evlavia şi recunoştinţa faţă de Dumnezeu prin legiuirea pe care au dat-o în folosul creştinilor[92].

---

90. *Ps.* 145, 3-4.

91. Această doxologie din paranteză e pusă la începutul cărţii a X-a în unele variante – manuscrise, cele mai răspîndite de altfel. Poate era un semn că întreagă Istoria se termina la finele cărţii IX, iar ceea ce urmează în cartea X să fie socotit ca anexă documentară. Dar se vede că mai tîrziu, la o a doua redactare, Eusebiu se va fi gîndit să lase posterităţii cuvîntarea ţinută la consacrarea bisericii din Tir. Numai că şi de astădată doxologia apare şi la începutul cărţii X, ceea ce dovedeşte clar remanierea scrierii sale.

92. Adaosul ultim (după doxologie) făcea parte din prima redactare, dar la o a doua revizie va fi fost suprimată dimpreună cu pasajele referitoare la Liciniu.

CARTEA A ZECEA

I

Despre pacea pe care ne-a dăruit-o Dumnezeu

1. Slavă şi mulţumiri pentru toate lui Dumnezeu celui Atotputernic şi Împărat a toate, cele mai adînci mulţumiri şi Mîntuitorului sufletelor noastre Iisus Hristos, prin care ne rugăm pururea să se păzească tare şi neclintită pacea, ferită de grijile cele din afară, precum şi pacea lăuntrică[1].

2. La rugăminţile făcute, iată, am adăugat la cele dinainte şi pe cea de a zecea carte de *Istorie bisericească*, pe care ţi-o dedic tot ţie, Prea Sfîntul meu Paulin[2], proclamînd că tu eşti, ca să spun aşa, pecetea întregii lucrări.

3. Pe bună dreptate vom rîndui aici, ca pe un «număr desăvîrşit»[3], acest «Cuvînt sărbătoresc pe care l-am ţinut în Tir cu titlul «Despre reînnoirea bisericilor» ca să dau ascultare Duhului Sfînt care zice: «Cîntaţi Domnului cîntare nouă, că lucruri minunate a făcut Domnul. Mîntuitu-l-a pe el dreapta Lui şi braţul cel sfînt al Lui. Cunoscută a făcut Domnul mîntuirea Sa; înaintea neamurilor a descoperit dreptatea Sa»[4].

4. Pornind de la această proorocie să cîntăm dar «cîntare nouă» pentru vremile de acum, întrucît după priveliştile şi istorisirile îngrozitoare şi întunecate de pînă acum, am fost socotiţi vrednici să vedem astăzi şi astfel de minuni şi să prăznuim astfel de fapte măreţe, pe care mulţi oameni cu adevărat drepţi şi martori ai lui Dumnezeu au dorit să le vadă pe pămînt şi nu le-au văzut, să le audă şi nu le-au auzit[5].

5. Dar aceşti oameni care ne-au luat-o înainte atît de repede s-au făcut părtaşi unor bunuri mai înalte, fiind chiar «răpiţi în cer»[6], şi în rai s-au făcut stăpîni pe plăceri dumnezeieşti. În schimb noi recunoaştem că bunurile pe care le avem în faţă sînt cu mult mai de preţ decît vredniciile noastre. De

---

1. A se vedea nota anterioară.
2. Nu se ştie sigur între ce ani a păstorit Paulin ca episcop de Tir. În cuvîntarea de la tîrnosirea bisericii din Tir Eusebiu nu precizează nici dacă Paulin era de faţă, deşi, cum spune Eusebiu chiar de la început, lui i-o dedică. În 331 cînd Eustatiu de Antiohia a fost depus din scaun, în locul lui a fost ales Paulin, care însă după şase luni moare. Se vede că Paulin este cel care a îndemnat pe Eusebiu să compună *Istoria* sa .
3. Despre simbolismul numerelor, a se vedea Origen, *Scrieri II*, indice. Eusebiu vrea să sublinieze aici semnificaţia simbolică a cărţii X.
4. *Ps.* 97, 1–2.
5. *Matei*, 13, 17.
6. *II Cor.*, 12, 2–4.

aceea sîntem cuprinşi de mirare pentru marea bunăvoinţă a Celui care ne-a dat această mare bucurie, îl preamărim pe bună dreptate din toată puterea sufletului nostru, mărturisind adevărul proorociei care zicea «Veniţi şi vedeţi lucrurile lui Dumnezeu, minunile pe care le-a pus Domnul pe pămînt. Pune-vă capăt războaielor pînă la marginea pămîntului, arcul va sfărîma şi va frînge arma, iar pavezele în foc le va arde»[7]. Să ne bucurăm, dar, de aceste minuni de care ne-am împărtăşit, iar noi să ne urmăm mai departe restul lucrării.

7. În chipul acesta a fost nimicit întregul neam al duşmanilor lui Dumnezeu şi a dispărut dintr-odată de la faţa oamenilor, în aşa fel încît iarăşi s-a potrivit cu împlinirea cuvîntului dumnezeiesc care spune: «Văzut-am pe cel necredincios fălindu-se ca cedrii Libanului şi am trecut şi iată nu era şi l-am căutat pe el şi nu s-a aflat locul lui»[8]. De acum peste Bisericile lui Hristos de pe întreg pămîntul strălucea o zi prietenoasă şi luminoasă care nu se mai arăta umbrită de nici un nor, încît pînă şi pe cei care nu se aflau în asociaţiile noastre[9] nimic nu-i mai împiedica să se bucure dacă nu în mod egal de binecuvîntările dăruite de Dumnezeu, atunci măcar de cîteva raze reflectate de ele[10].

II

Reînnoirea bisericilor

1. Aşadar toţi oamenii erau de acum scăpaţi de asuprire şi mîntuiţi de rele de mai înainte, recunoscînd unul într-un fel, altul în altfel că numai Dumnezeul cel adevărat este cel care a luptat şi care a apărat pe creştini. În deosebi pentru noi, care ne-am pus nădejdile în Hristosul lui Dumnezeu, o fericire dumnezeiască strălucea de acum în toate bisericile care fuseseră dărîmate de fărădelegile tiranilor şi care parcă reînviau acum după o lungă şi nimicitoare pustiire. Căci am văzut cum se ridicau din nou locaşurile de cult pînă la o înălţime neajunsă altădată şi cu mult mai măreţe decît fuseseră ele înainte de a fi pustiite[11].

2. Dar şi împăraţii de rang mai înalt[12] întăreau, sporeau şi lărgeau, prin legiuiri repetate în favorul creştinilor, marele dar cu care Dumnezeu ne blagoslovea. În acelaşi timp, episcopii primeau şi ei personal diplome împărăteşti, onoruri şi donaţii băneşti. Şi n-ar fi nepotrivit ca în decursul acstei istori-

---

7. *Ps.* 45, 89.

8. *Ps.* 36, 35–36.

9. Termenul υίασος era folosit mai aleş în limbaj păgîn pentru a designa o asociaţie religioasă, gnostică chiar. Aşa îl foloseşte Clement Alex., *Protrept.* 12; Vasile cel Mare, *Omilia* 12, 2 etc. Lampe, *Patristic Greek Lexicon* s. v.

10 Aluzie la edictul din Milan care a dat libertate egală tuturora, atît creştinilor, cît şi iudeilor şi păgînilor.

11. O dovadă că existau biserici măreţe şi înainte de Constantin cel Mare.

12. E vorba de Constantin şi Liciniu.

siri să nu înşirăm după cuviinţă, ca pe un stîlp sfînt, cîteva din textele acestor documente traduse din latină în greacă menite să se păstreze în amintirea tuturor celor care vor veni după noi[13].

III

Tîrnosiri de biserici prin toate localităţile

1. În afară de aceasta ne-a mai fost hărăzit să vedem o privelişte plăcută şi dorită de toţi: praznice de întemeiere de biserici prin toate oraşele precum şi tîrnosiri ale locaşurilor nou construite, vizite de ale episcopilor cu acest scop, întruniri între credincioşi de departe şi de pretutindeni, apropiere sufletească de la popor la popor, unirea mădularelor «trupului lui Hristos»[14] într-o armonie desăvîrşită.

2. Potrivit unei vestiri profetice, care anunţa viitorul în chip tainic, se uneau acum os lîngă os, încheietură lîngă încheietură, împlinindu-se astfel aidoma ceea ce proorocul spusese prin cuvinte ascunse[15].

3. O singură putere a Duhului Sfînt trecea prin toate mădularele, un singur suflet pentru toţi, una şi aceeaşi credinţă arzîndă, un singur imn de preamărire a lui Dumnezeu. Da, într-adevăr, minunate erau slujbele săvîrşite de întîistătătorii (ai Bisericii, *n.tr.*), rînduielile de cult ale preoţilor, iar bisericile, aşezăminte plăcute lui Dumnezeu, arătate uneori prin cîntări de psalmi şi prin ascultarea cuvintelor pe care Dumnezeu ni le-a lăsat, iar altora, prin săvîrşirea liturghiilor tainice şi dumnezeieşti care sînt toate simboluri negrăite ale patimilor Mîntuitorului.

4. Toţi la un loc, de toate vîrstele, bărbaţi şi femei, în toată virtutea cugetului, cu mintea şi cu inima înviorați, preamăreau pe Dumnezeu[16], Dătătorul bunătăţilor, prin rugăciuni şi mulţumiri şi fiecare din căpeteniile care se aflau de faţă rostea cuvinte de preamărire, fiecare după cît putea, în cinstea praznicului.

IV

Cuvînt de preamărire pentru schimbarea fericită a lucrurilor

1. La un moment dat un om de o vrednicie oarecare[17], avînd asupra lui o cuvîntare întocmită de el, păşind în mijlocul mulţimii aflate într-o biserică

13. E vorba de legiuirile prin care Bisericii creştine i s-au acordat o serie de privilegii bine cunoscute. A. Piganiol, *Histoire Romaine,* IV, 2: *L'empire chrétien* (325–395), *Histoire générale* de G. Glotz , Paris 1947.

14. *Rom.,* 12, 5; *I Cor.* 12, 12.

15. *Iez.,* 37, 7.

16. *Ps.* 148, 11–13.

17. Acest «om oarecare» e Eusebiu însuşi, care a venit să participe la tîrnosirea bisericii din Tir ridicată curînd după ce Liciniu a biruit pe Maximin, deci prin 314. Tîrnosirea va fi avut loc prin 318, dacă ţinem seama că începînd din 319 Liciniu începe să persecute pe creştini. Harnack, *Chronologie,* II, 108.

plină pînă la refuz, între alții, și mulți păstori, care plecau urechea în liniște și bună rînduială, adresîndu-se unui episcop cu totul deosebit și îndrăgit de Dumnezeu, prin grija căruia fusese clădită biserica din Tir, cea mai frumoasă din cîte erau în Fenicia, a rostit următoarele cuvinte:

Panegiric adresat lui Paulin, episcopul Tirului,
în legătură cu reconstruirea bisericilor creștine

2. «O! voi iubitorilor de Dumnezeu preoți îmbrăcați în odăjdiile cele sfinte, împodobiți cu cununa cerească a măririi, unși cu ungerea cea dumnezeiască[18], purtînd îmbrăcămintea preoțească a Duhului Sfînt și tu, podoabă tînără a locașului sfînt al lui Dumnezeu, dăruit de Domnul cu o venerabilă înțelepciune, tu care te-ai distins cu fapte mărețe și cu lucrări de o putere înnoitoare și plină de strălucire, tu căruia Dumnezeu însuși care cuprinde lumea întreagă ți-a dăruit acest dar ales de a ridica și a reînnoi pe pămînt locașul Lui pentru Hristosul Lui, Cuvîntul, Fiul cel Unul născut și cel întîi născut, și pentru sfînta și iubita lui Mireasă,

3. pe tine te-am putea numi ori un nou Bețaleel[19], ziditor al unui nou cort dumnezeiesc, sau și Solomon[20], rege al noului Ierusalim cu mult mai presus decît cel vechi, ori și un nou Zorobabel[21], care aduce o mărire cu mult mai mare decît cea dintîi templului lui Dumnezeu.

4. Dar și voi sînteți miel al Turmei sfinte a lui Hristos, cămin al bunelor învățături, școală a înțelepciunii, amvon sărbătoresc și plăcut lui Dumnezeu, de pe care se ascultă învățătura evlaviei.

5. Din citirile în Sfînta Scriptură mi-am dat seama încă de demult despre minunatele semne ale lui Dumnezeu și despre binefacerile minunilor săvîrșite de Domnul față de oameni, de aceea se cuvenea să înălțăm imne și cîntări de laudă lui Dumnezeu spunînd: «Dumnezeule, cu urechile noastre am auzit, căci părinții noștri ne-au spus nouă lucrul pe care l-ai făcut în zilele lor, în zilele cele de demult[22].

6. Dar azi nu cunoaștem numai din auzite și din mulțimea cuvintelor mîna tare și brațul cel înalt»[23] al Dumnezeului celui atotbun și împăratul tuturora, ci – ca să zic așa – din fapte prin vederea cu ochii noștri prin care vedem cît de drepte și de adevărate sînt lucrurile de altădată transmise nouă spre aducere aminte, de aceea putem cînta pentru a doua oară cîntarea de biruință strigînd cu glas tare și zicînd: «Precum am auzit, așa am și văzut, în cetatea Domnului puterilor, în cetatea Dumnezeului nostru»[24].

18. Aluzie la rînduielile tipiconale de tîrnosire a bisericii.
19. *Ieș.*, 31, 2.
20. *III Regi*, 6–7.
21. *Ezdra*, 6, 16–22.
22. *Ps.* 43, 1–2.
23. *Ps.* 135, 12.

7. Şi despre care cetate poate fi aici vorba, dacă nu despre cea de curînd ridicată şi zidită de Dumnezeu? «Ea este Biserica Dumnezeului celui viu, stîlp şi temelie a adevărului»[25], despre care ne vesteşte şi un alt cuvînt al Domnului: «lucruri slăvite s-au grăit despre tine, cetate a lui Dumnezeu»[26]. Prin ea Dumnezeul tuturor bunătăţilor ne-a strîns în acest oraş prin harul Celui Unul născut, drept aceea fiecare din cei chemaţi să cînte şi să spună: «Veselitu-m-am de cel ce mi-a spus mie: în casa Domnului vom merge»[27] şi iarăşi: «Doamne, iubit-am bunăcuviinţa casei Tale şi locul locaşului slavei Tale»[28].

8. Şi să nu rostească fiecare doar pentru sine, ci să-L cinstim şi să-L binecuvîntăm toţi împreună într-un singur cuget şi cu un singur suflet zicînd: «Mare este Domnul şi lăudat foarte în cetatea Dumnezeului nostru, în muntele cel sfînt al Lui»[29]. Căci el e cu adevărat mare: «Mare este casa lui Dumnezeu, înaltă şi nemăsurată»[30], «cu frumuseţea mai mult decît fiii oamenilor»[31]. Mare, este Domnul, «singurul Care face minuni»[32]. Mare e Domnul «Cel care a făcut lucruri mari şi nepătrunse, slăvite şi minunate, cărora nu este număr»[33]. Mare Cel ce «schimbă vremile şi anii, dă jos pe împăraţi şi îi pune»[34], «Cel ce scoate din pulbere pe cel sărac şi ridică din gunoi pe cel sărman»[35], «Coborît-a pe cei puternici de pe scaune şi a înălţat pe cei smeriţi. Pe cei flămînzi i-a umplut de bunătăţi»[36] şi «a sfărîmat braţul celor mîndri»[37].

9. «El n-a adeverit numai pentru creştini amintirea vechilor istorii, ci şi pentru necreştini, El făcătorul de minuni, săvîrşitorul marilor fapte, Stăpînul a toate, Creatorul lumii întregi, Cel Atotputernic, Atotbun, unicul şi singurul Dumnezeu, Căruia se cuvine să-I «cîntăm cîntare nouă»[38] şi care aude acestea: «Singurul care face minuni, că în veac e mila Lui, că a bătut împăraţi mari şi a omorît împăraţi tari, că în veac e mila Lui. Că în smerenia noastră şi-a adus aminte de noi Domnul şi ne-a izbăvit de vrăjmaşii noştri!»[39]

10. «Să nu încetăm, aşadar, de a preamări pe Tatăl a toate! Dar şi pe cel de al doilea pricinuitor al bunătăţilor[40] şi care ne-a mijlocit să cunoaştem pe

24. *Ps.* 47, 7.
25. *I Tim.*, 3, 15.
26. *Ps.* 86, 2.
27. *Ps.* 121, 1.
28. *Ps.* 25, 2.
29. *Ps.* 47, 1.
30. *Baruh,* 3, 24–25.
31. *Ps.* 44, 3.
32. *Ps.* 71, 19.
33. *Iov,* 9, 10 (ed. 1914).
34. *Dan.*, 2, 21.
35. *Ps.* 112, 7.
36. *Luca,* 1, 52–53.
37. *Iov,* 37, 15 (ed. 1914).
38. *Ps.* 97, 1.
39. *Ps.* 135, 4, 17–18; 23–24.
40. Varianta siriană a eliminat numeralul «al doilea», spre a disculpa pe autor de subordinaţianism.

Dumnezeu, dascălul religiei celei adevărate, nimicitorul nelegiuiților și omorîtorul tiranilor, pe Iisus dătătorul de viață și Mîntuitorul celor oarecînd deznădăjduiți, să-I avem numele mereu în gură și să-L cinstim!

11. Căci într-adevăr numai El, Fiul cu totul unic și atotbun al Tatălui, a luat asupră-Și de bună voie firea noastră, a celor care eram scufundați în stricăciunea de jos. Întocmai ca cel mai bun dintre doftori, care de dragul mîntuirii bolnavilor «cercetează situații rele, se atinge de părți scîrboase, căci din pricina durerilor altuia simte și el însuși dureri»[41], ne-a mîntuit pe cei care nu eram numai bolnavi și plini de răni îngrozitoare și de abcese purulente, ci zăceam de acum chiar printre morți, ne-a mîntuit prin El însuși din prăpastia morții pentru că nimeni altul din cei care sînt în cer n-avea putere destulă ca fără nici o primejdie să ne aducă mîntuirea din atîtea rele.

12. Căci numai El s-a aplecat cu înțelegere asupra grelelor noastre neputințe; singur El a purtat suferințele noastre, singur El a luat asupră-Și durerile noastre și povara fărădelegilor noastre[42], singur El ne-a ridicat pe cînd eram doar pe jumătate morți, ci aproape cu totul stricați și rău mirosind în gropi și în morminte, altădată și acum, cu flacăra iubirii Sale de oameni ne izbăvește peste orice așteptări și ne face părtași la belșugul de bunătăți ale Tatălui Său, El dătătorul de viață, îndrumătorul spre lumină, marele nostru doftor, Împărat și Domn, Hristosul lui Dumnezeu.

13. Dar tocmai cînd întreg neamul omenesc zăcea îngropat într-o noapte întunecoasă și în beznă adîncă din pricina ispitirii nelegiuiților diavoli și uneltirii duhurilor celor vrăjmașe, atunci s-a arătat El odată pentru totdeauna și a dezlegat multele lanțuri ale nelegiuirilor ca o ceară care se topește cînd se apropie de foc[43].

14. Și acum, în urma iertării și a binefacerilor, ca dușman al binelui și prieten al răului, diavolul stătea să crape de ciudă și și-a pus la bătaie împotriva noastră toate puterile sale ucigătoare: asemenea unui cîine turbat care se repede cu colții chiar și asupra pietrelor aruncate împotriva lui, arătîndu-și astfel furia pînă și împotriva unor lucruri neînsuflețite din cauza oamenilor de care vrea să se apere, așa și-a îndreptat și diavolul sălbatica lui nebunie împotriva pietrelor din locașurile noastre de cult și împotriva materiei moarte din casele noastre de rugăciuni, crezînd că în felul acesta ne va lipsi de biserici. Apoi a intonat un groaznic fluierat ca de șarpe amenințîndu-ne uneori ca niște nelegiuiți, iar alteori îngrozindu-ne cu niște legiuiri înjositoare ca niște tirani fără inimă. După aceea și-a scuipat asupra noastră ucigașele sale uneltiri, amă-

41. Hipocrate, *De naturis*, I, ed. Littré, VI, 90 citat după Bardy, *Eusèbe*, III, 84.
42. *Isaia*, 53, 4-5.
43. *Ps*. 57, 8.

gînd sufletele prin otrăvuri veninoase, aproape omorîndu-le prin nişte jertfe mincinoase aduse zeilor[44]. În sfîrşit, în chip tainic a aţîţat împotriva noastră tot soiul de sălbăticiuni şi de monştri cu chip de om.

15. Atunci, după destule probe de tărie şi de statornicie, de care au dat dovadă cei mai buni luptători ai împărăţiei Sale, s-a arătat din nou «Îngerul marelui sfat»[45], «Voievodul oştilor Domnului»[46], stîrpind şi nimicind atît de cumplit pe potrivnici şi pe vrăjmaşi, încît se părea că şi numele lor a pierit. În schimb, pe prieteni şi pe cei apropiaţi i-a ridicat deasupra tuturor, nu numai a oamenilor, ci chiar şi asupra puterilor cereşti, a soarelui, a lunii şi a lumii întregi.

16. Din acea clipă lucru ce nu s-a mai văzut, împăraţii cei mai aleşi dintre toţi[47], dîndu-şi seama de cinstea pe care au cîştigat-o, de la El, au început să scuipe în faţă pe idolii cei fără de viaţă şi să calce în picioare obiceiurile nelegiuite ale demonilor[48], dispreţuind rătăcirile vechi şi obişnuite pînă atunci şi recunoscînd pe Hristos ca singur Dumnezeu şi Fiu al lui Dumnezeu, Binefăcător de obşte al tuturor, deci şi al lor, Împărat a toate, Mîntuitor, trecut şi pe inscripţii, scris chiar cu litere împărăteşti, spre o neştearsă aducere aminte, spre biruinţe fericite asupra celor nelegiuiţi, în mijlocul cetăţii care împărăţeşte peste toate cetăţile pămîntului[49]. Aşadar, Mîntuitorul nostru Iisus Hristos va fi cunoscut ca Mîntuitor nu numai de cei care au existat vreodată şi care sînt puternici pe pămînt, ca un rege obişnuit născut din oameni, ci El a fost cunoscut şi cinstit ca adevăratul Fiu al Dumnezeului Celui peste toate şi Dumnezeu El însuşi.

17. Şi pe bună dreptate! Căci care dintre regii care au domnit vreodată a ajuns la atîta desăvîrşire, încît numele lui să umple urechile şi gura tuturor pămîntenilor? Şi care a statornicit vreodată legi atît de bune şi înţelepte şi a dovedit atîta putere încît să le facă cunoscute tuturor oamenilor de la o margine a lumii pînă la cealaltă?

18. Cum a schimbat obiceiurile barbare şi sălbatice ale popoarelor neştiutoare prin legiuirile sale blînde şi cele mai prieteneşti? Cine altul[50], după ce veacuri întregi a fost ocărît din toate părţile, a mai dovedit o putere atît de supraomenească, încît să înflorească de la zi la zi şi să rămînă mereu tînăr toată viaţa?

---

44. Dincolo de retorismul acestor rînduri, nu se poate să nu aprobi justeţea afirmaţiilor lui Eusebiu cînd ne gîndim nu numai la dărîmarea bisericilor, ci mai ales la cohorta silniciilor întrebuinţate în scopul abjurării credinţei.
45. *Isaia,* 9, 6.
46. *Iosua,* 5, 14.
47. Constantin şi Liciniu.
48. Cum a făcut Maximin însuşi.
49. Roma.
50. Paragrafele 17–19 sînt redate întocmai şi în *Panegiricul lui Constantin,* XVI–XVII.

19. Cine a mai întemeiat vreun popor, despre care înainte nici măcar nu s-a auzit nu în vreun colț ascuns de lume, ci pe întreagă suprafața pămîntului cîtă vreme va străluci soarele? Cine și-a mai înarmat soldații atît de mult cu armele credinței, încît în lupta împotriva dușmanului sufletele lor să se arate mai tari decît diamantul?

20. Care dintre regi e atît de tare încît și după moarte să-și comande armata, cîștigînd biruințe asupra vrăjmașului și umplînd atît la greci cît și la barbari orice loc, orice sat sau oraș cu atîtea prinoase în palatele împărătești și în locașurile dumnezeiești, pe cîte daruri și vistierii bogate vedem noi în acest locaș sfînt? Cu adevărat înălțătoare și mari, în stare de a provoca mirare și admirație, sînt aceste daruri ca tot atîtea mărturii care grăiesc limpede despre puterea împărătească a Mîntuitorului nostru, Care și astăzi « a zis și s-au făcut, a poruncit și s-au zidit»[51] (căci într-adevăr, cine s-ar putea împotrivi voii Împăratului împăraților, Conducătorului conducătorilor, Cuvîntului lui Dumnezeu însuși?).Or, pentru aceste podoabe ar trebui întocmită o cuvîntare specială dacă am vrea să le descriem și să le explicăm pe toate în amănunțime.

21. Dar oricît de multă și de mare ar fi fost rîvna celor care au clădit ori s-au străduit la această lucrare, ea scade în vrednicie înaintea Celui pe care-L numim Dumnezeu, cînd ne gîndim mai ales la templul cel viu, care sînteți voi, care v-ați făcut «pietre vii»[52] și bine închegate, el fiind zidit pe temelia Apostolilor și a Proorocilor, a căror piatră din capul unghiului este Hristos[53], pe Care L-au nesocotit[54] nu numai ziditorii acestui locaș vechi, ci și pe cei din zidirea făcută de cei mai mulți dintre oameni și care durează pînă astăzi, meșteri slabi ai unor lucrări slabe. Or, Tatăl a pus la încercare această piatră; și atunci, ca și acum El L–a pus să fie piatra din capul unghiului pentru această Biserică, în care toți sîntem cuprinși.

22. Așa este, deci, acest templu viu al unui Dumnezeu viu, care e zidit din noi înșine: mă gîndesc la locașul cu adevărat mare și vrednic de Dumnezeu, al cărui interior e ascuns și de nepătruns pentru cei mai mulți, sfînt într-adevăr și încă atotsfînt. Cugetînd la acest templu, cine ar îndrăzni să-i exprime întreagă taina? Cine altul s-ar putea coborî să privească la împrejmuirile lui sfinte dacă nu singurul Mare Preot al lumii, singurul căruia îi este îngăduit să pătrundă cu privirea în tainele oricărui suflet cugetător.

---

51. *Ps.* 32, 9; 148, 5.
52. *I Petru,* 2, 5.
53. *Efes.*, 2, 20; *Matei,* 21, 42; *Marcu,* 12, 10; *Luca,* 20, 17; *I Petru,* 2, 7.
54. A se vedea și cele spuse despre taina Bisericii în «Păstorul» lui Herma 13, 3; 90, 1 în «P.S.B.», I, p. 237–301.

23. Poate că mai e îngăduit şi altuia să ocupe acest al doilea loc după Hristos, dar numai unuia singur luat dintre oamenii de aceeaşi slujire, celui care a fost pus căpetenie peste această ceată, pe care singur El, Întîiul şi Marele Preot care a fost distins cu al doilea rang preoţesc în această Biserică şi pe care, fiind păstor al cucernicei voastre turme, pe temeiul alegerii şi al rînduirii, de către Tatăl a fost încredinţat cu conducerea turmei voastre ca slujitor şi tălmaci al voii Domnului[55]. El e al doilea Aaron sau Melchisedec şi s-a făcut asemenea Fiului lui Dumnezeu, rămînînd cu noi şi fiind păstrat de El pentru mai multă vreme prin rugile noastre ale tuturora[56].

24. Aşadar numai acestui singur om să se îngăduie, dacă nu cu rang de prim şi Mare Preot, atunci măcar cu un al doilea rang, să vadă şi să cerceteze priveliştea lăuntrică a sufletelor noastre! Căci după o experienţă de mulţi ani, el a ajuns să cunoască destul de bine pe fiecare; rîvna şi grija lui v-au îndemnat pe toţi în bună rînduială şi în învăţătura creştină, de aceea, mai mult decît toţi, el e cel care va putea fi în stare să expună în cuvîntări, care sînt după potriva faptelor lui, planurile mari ale celor pe care le-a rînduit pentru voi, cu ajutorul lui Dumnezeu.

25. Întîiul şi Marele nostru Arhiereu spune: «Ceea ce vede pe Tatăl făcînd, acestea le face şi Fiul întocmai»[57]. De aceea şi El, ca şi cum ar privi cu ochii curaţi ai minţii spre primul Dascăl, tot ce vede pe Acesta făcînd, aceea va împlini şi el, folosind lucrările Lui ca modele şi schiţe, imitînd înfăţişarea acelora şi reproducînd în lucrare toată asemănarea cîtă e cu putinţă. Nu se lasă cu nimic în urma lui Beţaleel[58], pe care Dumnezeu l-a umplut de duhul înţelepciunii şi al înţelegerii şi de toată cunoaşterea cea mai deplină atunci cînd l-a chemat să fie meşter la zidirea templului după simbolul modelelor cereşti.

26. În chipul acesta el purta în sufletul său şi chipul lui Iisus, al Cuvîntului, al Înţelepciunii şi al Luminii. E drept că nu se poate spune în cuvinte cu ce înălţare sufletească şi cu ce mînă darnică şi adînc milosîrdă, precum şi cu rîvnă deosebită cu care v-aţi luat la întrecere nu aţi vrut să rămîneţi deloc înapoi. Se vede că acest om s-a hotărît să ridice un astfel de templu măreţ lui Dumnezeu Celui Prea Înalt, care să se asemene prin fire cu cel desăvîrşit, dacă peste tot ceea ce-i văzut se poate asemăna cu ceea ce-i nevăzut.

Mai întîi trebuie să amintim că prin uneltirile viclene ale unor duşmani, locul acesta era refuzat sub tot felul de pretexte necurate, dar el n-a cedat răutăţii celor care lucraseră în chipul acesta, cu toate că exista posibilitatea, între

---

55. Eusebiu se referă aici la episcopul Paulin, a cărui vrednicie e comparată cu vrednicia cea peste fire a Marelui Păstor Hristos.
56. *Evr.*, 7, 3.
57. *Ioan*, 5, 19.
58. *Ieş.*, 31, 2 şi urm.; 35, 30.

numeroase alte locuri mai bine situate, să se poată alege altul, prin care munca s-ar fi uşurat şi greutăţile ar fi fost mai puţine.

27. Dar păstorul vostru a ştiut să pună piciorul în prag. După aceea prin rîvna lui şi-a înarmat întreg poporul şi adunînd parcă într-o mînă toate mîinile celorlalţi, a strîns laolaltă o singură ceată şi a pornit la prima luptă. Se gîndea că tocmai Biserica aceea care fusese mai mult asaltată de duşmani şi care a suferit şi de atunci încoace mult, îndurînd cu noi şi mai înainte de noi aceleaşi persecuţii, asemănîndu-se cu o mamă care şi-a pierdut copiii, trebuia să se bucure în mod deosebit de mai mari bunătăţi ale Celui Atotbun[59].

28. După ce marele păstor a reuşit să îndepărteze fiarele sălbatice, lupii şi tot felul de animale crude şi sfîşietoare, şi dinţii leilor – cum zice Scriptura –[60] le-a sfărîmat, s-a gîndit să-şi adune din nou pe fiii săi la un loc şi pe bună dreptate şi-a refăcut din nou stîna turmei «ca să acopere de ruşine pe vrăjmaş şi pe pîngăritor»[61] şi ca să dejoace planurile nelegiuiţilor.

29. Şi acum nu mai există vrăjmaşi pentru că nici n-au existat nicicînd[62]. Numai pentru scurtă vreme au tulburat pe alţii tulburîndu-se în acelaşi timp şi pe ei, după care au primit o pedeapsă binemeritată care a dus la ruină atît pe prieteni şi casele lor, cît şi pe ei înşişi, încît s-au putut verifica chiar şi prin fapte vechile proorocii scrise altădată pe tăbliţe de aramă.

30. În legătură cu acestea amintim o sfîntă proorocie, în care se spune: «Sabie au scos păcătoşii, întins-au arcul lor ca să doboare pe sărac şi pe sărman, ca să junghie pe cei drepţi la inimă. Sabia lor să intre în inima lor şi arcurile lor să se frîngă»[63]. Şi în alt loc: «Pierit-a pomenirea lor cu sunet, iar Domnul rămîne în veac»[64], pentru că în durerea lor «strigat-au către Domnul şi nu era cel ce mîntuieşte, şi nu i-a auzit pe ei»[65]. «Aceştia s-au împiedicat şi au căzut, iar noi ne-am sculat şi ne-am îndreptat»[66]. Dar şi sub ochii tuturor s-a confirmat adevărul următoarei proorocii: «în cetatea Ta chipul lor de nimic l-a făcut»[67].

31. Dar ca şi uriaşii de demult, aşa şi aceştia au pornit luptă împotriva lui Dumnezeu, ceea ce a însemnat şi sfîrşitul lor. Dimpotrivă, urmările stăruinţei în Dumnezeu celei părăsite şi dispreţuite de oameni le vedem cu ochii, aşa cum ni le-a descris şi Isaia în următoarele cuvinte:

---

59. Paragrafele 26–27 se întîlnesc şi în *Vita Constantini*, III, 26.
60. *Ps.*, 57, 6. Asupra celor ce se ascund în dosul acestor imagini şi simboluri a se vedea J.M. Pfättisch, care a tradus, în l. germană *Viaţa lui Constantin*, München, 1913, p. 113.
61. *Ps.* 8, 2.
62. *Apoc.*, 17, 8, 11.
63. *Ps.* 36, 14–15.
64. *Ps.* 9, 6; 6–7 (ed. 1914).
65. *Ps.* 17, 46.
66. *Ps.* 19, 9.
67. *Ps.* 72, 20.

32. «Veseleşte-te pustiu însetat, să se bucure pustiul, ca şi crinul să înflorească. Şi va înflori şi se va bucura pustiul. Întăriţi-vă voi, mîini slabe, şi prindeţi puteri, genunchi slăbănogi. Ziceţi celor slabi la inimă şi la cuget: Întăriţi-vă şi nu vă temeţi; iată Dumnezeul nostru cu judecată răsplăteşte şi va răsplăti. El va veni şi ne va mîntui pe noi»[68]. Căci, se spune mai departe: «izvoarele de apă vor curge în pustiu. Pămîntul cel fără de apă se va preface în bălţi şi ţinutul cel însetat va fi izvor de apă»[69].

33. Şi aceste lucruri, vestite altădată prin cuvinte au fost şi puse în sfintele cărţi. Acum însă ele numai sînt numai cuvinte şi nici doar pentru auzit, ci sînt fapte care ne-au fost transmise. Biserica aceasta era pustie, un loc fără apă, era ca o văduvă fără apărare, «ca în codru cu topoarele au tăiat uşile Locaşului Tău, cu topoare şi ciocane l-au sfărîmat. Ars-au cu foc Locaşul cel sfînt al Tău pînă la pămînt, spurcat-au locul numelui Tău»[70]. «Toţi cei ce treceau pe cale o culegeau, după ce îi dărîmaseră şi gardul». «A stricat-o pe ea mistreţul din pădure şi porcul sălbatic a păscut-o pe ea». Atunci, însă, prin puterea minunată a lui Hristos, cînd El a vrut-o, s-a făcut «ca un crin»[71]. E drept că atunci, după cuvîntul Domnului, a fost pedepsită ca de un părinte grijuliu căci «Domnul ceartă pe cei pe care-i iubeşte şi ca un părinte pedepseşte pe feciorul său care îi este drag»[72].

34. După ce l-a timpul său a fost pedepsită după cuviinţă şi cu măsură, Biserica primeşte acum de sus porunca să se bucure din nou, căci înfloreşte «ca crinul» umplînd pe toţi de bună mireasma dumnezeirii, pentru că Scriptura spune: «izvoare de apă vor curge în pustiu, izvorul renaşterii dumnezeieşti pe care o dă spălarea cea mîntuitoare (a botezului, *n.tr.*), aşa încît cea care înainte fusese pustie a devenit livadă, şi izvor de apă vie se varsa peste cîmpia însetată şi mîinile altădată «slăbănoage», acum s-au întărit cu adevărat. Muncile de acum sînt dovezi puternice şi clare despre puterea mîinilor noastre. Dar şi genunchii altădată «slăbănogi» şi fără putere şi-au cîştigat acum uşurinţa de a umbla, încît calcă acum pe drumul drept al cunoaşterii lui Dumnezeu şi se grăbesc spre stîna atotbunului Păstor.

35. Iar dacă în urma ameninţărilor tiranului sufletele unora vor fi amorţit de frică, de acum nici pe ele nu le lasă nevindecate Cuvîntul cel vindecător, ci, dimpotrivă, le vindecă deplin întărindu-le şi făcîndu-le să se încreadă în Dumnezeu cu cuvintele: «întăriţi-vă, inimi slabe, şi nu vă temeţi»[73].

36. Întrucît, aşadar, noul şi minunatul vostru Zorobabel[74] a înţeles datorită auzului fin al cugetului său că cea care se lăsase pustiită de dragul lui Dum-

68. *Isaia,* 35, 1–4.
69. *Isaia,* 35, 6–7.
70. *Ps.,* 73, 7–8.
71. *Ps.* 79, 13–14. Aluzie la persecuţia trecută.
72. *Pilde,* 3, 11–12; *Înţ. Sir.,* 30, 1–7; *Evr.,* 12, 6.
73. *Isaia,* 35; 4.
74. Episcopul Paulin.

nezeu trebuie să se împărtăşească acum de aceste bunuri, de aceea hotărî ca după robia cea amară şi deznădejdea de mai înainte[75], să nu lase nefolosită nici ruina prin care a trecut. De aceea înainte de toate prin participarea voastră a tuturora s-a împăcat cu Tatăl prin rugăciuni şi cereri, apoi avînd ca împreună-luptător şi colaborator pe Cel care singur poate învia morţii, a ridicat pe cea care ne pustiise după ce a curăţit-o şi vindecat-o mai înainte de toate relele. A îmbrăcat-o într-o haină care nu mai era cea veche, de altădată, ci cea despre care şi El era înştiinţat prin proorocul care spunea clar: «Slava acestui templu de pe urmă va fi mai mare decît a celui dintîi»[76].

37. Pentru această biserică spaţiul împrejmuit a fost trasat mult mai larg decît cel dintîi, iar pe dinafară împrejmuirea a fost fortificată cu un zid exterior[77], astfel încît întreg ansamblul părea asigurat ca o cetate.

38. În faţă, un mare antreu, orientat spre înălţime, deschis razelor soarelui dinspre Răsărit[78], dădea celor ce stăteau departe de împrejmuiri o vedere largă spre cele din interior, invitînd, aşa zicînd, pe cei din afară să-şi întoarcă privirile spre primele intrări. De altfel nimeni din cei care trec pe dinaintea acestei biserici nu poate să nu rămînă impresionat dureros gîndindu-se la vechea clădire dărîmată, dar şi uimit de minunata realizare de acum[79]. Poate că episcopul se va fi gîndit că trecătorul va rămîne oarecum impresionat de această durere, care l-ar îndemna să intre mai departe.

39. În lăuntru cel care intra pe poartă nu putea înainta imediat cu «picioarele necurate» spre mijlocul bisericii, de aceea între templu şi primele intrări el a lăsat un spaţiu larg împodobit jur-împrejur de patru galerii sprijinite din toate părţile de coloane, înconjurînd spaţiul cu balustrade din lemn aşezate la o înălţime oarecare. Mijlocul acestui «antreu»[80] e deschis, neacoperit, încît se poate vedea cerul şi totodată se pot gusta atît aerul curat, cît şi razele soarelui.

40. Aici au fost aşezate simbolurile curăţirii sfinte: în faţa bisericii este o fîntînă care poate spăla din belşug pe cei care intră spre curăţirea cea lăun-

---

75. *Dan*, 9, 27.

76. *Ag.*, 2, 9.

77. E greu să desprinzi din stilul retoric al lui Eusebiu amănuntele arhitectonice ale bisericii. Totuşi următoarele elemente se degajă clar: 1) împrejmuire ca de cetate (ἑρκος); 2) pridvoare sau propilee bogate sprijinite pe stîlpi, la intrare; 3) o curte avînd la mijloc o fîntînă sau baptisteriu; 4) o bazilică încăpătoare avînd pronaos, naos şi altar cu adaosele respective pentru fiecare; 5) anexe administrative necesare. Mai mult sau mai puţin, toate bisericile ridicate în vremea lui Constantin (descrise de Eusebiu) sau cele pe care ni le descriu în sec. IV Grigorie de Nazianz ori Grigorie de Nyssa păstrează aceste elemente.

78. Încă Origen spunea că trebuie să ne rugăm spre Răsărit (*Despre rugăciune*, cap. 32, «P.S.B.» 7, p. 288), de unde ne-a răsărit Soarele, Hristos.

79. Nu avem ştiri din ce va fi fost construită vechea biserică. Probabil ea va fi avut de suferit în timpul persecuţiilor, de aceea a fost demolată.

80. În original αἴθριον =atrium, cu aer «senin».

trică. Acest spaţiu prin care se intră oferă tuturor atît frumuseţe cît şi plăcere, ambele necesare celui care caută să se adîncească în tainele credinţei.

41. Dar aici este vorba despre mai mult decît de o privelişte oarecare: galeriile interioare se deschid spre lăuntrul templului[81]. Aşezîndu-le în faţa soarelui episcopul a făcut să se deschidă aici trei uşi, cea din mijloc mai largă şi mai înaltă decît celelalte două. El le-a împodobit cu plăci de bronz întărite cu fier, o lucrare plină de farmec, parcă ar fi vorba de o regină însoţită de două doamne de onoare.

42. În acelaşi chip a orînduit şi galeriile aşezate amîndouă de o parte şi de alta a templului, împodobindu-le cu acelaşi număr de antree, folosind diferite deschideri spre interior şi împodobindu-le şi ele în chip variat cu lucrări de sculptură în lemn.

Basilica însăşi a fost construită de el din materiale şi mai bogate şi mai preţioase, nefiind deloc zgîrcit în mărinimia cu care a lucrat.

43. În această privinţă cred de prisos să descriu lungimea şi lărgimea clădirii, frumuseţea şi măreţia ei strălucitoare care întrec orice cuvînt[82], înfăţişarea orbitoare a lucrărilor pe care încerc să le prezint în cuvînt, înălţimea ei care atinge cerurile, cedrii preţioşi ai Libanului, de care nici Scriptura n-a uitat să pomenească atunci cînd zice: «sătura-se-vor lemnele cîmpului, cedrii Libanului, pe care i-a răsărit»[83].

44. Dar de ce e nevoie să descriu acum rînduiala plină de înţelepciune şi de măiestrie arhitecturală, frumuseţea neuitată a fiecărei părţi în parte, cînd mărturia vederii ne scuteşte de lămurirea pe care ne-o aduc urechile? După ce a isprăvit astfel biserica, el a împodobit-o în cinstea întîi-stătătorilor cu tronuri prea frumoase în cinstea celor din frunte, iar pe deasupra cu bănci aşezate într-o rînduială şi ordine cuviincioase, cu străni pentru preoţi[84], aşa cum se cuvine. Apoi a aşezat la mijloc sfîntul altar al tainelor sfinte, care, pentru a rămîne ferit de mulţime, a fost înconjurat cu grilaj de lemn[85] executat în cea mai aleasă fineţe, spre a oferi privitorilor cea mai frumoasă privelişte.

45. Nici pavajul nu a fost deloc neglijat: l-a împodobit în chip desăvîrşit în marmură de toată frumuseţea.

---

81. Eusebiu foloseşte de două ori cuvîntul βασίλειον (= basilica): VIII, XVII, 1; X, IV, 42, dovadă că în sec. IV noţiunea se impunea.

82. De reţinut simbolismul tuturor acestor descrieri ἄπειρον, ἀφάτον, ἀμήχανον, care nu ţin atît de înălţimea fizică a clădirii, ci de semnificaţia ei liturgică. Între altele, «spălarea» de care se vorbeşte mai sus, la fîntîna din faţa bisericii, ne aminteşte de locul unde stăteau catehumenii înainte de a deveni «credincioşi», de a avea voie să intre în biserică.

83. *Ps.* 103, 18 (ed. 1914).

84. Tronul cel mai ridicat era rezervat episcopului, celelalte, slujitorilor. Credincioşii stăteau în picioare cum ne spun mărturiile contemporane, *Peregrinatio Etheriae*, trad. M. Branişte, «Mitrop. Olt.», 1982, p. 352.

85. Grilaj de lemn sau metal (κάγκελλοι), în mijloc, deasupra Sfintei Mese, un baldachin (*Peregr. Ether.* p. 351).

După aceea s-a îndreptat şi spre exteriorul templului. De amîndouă părţile, abside şi încăperi destul de mari, adăugate una după alta şi sprijinindu-se pe flancurile bisericii şi împreunîndu-se cu ea prin pasaje care dau în clădirea centrală[86]. Cît priveşte locurile rezervate curăţirii şi spălărilor prin apă şi prin Duh Sfînt, prea paşnicul şi evlaviosul nostru Solomon[87], după ce a terminat construcţia bisericii, a adăugat şi ceea ce spunea proorocia amintită (ca să fie într-adevăr şi mai largi decît au fost).

46. Acum într-adevăr s-a adeverit spusa proorocului: «Slava acestui templu de pe urmă va fi mai mare decît a celui dintîi»[88], căci şi trebuia şi se cuvenea să se întîmple acest lucru după ce Păstorul şi Domnul lui a suferit odată pentru totdeauna moartea pentru el şi după ce prin patimă, a schimbat în cinste şi în mărire neputinţa trupului pe care-l luase asupra Sa, răscumpărîndu-l şi trecîndu-l din stricăciune în nestricăciune, aşa încît şi acest locaş trebuia să se împărtăşească din roadele iconomiei Mîntuitorului. Iar pentru că Biserica a primit de la El o făgăduinţă cu mult mai mare decît una pămîntească, ea şi doreşte într-adevăr să primească pentru veşnicie o mărire cu mult mai mare prin naşterea din nou a învierii într-un trup nestricăcios, împreună cu cetele îngerilor de lumină, în sălaşurile mai presus de ceruri în unire cu însuşi Iisus Hristos, Binefăcătorul tuturor.

47. Acum, însă, în vremile noastre, prin harul lui Dumnezeu, Biserica altădată atît de văduvită şi de părăsită, o vedem înconjurată numai de flori, devenind, potrivit proorociei, într-adevăr «ca un crin»[89], căci şi-a luat iarăşi haina de nuntă şi şi-a pus pe cap şi cununa bunăvoirii la care a fost chemată de Isaia să dănţuiască şi să aducă slavă Împăratului nostru Dumnezeu, preamărindu-L în cuvinte de laudă ca acestea, pe care să le ascultăm:

48. «Bucura-Mă-voi întru Domnul, sălta-va de veselie sufletul Meu, că M-a îmbrăcat cu haina mîntuirii, cu veşmîntul veseliei M-a acoperit. Ca unui mire Mi-a pus Mie cunună şi ca pe o mireasă M-a împodobit cu podoabă. Ca pămîntul care răsare ierburi şi ca o grădină în care sămînţa încolţeşte, aşa Domnul Dumnezeul va face dreptatea să răsară şi înaintea tuturor neamurilor preamărirea Sa»[90].

49. La care, în chip asemănător, Mirele, Cuvîntul ceresc, Iisus Hristos răspunde spunînd următoarele: «Nu te înfricoşa, căci nu vei rămîne de ocară,

---

86. Desigur, clădirile necesare, dispuse în jur: locuinţa episcopului, camere pentru slujitori, pentru oaspeţi, pentru bolnavi etc.

87. Evreii se salutau cu «pace». Cuvîntul «Solomon» înseamnează de asemenea «pace», paşnicul.

88. *Ag.*, 2, 9.

89. *Ps.* 35, 1.

90. *Isaia*, 61, 10–11.

că de ruşinea cea veşnică vei uita şi de ocara văduviei tale mai mult nu-ţi vei aduce aminte. Nu ca o femeie părăsită şi slabă la inimă te-a chemat pe tine Domnul, nici ca pe o femeie din tinereţe urîtă, zis-a Dumnezeul tău. Puţină vreme te-am părăsit şi cu milă mare te voi milui. Întru mînie puţină am întors faţa Mea de către tine şi cu milă veşnică te voi milui, zis-a Cel ce te-a izbăvit pe tine, Doamnul»[91].

50. «Deşteaptă-te, deşteaptă-te, scoală-te Ierusalime, cel ce a băut din mîna Domnului paharul mîniei Lui, că paharul căderii şi paharul mîniei l-ai băut şi l-ai deşertat. Şi nu era cine să te mîngîie din toţi fiii tăi, pe care i-ai născut, şi nu era cine să te ţină de mînă dintre toţi fiii tăi, pe care i-ai crescut. Iată, am luat din mîna ta paharul mîniei Mele şi nu vei mai adăuga încă a-l bea. Şi îl voi da pe el în mîinile celor ce cu nedreptul te-au asuprit şi te-au smerit»[92].

51. «Scoală-te, scoală-te, îmbracă tăria ta, scutură praful şi te scoală şi şezi, dezleagă legătura grumazului tău»[93]. «Ridică împrejur ochii tăi, iată fiii tăi au venit la tine. Viu sînt Eu, zice Domnul, căci cu toţi, cu aceştia, ca şi cu o podoabă te vei îmbrăca şi vei pune pe ei împrejurul tău, ca o mireasă podoaba. Că cele pustii ale tale şi cele risipite şi cele căzute acum se vor strîmta de cei ce locuiesc şi se vor depărta de tine toţi cei ce te mănîncă pe tine.

52. Că vor zice la urechile tale fiii tăi, pe care i-ai pierdut: strîmt este mie locul, fă-mi loc ca să locuiesc! Şi vei zice atunci în inima ta: «Cine mi i-a născut pe aceştia, că eu fără de fii am fost şi văduvă şi pe aceştia cine mi i-a hrănit? Eu am rămas singură, dar aceştia unde au fost?»[94].

53. Acestea le prezisese Isaia şi încă de multă vreme fuseseră rînduite pentru noi, fiind scrise în cărţile sfinte şi se cădea ca adevărul acestor proorocii să fie întărit cumva de fapte.

54. Or întrucît Mirele, Cuvîntul însuşi, spusese aceste cuvinte Miresei sale, Bisericii celei sfinte şi sfinţite, se cădea ca şi starostele Mirelui, care încă este de faţă[95] şi care prin rugăciunile voastre ale tuturora a ridicat împreună cu voi mîinile[96], v-a trezit şi v-a ridicat, trebuia, zic, să ridice şi pe această femeie care zăcea ca un cadavru şi care nu mai avea nici o nedejde din partea oamenilor şi pe care El o înviase prin voinţa lui Dumnezeu, Împăratul lumii, şi prin arătarea puterii lui Iisus Hristos, iar după ce a înviat-o să o aşeze iarăşi în cinstea despre care mărturisesc Scripturile sfinte.

55. Fără îndoială că aceasta e o mare minune, de care nu ne putem destul mira mai ales pentru cei care judecă lucrurile numai după cît se văd ele în

91. *Isaia,* 54, 4; 6–8 (ed. 1914).
92. *Isaia,* 51, 17–18; 20–23 (ed. 1914).
93. *Isaia,* 52, 1–2 (ed. 1914).
94. *Isaia,* 49, 18–21 (ed. 1914).
95. Prietenul sau starostele Mirelui (*Matei,* 9, 15) este în cazul de faţă însuşi episcopul Paulin.
96. *Ieş.,* 9, 33.

afară. Dar şi mai de admirat decît minunile sînt temeiurile primordiale şi modelele de ordin duhovnicesc, cu alte cuvinte, chipurile dumnezeieşti după care se reînnoieşte zidirea cea duhovnicească şi sfîntă din suflete.

56. Pe aceasta a făcut-o însuşi Fiul lui Dumnezeu după chipul Său[97], şi anume întru totul asemenea Sieşi, cu o fire nepieritoare, netrupească, spirituală, străină de orice materie pămîntească şi dotată cu putere cugetătoare. Odată creată, ea a fost adusă de la nefiinţă la fiinţă, iar pe deasupra i-a făcut, pentru el şi pentru Tatăl, o mireasă sfîntă, un templu întru totul sfînt, aşa cum Însuşi a spus-o limpede cînd a zis: «Voi locui în ei şi voi umbla şi voi fi Dumnezeul lor şi ei vor fi poporul Meu»[98]. Atît de curat şi de desăvîrşit era încă de la început sufletul omenesc, încît se poate spune că purta în el chipul Cuvîntului ceresc.

57. Dar prin pizma şi lucrarea diavolului care nu caută decît răul, sufletul s-a plecat din voie liberă patimilor şi răutăţii, căci, nemaiavînd ocrotitor, devenise o pradă uşoară, gata de a cădea în cursă, aşa că a fost biruit de cei care de multă vreme îl pizmuiseră. Nimicit de cursele şi de meşteşugirile duşmanilor nevăzuţi şi ale vrăjmaşilor lăuntrici, el a căzut atît de cumplit încît din virtutea lui n-a mai rămas «nici piatră pe piatră»[99], fiind prăvălit cu totul la pămînt, mort de-a binelea, iar gîndirea lui Dumnezeu fiindu-i de acum deplin amorţită.

58. Căzut în aşa măsură, cel ce fusese «zidit după chipul lui Dumnezeu» n-a fost «stricat şi păscut de mistreţul»[100] ce iese dintr-o pădure pe care am putea-o vedea cu ochii, ci de un duh ucigător şi de nişte fiare duhovniceşti sălbăticite, care au aprins în el nişte patimi care seamănă cu «săgeţile aprinse»[101] ale propriilor lor răutăţi: «au ars cu foc Locaşul cel sfînt al lui Dumnezeu, spurcat-au numele Lui»[102]. Apoi au ascuns pe acest nenorocit sub o grămadă de pămînt, încît nu i-au mai lăsat nici o nădejde de scăpare.

59. Dar Ocrotitorul său, Cuvîntul, Luminătorul şi Mîngîietorul cel dumnezeiesc, mînat de dragostea cea iubitoare de oameni a Tatălui, l-a primit din nou după ce acesta îndurase dreapta pedeapsă pentru păcatele sale.

60. Alegînd mai întîi sufletele împăraţilor celor mai vrednici[103] de chemarea lor, Cuvîntul a început, cu ajutorul acestor oameni, cei mai iubitori de Dumnezeu, să curăţească întreg pămîntul de oameni nelegiuiţi şi cruzi, precum şi de tiranii cei sîngeroşi şi potrivnici lui Dumnezeu. După aceea a scos la lumină pe cei care fuseseră prietenii Săi şi care îşi închinaseră Lui toată viaţa şi care se ascunseseră sub ocrotirea Lui ca şi cum s-au ferit de rele, ca şi cum s-ar

---

97. *Fac.*, 1, 26.
98. *Lev.*, 26, 12; *II Cor.*, 6, 16.
99. *Matei*, 24, 2; *Marcu*, 13, 2; *Luca*, 21, 6.
100. *Ps.* 79, 14.
101. *Efes.*, 6, 16.
102. *Ps.* 73, 7.
103. Constantin şi Liciniu.

fi apărat de primejdiile furtunilor. Pe aceştia i-a cinstit cum se cuvenea, înmînîndu-le daruri din partea Tatălui. Prin ei a curăţit apoi prin învăţătura Sa şi cu ajutorul unor pătrunzătoare povăţuiri, ca şi cu nişte sape şi hîrleţe, sufletele care se spurcaseră înainte[104] şi care fuseseră copleşite de grămezile de moloz, pe care-l cuprindeau legiuirile cele nedrepte.

61. După ce a prelucrat bine şi frumos întreg ogorul sufletelor voastre, Domnul a pus ca îndrumător spre viitor pe conducătorul vostru de azi, cel prea înţelept şi iubitor de Dumnezeu[105], care fiind dăruit de Dumnezeu cu judecată şi cu înţelepciune, poate cunoaşte şi deosebi gîndurile sufletelor care i-au fost încredinţate. Şi, ca să zicem aşa, din prima zi el n-a încetat încă deloc să zidească fie aur strălucitor, fie argint curat şi verificat, fie pietre preţioase şi nestemate, încît iarăşi a împlinit în voi cu adevărat proorocia sfîntă şi tainică în care se spune:

62. «Iată zidurile tale le voi împodobi cu pietre scumpe şi voi pune temelia ta pe safire. Şi voi face crestele tale de rubin şi porţile tale de cristal, iar împrejmuirea de pietre nestemate. Toţii copiii tăi vor fi ucenici ai Domnului şi se vor bucura de mare fericire. Şi vei fi întemeiată pe dreptate»[106].

63. Da, într-adevăr, pe bună dreptate a înălţat zidirea şi după vrednicia întregului popor a împărţit sarcinile[107]. Pe unii i-a împrejmuit doar cu zid exterior, întărindu-i parcă de un zid al credinţei celei nerătăcite, ceea ce ar vrea să însemneze mulţimea cea fără număr a poporului neputincios de a susţine o construcţie mai puternică. Altora le-a încredinţat intrările în casă, poruncindu-le să stea de veghe la uşi şi să conducă la locurile lor pe cei ce intră. Ei pot fi numiţi pe bună dreptate propileele sau pridvoarele templului. Pe alţii i-a sprijinit pe primele patru coloane exterioare care stau împrejurul altor patru colţuri ale curţii: pe ei îi putem apropia de înţelesul celor patru Evanghelii. Şi iarăşi, alţii care stau apropiaţi strîns de fiecare colţ al bazilicii: ei sînt catehumenii aflaţi încă în stare de creştere şi de progres[108], dar nu prea îndepărtaţi de privirea spre tainele interioare, care este rezervată «credincioşilor».

64. Printre aceştia din urmă el a ales sufletele curate, care au fost curăţate ca aurul prin baia dumnezeiască (a botezului, *n.tr.*), sprijinindu-i pe unii ca şi

---

104. A se vedea canoanele de pocăinţă ale sfîntului Petru al Alexandriei, Milaş, *Canoanele,* II, Arad, 1936, pgf. 15–26. E vorba de căderile sau apostazierile unor creştini în vremea persecuţiei.

105. E vorba tot de Paulin.

106. *Isaia,* 54, 11–14.

107. În cele ce urmează Eusebiu vrea să explice semnificaţia simbolică a fiecărei categorii de creştini potrivit răspunderilor şi rostului pe care-l au în Biserică şi după înţelesul liturgic al fiecărui amănunt din arhitectura locaşului sfînt.

108. E vorba de catehumeni, care aveau şi ei diferite grade. E. Popovici, *Istoria bisericească universală,* ed. II, Bucureşti 1925, p. 428–429.

pe nişte stîlpi, care sînt mult mai tari decît cei din afară, pe învăţăturile tainice cele mai lăuntrice ale Scripturii, iar pe alţii luminîndu-i prin deschiderile orientate spre lumină.

65. Podoaba întregului templu o formează singura uşă mare de intrare spre mărirea Împăratului celui mare, a singurului şi unicului Dumnezeu, lîngă care de ambele laturi ale puterii nemărginite a Tatălui au fost aşezaţi Hristos şi Duhul Sfînt ca razele cele de rangul doi ale Luminii[109]. Şi, în sfîrşit, prin întreagă Biserica, el exprimă larg şi foarte bogat limpezimea şi lumina adevărului, căci pretutindeni şi de toate părţile el a ales pietrele vii, tari şi bine potrivite ale sufletelor. Din toate acestea s-a împodobit casa cea împărătească, strălucită, plină de lumină atît în lăuntru, cît şi afară, pentru că nu numai sufletul, ci şi trupul străluceşte în ei prin farmecul bogat al fecioriei şi al evlaviei.

66. Mai sînt însă în acest locaş sfînt şi tronuri, precum şi nenumărate bănci şi scaune, care corespund la tot atîtea suflete în care au fost împărţite daruri ale Duhului Sfînt, cum «s-au arătat ele la sfinţii apostoli şi la însoţitorii lor, împărţite limbi ca de foc şi au şezut pe fiecare dintre ei»[110].

67. Dar sub chipul întîistătătorului vedem pe Hristos însuşi, pe cînd în cei care stau în jurul Lui, în al doilea rang, vedem pe cei care s-au împărtăşit în chip corespunzător din darul puterii lui Hristos şi a Duhului Sfînt. Poate că scaunele sînt unul sau altul dintre îngerii daţi fiecăruia spre educare şi spre ocrotire[111].

68. Privitor la venerabilul, marele şi unicul altar, ce altceva ar putea fi decît cel mai nepătat şi mai sfînt dintre sufletele tuturor preoţilor la un loc? În dreapta lui sta Marele Preot al lumii, Iisus însuşi, Cel Unul născut al lui Dumnezeu, primind cu o faţă surîzătoare şi cu mîinile ridicate tămîia cea cu bună mireasmă pe care i-o aduc toţi oamenii credincioşi, precum şi darurile nesîngeroase şi nematerialnice aduse prin mijlocirea rugăciunilor, şi le duce Tatălui care este în ceruri, Dumnezeul cel peste toate, Căruia mai întîi I se închină El însuşi şi-I aduce cuvenita cinstire, iar în al doilea rînd îl roagă să ne fie pururea milostiv şi binevoitor[112].

69. Acesta-i aşadar marele templu, pe care în toată lumea locuită cîtă e sub soare l-a zidit Cuvîntul, marele Creator al lumii, după ce a plăsmuit pe pămînt acest chip înţelegător al boltelor cereşti din lumea cealaltă, pentru ca întru El să se cinstească şi să I se aducă închinare de către întreaga făptură şi de către fiinţele vii şi înţelegătoare cîte sînt pe pămînt.

---

109. Cele trei uşi prin care se intră simbolizează Sfînta Treime.

110. *Fapte,* 2, 3.

111. O prefigurare a ierarhiei cereşti şi bisericeşti a lui Pseudo-Dionisie. Preoţii sînt văzuţi ca «îngeri în trup», care «răspund» pe pămînt de mîntuirea credincioşilor.

112. E interesant de constatat simbolismul acestor reprezentări din Biserică, la Eusebiu, despre care s-a spus că era împotriva reprezentărilor iconografice ale lui Dumnezeu, cum reiese din epistola către Constanţia, sora împăratului Constantin, Migne, P.G. 20, 1545–1549.

70. Cînd e vorba de ţinuturile de deasupra cerurilor şi de prototipurile de acolo ale lucrurilor de pe pămînt, despre Ierusalim, căruia îi spunem şi «Ierusalimul cel de sus» şi muntele ceresc al Sionului[113], despre cetatea Dumnezeului celui viu, cea de deasupra lumii, în care prăznuiesc pe Ziditorul lor şi Stăpînul lumii întregi prin teologhisiri negrăite şi neajunse de mintea noastră mii de cete îngereşti şi o Biserică a celor «întîi născuţi, care sînt scrişi în ceruri»[114], nici un muritor nu e în stare să-l cînte cum s-ar cuveni, căci «ceea ce ochiul n-a văzut şi urechea n-a auzit şi la inima omului nu s-a suit, pe acestea le-a gătit Dumnezeu celor ce-L iubesc pe El»[115].

71. Întrucît încă de pe acum am fost făcuţi vrednici să ne împărtăşim din aceste bunuri, toţi laolaltă, bărbaţi, femei şi copii, mici şi mari, să lăudăm şi să preamărim neîncetat într-un duh şi cu un singur suflet pe Pricinuitorul acestor mari daruri care ni s-au hărăzit, «pe Cel ce curăţeşte toate fărădelegile noastre, pe Cel ce vindecă toate bolile noastre, pe Cel ce izbăveşte din stricăciune viaţa noastră, pe Cel ce ne încununează cu milă şi cu îndurări; pe Cel ce umple de bucurie dorirea noastră. Că pe cît sînt de departe răsăriturile de apusuri, atît depărtat-a de la noi fărădelegile noastre. În ce chip miluieşte tatăl pe fii, aşa a miluit Domnul pe cei ce se tem de El»[116].

72. Păstrînd dar vie atît acum, cît şi în toate vremile ce vor veni amintirea acestor bunătăţi dumnezeieşti, să avem înaintea ochilor în duh, ori de cîte ori răsuflăm, pe Pricinuitorul şi Conducătorul acestei adunări, al acestei zile vesele şi strălucitoare, iubindu-L şi preamărindu-L cu toată puterea sufletului! Şi acum să ne ridicăm[117] şi să-L rugăm cu glas tare, care vine de la inimă, să ne ocrotească şi să ne apere în staulul Lui pînă la sfîrşit şi să hărăzească pace, pacea Sa cea nezguduită, neclintită şi veşnică întru Hristos Iisus, Mîntuitorul nostru, prin care slavă să aducem lui Dumnezeu în veci, Amin.

V

Copie de pe legiuirile împărăteşti privitoare la creştini

1. Şi acum să reproducem textul ordonanţelor împărăteşti ale lui Constantin şi Liciniu[118] traduse din limba latină.

Copie de pe edictele împărăteşti traduse din limba latină.

2. «Socotind încă de mai demult că nu se cade să oprim libertatea religiei,

113. *Apoc.*, 14, 1; 21, 2.
114. *Evr.*, 12, 22-23.
115. *I Cor.*, 2, 9.
116. *Ps.* 102, 3-5; 10; 12; 13.
117. Pînă acum preoţii au stat pe scaune.
118. Am spus în studiul introductiv că textele reproduse în capitolele V-VII ale acestei cărţi nu figurau în prima redactare. Aşa arată cele mai multe variante manuscrise ale *Istoriei*. Cînd se va fi hotărît, la o nouă revizie, Eusebiu a eliminat din text numele lui Liciniu.

ci că ar trebui să se îngăduie fiecăruia după cugetarea şi după voinţa sa să hotărască liber din punct de vedere religios, de aceea am decis încă de mai înainte[119] ca şi creştinilor să li se îngăduie să-şi păstreze credinţa sectei lor şi a religiei lor.

3. Dar întrucît în rescript[119a] părea că ar fi fost adăugate numeroase şi variate condiţii[120] potrivit cărora această permisiune era dată şi pentru creştinii înşişi, poate că s-a întîmplat ca unii dintre ei să fi fost între timp respinşi ori împiedicaţi de a aplica acest cult.

4. Întrucît, dar, eu, Constantin Augustul, şi eu Liciniu Augustul ne-am întîlnit în chip fericit la Milan şi am căutat să împlinim tot ce interesa binele şi folosul poporului, între alte lucruri pe care le credeam[121] utile tuturora în multe privinţe, am hotărît în primul rînd[122] şi să asigurăm respectul şi cinstea cuvenite divinităţii înainte de toate, adică ne-am hotărît să acordăm creştinilor şi tuturor celorlalţi libera alegere la cinstirea religiei pe care o vor, cu gîndul ca orice divinitate sau putere cerească ar fi aceasta să ne poată fi de folos şi nouă şi tuturor celor ce trăiesc sub ascultarea noastră[123].

5. Drept aceea, cumpănind lucrurile în chip salutar şi drept, am hotărît că voinţa noastră este că nu trebuie să oprim pe nimeni de a urma şi a alege respectarea sau ţinerea religiei creştine şi că fiecăruia să i se lase libertatea de a-şi da consimţămîntul şi a alege acea formă de religie pe care o crede cea mai potrivită pentru el, pentru ca şi divinitatea să ne arate în toate ocaziile providenţa şi bunăvoinţa sa[124].

6. De aceea ne exprimăm dorinţa noastră în acest edict ca respectivele condiţii conţinute în scrisorile noastre anterioare[125] trimise Domniei Tale în

---

119. Aluzie la edictul de toleranţă dat de Galeriu în anul 311.

119 a. Acest rescript s-a pierdut.

120. Cuvintele acestea, care lipsesc la Lactanţiu, aparţin lui Liciniu.

121. Felul cum e redactat (la timpul perfect) arată că acest text nu vine de la Constantin, ci de la Liciniu.

122. De aici începe aşa numitul «edict de toleranţă de la Milan», care în realitate s-ar putea numi «de la Nicomedia», căci în febr. 313 Constantin şi Liciniu se aflau la Milan pentru a celebra cununia lui Liciniu cu sora împăratului Constantin. Ei stabiliseră atunci doar în principiu ca să se restituie creştinilor toate averile confiscate, clerul să fie scutit de sarcini publice etc. În 13 iunie 313, cînd Liciniu intra biruitor asupra lui Maximin în Nicomedia, s-a publicat prezentul edict, care diferă puţin de cel pe care-l dă Lactanţiu în *De mortibus persecutorum*, cap. XLVIII.

123. Aceleaşi condiţii restrictive din edictul lui Galeriu. Paragrafele 6–8 ar fi nişte glose adaose de Liciniu.

124. Repetiţiile şi neclarităţile în exprimare aduc şi ele o dovadă a celor spuse mai înainte.

125. S-ar putea ca aluziile le epistolele sau dispoziţiile «anterioare» să aibă în vedere actele de duplicitate emanate de la Maximin.

legătură cu creştinii să fie complet suprimate şi înlăturate pentru că păreau cu totul nedrepte şi străine de blîndeţea noastră şi ca de acum înainte fiecare din cei la care se referă această alegere să poată să aleagă liber religia creştină şi să o practice fără nici o supărare.

7. Şi am mai hotărît să-ţi facem cunoscute în toată întinderea lor aceste măsuri ca să ştii că am dat creştinilor amintiţi putere liberă şi fără piedică de a-şi practica religia lor.

8. Iar întrucît Domnia Ta vede că noi le acordăm această libertate fără nici o restricţie, prin aceasta tot aşa înţelege Domnia Ta că şi altora li s-a dat îngăduinţa să urmeze cum doresc religia lor proprie, lucru cerut şi de liniştea vremilor actuale, că fiecare e liber să-şi aleagă şi să practice religia care-i place. Am hotărît acest lucru pentru ca să nu lăsăm impresia că am nesocotit cultul sau religia cuiva.

9. Mai hotărîm totodată, în legătură cu creştinii, că locaşurile în care obişnuiseră să se adune pînă acum şi despre care stabilisem într-o epistolă anterioară pe care ţi-am trimis-o că lor li s-a dat altă destinaţie, de acum înainte dacă apar oameni care par că ar fi cumpărat aceste locaşuri de la fiscul nostru, fie de la altcineva, să le înapoieze fără amînare şi fără echivoc zişilor creştini fără plată.

10. Iar dacă cineva a primit acele locaşuri sub formă de daruri şi cer ceva în schimb de la bunăvoinţa noastră, aceia să se prezinte la tribunalul magistratului local pentru ca prin mărinimia noastră să li se plătească o compensaţie. Prin grija Domniei Tale toate aceste bunuri vor trebui restituite neîntîrziat şi în întregime creştinilor.

11. Şi deoarece aceiaşi creştini nu posedau numai locaşuri de cult, unde aveau obiceiul să-şi ţină întrunirile, ci întrucît se ştie că avuseseră şi alte bunuri care nu aparţinuseră persoanelor singuratice, ci comunităţii întregi, vei da porunci ca, potrivit legii anunţate mai înainte, toate aceste bunuri să fie restituite absolut fără nici o împotrivire creştinilor, adică totalităţii sau comunităţii lor.

Dispoziţiile amintite trebuie să fie clar respectate, pentru ca cei care vor înapoia sau vor primi în schimb preţul lor să aibă, cum am spus, nădejdea că vor fi răscumpăraţi potrivit mărinimiei noastre.

12. Oricum, trebuie să acorzi toată atenţia faţă de comunitatea creştinilor, în sensul ca porunca noastră să fie dusă la îndeplinire cît mai repede, pentru ca, după blîndeţea noastră, să avem convingerea că liniştea publică e în felul acesta asigurată.

13. Fie ca, după cum s-a mai spus mai sus, prin această rînduială, bunăvoinţa dumnezeiască pe care am simţit-o de atîtea ori, să rămînă nedezminţită faţă de noi!

14. Iar pentru ca textul prezentei legi şi a bunătăţii noastre să poată fi adus la cunoştinţa tuturor, e bine ca ceea am scris să fie afişat prin dispoziţia

ta, să fie publicat pretutindeni şi să ajungă la cunoştinţa tuturor, pentru ca legea pornită din bunătatea noastră să nu rămînă ascunsă nimănui».

15. *Copie* a unei alte ordonanţe împărăteşti prin care se *ordonă a se restitui Bisericii averile ei.*

«Te salut, prea venerabile Anulinus![126]

Ţine de felul în care dorim noi binele ca ceea ce aparţine de drept altuia nu numai să nu fie înstrăinat[127], ci să faci ca el să revină proprietarului, prea venerabile Anuline.

16. Drept aceea dorinţa noastră este ca atunci cînd vei primi scrisoarea aceasta, dacă vreunul din bunurile care au aparţinut Bisericii universale a creştinilor în vreun oraş sau în alte locuri a fost confiscat fie de cetăţeni singuratici, fie de alţii, să porunceşti să fie înapoiate fără întîrziere aceleiaşi Biserici, deoarece am hotărît ca proprietăţile pe care le posedau înainte aceste Biserici, să fie înapoiate celor îndreptăţiţi.

17. Întrucît Domnia Ta înţelegi că porunca dată de noi este foarte clară, să te grăbeşti să restitui cît mai repede fie grădini, fie case, fie orice altceva din cele ce făcuseră parte din bunurile amintitelor Biserici, ca să putem afla că ai dat cea mai deplină ascultare poruncii noastre. Să fii salutat, prea venerabile şi prea iubite Anulinus».

18. *Copie de pe epistola împăratului prin care cere să se ţină la Roma un sinod episcopal pentru unirea şi pacificarea Bisericilor*[128].

«Constantin Augustul, către Miltiade, episcopul Romei, şi către Marcu[129]. Întrucît am primit de la luminatul proconsul Anulinus al Africii mai multe astfel de epistole, din care reiese că Cecilian, episcopul cetăţii Cartagina, a fost învinuit în multe privinţe de unii din colegii săi africani[130] şi întrucît îmi cade foarte greu ca, în ţinuturile pe care dumnezeiasca Providenţă le-a pus în mod liber sub ascultarea devoţiunii Mele şi în care există o mare mulţime de creştini, să persiste dezbinarea pentru motive din cele mai neînsemnate provenite din neînţelegerile şi tulburările dintre episcopi.

---

126. Proconsul în Africa. Numele lui e întîlnit şi în alte înprejurări în decursul frămîntărilor donatiste.

127. Pentru «captatio benevolentiae» se face aluzie la preceptul clasic al lui Ulpian: «suum cuique».

128. Acest act şi cele următoare au fost păstrate în text original latin. Ele fac parte din dosarul schismei donatiste, care a zguduit multă vreme Biserica africană în legătură cu valabilitatea botezului săvîrşit de un cleric care şi-a renegat cîndva credinţa.

129. Miltiade a fost ales în 2 iulie 311, a murit în 11 ian. 314. Marcu pare a fi viitorul episcop al Romei (din anul 336).

130. Cecilian (+ 345) era căpetenia moderaţilor, iar Maiorin, al celei rigoriste. Acesta înaintase împăratului Constantin două plîngeri împotriva lui Cecilian.

19. Am găsit potrivit ca Cecilian însuşi împreună cu alţi zece episcopi din rîndurile acuzatorilor lui şi alţi zece din cei pe care i-ar crede a fi de folos cauzei lui să se îmbarce pentru Roma, pentru ca acolo, în prezenţa Ta, precum şi a colegilor voştri Reticiu, Matern şi Marin[131], cărora le-am poruncit să vină cît mai în grabă la Roma, să fie ascultat cum crezi că va fi mai potrivit.

20. De altfel, pentru ca să puteţi avea despre toate aceste lucruri cunoştinţa cea mai deplină, am adăugat la epistola mea şi copiile documentelor pe care ni le-a trimis Anulinus şi pe care le-am trimis şi colegilor voştri amintiţi. După ce le vei fi citit, Prea Sfinţia Ta vei judeca în ce chip trebuie cercetată cauza amintită şi s-o rezolvăm în mod just. Cred că n-a scăpat atenţiei Tale nici faptul că eu nutresc un respect atît de mare adevăratei Biserici catolice[132], încît nu vreau ca să toleraţi undeva vreo schismă sau dezbinare. Dumnezeirea Marelui Dumnezeu să Vă ţină întru mulţi ani, Prea Cinstite!»

21. *Copie de pe epistola împăratului, prin care insistă să se ţină un al doilea sinod pentru înlăturarea oricărei dezbinări între episcopi.*

«Constantin Augustul către Chrestus, episcopul Siracuzei.

Încă mai demult[133], cînd, cu răutate şi cu încăpăţînare, au început unii să se despartă din punct de vedere religios de sfînta şi cereasca putere şi de tradiţia universală, în scopul de a pune capăt certurilor dintre ei, am decis să chem din Galia cîţiva episcopi precum şi din Africa, pe cei care, în fiecare din partide, se luptă unii contra altora în mod încăpăţînat şi fără întrerupere, pentru ca printr-o examinare atentă, de faţă fiind şi episcopul Romei şi ceilalţi, problema controversată să-şi găsească o rezolvare dreaptă.

22. Dar neţinînd seama de aşa ceva, cum se întîmplă, unii au uitat pînă şi de mîntuirea lor şi de cinstea datorată celor mai sfinte învăţături şi nici acum nu încetează a prelungi duşmăniile lor, fără să vrea să se plece în faţa judecăţii deja încheiate[134]. Ei afirmă că ori au fost prea puţini episcopii care şi-au exprimat atunci părerea şi şi-au expus convingerile, ori că, fără o prealabilă şi temeinică examinare a tuturor problemelor, ei s-ar fi grăbit atunci să-şi spună cuvîntul într-un mod prea grăbit şi forţat. Din toate acestea reiese că tocmai cei care trebuiau să dovedească întreolaltă o înţelegere frăţească şi deplină, s-au dezbinat între ei în chip ruşinos sau chiar nelegiuit şi dau oamenilor, ale căror suflete sînt străine de învăţătura cea prea sfîntă, prilej de a o batjocori. Drept aceea a trebuit să port grijă ca problema care ar fi trebuit să se lămu-

131. Reticiu era episcop de Autum, Matern de Colonia, iar Marinus de Arelate. Împreună cu episcopul Romei ei formau aşa zicînd biroul sau sinodul special de arbitraj.

132. Desigur, Constantin se referă aici la o catolicitate în sens de unitate de credinţă valabilă pentru toate Bisericile, nu la un drept legat de o persoană anumită.

133. Poate la începutul anului 313, cînd sinodul de sub preşedinţia lui Miltiade a dat dreptate lui Cecilian.

134. E vorba de hotărîrea comunicată la 2 oct. 313.

rească printr-o consimțire liberă față de hotărîrea adusă, să se poată încheia măcar prin prezența unui număr mai mare.

23. Drept aceea am poruncit ca la calendele lui august să se adune în cetatea Arelate un număr mai mare de episcopi[135] din diferite localități și foarte numeroși, în care scop am găsit de bine să-ți scriu să ceri de la strălucitul guvernator Latronianus al Siciliei[136] posta imperială[137], după ce îți vei fi luat încă doi delegați de rangul al doilea, pe care-i socoți mai potriviți, precum și trei oameni de serviciu, care să te ajute pe drum pentru ca la ziua indicată să poți fi la locul respectiv.

24. În chipul acesta, cu ajutorul Prea Sfinției Tale și prin cel al conștiinței unanime și comune tuturor celorlalți episcopi prezenți, această ceartă care în chip mizerabil s-a prelungit pînă acum datorită unor rivalități rușinoase, odată ce se va fi ascultat tot ce e necesar de către oameni, de astădată, independenți unii de alții și care am poruncit să fie și ei de față, vom putea ajunge – oricît ar fi de tîrziu – la învățătura cea adevărată, la credința cea dreaptă și la înțelegerea frățească[138]. Dumnezeu Atotputernicul să te păzească sănătos întru mulți ani!»

VI

Copie de pe epistola împărătească prin care împăratul face Bisericii donații în bani

1. «Constantin Augustul, către Cecilian, episcopul Cartaginei.

Întrucît am găsit de bine ca în toate ținuturile, în cele africane, în cele din Numidia și în cele din Mauritania[139] să dăruiesc ceva pentru cheltuielile lor unor anumiți slujitori ai prea sfintei Biserici universale, recunoscută prin legi, am trimis o epistolă administratorului financiar general Ursus[140] din provincia Africa proconsulară, comunicîndu-i că îi stau la dispoziție la Domnia Ta suma de 3000 de folii[141].

2. Cînd vei lua în primire această sumă să bagi de seamă ca acești bani să fie împărțiți între cei amintiți potrivit îndrumării ce ți s-a trimis prin Hosius[142].

---

135. Sinodul din Arelate e convocat pe 1 aug. 314.

136. Latronianus «corector Siciliae» e amintit și în inscripții, Migne, P. G. 20, 889.

137. «Cursus publicus».

138. Împăratul era de-a dreptul tulburat din pricina animozităților dintre slujitorii Bisericii.

139. Din dieceza Africii, cu capitala Cartagina, care cuprindea 6 provincii, Numidia și Mauritania erau numai două din acestea.

140. În text «perfectissimus», cf. IX, IX, 9.

141. Follis (foale sau sac) era o monedă divizionară de aur sau argint, care, potrivit reformei făcute de Dioclețian, corespundea următorului calcul: 1/2 kg. aur = 8 folii = 2.500 funți de aramă = 50.000 de dinari.

142. Osius sau Osie, episcop în Cordoba Spaniei, sfetnic apropiat al lui Constantin. A murit (la vîrsta de aproape 100 de ani), pe la 357.

3. Dacă însă vei vedea că lipseşte ceva ca să se împlinească decizia mea faţă de toţi aceia, va trebui să te adresezi cu toată încrederea lui Heraclide, administratorul domeniilor noastre, pe care l-am încredinţat verbal – în caz că Domnia Ta vei cere bani de la el – să mă satisfacă neapărat.

4. Şi deoarece am înţeles că unii oameni de faimă rea umblă prin înşelăciune să întoarcă poporul de la prea sfînta şi dreapta Biserică spre o credinţă greşită, să ştii că am dat dispoziţii verbale prin consulul Anulinus şi vice-prefectului Patricius să se dea atenţia cuvenită tuturor celorlalte probleme şi îndeosebi acesteia şi să nu îngăduie să fie neglijată o asemenea problemă[143].

5. De aceea, dacă vezi că anumiţi oameni de acest fel mai stăruie încă în nebunia lor, recurge, fără să stai deloc la îndoială, la judecătorii amintiţi şi prezintă-le situaţia ca să poată întoarce pe aceşti oameni de la rătăcirea lor, după cum am poruncit cu viu grai.

Dumnezeirea Marelui Dumnezeu să te ocrotească la mulţi ani!»

VII

Copie de pe epistola imperială prin care s-a dispus ca întîistătătorii Bisericilor să fie scutiţi de orice sarcină publică[144]

1. «Salutare, prea veneratul nostru Anulin!

Întrucît reiese dintr-o mulţime de fapte că dispreţul faţă de religia, pe care se bazează respectul cuvenit faţă de suprema putere cerească, pune în mari primejdii treburile publice, pe cîtă vreme o primeşti şi o ţii aşa cum cer legile, ea a adus mare progres numelui roman, iar prin lucrarea harului a adus în toate relaţiile omeneşti o binecuvîntare deosebită, de aceea am găsit de bine, Preavrednice Anulinus, ca acei oameni care prin sfinţenia pe care trebuie s-o observe şi prin păzirea strictă a acestei legi pun toate grijile în slujba religiei celei sfinte, aceia să primească dreapta răsplată pentru oboseala lor, Preavenerate Anulinus.

2. În acest scop, cei care în cuprinsul provinciei ce ţi-a fost încredinţată îndeplinesc în cadrul Bisericii universale, în fruntea căreia se află Cecilian, serviciul lor în slujba acestei sfinte religii şi cărora lumea s-a obişnuit să le

---

143. În calitate de locţiitor al prefectului pretoriului, ceea ce ar fi echivalent cu un şef al siguranţei statului, Patricius era într-un fel organ executiv direct sub ascultarea împăratului. Şi de aici se poate deduce seriozitatea tulburărilor donatiste. Se ştie că mai tîrziu s-a uzat şi de intervenţii armate împotriva donatiştilor. Dar Constantin n-a vrut poate decît să-i ameninţe.

144. Răspunsul lui Anulinus datează din 15 aprilie 313. Încă de mult, din sec. I, mai erau scutiţi de sarcini publice şi preoţii altor culte, cum erau evreii, dar tot aşa şi retorii, gramaticii, filosofii, atleţii, muzicanţii.

spună «clerici»[145], vreau ca ei să rămînă scutiți pur și simplu odată pentru totdeauna de toate sarcinile publice, pentru ca nu cumva prin vreo rătăcire sau deviere nelegiuită să se înstrăineze de serviciul datorat divinității, ci, dimpotrivă, să nu fie deloc tulburați în ascultarea de legea lor proprie. Cu cît este o mai mare cinstire pe care o aduc ei divinității, cu atît mai mare este binele pe care-l aduc în treburile publice.

Fii salutat, Prea-venerabile și Prea-iubite Anulinus!»

VIII

Liciniu înclină spre rău. Căderea lui

1. Iată, dar, cît de mari au fost binefacerile la care ne-a făcut părtași Harul dumnezeiesc și ceresc prin arătarea în lume a Mîntuitorului[146] și cît de copleșitoare pentru toți oamenii au fost bunurile pe care ni le-a adus pacea! De aceea la noi (creștinii, *n.tr.*) toate se desfășurau în serbări și în adunări sărbătorești.

2. Dar din pricina pizmei care urăște binele și a diavolului care iubește răul[147], vederea unui astfel de spectacol nu era de suportat. Tot așa nici pe Licinius cele întîmplate tiranilor, despre care am pomenit mai înainte, n-au fost în stare să-l păstreze în idei sănătoase. Căci cu toate că i-a mers bine în împărăția sa și i s-a recunoscut cel mai mare rang după cel al marelui împărat Constantin, cu care s-a și încuscrit și a ajuns la cea mai înaltă înrudire cu el, totuși s-a ferit să pășească pe urmele celor buni, nevoindu-se, dimpotrivă, să imite în răutate și în desfrînarea lor pe tiranii cei nelegiuiți și preferînd să urmeze planurile celor a căror cădere a văzut-o cu ochii lui proprii, în loc să fi stăruit în prietenie și dragoste față de suveranul care-i era superior în toate.

3. Plin de invidie față de binefăcătorul său, el a pornit împotriva lui un război nelegiuit și foarte sîngeros, fără a asculta de legile firii și fără a păstra în cugetul său amintirea jurămintelor, a sîngelui, a tratatelor de alianță.

4. Într-adevăr, așa împărat cum era, Prea-bunul Constantin i-a dat semnul celei mai curate bunăvoințe: nu a disprețuit înrudirea cu el, nu s-a împotrivit strălucitei căsătorii cu sora lui proprie, ci l-a socotit vrednic să se împărtășească de vrednicia aleasă a părinților, de sîngele împărătesc, pe care îl datora strămoșilor săi, i-a acordat puterea supremă ca unei rude și ca unui împreună

145. Prin hotărîrea dată că numai cei din cler (grecește κλῆρος însemnează «chemare», «alegere») pot beneficia de această scutire, Constantin legifera o hotărîre pe care în 325 sinodul I ecumenic o statornicea prin canonul 16 (Milaș, I, 2, p. 69–71).

146. Chiar și numai în felul cum începe această frază se poate constata că față de documentele care au fost introduse între timp, continuarea nu era firească. De fapt, cuvintele de începere fac aluzie la predica ținută la Tir.

147. De acum, paragrafele 2–6 (din acest capitol)reproduc din *Vita Constantini*, I, XLIX.

sfătuitor; i-a hărăzit dreptul de a guverna şi de a conduce o parte (şi nu cea mai mică!) din popoarele supuse romanilor[148].

5. Dar purtarea lui Licinius era tocmai contrară: zi după zi urzea comploturi împotriva superiorului său, scornind tot felul de curse, ca şi cum anume ar fi căutat cu ce fel de răutăţi să răspundă binefăcătorului său. La început, încercînd să-şi ascundă planurile, se prefăcea că-i prietenul lui, sperînd că, folosindu-se mereu de viclenie şi înşelăciune, va ajunge uşor la rezultatul dorit.

6. Or, pentru Constantin, Dumnezeu era adevăratul prieten, paznic şi ocrotitor, care-i aduce la cunoştinţă cursele urzite în taină şi în umbră, dîndu-le pe faţă. Marea armă a credinţei este foarte potrivită spre a asigura ocrotirea împotriva vrăjmaşilor şi a dobîndi mîntuirea sufletului. Ocrotit de această armă, împăratul nostru cel atît de îndrăgit de Dumnezeu a scăpat din uneltirile acestui şiret cu nume blestemat[149].

7. Cînd a văzut că planurile lui ascunse nu şi le poate împlini după voie, întrucît Dumnezeu îi făcea cunoscut împăratului celui iubit de El orice viclenie şi orice răutate, nemaifiind în stare să se prefacă, Licinius a pornit la luptă pe faţă.

8. Prin aceea, însă, că a pornit la luptă împotriva lui Constantin, Licinius a început totodată să lupte şi împotriva lui Dumnezeu cel peste toate, despre care ştia că I se închină şi Constantin[150]. În al doilea rînd, în linişte şi pe ascuns, el a declarat război şi împotriva creştinilor aflaţi sub ascultarea lui, cu toate că aceştia niciodată nu i-au făcut nici un rău. El făcea însă acest lucru fiind mînat de o răutate firească şi lovit de o orbire cumplită.

9. Nu a pus înaintea ochilor nici amintirea celor care prigoniseră pe creştini încă înainte de el şi nici a acelora pe care el însuşi i-a pedepsit pentru necredinţa lui în Dumnezeu, ci, lipsit de orice cugetare sănătoasă, în stare de nebunie deplină, a hotărît să se războiască cu Dumnezeu însuşi, ocrotitorul lui Constantin, iar nu cu cel ocrotit[151].

---

148. Liciniu luase în căsătorie în anul 313 pe Constanţia, sora lui Constantin. Relaţiile lui faţă de Constantin au fost schimbătoare. Totuşi nu trebuie uitat că Liciniu nu-şi datorează cumnatului său ridicarea lui. Încă în anul 307 el era recunoscut cu titlu de august alături de Dioclețian, Maximin şi Galeriu, într-o vreme cînd Constantin era numai cezar. În 314 izbucnise conflictul între ei, dar se împacă iar. Din anul 321 numele lui Liciniu nu mai apare în listele consulare. Conflictul iremediabil izbucni în 323, cînd Constantin respinse pe goţi, trecînd pe teritoriul lui Liciniu. Acesta porni lupta, dar o pierdu la 3 iulie 323.

149. După ce cunoaştem şi alte fapte, pe care le-am relatat mai sus, înţelegem că Eusebiu scrie aici oarecum prea curtenitor faţă de Constantin.

150. E drept că în ultimii ani, începînd de prin 320, Liciniu a început să elimine din armată pe creştini, să interzică întrunirile de ambele sexe în biserici – spre paza moralităţii, chipurile –, dar mai ales a interzis întrunirile episcopilor la sinoade, ceea ce era absurd acum. Temniţele au început să geamă de creştini. Slujbele se făceau sub cerul liber. Răfuiala nu mai putea întîrzia. Lietzman, *o.c.* III, 65–67.

151. Ultimele 3 paragrafe (6–9) reproduse aproape la fel şi în *Vita Const.* I, LVI.

10. A alungat mai întîi de la curtea sa pe toţi creştinii[152] lipsindu-se astfel, nenorocitul, de rugăciunile, pe care, după învăţătura părinţilor, trebuia să le adreseze pentru toţi oamenii[153]. După aceea a poruncit ca în fiecare oraş să fie eliminaţi şi să se ia gradul oricărui militar care nu va accepta să aducă jertfe demonilor. Şi acestea încă erau puţin lucru, dacă le-am compara cu altele.

11. Dar de ce să mai amintim unul după altul faptele acestui om cu totul nelegiuit şi vrăjmaş al lui Dumnezeu, despre care nici nu ştim cum a ajuns să născocească astfel de nelegiuiri? Căci el a mai poruncit că nimeni nu are voie să arate înţelegere omenească nenorociţilor din închisori, ducîndu-le hrană şi nici n-au voie să arate milă faţă de cei ce suferă de foame în lanţuri şi că, peste tot, nimeni n-ar fi bun, iar bine cu adevărat nu ar săvîrşi nici chiar cei care sînt mînaţi de pornirea firească de a ajuta pe semenul său! Între legile pe care le-a adus, aceasta era într-adevăr cea mai nelegiuită şi mai înjositoare, întrucît se împotrivea oricărui simţămînt firesc. Căci această lege prevedea că şi cei care dovedeau milă urmau să aibă aceeaşi soartă ca şi cei miluiţi, trebuind să fie pedepsiţi cu aceeaşi pedeapsă ca şi cei din lanţuri şi din închisori.

12. Aşa prevedeau poruncile date de Licinius.

De ce să mai înşirăm şi inovaţiile lui în legătură cu cei ce se căsătoresc ori cu cei care îşi sfîrşesc zilele, prin care el a îndrăznit să abroge vechile legi romane atît de bine şi cuminte gîndite şi a pus în locul lor legi barbare şi sălbatice, cu adevărat ilegale şi potrivnice legilor adevărate? Sau nesfîrşitele impozite născocite de el în paguba popoarelor supuse lui, precum şi tot felul de încasări plătite în aur şi argint, noi măsurători de pămînt şi amenzi foarte costisitoare scoase de la oameni care nu mai locuiau la ţară[154], ci erau morţi de multă vreme?

13. Cîte feluri de surghiunuri n-a mai plăsmuit acest duşman al oamenilor împotriva celor care nu erau vinovaţi cu nimic! Cîte arestări de oameni bine situaţi şi de bună faimă, pe ale căror soţii le silea să divorţeze de tinerii lor soţi legitimi pentru ca să le arunce îm braţele prietenilor lui destrăbălaţi, profanîndu-le astfel prin fapte din ce în ce mai ruşinoase! Cîte femei măritate şi cîte fete tinere n-a înjosit[155] acest bătrîn înaintat în vîrstă[156], numai să-şi împlinească poftele lui nesăbuite! De ce să mai lungesc înşirarea lor atunci cînd excesul ultimelor lui fapte dovedeşte că cele dintîi erau o nimica toată?

---

152. Eusebiu se repetă mereu. Aici reproduce şi din *Istoria* sa VIII, 1–6 precum şi din *Vita* I, LIII-LIV.

153. *I Tim.*, 2, 1–2.

154. În avîntul stilului său retoric Eusebiu aduce şi acuze exagerate, în afară de faptul că nu se exprimă clar. În fond măsurile de impuneri fiscale exagerate, pe care le-a luat Liciniu, nu aveau nici o legătură cu persecutarea creştinilor. Măsurile erau pentru toţi.

155. Acuze similare a adus şi împotriva lui Maximin şi a altora.

156. Nu era prea bătrîn. La moarte, Liciniu avea 60 de ani. E drept însă că era imoral.

14. Ca să terminăm, tot nebuneşte s-a purtat şi cu episcopii, căci îşi închipuia că în calitatea lor de slujitori ai lui Dumnezeu celui Atotputernic ei s-ar împotrivi faptelor lui, de aceea le-a întins curse, dar nu la lumina zilei căci se temea de superiorul său[157], ci în taină şi cu viclenie, nimicind pe cei mai vrednici dintre ei prin cursele întinse de unii guvernatori. Pînă şi felul morţii cu care sfîrşeau era nou şi nemaiîntîlnit.

15. Întîmplările care au avut loc în Amasia şi în alte oraşe ale Pontului întrec orice măsură de cruzime[158]. Aici unele dintre bisericile lui Dumnezeu erau şi de astă dată ori dărîmate din vîrf pînă la temelii, ori încuiate cu cheia pentru ca să nu se mai adune creştinii după obicei şi să nu mai ţină slujbele datorate lui Dumnezeu.

16. E drept că nu-şi închipuia că s-ar face rugăciuni pentru el – despre acest lucru aşa-i spunea cugetul lui cel rău – în schimb era convins că noi facem acest lucru pentru împăratul cel iubit de Dumnezeu, căruia i-am cere să-l aibă în mila Lui[159]. Şi astfel, din acea clipă, el a început să-şi verse mînia sa împotriva noastră.

17. Linguşitorii aflaţi printre marii dregători fiind convinşi că fac pe plac acestui nelegiuit au copleşit pe unii dintre episcopi cu pedepse care se dau de obicei numai criminalilor: cu toate că nu săvîrşiseră nici o nedreptate, ei erau arestaţi şi bătuţi fără nici un motiv ca nişte ucigaşi. Alţii au trebuit să îndure chiar moartea şi încă într-un mod neobişnuit: trupul era ciopîrţit cu sabia în mai multe bucăţi, iar după această privelişte barbară şi înfiorătoare era aruncat în adîncurile mării să fie hrană peştilor.

18. Creştinii au început din nou să fugă: cîmpurile, deşertul pustiurilor, ascunzişurile munţilor au găzduit din nou pe slujitorii lui Hristos. Cînd nelegiuitul a văzut că-i reuşesc aceste metode şi-a pus gîndul să pornească o persecuţie generală împotriva tuturor creştinilor.

19. Şi ar fi fost în stare să-şi îndeplinească acest plan şi nimic nu l-ar fi împiedicat dacă Dumnezeu care apără sufletele celor ce I se închină n-ar fi prevăzut ceea ce avea să se întîmple: aşa cum dintr-un întuneric adînc şi dintr-o noapte întunecoasă se aprinde la un moment dat pentru toţi o puternică lumină, care e salvarea tuturora, aşa a dus Dumnezeu de mînă pe slujitorul Său, Constantin, «cu braţ înalt»[160] spre aceasta.

---

157. Constantin.

158. Dintre martirii care au sfîrşit zilele sub Liciniu amintim pe Vasile, episcopul Amasiei din Pont, şi tot în Pont cazul cel mai cunoscut a fost martirajul celor 40 de mucenici de la Sebasta. «Testamentul» lor, în Knopf-Krüger, *Märtyrerakten*, p. 116–119.

159. Nu se ştie dacă Eusebiu face aluzie la invidia care-l rodea pe Liciniu ori are în vedere vreo uneltire a supuşilor.

160. *Ieş.*, 6, 1.

IX

Biruinţa lui Constantin şi binefacerile făcute de el supuşilor imperiului

1. Aşadar acestui bărbat i-a dăruit Dumnezeu, ca răsplată vrednică pentru evlavia sa, cununa biruinţei împotriva celor necredincioşi[161].

2. Întrucît Licinius dusese pînă la marginile nebuniei planurile urzite împotriva lui, împăratul iubitor de Dumnezeu s-a convins că nu mai poate răbda aşa ceva, de aceea şi-a făcut un plan înţelept: să combine metoda aspră a dreptăţii cu iubirea de oameni, hotărîndu-se să sară în ajutorul celor care fuseseră chinuiţi atît de cumplit de acest tiran şi grăbindu-se să salveze cea mai mare parte din neamul omenesc după ce va fi scăpat de cîţiva oameni primejdioşi.

3. Pînă atunci se lăsase condus numai de milă şi se arătase îndurător faţă de cel care nu merita acest simţămînt. Or aceasta nu ajuta la nimic: omul nu se lăsa de răutăţi, ci cu atît mai mult îi sporea ura împotriva supuşilor săi. Pe de altă parte, celor atît de crunt tiranizaţi de o fiară atît de crudă nu le mai rămăsese nici o nădejde de scăpare.

4. Iată de ce, acest ocrotitor al celor buni, împreunînd ura împotriva răului cu iubirea faţă de bine a înaintat împreună cu fiul său, prea binevoitorul împărat Crispus[162], întinzînd tuturor celor ce se vedeau ca şi pierduţi dreapta lui salvatoare. Apoi, avînd drept conducător şi ajutător pe Dumnezeu Atotputernicul şi pe Fiul lui Dumnezeu, Mîntuitorul tuturor, amîndoi, tatăl şi fiul, după ce şi-au împărţit armata împotriva duşmanilor lui Dumnezeu, i-au încercuit pe aceştia şi au cîştigat asupra lor o biruinţă uşoară căci cu ajutorul lui Dumnezeu toată desfăşurarea luptei a decurs după cum le-a fost voia.

5. Atunci cei care mai ieri-alaltăieri «suflau ameninţare şi ucidere»[163], dintr-odată, mai repede decît s-ar putea spune, «n-au mai fost»[164], a pierit şi amintirea lor, chipurile şi statuile lor erau pe bună dreptate huiduite[165], iar ceea ce Licinius văzuse cu ochii săi proprii întîmplîndu-se cu tiranii de altă

161. Liciniu a fost înfrînt în două lupte: 3 iulie 323 la Adrianopol şi 18 sept. 323 la Hrisopolis. Războiul complet s-a terminat în 324. Disperat şi-a trimis soţia la fratele ei rugîndu-l de iertare. Constantin l-a închis în Tesalonic, unde la începutul lui 325 fu ucis. Mai pe larg în *Vita Constantini*, II–III.

162. În versiunea siriacă numele fiului său Crispus (+ 326) a fost omis aici şi în paragraful 6 şi înlocuit cu cuvintele «fiii săi iubiţi şi întru toate asemănători tatălui lor». Eusebiu nu are curaj să se exprime în legătură cu o crimă atît de odioasă a protectorului său, care, lăsîndu-se influenţat de insinuările «mamei» lui vitrege Fausta, a dat ordin ca Crispus să fie otrăvit. La scurt timp a fost ucisă şi ea.

163. *Fapte*, 9, 1.

164. *Apoc.*, 17, 8–11.

165. Eusebiu se repetă şi aici ca şi în exprimarea sa despre Maximin.

dată, a suferit şi el în aceeaşi măsură pentru că «nu a primit învăţătură»[166] şi nu s-a înţelepţit după pedepsele primite de aceia[167], ci a urmat acelaşi drum al nelegiuirii, aşa încît a căzut în aceeaşi prăpastie ca şi ei.

6. Pe cînd, dar, Licinius zăcea trîntit la pămînt, marele învingător Constantin strălucind de atîtea virtuţi, pe care i le-a dăruit credinţa, dimpreună cu Crispus, fiul său şi împăratul prea iubit de Dumnezeu, întru toate asemenea tatălui său, au luat în stăpînire şi Orientul[168], care le aparţinea, formînd de acum un singur imperiu al romanilor, unitar cum fusese altădată. Începînd de la soare-răsare, lumea întreagă, în cele două direcţii, ale nordului şi ale sudului, şi pînă la marginile dinspre vest, a fost adusă sub stăpînirea lor paşnică. Orice frică faţă de cei care mai înainte îi călcaseră în picioare dispăruse acum la oameni, care trăiau zile strălucitoare şi întruniri îmbucurătoare. Totul se umpluse de lumină privindu-se între ei cu feţele surîzătoare şi cu ochi sclipitori, oameni care altădată plecau privirile în faţa altora. În cete de dans şi de cîntec, prin oraşe ca şi prin sate, oamenii cinsteau mai întîi pe Dumnezeu, Împăratul împăraţilor, căci aşa învăţară să facă, iar în al doilea rînd pe evlaviosul împărat împreună cu fiii săi cei iubiţi de Dumnezeu.

8. Vechile suferinţe fuseseră uitate şi tot aşa amintirea oricărei nelegiuiri. De acum lumea se bucura de bunurile prezente şi nădăjduia după cele viitoare. Împăratul biruitor a proclamat pretutindeni legiuiri pline de omenie şi care cuprindeau dovezi ale evlaviei lui mărinimoase şi adevărate.

9. Şi astfel, după ce orice tiranie a fost înlăturată, prin Constantin şi fiii săi, s-a asigurat imperiului o singură guvernare, care i se potrivea, o singură conducere hotărîtă şi necontestată. Ei stîrpeau în primul rînd ura faţă de Dumnezeu, pe care o avuseseră toţi ceilalţi împăraţi şi astfel dintre toate bunurile pe care Dumnezeu li le dăruise, ei dovediră mai ales dragostea faţă de bine şi faţă de Dumnezeu precum şi credinţa şi recunoştinţa lor faţă de divinitate prin fapte săvîrşite înaintea ochilor tuturor popoarelor.

---

166. *Ier.*, 2, 30.
167. Şi aici, sfîrşindu-şi lucrarea, exprimă cugetări similare celor din *Vita*, II, XIX, XX.
168. E vorba de prefectura Orientului cu capitala Nicomidia.

EUSEBIU DE CEZAREEA

MARTIRII DIN PALESTINA

MARTIRII DIN PALESTINA[1]

1. Era cel de al nouăsprezecelea an de domnie a lui Diocleţian, în luna Xantic, pe care am numi-o aprilie după calendarul roman, cînd, în vreme ce se aştepta praznicul Patimii Mîntuitorului[2] şi cînd popoarele Palestinei erau guvernate de Flavian[3], dintr-odată au fost afişate în toate localităţile decrete din care unele porunceau ca bisericile să fie dărîmate pînă la temelie, altele, să fie aruncate în foc Scripturile, proclamînd totodată că sînt scoşi din serviciu cei care deţineau vreo dregătorie oarecare, iar particularii vor fi lipsiţi de libertate dacă stăruie să rămînă în credinţa creştină.

2. Acesta era cuprinsul primului decret dat împotriva noastră. Nu mult după aceea au fost publicate alte ordonanţe, potrivit cărora se poruncea ca toate căpeteniile Bisericilor din toate localităţile să fie puse mai întîi în lanţuri, iar după aceea să fie siliţi prin toate mijloacele să aducă jertfe idolilor.

I
Martirii Procopie, Alfeu şi Zaheu

1. Cel dintîi dintre martirii Palestinei a fost Procopie[4]. Înainte de a fi făcut cunoştinţă cu închisoarea, îndată ce s-a înfăţişat să fie judecat de guvernatori s-a poruncit să aducă jertfă aşa numiţilor «zei». El a răspuns că nu cunoaşte decît un singur Dumnezeu, căruia se cuvine să-I jertfim aşa cum El o vrea. Iar cînd i s-a poruncit să aducă măcar băutura libaţiilor în cinstea celor patru împăraţi[5], el a cîntat cuvîntul poetului:

«Rău e cînd Domnii sînt mulţi, numai unul să fie-ntre oameni

---

1. Cartea despre *Martirii din Palestina* s-a păstrat în două versiuni: una scurtă, care e anexată la *Istoria bisericească* şi una lungă, găsită în limba siriacă. Într-o notiţă aflată în versiunea scurtă se spune «cartea aceasta urmează după cartea a VIII-a a *Istoriei*». Se vede că, pe parcurs, Eusebiu s-a gîndit să completeze *Istoria* (pe care o credea încheiată cu cartea a VIII-a), cu evenimente cuprinse în cărţile IX şi X, aşa că *Martirii* a fost mutată la sfîrşit.

2. În anul 303 (căci acesta era cel de al XIX-lea an de domnie a lui Diocleţian), Paştile cădeau la 18 aprilie. Edictul de persecuţie fusese afişat la Nicomidia în ziua de 23 februarie 303, aşa că pentru a ajunge în Palestina îi mai trebuiau cîteva zile. A se vedea mai sus: VIII, VI, 4–5.

3. Flavian guvernase Palestina pînă la finea anului 304.

4. Originar din Ierusalim, dar vieţuind ca citeţ şi exorcist în Scitopolis, Procopie era foarte cunoscut în jur, lăsînd biserici cu hramul lui în Cezareea şi Constantinopol.

5. Cei patru erau: Diocleţian, Maximian Hercule, Galeriu şi Constantin Chlor. Libaţia consta din gustarea din băutura adusă (vin sau apă) şi restul se stropea peste masa ori altarul de jertfă.

Poruncitor şi stăpîn, numai cine primi de la Zeus
Sceptru, putere şi legi, de care s-asculte supuşii»[6].

Întrucît acest cuvînt nu le-a fost pe plac i s-a tăiat capul.

2. Era ziua de şapte a lunii lui Daisius – a şaptea zi a idelor lui iulie, ar spune romanii, sau a patra zi a săptămînii[7] – cînd s-a dat în Cezareea acest prim semnal (al mucenicilor, *n.tr.*).

3. Curînd după aceea, în acelaşi oraş au îndurat cu mult curaj chinuri groaznice foarte mulţi din întîii stătători ai Bisericilor[8], dînd astfel privitorilor ocazia să vadă lupte într-adevăr măreţe, în timp ce alţii din pricina fricii şi-au pierdut curajul şi repede au căzut de la primul atac[9]. Din rîndul celor dintîi fiecare a îndurat metode diferite de tortură, fie nenumărate lovituri de bici, fie schingiuiri şi trageri pe roată, fie sfîşieri sau smulgerea din încheieturi a mădularelor prin punerea în cătuşe, în aşa fel încît unora le rămîneau mîinile paralizate.

4. Şi totuşi ei îndurau chinurile cele mai cumplite potrivit unor judecăţi neînţelese ale lui Dumnezeu. Pe cîte unul îl înşfăcau de amîndouă mîinile mai mulţi şi-l duceau la altar, acolo îi ridicau mîna şi i-o lăsau apoi în jos spre jertfa cea necurată şi nelegiuită, ca şi cînd respectivul ar fi adus jertfa, după care îi dădeau drumul liniştiţi. Altul era dus şi nici n-ajungea să atingă bine altarul că alţii şi strigau că a jertfit şi-l lăsau apoi liber. Altul era dus pe jumătate mort, îl aruncau ca şi cum într-adevăr ar fi murit şi-i dezlegau cătuşele, spunînd că poate fi numărat între cei care au jertfit. În sfîrşit, un altul striga şi mărturisea că nu vrea să asculte; îl loveau peste gură, iar o ceată anume însărcinată cu aşa ceva îl aducea repede la tăcere, alungîndu-l de acolo, cu toate că el n-a jertfit.

5. Se vede că pentru ei conta mult chiar şi numai semnul ca să se vadă că s-ar fi dat ascultare poruncii.

Aşa se face că din mulţimea celor chinuiţi numai doi s-au învrednicit a lua cununa de martir: Alfeu şi Zaheu[10]. După ce au îndurat lovituri de bici şi sfîşieri cu căngi de fier şi răsuciri cumplite, după alte interogatorii, vreme de o zi şi o noapte, li s-au strîns picioarele în butuci pînă la a patra gaură, în sfîrşit în

---

6. Homer, *Iliada,* 13, 204, în traducerea lui G. Murnu-Pippidi 1955, p. 52.

7. Pomenirea lui Procopie cade pe ziua de 8 iulie, dar în anul 303 aceasta cădea lunea, nu miercurea.

8. Paragrafele 3–4 reproduc aproape textual cele spuse în *Istorie,* VIII, III, 1, dar nu indică nici un nume. Curios că din 20 de episcopi palestinieni, 18 participă în 325 la Niceea. Or, ca martir sub Diocleţian nu figurează decît Asclepios, care era marcionit. Aşa că dintre martirii palestinieni nu se cunosc acum decît Pamfil şi Silvan de Gaza, acesta din urmă exilat la mină.

9. Dintre cei «căzuţi» nu se dau nume, poate pentru a nu le populariza.

10. Potrivit versiunii lungi Zaheu era diacon din Gadara, iar Alfeu provenea din Elefterupolis şi era citeţ şi exorcist în Cezareea. Data martiriului e 17 noiembrie după calendarul ieronimian.

ziua a şaptesprezecea a lunii lui Dios, adică, după calendarul romanilor, cu cinsprezece zile înainte de calendele lui decembrie, după ce au mărturisit că există numai un singur Dumnezeu şi un singur împărat, Iisus Hristos, ca şi cum prin aceasta ar fi spus o blasfemie, li s-a tăiat şi lor capul, aşa cum a fost cazul şi cu primul martir.

II
Mucenicul Roman

1. Vrednică de pomenit este şi mucenicia lui Roman care a avut loc în Antiohia în aceeaşi zi[11]. Acesta se trăgea din Palestina şi era diacon şi exorcist[12] în comunitatea din Cezareea. Tocmai în timp ce se dărîmau bisericile el venise în Antiohia, văzînd acolo mai mulţi bărbaţi urmaţi de femei şi de copii, siliţi să se apropie şi să aducă jertfe idolilor; el şi-a dat seama că nu poate suporta o astfel de privelişte şi, plin de rîvnă pentru credinţă, s-a apropiat de ei şi i-a certat cu glas tare[13].

2. Fiind arestat pentru această îndrăzneală, el s-a dovedit un martor foarte viteaz al adevărului. Cînd judecătorul a rostit împotriva lui sentinţa să moară ars pe rug, el a primit-o cu faţa veselă, şi cu o înfăţişare deosebit de prietenoasă şi senină a fost dus la moarte. A fost legat de un stîlp şi vreascurile au fost aduse lîngă el, cei care trebuiau să aprindă focul aşteptau semnalul împăratului, care se afla de faţă[14]. «Unde e focul pentru mine?» a strigat Roman.

3. Drept urmare, la aceste cuvinte el a fost chemat înaintea împăratului ca să fie supus la o pedeapsă neaşteptată: să i se taie limba! El a suferit-o cu toată bărbăţia, dovedind tuturora prin fapte că cei care îndură vreo suferinţă pentru credinţă sînt ajutaţi de o putere dumnezeiască în stare să le întărească rîvna. Gustînd din nou pedeapsa fără să se tulbure deloc, acest tînăr vrednic şi-a scos bucuros limba şi a oferit-o foarte liniştit celor ce urmau s-o taie.

4. După această pedeapsă el a fost pus în lanţuri, unde a fost chinuit vreme foarte îndelungată. Cu ocazia împlinirii a 20 de ani de domnie a împăratului[15], după o bunăvoinţă devenită obişnuită, s-a proclamat în toată împărăţia punerea în libertate a tuturor celor puşi în lanţuri. Singur el, cu amîndouă picioarele strînse în cătuşe pînă la a cincea gaură, spînzurat de un stîlp, a

11. Adică în 17 sau 18 noiembrie.

12. Exorciştii puteau fi şi laici, şi clerici, ca Roman. El pătimeşte în Antiohia deşi e pomenit aici.

13. Şi Evanghelia sfătuia: «fugiţi în alt loc» (*Matei*, 10, 23 etc.). Tertulian, Atanasie şi alţii se apără pentru fuga de persecuţie, dar sînt – cazul lui Roman – şi îndrăzneţi, care nu pot răbda defăimarea credinţei.

14. Versiunea lungă dă şi numele acestui împărat: «ginerele lui Diocleţian – Galeriu».

15. Vicenaliile lui Diocleţian au fost sărbătorite la Roma în 20 noiembrie anul 303.

fost sugrumat primind astfel, aşa cum dorise, podoaba martiriului[15a].

5. De altfel, acest om merită să fie numărat în rîndurile martirilor palestinieni întrucît, deşi se trăgea de dincolo de graniţele acestei ţări, era totuşi din Palestina. Acestea s-au întîmplat în primul an de persecuţie, cînd ea nu ameninţa încă decît numai pe căpeteniile Bisericii.

III

Timotei, Agapie, Tecla şi alţi opt martiri

1. În decursul celui de al doilea an[16] lupta împotriva creştinilor a devenit şi mai crîncenă într-o vreme cînd la conducerea acestei ţări ajunsese Urban[17]. Mai întîi se răspîndiseră o serie de scrisori imperiale, prin care se poruncea, pe baza unui decret general, că toţi locuitorii din toate oraşele sînt obligaţi să aducă jertfe sîngeroase şi libaţii idolilor[18]. În oraşul Gaza din Palestina, după ce a îndurat numeroase chinuri, Timotei a fost dat să fie mistuit într-un foc mic şi încet. După ce a dat cea mai deplină dovadă despre credinţa sa în Dumnezeu prin tăria cu care a răbdat toate chinurile, el a cîştigat cununa luptătorilor biruitori la jocurile sacre ale religiei. Deodată cu el, au dovedit cea mai nobilă răbdare şi Agapie şi Tecla, cea din vremea noastră[19], fiind osîndiţi şi aceştia amîndoi să servească drept hrană fiarelor[20].

2. Văzînd cele ce au urmat după acestea, cine n-ar fi rămas cuprins de admiraţie, sau cine n-ar fi rămas impresionat chiar şi numai auzindu-le istorisite? Căci într-adevăr într-o vreme cînd păgînii prăznuiau o serbare publică şi dădeau spectacole obişnuite, se răspîndise tot mai intens zvonul că după jocurile obişnuite pregătite pentru popor se vor prezenta în arenă şi creştinii osîndiţi recent pentru lupta cu fiarele.

3. Întrucît vestea creştea şi se răspîndea peste tot, s-au prezentat şi cîţiva tineri, şase la număr, dintre care unul, Timelau, era originar din Pont, altul cu numele Dionisie era din Tripoli al Feniciei, cel de al treilea, cu numele Romil, era subdiacon al comunităţii din Diospolis, alţii doi erau tot egipteni şi se numeau Paisie şi Alexandru şi, în sfîrşit, ultimul, cu numele tot Alexandru, era din Gaza. Pe cînd Urban urca în tribună să urmărească programul vînătoarei, cei şase tineri au cerut să fie legaţi de mîini, ca să arate dorinţa lor aprinsă

---

15 a. Pomenirea în 18 nov. A. Ehrhard, I, *o. c.*, 506.

16. Aşadar în 304–305.

17. Urban a guvernat Palestina între 304–307.

18. E vorba de cel de al IV-lea edict (din primăvara anului 304).

19. Spre a o deosebi de cea care ascultase predica sfîntului Pavel.

20. În calendarul răsăritean pomenirea lui Agapie şi a soţilor săi se prăznuieşte şi la 15 martie. Ehrhard (*o. c.* I, 591) ne informează că într-un calendar cu unciale din sec. IX, «Agapie şi soţii lui» figurau pe data de 15 martie. Dar, curios, într-un alt minologien (Ehrhard, *o. c.* I, 697) găsim iarăşi la data de 19 august pe «Timotei, Agapie şi Tecla».

după martiraj, de aceea au venit în fugă la guvernator mărturisind că sînt tot creştini, arătînd prin hotărîrea lor de a îndura toate cruzimile că cei care se laudă cu credinţa în Dumnezeu cel Atotputernic nu se tem nici măcar de atacurile fiarelor sălbatice.

4. Guvernatorul şi cei din jurul lui au rămas foarte surprinşi. Deocamdată el a poruncit să-i închidă îndată pe toţi în temniţă. După cîteva zile alţi doi s-au adăugat acelora: unul, cu numele tot Agapie, suferise curajos înainte de ei chinuri cumplite şi variate cu ocazia unei alte mărturisiri; celălalt, care se numea şi el Dionisie, purtase grijă de trebuinţele lor trupeşti. Tuturor celor opt li s-au tăiat capetele în aceeaşi zi în Cezareea, şi anume în a douăzecea zi a lunii Distros, adică cu nouă zile înainte de calendele lunii aprilie[21].

5. În acest timp avu loc o schimbare între împăraţi: cel care era superior tuturora precum şi al doilea după el s-au retras din domnie în viaţa particulară[22], iar treburile publice au început să meargă prost.

6. În scurtă vreme imperiul romanilor se împarte în două şi un război civil fără ieşire s-a aprins între ei. Neînţelegerea şi tulburările nu s-au sfîrşit pînă cînd pacea din vremile noastre nu se va statornici în toată ţara pusă de acum în întregime sub puterea romanilor.

7. Această pace a venit deodată pentru toţi, ca o lumină care apare dintr-o noapte deasă şi întunecoasă. De acum treburile publice au fost iarăşi restabilite, devenind armonioase şi paşnice, revenindu-se la înţelegere reciprocă obişnuită din străbuni. Dar despre acestea vom vorbi mai pe larg la locul cuvenit, acum să revenim la istorisirea evenimentelor ulterioare.

IV
Mucenicul Apfian

1. De cînd a ajuns la putere, cezarul Maximin[23] s-a arătat tuturor ca o întruchipare a duşmăniei înnăscute faţă de Dumnezeu şi a nelegiuirii, de aceea s-a încăpăţînat cu şi mai multă putere decît înaintaşii lui la prigoana împotriva noastră.

2. Era de înţeles aşadar de ce ne-a apucat pe toţi o mare zăpăceală. Unii s-au împrăştiat într-o direcţie, alţii într-alta, căutînd fiecare cum să scape de nenorocire. O agitaţie groaznică domnea peste tot. Ce cuvinte ne-ar putea ajuta să istorisim după cuviinţă iubirea dumnezeiască şi îndrăzneala cu care a

---

21. Cei opt mucenici au murit la 24 martie anul 305.
22. Abdicarea lui Diocleţian şi Maximian Hercule s-a făcut la 1 mai anul 305. Lactanţiu, *De mort. persecut.* XIX.
23. Maximin Daja era nepotul lui Galeriu, care-l ajutase să primească în mai 305 gradul de cezar.

mărturisit pe Dumnezeu fericitul şi cu adevărat nevinovatul miel, care a fost Apfian, care acolo, înaintea porţilor cetăţii Cezareea, a pus tuturor înaintea ochilor o minunată pildă de credinţă în Dumnezeul cel unic, cu atît mai mult cu cît vîrsta lui trupească nu atinsese încă 20 de ani?

3. Mai întîi trebuie să spunem că de dragul educaţiei profane a elinilor (căci s-a întîmplat ca părinţii lui să dispună de o mare bogăţie pămîntească) Apfian a petrecut un timp destul de îndelungat la Beirut[24], unde – lucru aprope de necrezut – el a ajuns să întreacă într-un asemenea oraş orice ambiţie pentru învăţătură a tinerimii, fără ca moravurile lui să fi putut fi corupte nici de frumuseţea trupului şi nici de tovărăşia cu ceilalţi tineri, ci îmbrăţişase fecioria, trăind în curăţie, în credinţă şi în frica de Dumnezeu potrivit învăţăturii creştine, rînduindu-şi după ele felul de viaţă[25].

4. Dacă se cade să amintim despre patria sa şi s-o distingem pentru lupta de susţinere a credinţei, atunci vom şi face-o pe bună dreptate.

5. Dacă a auzit cineva de Gagae[26], oraş nu din cele mai necunoscute ale Liciei, de acolo a pornit la drum tînărul nostru după ce s-a întors de la studii din Beirut. Tatăl lui i-a îmbiat cele mai bune servicii în patria sa, dar el nu s-a putut împăca cu părerile tatălui său şi ale celor din neamul lui, pentru că aceştia nu voiau să vieţuiască după rînduielile prescrise de credinţa cea adevărată. Dimpotrivă, mînat de un cuget dumnezeiesc, el s-a orientat după o filosofie interioară sau, mai bine-spus, inspirată de Dumnezeu şi adevărată, ridicîndu-se cu gîndul mult mai presus decît aşa numita slavă deşartă a acestei vieţi şi dispreţuind plăcerile trupului[27]. De aceea s-a depărtat pe ascuns de ai săi şi fără să se îngrijoreze de frica cheltuielilor de fiecare zi, aşa că, fiind întărit de nădejdea şi de credinţa în Dumnezeu şi îndrumat de Duhul Sfînt, a venit în oraşul Cezareea, unde i se pregătise cununa martirilor pentru credinţă.

6. Trăind împreună cu mine, el aducea din Sfintele Scripturi cît i-a fost cu putinţă îndrumări desăvîrşite şi se pregătea de acum din tot sufletul, prin deprinderi ascetice potrivite, pentru martiriu. Cine oare, văzîndu-i sfîrşitul, care se întrevedea, nu ar fi rămas impresionat?

7. Cine din cei care-l ascultau nu i-ar fi admirat curajul, tăria şi statornicia şi, mai presus decît toate acestea, îndrăzneala şi însăşi iniţiativa lui, care

24. Se cunoştea de mult faima şcolilor juridice de la Beirut. Fraţii Atenodor şi Grigorie Taumaturgul acolo s-ar fi dus dacă nu ar fi rămas atraşi de reputaţia lui Origen. Episcopul Trifiliu din Cipru tot în Beirut studiase, cum ne informează Sozomen (*Ist bis.* VII, XIX), Pamfil, elevul lui Origen, la fel, mai tîrziu Grigorie de Nazianz şi alţii.

25. *I Tim.* 3, 2–3.

26. Un mic orăşel, port la mare în Licia. De aici se trăgea Apfian şi se pare că părinţii lui erau păgîni.

27. Simeon Metafrastul, cunoscutul aghiograf bizantin din sec. X, ne informează că cel care l-a convertit pe Apfian a fost sfîntul Pamfil, dascălul lui Eusebiu (Stigloher, *Eusebiu K. Gesch.* p. 622).

erau dovada clară a rîvnei lui pentru credinţă şi a duhului său cu adevărat supraomenesc!

8. Într-adevăr, sub Maximin s-a produs o a doua prigoană împotriva noastră, şi anume, în cel de al treilea an al persecuţiei (lui Diocleţian, *n. tr.*)[28]. Acum pentru prima dată au fost publicate ordonanţe ale tiranului, prin care se poruncea, odată pentru totdeauna, ca toţi, fără excepţie, să aducă jertfă zeilor. Drept aceea, potrivit poruncii guvernatorului, în întreg oraşul Cezareii crainicii stăpînirii au început să strige pe nume pe fiecare: bărbaţi, femei şi copii, ca toţi să se prezinte la templu, unde «tribunii»[29] mai controlau o dată pe fiecare după listă. Într-o vreme cînd nenorocirile se îngrămădeau în chip nespus din toate părţile, fără ca nimeni să ştie ce are de gînd să facă, întrucît s-a ferit de noi care locuiam cu el în casă precum şi de escorta militară pusă la dispoziţia guvernatorului, tînărul amintit păşi fără frică spre Urban, care tocmai atunci urma să aducă libaţie zeilor, îl prinse liniştit de mînă şi-l opri să jertfească, spunîndu-i, într-un chip cu totul convingător şi cu o hotărîre aproape dumnezeiască, că nu se cuvine să părăseşti pe singurul şi adevăratul Dumnezeu şi să aduci jertfă unor idoli şi unor demoni. Pe cît se pare, tînărul a săvîrşit această faptă îndemnat de o putere dumnezeiască, prin care se proclama că creştinii – cel puţin adevăraţii creştini – sînt atît de departe de a părăsi pe Dumnezeu Atotputernicul (din clipa în care ei s-au învrednicit de a-I sluji cu credinţă), încît nu numai că s-au ridicat deasupra oricăror ameninţări şi pedepse care ar putea veni asupra lor, ci şi că vorbesc cu mai multă îndrăzneală, că se exprimă într-un grai demn şi deschis şi că, dacă este cu putinţă, ei îndeamnă chiar şi pe prigonitorii lor să iasă din rătăcire şi să recunoască pe Cel care singur e cu adevărat Dumnezeu.

10. Fireşte că faţă de o astfel de îndrăzneală cel de care vorbim a fost zmucit ca de nişte fiare sălbatice de către cei care înconjurau pe guvernator. A fost bătut atît de cumplit încît trupul îi era numai răni, dar el a suferit totul cu foarte mult curaj, după care a fost aruncat un timp iarăşi în temniţă.

11. Aici, vreme de o zi şi o noapte, amîndouă picioarele aşa strînse în butuci i-au fost îndepărtate unul de altul pînă la refuz, iar a doua zi a fost adus din nou în faţa judecătorului. Cînd i s-a poruncit din nou să jertfească el a arătat toată răbdarea în faţa torturii şi a durerilor încît te cutremurai. Coastele i-au fost ciopîrţite cu căngi de fier nu o dată sau de două ori, ci în mai multe rînduri, încît îi vedeai înăuntru şi oasele şi măruntaiele. Atîtea răni avea pe

28. Adică prin 305–306. De notat însă că indicaţiile cronologice ale lui Eusebiu nu sînt prea sigure.

29. În text «χιλιάρχοι» – cei peste 1.000 de oameni, deci un fel de magistraţi superiori de miliţie, care răspundeau de ordinea publică.

faţă şi pe spate încît nici cei ce-l cunoscuseră pe vremuri bune acum nu-i mai cunoşteau faţa din pricina umflăturilor.

12. Dar întrucît nu s-a dat învins nici după astfel de chinuri, i-au înfăşurat amîndouă picioarele în pînză înmuiată în ulei, sub care călăii, care ascultau de ordinul primit, au aprins focul. Ce suferinţe a trebuit să îndure fericitul atunci, nu se poate descrie în cuvinte, căci înmuindu-i carnea de pe el, focul ajungea pînă la os, aşa că din pricina flăcărilor lichidul din trup se topea ca ceara şi se scurgea picătură cu picătură[30].

13. Dar nici după aceste chinuri el nu s-a încovoiat, cu toate că adversarii lui se vedeau învinşi şi aproape neputincioşi în faţa răbdării lui supraomeneşti. A fost pus din nou în lanţuri. După trei zile, fiind adus iarăşi în faţa judecătorului, el a declarat că nu-şi schimbă hotărîrea, aşa că, în sfîrşit, jumătate mort, a fost aruncat în mare.

14. Ceea ce s-a întîmplat îndată după aceea ar părea de necrezut dacă l-ar spune cineva care nu a văzut faptele cu ochii lui proprii. Cît mă priveşte pe mine, cu toate că ştiu bine cum s-au petrecut lucrurile, totuşi acesta nu-i un motiv ca să nu transmit istoriei adevărul întreg. Drept vorbind, martorii acestui eveniment sînt toţi locuitorii Cezareii, căci nici o vîrstă n-a fost lipsită de vederea acestei minuni.

15. Curînd după ce au văzut scufundîndu-se în valurile mării la adîncimi nesfîrşite acest om cu adevărat sfinţit şi de trei ori fericit, dintr-odată s-a produs o fierbere şi o zguduitură atît de puternică în marea însăşi precum şi în tot ce era în jur, încît pămîntul şi oraşul întreg s-au zguduit din pricina acestui fenomen. Şi deodată cu acest uimitor şi neaşteptat cutremur de pămînt, ca şi cum nici ea n-a putut să-l ţină, însăşi marea a aruncat înaintea porţilor oraşului cadavrul dumnezeiescului martir. Şi iată aşa s-au întîmplat evenimentele în legătură cu dumnezeiescul Apfian! Ele au avut loc cu patruzeci zile înainte de nonele lui aprilie, într-o zi de vineri[31].

V

Martirii Ulpian şi Edesiu

1. În acelaşi timp şi în aceleaşi zile, în oraşul Tir, un tînăr cu numele Ulpian[32], după chinuri cumplite şi după înfiorătoare lovituri cu biciul, a fost

30. Dacă chiar legislaţia editată de Constantin cel Mare prevedea pedepse precum turnarea plumbului topit în gura celui care ar fi comis răpirea unei fete, ne putem închipui că cruzimea persecuţiilor, oricît de rafinată ar fi fost, nu-i neverosimilă.

31. Se ştie că nonele erau în ziua a cincea din lună, afară de martie, mai, iulie şi octombrie, cînd erau a şaptea zi. În cazul de faţă am avea data de 2 aprilie, cînd de fapt şi figurează în calendarul răsăritean pomenirea «Sf. Apfian şi Edesie». În schimb, în anul acela ziua de doi aprilie nu era vineri, ci marţi. Ehrhard, *o. c.* I, 609.

32. Pomenit în unele minologii la data de 4 mai sub numele «Olbian», Ehrhard, *o.c.* II, p. 621.

înfăşurat împreună cu un cîine şi cu o viperă – acel şarpe veninos – într-o piele de bou de curînd jupuită şi aruncat în mare. De aceea pe bună dreptate cred că trebuie pomenit şi el în legătură cu martiriul lui Apfian.

2. Aceeaşi soartă ca şi Apfian a îndurat nu după multă vreme şi Edesiu[33], care nu numai în ce priveşte atitudinea lui faţă de Dumnezeu, ci şi după locul de naştere era frate de sînge cu el. De nenumărate ori a mărturisit că era creştin şi de nenumărate ori de-a rîndul a fost chinuit în închisori suferind diferite pedepse din partea guvernatorului, în urma cărora a fost trimis să muncească în minele (de aramă, *n.tr.*) din Palestina. Înfăşurat mereu într-o manta sărăcăcioasă[34], el ducea tot timpul un trai de adevărat filosof (căci avea mai multă învăţătură decît fratele său,întrucît fusese educat în şcoala de filosofie). Şi-a sfîrşit zilele în oraşul Alexandria.

3. Întrucît a văzut pe judecătorul din acest oraş care judeca pe creştini[35], că se poartă ca un beat şi că întrece orice măsură a bunei–cuviinţe, odată înjurînd în diferite chipuri oameni venerabili, alteori arătîndu-se îngăduitor, în vederea unor scopuri ruşinoase,cu unele femei de cea mai indiscutabilă moralitate şi cu fecioare care se deprinseseră de bună voie să trăiască în feciorie, el a căutat să facă acelaşi lucru ca şi fratele său: întrucît faptele judecătorului ajunseseră de nesuportat, el păşi cu un calm curajos şi, atît prin cuvinte, cît şi prin ţinută, îl făcu de ocară şi de ruşine. Drept urmare, el suferi cu multă tărie chinuri şi cazne de tot felul, îndurînd aceeaşi moarte ca şi fratele său, fiind aruncat în mare. Dar, după cum am mai amintit şi în alt loc, martiriul său a avut loc mult mai tîrziu.

VI
Martirul Agapie

1. În cel de al patrulea an al persecuţiei[36] pornite împotriva noastră, cu douăsprezece zile înainte de calendele lunii lui Dios, în ajun de sîmbătă[37] «în

---

33. Data morţii lui Edesiu nu-i indicată de Eusebiu decît prin cuvintele «nu multă vreme după Apfian», adică după 2 aprilie. De fapt vechile minologii îi pun pe amîndoi la 2 aprilie. Ehrhard: «Überliefferung II, 614». Unii istorici afirmă că Edesiu ar fi făcut parte dintre cei trimişi la mine, ceea ce i-ar situa moartea abia după anul 307. E drept că cronologia lui Eusebiu lasă adeseori de dorit. Apfian şi Edesiu erau fraţi şi vor fi murit curînd unul după altul.

34. Τρίβων = pallium, era «haina filosofului». Iustin, *Dialog,* I, 2. Şi aici mai sus: VI, XIX, 14.

35. Recenzia lungă precizează că judecătorul respectiv se numea Hierocle şi se pare că acesta a fost polemistul pătimaş care a scris o lucrare ***Împotriva creştinilor,*** în care acuză Scriptura că ar conţine contradicţii. Unii afirmă că el este cel care a sfătuit pe Diocleţian să semneze edictul de persecuţie a creştinilor. Poate că acolo a fost condamnat Edesiu şi între ei se va fi desfăşurat discuţia de care ne aminteşte Eusebiu.

36. Adică în anul 306–307.

37. Dios era luna decembrie. Data de 20 noiembrie 306 cădea într-o miercuri, nu într-o vineri, cum zice Eusebiu.

aceeaşi Cezareea, tocmai cînd tiranul Maximin era de faţă şi în cinstea zilei lui de naştere se ofereau poporului spectacole, a avut loc următorul martiriu vrednic de a fi pomenit.

2. Era un vechi obicei ca atunci cînd e de faţă şi împăratul să se prezinte privitorilor programe mai bogate decît în alte împrejurări şi ca spectacole noi şi necunoscute să înlocuiască pe cele obişnuite: se aduceau animale de pretutindeni, din India, din Etiopia şi din alte părţi; în acelaşi timp oamenii prezentau spectatorilor şi distracţii deosebite, participînd la întreceri fizice în care se deprinseseră. Oricum, în cazul cînd însuşi împăratul oferea astfel de spectacole trebuia ca ele să cuprindă ceva extraordinar şi ieşit din comun.

3. Şi în ce credeţi că a constat aceasta? Un martir al învăţăturii noastre a fost adus în mijlocul arenei ca să lupte pentru singura şi adevărata credinţă: era Agapie, despre care am amintit mai înainte şi care fusese dat odată hrană fiarelor în acelaşi timp cu Tecla. El fusese adus în cortegiu din temniţă pînă la stadion deodată cu nişte răufăcători în trei sau patru rînduri, dar de fiecare dată, sub ameninţări sau din milă ori în nădejdea că va fi rezervat unui alt program, judecătorul îl păstrase mereu pentru alte lupte. Acum, fiind de faţă chiar împăratul, el fu adus ca şi cum anume ar fi fost păstrat pentru această ocazie ca să se împlinească şi în legătură cu el cuvîntul Mîntuitorului care, potrivit preştiinţei lui Dumnezeu, proorocise ucenicilor Săi că vor fi duşi la dregători şi la regi «spre mărturie»[38] pentru El.

4. Agapie a fost adus aşadar în mijlocul stadionului împreună cu un răufăcător, despre care se zice că era întemniţat pentru că-şi omorîse stăpînul.

5. Iată însă că cel care-şi ucisese stăpînul şi care acum a fost aruncat la fiare a fost socotit vrednic de iertare şi de graţiere cam în acelaşi fel cum fusese iertat şi Baraba[39] de pe vremea Mîntuitorului şi tot amfiteatrul a răsunat de strigătele prin care se vestea bucuria că ucigaşul fusese graţiat din bunăvoinţa împăratului şi socotit vrednic de cinste şi de libertate.

6. Dimpotrivă, luptătorul pentru credinţa cea dumnezeiască a fost strigat şi el pe nume mai întîi chiar de către tiranul însuşi, împăratul Maximin, *n.tr.*, care i-a făgăduit că-l eliberează şi pe el dacă-şi reneagă credinţa. Acesta a mărturisit însă că pentru vreo crimă nu va face-o, dar de dragul credinţei în Făcătorul lumii ar merge de bună voie şi cu drag să sufere curajos orice chinuri la care ar fi supus.

7. Şi zicînd acestea, zis şi făcut a şi pornit, alergînd spre un urs care şi fusese lăsat să flămînzească pentru ca să-i fie el oferit ca hrană. Dar întrucît ursul

38. *Matei* 10, 18.

39. *Matei* 27, 15–26; *Marcu* 15, 6–15. Această asemănare cu patimile Mîntuitorului o aflăm la mulţi martiri, chiar şi dintre cei amintiţi de Eusebiu (Iacob, Policarp, Lyon etc.).

nu i-a avut grija, martirul a fost dus din nou, abia respirînd, în temniţă, unde a mai trăit o zi. Şi a doua zi, după ce i-au atîrnat nişte pietre de picioare, l-au aruncat în mijlocul mării. Şi iată aşa a decurs martiriul lui Agapie[40]

VII

Fecioara Teodosia. Martirii Domninus şi Auxentius

1. Pe vremea cînd prigoana împotriva noastră dura deja de cinci ani, în ziua a doua a lunii lui Xantic, adică cu patru zile înainte de nonele lunii lui aprilie, tocmai în duminica Învierii Mîntuitorului noastru[41], iarăşi în Cezareea, fecioara Teodosia din Tir, o tînără credincioasă şi plină de evlavie, care încă nu împlinise nici optsprezece ani, s-a apropiat de prizonierii care şi ei mărturiseau împărăţia lui Hristos şi care stăteau înaintea scaunului de judecată. Ea voia să le arate că ia parte la durerea lor şi probabil că i-a rugat să-şi aducă aminte de ea cînd vor ajunge înaintea Domnului.

2. Văzînd aceasta, soldaţii au arestat-o, sub pretext că ar fi săvîrşit o faptă imorală şi nelegiuită şi au dus-o în faţa guvernatorului. Acesta, ca ieşit din fire şi cu suflet furios ca de fiară, o supune îndată la chinuri crîncene în stare să te înfioare, ciopîrţindu-i în chip ruşinos carnea de pe şolduri, precum şi sînii, ajungînd pînă la os. Pe cînd încă mai răsufla şi întrucît, după toate suferinţele, faţa ei era mereu zîmbitoare şi strălucitoare, guvernatorul a poruncit s-o arunce în valurile mării. După aceea, trecînd de la ea la ceilalţi mărturisitori i-a osîndit pe toţi la munca silnică în minele de aramă din Faena, în Palestina[42].

3. Afară de ei, acelaşi guvernator a mai osîndit în acelaşi oraş în ziua de cinci a lunii lui Dios, sau după romani la nonele lui noiembrie[43], pe mărturisitorul Silvan, care pe atunci era numai preot, dar care la scurtă vreme după aceea a fost învrednicit de scaunul episcopal[44] şi care a murit ca martir împreună cu mai mulţi însoţitori la muncile din aceeaşi mină, după ce dovedise cea mai nobilă răbdare pentru credinţă prin aceea că i s-au ars cu fier înroşit articulaţiile picioarelor, astfel încît nu se mai putea folosi de ele.

4. Deodată cu sentinţa pronunţată împotriva acestora, Urban a mai osîndit (să fie ars cu foc, *n.tr.*) încă un om care se distinsese prin nenumărate alte

---

40. În unele calendare pomenirea lui Agapie se face la 15 martie, iar nu la 24 martie. Ehrhard *o.c.* I, 605.

41. Din nou o greşeală de cronologie a lui Eusebiu: ziua a patra înainte de nonele lui aprilie este 2 aprilie. În anul 307 Paştile cădeau cu 8 zile înainte de idele lunii aprilie, deci în 8 aprilie. În calendarul apusean Teodosia e prăznuită în 2 aprilie, în cel răsăritean, la 29 mai.

42. Situată la 40 de km. sud de Marea Moartă, mina de aramă Phaeno (azi Feinan) e azi aproape părăsită.

43. Deci, 5 noiembrie. Atunci se pomenesc «Domnin şi soţii» (Ehrhard, *o. c.* I, 505).

44. Nu cunoaştem date despre hirotonirea ca episcop a lui Silvan, care era numai preot cînd fusese trimis în mine.

mărturisiri şi care se numea Domninus, care s-a făcut foarte cunoscut în întreagă Palestina pentru îndrăzneala lui extraordinară în cuvînt[45]. Acelaşi judecător[46] era şi un straşnic născocitor de torturi şi un fabricant de noi atacuri împotriva învăţăturilor lui Hristos, aşa încît scornea împotriva creştinilor chinuri de care nimeni n-a mai auzit cîndva vorbindu-se. Pe trei creştini[47] i-a osîndit să se lupte între ei (cu pumnul ca şi gladiatorii, *n. tr.*). Pe Auxenţiu, un bătrîn venerabil şi sfînt, l-a osîndit să fie mîncat de fiare[48]. Pe alţii, iarăşi, oameni în puterea vîrstei, i-a castrat, făcîndu-i eunuci[49], apoi i-a trimis la munci forţate în aceleaşi mine. Pe alţii, după chinuri grele, i-a încuiat în temniţă. Printre ei se afla cel mai drag dintre prietenii mei, Pamfil, cel mai vestit dintre martirii vremii noastre.

5. Pe acesta l-a pus Urban la încercare mai întîi ca să-i vadă capacitatea lui oratorică şi adîncimea cunoştinţelor sale filosofice, după care, în cele din urmă, l-a forţat să aducă jertfe zeilor. Cînd a văzut că face semn de refuz şi că nu dă nici cea mai mică importanţă ameninţărilor, Urban s-a înfuriat peste măsură şi a poruncit să fie torturat cu cele mai grele chinuri.

6. Om cu suflet de fiară, Urban poruncea mereu şi cu tot mai multă ură să-i sfîrtece coastele cu căngi de fier, bucurîndu-se oarecum de chinurile victimei. Dar din toate acestea, guvernatorul n-a cîştigat decît ruşine. Pamfil a rămas şi mai departe pe lista celor condamnaţi la închisoare.

7. Ce fel de răsplată va trebui să-l aştepte pe Urban la dreapta judecată a lui Dumnezeu, din pricina cruzimii cu care lupta împotriva martirilor lui Hristos, e uşor de înţeles, după evenimentele care începuseră să se desfăşoare atunci. Căci îndată, la puţină vreme după aceste nelegiuiri cu care a îndrăznit să maltrateze pe Pamfil, pe cînd încă mai deţinea slujba de guvernator, judecata lui Dumnezeu l-a lovit atît de pe neaşteptate, încît pe cel care mai ieri-alaltăieri judeca de la înălţimea tribunalului şi care era păzit de gardă militară, care poruncea peste toate popoarele din Palestina şi care era prietenul cel mai drag şi mai nelipsit de la mesele date de tiranul însuşi, această dreptate dumnezeiască l-a despuiat într-o singură noapte şi l-a lipsit de toate demnităţile, revărsînd ruşine şi ocară peste cei care-l admiraseră altădată ca şef al lor, arătîndu-le tuturora că a sfîrşit ca un laş şi ca un om fără bărbăţie, care, asemenea femeilor, se văita şi plîngea în faţa poporului peste care domnise. Din Maximin însuşi, cu care altădată se mîndrea şi se fălea ca de cel pe care-l iubea cel mai mult din pricina necazurilor pe care ni le punea pe cap nouă, creştinilor,

---

45. Eusebiu nu dă nici un alt amănunt despre el.
46. Urban.
47. Numele lor: Timotei, Teofil şi Teotim.
48. Nu este trecut în sinaxar.
49. Eutihie şi Carterie.

el a făcut un judecător aspru şi crud tocmai aici, în Cezareea, aruncînd asupra lui sentinţa de moarte, după ce mai înainte îl acoperise de ruşine din pricina crimelor de care se convinsese.

8. Dar acestea să fie spuse doar în trecere.

Poate că vom mai avea ocazia, cînd ne vom ocupa amănunţit de sfîrşitul şi de căderea jalnică a nelegiuiţilor care s-au războit cel mai mult cu noi şi între ei şi de Maximin însuşi şi de cei din jurul său[50].

VIII

Alţi mărturisitori, precum şi martiriul Valentinei şi al lui Pavel

1. Dar şi cînd se împlinea cel de al şaselea an[51] de cînd bîntuia fără încetare furtuna împotriva noastră, ba şi înainte de acea dată, a existat în minele de la Tebaida (care poartă acest nume de la piatra de porfir care se găseşte aici) o mare mulţime de mărturisitori ai credinţei creştine, între ei 97 de bărbaţi împreună cu femei şi cu copii mici, care toţi fuseseră daţi în seama acestui guvernator al Palestinei. Dar deoarece şi acolo, pe pămînt evreiesc, ei mărturisiră credinţa în Dumnezeu Atotputernicul şi în Hristos, li s-au tăiat cu fierul înroşit vinele de la piciorul stîng ajungînd pînă la nervi; li s-a crăpat apoi ochiul drept, şi anume cu paloşul li s-a luat întîi membrana şi pupila, apoi cu fierul roşu li s-a ars întreagă orbita pînă la rădăcina ochilor. Aceste mutilări au fost poruncite, zice-se, pe temeiul unui ordin împărătesc, de Firmilian, noul guvernator care a fost trimis aici după Urban. După aceea ei au fost trimişi în minele din acest ţinut ca să trăiască acolo nenorociţi în robotă şi suferinţă.

2. Dar nu-i destul că am vorbit despre astfel de suferinţe. Aceeaşi soartă au avut-o cei din Palestina, despre care am amintit ceva mai înainte şi care au fost osîndiţi să se lupte cu pumnii unii împotriva celorlalţi.

3. Ei n-au voit nici să guste din hrana procurată pe cheltuiala statului şi nici să facă exerciţii pentru luptă, de aceea au fost nevoiţi să se prezinte nu numai în faţa guvernatorului, ci chiar înaintea lui Maximin însuşi. În mărturisirea lor ei dovediră cea mai mare tărie prin curajul cu care au refuzat hrana împărătească şi prin răbdarea cu care au îndurat loviturile de bici, suferind chinuri asemănătoare celor de care am vorbit şi la care s-au mai adăugat şi alţi mărturisitori din Cezareea însăşi.

4. Printre aceştia, unora care fuseseră arestaţi de curînd, pe cînd se adunau să asculte citirile sfinte[52], le-au fost strujite picioarele, pe cînd alţii au fost

---

50. *Istoria bisericească*, IX, X.

51. Deci, 308–309.

52. Întrucît bisericile creştine fuseseră distruse, creştinii se adunau unde puteau, prin case particulare sau prin păduri, să asculte rugăciuni şi cateheze creştine. După ce refuzaseră hrana oficială (ca printr-o revoltă organizată), întrunirile religioase păreau periculoase.

torturați nu numai la picioare, ci și la ochi și, în sfîrșit, alții au îndurat chinuri și mai grele, rupîndu-li-se coastele.

5. Printre aceștia o creștină, femeie după trup[53], dar bărbat după avînt, neputînd suporta amenințarea necinstirii, pentru motivul că a spus o vorbă mai grea la adresa tiranului care a îngăduit să se dea puterea pe mîna unor judecători tot atît de cruzi, a fost mai întîi bătută cu biciul, apoi a fost întinsă pe calul de lemn și înțepată crud în coaste.

6. În vreme ce călăii încredințați în acest sens o chinuiau cu cruzime, după porunca primită, o altă persoană, care ca și cea dintîi a preferat să fie chinuită decît să sufere necinstirea, se dovedi superioară față de vestiții apărători ai libertății lăudați pretutindeni de greci; și neputînd îndura lipsa de milă și de omenie a torturilor[54], dintr-odată, așa slăbită cum părea trupește și neajutorată la înfățișare, a dovedit un curaj deosebit în sufletul ei și o putere mult mai mare decît îi era trupul, căci a strigat acolo în mulțime: «Pînă cînd mai ai de gînd să chinuiești cu atîta cruzime pe sora mea?» Tulburat și mai amarnic din pricina acestor cuvinte, judecătorul porunci numaidecît să ridice de acolo pe această femeie.

7. După aceea a fost tîrîtă în mijlocul tribunalului, în timp ce ea nu făcea nimic altceva decît să murmure numele Mîntuitorului. I s-a cerut mai întîi să aducă jertfă, iar întrucît nici n-a voit să audă de așa ceva, a fost tîrîtă cu forța pînă lîngă altar. Ea și-a păstrat însă și mai departe aceeași stăpînire de sine și hotărîre ca și înainte, fără ca nici măcar să tremure. Sigură de sine și neclintită în credință, ea lovi cu piciorul în altar, care se și răsturnă cu tot ce era pe el, inclusiv și vasul cu jar pentru jertfă.

8. Cînd a văzut aceasta, judecătorul și-a ieșit din fire ca o fiară sălbatică și a poruncit atîta să o bată cu căngi de fier peste coaste, încît nimeni poate că n-ar mai fi putut răbda atîta, iar pentru el era o desfătare văzînd cum curge sîngele din răni. În sfîrșit, după ce furia l-a scîrbit, a poruncit s-o lege laolaltă cu cealaltă, despre care spusese înainte că este sora ei, și a poruncit apoi ca amîndouă să fie arse pe rug. Cea dintîi se spune că era originară din părțile Gazei, despre cealaltă se știe sigur că se trăgea din Cezareea. Ea fusese cunoscută de mult și numele ei fusese Valentina[55].

9. În privința muceniciei de care a fost învrednicit de trei ori fericitul Pavel, cum aș putea-o descrie cu toată cuviința? El fusese osîndit la moarte în

53. Nu li se dă numele, probabil e vorba de Tea, Pavel și Valentin, martirizați la 15 iulie, (Ehrhard *o. c.* I, 669).

54. Poate că Eusebiu se va fi gîndit la unii din tinerii φιλελεύτεροι care justificau chiar acțiuni riscante de dragul libertății, așa cum amintește istoricul Polibiu (+123 î.Hr.) sau Plutarh, cînd vorbește despre Demostene.

55. Alte amănunte nu ne dă Eusebiu.

aceeaşi oră cu celelalte două fecioare şi prin aceeaşi sentinţă. Înainte de pronunţarea hotărîrii el a cerut celui care urma să-i taie capul să-i acorde doar o singură clipă.

10. După ce i s-a îngăduit, el a cerut cu glas tare lui Dumnezeu să dea iertare tuturor celor din neaml său, rugîndu-L ca să le dea cît mai curînd pace şi libertate; apoi a cerut pentru evrei ca ei să fie primiţi de Dumnezeu prin mijlocirea lui Hristos, după care a cuprins în aceeaşi rugăciune şi pe samarineni şi, în sfîrşit, s-a rugat ca şi cei care se aflau încă în rătăcire şi în necunoaşterea lui Dumnezeu să vină la cunoştinţa adevărului şi a credinţei[56], după cum tot aşa n-a uitat nici mulţimile amestecate care se aflau în jurul lui.

11. Iar la urmă de tot, o, mare şi negrăită bunătate! s-a rugat şi pentru judecătorul care l-a osîndit la moarte, pentru împăraţi şi pentru cel care avea să-i taie în curînd capul. În toate acestea se ruga aşa, încît să fie auzit de călău şi de toţi cei aflaţi în jur, cerînd lui Dumnezeu să nu li se pună în socoteală păcatul pe care-l fac[57].

12. Şi deoarece rostea aceste rugăciuni şi altele asemenea cu glas tare, aproape toţi erau convinşi că el a fost omorît nevinovat, plin de milă şi de lacrimi. Apoi aducîndu-şi în ordine hainele, potrivit legii, şi dezgolindu-şi gîtul pe care avea să-l taie sabia, s-a împodobit cu cununa unei mucenicii dumnezeieşti în ziua de douăzeci şi cinci a lunii[58] Panemos, ceea ce corespunde cu opt zile înainte de calendele lui august. Aşa s-au sfîrşit ei!

13. La scurtă vreme după aceea alţi minunaţi luptători ai credinţei în Hristos veniţi din ţara egiptenilor în număr de 130, după ce au pătimit din porunca lui Maximin aceleaşi chinuri, ca şi cei dintîi în acelaşi Egipt, la picioare ca şi la ochi, au fost trimişi unii la minele amintite din Palestina, alţii la cele din Cilicia.

IX

O reînnoire mai cruntă a persecuţiei. Antonin, Zevina, Gherman şi alţi martiri

1. După atît de multe fapte de vitejie săvîrşite de vrednicii mucenici ai lui Hristos, s-a mai domolit oarecum, prin sîngele lor sfînt, flacăra prigoanei. Deja se simţea o oarecare linişte şi libertate la cei din Tebaida, care din pricina credinţei în Hristos fuseseră osîndiţi să muncească la minele din acea ţară şi credeau că mai răsuflau puţin aer liber, cînd, nu ştim cum, în urma unei

56. *I Tim.*, 2, 4.
57. *Fapte*, 7, 60.
58. 25 iulie 308.

tulburări oarecare, cel care primise puterea de a persecuta pe creştini[59] o aprinse din nou.

2. Au apărut dintr-o dată iarăşi în toate provinciile edictele de persecuţie îndreptate de Maximin împotriva noastră. Guvernatorii şi comandanţii marilor unităţi militare strîngeau prin ordine circulare, prin epistole şi prin ordonanţe publice pe curatori, pe strategi şi pe tabulari[60], pe conducătorii justiţiei şi finanţelor din toate oraşele ca să aducă la îndeplinire porunca împărătească. S-a ordonat să se depună toată rîvna în reconstruirea templelor zeilor, căzute în paragină, să se aibă grijă ca toţi, fără excepţie: bărbaţi, femei, slugi şi chiar copii sugaci să fie obligaţi a aduce jertfe sîngeroase şi libaţii zeilor păgîni, precum şi să guste ceva din carnea jertfită. La fel se prevedea ca toate alimentele de pe piaţă să fie profanate cu vinul de la jertfe, iar în faţa băilor publice să fie puşi paznici, care să aibă grijă ca celor care intrau înăuntru să-şi spele trupul, să le spurce şi sufletul, stropindu-i cu blestemata jertfă idolească[61].

3. Întrucît aceste ordine au început să fie puse strict în aplicare, era firesc, desigur, ca ai noştri să se vadă foarte strîmtoraţi: pînă şi popoarele păgîne rîdeau de nebunia acestor rînduieli socotite exagerate şi chiar de prisos (căci chiar şi lor le păreau dezgustătoare şi exagerate). Oricum, o îngrozitoare furtună ameninţa să cadă peste capetele noastre, ale tuturor. Dar şi de astădată Mîntuitorul nostru a insuflat în apărătorii Lui un curaj atît de mare, încît chiar dacă nu i-ar fi îndemnat sau încurajat cineva, ei totuşi nu se temeau de ameninţările duşmanilor, oricît de puternici ar fi ei.

4. Pe cînd guvernatorul îşi aducea jertfa sa idolilor, din mulţime s-au desprins trei credincioşi care au înaintat spre el strigîndu-i să termine odată cu rătăcirea, pentru că nu există alt Dumnezeu decît Creatorul şi Făcătorul lumii. Întrebaţi fiind cine sînt ei, toţi trei au mărturisit cu curaj că sînt creştini.

5. Foarte puternic impresionat de curajul lor, fără să-i mai fi supus la chinuri, Firmilian i-a osîndit la pedeapsa capitală. Dintre ei cel mai bătrîn se numea Antonin[62], al doilea se nemea Zevina şi era de loc din Elefterupolis, iar numele celui de al treilea era Gherman. Era ziua a treisprezecea din luna lui Dios, la idele lui noiembrie, cînd a avut loc uciderea lor[63].

6. În aceeaşi zi a făcut acest ultim drum împreună cu ei şi o femeie, cu numele Enata, originară din Skitopolis, împodobită şi ea cu aceeaşi cunună a fecioriei. Ea n-a făcut acelaşi lucru ca şi ei.

---

59. Împăratul Maximin.

60. Deci organe civile şi militare, deopotrivă.

61. Ca în vremea împăratului Deciu, aşa cum ne informează epistolele sfîntului Ciprian şi ale sfîntului Dionisie al Alexandriei.

62. Numele lui Antonin e însemnat pe o versiune sinaitică a Hexaplei, din care se vede că în timpul detenţiei sfîntul Pamfil revizuia textul Hexaplei, iar «mărturisitorul» Antonin îl ajuta. Cf. Bardy, *o. c.* III, 149.

63. Deci la 13 noiembrie, 308 (Ehrhard, *o. c.* I, 505).

7. A fost însă tîrîtă cu forța și dusă înaintea judecătorului. Aflîndu-se acolo în imediata ei apropiere, o căpetenie militară cu numele Maxys, un om mai rău chiar și decît numele său[64], nelegiuit în toate, dar de o deosebită tărie trupească și de o cruzime care întrece orice măsură, a îndrăznit să o biciuiască fără știrea autorităților superioare. Acest om deci a despuiat pe fericita de orice îmbrăcăminte și a purtat-o astfel prin întreg orașul Cezareii tîrînd-o așa prin toate piețele, peste tot avînd grijă mare să o biciuiască cu un bici de piele.

8. Dar în tot timpul acestor torturi ea a dovedit o tărie de neclintit pînă ce a ajuns iarăși înaintea judecătorului. Acesta a dat-o să fie arsă de vie. El a dus furia pînă dincolo de tot ce-i omenesc, călcînd în picioare chiar și legile firii, neavînd nici atîta rușine să aprobe înmormîntarea acestor trupuri neînsuflețite și sfinte[65].

9. Drept aceea el ordonă ca zi și noapte trupurile morților să fie păzite cu grijă și lăsate în aer liber ca să poată servi de hrană fiarelor sălbatice, încît vreme de mai multe zile au putut fi văzuți mulți oameni împlinind această poruncă sălbatică și barbară, păzind de departe ca pe ceva vrednic de laudă faptul ca nu cumva vreun mort să fie răpit, în schimb fiarele sălbatice și cîinii ori păsările răpitoare să poată ciopîrți ici-colo din mădularele omenești.

10. Întreg orașul, de jur împrejur, era presărat cu măruntaie și oase omenești, încît nici chiar celor care mai înainte nutriseră ură amarnică împotriva noastră niciodată nu le-a fost dat să vadă o cruzime atît de mare. Ei nu deplîngeau atît de mult nenorocirea celor împotriva cărora se acționa în acest fel, cît mai ales purtarea lipsită de omenie, care se împotrivea firii care e aceeași pentru toți.

11. Într-adevăr, aproape în fața fiecărei porți întîlneai o priveliște care întrecea orice cuvînt, depășind orice descriere oricît de nenorocită ar fi fost ea. Bucăți de carne omenească nu erau «mîncate» numai în cîte un loc, ci ele erau împrăștiate peste tot: unii spuneau că au văzut în fața porților bucăți întregi, bucăți separate ori părți diferite din măruntaie.

12. În vreme ce astfel de lucruri durau de mult timp, iată ce întîmplare minunată a avut loc. Văzduhul era curat și senin, iar starea vremii era nespus de plăcută cînd dintr-odată stîlpii care susțineau clădirile publice din întreg orașul au început să verse toți niște picuri ca de lacrimi. Ba chiar și piețele și străzile principale, fără să fi căzut peste ele nici măcar o rouă, s-au udat și s-au înmuiat cu apă nu știu de unde, iar drept urmare îndată s-a răspîndit zvonul că

---

64. Numele «maxy» înseamnează tatuare, sălbăticire.

65. Se știe că pînă și grecii vechi socoteau că e osînda cea mai mare pentru un suflet care nu-și găsește odihnă în mormînt. Cazul descris în piesa «Antigona» e tipic. E Rhode, *Psyche*. A se vedea mai sus și cazurile cu martirii din Lyon: V, I, 62.

într-un mod inexplicabil însuşi pămîntul ar fi vărsat lacrimi pentru că nu mai putea răbda nelegiuirea săvîrşită atunci, încît, spre ruşinea firii omeneşti crude şi nemiloase, pînă şi pietrele şi materia neînsufleţită păreau că izbucnesc astfel în lacrimi. Îmi dau seama, desigur, că astfel de cuvinte ar părea poate o flecăreală sau o scornitură pentru cei care vor veni după noi, dar nu şi pentru cei care pot să le confirme (fiind văzute cu ochii lor proprii).

X
Petru Ascetul, Arsenie Marcionitul şi alţi martiri

1. În ziua a patrusprezecea a lunii Apelaios, adică cu nouăsprezece zile înainte de calendele lui ianuarie[66], cei care erau puşi să controleze pe toţi trecătorii au arestat din nou pe cîţiva egipteni: ei voiau tocmai să plece la minele din Cilicia ca să-şi mărturisească acolo credinţa lor în Hristos. Li s-a dat drept aceea şi lor aceeaşi pedeapsă ca şi celor lîngă care voiau să fie, li s-au scos ochii şi li s-au zdrobit articulaţiile picioarelor. Dar în Ascalon, unde au fost prinşi, trei inşi dintre ei au dat o minunată pildă de curaj şi prin aceasta fiecare din ei şi-a dobîndit o moarte mucenicească deosebită. Unul, care se numea Ares, a fost ars de viu, iar celorlalţi li s-a tăiat capul. Numele lor erau Promos şi Ilie[67].

2. În ziua a noua din luna lui Audireus (ceea ce ar corespunde cu trei zile înainte de idele lunii lui ianuarie)[68], în acelaşi oraş al Cezareii, un ascet cu numele Petru, supranumit Apselanus, din tîrgul Anea din apropiere de Elefterupolis, şi-a dovedit credinţa sa în Hristos printr-o minunată mărturisire, fiind pus la proba focului ca aurul de cea mai bună calitate[69]. Judecătorul şi cei care erau în jurul lui îl rugară de nenumărate ori să-i fie milă de el, să-şi cruţe floarea tinereţii[70], dar el le-a dispreţuit pe toate acestea şi a preferat să-şi dea chiar viaţa decît să piardă nădejdea în Dumnezeul cel peste toate.

3. În vremea aceea, după spusele unora, a murit pe acelaşi rug şi un episcop al sectei lui Marcion[71] din rîvna pentru credinţă, credea el, desigur însă nu pentru cea după cunoştinţă, sfîrşindu-şi zilele pe acelaşi rug ca şi Petru.

Iată, aşa s-au petrecut toate acestea.

---

66. Ceea ce însemnează 14 decembrie anul 308.

67. S-ar putea aplica aici dictonul «quorum nomen Deus scit». Nu se pot identifica nici Ares, nici Promos (Stigloher propune «Petros»), nici Ilie. În drum spre Cilicia ei «au fost decapitaţi sau arşi de vii» (Bardy, *o. c.* p. 152).

68. Adică în 11 ianuarie 309.

69. Într-adevăr un «Apselam» figurează la 11 ianuarie în martirologiul ieronimian.

70. Figură de stil pentru cuvîntul din *Pilde,* 17, 1, «în cuptor se lămureşte aurul».

71. Harnack (*Marcion,* ed. II, Leipzig 1924, p. 341–344) ţine să confirme că pe la 318–319 exista în sudul Damascului o comunitate marcionită.

XI

Pamfil şi mulţi alţi martiri

Şi acum ne cere timpul să descriem marea şi vestita privelişte pe care ne-au lăsat-o Pamfil[72], al cărui nume îmi este de trei ori scump, precum şi cei care au suferit împreună cu el, care erau de toţi doisprezece, fiind socotiţi vrednici de a fi preţuiţi pentru harul şi numărul lor asemenea cu apostolii şi cu proorocii (Lupta sfinţilor şi slăviţilor martiri ai lui Hristos, Pamfil, Valens, Pavel, Seleuc, Porfir, Teodul, Iulian şi egiptenii care erau împreună cu ei, descrisă de Eusebiu al lui Pamfil)[73].

1. Împrejurările ne cer să istorisim tuturora marea şi vestita privelişte dată de sfîntul martir Pamfil şi de cei dimpreună cu el şi care au dus lupte de tot felul pentru credinţă.

a) Desigur, cunoaştem foarte mulţi oameni, care au fost curajoşi în vremea persecuţiei, din numărul cărora am descris aici doar pe cîţiva din cei pe care i-am cunoscut. În această lume s-au distins o mulţime de oameni de toate felurile, de toate vîrstele, de toate condiţiile sociale şi culturale. Ei au îndurat chinuri de multe feluri şi s-au împodobit cu cununi diferite, dar toate ţintind spre mucenicia cea desăvîrşită.

b) Din rîndul celor tineri şi chiar al pruncilor puteai vedea destui printre egiptenii care se aflau cu ei. Alţii erau juni, aşa cum a fost cazul lui Porfir, chipeş la trup, dar şi cu un suflet avîntat, cum a fost şi numărul celor din jurul celui ce mi-a fost atît de scump: mă gîndesc la Pavel din Iamnia, la Seleuc şi Iulian, veniţi amîndoi din ţinutul Capadochiei. Dar erau printre ei şi oameni împodobiţi cu venerabila vîrstă a căruntetilor şi a unei bătrîneţi înaintate, cum au fost Valens, diaconul Bisericii din Ierusalim, şi Teodul, care şi-a adeverit numele pe care-l purta[74].

c) Dar în afară de deosebirea de vîrstă, ei erau deosebiţi şi în privinţa educaţiei duhovniceşti: unii vieţuiau ca nişte copii, avînd o minte puţin cultivată şi foarte redusă. Erau printre ei şi oameni care nu cunoşteau deloc învăţăturile sfinte. În schimb toţi aveau un curaj mai presus de fire.

d) Totuşi, ca un luceafăr care răsare dis-de-dimineaţă, strălucind printre celelalte stele luminoase, se deosebea prin razele pe care le împrăştia stăpînul şi dascălul meu, căci nu pot numi altfel pe dumnezeiescul şi cu adevărat fericitul Pamfil. Într-adevăr el atinsese la şcolile elineşti un excepţional grad de

72. Varianta lungă a muceniciei sfîntului Pamfil a fost publicată pentru prima oară în «Analecta Bollandiana» XVI, Bruxelles, 1897.

73. Scrierea privitoare la *Martirii din Palestina* era deja redactată fie separat cum o avem, fie într-o serie de «istorie a martirilor». Cf. Ehrhard, *Überlieferung* I, p. 1. Aşa se explică şi acest titlu pus aici între paranteze.

74. Teodul înseamnă robul lui Dumnezeu.

învăţătură, iar în ce priveşte cunoştinţa dumnezeiască şi Sfintele Scripturi el dobîndise, ca să nu spun ceva prea exagerat, o astfel de destoinicie cum nu avea nimeni dintre cei din vremea aceea. Şi mai avea o întîietate şi mai mare decît toate, care îi era parcă firească, adică dăruită de Dumnezeu: înţelegerea şi înţelepciunea.

e) În privinţa vieţii duhovniceşti erau toţi la fel, cu toate că în modul de prezentare şi în pregătirea şcolară se deosebeau. După trup, Pamfil se trăgea din părinţi nobili şi fusese minunat educat în treburile obşteşti ale ţării sale. Seleuc se distinsese în mod deosebit pe tărîm militar. Ceilalţi erau de condiţie mijlocie şi obişnuită. Nu lipseau dintre ei nici cei ieşiţi din rîndurile sclavilor: într-adevăr un slujitor din casa guvernatorului a fost însuşi Porfir, care era de formă sluga lui Pamfil, dar care prin simţămintele sale era socotit ca un fiu adevărat şi care nu lăsa nimic în a imita pe stăpîn.

f) Iar dacă ai spune că toţi formau laolaltă o familie duhovnicească sau bisericească n-ai greşi. Printre ei Pamfil se învrednicise de treapta preoţiei; Valens de a diaconatului, alţii de aceea de citeţ în adunările creştine[75]. Prin mărturisirile sale, Seleuc s-a distins răbdînd foarte curajos loviturile cu biciul, cu mult timp încă înainte de sfîrşitul martiriului său, şi renunţase cu tot atîta curaj şi la pierderea gradelor sale militare. Cît despre ceilalţi, care erau fie catehumeni, fie credincioşi, ei ne dădeau măcar pe scurt imaginea miilor de membri ai Bisericii de atunci.

g) Am contemplat aici acest buchet deosebit de martiri. Cu toate că el n-a fost prea bogat, totuşi din el nu lipseşte nimic din ceea ce aflăm în organizaţiile omeneşti. Căci aşa cum o liră cu mai multe corzi e formată din corzi diferite, unele cu sunet mai ascuţit, altele mai grav, fiind destinse, întinse ori moderate, dar dacă sînt toate bine acordate după arta muzicală dau o melodie plăcută, tot aşa şi între aceşti oameni se reuniseră laolaltă şi tineri şi bătrîni şi robi şi slobozi, savanţi şi necunoscători de carte, «oameni de jos» cum îi categorisesc mulţi, dar alături de ei şi din straturile cele mai înalte, credincioşii alături de catehumeni, diaconi şi preoţi; toţi lăsîndu-se conduşi în chip diferit, dar hotărît, de un singur muzician celebru, Fiul cel Unul Născut, Cuvîntul lui Dumnezeu, şi redînd virtutea puterii ascunse în fiecare din ei, după felul în care ştiau să rabde chinurile; toţi lăsau să se audă înaintea tribunalelor glasul mărturisirii lor, foarte strălucite, armonioase, melodioase şi acordate, toate spre un singur scop: melodia prea curată şi prea înţeleaptă a împlinirii martirice aduse întru slava lui Dumnezeu Atotputernicul[76].

h) Pe de altă parte, e vrednic de admirat numărul acestor oameni care dau dovadă de o harismă apostolică şi profetică, întrucît într-adevăr şi ei au fost doisprezece ca şi patriarhii, ca şi proorocii, ca şi apostolii.

75. Lucru foarte important de reţinut cînd ne gîndim la dezvoltarea vieţii bisericeşti.
76. O minunată imagine a armoniei universale.

i) Dar nu trebuie să uităm nici amănuntele curajului cu care au îndurat nenumăratele chinuri: ruperea coastelor, frecarea cu o ţesătură de piele de capră a părţilor rupte din corp, lovituri nepotolite cu biciul, torturi variate şi repetate, chinuirea crudă şi de nesuportat a mîinilor şi picioarelor cu ajutorul unor maşinării spre a sili pe martiri la săvîrşirea unor fapte care le erau interzise.

j) Ce să spunem de neuitatele cuvinte rostite de aceşti oameni dumnezeieşti, prin care, fără să le pese prea mult de suferinţe, ei răspundeau cu o faţă surîzătoare şi veselă la întrebările judecătorului, zîmbindu-i curajos în timpul torturării şi dezarmîndu-l adeseori? De fapt, cînd li se cerea să declare din ce ţară se trag, ei se fereau să numească cetatea lor pămîntească, indicînd pe cea adevărată, spunînd că sînt din Ierusalim, prin care înţelegem cetatea cerească a lui Dumnezeu, spre care se grăbeau.

l) Adeseori mai răspundeau şi unele lucruri ce nu puteau fi înţelese de judecători care nu erau introduşi în adevărurile cele sfinte, care pentru ei erau foarte limpezi. De aceea se şi supăra judecătorul adeseori şi se mînia, scornind, în tulburarea lui, mereu alte şi alte procedee de caznă, ca să nu se dea bătut, cu toate că adeseori el a fost nevoit să se dea învins.

m) Şi felul în care mureau era pilduitor. Doi dintre ei fiind încă din rîndul catehumenilor s-au lăsat mistuiţi de botezul focului, altul a fost osîndit să moară de moartea Mîntuitorului; însoţitorii celui drag mie[77] au fost încununaţi şi ei, fiecare cu altfel de cununi martirice.

Iată, dar, ce s-ar putea spune în general despre aceşti oameni[78].

2. Căpetenia acestei cete (de martiri, *n.tr.*), cel care singur se împodobise cu demnitatea preoţească la Cezareea, era Pamfil, un om care în decursul întregii lui vieţi, părăsind şi dispreţuind plăcerile lumeşti, s-a distins prin tot felul de virtuţi, prin împărţirea averilor pe seama celor săraci, prin puţina atenţie faţă de nădejdile acestei lumi, precum şi printr-un stil de viaţă de înaltă filosofie[79]. Dar şi mai mult ne-a întrecut pe toţi cei din vremea noastră prin cea mai autentică rîvnă arătată Sfintelor Scripturi[80], prin neobosita sa dragoste de muncă în tot ce lucra, precum şi prin ajutorul pe care-l acorda tuturor celor din jurul său şi care meritau să fie sprijiniţi.

3. Celelalte fapte bune ale lui, care ar umple ele însele o istorisire mai lungă, au fost descrise deja de noi într-o scriere în trei cărţi, sub titlul *Memorii*, care cuprind în fond descrierea vieţii sale[81]. La acele *Memorii* trimitem pe cei

77. Pamfil.

78. Toate paragrafele înşirate pînă aici în acest capitol al XI-lea sînt reproduse după varianta lungă a scrierii.

79. Vrea să spună că asceza, aşa cum o practica Pamfil, era cu adevărat o filosofie superioară.

80. Adineaori s-a afirmat că şi în temniţă Pamfil revizuia şi corecta textele biblice ale Hexaplei lui Origen.

81. Pierdută, cu excepţia unor mici fragmente.

care doresc să cunoască mai amănunţit viaţa lui. Aici ne vom opri doar la faptele legate de martiri.

4. În urma lui Pamfil, pe locul al doilea, se găsea un diacon cu tîmple cărunte originar din Aelia[82], al cărui nume era Valens, un bătrîn foarte vrednic de respect chiar şi pentru înfăţişarea sa exterioară; dar mai ales pentru bogatele lui cunoştinţe privitoare la Sfintele Scripturi, ca puţini alţii. El păstra în inimă atît de strînsă aducerea aminte a textului Scripturii, încît nu avea nevoie să-l mai citească, fiindcă era în stare să reproducă pe dinafară paragrafe întregi[83] din orice carte biblică.

5. Cel de al treilea dintre ei, om cu «sufletul arzînd»[84] şi fierbînd, era cunoscut de toţi sub numele de Pavel. Înainte de a muri ca martir, el dusese lupta pentru credinţă îndurînd arderea cu fierul înroşit. Pentru oamenii aceştia, care petrecuseră în închisoare doi ani împliniţi, ocazia martiriului a fost provocată de venirea la noi a fraţilor egipteni, care vor sfîrşi şi ei tot aici deodată cu ei.

6. Aceştia însoţiseră pe nişte mărturisitori la minele din Cilicia, iar acum se întorceau spre patrie. Cînd au ajuns la porţile cetăţii Cezareea (care erau păzite de nişte oameni cu un fel de viaţă ca cel al barbarilor), au fost întrebaţi – de altfel ca şi ceilalţi de care am vorbit înainte – cine sînt şi de unde vin. Ei au spus adevărul întreg. Ca şi cum ar fi fost nişte răufăcători prinşi în flagrant delict, ei au fost arestaţi pe loc. Erau cinci inşi.

7. Dar şi cînd au fost duşi în faţa tiranului, ei au arătat aceeaşi îndrăzneală, fapt pentru care îndată au şi fost aruncaţi în închisoare. A doua zi, în cea de a şasesprezecea zi a lunii Peritios, care corespunde în calendarul roman cu cea de a patrusprezecea zi dinaintea calendelor lunii martie[85], pe baza unui ordin au fost aduşi înaintea judecătorului şi Pamfil şi însoţitorii săi de care am mai amintit.

8. Dar cu toate că a întrebuinţat tot felul de cazne, scornind chiar şi unelte noi de tortură, judecătorul s-a putut convinge de la început de neconţenita statornicie în credinţă atît a lui Pamfil şi a însoţitorilor săi, cît şi a acestor egipteni. El s-a adresat mai întîi celui care părea conducătorul egiptenilor, întrebîndu-l cine este el. Drept răspuns, în loc să-şi spună numele său, el a dat

---

82. Noul nume al Ierusalimului.

83. Aşa e cazul şi cu alt martir, Ioan, despre care se vorbeşte mai jos: M.P. XIII, 6–8, ca să nu mai vorbim de cazul clasic al lui Didim Orbul.

84. *Rom.* 12, 11 şi aici, mai sus: V, I, 9.

85. Deci 16 februarie. Pamfil fusese arestat în al V-lea an al persecuţiei în răstimpul dintre noiembrie 307 şi aprilie 308, de aceea anul martirizării lui nu putea fi decît 310, bine ştiind că a stat în temniţă 2 ani.

numele unui prooroc![86] Şi după el, toţi au dat un răspuns asemănător în locul numelui dat de părinţii lor şi pe care probabil să-l fi socotit a fi fost împrumutat de la idoli, ei şi-au luat alt nume, de pildă, Ilie, Ieremia, Isaia, Samuel sau Daniel, arătînd prin aceasta că ei fac de acum parte din «israelul cel ascuns», israelul cel adevărat al lui Dumnezeu, nu numai prin faptele lor externe, ci şi prin cuvintele care-l arată ca atare. Auzindu-l dar că-şi dă un astfel de nume, Firmilian care nu pricepea înţelesul spuselor lui a întrebat din ce ţară se trage[87].

9. Martirul i-a dat şi de astă dată un răspuns care nu seamăna cu cel dintîi, declarînd că patria lui e Ierusalimul, gîndindu-se, desigur, la ceea ce spusese Pavel: «Ierusalimul cel de sus, care e cea liberă, e mama noastră»[88] şi iarăşi: «V-aţi apropiat de muntele Sionului şi de cetatea Dumnezeului celui viu, de Ierusalimul cel ceresc»[89].

10. La acel Ierusalim se gîndea mărturisitorul, pe cînd judecătorul îşi lega cugetul de pămînt şi de cele legate de el atunci cînd căutase să afle din care oraş se trăgea şi în ce ţară era situat acel oraş[90]. Văzînd că nu află, judecătorul îl pune la chinuri ca să afle adevărul. Dar aşa cum stătea cu mîinile legate la spate şi cu picioarele frînte de strînsura mecanismului, martirul l-a asigurat că n-a spus decît adevărul.

11. După ce l-a întrebat de mai multe ori ce fel de oraş este cel despre care vorbeşte şi unde anume se află el, martirul a răspuns că aceea e adevărata patrie a celor ce cred, că din ea nu fac parte nimeni alţii în afară de ei şi că ea e aşezată în spre Răsărit[91], spre soare-răsare.

12. Se vede că tot aşa cugeta omul şi mai departe potrivit ideilor sale, fără să-i pese de nimic ce-i în jurul lui şi nici de chinurile ce îndura, ca şi cum ar fi fost fără trup, fără carne. Judecătorul, în schimb, era tot mai tulburat gîndindu-se că creştinii şi-au întemeiat vreun oraş care se împotriveşte stăpînirii romane[92], de aceea se silea în toate chipurile să afle în care punct anume din Răsărit poate fi situat acel oraş.

13. Dar după ce a poruncit să-i sfîrtece tînărului trupul în bătăi şi după ce l-a chinuit în toate chipurile, judecătorul şi-a dat seama de neclintita lui statornicie în aceleaşi declaraţii de la început, aşa încît, pînă la urmă, a poruncit să i se taie capul. Iată, dar, ce sfîrşit dramatic a avut acest tînăr! Şi tot aşa au murit şi ceilalţi după chinuri asemănătoare.

---

86. *Rom.*, 2, 29.
87. *Rom.*, 9, 3; *Ioan,* 1, 47.
88. *Gal.*, 4, 26.
89. *Evr.*, 12, 22.
90. Nedumerirea judecătorului era cu atît mai mare cu cît Ierusalimul ca atare nici nu mai exista de cînd fusese dărîmat (la anul 70 d. Hr.).
91. De acolo «va răsări luceafărul de dimineaţă în inimile noastre» (*I Petru* 1, 19).
92. Se va fi gîndit poate şi la ameninţarea din *Apologeticul* lui Tertulian, XXXVII, 6.

14. Se vede că obosindu-se şi dîndu-şi seama că în zadar pedepseşte pe aceşti oameni, de mînie s-a scîrbit şi a trecut la Pamfil şi la soţii lui, despre care ştia deja şi pînă atunci că dovediseră şi ei, în decursul chinurilor, un curaj neclintit faţă de credinţă, de aceea pe scurt i-a întrebat din nou dacă şi aceia stăruie tot în aceleaşi idei. Primind de la fiecare unul şi acelaşi răspuns, cuvîntul ultim în vederea mărturisirii muceniceşti, judecătorul i-a osîndit şi pe ei la aceleaşi pedepse ca şi pe cei dinainte.

15. În timp ce-i ducea să-i execute, un tînăr, care era slujitor din casa lui Pamfil şi care fusese crescut într-o educaţie vrednică de un astfel de om, auzind sentinţa pronunţată împotriva stăpînului său a strigat din mijlocul mulţimii şi a cerut să i se dea voie să le îngroape trupurile.

16. Auzind de acest lucru, judecătorul, care nu era om, ci fiară sălbatică, ba chiar ceva mai rău decît atît, n-a găsit nicicum că o astfel de cerere ar fi firească şi nici n-a iertat nici pe acest tînăr, ci l-a întrebat doar dacă şi el e creştin. Cînd a auzit că şi el e creştin, parcă i-ar fi intrat o săgeată în inimă şi, turbat de mînie, judecătorul a poruncit călăului să-l chinuie cu toată puterea[93].

17. Cînd a mai văzut că tînărul nu vrea nici să jertfească idolilor, potrivit ordinului ce l-a primit, judecătorul a poruncit – ca şi cum n-ar fi fost om, ci piatră sau lemn sau altceva neînsufleţit – să-l sfîşie cu căngi de fier pînă la os şi pînă la măruntaiele cele mai din lăuntru. Torturarea a durat multă vreme. În cele din urmă judecătorul a înţeles că chinuirea e pierdere de vreme, cu toate că trupul tînărului fusese zdrobit în urma chinurilor, aşa că nu mai putea vorbi şi nu mai simţea nimic părînd cu totul fără viaţă.

18. Dar judecătorul s-a dovedit fără milă şi fără pic de omenie, aşa că l-a osîndit să fie pus – şi în starea în care se afla – la un foc cu ardere înceată[94]. În chipul acesta, cel care sosise ultimul la luptă a ajuns să mărturisească înaintea stăpînului său după trup, în vreme ce îl aşteptau cei ce sosiseră primii la luptă.

19. Să fi văzut atunci pe Porfir – aşa se numea el – biruitorul atîtor chinuri, cu trupul acoperit de praf, cum păşea spre moarte după atîtea suferinţe, cu faţa zîmbitoare, cu o înfăţişare hotărîtă şi mîndră, încît părea cu adevărat plin de Duh Sfînt, îmbrăcat doar cu o mantie de filosof pe care o purta aruncată pe umeri[95], în timp ce împărtăşea cunoscuţilor îndrumări, păstrînd pînă a ajuns în faţa uneltelor de tortură mereu aceeaşi faţă surîzătore. Dar întrucît rugul aprins pentru el se afla la o distanţă destul de mare, el aspira cu putere flacăra

93. Deşi sclav, Pamfil l-a tratat pe tînăr aşa cum a făcut-o Pavel cu Onisim (*Filim.*, 12) ca «fiu» şi «frate iubit» (16), căci, după cîte ştim, tînărul era caligraf şi colaborator la munca aleasă de multiplicare a Scripturilor Sfinte.

94. «Cu ardere prelungită», înceată, încît omul să moară mai curînd asfixiat şi chinuindu-se pe îndelete.

95. În text ἐξώμις, o tunică cu o singură mînecă, prinsă doar pe umărul drept, purtată mai ales de sclavi sau de filosofi.

dintr-o parte şi din alta, păstrîndu-şi pînă la sfîrşit aceeaşi linişte stăpînită. Cînd l-a atins flacăra el n-a scăpat decît un singur cuvînt prin care cerea ajutor lui Iisus, Fiul lui Dumnezeu.

20. Aceasta a fost lupta pe care a dus-o Porfir. Cel care l-a înştiinţat despre acest sfîrşit pe Pamfil a fost Seleuc, un mărturisitor din cadrul armatei, om care după ce fusese slujitorul unei astfel de chemări s-a învrednicit acum să aibă aceeaşi soartă ca şi ceilalţi. Dar îndată ce făcuse acest serviciu de vestitor al sfîrşitului aceluia, în timp ce îmbrăţişa pe unul dintre ceilalţi soţi, iată că nişte soldaţi îl înşfacă şi-l duc şi pe el înaintea guvernatorului. Acesta, ca şi cum s-ar fi grăbit să-l trimită şi pe el să-i însoţească pe ceilalţi în drumul lor, a poruncit îndată să i se taie şi lui capul.

21. Seleuc se trăgea din Capadochia şi dobîndise în rîndurile celorlalţi tineri militari un rang înalt între celelalte dregătorii romane. Căci fiind în floarea vîrstei, prin statură şi putere, el era apreciat de toţi ceilalţi soldaţi ca întrecîndu-i prin înălţimea trupului, dar mai ales prin curaj, în aşa măsură încît toţi îl admirau pentru voinicia şi frumuseţea lui.

22. Ca unul care încă de la începutul persecuţiei[96] suferise pentru credinţă cu multă răbdare multe bătăi cu biciul, în urma faptului că a fost scos din armată el s-a făcut ucenic al asceţilor creştini, devenind un fel de supraveghetor şi ocrotitor, mai bine zis un adevărat părinte şi apărător al orfanilor părăsiţi, al văduvelor fără sprijin şi al altora căzuţi în sărăcie şi mizerie. Poate că tocmai din pricina acestei iubiri l-a găsit Dumnezeu vrednic de chemarea deosebită a muceniciei, căci El se bucură de astfel de fapte mai mult decît de fumul şi de sîngele jertfelor[97].

23. El era cel de al zecelea din cei pomeniţi şi care au pătimit toţi în aceeaşi singură zi, cînd, pe cît se pare, datorită martiriului lui Pamfil s-a deschis «o uşă mare»[98] şi cînd trecerea spre intrarea în împărăţie s-a uşurat pentru el însuşi şi pentru cei dimpreună cu el.

24. Pe urmele lui Seleuc păşi Teodul, un venerabil şi evlavios bătrîn, care făcea parte din oamenii de casă ai guvernatorului, care-l cinstea mult, în primul rînd pentru vîrsta lui, căci el slujise trei rînduri de oameni, iar în al doilea rînd pentru devotamentul şi credincioşia lui deosebită pe care şi-o dovedise. Dar întrucît şi el se comportase ca şi Seleuc, a fost dus şi el înaintea guvernatorului, pe care cazul lui îl tulbură mai mult decît al celorlalţi, aşa încît porunci să fie răstignit pe cruce şi astfel el suferi acelaşi martiriu ca şi Mîntuitorul în Patima Sa[99].

---

96. Aşadar, încă de prin anul 303, pe vremea cînd se publicase primul edict de persecuţie dat de Diocleţian şi de Galeriu.

97. *Ps.* 49, 14.

98. *I Cor.*, 16, 9.

99. Deci pedeapsă care se administra de regulă sclavilor.

25. Întrucît acum nu mai lipsea decît unul care să completeze numărul de doisprezece cum fusese la ceilalţi martiri, s-a prezentat Iulian să împlinească el acest număr. El sosise tocmai atunci dintr-o călătorie şi nici măcar n-a apucat bine să intre în oraş, că a şi auzit ce se întîmplă, de aceea îndată a alergat, aşa cum venise de pe drum, să vadă priveliştea pe care o ofereau martirii. Cît ce a văzut osemintele sfinţilor întinse la pămînt, umplîndu-se de bucurie le-a luat în braţe pe unul după altul şi le-a sărutat.

26. În timp ce săvîrşea aceste fapte, el a fost arestat de către călăi şi adus în faţa lui Firmilian care, potrivit procedeelor de pînă acum, l-a trimis şi pe el să moară înăduşit de fumul unui rug cu ardere înceată. Aşa s-a învrednicit de martiraj şi Iulian care sălta de bucurie, mulţumind mereu cu glas tare lui Dumnezeu care l-a socotit vrednic să se alăture unor astfel de oameni.

27. După neam, se trăgea şi el din Capadochia fiind deosebit de conştiincios în felul lui de a fi, credincios şi devotat, rîvnitor în toate cele şi plin şi el de Duh Sfînt. Aceasta a fost aşadar ceata de drum în jurul lui Pamfil, care a fost învrednicită întreagă să se încununeze cu cununa de martir.

28. Vreme de patru zile şi tot atîtea nopţi trupurile cu adevărat sfinte şi sfinţite ale acestor sfinţi au fost păzite ca să fie apoi aruncate ca hrană fiarelor sălbatice. Întrucît, însă, în chip neînţeles, nici fiara sălbatică, nici pasărea răpitoare şi nici cîinele n-au vrut să se apropie de ele, printr-o hotărîre a Providenţei dumnezeieşti ele rămăseseră neatinse, aşa că au avut parte de înmormîntare obişnuită în mormintele lor[100].

29. Faptele acestea se aflau încă pe buzele tuturor, cînd, deodată, Eubul şi Adrian, de prin părţile Bataneii[101], sosiră şi ei la Cezareea ca să se întîlnească cu ceilalţi mărturisitori. Cînd au ajuns la poarta cetăţii au fost întrebaţi şi ei cu ce scop au venit, iar întrucît şi ei au mărturisit adevărul, au fost duşi înaintea lui Firmilian. Fără să mai aştepte ceva, acesta a poruncit îndată să fie sfîrtecaţi şi ei cu căngi de fier şi apoi să fie aruncaţi la fiarele sălbatice.

30. S-au scurs între timp două zile, cînd, în ziua a cincea din luna lui Distros, adică cu trei zile înainte de nonele lui martie[102], tocmai în ziua cînd la Cezareea se prăznuia aşa numita zi a prosperăriii sau ziua de naştere a oraşului Cezareea, Adrian a fost aruncat unui leu, după aceea spintecat cu sabia şi în felul acesta şi-a încheiat şi el viaţa.

Cît priveşte pe Eubul, la o zi după aceea, adică tocmai la nonele lui martie, sau în ziua a şaptea a lunii lui Distros, după ce judecătorul l-a rugat stărui-

100. E interesant că Eusebiu nu indică ziua cînd s-a sfîrşit sfîntul Pamfil. În minologhiile bizantine aflăm pentru data de 16 februarie pe «Pamfil şi soţii». Ehrhard, *o. c.* I, 579, 583, 586 etc.

101. Să nu se confunde cu provincia Batanea din Răsăritul lacului Genizaret, care făcea parte din Tetrachia lui Filip. În cazul de faţă, e vorba de un sat cu acelaşi nume în apropiere de Cezareea.

102. 5 martie anul 310.

tor să jertfească, crezînd că în chipul acesta şi-ar cîştiga ceea ce numesc ei libertatea, el a ales mai bucuros, în locul vieţii trecătoare, moartea cea glorioasă pentru credinţă, aşa încît întocmai ca şi cel dinainte, după ce fusese şi el aruncat la fiare, şi-a găsit şi el moartea. În felul acesta fiind cel din urmă dintre mucenicii din Cezareea, a pus aşa zicînd pecete luptelor martirice[103].

31. Odată ajunşi aici e bine să amintim că la scurt timp după aceea Providenţa cerească a făcut ca şi dregătorii cei nelegiuiţi să-şi primească pedeapsa tocmai de la alţi tirani mai mari ca ei: însuşi Firmilian, care se îmbătase de pe urma atîtor chinuri puse pe capul martirilor lui Hristos, a trebuit să îndure alături de ceilalţi aceeaşi pedeapsă capitală prin sabie, sfîrşindu-şi astfel şi el viaţa.

Acestea au fost martiriile ce au avut loc la Cezareea în timpul cît a durat persecuţia (lui Diocleţian, *n.tr.*).

XII
Întîistătătorii Bisericii

1. Cred că e mai bine să las la o parte unele evenimente legate pe atunci de unii conducători ai Bisericilor, care, pentru că nu au rămas păstori ai oilor celor cuvîntătoare ale lui Hristos, neîndreptîndu-le potrivit legii, dreptatea dumnezeiască i-a osîndit să facă de pază la nişte cămile[104], fiinţe fără minte şi, prin firea trupurilor lor, cele mai încăpăţînate dintre animale, ca şi cum Dumnezeu i-ar fi socotit vrednici de ele, osîndindu-i să asculte de paznicii herghelilor împărăteşti. Tot aşa sînt nevoit să trec sub tăcere tot ce întîmplător au avut ei de suferit ca insulte din partea prefecţilor şi a altor dregători împărăteşti, fie în legătură cu vasele sfinte, fie cu odoarele bisericeşti[105]. La fel, nu voi aminti nici de poftele unora de a ajunge conducători, despre multele hirotoniri necugetate[106] şi nelegitime, despre dezbinările care au avut loc chiar între mărturisitori[107]. În sfîrşit, voi trece cu vederea şi tulburările pe care au căutat să le producă unii în ultima vreme, adăugînd înnoiri peste înnoiri şi sporind astfel necazurile persecuţiei şi aducînd rău peste rău, – cred aşadar că descriind şi aceste fapte ar fi un lucru nepotrivit. Mă feresc şi fug de aşa ceva, cum de altfel am spus-o şi la începutul acestor descrieri[108]. Dimpotrivă, tot ce este venerabil, tot ce este de bună faimă în legătură cu propovăduirea cuvîntului sfînt, tot ce e

---

103. Adrian moare la 5 martie, Eubul, la 7 martie. Cu ei se încheie seria celor 43 de martiri din Palestina.

104. Pedeapsa de a păzi cămilele ori caii de la cursele de poştă ale imperiului a fost o pedeapsă mai mică prin care şi-au salvat viaţa unii episcopi din Palestina care aduseseră jertfe idolilor în timpul persecuţiei.

105. Şi au fost mulţi cei care au refuzat să se predea. Amintim între alţii cazul episcopului Felix din Tebesta Numidiei (Knopf-Krüger: *Märtyrerakten*, ed. II, p. 90–92.).

106. Aluzie mai ales la criza donatistă, descrisă mai sus.

107. Probabil că la Phaeno s-au făcut unele hirotoniri ilegale, Duchesne, *Hist.*, II, 99–100.

108. VIII, II, 1–3.

virtuos şi de bună laudă, toate acestea sînt, după convingerea mea, lucrul cel mai indicat pentru a-l descrie şi a-l prezenta unor auditori credincioşi, în legătură cu martirii noştri cei slăviţi şi vrednici de laudă. Iar ca încheiere a întregii mele istorii cred că e bine să subliniez pacea care ne-a venit din cer ca o podoabă pentru tot ce am scris aici.

XIII

Silvan, Ioan şi alţi mucenici

1. Cel de al şaptelea an de persecuţie se apropia de sfîrşit[109] şi încet-încet situaţia noastră se uşura şi se liniştea, pe măsură ce ne apropiam de cel de al optulea an. La minele de aramă din Palestina, unde se strînseseră un număr mare de mărturisitori, domnea de acum cea mai mare libertate, încît şi-au putut clădi chiar şi biserici. Dar cînd a venit să se stabilească aici noul guvernator al ţinutului[110], care era şi el om crud şi răutăcios, dovadă felul cum s-a purtat faţă de martiri, înţelegînd atunci felul de trai al martirilor a compus un raport în care i-a descris cît a crezut el mai calomnios.

2. În urma raportului lui a sosit curînd ministrul minelor şi, luînd de bază şi un alt ordin al împăratului, a împărţit mulţimea mărturisitorilor în mai multe categorii, rînduindu-le ca domiciliu unora, Cipru, altora, Libanul, iar pe alţii i-a mutat în alte localităţi ale Palestinei, silindu-i pe toţi să execute munci grele.

3. După aceea a ales pe patru dintre mărturisitori, care i se păreau a fi căpeteniile lor, şi i-a trimis la comandantul trupelor din regiune. Aceştia erau Peleus şi Nil, amîndoi episcopi egipteni, al treilea era un preot, iar mai presus decît toţi, ca cel mai cunoscut pentru rîvna ce o arăta tuturor, Patermutios[111]. Comandantul le-a cerut să se lepede de credinţa creştină, iar întrucît n-a dobîndit acest lucru, i-a osîndit să fie arşi pe rug.

4. E drept iarăşi că erau acolo unii mărturisitori care dobîndiseră slobozenie să se mute într-un ţinut aparte: e vorba de cei care, fie din pricina bătrîneţii, fie din cauza schilodirii prin foc, fie din pricina altor slăbiciuni trupeşti, au fost scutiţi de a mai executa munci grele. Căpetenia acestora era episcopul vestit din Gaza, Silvan, un bărbat de o pilduitoare înţelepciune şi de vieţuire cu adevărat creştinească.

---

109. E vorba de anul 309–310.
110. Firmilian.
111. Peleus era partizan al lui Meletie de Licopole, care a provocat o schismă în Biserica Egiptului, schismă care se va stinge abia în urma sinodului I ecumenic. Cf. Eus. Popovici, *Istoria*, I, 347. Nu-i clar dacă preotul se numea Ilie (cum spune varianta lungă), Patermuthios pare a fi fost laic. Într-un minologhion vechi (Ehrhard, I, 459) pomenirea lor e pusă pe 19 septembrie.

5. Acest om, am putea zice că din prima zi a persecuției și pe tot timpul cît a durat ea, s-a distins prin tot felul de suferințe, mărturisindu-și credința și acum fusese păstrat parcă anume ca să pună pecetea din urmă pe lupta dusă de martirii din Palestina.

6. Împreună cu el se mai aflau și alți egipteni, printre care amintim și pe Ioan[112], care întrecea pe toți cei de azi prin puterea cu care ținea minte lucrurile; cu toate că își pierduse mai întîi vederea, totuși în vremea pătimirilor pentru credință i-a fost schilodit ca și altora piciorul, fiind ars cu fierul roșu, iar, pe deasupra s-a învrednicit să i se ardă și ochii, încît să nu se mai poată folosi de ei nicicum, pînă la atîta grad de sălbăticie și de lipsă de omenie i-a împins pe călăi lipsa de îndurare și de simțire omenească.

7. Desigur însă că ai fi putut admira caracterul și viața lui de înaltă filosofie, dar totuși ele nu se apropiau nici pe departe de puterea memoriei lui, căci el scrisese părți întregi din Sfintele Scripturi «nu pe table de piatră»[113], nici pe piei de animale mîncate de viermi ori de timp, ci, cum zice dumnezeiescul Apostol, «pe tablele din adevărata carne ale inimii sale», anume în sufletul său luminos și în vederea limpede a cugetului său, în așa fel încît, atunci cînd voia, îi ieșea de pe buze o adevărată comoară de cuvînt, fie că era vorba de texte din Lege și din prooroci, fie de vreun alt pasaj al cărților istorice, din Evanghelii ori din Apostol.

8. Mărturisesc eu însumi că am rămas cu adevărat năucit cînd am văzut pentru prima oară pe acest om stînd în mijlocul mulțimii adunate în biserică și recitînd părți întregi din Sfînta Scriptură. Pînă nu l-am văzut cu ochii și l-am auzit doar grăind, am crezut că cineva citește, cum este obiceiul în adunările noastre, dar cînd m-am apropiat de el mi-am dat seama de ceea ce se întîmplă. Toți ceilalți stăteau cu ochii senini în jurul lui, pe cînd el avea la îndemînă numai ochii minții și grăia nemeșteșugit, ca un prooroc, întrecînd cu mult pe cei care erau cu o putere trupească mai mare. De aceea nu știam cum să preamăresc pe Dumnezeu și să admir o asemenea minunăție. Și cred că și în cazul de față avem o dovadă limpede și sigură că om adevărat nu-i atît cel pe care-l vedem cu firea noastră și care ni se înfățișează cu trupul său, ci, în primul rînd, cel pe care îl simțim după sufletul și după cugetul lui și care arată cu cît e mai de preț puterea ce sălășluiește în el decît e trupul lui schilodit.

9. Aceşti oameni de care am amintit viețuiau în locul care le-a fost rînduit, împlinindu-și acolo posturile, rugăciunile și celelalte deprinderi cu care erau obișnuiți. Dumnezeu, numai Dumnezeu singur i-a socotit vrednici s-ajungă să dobîndească mîntuirea, întinzîndu-le o mînă de ajutor. Dar acel dușman înrăit, care n-a putut răbda ca unii oameni să ajungă să se înarmeze împotriva

112. Popularitatea lui a crescut tocmai prin suportarea exemplară a muncilor grele din mină. Pe atunci să fi fost numai preot. Poporul l-a dorit apoi episcop.

113. *II Cor.*, 3, 3.

lui cu cea mai mare seninătate, prin rugăciunile pe care le adresau lui Dumnezeu, s-a gîndit să-i omoare şi să-i ia din lumea aceasta în care i se părea că-l deranjează.

10. Şi într-adevăr că Dumnezeu a îngăduit să se săvîrşească şi această faptă ca să nu fie împiedicat în răutatea lui şi pentru ca, pe de altă parte, aceşti oameni să-şi primească fiecare răsplata care li se cuvine. Aşa se face că din porunca nelegiuitului Maximin unui număr de treizeci şi nouă de oameni li s-a tăiat capul atunci într-o singură zi.

11. Acestea sînt aşadar martiriile care au avut loc în Palestina în cei opt ani de persecuţie şi aceasta a fost prigoana îndreptată împotriva noastră. Ea începuse prin nimicirea Bisericilor, apoi a progresat şi a sporit cu timpul prin năpustirea împotriva noastră a multor căpetenii pline de răutate. Luptele de multe feluri şi în multe chipuri pe care le-au dus eroii credinţei au produs o mulţime nenumărată de martiri în toate ţinuturile, care se întind din Libia, peste întreg Egiptul, Răsăritul şi părţile din jur şi pînă în Iliric[114].

12. Cît despre ţinuturile care se întind dincolo de cele amintite, adică Italia întreagă, apoi Sicilia, Galia şi toate cele aşezate spre soare-apune: Spania, Mauritania şi Africa, au suferit şi ele războiul persecuţiei, dar la ei n-a durat persecuţia nici măcar doi ani împliniţi, învrednicindu-se de o ocrotire rapidă a lui Dumnezeu şi de pace, căci Providenţa cerească a cruţat nevinovăţia şi credinţa acestor oameni.

13. Ceea ce nici măcar nu s-a pomenit în vremurile de mai înainte ale Imperiului Roman s-a întîmplat pentru întîia oară acum, în timpul nostru, fără să se fi aşteptat nimeni. Într-adevăr, imperiul fusese împărţit în două tocmai cînd s-a pornit prigoana împotriva noastră. Fraţii care locuiau într-una din aceste părţi, cea despre care am vorbit, se bucurau de pace, pe cînd cei care trăiau în cealaltă parte au fost supuşi la nenumărate încercări.

14. Dar cînd dumnezeiasca şi cereasca bunătate ne-a făcut şi nouă parte de o binevoitoare şi milostivă ocrotire, atunci pînă şi căpeteniile care ne fuseseră pînă atunci potrivnice, tocmai cei care mai înainte urziseră războaie împotriva noastră, şi-au schimbat părerea în chipul cel mai neaşteptat, intonînd o palinodie[115] (sau o retractare şi o declaraţie că le pare rău, *n.tr.*). Prin programe blînde faţă de noi ei au stins vîlvătaia care se aprinsese împotriva noastră. Ar urma acum să descriem şi această palinodie[116].

---

114. Într-adevăr, ultima şi cea mai grea persecuţie, a lui Diocleţian, a bîntuit în Răsărit.

115. Παλινωδία ar fi ceea ce s-ar exprima prin expresia «a schimba tonul», a retracta sau a reveni asupra unei acţiuni pe care o regreţi. Numele va fi rămas de la cunoscutul liric Stesihor din Himera Siciliei (645–560 î.Hr.), care, în poemul său *Palinodia*, acuza pe Elena, provocatoarea războiului troian că din pricina ei şi-a pierdut vederea. În urma «Palinodiei» el şi-a recăpătat văzul.

116. Palinodia la care se gîndeşte Eusebiu pare a fi fost edictul dat de împăratul Galeriu în 311. Se pare că şi lucrarea despre *Martirii din Palestina* s-a terminat curînd după apariţia acestui decret.

INDICE SCRIPTURISTIC

Facere

1, 26: I, II, 4; X, IV, 56
2, 10: VII, XXI, 7
15: X, I, 5
12, 1: I, IV, 13
3: I, IV, 12
14, 17–20: I, III, 17
15, 6: I, IV, 11
18, 1: I, II, 7; I, IV, 8
18: I,IV, 12
25: I, II, 7
19, 24: I, II, 9
22, 18: I, IV, 12
25, 8: VII, XI, 28
26, 2: I,IV, 8
32, 38: I, II, 9
30: I, II, 9
35, 1: I, IV, 8
49, 10: I, VI, 1

Ieşire

3, 4–6: I, II, 13
6, 1: X, VIII, 19
7, 20–21: VII, XXI, 6
12, 30: VII, XXII, 3
38: I, VII, 13
14, 29: VII, XXI, 4
15, 1–2: IX, IX, 8
15, 4: VII, XXI, 4
4–5: IX, IX, 5
10: IX, IX, 7
11: VII, XXI, 5; IX, IX, 8
20, 3: VIII, X, 10
5: XII, X, 8
22, 20: VIII, X, 10
25, 40: I, III, 2
28, 27: II, XXIII, 6
33: V, XXIV, 3
29, 39: II, XXIII, 6
31, 2: X, IV, 3
2–3: X, IV, 25
35, 31: X, IV, 25
36, 38: V, XXIV, 3

Levitic

4, 5; 16: I, III, 2
6, 22: I, III, 2
10, 9: II, XXIII, 5
26, 12: X, IV, 55

Numeri

6, 3; 5: II, XXIII, 5
13, 17: I, III, 3
14, 23: VII, XXI, 4
20, 1–11: VII, XXI, 5
24, 17: IV, VI, 2
36, 8–9: I, III, 17

Deuteronom

19, 14: VII, VII, 5
23, 8: I, VII, 13
25, 8: I, VII, 2
31, 7; 23: IV, XV, 17

Iosua

1, 9: IV, XV, 17
5, 13–15: I, II, 12
5, 14: I, II, 3, 11; X, IV, 15

Judecători

13, 4: XI, XXIII, 5

Rut

4, 19–22: I, VII, 13

I Regi

19, 16: I, III, 8

I Cronici

16, 22: I, IV, 9

Ezdra

3, 6: X, IV, 5
9, 38–41: V, VIII, 15

Tobie

12, 7: VII, XI, 2

Iudit

14, 10: I, VII, 13

II Macabei

7, 21–23; 27–29; 41: V, I, 55

Iov

9, 10: X, IV, 8
38, 15: X, IV, 8

Psalmi

2, 1, 2, 7, 8: I, III, 6
2, 8: III, VIII, 11
7, 16–17: IX, IX, 6
8, 3: X, IV, 28
9, 6–7: X, IV, 30
17, 42: X, IV, 30
18, 5: II, III, 1; III, VIII, 11
19, 9: IV, IV, 30
20, 5: V, II, 6–7
25, 8: X, IV, 7
32, 9: I, II, 5; X, IV, 20
32, 16–19: IX, X, 5
36, 14–15: X, I, 7
43, 2: X, IV, 5
44, 3: X, IV, 8
44, 7–8: I, III, 14
44, 14: V, I, 35
45, 9–10: X, I, 6
47, 2: X, IV, 8
47, 9: X, IV, 8
49, 13: MP, XI, 22
57, 7: X, IV, 28
57, 9: X, IV, 13
61, 13: II, XXIII, 9
67, 32: II, I, 13
71, 18: X, IV, 8
72, 20: X, IV, 30
73, 5–7: X, IV, 33
73, 7: X, IV, 68
76, 4: VII, XXI, 5
79, 13–14: X, IV, 33
14: X, IV, 58
86, 3: X, IV, 7
88, 40–46: VIII, I, 9
97, 1: X, IV, 9
1–2: X, I, 3
102, 3–5; 10–13: X, IV, 71
103, 16: X, IV, 43
104, 15: I, IV, 9
106, 20: I, II, 8
106, 40: VIII, II, 1
109, 1, 3, 4: I, III, 16
112, 7: X, IV, 8

117, 22: X, IV, 21
121, 1: X, IV, 7
135, 4: VII, XXI, 5; X, IV, 9
135, 12: X, IV, 6
17–18, 23: X, IV, 9
145, 3, 4: IX, XI, 8
148, 8: I, II, 5; X, IV, 20

Pilde

3, 11–12: IX, VIII, 15; X, IV, 33
8, 13–15, 16: I, II, 14
8, 22: I, II, 21
8, 22, 25, 31: I, II, 15
8, 23: I, II, 3
24, 12: II, XXIII, 9

Eclesiast

9, 14: I, XIII, 8

Cîntarea Cîntărilor

2, 2: X, IV, 34

Înțelepciunea lui Solomon

3, 6: IV, XV, 37
6, 20: V, VIII, 8
11, 4: VII, XXI, 5

Înțelepciunea lui Sirah

30, 1–7: X, IV, 33

Isaia

3, 10: II, XXIII, 7; II, XXIII, 15
6, 9–10: I, XIII, 10
7, 14: V, VIII, 10
9, 6: I, II, 3; X, IV, 15
27, 1: V, I, 42
30, 6: VI, XXXII, 1
35, 1, 4, 6, 7: X, IV, 32
35, 1: X, IV, 34; X, IV, 47
35, 3, 4, 6, 7: X, IV, 34
35, 6, 7: X, IV, 32
41, 18: X, IV, 34
42, 9: VII, XXIII, 2
43, 19: VII, XXIII, 2
49, 8: VII, XI, 21
49, 18, 21: X, IV, 52
51, 17–18, 22–23: X, IV, 50–51
52, 1–2: X, IV, 50–51
53, 2, 5: V, I, 23
53, 4, 5: X, IV, 11
53, 9: I, II, 2
54, 4, 6, 8: X, IX, 49
61, 1: X, IV, 48
65, 15, 16: I, IV, 3
66, 3–4: VII, X, 7
66, 8: I, IV, 3

Ieremia

2, 30: X, IX, 5
35, 12: II, XXIII, 17

Plîngeri

2, 1–2: VIII, I, 8
4, 20: I, III, 6

Baruh

3, 24–25: X, IV, 8

Iezechiel

12, 23: V, I, 46
13, 13: VII, X, 5
18, 23: VI, XLII, 5
33, 1: VI, XLII, 5
33, 11: V, I, 46
37, 7: X, III, 2
37, 27: X, IV, 55

Daniel

2, 21: X, IV, 8
7, 9–10: I, II, 24
7, 13, 14: I, II, 25
9, 24–27: I, VI, 11
9, 27: III, V, 4; X, IV, 36
12, 11: III, V, 4
13: VI, XXXI, 1

Miheia

5, 2: I, V, 2; I, VIII, 1

Agheu

2, 9: X, IV, 36

Matei

1, 1, 17: I, VII, 1
1, 15, 16: I, VII, 5
1, 16: I, VII, 9, 10
1, 18: II, I, 2
2, 17, 13–16: I, VIII, 1, 2
2, 22: I, VIII, 16
3, 12: II, III, 2
3, 15: I, XIII, 10
3, 16: VI, XXIX, 3
4, 12: III, XXIV, 9
4, 23: I, XIII, 12
6, 24: III, XXIV, 3
6, 34: VI, III, 10
7, 6: VII, VII, 4
7, 15: V, XVI, 8
7, 16: V, XVIII, 9
9, 15: X, IV, 54
9, 20: VII, XVIII, 1
9, 35: I, XIII, 12
10, 1: I, X, 7; I, XIII, 12
10, 8: V, VII, 5
10, 9–10: V, XVIII, 7
10, 10: VI, III, 10
10, 18: MP, VI, 3
10, 32–33: VIII, IX, 8
10, 40: VI, XII, 3
11, 5: I, XIII, 6
11, 23: V, XXIII, 8
11, 27: I, II, 2
11, 30: VII, VIII
12, 33: V, XVIII, 9
13, 14: I, XIII, 10
13, 17: X, I, 4
13, 19: I, XIII, 20
13, 25: IV, XXIII, 12
13, 55: III, XX, 1; VII, XIX
14, 1–2: I, XI, 1
16, 17: VII, XXV, 10
16, 18: VI, XXV, 8
16, 19: V, II, 5
16, 27: II, XXIII, 9; III, XX, 4
18, 18: V, II, 4
19, 12: VI, VIII, 2
19, 23: VI, XL, 12
21, 9: II, XXIII, 4
21, 23: I, XIII, 19
21, 42: X, IV, 21
21, 44: VII, I
22,11–13: V, I, 48
24, 8–10, 24: VI, XLI, 10
24, 15: III, V, 4
24, 19–21: III, VII, 1
24, 24: VI, XLI, 10; IX ,VII, 15
26, 3, 57: I, X, 6
26, 50: VI, XL, 8
26, 64: II, XXIII, 13
27, 15–26: MP, VI, 5
28, 19: III, V, 2

Marcu

1, 10: VI, XXIX, 3
1, 14: III, XXIV, 10
1, 30: III, XXX, 1
3, 14: I, X, 7
5, 25: VII, XVIII, 1
6, 3: III, XX, 1
6, 14–19: I, XI, 1
9, 23: I, XIII, 15

10, 21: III, XXXVI, 2
10, 23: VI, XLI,12
12, 10: X, IV, 21
13, 2: X, IV, 57
13, 14: III, V, 4
14, 62: III, XXIII, 13

Luca

1, 1-4: III, XXIV, 15
1, 2, 3: III, IV, 6
1, 6: V, I, 9
1, 15: II, XXIII, 5
1, 35: VII, VII, 4
1, 52, 53: X, IV, 8
1, 67: V, I, 10
2, 2: I, V, 2
3, 1-3: I, X, 1
3, 17: II, III, 2
3, 19-20: I, XI, 1; III, XXIV, 10
3, 22: I, X, 1
3, 23: I, X, 1
3, 23, 24: I, VII, 5; I, VII, 10
3, 23-38: I, VII, 1
3, 38: I, VII, 10
4, 18, 19: I, III, 13
6, 13: I, X, 7
7, 21, 22: I, XIII, 6
8, 11, 13: VII, XI, 13
8, 12: I, XIII, 20
8, 43: VII, XVIII, 1
9, 1: I, X, 7
9, 7-9: I, XI, 1
9, 23-27: VIII, IX, 8
10, 1: I, X, 7
10, 4: VI, III, 10
16, 13: III, XXIX, 3
17, 1: VIII, XVI, 3
17, 33: VIII, IX, 8
18, 13: VII, IX, 3
18, 24: VI, XLI, 12
19, 42-44: III, VII, 4
20, 17: X, IV, 21
20, 18: VII, I
20, 21: II, XXIII, 10
21, 6: X, IV, 57
21, 9: V, XVI, 18
21, 20, 23, 24: III, VII, 5
23, 6-12: II, IV, 1
23, 18-19: III, VII, 7
23, 34: II, XXIII, 16
24, 18: III, XI
24, 39: III, XXVI, 11

Ioan

1, 1: I, II, 21; I, II, 26; VII, XXV, 18
1, 1-3: I, II, 3
1, 2-4: I, II, 3
1, 5: VII, XXV, 21
1, 9: II, XIV, 6
1, 9, 10: I, II, 2
1, 12: VII, XXV, 21
1, 14: VII, XXV, 18
1, 32: VI, XXIX, 3
1, 48: MP, XI, 8
2, 11: III, XXIV, 11
3, 19: VII, XXV, 21
3, 23, 24: III, XXIV, 11
5, 19: X, IV, 25
6, 70: VII, XXV, 21
7, 38: V, I, 22
8, 44: VII, XXV, 21
10, 7: II, XXIII, 8
10, 16: X, IV, 72
11, 9, 10: VII, XXV, 21
11, 49: I, X, 6
11, 52: VII, XXV, 21
12, 19: II, XXIII, 10
12, 32, 39, 40, 5: XIII, 10
12, 43: VII, XXV, 21
13, 23: III, XXIII, 21; V, XXIV, 3; VII, XXV, 12
13, 25: III, XXXI, 3; V, VIII, 4; VI, XXV, 9; VII, XXV, 12
14, 26: V, XVI, 12
14, 27: VII, XXII, 6
16, 2: V, I, 15
16, 8: VII, XXV, 21
17, 12: V, I, 48
18, 13, 24, 28: I, X, 16
18, 40: III, VII, 7
19, 10, 11: VIII, IV, 2
19, 15: III, XI; III, XXXII, 4
19, 26: III, XXIII, 1; VII, XXV, 12
19, 34: V, I, 22
19, 35: VII, XXV, 12
20, 2: III, XXIII, 1; VII, XXV, 12
20, 23: VII, XXV, 12
20, 29: I, XIII, 10
21, 2: VII, XXV, 12
21, 7-20: III, XXIII, 1
21, 20: V, VIII, 4; V, XXIV, 3; VII, XXV, 12
21, 24: VII, XXV, 12
21, 25: VI, XXV, 9

Faptele Apostolilor

1, 23-24: III, XXXIX, 10
1, 23: II, I, 1
1, 26: I, XII, 3
2, 3: V, IV, 66
2, 4, 5: III, XVII, 6
3, 14: III, VII, 7
3, 15: V, II, 3
4, 13: III, XXV, 3
4, 29-31: V, I, 49
4, 34, 35: II, XVII, 6
4, 36: I, XII, 1
5, 29: V, XXIV, 7; VII, XI, 5
5, 34-36: II, XI, 1
5, 37: I, V, 3
6, 1-6: II, I , 1
6, 5: II, I, 10; III, XXIX, 1
7, 54: V, I, 15; V, I, 60
7, 56: I, XXIII, 13
7, 58, 59: II, I, 1
7, 58-60: III, V, 2
7, 59-60: II, XXIII, 16
7, 60: V, II, 5; MP, VIII, 11
8, 1: II, I, 8
8, 1-3: II, I, 9
8, 5: V, XVIII, 3
8, 5-13: II, I, 10
8, 14-24: II, I, 12
8, 18-23: II, XIV, 4
8, 26-38: II, I, 13
9, 1: VIII, VII, 4, 5; X, IX, 5
9, 3-6: II, I, 14
9, 7: I, XIII, 14; IV, XV, 17
9, 15: II, I, 14
9, 19: II, I, 8
10, 1-48: II, III, 3
10, 42: III, XX, 4
11, 19-26: II, III, 3
11, 22-25: I, XII, 1
11, 26: I, III, 12
11, 27-30: II, III, 4; II, VIII, 2; V, XVII, 3
11, 29, 30: II, XII, 2
12, 1: II, IX, 1
12, 2: III, V, 2
12, 3-17: II, IX, 4
12, 19, 21-23: II, X, 1
12, 25: VII, XI, 14; VII, XXV, 15
13, 2: I, XII, 1
13, 5, 13: VII, XXV, 15
14, 15: VII, XI, 13
15: V, XVII, 5
15, 29: V,I, 26
15, 37-39: I, XII, 1
15, 41: VI, XI, 6
17, 34: III, IV, 10; IV, XXIII, 3
18: V, XVII, 3
18, 2, 18, 19, 23: II, XVIII, 9

20, 29: I,I, 1
21, 8, 9: III, XXXI, 5;IV, XXIII, 3
21, 10, 11: V, XVII, 3
21, 14: IV, XV, 12
21, 38: II, XXI, 3
23, 13, 15: II, XXIII, 1
25, 3, 11, 12: II, XXIII, 1
25, 8, 12: II, XXII, 1
25, 13, 24, 26: II, XIX, 2
26, 2: II, XIX, 2
26, 18: VII, XXV, 21
27, 1: II, XXII, 1; II, XXIII, 1
27, 2: II, XXII, 1
28, 23: VI, XLI, 14
28, 25: I, XIII, 10
28, 30, 31: II, XXII, 1

Romani

2, 6: II, XXIII, 9; III, XX, 4
2, 16: III, IV, 7
2, 24: V, I, 43
2, 29: MP, XI, 8
4, 3: I, IV, 11
8, 18: V, I, 6
8, 35: VII, XI, 18
9, 5: VII, XVII, 3
10, 2: MP, X, 3
10, 18: II, III, 1; III, VIII, 11
12, 5: X, III, 1
13, 1: IV, XV, 22
13, 14: V, I, 42
15, 19: II, XVIII, 9; III, I, 3; III, IV, 1; VII, XXV,7
15, 20, 21: III, XXXVII, 2
16, 14: III, III, 6

I Corinteni

1, 1: I, XII, 1
1,7: V, XVII, 4
1, 24: I, II, 11; I, II, 21
1, 28: V, I, 17
2, 14: III, XXIV, 3
2, 9: X, IV, 70
3, 1: IV, XXIII, 8
3, 10: III, XXVII, 1
4,4: III, XXXVI, 7
4, 9: V, I, 40
4, 13: VII, XXII, 7
5, 3: VII, XI, 12
5, 7: VII, V, 5
6, 2: VI, XLII, 6
9, 5, 12: III, XXX, 1
9, 14: V, XVIII, 2
10, 12: VII, XXX, 14
12, 8: VII, XXV, 25, 37
12, 12: X, III, 1
12, 31: VIII, X, 3
14, 6: VII, XXV, 26
14, 16: VII, IX, 4
15, 5-7: I, XII, 4
15, 7: VII, XIX
16, 9: MP, XI, 23

II Corinteni

1, 2: VII, VI
1, 19: V, XVII, 3
2, 7: V, I, 45
2, 14: V, I, 29; VI, XLI, 23
2, 15: V, I, 35
3, 3: MP, XIII, 7
3, 6: VI, XXV, 7
3, 16-18: VII, XXXII, 19
4, 6: IX, I, 8
6, 2: VII, XI, 21
6, 16: X, IV, 55
8, 18-19: VI, XV, 6
10, 1: VI, XXV, 8
10, 5: II, XIV, 2
11, 1, 17, 21: VII, XI, 2
11, 6: III, XXIV, 3; VI, XXV, 11
11, 27: VII, III, 11
12, 1: VII, XXV, 23
12, 2-4: III, XXIV, 4; X, I, 5
12, 6-11: VII, XI, 2
12, 11: VII, XI, 19

Galateni

1,1: II, I, 14
1, 12: VII, XXV, 23
1, 19: II, I, 2: II, I, 5; VI, XLI, 14; VII, XIX
1, 20: VI, XI, 1
2, 19, 13: I, XII, 1
2, 2: VII, XXV, 23
2, 7-10: III, IV, 2
2,2: I, XII, 2
3, 27: V, I, 42
4, 19: V, I, 49
4, 26: MP, XI, 9
5, 22: V, II, 7
6, 4: V,II, 6
6, 16: MP, XI, 8

Efeseni

1, 3: VII, VI
2, 19, 20: III, XXXVII, 3
2, 20: X, IV, 21
3, 2: VII, XXV, 23
4, 6: VII, X, 6
4, 7: V, VI, 3
4, 11: V, XVII, 4
6, 14-17: II, XIV, 6
6, 16: X, IV, 58

Filipeni

1, 28: V, XXIV, 7
2, 6: V, II, 2
2, 6-8: VIII, X, 2
2, 8: I, XIII, 20
2, 16: III, XXXVI, 13
2, 25: III, IV, 4
4, 3: III, IV, 9; III, XV; III, XXX, 1
4, 5: VII, XXIV, 8
4, 8: MP, XII

Coloseni

1,11: VII, XV, 4
1, 15: I, II, 21; VII, VI
1, 15, 16: I, II, 3
1, 17: VII, X, 6
1, 18: V, II, 3
3, 13: V, I, 45
4, 3: VII, XI, 13
4, 10: II, XXII, 1
4, 14: III, IV, 6; VI, XXV, 6

I Tesaloniceni

1,1: V, XVII, 3
1, 9: VII, XI, 13
2, 8: V, I, 10
4, 3: VI, XIV, 8
5, 8: II, XIV, 6

II Tesaloniceni

2, 18: VII, XXIV, 6

I Timotei

1, 3: III, IV, 6
1, 12: VII, XI, 24
1, 16: V, I, 23
2, 2: VII, XI, 8
2, 4: MP, VIII, 10
3, 15: V, I, 6; V, I, 17; X, IV, 7
3, 16: III, XXVI, 4; VII, XXX, 16
4, 12: VII, XXX, 13
6, 5: VII, XXX, 7
6, 17: VII, XXX, 8
6, 20: I, I, 1; III, XXXII, 8; I, VII, 1; VII, XXXI, 2

II Timotei

2, 1, 2: X, VIII, 10

2, 8: III, IV, 7; VI, XXV, 6
2, 21: VII, XXX, 13
3, 6: II, XIII, 8
3, 17: VII, XXX, 13
4, 1: III, XX, 4
4, 5: III, XXXVII, 2
4, 6: II, XXII, 5
4, 9: III, XXXVI, 13
4, 10: III, IV, 8
4, 11–16: II, XXII, 6
4, 16, 17: II, XXII, 3
4, 18: II, XXII, 5
4, 21: III, II; III, IV, 8; V, VI, 1

Tit

1, 5: III, IV, 5
2, 13: VII, XXIV, 5
3, 5: X, IV, 34
3, 10, 11: IV, XIV, 7

Filimon

1: VI, XI, 5
2: III, IV, 4
12, 20: VII, XXI, 3
24: III, IV, 4

Evrei

1, 8, 9: I, III, 13
2, 5, 8: I, III, 16
5, 12–14: IV, XXIII, 8
5, 14: IV, XXVI, 2
7, 11 14: I, III, 11
7, 11, 27: I, III, 17
8, 5: I, III, 2; X, IV, 25
10, 32–11, 3: VIII, X, 2
10, 33: V, I, 6, 40
10, 34: VI, XLI, 6; VII, XI, 18
11, 26: VIII, VI, 2
12, 5, 6: IX, VIII, 15
12, 6: X, IV, 33
12, 22: MP, XI, 9
12, 22, 23: X, IV, 70

Iacob

3, 17: VII, XXIV, 8

I Petru

1, 1: III, I, 2; III, IV, 2
1, 3: VII, VI
2, 2: IV, XXIII, 13
2, 3: VII, VIII
2, 5, 7: X, IV, 21
4, 6: I, XIII, 20
5, 6: V, II, 5
5, 13: II, XV, 2; VI, XXV, 5

II Petru

1, 8: V, I, 45
3, 9: VI, XLII, 5

I Ioan

1, 1: VII, XXV, 10; VII, XXV, 12; VII, XXV, 18
1, 1, 2: V, XX, 6
1, 2, 3: VII, XXV, 19
1, 9: VII, XXV, 21
2, 12, 18: VII, XXV, 21
3, 1, 2, 10: VII, XXV, 21
3, 2: VII, XXIV, 5
3, 8–10: VII, XXV, 21
3, 16: V, I, 10
4, 2: VII, XXV, 19
4, 3: VII, XXV, 21
4, 18: VIII, X, 3
5, 9:VII, XXV, 21

Iuda

4: VII, XXV, 21

Apocalipsa

1, 2: III, XXXVIII, 2; VII, XXV, 9
1, 4: VII, XXV, 10
1, 5: V, II, 3
1, 9: V, IV, 2; VI, XLI, 14; VII, XXV, 11; VII, XXV, 13
2, 6, 15: III, XXIX, 1
3, 14: V, II, 3
3, 19: X, IV, 33
10, 4: VI, XXV, 9
13, 5: VII, X, 2
18, 18: III, XVIII, 2; V, VIII, 6
14, 4: V, I, 10
17, 8, 11: X, IV, 29; VI, XLII, 5
20, 4: X, IV, 34
22, 7: VII, XXV, 11
22, 7, 8: VII, XXV, 6
22, 8: III, XXVIII, 2
22, 11: V, I, 58
22, 18, 19: IV, XXIII, 12; V, XVI, 3

Apocrife

Enoh 72, 8: VII, XXXII, 19

Agrafa

Agrafon 72: III, XXXV, 11
Agrafon 87: VII, VII, 3
Agrafon 55: IV, XXIII, 12 (V, XVI, 3)
Agrafon 64: V, XVIII, 14
Agrafon 80: I, XIII, 10

INDICE REAL ŞI ONOMASTIC

A

Aaron, arhiereu: V, IV, 23
Abdus, vindecat în Edesa de Tadeu: I, XIII, 18
Abgarm, rege al Edesei: I, XIII, 1–22
Ahar, judecă pe martirul Marin în Cezareea: VII, XV, 3
Achila, preot, conducătorul didascaleion-ului din Alexandria: VII, XXXII, 30
Achior, amanitul, prozelit: I, VII, 13
Actium, oraş: VI, XVI, 2
Adam: I, VII, 10; IV, XXIX, 2
Adamantius, poreclă dată lui Origen: V, XIV, 10
Adauctus, martir: VIII, XI, 2
Adiabene, *ţară: regina din* – II, XIII, 3
adiabenic, titlu luat de Galeriu: VIII, XVI, 3
Adroan, martir I: MP XI, 29–30
Adrian, împărat: IV, III, 1; IV, V, 2; IV, V, 5; IV, VI, 3–4; IV, VIII, 2–8; IV, IX–X; V, V, 7; V, XII, 1
agrafon: I, XIII, 10; III, XXXVI, 11; IV, XXIII, 12; V, XVI, 3; V, XVIII, 14; VII, VII, 3
Aelia Capitolina (= Ierusalim): II, XII, 3; IV, VI, 4; VI, XX, 1 (= biblioteca: VII, V, 1)
Aelian, episcop: VII, XXX, 2
Aelius Publius, episcop: V, XIX, 3
Aemilius Frontinus, proconsul: V, XVIII, 9
Aenon, unde boteza Ioan: III, XXIV, 11
Africa: VI, XLIII, 3; VII, VII, 5; VIII, VI, 10; X, V, 18; X, V, 21; X, VI, 1; MP, XIII, 2
Agav, prooroc: II, III, 4; II, VIII, 1; V, XVII, 3
Agapiu, episcop în Cezareea: VII, XXXII, 24
Agapiu, martir: MP III, 1; III, 4; VI, 3–7
Agatobuli (cei doi), în legătură cu data Paştilor: VII, XXXII, 16
Agatonice, martira: IV, XV, 48
Agrippa: I–II (vezi Irod)
Agrippa Castor, scriitor creştin: IV, VII, 6–8
Agrippin, episcop: IV, XIX; V, IX
Albin, guvernator: II, XXIII, 21–24
Alburnus, idol: II, II, 5
Alcibiade, martir: V, III, 2–3; V, III, II
Alabarc (vezi Alexandru)
alegorie: II, XVIII, 1; II, XVIII, 10–11; VI, XIX, 7–8; VII, XXIV, 2
Alexandria: II, IV, 2; II, V, 1–3; II, VI, 2–3; II, XVI, 1–2; II, XVII, 7; II, XXIII, 23; IV, II, 2–3; IV, VII, 3; IV, XVII, 5; V, VIII, 11; V, X, 1, 4; V, XI, 1; V, XXV; VI, I; V, II, 2–3; 13–14; VI, III, 1; 4; VI, V, 7; VI, VI; VI, VIII, 1–2; VI, XIV, 10; VI, XIX, 13; 15; 16; 19; VI, XXIV; VI, XXVI; VI, XXIX, 4; VI, XXXI, 2; V, XLI; VI, XLI, 17; VI, XLIV, 1; VII, XXXI; VII, XXII, 1–10; VII, XXVII, 1; VII, XXX, 1–18; VII, XXXII, 6; 7–11; 12; 30; VIII, IX, 7; VIII, X, 1; II; VIII, XII, 1; VIII, XIII, 7; VIII; XIV, 15; IX, VI, 2; MP V, 2–3
Alexandru «Alabarc», fratele lui Filon: II, V, 4
Alexandru, episcop al Romei: IV, 1; IV, IV; V, VI, 4
Alexandru, martir în Lyon: V, I, 49–51
Alexandru, din Eumenia, martir: V, XVI, 22
Alexandru, montanist: V, XVIII, 6–7; 9
Alexandru, episcop de Ierusalim: VI, VIII, 4; 7; VI, XI, 1–3; 5–6; VI, XIII, 3; VI, XIV, 8–9; VI, XIX, 17–18; VI, XX, 1; VI, XXVII; VI, XXXIX, 2–3; VI, XLVI, 4
Alexandru, martir în Alexandria: VI, XLI, 17
Alexandru (Sever), împărat: VI, XXI, 2; VI, XXII; VI, XXVIII
Alexandru, episcop de Tyr: VII, V, 1
Alexandru, martir în Cezareea: VII, XII; MP III, 3
Alfeu, martir, MP I, 5
Aman, arhiereu: II, XXIII, 21–24
Amasia, oraş: X, VIII, 15
Amastris, oraş: IV, XXIII, 6
Ambrozie, patronul lui Origen: VI, XVIII, 1; VI, XXIII, 1–2; VI, XXVIII
Ammia, proorociţă: V, XVII, 2–4
Amon, episcop: VII, XXVI, 1
Amon, martir: VI, XLI, 22–23
Amonaria, martiră: VI, XLI, 18
Amoniu, preot şi martir: VIII, XIII, 7
Amoniu, dascăl: VI, XIX, 6–7; 9-11
Anaclet, episcop: III, XV; III, XXI; III, XIII; V, VI, 1
Anania, curier: I, XIII, 5–9
Anania, prooroc: III, VIII, 7
Anatolie, episcop: VII, XXXII, 6–22
Anhial, oraş: V, XIX, 3
Ancira, oraş: V, XVI, 4
Andrei, apostolul: III, I, 1; III, XXV, 6; III, XXXIX, 4

Anea, sat: MP, X, 2
Anicet, episcop: IV, XI, 1; 7–8; IV, XV, 1; 5; IV, XIX; V, XXII, 3; XXIV, 14–18
Annian, episcop: II, XXIV; III, XIV; III, XXI
Anter, episcop: VI, XXIX, 1; 2
Antinoos, sclavul favorit al lui Adrian: IV, VIII, 2, 3; VI, XI, 3
Antiohia: II, I, 8; II, III, 3; II, IV, 6; II, VIII, 2; II, XII, 2; III, XXVI, 3; III, XXXVI, 10; IV, VII, 3; IV, XXIV; V, XIX, 1; V, XXI, 34; VI, XLI; VI, XLIII, 3; VI, XLVI, 3; VII, V, 1; VII, XXVII-XXVIII; VII, XXIX, 1-2; VII, XXX, 1-18; VII, XXXII, XXI; VII, XXVIII, 1; VIII, XII, 5; VIII, XIII, 2-4; IX, III; IX, VI, 2; IX, XI, 5-6; MP II
Antipater, tatăl lui Irod: I, VI, 2-3; I, VII, 11-12
Antonin Piul: II, XIII, 2; IV, IV, 3; IV, VIII, 3; IV, XI-XIII; IV, XIV, 10; IV, XVII, 12; IV, XVIII, 2; V, V, 1; 7
Antonin, martir: MP, IX, 5
Antoniu, triumvir: I, V, 2; I, VII, 6
Anulin, guvernator: V, X, 15-17; X, V, 18, 22; X, VI, 4-5; X, VII, 1-2
Apamea, oraş: V, XV, 17
Apelles, eretic: V, XIII, 2-9
Apion, gramatic, sol la Roma: II, V, 3-5; III, IX, 4; III, XXXVIII, 5
Apion, autor al cărţii «Despre Hexaimeron»: V, XXVII
apocrife: III, XXV, 4-5; IV, XXII, 9
Apolinarie, episcop: IV, XXI; IV, XXVI, 1; IV, XXVII; V, V, 4; V, XIX, 1-2
apologeţi (a se vedea Apollonius, Aristide, Codrat, Iustin, Meliton)
Apollonia, fecioară şi martiră: VI, XLI, 7
Apolloniade, eretic: V, XXVIII, 17
Apollonius, scriitor creştin: V, XVIII, 12
Apollonius, martir: V, XXI, 2-5
Apollofane, filosof: VI, XIX, 8
apostazie: VI, XII, 1 (a se vedea «lapsi», «căzuţi»)
apostoli: I, X, 7; I, XII, 1-5; I, XIII, 11-14; II, prefaţă; II, 1-14; III, I; III, III; III, V, 2; III, VIII, 11; III, XI; III, XXIV, 3-5; III, XXV; III, XXX; III, XXXVI, 1; III, XXXIX, 4-5; 9; V, XI, 5
Appfian, martir: MP IV-V
Apselamos, martir: MP X, 2
Aquila, traducător al Bibliei: V, VIII, 10; V, XVI, 1; 4
Aquila, prefect al Egiptului: VI, III, 3; VI, V, 2
Aquila, preot: VI, XI, 24
Arabia: VI, XIX, 15; VI, XXXIII, 13; VI, XXXVII; VI, XLII, 3-4; VII, V, 2; VIII, XII, 1
Arabian, scriitor bisericesc: V, XXVII
Ardaban, localitate în Frigia(?): V, XVI, 7
Arelatae (Arles), oraş: V, X, 23
Areopag: III, IV, 10
Ares, martir: MP, X, 1
Areta, rege: I, XI, 1-2
Arhelau, fiul lui Irod: I, VI, 9-10; I, VIII, 16; I, IX, 1
arhive: I, VII, 13; I, XIII, 5; II, I, 6; V, XVIII, 9
Aristarh, ucenic: II, XXII, 1
Aristide, apologet: IV, III, 3
Aristide, scriitor: I, VII, 1; VI, XXXI, 3
Aristion, ucenic: III, XXXIX, 4-5; 7; 14
Aristobul, rege: I, VI, 6; I, VII, 12
Aristobul cel Mare, traducător al Septuagintei: VI, XIII, 7; VII, XXXII, 16-17
Aristotel, filosof: V, XXVIII, 14; VII, XXXII, 6
Armenia, armeni: VI, XLVI, 2; IX, VIII, 2-4
armenicul, titlu al lui Galeriu: VIII, XVII, 3
Arsinoe, ţinut în Egipt: VII, XXIV, 6-9
Artaxerxe, rege: III, X, 3-4; VII, VIII, 15
Artimon (sau Artemas), eretic: V, XXVIII; VII, XXX, 16-17
Ascalon, oraş: I, VI, 2; I, VII, 11
asceză: II, XVI-XVII; II, XXIII, 4-6; V, prefaţă; V, III, 2-3; VI, III, 9-12; VII, XXXII, 31; IX, VI, 3; MP, XI, 2; MP, XI, 22; MP, XIII, 9
Asclepiade, episcop: VI, XI, 4; VI, XXI, 2
Asclepiade, eretic: V, XXVIII, 16
Asclepiodot, eretic: V, XXVIII, 9
Asclepius, episcop marcionit: MP X, 3
asiarh, mare preot: IV, XV, 27
Asia, ţinut (= Asia Mică): II, XVIII, 9; III, I, 2; III, IV, 2; III, XXIII, 1-3; III, XXXI, 3-4; III, XXXVI, 1-5; III, XXXIX, 6; IV, XV, 26; 48; IV, XXVI, 3, 5; V, I, 2-63; V, II, 2-7; V, III; V, VIII, 11; V, XIV; V, XVI, 10; V, XVIII, 9; V, XIX, 2; V, XXIII, 1; V, XXIV, 1; IX, I, 1
Asfaltit, lac: I, VIII, 10
Asiria, ţară: V, XI, 4
Asterius Urbanus, eretic (?): V, XVI, 7
Astyrius, senator roman creştin: VII, XVI; VII, XVII
Atena: III, IV, 10; IV, XXIII, 2-3; IV, XXVI, 10; VI, XXXII, 2
Atenodor, elev al lui Origen şi episcop: VI, XXX; VII, XIV; VII, XXVIII, 1
Ater, martir: VI, XLI, 19
Attalus, martir: V, I, 17; 37; 43-44; 50-52; V, III, 2-3
Atticus, consul roman: III, XXXII, 3; 6
Atticus, episcop: VI, XIX, 18
attică, monedă: III, VI, 19; IX, VIII, 4

Augustus, împărat: I, V, 2; I, VI, 2; 7; I, IX, 1-2; IV, XXVI, 7-8
Aurelian, împărat: VII, XXVIII, 4; VII, XXX, 19; 20-21
Aurelius Cvirinus, episcop: V, XIX, 3
Aurelius Quirinus, dregător roman: VII, XIII
Ause (primul nume al lui Iosua) I, III, 4
Autolic: III, XIV; III, XXI
Auxenţiu, martir: MP, VII, 4
Aviliu, episcop: III, XIV; III, XXI
Avirciu Marcel, scriitor: V, XVI, 3

B

Babilon: I, VI, 5-6; II, XV, 2
Bachylides şi Elpistus: IV, XXIII, 6
Bachylus, episcop: V, XXII; V, XXIII, 4
baie, folosul ei e interzis monatiştilor: V, XVIII, 11
barbarism: VII, XXV, 25
Bar-Chohba, căpetenia iudeilor răsculaţi: IV, VI, 2; IV, VII, 4
Bardezan, eretic: IV, XXX
Barkof «prooroc al ereticilor vasilidieni»: IV, VII, 7
Barbara, ucenic: I, XII, 1; II, III, 3-4; II, VIII, 2; II, XII, 2; VII, XXV, 15
Barbara, Epistola lui - e apocrifă: III, XXV, 4; VI, XIII, 6; VI, XIV, 1
Barsaba, ucenic: III, XXXIX, 9
Bartolomeu, apostol: III, XXXIX, 9
Basilicus, eretic marcionit: V, XIII, 3
Basilide, episcop: VII, XXVII, 3
Basilide, ereziarh: IV, VII, 3-4; 6-8; IV, XXII, 5
Basilide, ucenic al lui Origen, *martir*: VI, V, 1-6
Batanea, provincie: MP, XI, 29
Batezar, oraş: III, VI, 21
Beirut: MP, IV, 3-5; XI, 1
Beniamin, episcop: IV, V, 3
Berenice, oraş: VII, XXVI, 1
Beril, episcop şi scriitor: VI, XX, 2; VI, XXXIII, 1-3
Besas, soldat şi martir: VI, XLI, 16
Beţaleel: V, IV, 3; 25; X, IV, 4
Betleem, oraş: I, V, 2; I, VIII, 1; 16
Betthera, oraş: IV, VI, 3
Biblie, *martiră*: V, I, 25-26
biblioteca: II, XVIII, 8; III, IX, 2; V, VIII, 11; XX, 1; VI, XXXII, 3
Biserica (fiinţă): III, XXXII, 7; V, I, 45; X, IV, 7
Biserica, construcţie: VII, XXX, 22; VIII, I, 5; VIII, I, 9; VIII, II, 1-4; VIII, XIV, 4; VIII, XVII, 1-9; IX, IX-XI; X, L, V; X, IV, 1-67; MP, XIII, 1
Bitinia, provincie: III, I, 2; III, IV, 2; VII, V, 2
Blandina, martiră: V, I; 17, 56
Blastus, eretic: V, XV; V, XX, 1
Bolanus, episcop: VII, XXX, 2
Boştra, oraş: V, XX, 2; VI, XXXII, 7-11
Botezul lui Ioan: I, X, 1; I, XI, 3; III, XXIV, 11
Botezul ereticilor: III, XXIII, 18; III, XXVI, 2; IV, XI, 5; IV, XXVI, 21; VI, XLIII, 14-15; VII, II-VIII; VII, IX, 1-6
Botezul prin foc: VI, IV, 3; MP, XI, 1
Bruchium, cartier în Alexandria: VII, XXXII, 7-11

C

Caiafa, arhiereu: I, X, 2-6
Caius (= Gaius)
Caligula, împărat: II, IV, 1-2; II, V, 1-5; II, VI, 1-3; II, VII; II, VIII, 1; II, X, 9; II, XVIII, 8
Callirhie, staţiune termală: I, VIII, 10
Callist, episcop: VI, XXI, 2
Callistion, scriitor creştin: V, XIII, 8
Camit, mare preot: I, X, 5
Candid, scriitor: V, XXVII
Canonul Scripturii: III, III, 3; III, XXIV-XXV; III, XXXIX, 3-7; 15-17; IV, XVIII, 8; VI, XIII, 6; XIV, 1-7; VI, XXV, 4-14
Caparathea, localitate: III, XXVI, 3
Capiton, episcop: V, XII, 2
Capadochia, provincie: III, I, 2; VI, XI, 2; VI, XLVI, 3; VII, V, 1-4; VIII, XII, 1; MP, XI, 1; 21; 27
Caracalla, împărat: IV, XXX, 2: VI, VIII, 7; VI, XVI, 3; VI, XXI, 1
Caricus, cleric: V, XIX, 1; VI, XXI, 1
Carin, împărat: VII, XXX, 22
carpic, titlu al împ. Galeriu: VIII, XVII, 9
Carpocrate, ereziarh: IV, VII, 9
Cartagina, oraş: VII, III; X, V, 18; X, VI, 1
Carus, împărat: VII, XXX, 22
Casian, episcop: V, XII, 2
Casian, autor al «Chronografiei»: VI, XIII, 7
Casius, episcop: V, XXV
catafrigieni = montanişti: II, XXV, 6; V, XVI, 1; V, XVII, 1; V, XVIII, VI, XX, 3
cateheză: V, X, 1-3; VI, III, 1-8; VI, VI; VI, XIV-XVIII; VI, XXVI; VI, XXIX, 4; VII, XXXII, 30
cathari (= novaţieni): VI, XLIII, 1
Cecilian, episcop: X, V, 18; 19; X, VI, 1; X, VII, 2
Celadion, episcop: IV, XIX
Cels, episcop: VI, XIX, 18
Cels, autorul pamfletului «Cuvînt adevărat»: VI, XXXV, 2

Cerint, ereziarh: III, XXVIII, 1-6; IV, XIV, 6; VII, XXV, 2
Cezareea Capadochiei, oraş: VI, XXVII; VI, XLVI, 3; VII, XIV; VII, XXVIII, 1; VII, XXX, 3
Cezareea lui Filip (Panea): VII, XVII; VII, XVIII, 1
Cezareea Palestinei: II, III, 3; II, X, 1-3; V, XXII; V, XXIII, 3; VI, VIII, 4; VI, XIX, 16-19; VI, XXII, 4; VI, XXVI; XXVI-XXVIII; VI, XXX; VII, V, 1; VII, XII; VII, XV; VII, XIII, 6; VII, XIV; VII, XXXII, 21-24; VII, XXVIII, 1; MP, I, 2-5; MP, II; MP, III, 4; MP, IV; MP, VI-XI
Cheremon stoicul: VI, XIX, 8
Cheremon diacon: VII, XI, 3-5; VII, XI, 24
Cheremon episcop: VI, XLII, 3
Cherdon, episcop: III, XXI; IV, 1
Cherdon, eretic: IV, X; IV, XI, 1-2
Chifa, apostol (= Petru): I, XII, 2-4
Chrestus, episcop: X, V, 21-22
Chrysofora, femeie creştină: IV, XXIII, 13
ciclu pascal (Vezi şi «Paşti»): VI, XXII; VII, XX; VII, XXXII, 14-19
Cilicia, provincie: VI, XLVI; VII, V, 4; MP, VIII, 13; MP, X, 1; MP, XI, 6
Ciprian, episcop: VI, XLIII, 3; VII, 3
Cipru, insulă: II, I, 8; MP, XIII, 2
Cirene,provincie şi oraş: IV, II, 2; 4
Ciril, episcop: VII, XXXII, 2; 4
ciumă, VII, XI, 24; VII, XXI, 4
Clarus, episcop: V, XXV
Claudiu, împărat: II, VIII, 1-2; II, IX, 1 - XII, 1; II, XIV, 6; II, XVII, 1; XVIII-XIX
Clement, ucenic şi episcop: III, IV, 9; III, XV-XVI; III, XXXIV-XXXVIII; V, VI, 2; V, XI, 1; V, XXVIII, 4; VI, XXV, 14
Clement Alexandrinul: I, XII, 2; II, I, 4; II, IX, 2-3; III, XXIII; III, XXIX; IV, XXVI, 4; V, XI, 1-2; VI, VI; VI, IX, 6; VI, XIII, 4; VI, XIII, 4-8; VI, XIV, 1-2; VI, XXX, 1
Cleobius, eretic: IV, XXII, 5
Cleopatra, regină: I, V, 2
Cleopa, ruda Domnului: III, XI; III, XXXII, 1-3; IV, XXII, 4
Coele-Siria, ţinut: V, XI, 4
Colon, episcop: VI, XLVI, 2
cometă: III, VIII, 1
Commod, împărat: V, IX; V, XXI-XXII; V, XXVI; V, VI
comuniunea (sfinţilor): VI, V, 3; VI, XLII, 5-6
Constantin, împărat: VIII, XIII, 12-15; VIII, XVII, 3-10; IX, IX, 1-12; X, V, 1-24; X, VI, 1-5; X, VII, 1-2; X, VIII, 2-19; X, IX, 6-9
Constantin Chlor, împărat: VIII, XIII, 12-13
copist: V, XX, 2; VI, XXIII, 2
Corakion, rebel: VII, XXV, 9
Corint, oraş: I, XII, 1; II, XXV, 8; III, IV, 10; III, XVI; III, XXXVIII, 1; IV, XXII, 2; V, VI, 4; V, XXII-XXIII
Corneliu, sutaşul: II, III, 3
Cornel, episcop: VI, XXXIX, 1; VI, XLIII, 3-21; VI, XLVI, 3; VII, II; IV, XX
Coruntus, filosof: VI, XIX, 8
Crescent, misionar: III, IV, 8
Crescent, filosof: IV, XVI
creştin, creştinism: I, II, 1; I, III, 10; I, IV, 2-14; I, XI, 8; II, II, 6; II, III, 2-3; II, XV-XVII; III, XXVI, 4; III, XXXIII, 1-3; IV, VII, 10; IV, VIII, 4-5; IV, XI, 9; IV, XV, 6-19; V, I, 14-26; VIII, I, 2-9; X, IV, 69; X, XIII, 10
Creta: III, IV, 5; IV, XXI; IV, XXIII, 5
Crisp, ucenic: X, IV, 6; X, IX, 4
Cronion, martir: VI, XLI, 15
Cronius, filosof: VI, XIX, 8
cruce: IX, IX, 10-11; MP, XI, 25
Culcian, dregător roman: IX, XI, 4
Cumane, localitate: V, XVI, 17

D

Damasc: IX, V, 2
Dammacus, mare preot: II, XXIII, 24
Daniel, prooroc: IV, XXV, 14; VI, VII; VI, XXI, 1; MP, XI, 8
David, regele iudeilor: I, VI, 5; I, VII, 5; III, XII; III, XIX-XX, 9; III, XXXII, 3; IV, XXVI, 14
Decenalii, deceniu de domnie a lui Const. Chlor: VIII, XIII, 9
Debeltum, oraş: V, XIX, 3
Deciu, împărat: VI, XXIX, 1; VI, XL; VI, XLI, 1; VII, XI, 18; VIII, IV, 2
Demetrian, episcop: VI, XLVI, 4; VII, V, 1; VII, XIV; VII, XXVII, 1; VII, XXX, 17
Demetriu, scriitor iudeu: VI, XIII, 7
Demetriu, episcop: V, XXII; VI, II, 2-3; VI, III, 2; 8; VI, VIII, 4-5; VI, XIV, 11; VI, XIX, 17-19; VI, XXVI; VI, XXIX, 4
Demetriu, episcop: VII, XIII
Demetriu, preot: VII, XI, 24
demon (vezi diavol)
desposyni, rude ale Domnului: I, VII, 11; 14; II, I, 2; II, XXIII, 1; III, XII, 8; III, XI; III, XIX-XX; III, XXII (a se vedea şi «Iacob», «Simeon»)
diavol: IV, VII, 1; IV, XI, 9; IV, XIV, 7; IV, XVIII, 3; 9; IV, XXIII, 112; V, I, 5-27; V, IV, 14; V, VII, 4; V, XIII, 2; V, XIV;

V, XVI, 7-9; V, XXVIII, 18; VI, XXXIX, 5; VI, XLIII, 14; VII, X, 4; VII, XXXI, 1; VIII, X, 4; VIII, adaos, 3; IX, VIII, 2; IX, X, 3; X, VII, 2; X, IV, 14; MP, IV, 8
diacon, diaconie: II, I, 1; II, I, 10; II, XVII, 23; III, XIX, 1; IV, XXII, 3; VI, XLIII, 2; 11; 16; VII, XI, 24; VII, XXII, 8; VII, XXVIII, 1; VII, XXX, 2; 12-14; VIII, I, 9; MP, II, 1; MP, XI, 4
Didahia celor doisprezece apostoli: 11, 12; V, XVIII, 4
Didim, episcop (?): VII, XI, 20-25; VII, XX
Didius, preot: VIII, XIII, 7
Diocleţian, împărat: VII, XXX, 22; VIII, II, 4; VIII, XIII, 11; IX, X, 8; MP, III, 5
Dionisia, martiră: VI, XLI, 18
Dionisie «Areopagitul», III, IV, 10; III, XXIII, 3
Dionisie, episcop de Alexandria: VI, XXIX, 4; VI, XXXII, 5; VI, XXXV; VI, XLI-XLIII; VII, I-XXXII, 30
Dionisie, episcop de Corint: II, XXV, 9; III, X, 4; IV, XXIII, 4-13; IV, XXV
Dionisie, preot, apoi episcop de Roma: VII, V, 6; VII, VII-VIII; VII, IX, 6; VII, XXVI, 1; VII, XXX, 1-23
Dioscur, mărturisitor: VI, XLI, 19-20
Dioscur, preot: VII, XI, 24
Diospolis, oraş: MP, III, 3
Distros, numele de lună: MP, III, 4
Dius, nume de lună: MP, I, 5; II, 4
Dolihian, episcop: V, XII, 2
docheţi, eretici: VI, XII, 2-6
Dometie, scriitor creştin: VII, XI; VII, XX
Domiţian, împărat: III, XIII-XXVI; III, XXXII, 2; IV, XXVI, 9
Domnin, martir: MP, VII, 4
Domnu, episcop Ant.: VII, XXX, 17-18; VII, XXXII, 2
Domnu, episcop Cez.: VII, XIV
donatistă, controversă: X, V, 15-16
Dorotei, martir: VIII, I, 4; VIII, VI, 1-3
Dorotei, presbiter: VII, XXXII, 2-4
Dositei, eretic: IV, XXII, 5
ducenarius, titlu: VII, XXX, 8
dumineca: III, XXVII, 5; IV, XXVI, 2; V, XXIII, 1-2; V, XXIV, 11
dux, magistrat militar: IV, V, 2
Dystros, lună: VII, XXXII, 14

E

ebioniţi: III, XXVII, 1-6; V, VIII, 10; VI, XVII
Eden (= rai): VII, XXI, 7
Edesa, oraş: I, XIII, II, I, 6-7
Edesiu, martir: MP, V, 2
edumei, popor: I, VI, 3; I, VI, 9; I, VII, 11
Efes, oraş: III, XX, 9; III, XXIII, 4-8; III, XXXI, 3; III, XXXVI, 5; IV, XIII, 7; IV, XIV, 6; V, VIII, 4; V, XVIII, 9; V, XXII; V, XXIV, 5; VII, XXV, 17
Efrem, episcop: IV, V, 3
Egipt, egipteni: I, V, 2; I, VII, 13; I, VIII, 2; I, VIII, 16; II, XII, 1; II, XVI, 1; II, XVII, 7; III, VII, 2; IV, II, 2-4; IV, VII, 3; IV, XI, 4; VI, I; VI, II, 3; VI, XIX, 15; VII, X, 4; VII, XI, 12-24; VII, XXI-XXIV; VII, XXXII, 14; VIII, VI, 10; VIII, VII-VIII; VIII, XIII, 7; IX, VI, 2-4; MP, III, 3; MP, V, III; MP, VIII, 13; MP, X, 1; MP, XI, 5-8; MP, XIII, 6-11
elchesaiţi, eretici: VI, XXXVIII
Eleazar, mare preot: I, X, 4
Elena, regină: II, XII, 1-3
Elena «soţia» lui Simon Magul: II, XIII, 4-6
Eleuteriu, diacon apoi episcop: IV, IV, 1-2; IV, XI, 7; IV, XXII, 3
Eli (genealogie): I, VII, 5-16; V, V, 8-11; V, XXII
Eliodor, episcop: VII, V, 1
Emesa, oraş: VIII, VIII, XIII, 3-4; IX, VI, 1
Emilian, vice-prefect: VII, XI, 3-10
encratiţi (unii sectari rigorişti, alţii chiar eretici): III, XIX, 2-3; IV, XVIII; IV, XXIX, 2-4
enigme: VI, XIX, 4
Ennata, martiră: MP, LX, 6-8
Enoh, carte apocrifă: VII, XXXII, 19
episcopi: VI, VIII, 7; VI, XI, 1-3; VI, XLIII, 11; VII, XXX, 6-15; VIII, I, 7-9; VIII, VI, 9; X, II, 2; X, IV, 23-24; 67; X, VIII, 14-16; MP, I, 3; MP, XII
Epimah, martir: VI, XLI, 17
Eros, episcop: IV, XX
eremit: VI, IX-X
erezii, eretici: I, I, 1; II, I, 12; II, XIII-XIV; II, XXIII, 8-20; III, XIX; III, XXV, 6-7; III, XXVI; IV, VII, 3-5; IV, X-XI; IV, XIII, 1, 8; IV, XIV, 5; IV, XXIII-XXIV; IV, XXVIII-XXIX-XXX, V, XIII, 1-4; V, XV; V, XX, 1-7; V, XXVII-XXVIII; VI, XII, 2-6; VI, XIII, 5; VI, XVII-XIX; VI, XXII; VI, XXXIII, 1-3; VII, VI; VII, XII; VII, XXIV, 1-9; VII, XXVII-XXXI
esenieni, sectă iudaică: IV, XXII, 7
Esta (genealogie): I, VII, 8
Estera: I, VII, 9
Etiopia: II, I, 13; MP, VI, 2
Eubul, martir: MP, XI, 29
Euclid, matematician: V, XXVIII, 14
Eufranor, episcop: VII, XXVI, 1-2
Eufrat: I, XIII, 2

Euharistie: V, XXIV, 15-17; VI, XLIII, 18; VI, XLIV, 4-5; VII, IX, 1-5; X, III, 3
eunuc: V, XXIV, 5; VI, VIII, 1-5; VI, XXXII, 3; MP, VII, 4
Eumene, episcop: IV, V, 5; IV, XI, 6
Eumenia, localitate: V, XVI, 22; V, XXIV, 4
Eunus, martir: VI, XLI, 15
Eupolem, istoric: VI, XIII, 7
Euporos: VI, XXVI, 1
Eusebiu de Cezareea: I, I; I, II, 27; 37; I, VI, 11; III, XXV, 1; IV, XV, 47; V, T, 2; V, IV, 3; V, XXI, 5; V, XXVIII, 1; VI, XX, 1; VI, XXIII, 4; VI, XXXI, 3; VI, XXXII, 3; VII, XVIII, 3; VII, XXVI, 3; VII, XXXII, 4; VIII, VII, 2; VIII, XIII, 7; X, IV, 2-72; MP, II, 27; MP, IV, 6-8; MP XI
Eusebiu, episcop (Laodiceea): VII, XI, 3; 26; VII, XXXII, 5-21
Eutihian, episcop: VII, XXXII, 1
Eutihiu, episcop: VII, XXX, 2
Evanghelie, evanghelişti: III, XXIV, 1-16; III, XXV, 1; III, XXXVII-XXXVIII; V, X, 2; V, X, 2-3; VI, XIV, 5-7
Evanghelii apocrife: III, III, 2; III, XXV, 5-6; III, XXVII, 4; III, XXXIX, 17; IV, XXII, 8
Evanghelie siriacă: IV, XXX, 1
Evangheliile în una singură (Diatesaron): IV, XXIX, 5
Evarest, episcop: III, XXXIV; IV, 1; V, VI, 4
Evelpist, predicator: VI, XIX, 18
Evodiu, episcop: III, XXII
exorcişti: VI, XLIII, 11
excomunicare: V, XVIII, 9; V, XXIV, 9; V, XXVIII, 6-9; VI, XLIII, 2-21; VII, V, 4; VII, XXIX-XXX

F

Fabian, episcop: VI, XXIX, 1-2
Fabium, episcop: VI, XXXIX, 4; VI, XLI-XLIV; VI, XLVI, 4; VII, XIV
Facerea, carte biblică: II, XVIII, 1-4; IV, XXVI, 14; VI, XIII, 8; VI, XXIV, 2
Fadus, guvernator: II, XI, 2-3
Faeno, monede de aramă: VIII, XIII, 5; MP, VII, 2
Faust, diacon: II, XI, 2-3; VII, XI, 22-26
Faust, preot: VIII, XIII, 7
Faustin, preot: VII, XI, 24
Felix, episcop: VII, XXX, 23; VII, XXXII, 1
Felix, guvernator: II, XIX, 2; II, XX, 1-3; II, XXI, 2-3
Fenicia: II, I, 8; II, XIII, 4; VIII, VII-VIII, XIII; IX, VI, 1; X, IV, 1
Festus: II, XXII, 1; II, XXIII, 1; II, XXIII, 2-22
Filadelfia, oraş: III, XXXVI, 10; IV, XV, 45; V, XVII, 3-4
Filea, episcop: VIII, IX, 7; VIII, X, 1-11
Filemon, preot: VII, V, 6; VII, VII, 1-5
Filetus, episcop: VI, XXI, 2; VI, XXIII, 3
Filip, apostol: III, XXX-XXXI; III, XXXVII, 1; III, XXXIX, 4-8
Filip, diacon: II, I, 10-11; 13
Filip, tetrarhul: I, IX, 1; I, X, 1; II, IV, 1; II, X, 9
Filip, şeful miliţiei: IV, XV, 27
Filip, episcop: IV, V, 3
Filip, episcop: IV, XXI; IV, XXIII, 5; IV, XXV
Filip, împărat: VI, XXXIV; VI, XXXIX, 1
filipeni: III, XXXVI, 13-15; IV, XIV, 8-9
Filomelium, oraş: IV, XV, 3-46
Filomena, eretică: V, XIII, 2
Filon, filosof: II, IV, 2-3; II, V, 1-2; II, XVI-XVIII; VI, XIII, 7; VII, XXXII, 16
Filoromus, dregător: VIII, IX, 7
Firmilian, episcop: VI, XXVII; VI, XLVI, 3; VII, V, 1-4; VII, XIV; VII, XXVIII, 1; VII, XXX, 3-5
Firmilian, guvernator: MP, VIII, 1; IX, 5; XI, 17-22; 24-29
Flavia Domitila, mărturisitoare: III, XVIII, 4
Flavia, Neapolis: IV, XII
Flavian, guvernator: MP, prefaţă
Flaviu Clement, consul: III, XVIII, 4
Flaviu, Iosif, scriitor pr. iudeu: I, V, 3-6; I, VI, 2; I, VI, 9-10; I, IX, 2; I, X, 4-5; I, XI, 5-7; II, 4, 1-5; II, X, 2-10; II, XI-XII; II, XX-XXII; II, XXVI; III, V, 4; III, VI; III, VIII; III, XXX, 16; VI, XIII, 7
Florin, preot, eretic: V, XVI; V, XX, 1-8
Florus, guvernator: II, XXVI, 1
follis, monedă: X, VI, 1
foamete: II, III, 4; II, VIII, 1-2; II, XII, 1-2; III, V, 7; III, VI; VII, XXII, 5; VII, XXXII, 5-11; VIII, XV, 2; V, V, 4
«fraţii Domnului» (→ Desposini)
Frigia → montanism: IV, XV, 7; IV, XXVII; I, 2-3; V, III, 4; V, XIV; V, XVI, 7-9; V, XVIII, 1-2; VIII, XI, 1-2
frumentarius, dregător: VI, XI, 2
fulminatrix, legio

G

Gagae, oraş: MP, IV, 5
Gaius, episcop: V, XII, 2
Gaius, episcop: VII, XXXII, 1
Gaius, împărat (→ Caligula)
Gaius, însoţitor: VI, XI, 9; 22-23
Gaius, martir din Apamea: V, XVI, 22
Gaius, scriitor bisericesc: II, XXV, 6-7; III, XXI, 4; III, XXVIII, 1-2; VI, XX, 3
Galatia, galateni: I, XII, 1; III, I, 1; III, IV, 2; V, XVI, 4; VII, V, 4

Galba, împărat: III, V, 1
Galen, medic și filosof: V, XXVIII, 14
Galeriu, împărat: VIII adaos; VIII, XVI-XVII
Galia: I, XI, 3; III, IV, 8; V, I-IV; V, XXIV; X, V, 21; MP, XIII, 12
Galien, împărat: VII, X-XIII; VII, XXII-XXVIII
Galilea, galileeni: I, V, 3-6; I, VIII, 16; II, XIX, 2; IV, XXII, 7
Galus, împărat: VII, I; VII, X, 1
Gamala, oraș: I, V, 5
Gamaliel: II, XI, 1
Gaza: VIII, XIII, 4-5; MP, III, 1; VIII, 4-8; MP, VIII, 4
Gherman, episcop: VI, XL; VII, XI, 2-19
Gherman: martir: MP, IX, 5
Germania, germani: V, V, 1-6
Germanicus, martir: IV, XV, 5-6
Ghermanion, episcop: VI, X
Gheon (= Nilul): VII, XXI, 7
Githon, sat: II, XIII, 3
glosolalie, vorbire în limbi: V, XVII, 7-9
gnosticism, gnostici: IV, VII; IV, X-XI (Valentin, Cherdon)
Gordian, împărat: VI, XXXIV; VI, XXXIX, 1
Gordios, episcop: VI, X
Gorgoniu, martir: VIII, I, 4; VIII, VI, 5
Gorteu, eretic: IV, XXII, 5
Gortina, oraș: IV, XXIII, 5; IV, XXV
gramătica, gramătic: VI, II, 15
Gratus, guvernator: V, XVI, 6
Grecia, greci (elini): I, III, 19; I, VII, 12; I, XI, 7; II, II, 4; II, III, 3; II, IV, 3; II, VII, 12; II, XVII, 19; II, XXIII, 18; III, IX, 3; IV, VIII, 9; IV, XIV, 2; IV, XVI, 7; IV, XVIII, 4; IV, XI, 4; IV, XVIII, 5; IV, XXIX, 7; IV, XXX, 1; V, XVII, 5; V, XXVI, VI, XVIII, 4; VI, XIII, 7; VI, XIX, 7-14; VI, XXIII, 4; VI, XXV, 11; VI, XXX; VII, XXV, 25-26; VII, XXIX, 3; VII, XXXII, 3-22; VIII, XVII, 11; IX, X, 6; X, II, 2; MP, IV, 3; VIII, 6
Grecia Mare (= Sudul Italiei): V, XI, 4
Grigorie Taumaturgul, elev al lui Origen, episcop: VI, XXX; VII, XIV, VII, XXVIII, 1

H

Hegesip, scriitor bisericesc: II, XXIII, 3-19; III, XVI; III, XXXII, 7-8; IV, VIII, 1-2; IV, XI, 7; IV, XXII, 1-9
Helenus, episcop: VI, XLVI, 3; VII, V, 1-4; VII, XXVIII, 1; VII, XXX
Heliogabal, împărat: IV, XXX, 2; VI, XXI, 1-2
Heracla, dascăl și episcop: VI, III, 2; VI, XIX, 13-14; VI, XV; VI, XXVI; VI, XXIX, 4; VI, XXXI, 2; VI, XXXV; VII, VII, 4; VII, IX
Heraclide, martir: VI, IV, 3
Heraclide, administrator al domeniilor: X, VI, 3
Heraclit, scriitor creștin: V, XXVII
Herais, catehumen, martir: VI, IV, 3
Herma, «Păstorul»: III, III, 6; III, XXV, 4; V, VIII, 7
Hermamon, prieten al Sf. Dionisie Alex.: VII, I; VII, X; VII, XXII-XXIII
Hermoghen, scriitor bisericesc: IV, XXIV
Hermon, episcop: VII, XXXII, 29
Hermofil, eretic: V, XXVIII, 17
Hermopolis, hermopolitani: VI, XLVI, 2
Heron, martir: VI, IV, 3
Hesichius, episcop: VIII, XIII, 7
Hexaimeron: V, VIII, 8; V, XXVII; VI, XXII
«Hexapla» (= Biblia pe 6 coloane): VI, XVI, 3-4
Hierax, episcop: VII, XXI, 2-10; VII, XXX, 2
Hierocle, prefect: MP, V, 3
Higin, episcop: IV, X-XI; V, VI, 4; V, XXIV, 14
Himeneu, episcop: VII, XIV; VII, XXVIII; VII, XXX, 2; VII, XXXII, 29
Hipocrate: X, IV, 11
Hipolit: VI, XLVI, 5
Hircan, arhiereu: I, VI, 3-7; I, VI, 11-12
Homer, poet: MP, I, 2

I

Iacob patriarhul: I, II, 9; I, VII, 5-6; 8-10
Iacob, fratele Domnului: I, XII, 5; II, I, 2-5; II, XXIII; III, V, 2; III, VII, 8; III, XI; III, XXV, 3; III, XXXIX, 4-5; V, XI, 5
Iamnia, ucenic: MP, XI, 1-5
Iamnia, fiul lui Zevedei, martir: II, I, 5; II, IX; III, V, 2; VII, XXV, 7
Iconium, oraș: VI, XIX, 18; VIII, VII, 5; VII, XXVIII
iconografie: VII, XVIII; IX, IX, 10-11; IX, XI, 2-7
idiotism, expresie intraductibilă: VII, XXV, 24
Idumeea, ținut: I, VI, 2; I, VII, 11
Ierapole, oraș: II, XV, 2; III, XXIX, 8; III, XXXI, 2-4; IV, XXVI, 1; V, XVI; V, XIX, 2
ierarhie bisericească (la terapeuți): II, XVII, 23; VI, XLIII, 11; VIII, VI, 9; MP, XI, 1
Ieremia: IV, XXV, 14; IV, XXXVI, 2; IV, XXVI, 14; MP, XI, VIII
Ierihon, oraș: I, VIII, 12; VI, XVI, 3
Ierusalim: I, VI, 8; II, I, 8; I, XIII, 5; II, V, 7; II, VI, 4-8; II, XI, 2; II, XX, 4; II, XXI, 1;

II, XXIII, 19; II, XXVI, 1; III, I, 3; III, V, 3; III, VII, 3–7; III, VIII; III, XI–XII; III, XXII; III, XXXII, 1; III, XXXV; IV, V, 1–4; IV, VI, 4; IV, XVIII, 7; V, XII, 1; V, XVIII, 2; V, XXII–XXIII; VI, X–XI; VI, VIII, 7; VI, XIX, 17–18; VI, XXVII; VI, XXXIX, 2–3; VI, XLVI, 4; VII, XXVIII, 1; VII, XXXII, 29; X, IV, 3; MP, XI, 1; 9
Ignatie, episcop, martir: III, XXXVI, 4–5; 13–15; III, XXXVIII, 2; V, VIII, 9–11
Iliric, prefectură: II, XVIII, 9; III, I, 3; III, IV, 1; VI, XXV, 7; MP, XIII, 1
India, inzi: V, X, 2–3; MP, VI, 2
Ingenes, mărturisitor: VI, XLI, 22–23
Ioan, apostolul: II, I, 3–4; III, V, 2; III, XXV, 1; III, I, 1; III, XVIII, 1–3; III, XX, 9; III, XXIII, 1–19; III, XXIV, 18; III, XXXI, 1; III, XXXIX, 4; V, VIII, 4; IV, XVIII, 8; IV, XXIV, 2; V, XI, 5; V, XVIII, 14; VI, XXV, 10; VII, XXV, 1–27; VII, X, 2
Ioan «pustnicul»: III, XXXIX, 4–6; 14; VII, XXV, 16
Ioan Marcu, ucenic: VII, XXV, 15
Ioan, episcop: IV, V, 3
Ioan, martir: MP, XIII, 6–8
Ioan Botezătorul: I, X, 1; I, XI, 1–5; III, XXIV, 8–11
Ionia, ţinut: V, XI, 4
Iosif, soţul Mariei:, I, VII, 4–17; II, I, 2; III, XI; V, VIII, 10; VI, XVII
Iordan, rîu: I, VIII, 10; II, XI, 2; VII, XVII
Iosif – Iaif: I, X, 5
Iosif, episcop: IV, V, 3
Iosif (= Flaviu)
Iosua (Iisus Navi): I, III, 4; I, VI, 5
Iov: IV, XXVI, 14; VI, XXV, 2
Irinarh, ofiţer de poliţie: IV, XV, 15
Irineu, episcop: II, XIII–XIV; III, XVIII, 2–3; III, XXII, 2–4; III, XXIII, 6; IV, VII, 4–9; IV, X–XI; IV, XIV, 1–2; IV, XXI; IV, XXII, 9; IV, XXIX, 1–2; V, prefaţă; V, IV, 1; V, V, 8; V, VIII, 5–9; V, XX, 1; V, XXIII, 3; V, XXIV, 11–18; V, XXVI–XXVIII; VI, XIII, 9
Isaac, patriarhul: I, IV, 8
Isaia, prooroc: MP, XI, 8
Ishirion, martir: VI, XLII, 1
Isidor, martir: VI, XLI, 19–20
Ismael, mare preot: I, X, 4
Israel, israeliţi: I, VII, 2, 13; IV, XXII, 7; MP, XI, 8
istoria bisericească: I, I, 1–6; I, V, 1; II, prefaţă; III, III, 3; V, prefaţă; VIII, II, 3
Italia: II, XXV, 8; VI, XLIII, 3; 8; VII, XXX, 19; VIII, XI, 9; IX, IX, 4
Iuda galileanul: I, V, 3–6; I, VI, 1–8; IV, XXII, 7
Ιοῦδα (= Toma), apostol: I, XIII, 11
Iuda Iscarioteanul: I, XII, 3; II, I, 1; III, XXXIX, 10; V, XVI, 13
Iuda, ucenic: V, XVII, 3
Iuda, episcop (Ierus.): IV, V, 3
Iuda, ruda Domnului: II, XXIII, 25; III, XIX–XX, 1–6; III, XXV, 3; III, XXXII, 5–6; VI, XIII, 6; VI, XIV, 1
Iuda, scriitor bis.: VI, VII
Iudeea: I, VII, 11; I, VIII, 12–13; 16; I, IX, 2–4; I, X, 1; I, XIII, 1; II, I, 8; II, V, 7; II, VI, 4; 8; II, VIII, 2; II, XI–XII; II, X, 3; II, XIV, 4; II, XX, 1; II, XXIII, 2; II, XXVI, 1; III, V–VIII; IV, VI, 1; VI, XXVII
iudei: I, I, 2; I, III, 18; I, IV, 5–6; I, XIII, 8–9; 16; II, I, 8; II, IV, 1; II, V, 1–7; II, VI, 1–8; II, VI, XIX–XXI; II, IX, 4; II, XXIII, 1–18; II, XXXII, 4; III, V–VIII; III, X, 7; III, XII; IV, II, 3–6; IV, V, 2; IV, VIII, 4; IV, XVI, 15–43; V, XI, 4; V, XII, 1; V, XXIII, 1
Iuliu Africanul, istoric bisericesc: I, VI, 2; I, VII, 1–16; VI, XXI, 1; VI, XXXI
Iulian, episcop (Alex.): V, IX; V, XXII; VI, II, 2–3
Iulian, episcop (Ierus.): V, XII, 2
Iulian, episcop (Apamea): V, XVI, 17
Iulian, martir: VI, XLI, 15
Iuliana (a vîndut lui Origen cărţi): VI, XVII
Iupiter Filius: IX, 3; IX, XI, 6
Iust de Tiberiada, istoric: III, X, 8
Iust, episcop: III, XXXV; IV, V, 3
Iust (= Iosif Varsava): III, XXXIX, 9–10
Iust, episcop: IV, IV
Iustin, filosof şi martir: IV, VIII, 3–8; IV, XI, 6–10; IV, XVI; IV, XVII; IV, XVIII; V, VIII, 9; V, XXVIII, 4

L

lacemonieni: IV, XXIII
Laetus, prefect: VI, II, 2–3
Lagos, tatăl lui Ptolemeu: V, VIII, 11
laici, predica -lor: VI, XIX, 17–18; VI, XLIII, 10
Laodiceea Frigiei, oraş: IV, XXVI, 3; V, XXIV, 5
Laodiceea Siriei, oraş: VI, XLI, 2; VII, V, 1; VII, XI, 26; VII, XXXII, 5–23
lapsi (căzuţi, renegaţi): IV, VIII, 4; IV, XVII, 1; IV, XV, 15; 47; IV, XXIII, 2; V, I, 25–26; 47; V, II, 6–8; VI, XIII, 1; VI, XLI, 6–22; VI, XLII, 5–6; VI, XVIII, 1–16; VI, XLIV, 2–6; VIII, II, 3; VIII, III, 1; VIII IV, 2; 8; VIII, IX, 8; IX, I, 9; X, IV, 35; MP, II, 1; IV, 8

Larissa, oraş: IV; XXVI, 10
Latronian, conrector: X, V, 23
Leonida, tatăl lui Origen: VI, I; VI, II, 5-13
Levi, episcop: IV, V, 3
Levi, seminţie iudaică: V, VIII, 15
Liban: X, IV, 43; MP, XIII, 2
Libia: VI, XLI, 17; VII, XI, 23; MP, XIII, 11
Licia, provincie: MP, IV, 3-5
Liciniu, împărat: VIII, XIII, 14; IX, IX, 1; 5-12; IX, X, 3-6; IX, XI, 5-6; 8; X, VIII, 2-11; X, V, 1-14; X, IX, 1-5
Linus, episcop: III, II; III, IV, 8; III, XIII; III, XXI; V, VI, 1
Lisania, tetrarh: I, X, 1; II, IV, 1
Luca, evanghelistul: I, VII, 1-10; II, VIII, 2; II, XXIII, 1-7; III, IV, 4-7; 10; III, XXIV, 6; III, XXV, 1; VI, XIV, 2; VI, XXV, 6-14; VI, XXXI, 3
Lucian, martir african: VII, IX, 6
Lucian, presviter şi martir din Antiohia: VIII, XIII, 2; IX, VI, 3
Lucius Aurelius Verus, împărat: IV, XII; IV, XIV, 10; V, prefaţă; V, IV, 3
Lucius, episcop: VII, II
Lucius, martir: IV, XVII, 12-13
Lucius, preot: VII, XI, 24
Lucuas, răsculat iudeu: IV, II, 2-3
Lupus, guvernator: IV, II, 2
Lusius Quietus, guvernator: IV, II, 5
Lyon: V, I, 1; V, I-II; V, IV, 1-2; V, V, 8

M

Macabei: III, X, 6; VI, XXV, 2
Macar, martir: VI, XLI, 17
Macedonia: V, VIII, 11-12; VII, XXXII, 14
Macrian, magician: VII, X, 3-9
Macrin, împărat: VI, XXI, 1
magie, magicieni: II, I; II, 1-2; II, XI; II, XIII; II, XXVI; IV, VII, 1-6; IV, VII, 9-12; IV, XI, 4-5; V, I, 14; V, IV, 5; VI, X, 4; 5; VIII, XIV, 5-9; IX, III; IX, XI, 6,
magii (din Răsărit): I, VIII, 1
Magnezia, oraş: III, XXXV, 5
Malhion, preot: VII, XXIX, 2; VII, XXX, 2
Manes, maniheism: VII, XXXI, 2
Mammae, mama împăratului Alex. Sever: VI, XXI, 3-4
Marc-Aureliu, împărat: IV, XIII, 8; IV, XIV, 10; IV, XXVI, 1-5; IV, XXVII; V, IV-V, prefaţă: V, V, 6; V, IX
Marcel, mărturisitor: VII, XI, 6
Marcela, martiră: VI, V, 1
Marcelin, episcop: VII, XXXII, 1
Marcian, eretic dochet: VI, XII, 5-6
Marcian, scriitor: V, XXXV
Marcion, eretic: IV, X; IV, XI, 1-9; IV, XIII, 3-4; IV, XIV, 5-7; XIV, XV, 46; IV, XXIII-XXIV; IV, XXIX, 2-3; V, XVI, 21; IV, XXV, 1; V, VIII, 9; V, XIII; IX, III; IX, XI, 6
Marcius Turbo, general roman: IV, II, 3-4
Marcu, evanghelistul: II, XV, 1-2; II, XXV; III, XXV, 1; 10; III, XXIX, 15; V, VIII, 3; VI, XV, 6-7; VI, XXV, 5
Marcu, episcop: IV, VI, 4; V, XII, 1
Marcu, episcop: IV, XI, 6
Marcu, magician: IV, XI, 4
Marcu, scriitor: X, V, 18
Marea Roşie: VII, XXI, 4; IX, IX, 5
Mareotis, lac şi provincie: II, XVII, 8; VII, XI, 14; 22
Maria, Maica Domnului: I, VII, 17; II, I, 2; III, XXVII, 2; V, VIII, 10
Maria, soţia lui Cleopa: III, XXXII, 4
Maria, fiica lui Eleazar: III, V, 21
Marin, episcop: VII, V, 1
Marin, episcop: X, V, 19
Marin, martir: VII, XV-XVI
martiri: I, III, 20; III, XXX, 2; IV, XV, 42-44; IV, XIII, 3; V, prefaţă; V, II, 5; V, I, 1-63; V, II, 3; V, II, 6-8; V, III, 3-4; V, XVI, 12-21; VI, II, 3; 6; VI, XV; VI, XXVIII; VI, XLI-XLII
masbotei, eretici: IV, XXII, 5-7
Matei, evanghelistul: I, XII, 3; II, I, 1; III, XXV, 6; XXIX, 4; III, XXXIX, 10; 16
Matei, preot: III, IX, 1
Matei, episcop: IV, V, 3
Maturus, martir: V, I, 17; 37-40
Mauritania: VIII, VI, 10; X, VI, 1; MP, XIII, 12
Maxenţiu, împărat: VIII, XIV, 1-6; 7; 16-17; IX, IX, 1-11
Maxim, episcop: V, XII, 2; VII, XI, 3; 6; 24; 26; VII, XXVIII, 3; VII, XXX, 1-18; VII, XXXII, 30
Maxim, episcop: VII, XXVIII, 1; VII, XXX, 2
Maxim, preot: VI, XLIII, 6
Maxim, scriitor: V, XXVII
Maximian Hercule, împărat: VIII, XIII, 11; 15; adaos; IX, IX, 1; IX, X, 8; MP, III, 5
Maximila, «profeteasa» lui Montan: V, XIV; V, XVI, 9; 13; 15; V, XVII, 4
Maximin, episcop: V, XIX, 1; V, XVIII, 13
Maximin, împărat: VI, XXVIII; VI, XXIX, 1
Maximin Daja, împărat: VIII, XIII, 15; VIII, XIV, 7-18; IX, I, 1; IX, II; IX, IV; IX, V-XI; MP, IV, 1; 8; MP, VI, 1; MP, VII, 7; VIII, 3; MP, VIII, 10-13; IX, 2
Maxis, general: MP, IX, 7
Mazaban, episcop: VI, XXXIX, 3; VII, V, 1; VII, XIV
Măslinilor, Muntele –: II, XX, 1

Meandru, rîu: III, XXXVI, 5; V, XVI, 22
medic, titlu al lui Galeriu: VIII, XVII, 3
Melchi (genealogie): I, V, 5-8; 10; 16
Melchisedec: I, III, 17-18; X, IV, 23
Meletius, episcop: VII, XXXII, 26-28
Melitene, legiunea din-: V, V, 1
Melitene, ţinut şi oraş: VIII, VI, 8-9
Meliton, episcop şi scriitor bis.: IV, XIII, 8; IV, XXI; IV, XXVI, 1-14
Menandru, eretic: III, XXVI, 1-4; IV, XXII, 5; IV, VII, 3; 4
Mercuria, martiră: VI, XLI, 18
Meruzan, episcop: VI, XLI, 2
Mesopotamia: IV, II, 5; IV, XXX, 1; VII, V, 2; VIII, XII, 1
Metras, martir: VI, XLI, 3; 4
Milan, edictul de la –: X, V, 4
milenarism: III, XXVIII, 2-5; III, XXXIX, 10-11; VII, XXIV-XXV
Miltiade, eretic: V, XVI, 3
Miltiade, scriitor bisericesc: V, XVII, 1-5; V, XXVIII, 4
Miltiade, episcop: X, V, 18
Minucius Fundanus, proconsul: IV, VIII, 6-8; IV, IX; IV, XXVI, 10
mine: IV, XXIII, 10; VIII, XII, 10; VIII, XIII, 5; VIII, XIV, 13; IX, I, 7; 10; MP, V, 3; MP, VIII; IX, XIII, 1
minuni: I, XIII, 6; 12; 17; 18; II, I, 7; 11; II, II, 1-2; II, III, 2; II, IX, 4; II, X, 1-6; II, XIII, 1-3; II, XV, 2; 17; II, XXI, 1; III, VII, 9; VIII; IV, XV, 28-39; V, V, 1-6; V, VII, 2; V, XVI, 14; XXVIII, 11; VI, V, 6-7; VI, IX, 1-4; VI, XI, 1-3; VI, XXIX, 2-4; VII, VII, 2-3; VII, XVII; IX, IX, 4-8; IX, IX, 12; MP, IV, 14-15; IX, 12-13
Misia, ţinut: V, XVI, 6
Moderatus, filosof: VI, XIX, 18
Modest, scriitor bisericesc: IV, XXI; IV, XXV
Moise: I, II, 4; 6; 13; 22; I, III, 2; 3-6; I, IV, 8; I, VI, 1-5; I, VII, 17; III, X, 2; IV, XXVI, 14; V, VIII, 15; VI, XIII, 7; VI, XIX, 4; IX, IX, 5; 8
Moise, martir: VI, XLIII, 20
Montan, sectar şi eretic (catafrigieni): V, XIV; V, XVI, 7-12; 13; 15; 22; V, XVII, 4; V, XVIII, 1-3; 12
Musan, scriitor bisericesc: IV, XXI; IV, XXVIII
Musan, scriitor iudeu: VII, XXXII, 16

N

Nabuchodonosor, împărat: V, VIII, 15
Narcis, episcop: V, XII, 1-2; V, XXII-XXIII; XXV; VI, VIII, 7; VI, IX, 2-6; VI, X; VI, XI, 1-3
Natalios, apostat reintegrat: V, XXVIII, 8-12
Natan (genealogie): I, VII, 4-6; 8; 16
Nazaret, oraş: I, VII, 14
Nemesion, martir: VI, XLI, 21
Nepos, episcop: VII, XXIV, 1-9
Nero, împărat: II, XIX, 2; XX, 3; II, XXII, 1-8; II, XXVI, 1; III, I, 3; III, V, 1; III, XVII; III, XX, 7; III, XXI; IV, XXVI, 9
Nerva, împărat: III, XX, 8; III, XXI
Nichita, smirneanul: IV, XV, 15; 41
nicolaiţi, eretici: III, XXIX, 1
Nicolah, dascăl al lui Origen: VI, XIX, 8
Nicomas, episcop: VII, XXVIII, 1; VII, XXX, 2
Nicomedia, oraş: IV, XXIII, 4; VIII, V; VIII, VI; VIII, XIII; IX, IX, 4-6
Nicopolis, oraş în Epir: VI, XVI, 2
Nil, episcop: VIII, XIII, 5; MP, XIII, 3
Noe, patriarh: I, IV, 5; VII, XXI, 6
Noul Testament, canonul – lui: III, XXV; V, VIII, 2; VI, XIV, 5; VI, XXV, 4
Novat, novatian, schismatic: VI, XLIII, 1-17; 18-19; 20-21; VI, XLIV, 3; VII, IV-V; VII, VII, 6
numărul cărţilor biblice: IV, XXVI, 14; IV, XXIX, 1
Numeniu, filosof: VI, XIX, 8
Numerian, împărat: VII, XXX, 22
Numidia, regiune: X, VI, 1

O

Oblias, porecla Sf. Iacob: II, XXIII, 7
Oedip, rege: V, I, 14
Onisim, episcop: III, XXXV, 5; IV, XXVI, 13
Origen: VI, I; VI, II-IV; VI, VIII; VI, XVI-XX; VI, XXIII-XXVI; VI, XXX; VI, XXXII; VI, XXXVI-XXXVIII
Osroene, regiune: II, I, 6; V, XXIII, 4
Osius, episcop: X, VI, 2
Ostra, stradă în Roma: III, V, 1
Otrus, oraş: V, XVI, 6
Ichama, tatăl regelui Abgar: I, XIII, 6

P

Pahimiu, episcop: VIII, XIII, 7
Paesis, martir: MP, III, 3
Palestina, palestinieni: II, II, 1; II, II, 6; V, XII, 4; V, XXV; VI, XIX, 16; VI, XXIII, 4; VI, XLVI, 3; VII, XXXII, 28; VIII, VII, 1; VIII, XIII, 5-6; MP, I-XIII
Palma, episcop: V, XXIII, 3; 6
pîine dospită: V, XXIV, 6
Pamfil, preot şi martir, dascălul lui Eusebiu: VI, XXXII, 3; VII, XXXII, 25; VIII, XIII, 6; MP, IV, 6; MP, V, 2; MP, VII, 4-7; MP, XI, 1-3; 15; 30

Panea (=Cezareea lui Filip): VII, XVII
panemus, lună la macedoneni: MP, VIII, 11
Panten, teolog: V, X, 1–4; V, XI, 2; 4; VI, VI; VI, XIII, 2; VI, XIX, 13; VI, XIV, 8–9
Pafos, oraş: VII, XXV, 15
papa, titlu episcopal: VII, VII, 4
Papia, episcop: II, XV, 2; III, XXXVI, 2; III, XXXIX, 3–16
Papil, martir: IV, XV, 48
Papirius, episcop; V, XXIV, 5
Paraclet (= Duhul Sfînt): V, I, 10; V, XIV; VII, XXI, 1
Paretonium, oraş: VII, XI, 22
parţi, popor: I, VI, 7; III, I, 1
Paşti: II, XIX, 1; II, XXIII, 10; III, V, 5; IV, XIV, 1; IV, XXVI, 3–4; V, XXIII–XXV; VI, IX, 2–3; VI, XIII, 3; 9; VI, XXII; VI, XXIV; VII, XXI, 1; VII, XXII, 4; VII, XXX, 10
Patermuthios, martir: MP, XIII, 3
Patimile Domnului: X, III, 3; MP, XI, 1
păcat: I, II, 18–21; X, IV, 11–13; 57–58
Patmos, insulă: III, XVIII, 1; III, XXIII, 6; VII, XXV, 11
Patriciu, vice-guvernator: X, VI, 4–5
Paulin, predicator laic: VI, XIX, 18
Paulin, episcop: X, I, 2; X, IV, 1
Paulin, episcop martir: VIII, XIII, 5; MP, XIII, 3
Pavel, apostolul: I, XII, 4–5; II, 5, 8; 14; II, III, 3; 4; II, VIII, 2; III, I, 3; III, II; III, III, 6; III, IV, 3–10; III, XXV, 7; III, XXVII–XXVIII; IV, XXIX, 5; V, XI, 5
Pavel, eretic: VI, II, 14
Pavel, însoţitor al Sf. Dionisie: VI, XL, 9; VII, XI, 22
Pavel, episcop: VII, XXX, 2
Pavel, martir: MP, XI, 5
Pavel de Samosata: VII, XXVII–XXVIII–XXX
Peleu, episcop: VIII, XIII, 5; MP, XIII, 3
Pella, loc de refugiu: III, V, 3
pelerinaj: VI, XI, 2
Pentapole, provincie: VII, VI; VII, XXXVI, 3
Pepuza, localitate în Frigia: V, XVIII, 1–2; 13
Perenius, prefect al pretoriului: V, XXI, 3; 5
Perga, oraş: VII, XXV, 15
Pergam, oraş: IV, XV, 48; V, I, 17
persecuţii din partea iudeilor: II, I, 8; II, V–VI; II, IX–X; II, XVIII, 9; II, XXIII; II, XXVI; III, V; III, VII, 2; III, XII; III, XXXII; IV, II; IV, V, 2; IV, VI; IV, VIII, 4; IV, XV, 15; 43; V, XII, 1
persecuţii din partea păgînilor: II, XXV; III, I, 1–3; III, XVII–XVIII; III, XX, 5–7; III, XXIII, 1; III, XXXII–XXXIII; III, XXXVI; IV, VII–VIII; IV, XII–XIII; IV, XIV–XVIII; IV, XXIII; IV, XXVI, 5–10; V, I; V, VII; V, XXI; VI, I–II; VI, VII–VIII; VI, XII; XXVIII; VI, XXXIX–XLIII; VI, XLVI; VII, I; VII, X–XV; VII, XXX; VIII, I, 2–6; VIII, XIII, 10–15; VIII, XIV; IX, IX, 13; X, MP, III, 5; MP, IX, 1–2; MP, XIII, 1
perşi, popor: III, X, 3; V, VIII, 15; VII, XXXI, 2
persicul, titlu al lui Galeriu: VIII, XVII, 3
Pertinax, împărat: V, XXVI
Petrea (= Arabia Petrea): I, XI, 2
Petru, apostolul: II, I, 3–4; 12; II, III, 3; II, XV, 1–2; III, II–IV; III, XIV, 6–7; III, XVIII–XXI; III, XXV, 2–14; III, XXXIX, 16; V, VIII, 3–7; V, XI, 6; VI, XIV, 1–7; VII, XVIII, 4; VII, XXV, 14
Petru, însoţitor al Sf. *Dionisie*: VI, XI, 9; 22–23
Petru, episcop: VII, XXXII, 31; VIII, XIII, 7; IX, VI, 2
Petru, martir: VIII, VI, 2–4
Petru Apselam, martir: MP, X, 2
Pieriu, preot şi dascăl: VII, XXXII, 26–27; 30
Pilat, guvernator: I, IX, 2–4; I, X, 1; I, XI, 8–9; II, II, 1–2; II, V, 7; II, VI, 3–7; II, VII; V, VII, 5; IX, V, 1; IX, VII, 1
Pinas, episcop: VII, XIII
Pinitos, episcop: IV, XXI; IV, XXIII, 7–8
Pitagora, filosof: II, IV, 3; IV, VII, 7; VI, XIX, 8
Pius, episcop: IV, XI, 6–7; V, VI, 4; V, XXIV, 14
Platon, filosof: II, IV, 3; IV, VIII, 5; VI, XIX, 8
Pliniu cel Tînăr, guvernator: III, XXXIII, 1–3
Plutarh, ucenic al lui Origen, martir: VI, III, 2; VI, IV, 1–2
Polibiu, episcop: III, XXXVI, 5
Policarp, episcop şi martir: III, XXVIII, 6; III, XXXVI, 1–15; III, XXXIX, 1; IV, XV; IV, XIV, 1–6; IV, XX, 4–8; V, XX, 6; V, XXIV, 4–6
Pompei, triumvir: I, VII, 12
Policrate, episcop: III, XXXI, 1–3; V, XXII; V, XXIV, 1–8
Pont, provincie: III, I, 2; III, IV, 2; IV, XXIII, 6; IV, XI, 8; IV, XV, 2–46; IV, XXIII, 6; XIII, 4; VI, XXX; VII, XIV; VII, XXVIII; VII, XXXII, 26–27; VIII, XII, 6–7; X, VIII, 15; MP, III, 1
Pontia, insulă: III, XVIII, 4
Pontian, episcop: VI, XXIII, 3; VI, XXIX, 1
Pontius, scriitor creştin: V, XIX, 1; VI, XII, 1
Porfir, filosof: VI, XIX, 2–11
Porfir, caligraf, martir: MP, XI, 1
porfir (piatră de –): MP, VIII, 1

poşta imperială: X, IV, 23
Potamiana, martiră: VI, V, 6–7
Potin, episcop, martir: V, I, 29–31; V, V, 8
Potitus, eretic: V, XIII, 3
preoţi: V, IV, 1–2; V, XVI, 5; V, XV; VI, VIII, 4; VI, XI, 6; 24; VI, XIX, 10; VI, XXIII, 4; VI, XLIII, 1–17; VII, XI, 24; VII, XIX, 2; VII, XXII, 25; VII, XXIX, 15; VII, XXX, 12–14; VII, XXXII, 25; VIII, XIII, 6; MP, XI, 2
Primus, episcop: IV, XXII, 2
Priscila «profeteasa» lui Montan: V, XIV; V, XVIII, 3; V, XIX, 3
Priscila şi Aquila: II, XVIII, 9
Priscus, martir: VII, XII
Probus, împărat: VII, XXX, 22
Proclu, episcop (?): VII, XXX, 22
Proclu, eretic montanist: II, XXV, 6; III, XXXI, 4; VI, XX, 3
Procopie, martir: MP, I, 1–2
Promos, martir: MP, X, 1
prooroc: II, III, 3–4; II, XXI, 1; III, V, 3; IV, XV, 28; IV, XVII, 3; IV, XXVIII, 8; V, III, 4; V, VII, 4–6; V, XVII, 1–4; V, XVIII, 8–11
Protoctet, preot: VI, XXVIII
Protogene, episcop: VII, XXX, 2
proprietate bisericească: VII, XIII; VII, XXX, 19; IX, X, II; X, V, 9–16; MP, XII
prozelit, adept: I, VII, 13; V, VIII, 10
Psalmi: IV, XXVI, 14; VI, XVI, 10; VI, XVI, 3; VI, XXV, 2; VII, XXX, 10
Ptolemaida, oraş în Fenicia: V, XXV
Ptolemaida, oraş în Libia: VII, VI
Ptolemeii, diadohi: I, V, 2
Ptolemeu, Filadelful: VII, XXXII, 16
Ptolemeu, martir: IV, XVII, 8–12
Ptolemeu, martir: VI, XLI, 22
Publius, episcop: V, XII, 2

Q

Quadratus, apologet: III, XXXVII, 1; IV, III, 1–3; V, XVII, 2–4
Quadratus, episcop: IV, XXIII, 4
Quintus, martir: IV, XV, 7–8
Quirinius, guvernator: I, V, 2–4

R

recensămînt: I, V, 3; IX, VIII, 5
Reticiu, episcop: X, V, 19
Rodon, ucenic: V, XIII, 1–8
Roma (oraş, Biserică): I, VI, 2; 9–10; I, X, 3; II, II, 2; II, V, 1–7; II, XIII, 1; II, XIV–XVIII; II, XXII–XXVI; III, I, 3; III, IV, 8; III, VIII, 11; III, IX, 2; III, XVI; III, XVIII; III, XXXVI, 6–9; III, XXXVIII, 1; IV, VI, 4; IV, X–XIII; IV, XIV, 5; IV, XXII, 1; IV, XXV, 8; V, I, 47; V, III, 4; V, XV; V, XX; V, XXI, 7; V, XXIII; V, XXIV, 1–9; VI, XIV, 10; VI, XX, 3; VI, XXV, 14; VI, XXXIX, 2; VI, XXXIX, 1; VI, XLIII, 1–21; VI, XLV; VI, XLVI, 3–5; VII, V, 2; VII, V, 3; VII, VII–VIII; VII, IX, 6; VII, XIII; VII, XXX, 1–2; VII, XXXII, 8–9; VIII, IX, 7; VIII, XIV, 1–17; IX, I, 3; IX, IX, 1–11; X, II, 2; X, VII, 1; VIII; X, IX, 6; MP, XI, 12; 21
Roman, martir: MP, II
Romulus, ipodiacon: MP, III, 3
Ron, rîu: V, I, 1; V, I, 62
Rosos, oraş: VI, XII, 2
Rufus, guvernator: IV, VI, 1
Rufus, martir: III, XXXVI, 13
rugăciune: II, XXIII, 16; III, XXIII, 19; V, V, 1; VI, II, 14; VI, IX, 3; VII, XI, 8; VIII, II; X, VIII, 10; MP, VIII, 11
Rut, moabiteanca: I, III, 13

S

Sabelius, eretic: VII, VI; VII, XI, 18; VII, XXXVI, 1
Sabin, prefect: VI, XI, 2; VII, XI, 13
Sadoc, fariseu: I, V, 5
saduchei, partid: II, XXIII, 21; IV, XXIII, 7
Saleim, localitate: III, XXIV, 11
Salome, sora lui Irod: I, VIII, 13
Samaria, samariteni: II, I, 8–10; II, XIII, 4; II, XIX, 2; II, XXVI, 3; MP, VIII, 10
Samosata, oraş (Pavel de-)
Samuil, prooroc: MP, XI, 8
Sanctus, diacon: V, I, 17–40
saracini, popor: VI, XLII, 21
Sardes, oraş: IV, XIII, 8; IV, XXVI, 1–2; V, XXIV, 5
sarmaţi, popor: V, V, 1
sarmatic, titlu luat de Galeriu şi Maxim: VIII, XVII, 3; IX, X, 7
satana (=diavol)
Saturnin, eretic: IV, VII, 3; IV, XXIX, 2–3
Saul, rege: I, VI, 5
Sciţia, sciţi: III, I, 1; VIII, XIV, 3
Scitipolis, oraş: MP, IX, 6–8
Seian, persecutor al iudeilor: II, V, 7
Seleuc, martir: MP, XI, 1–24
Seneca, episcop: IV, V, 3
Septuaginta (=V. Testament): V, VIII, 10–15; VI, XVI, 1–4; VI, XXXII, 16
Serapion, episcop: V, XIX, 1–3; V, XXII; VI, XI, 4; VI, XII, 1–6
Serapion, martir: VI, XLI, 8
Serapion, renegat, pocăit: VI, XLIV, 2–6
Serenius Granianus, guvernator: IV, VIII, 6; IV, IX

Serenus, ucenic al lui Origen, martir: VI, IV, 3
Serenus, martir: VI, IV, 2
Servilius, guvernator: IV, XXVI, 3
Severa, soția împ. Filip: VI, XXVI, 3
Severus, împărat: V, XXVI; V, XXVIII, 7; VI, I; VI, VI–VIII; VI, XVI, 4
Severus, eretic: IV, XXIX, 4
Sextus, scriitor: V, XXVII
Sicilia: VI, XIX, 2; X, V, 23; MP, XIII, 12
Sidon, oraș: VIII, XIII, 3–4
Sidonius, mărturisitor: VI, XI, XLIII, 6
Sila, prooroc: V, XVII, 3
Silvan, episcop și martir: VIII, XIII, 3–4; IX, VI, 1; VIII, XIII, 5; MP, VII, 3; XIII, 4–5
Simah, traducător al Bibliei: VI, XVI–XVII
Simah, episcop: V, XII, 2
Simeon, fiul lui Cleopa, episcop: III, XI; III, XXII; III, XXXII, 1–6; III, XXXV; IV, XXII, 4
Simon, mare preot: I, X, 15
Simon Magul, eretic: II, I, 10–12; II, XIII–XIV; III, XXVI, 1–3; IV, VII, 3–9; IV, XXII, 5
Sion (= Ierusalim): X, IV, 70
Sinade, oraș: VI, XIX, 18; VII, VII, 5
Siracuza, oraș: X, V, 22–24
Siria: I, V, 2; I, XIII, 5; 11; II, XXVI, 2; III, XXXVI, 3; 7; 14; IV, VII, 3; IV, XXX, 1; VII, V, 2; VII, XI, 26; VII, XXXII, 5; 8; VIII, VI, 8; 9; MP, XIII, 11
Sixt I, episcop: IV, IV; V, VI, 4; V, XXIV, 14
Sixt II, episcop: VII, V, 3–6; VII, VI; VII, IX; VII, XXVII
Socrate (sentință, după Platon): IV, XVI, 6
Socrate, episcop: VII, XXXII, 5
Sodoma, oraș: III, VI, 16; V, XXVIII, 8
solecism (greșeală de acord): VII, XXV, 25
Sostene, ucenic: I, XII, 1
Sotas, episcop: V, XIX, 3
Soter, episcop: IV, XIX; IV, XXII; IV, XXIII–XXIV; IV, XXX; V, VI, 8
Straton (vechi nume al Cezareii) II, X, 3
succesiune apostolică: I, I, 1; III, III, 3; III, IV, 11; IV, XI; V, V, 9; V, XXV; VI, IX, 11; VII, XXXII, 32; VIII, prefață

T

Tadeu, ucenic: I, XIII, 3; II, I, 6–7
tahigrafi: VI, XXIII, 2; VI, XXIX, 2; V, XXXVI, 1
Taposiris, localitate lîngă Alexandria: VI, XL, 4
Tars, oraș: VI, XLVI, 3; VII, V, 1; VII, XXVIII, 1; VII, XXX, 15
Tațian Sirianul, scriitor bisericesc: IV, XVI, 7–9; IV, XXIX, 1–7; V, XIII, 1–8; V, XXVIII, 4; VI, XIII, 7
Telesfor, episcop: IV, V, 5; IV, X; V, V, 4; V, XXIV, 14; VII, XXVI, 1
Tertulian, scriitor bisericesc: II, II, 4–6; II, XXV, 4; III, XX, 7; III, XXXIII, 3; V, V, 5–7
tebaic, titlu (Galeriu): VIII, XVII, 3
Tebaida, provincie în Egiptul superior: VI, I; VIII, VI, 10; VIII, XIII, 7; MP, VIII, 1; MP, IX, 1
Tebutis, eretic: IV, XXII, 5
Tecla, martiră: MP, III, 1; VI, 3
Telimidres, episcop: VI, XLI, 2; VII, V, 1
Temison, eretic: V, XVI, 17; V, XVIII, 5
Teoctist, episcop: VI, XIX, 17–18; VI, XXVII; VI, XLI, 3; VII, V, 1; VII, XV
Teodor, predicator laic: VI, XIX, 18
Teodor, episcop: VII, XXX, 2
Teodor, episcop: VIII, XIII, 7
Teodosia, martiră: MP, VII, 1–2
Teodot Curelarul, eretic: V, XXVIII, 6; 9
Teodot Bancherul, eretic: V, XXVIII, 9
Teodot, episcop: VII, XXXII, 23
Teodoțian, traducător al Bibliei: V, VIII, 10; VI, XVI, 1; 4
Teodul, însoțitor al Sf. Pamfil: MP, XI, 1–24
Teona, episcop: VII, XXXII, 31
Teofil, episcop: VII, XXX, 2
Teofil, episcop: IV, XX; IV, XXIV
Teofil, episcop: V, XXII; V, XXIII, 3; V, XXV
Teofil, martir: VI, XLI, 22–23
Teofrast, filosof: V, XXVIII, 14
Teotecnes, episcop: VII, XIV; VII, XV, 4; VII, XXIII, 1; XXX, 2; VII, XXXII, 21; 24
Teotecnes, urzitorul persecuției sub Maximin: IX, II; IX, III–IV, 1; IX, XI, 5–6
terapeuți, sectă iudaică: II, XVII
Tesalonic, oraș: IV, XXVI, 10
Tetraple (= Biblia pe două coloane): VI, XVI, 4
Teuda, conducător de răscoală: II, XI, 1–2
Tiberiu, împărat: I, IX, 2–4; I, X, 1; II, II, 1–6; II, IV, 1; II, VI, 1–4; II, V, 7; II, VI, 1
Tibru, rîu: II, XIII, 3
Tiest (ospețe tiestice): V, I, 14
Timeu, episcop: VII, XXXII, 2
Timion, orășel: V, XVIII, 2
Timolau, martir: MP, III, 3
Timotei, episcop: III, IV, 5
Timotei, însoțitorul Sf. Dionisie: VI, XL, 6; VII, XXVI, 2
Timotei, martir: MP, III, 1
Tit, episcop: III, IV, 5
Tir, oraș: II, XIII, 4; V, XXV; VII, V, 1; VII, XXXII, 3; VIII, VII, 1; X, IV, 1; MP, V, 1; VII, 1–2

Tiranion, episcop: VIII, XIII, 3
Tiranus, episcop: VII, XXXII, 4
Tit, împărat: III, V–VIII; III, X, 11; III, XIII
Tmuis, oraş: VIII, IX, 7; VIII, X, 2–11
Tobia, episcop: IV, V, 3
Tobie, locuitor din Edesa: I, XIII, 11–14
Tracia, provincie: V, XIX, 3
Traian: III, XX, 6; III, XXI, 1; III, XXIII, 3–4; III, XXXII, 3–6; III, XXXIII, 2; IV, I–II; V, V, 7
Tradiţie: II, IX, 2; II, XV, 1–2; III, I; III, III; III, VIII–IX; III, XX; III, XXIII; III, XXV; III, XXVIII; IV, VIII; IV, XIV; V, VI; V, VIII; V, XVI; V, XXV; VII, XIII; VII, III
Tralles, oraş: III, XXXVI, 5
Trasea, episcop, martir: V, XVIII, 14; V, XXIV, 4
Trifon, iudeul: IV, XVIII, 6–8; V, XVIII, 2
Tripoli, oraş în Fenicia: MP, III, 3
Troia, oraş: III, XXXVI, 10
Tucidide: VII, XXII, 6

U

Ulpianus, martir: MP, V, 1
Urban, episcop: VI, XXI, 2; VI, XXIII, 3
Urban, penitent: VI, XLIII, 6
Urban, guvernator: MP, III, 1; 3; IV, 8; 11; MP, VII, 2–7
Urbicius, prefect: IV, XVII, 8–13
Ursus, administrator: X, VI, 1

V

Valens, diacon: MP, XI, 1; 4
Valens, episcop: V, XII, 2
Valentin, gnostic: IV, X; IV, XI, 1; IV, XIV, 5; IV, XXIX, 3; IV, XXX, 3; V, XX, 1; VI, XVIII, 1
Valentina, martiră: MP, VIII, 6–8
Valerian, împărat: VII, X, 1; 3; 4; 7; VII, XI, 1–19; VII, XII–XIII; VIII, IV, 2
Valerius Gratus, guvernator: I, X, 4
Vatican: II, XXV, 7
Verissimus (=Marc Aureliu)
Verus (=Marc-Aureliu)
Vespasian, împărat: II, VI, 8; II, XXIII, 19; III, V–VIII; III, XII–XIII; V, V, 7
Vetius Epagatus, martir: V, I, 9; 10
Victor, episcop: V, XXII; V, XXIII–XXIV; V, XXVIII, 3–9; V, XXX, 1
Vienne, oraş: V, I, 1; 17; V, XI, 5

X

Xanticus, lună la macedoneni: MP, IV, 3

Z

Zaharie, martir: V, I, 9–10
Zaheu, episcop: IV, V, 3
Zaheu, martir: MP, I, 5
Zavda, episcop: VII, XXXII, 22; 29
Zefirin, episcop martir: II, XXV, 6; V, XXVIII, 3–12; VI, XIV, 10; VI, XX, 3; VI, XXI, 1–2
Zenovius, preot-martir: VIII, XIII, 3–4
Zevedei, martir: III, V, 2; VII, XXV, 7
Zevenus, episcop: VI, XXIII, 3; VI, XXIX, 4
Zevinas, martir: MP, IX, 5
Zeus Epifanie Gaius (Caligula)
Zeus Filius, idol: IX, III
Zorobabel, mare preot: X, IV, 3; 36
Zosim, martir: III, XXXVI, 13
Zotic, episcop: V, XVI, 5; 17; V, XVIII, 13

CUPRINS

		Pagina
	Studiu introductiv	5–26
	ISTORIA BISERICEASCĂ	28–391
	Cartea întîia	
I.	Ce se aşteaptă de la lucrarea de faţă?	29
II.	Recapitularea sumară a doctrinei despre preexistenţa şi dumnezeirea Domnului nostru Iisus Hristos	31
III.	Atît numele „Iisus" cît şi cel de „Hristos" au fost cunoscute şi cinstite de sfinţii prooroci	37
IV.	Religia vestită de Iisus tuturor neamurilor nu e nouă şi nici străină.	41
V.	Despre anii arătării Sale printre oameni	44
VI.	Pînă la venirea Mîntuitorului, potrivit proorociilor, evreii şi-au avut conducătorii lor legiuiţi. Irod e primul străin care domneşte peste ei	45
VII.	Despre păruta contradicţie dintre Evanghelii cu privire la genealogia lui Hristos	47
VIII.	Despre planul lui Irod de a ucide prunci şi cu ce moarte a fost pedepsit şi el	51
IX.	Despre cele întîmplate în vremea lui Pilat	54
X.	Despre arhiereii iudeilor sub care şi-a propovăduit Hristos învăţătura	55
XI.	Mărturii despre Ioan Botezătorul şi despre Hristos	56
XII.	Despre ucenicii Mîntuitorului	58
XIII.	Istorisire despre regele celor din Edessa	59
	Cartea a doua	
I.	Despre viaţa Apostolilor după Înălţarea la cer a Mîntuitorului	64
II.	Ce impresie a făcut asupra lui Tiberiu referatul lui Pilat despre Hristos	67
III.	Cum de s-a răspîndit în scurt timp învăţătura creştină în toată lumea	69
IV.	După moartea lui Tiberiu, Gaius a pus pe Agripa rege peste iudei, surghiunind pe Irod pentru totdeauna	70
V.	Filon trimis sol în numele iudeilor, pe lîngă Gaius	71
VI.	Nenorocirile care s-au abătut asupra iudeilor provin din nelegiuirile comise de ei împotriva lui Iisus	72
VII.	Sinuciderea lui Pilat	74
VIII.	Despre foametea din vremea împăratului Claudiu	74
IX.	Mucenicia Apostolului Iacob	75

Pagina

X. Cum a resimţit Irod Agripa pedeapsa dumnezeiască pentru că a prigonit pe Apostoli 75
XI. Teuda înşelătorul 77
XII. Elena, regina din Adiabeno 78
XIII. Simon Magul 78
XIV Predica Apostolului Petru în Roma 80
XV. Evanghelia după Marcu 81
XVI. Marcu e cel care predică primul creştinismul în Egipt 82
XVII. Ce povesteşte Filon despre asceţii egipteni 82
XVIII. Care dintre scrierile lui Filon au ajuns pînă la noi? 86
XIX. Ce nenorociri au dat peste iudei în ziua de Paşti 88
XX. Ce evenimente au mai avut loc la Ierusalim pe vremea lui Nero? 88
XXI. „Egipteanul" de care vorbeşte şi cartea „Faptele Apostolilor" 89
XXII. Pavel în lanţuri la Roma, apărarea şi eliberarea lui 90
XXIII. Mucenicia lui Iacov, supranumit „Fratele Domnului" 91
XXIV. Anian, primul episcop alexandrin după Marcu 96
XXV. Prigoana lui Nero, în timpul căreia mor ca martiri Petru şi Pavel 96
XXVI. De ce au venit peste iudei atîtea nenorociri şi de ce au declarat ei război romanilor 97

Cartea a treia

I. În ce părţi ale lumii au propovăduit Apostolii? 99
II. Cine a fost primul întîistătător al Bisericii din Roma? 99
III. Despre epistolele Apostolilor 100
IV. Urmaşii imediaţi ai Apostolilor 101
V. Despre ultimul asediu suportat de iudei după ce a fost răstignit Hristos 102
VI. Despre foametea care a dat peste iudei 104
VII. Despre prevestirile făcute de Hristos 109
VIII. Semnele dinaintea războiului 111
IX. Iosif şi scrierile rămase de la el 113
X. Cum numeşte Iosif Scripturile dumnezeieşti 114
XI. După Iacov, Biserica din Ierusalim a fost condusă de Simeon 116
XII. Vespasian a poruncit să se cerceteze dacă urmaşii lui David mai trăiesc 116
XIII. Anaclet devine al doilea episcop al Bisericii din Roma 116
XIV. Al doilea episcop al Bisericii din Alexandria a fost Abiliu 117
XV. Cum a ajuns Clement al treilea episcop al Romei 117
XVI. Epistola lui Clement 117
XVII. Persecuţia creştinilor sub Domiţian 118
XVIII. Apostolul Ioan şi „Apocalipsa" 118
XIX. Domiţian porunceşte ca toţi cei ce se trag din neamul lui David să fie omorîţi 119
XX. Rudele Mîntuitorului 119
XXI. Kerdos, al treilea episcop al Bisericii din Alexandria 120
XXII. Ignatie, al doilea episcop al Bisericii din Antiohia 121
XXIII. Ştiri despre Apostolul Ioan 121
XXIV. Ordinea Evangheliilor 124

		Pagina
XXV.	Sfintele Scripturi recunoscute de toţi şi cele care nu sînt recunoscute de toţi	127
XXVI.	Menandru înşelătorul	128
XXVII.	Despre erezia ebioniţilor	129
XXVIII.	Despre Cerint ereziarhul	130
XXIX.	Nicolae şi ereticii nicolaiţi	131
XXX.	Apostolii care au dus viaţă de căsătorie	132
XXXI.	Moartea lui Ioan şi a lui Filip	133
XXXII.	Moartea de martir a lui Simeon, episcopul Ierusalimului	134
XXXIII.	Cum a oprit Traian ca creştinii să nu mai fie urmăriţi	136
XXXIV.	Despre Evarist, al patrulea episcop al Romei	137
XXXV.	Despre Iustus, al treilea episcop al Bisericii Ierusalimului	137
XXXVI.	Ignatie şi epistolele sale	137
XXXVII.	Propovăduitorii care s-au mai distins pe vremea aceea	140
XXXVIII.	Epistola lui Clement şi alte scrieri atribuite lui pe nedrept	141
XXXIX	Scrierile lui Papias	142

Cartea a patra

I.	Episcopii Romei şi ai Alexandriei pe timpul lui Traian	145
II.	Ce au avut de suferit iudeii în acest timp?	145
III.	Cei care au înaintat apologii pentru creştini pe vremea împăratului Adrian	146
IV.	Episcopii Romei şi ai Alexandriei pe vremea lui Adrian	146
V.	Episcopii de Ierusalim, de la Mîntuitorul pînă în timpul de care vorbeam	147
VI.	Ultima împresurare a Ierusalimului, sub împăratul Adrian	147
VII.	Cine au fost în această vreme căpeteniile „gnozei celei mincinoase"?	148
VIII.	Care au fost scriitorii bisericeşti din acea epocă?	151
IX.	Epistola lui Adrian prin care se interzice urmărirea creştinilor fără temei legal	152
X.	Care au fost sub Antonin episcopii din Roma şi Alexandria	153
XI.	Ereziarhii din vremea aceea	153
XII.	Apologia lui Iustin către împăratul Antonin	155
XIII.	Epistola lui Antonin către reprezentanţii Asiei în problema noastră.	155
XIV.	Ştiri despre Policarp, ucenicul Apostolilor	157
XV.	În Smirna, pe vremea împăratului Verus, Policarp şi alţii mor ca martiri	158
XVI.	Iustin Filosoful suferă martirajul pe cînd propovăduia la Roma învăţătura lui Hristos	165
XVII.	Martirii pe care-i aminteşte Iustin în opera sa	166
XVIII.	Scrierile lui Iustin care au ajuns pînă la noi	168
XIX.	Episcopii Romei şi ai Alexandriei pe vremea domniei lui Verus	170
XX.	Care au fost episcopii Antiohiei în acea vreme	170
XXI.	Scriitorii bisericeşti care au strălucit în acel timp	170
XXII.	Hegesip şi cei despre care aminteşte el	170
XXIII.	Dionisie, episcopul Corintului, şi epistolele sale	172

		Pagina
XXIV.	Teofil, episcopul antiohienilor	174
XXV.	Filip şi Modest	174
XXVI.	Meliton şi cei pe care-i aminteşte el	175
XXVII.	Apolinarie	177
XXVIII.	Musanus	177
XXIX.	Erezia lui Taţian	178
XXX.	Sirianul Bardezan şi scrierile atribuite lui	179

Cartea a cincea

I.	Cîţi şi cum au dus luptă pînă la capăt pentru credinţă în Galia	181
II.	Că martirii iubiţi de Dumnezeu primeau pe cei căzuţi în persecuţie şi-i vindecau	191
III.	Ce vedenie a avut în somn mucenicul Attalus?	192
IV.	Ce mărturie dădeau martirii despre Irineu?	193
V.	Dumnezeu a primit ruga creştinilor trimiţînd ploaie lui Marcu Aureliu	194
VI.	Lista episcopilor Romei	196
VII.	În timpul acela creştinii aveau încă darul minunilor	196
VIII.	Ce ştiri ne aduce Irineu despre Sfintele Scripturi?	196
IX.	Episcopii din vremea împăratului Comodus	200
X.	Panten filosoful	200
XI	Clement din Alexandria	200
XII.	Episcopii de Ierusalim	201
XIII.	Rodon şi ştirile lui despre marcioniţi	202
XIV.	Proorocii mincinoşi ai catafrigienilor	203
XV.	Despre schisma produsă de Blastus în Roma	203
XVI.	Montan şi mincinoasele lui proorociţe	204
XVII.	Despre Miltiade şi scrierile lui	207
XVIII.	Şi Apolloniu a combătut pe catafrigieni şi pe cei amintiţi de el	208
XIX.	Serapion despre erezia frigienilor	211
XX.	Scrierile lui Irineu către schismaticii din Roma	212
XXI.	Cum a fost martirizat Apolloniu în Roma	213
XXII.	Episcopii mai cunoscuţi din perioada aceasta	214
XXIII.	Despre controversa pascală purtată atunci	215
XXIV.	Contradicţiile din Bisericile din Asia	216
XXV.	Cum s-au împăcat toţi în controversa pascală	218
XXVI.	Cîte din frumoasele lucrări ale lui Irineu ni s-au păstrat	219
XXVII.	Opere ale altor scriitori care au strălucit atunci	219
XXVIII.	Cine a răspîndit întîi erezia lui Artimon; viaţa lor şi cum au falsificat Scriptura	220

Cartea a şasea

I.	Persecuţia de sub Sever	224
II.	Despre rîvna lui Origen încă din copilărie	224
III.	Încă de tînăr, Origen propovăduieşte cuvîntul Domnului	226
IV.	Cîţi dintre cei catehizaţi de el au ajuns la martiraj?	229
V.	Potamiana	229

		Pagina
VI.	Clement Alexandrinul	231
VII.	Despre scriitorul Iuda	231
VIII.	Despre o faptă neobişnuit de îndrăzneaţă a lui Origen	231
IX.	Despre minunile săvîrşite de Narcisus	233
X.	Episcopii de Ierusalim	234
XI.	Alexandru	234
XII.	Serapion şi scrierile atribuite lui	235
XIII.	Despre scrierile lui Clement	236
XIV.	Scrierile pe care le aminteşte Clement	237
XV	Heracla	239
XVI.	Rîvna cu care studia Origen Scripturile Sfinte	239
XVII.	Simah traducătorul	240
XVIII.	Ambrozie	241
XIX.	Ce se mai ştie despre Origen	241
XX.	Ce alte scrieri se mai cunosc din vremea aceea	245
XXI.	Episcopii mai cunoscuţi din timpul acela	245
XXII.	Despre scrierile lui Hipolit, care au ajuns pînă la noi	246
XXIII.	Despre rîvna lui Origen şi cum a fost învrednicit să fie hirotonit preot	246
XXIV.	Comentariile compuse de Origen în Alexandria	247
XXV.	Cum a citat Origen Scripturile canonice	248
XXVI.	Heracla ajunge episcop în Alexandria	250
XXVII.	Relaţiile episcopilor faţă de Origen	250
XXVIII.	Persecuţia lui Maximin	251
XXIX.	Cum a rînduit Dumnezeu pe Fabian ca episcop al Romei	251
XXX.	Ucenicii lui Origen	252
XXXI.	Africanul	252
XXXII.	Cărţile biblice tălmăcite de Origen pe cînd se afla în Cezareea	253
XXXIII.	Greşeala lui Beril	254
XXXIV.	Ce evenimente au avut loc pe vremea lui Filip (Arabul)	254
XXXV.	Dionisie urmează lui Heracla în episcopat	255
XXXVI.	Alte scrieri alcătuite de Origen	255
XXXVII.	Rătăciri printre arabi	256
XXXVIII.	Erezia elkesaiţilor	256
XXXIX.	Evenimentele mai importante de pe vremea domniei lui Deciu	257
XL.	Întîmplările prin care a trecut episcopul Dionisie	258
XLI.	Despre martirii din Alexandria	259
XLII.	Alţi martiri pe care-i aminteşte Dionisie	263
XLIII.	Novat, felul lui de viaţă şi erezia lui	264
XLIV.	Serapion, după informaţiile date de acelaşi Dionisie	268
XLV.	O epistolă a lui Dionisie către Novat	269
XLVI.	Alte epistole ale lui Dionisie	270

Cartea a şaptea

I.	Despre răutăţile împăraţilor Deciu şi Gallus	271
II.	Despre episcopii Romei din timpul acestor împăraţi	271

		Pagina
III.	Ciprian e cel dintîi care cere rebotezarea ereticilor	272
IV.	Cîte epistole a compus Dionisie în problema rebotezării ereticilor	272
V.	Despre pacea care a urmat după persecuţie	272
VI.	Despre erezia lui Sabelius	273
VII.	Despre nelegiuirile ereticilor; vedenia avută de Dionisie şi regula lui canonică	274
VIII.	Învăţătura greşită a lui Novatus	275
IX.	Botezul nelegiuit al ereticilor	276
X.	Împăratul Valerian şi persecuţia sa	277
XI.	Prin cîte au trecut atunci Dionisie şi cei din Egipt	279
XII.	Despre martirii din Cezareea Palestinei	284
XIII	Despre pacea din vremea împăratului Gallien	284
XIV.	Episcopii mai cunoscuţi din vremea aceea	285
XV.	Martiriul lui Marin din Cezareea	285
XVI.	O istorisire despre Astirius	286
XVII.	Despre semnele minunilor săvîrşite de Mîntuitorul la Paneea	287
XVIII.	Statuia ridicată de femeia cu curgerea sîngelui	287
XIX.	Tronul lui Iacov	288
XX.	Epistolele festive ale lui Dionisie, prin care fixează data Paştilor	288
XXI.	Despre evenimentele întîmplate pe atunci în Alexandria	289
XXII.	Despre ciuma care a bîntuit atunci în Alexandria	291
XXIII.	Despre domnia împăratului Gallien	293
XXIV.	Despre Nepos şi schisma lui	293
XXV.	Apocalipsa Sfîntului Ioan	295
XXVI.	Epistolele lui Dionisie	300
XXVII.	Pavel din Samosata şi erezia urzită de el în Antiohia	300
XXVIII.	Despre cei mai cunoscuţi episcopi de atunci	301
XXIX.	Cum a fost depus şi excomunicat Pavel de Samosata	301
XXX.	Epistola episcopilor împotriva lui Pavel	302
XXXI.	Despre nelegiuita rătăcire a maniheilor, care apar chiar atunci	306
XXXII.	Bărbaţii mai vestiţi ai Bisericii care au rămas pînă la lupta împotriva Bisericii	307

Cartea a opta

I.	Despre situaţia de dinaintea persecuţiei din timpul nostru	313
II.	Despre dărîmarea Bisericilor	315
III.	Felul în care s-au comportat apărătorii credinţei în timpul persecuţiei	316
IV.	Despre martirii lui Dumnezeu care au umplut lumea cu amintirea martirajului lor	317
V.	Despre martirii din Nicomedia	318
VI.	Despre martirii de la palatul imperial	318
VII.	Despre martirii egipteni din Fenicia	320
VIII.	Despre martirii din Egipt	322
IX.	Despre martirii din Tebaida	322
X.	Însemnările martirului Fileas despre evenimentele din Alexandria	324

		Pagina
XI.	Despre martirii din Frigia	326
XII.	Despre foarte mulți alți bărbați și femei, luptători pentru credință	326
XIII.	Conducătorii bisericești care au confirmat prin sîngele lor autenticitatea credinței pe care o vesteau	329
XIV.	Cum se comportau dușmanii creștinismului	332
XV.	Care era în acest timp destinul necreștinilor	335
XVI.	Îmbunătățirea situației	336
XVII.	Anularea edictelor de persecuție	337
	Adaos	338

Cartea a noua

I.	Despre falsa destindere	340
II.	Schimbarea ce a urmat	342
III.	Despre idolul ridicat recent în Antiohia	342
IV.	Unele plîngeri adresate împotriva creștinilor	343
V.	Despre unele „memorii" sau „acte" născocite	344
VI.	Despre martirii din vremea aceea	344
VII.	Despre un edict împotriva noastră afișat pe un stîlp	345
VIII.	Despre evenimentele ulterioare: foamete, ciumă și războaie	348
IX.	Căderea tiranilor; ultimele lor cuvinte înainte de moarte	350
IX a.	Copie de pe traducerea scrisorii lui Maximin: creștinii să nu mai fie persecutați	353
X.	Biruința împăraților celor iubitori de Dumnezeu	355
XI.	Nimicirea definitivă a dușmanilor credinței	358

Cartea a zecea

I.	Despre pacea pe care ne-a dăruit-o Dumnezeu	361
II.	Reînnoirea Bisericilor	362
III.	Tîrnosiri de biserici prin toate localitățile	363
IV.	Cuvînt de preamărire pentru schimbarea fericită a lucrurilor	363
	Panegiric adresat lui Paulin, episcopul Tirului	364
V.	Copie de pe legiuirile împărătești privitoare la creștini	379
VI.	Copie de pe epistola împărătească prin care împăratul face Bisericii donații în bani	384
VII.	Copie de pe epistola imperială prin care s-a dispus ca întîistătătorii Bisericilor să fie scutiți de orice sarcină publică	385
VIII.	Liciniu înclină spre rău. Căderea lui	386
IX.	Biruința lui Constantin și binefacerile făcute de el supușilor imperiului	390

MARTIRII DIN PALESTINA 395–424

I.	Martirii Procopie, Alfeu și Zaheu	395
II.	Mucenicul Roman	397
III.	Timotei, Agapie, Tecla și alți opt martiri	398
IV.	Mucenicul Apfian	399

		Pagina
V.	Martirii Ulpian şi Edesiu	402
VI.	Martirul Agapie	403
VII.	Fecioara Teodosia. Martirii Domninus şi Auxentius	405
VIII.	Alţi mărturisitori, precum şi martiriul Valentinei şi al lui Pavel	407
IX.	Persecuţie şi mai cruntă. Antonin, Zevina, Gherman şi alţi martiri	409
X.	Petru Ascetul, Arsenie Marcionitul şi alţi martiri	412
XI.	Pamfil şi mulţi alţi martiri	413
XII.	Întîistătătorii Bisericii	421
XIII.	Silvan, Ioan şi alţi mucenici	422

Indice scripturistic 425
Indice real şi onomastic 430
Cuprins 444